

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

**KAFKAS İSLAM ORDUSU:
KURULUŞ, TEŞKİLATLANMA VE OPERASYONLAR**

Gıyas şÜKÜROĞLU

Doktora Tezi

Ankara, 2023

KAFKAS İSLAM ORDUSU:
KURULUŞ TEŞKİLATLANMA VE OPERASYONLAR

Gıyas ŞÜKÜROĞLU

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı
Türkiyat Araştırmaları Doktora Programı

Doktora Tezi

Ankara, 2023

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır. Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan "**Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge**" kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

23/06/2023

Gıyas ŞÜKÜROĞLU

¹"Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge"

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

*Tez **danışmanın**ın önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, Prof. Dr. Yunus KOÇ danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

23/06/2023

Gıyas ŞÜKÜROĞLU

TEŞEKKÜR

Bu konunun araştırılması sırasında birçok akademisyenle görüşmeler yapıldı ve önerilen tavsiyeler ile değerlendirmeler dikkate alındı. Araştırma konsepti, teorik çerçeve, içerik planlaması ve veri analizi Prof. Dr. Yunus Koç ile yapılan görüşmeler ve istişarelerde belirlendi. Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu ile Dr. Öğr. Üyesi Nagehan Üstündağ Özdemir'in literatür ve yazım teknikleriyle ilgili önerileri çalışmaya değer kattı. Prof. Dr. Taha Niyazi Karaca, Prof. Dr. Bülent Şen, Prof. Dr. Yunus Özger, Prof. Dr. Nebi Mehdiyev, bilim uzmanı Mustafa Naci Dokumacı ve Roiala Mamedova'nın teorik ve metodolojik mülahazaları, çalışmanın irdelenişinde düşünce ufuklarımın genişlemesine rehberlik etti. Metnin inşasında karşılaşılan imla meselelerindeki sorunların aşılmasında Doç. Dr. Gökçe Yükselen Peler'in önerileri dikkate alındı. Konuyu alakadar eden tarihi meseleler Doç. Dr. Vasif Qafarov ile tartışıldı. Çalışmada kullanılan haritaların günümüz literatürüne uyarlanışını Doç. Dr. Ebubekir Güngör yaptı. Yer adlarının konumunun belirlenmesinde Doç. Dr. Elvira Latifova, Dr. Reşat İlyasov ve bilim uzmanı Reşat Musayev'in toponomi bilgisinden istifade edildi. Bahsedilen bütün bu meselelerle ilgili bilgi ve birikimlerini, düşüncelerini ve tavsiyelerini benimle paylaşma nezaketinde bulundukları ve sorunları çözmeme yardımcı olduklarından dolayı kendilerine teşekkür borçluyum.

Araştırmada kullanılan bilgi ve belgeler için Hacettepe Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Hakkı Tarık Us Gazete Arşivi, Katar Dijital Kütüphanesi ile Gürcistan Parlamento Kütüphanesinin veri tabanında taramalar yapıldı ve gerekli görülen materyaller toplandı. Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığına bağlı Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (eski adıyla Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi), Türk Tarih Kurumu Arşivi ve diğer arşivlerin çeşitli koleksiyonlarında taramalar yapıldı ve konu açısından önem arz eden materyaller toplandı. Bahsi geçen kütüphaneler ve arşivlerdeki araştırmalarda Dr. İbrahim Baş, Dr. Emel Sesigür, Onur Coşkun, Mustafa Sipahi, Soner Topaloğlu, Mehmet Esgin, İlhami

Gül, İbrahim Kılıç, Semih Bostan, Peri Caferova, Güler Hüseyinova ve dijital sirkülasyonun sağlanmasında isimlerini bilemediğim birçok arşiv ve kütüphane personelinden teknik yardım alındı. Burada isimlerini zikrettiğim ve isimlerini bilemediğim arşiv ve kütüphane personelin tamamına içtenlikle yaptıkları yardımlardan dolayı teşekkür ederim.

Gıyas ŞÜKÜROĞLU

Ankara - 2023

ÖZET

ŞÜKÜROĞLU, Gıyas. *Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar*, Doktora Tezi, Ankara, 2023.

1917'deki Rus ihtilallerinin Kafkasya'ya yansımaları, Kafkasyalı Türklerin yeni siyasal düzen arayışları ve yaşanan zorlukların aşılmasında Osmanlı Devleti'nin izlediği askeri siyaset, bu çalışmanın başlıca araştırma konusunu oluşturmaktadır. Konuyla ilgili arşiv belgeleri, ana kaynaklar, hatıratlar ve yayımlanmış belgeler koleksiyonları araştırmanın başlıca kaynak envanterini teşkil etmektedir. Konu karşılaştırmalı tarih yöntemi ile araştırılmış ve inşa edilen metin sorgulayıcı üslupta yazılmıştır. Araştırma sırasında ulaşılan bulgulara göre, Osmanlı entelektüel muhitinin en yakın coğrafyadaki Türklerin kurtarılmasıyla ilgili Birinci Dünya Savaşı öncesinde ileri sürdüğü teorik öneriler, Rus ihtilallerinden sonra Osmanlı Devleti'nin kapsamlı Kafkasya siyasetine dönüştü. Yeni siyaset çerçevesinde oluşturulması gündeme gelen teşkilat, gayrinizami ve nizami olmak üzere, iki aşamadan geçti. Kafkasya'ya izam edilen Binbaşı Hasan Ruşeni'nin esaretten firar eden Türk subaylarının katılımıyla oluşturduğu gayrinizami teşkilat, Bakü Eyaleti genelinde Bolşevikler ve Taşnaklarla mücadelede başarısız oldu (Aralık 1917-Mart 1918). Kafkasya'dan gönderilen temsilcilerin daveti üzerine oluşturulması hızlandırılan nizami teşkilat ise kuruluş, operasyonlar ve tasfiye süreçlerinden geçti (Mart 1918-Ocak 1919).

İstanbul'daki kuruluş döneminde nizami teşkilatın karargâhı ile üç fırkası teşkil edildi ve Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa da bu teşkilatın komutanı tayin edildi (Mart-Mayıs 1918). Nuri Paşa'nın kurmay heyetiyle gittiği coğrafyada yerel teşkilatın henüz oluşum aşamasında bulunmasından dolayı Azerbaycan'a 5 kabile halinde 3 fırka takviye kuvveti gönderildi (Haziran-Eylül 1918). Bahsedilen kıtaatın katılımıyla yapılan operasyonlar üç aşamalı oldu. İlk aşamada Bolşevikler ile Taşnakların oluşturduğu Kızıl Kolordu ile savaşıldı, Gökçay ile Kuba, Cevat ve Şamahı kazaları kurtarıldı (Haziran-Temmuz 1918). İkinci aşamada İngilizlerin destekledikleri sağ ihtilalcilerle Taşnakların oluşturduğu Diktatörlük Ordusu ile savaşıldı ve Bakü kazası ile şehir merkezi gerçek sahiplerine iade olundu (Ağustos-Eylül 1918). Üçüncü aşamada Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tehdit eden Karabağ'daki unsurlar kısmen kontrol altına alındı. Güneydeki Rus yerleşimcilerin

dizginlenmesine ve Zengezur'daki Ermeni ekspansiyonizminin engellenmesine ise vakit yetmedi. Sonuç itibariyle Birinci Dünya Savaşı'nda yenilenlerin safında bulunmanın bedeli olarak imzalanan mütarekenin 11. ve 15. maddeleri gereğince, Bakü muharebe cephesindeki kazanımlardan tamamen vazgeçildi ve Kafkasya'daki Türk kıtaatı peyderpey ana vatana döndü (Kasım 1918-Ocak 1919).

Anahtar Sözcükler:

Kafkasya, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Kafkas Cephesi, Kafkas İslam Ordusu, Azerbaycan Ordusu, Azerbaycan Kolordusu, Nuri Killigil.

ABSTRACT

Şüküroğlu, Gıyas. *The Caucasus-Islam Army: Establishment, Organization and Operations*, PhD thesis, Ankara, 2023.

The reflections of the Russian revolutions in 1917 on the Caucasus, the efforts of Caucasian Turks for the new political order and the military policy pursued by the Ottoman Empire in overcoming the difficulties are the principal research subject of this work. The archival documents related to the subject, primary sources, memoirs and published documents collections constitute the main resource inventory of the research. The subject was analyzed with the comparative history method and the text was written with an interrogative style. According to the findings reached as a result of studies, theoretical resolutions on the salvation of Turks in the nearby territories put forward by Ottoman intellectual life prior to the First World War turned into the comprehensive Caucasus policy of the Ottoman Empire after the Russian revolutions. The organization which was brought to the agenda in the frame of the new policy had gone through two phases, being irregular and regular. The irregular organization established by Major Hasan Rusheni, who was sent to the Caucasus, with the participation of Turkish officers who escaped from captivity, had been unsuccessful in the struggle against the Bolsheviks and Tashnaks throughout the Baku Province (December 1917-March 1918). The regular organization, which the constitution was accelerated by the invitation of delegates sent from Caucasia, went through the phases of formation, operations and discharge (March 1918-January 1919).

The headquarters of the regular organization together with its three divisions were formed during the formation period in Istanbul and Nuri Pasha, brother of Enver Pasha, was appointed as the commander of the organization (March-May 1918). Since the local organization was still in the formation phase when Nuri Pasha went to the field with his general staff, three reinforcement divisions were sent to Azerbaijan in five groups (June-September 1918). The operations, which were undertaken with the participation of the divisions in question, had been in three phases. In the first phase, they fought against the Red Corps formed by the Bolsheviks together with the Tashnaks and Gokchay, Kuba, Cevat and Shamakhi districts were liberated (June-July 1918). In the second phase, they

fought against the Dictatorship Army formed by the Tashnaks together with the British-supported right-winged revolutionary organizations and the Baku district and the town center was returned to the real owners (August-September 1918). In the third phase, the dangerous situation in Qarabagh was partially taken under control. There was not enough time to stop the Russian settlers in the south and to prevent the Armenian expansionism in Zengezur. As a result, by the 11th and 15th articles of the armistice, signed as the price of being on the side of the defeated in the First World War, the gains in the Baku front were completely abandoned and the Turkish troops in the Caucasus gradually returned home (November 1918-January 1919).

Key Words:

The Caucasus, South Caucasus, Azerbaijan, Caucasian Front, The Caucasus-Islam Army, Army of Azerbaijan, Azerbaijani Corps, Nuri Killigil.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	ii
ETİK BEYAN.....	iii
TEŞEKKÜR.....	iv
ÖZET.....	vi
ABSTRACT.....	viii
İÇİNDEKİLER	x
TABLolar	xvii
HARİTALAR.....	xix
KISALTMALAR	xx
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMA MERCEĞİ	1
2. LİTERATÜR TAHLİLİ	4
3. TEORİK MÜLAHAZALAR	11
4. GEÇMİŞE BAKIŞ	26
1. BÖLÜM: KURULUŞ VE TEŞKİLAT	50
1.1. KAFKASYA TEŞKİLATI.....	50
1.1.1. Gayrinizami Teşkilat.....	51
a. Yol Haritası	51
b. Bakü Örgütlenmesi.....	53
c. Gence Örgütlenmesi	57
ç. Ruşeni'nin Rüyası	59
1.1.2. Nizami Teşkilata Geçiş	60
a. Davet Heyeti.....	61
b. Komutanlık Meselesi	64
c. Genel Karakteristik.....	70
1.2. İLKİN TEŞKİLAT VE KARARGÂH	72

1.2.1. Teşkilatlanma Süreci.....	73
a. Kuruluş İşlemleri.....	73
b. Kadro, Terfi ve Sevk İşlemleri.....	76
c. Misyon ve Hiyerarşi	80
1.2.2. Ordu Karargâhı	82
a. Küçük Ölçekli Karargâh.....	83
b. Genişletilen Karargâh.....	85
1.3. GERİ HİZMETLER	91
1.3.1. Haberleşme ve Nakliye	92
a. Muhabere Teşkilatı.....	92
b. Şimendifer Nakliyatı	100
c. Alternatif Nakliye Araçları.....	106
1.3.2. Lojistik Hizmet	108
a. Levazım Heyeti	109
b. Menzil Teşkilatı	110
c. İaşe Temini	115
ç. Silah ve Cephane Tedariki	117
d. Veterinerlik Hizmeti.....	125
e. Sıhhiye Teşkilatı.....	126
1.4. MUHAREBE UNSURLARI.....	130
1.4.1. Askerlik Hizmeti ve Harp Okulları.....	130
a. Ahz-ı Asker Teşkilatı	130
b. Harbiye Mektepleri	134
1.4.2. Takviye Kuvvetleri	136
a. Meşru Muavenet.....	136
b. Beşinci Kafkas Fırkası	140
c. Koordinasyon ve Personel Manzarası	145
ç. Otuz Sekizinci Alay.....	147
d. Strüktürel Gruplaşma	149
e. Yüz Yedinci Alay.....	150
f. Konstrüktif Revizyonlar	152
g. Azerbaycan Teşkilatı.....	153

ğ. Yeni Gruplaşma	157
h. On Beşinci Piyade Fırkası	158
i. Takviye Kuvvetlerinin Toplam Mevcudu	160
1. Kuzey Kafkasya Teşkilatı	162
2. BÖLÜM: BOLŞEVİK TAARRUZUNA KARŞI TAARRUZ	166
2.1. KIZIL TAARRUZ	166
2.1.1. İlk Muharebeler	167
a. Komün'ün Muharebe Potansiyeli	167
b. Kırarak Operasyon	172
c. Borçalı Vukuatı	176
2.1.2. Kızılımsı Kasırğa	180
a. Gence Harekâtı	181
b. Enver Paşa'nın Planı	184
c. Karameryem Tuzağı	185
ç. Kayabaşı Operasyonu	190
d. Salyan Çarpışmaları	192
2.2. KARŞI TAARRUZ	194
2.2.1. Müttefikliği Sınayan Operasyonlar	195
a. Muharebe Dengesi	196
b. Alman Freni	198
c. Gökçay Savaşları	202
ç. Biçerahov Takviyesi	210
d. Tedip ve Tenkil Operasyonları	212
e. Enver Paşa'nın Manevraları	215
2.2.2. Kızıl Savunmanın Çöküşü	219
a. Aksu Operasyonu	220
b. Kürdemir Operasyonu	222
c. Kuba ve Haçmaz Çarpışmaları	229
ç. Banke Operasyonu	230
d. Kerrar Operasyonu	231
e. On Beş Günlük Personel Zayiatı	232

2.3. ULUSLARARASI ÇEMBER	232
2.3.1. Ayırıştırma Siyaseti	233
a. Şaumyan'ın Çıkmazı	233
b. Tefrik Heyeti	235
c. Kızıl Takviye	237
2.3.2. Dış Müdahaleler.....	238
a. Demokles Kılıcı.....	238
b. Askeri Diplomasi	245
2.4. BOLŞEVİZM'İN TASFİYESİ.....	252
2.4.1. Payitahtın Yolları.....	252
a. Ufak Tefek Çarpışmalar	253
b. Şamahı Operasyonu	255
c. Demiryolu Boyunca İlerlemeler.....	260
ç. Karayazı Meselesi	262
d. Kress Paşa'nın Gence Seyahati.....	265
2.4.2. Komün'ün Son Günleri.....	267
a. 25 Temmuz Toplantısı.....	268
b. Bakü'ye Doğru İlerleyiş.....	271
c. Umutsuz Çabalar	275
ç. Çiçerin'in Diplomasi Atağı	277
d. Keşif Taarruzu.....	279
e. Komün'ün Düşüşü.....	280
3. BÖLÜM: DÜNYA SAVAŞI'NIN SORUNSAĞI OLARAK BAKÜ CEPHESİ	284
3.1. BİRİNCİ TAARRUZ	284
3.1.1. Aceleye Getirilen Operasyon.....	285
a. Diktatörlük Hükümeti.....	285
b. Banliyölerde Çarpışmalar.....	286
c. Ermeni Feraseti.....	290
3.1.2. Mucizevi Direniş.....	292
a. Feldmann Hattı	293
b. Kuba ve Haçmaz'ın Kurtarılışı	296
c. Birinci Taarruz'un İflası	298

3.2. İNGİLİZ VESAYETİ.....	303
3.2.1. İngilizler ve Yeni Umutlar.....	303
a. Bakü'ye Çıkarma Yapan İlk İngilizler.....	304
b. Dunsterville'in Bakü'ye Geçişi.....	309
3.2.2. İngiliz Destekli İlk Muharebeler.....	312
a. Lenkeran Vukuatı.....	313
b. Artçı Çarpışmalar.....	315
3.3. DİPLOMASİ VE SAVAŞ.....	321
3.3.1. Çok Vektörlü Siyaset.....	322
a. Bolşevik Kısılacı.....	322
b. İngiliz Faktörü.....	326
c. 27 Ağustos Mukavelesnamesi.....	330
3.3.2. Mevki Muharebeleri.....	332
a. Yanardağ Operasyonu.....	332
b. Binagadi Operasyonu.....	338
c. İkinci Taarruz Öncesi Son Çarpışmalar.....	343
3.4. İKİNCİ TAARRUZ.....	348
3.4.1. Diplomasi Cephesi.....	348
a. 27 Ağustos Mukavelesnamesi'nin Yankıları.....	348
b. Sadrazam Paşa'nın Berlin Seyahati.....	353
3.4.2. Muharebe Cephesi.....	360
a. Taarruz Planlaması.....	360
b. Rüzgârlar Şehrinin Kurtuluşu.....	373
c. Zafer Kutlamaları.....	386
ç. Askeri Zaferin Siyasi Rövanşı.....	391
4. BÖLÜM: MÜTAREKE VE TAHLİYE.....	406
4.1. KONJONKTÜREL RESTORASYON.....	406
4.1.1. Harbiye Nezaretinin Oluşturulması.....	407
a. Nezaretin Kuruluş Çalışmaları.....	407
b. Kabine Strüktürüne Eklemlenme.....	411
4.1.2. Kolordu'nun Reorganizasyonu.....	412

a. Piyade Teşkilatı	412
b. Süvari Teşkilatı	416
c. Kara Hudut Teşkilatı	419
4.2. GÜVENLİK VE EGEMENLİK.....	420
4.2.1. Kıyı Emniyeti.....	420
a. Bahriye Teşkilatı	420
b. Bakü Savunması.....	423
4.2.2. Toprak Bütünlüğü	425
a. Güney Harekâtı.....	425
b. Karabağ Harekâtı	427
4.3. RÜYA ÂLEMİNİN SONU	435
4.3.1. Mütareke Labirenti	435
a. Enver Paşa'nın Son Manevraları	436
b. Mütarekenamenin İlgili Maddeleri	442
4.3.2. Tasfiye ve Tahliye	445
a. Ordunun Lağvedilerek Dönüştürülmesi	446
b. Bakü'nün Boşaltılması	451
c. Kafkasya'dan Çekilme	465
ç. Nuri Paşa'nın Sonraki Hayatı.....	472
4.4. TARİHİN DİNAMİK SARKACI	474
4.4.1. Bellek ve İdeoloji.....	475
a. Edebi Esintiler	475
b. İdeolojik Çarpıklık	479
4.4.2. Şüheda Yadigârı Ziyaretgâhlar	481
a. Sarmaşıklı Mezarlar	482
b. İadeitibar	487
SONUÇ	490
BİBLİYOGRAFYA	496
EKLER.....	570
Ek 1. Kafkas İslam Ordusu Teşkilatı ve Komutanlığının Görevleri.....	570
Ek 2. Azerbaycan Hükümeti'yle Akdedilen Sözleşme Koşulları.....	572

Ek 3. Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Personel Listesi.....	574
Ek 4. Kafkas İslam Ordusu'nda Kullanılan Rütbeler	576
Ek 5. Kafkas İslam Ordusu Kronolojisi.....	577
Ek 6. Etik Kurul İzni Muafiyet Formu	583
Ek 7. Orijinallik Raporu.....	584
Ek 8. Turnitin Benzerlik İndeksi.....	585

TABLOLAR

Tablo 1. Kafkasya'nın Dünya Savaşı Öncesi Demografik Durumu	30
Tablo 2. Güney Kafkasya Komiserliği Hükümeti	38
Tablo 3. Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti Hükümeti	45
Tablo 4. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlk Hükümeti.....	48
Tablo 5. Kafkasya Teşkilat-ı Askeriye Heyeti	55
Tablo 6. Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluş Dönemi Teşkilat Şeması	74
Tablo 7. Kafkas İslam Ordusu Teşkilatı Kadro Çizelgesi.....	76
Tablo 8. Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Teşkilat Şeması	86
Tablo 9. Kafkas İslam Ordusu Karargâhı İdari Kadrosu.....	90
Tablo 10. Kafkas İslam Ordusu Levazım Teşkilatı Kadrosu	110
Tablo 11. Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişliği Kadrosu	114
Tablo 12. Beşinci Kafkas Fırkası'nın İaşe Çizelgesi.....	116
Tablo 13. Kafkas İslam Ordusu'na Tahsis Edilen Hastaneler.....	129
Tablo 14. Azerbaycan Ahz-ı Asker Teşkilatının İdari Kadrosu.....	133
Tablo 15. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Komuta Kademesi	144
Tablo 16. Kafkas İslam Ordusu Personel Mevcudu (22 Haziran-15 Temmuz 1918)..	146
Tablo 17. Dördüncü Azerbaycan Alayı Personel Mevcudu	156
Tablo 18. Kafkas İslam Ordusu Takviye Kuvvetleri.....	161
Tablo 19. Karameryem Savaşı'nda Uğranılan Personel Zayiatı	188
Tablo 20. Kafkas İslam Ordusu'nun Muharebe Potansiyeli (22 Haziran 1918)	197
Tablo 21. Kürdemir Operasyonu'nun İlk Günündeki Personel Zayiat	224
Tablo 22. On Beş Günlük Personel Zayiatı (1-15 Temmuz 1918).....	232
Tablo 23. Birinci Taarruz'da Uğranılan Personel Zayiatı	302
Tablo 24. Otuz Dokuzuncu Piyade Tugayı'nın Personel Mevcudu	312
Tablo 25. Yanardağ Operasyonu'nda Uğranılan Personel Zayiatı.....	337
Tablo 26. İkinci Taarruz Öncesinde Bakü Cephesindeki Muharip Kuvvetler	365
Tablo 27. Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin Teşkilat Şeması	409
Tablo 28. Azerbaycan Kolordusu Piyade Fırkalarının Teşkilat Şeması	415
Tablo 29. Birinci Azerbaycan Fırkası'nın Personel Mevcudu	416

Tablo 30. Tahliye Çizelgesi.....	468
Tablo 31. Kafkas İslam Ordusu’nun Tahmini Personel Zaiyatı.....	482

HARİTALAR

Harita 1. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)	47
Harita 2. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Sevkiyat Rotası	142
Harita 3. Gence Operasyonu	174
Harita 4. Gökçay Savaşları	206
Harita 5. Kürdemir Operasyonu.....	226
Harita 6. Şamahı Operasyonu	257
Harita 7. Birinci Taarruz Öncesinde Bakü Muharebe Cephesi	287
Harita 8. Birinci Taarruz'un Son Gününde Cephenin Genel Durumu	301
Harita 9. Yanardağ Operasyonu Öncesinde Cephenin Genel Görünümü	336
Harita 10. İkinci Bakü Taarruzu (14 Eylül 1918).....	375
Harita 11. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Muharebe Mıntıkası	376
Harita 12. On Beşinci Piyade Fırkası'nın Muharebe Mıntıkası	379

KISALTMALAR

A.VRK	: Sadaret Evrak Kalemi
ADR-Armiya	: Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Armiya (Dokumentı i Materialı) – (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ordu Belgeleri ve Materyalleri)
ADR-VP	: Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Vneşnaya Politika (Dokumentı i Materialı) – (Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Dış Politika Belgeleri ve Materyalleri)
ARDA	: Azerbaycan Respublikası Dövlet Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)
ARPIİSSA	: Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi Siyasi Senedler Arxivi (Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi Siyasi Evrak Arşivi)
ASİQUBM	: Azerbaycanda Sosialist İnqilabının Qelebesi Uğrunda Bolşeviklerin Mübarizesi: Senedler ve Materiallar (Azerbaycan'da Sosialist İhtilali Uğrunda Bolşeviklerin Mücadelesiyle İlgili Belgeler ve Tarihi Materyaller)
ATASE	: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşiv Fonu
ATBD	: Askerî Tarih Belgeleri Dergisi
BCA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
BDH	: Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu
BDH-THKC 3.OH	: Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı
BOA	: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

c.	: Cilt
C.DH	: Cevdet Tasnifi Dahiliye Evrakı
C.HR	: Cevdet Tasnifi Hariciye Evrakı
CAB	: Records of the Cabinet Office
çev.	: Çevirmen
DH.EUM.5.Şb.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Evrakı
DH.EUM.KLH	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Kalem-i Hususi Evrakı
DH.EUM.LVZ	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi
DH.EUM.SSM	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi Evrakı
DH.ŞFR	: Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Evrakı
DH.SYS	: Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİGV-SSSR	: Dokumentı po İstorii Grajdanskoy Voynı v SSSR (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İç Savaş Tarihi Belgeleri)
DMVP-ZG	: Dokumentı i Materyalı po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii (Güney Kafkasya ve Gürcistan Üzerine Dış Politika Belgeleri ve Materyalleri)
dn.	: Dipnot
DVP-SSSR	: Dokumentı Vneşney Politiki SSSR (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Dış Politika Belgeleri)
ed.	: Editör
f.	: Fihrist
HAT	: Hatt-ı Hümayun Evrakı

haz.	: Neşre Hazırlayan
HR.HMŞ.İŞO	: Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
HRT	: Haritalar Koleksiyonu
İ.DUİT	: İrade Dosya Usulü
İSH	: İstiklal Harbi Koleksiyonu
MSB ATA	: Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi
no.	: Numara
QDL	: Qatar Digital Library (Katar Dijital Kütüphanesi)
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Aralıkları
t.y.	: Tarih Yok
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TNA	: The National Archives-United Kingdom (Birleşik Krallık Milli Arşivi)
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTK, KO	: Türk Tarih Kurumu Arşivi Kâzım Orbay Koleksiyonu
v.	: Varak
ve dğr.	: Ve diğerleri
vol.	: Volume
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı
y.y.	: Yayınevi Yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMA MERCEĞİ

Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin merkezi bir devletin çatısı altında siyasi teşekkül oluşturma düşüncesinin pratiğe uyarlanmasını sağlayan askeri teşkilatın esasını, ileriki sayfalarda üzerinde genişçe durulacağı üzere, Kafkas İslam Ordusu teşkil eder. Kuruluş, teşkilatlanma, operasyonlar ve tahliye aşamalarından geçen bu ordunun toplamda 10 aya yayılan bir faaliyet süresi vardır. Ordu teşkilatının çeşitli aşamalarıyla ilgili bir dizi soru fazlaca aktüeldir: Bahsi geçen orduyu kurma düşüncesi hangi koşullarda ve nasıl ortaya çıktı? Ordu için belirlenen başlıca misyon neden ibaretti? Ordunun subay, personel ve asker ihtiyacı nasıl karşılandı? Ordunun beşeri potansiyelinin ne kadarı Azerbaycan, ne kadarı Anadolu'dan temin edildi? İkmal, iaişe ve bilumum lojistik sorunlar nasıl çözüldü? Kafkasya'nın hangi bölgelerinde operasyonlar gerçekleştirildi? Bu ordu neleri başardı, neleri başaramadı? Kafkas İslam Ordusu tecrübesinden geriye nasıl bir miras kaldı? Bütün bu sorular ve benzerleri, çalışma boyunca irdelenen problemin çözümlenmesine rehber kabul edilerek yol alınabilir.

Araştırma probelminin temelini oluşturan ordu organizasyonu, tarihin belli bir döneminde olup biten olaylarla sınırlı tutulamaz. Ordu efradından bahseden anlatılara dayalı tarihi bellek, ikinci ve üçüncü kuşağın anıları hala sıcaklığını korumaktadır. Bundan daha önemlisi, çağdaş Azerbaycan savunma kurumlarının temellerinin atılması, devlet teşkilatını alakadar eden birçok kurum ve kuruluşun yapılandırılması, Kafkas İslam Ordusu deneyimiyle doğrudan alakalıdır. Ordunun doğrudan veya dolaylı şekilde müdahil olduğu milli istiklalin kazanılması, silahlı kuvvetler günü ve Bakü'nün kurtuluşu örneğinde birçok tarihi vaka, çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nde her sene anma günleri olarak kutlanan mutantan törenlere sahne olur. Diğer taraftan, dinamik özellikler taşıyan deneyimin çağdaş Türkiye-Azerbaycan ilişkilerine önemli bir model olduğu ifade edilmelidir. Kafkas İslam Ordusu'ndan arda kalan siyasal ve askeri miras, içinde yaşadığımız dünyanın gereksinimleri açısından özellikle önem arz eder. Birçok örneğinde görüldüğü üzere, çeşitli askeri organizasyon ve etkinliklerde söz konusu deneyime

doğrudan atıflarda bulunulur. Söz gelişi, 2020'nin Eylül-Kasım aylarını kapsayan 44 günlük Vatan Savaşı'nın ardından başkent Bakü'de düzenlenen zafer törenine katılan Türk komandolarının bir zamanlar Kafkas İslam Ordusu askerlerinin yürüdükleri cadde ve sokaklarda yürümeleri, hem tarihi belleğin canlandırılışı hem de bahsi geçen deneyime tarihi atıf olarak özel önem arz eder.

Panoramik görünümü oldukça geniş olan konunun derli toplu şekilde ortaya konulmasının bir takım zorlukları vardır. Öncelikle, orduyu alakadar eden meselelerle ilgili envanteri geniş tarihi materyal günümüze ulaşmıştır. Bu durum ordunun teşkilatlanma, iase ve ikmal meseleleri, gerçekleştirdiği operasyonlar ve diğer konuların her birisi hakkında kapsamlı araştırmalar yapılmasına olanak sağlamaktadır. Belirtilen hususları tek bir çalışmada irdelemeyi hedefleyen bir eserde ise malzeme kullanımı ve metin inşasında seçici davranmak ve ehem ile mühimi tefrik etmek gereklidir. Araştırmanın dayandığı ana malzemenin dikkatlice kullanılması ve arşiv belgelerinin bağlamı dışına çıkarılarak yanlış yorumlara mahal verilmemesi için azami dikkat etmek gerekir. Envanteri fazlaca geniş materyal üzerinden üretilen düşünce de lakonik olmalı ve mümkün mertebe az kelime ile çok fikir ifade edilmelidir. Ancak bu şekilde inşa edilen metnin boyutu sınırlandırılabilir ve konuyla ilgili önem arz eden kısımlar rahatlıkla yazılabilir. Envanterin geniş oluşu, irdelenen konuların her biriyle ilgili materyallerin karşılaştırmalı yöntemle ele alınmasına ve doğruluğuyla ilgili hiçbir kuşku olmayan bilgilerden hareketle sorgulayıcı ve düşündürücü metin inşa edilmesine olanak sağlar.

Odaklanılan dönemde geçerli olan takvimlerin çeşitliliği, çalışmanın önem arz eden zorlukları arasındadır. Çarlık döneminde Rusya'da yürürlükte olan Jülyen takvim, Gregoryen takvimi 13 gün geriden takip eder. Bu nedenle Rusya'da vukua gelen olayların tarihinin belirlenmesinde takvimler arasındaki 13 günlük fark göz önünde bulundurulmalıdır. Buna ek olarak, Jülyen takvimin Gregoryen takvime göre 14 Şubat 1918'de tamamen terk edilmesi üzerine, "1-13 Şubat 1918" tarih aralığı Rusya'da kullanılan takvimden atılmıştır. Her ne kadar böyle bir düzenleme yapılsa da bir süre boyunca taşradaki memurların imalatından çıkan yazışmalarda ve bazı gazetelerin tarihlendirilmesinde karışıklıklar oluşmuştur.¹ Bu nedenle bahsi geçen dönemin

¹ Örneğin, Bakü'de yayımlanan *Hümmet Gazetesi*'nin 1918'deki sayılarına düşülen tarihlerde benzer sorunlar mevcuttur. 1918'deki sayılarını Jülyen takvime göre tarihlendiren bu gazeteden istifade ettiğimiz materyallerin gerçek tarihlerini, hicri tarihle karşılaştırmalı biçimde gün sapmasını da dikkate alarak, tespit etmeye çalıştık.

materyallerini kullanırken, tarihlere azami düzeyde dikkat etmek gereklidir. Diğer taraftan, araştırmanın odağında olan dönemde Osmanlı Devleti’nde, Hicri ve Rumi olmak üzere, çifte takvim kullanılmaktaydı. Bu yüzden Türk arşivlerinden alınan belgeler ve gazete materyallerinin üzerinde genellikle her iki takvime göre tarihlendirmeler mevcuttur. Hicri takvimde “rüyet-i hilal ölçütü” esas alındığı için bazı olayların tarihlendirilişinde gün sapmaları olabilir. Rumi takvimin durumu ise bir hayli karmaşıktır. Söz konusu karışıklıkta kaybolmamak için bilinmesi gereken hususlar şunlardır: 8 Şubat 1332 tarihli ve 125 sayılı kanun ile Jülyen esaslı Rumi takvim yürürlükten kaldırılarak Gregoryen esaslı Rumi takvime geçildi. Bu düzenlemeye dayalı olarak, Miladi takvimle günleri eşitleyebilmek amacıyla Rumi takvimin 15 Şubat 1332’den sonraki 13 günü takvimden atıldı, yani 15 Şubat 1332 tarihinin hemen ardından 1 Mart 1333 (miladi 1 Mart 1917) tarihi geldi. Rumi tarihlerin Gregoryen esaslı yeni takvime doğrudan uyarlanabilmesi için 1333 Rumi yılı, 10 ay devam etti ve 31 Kanunuevvel 1333 (31 Aralık 1917) tarihinde tamamen sona erdi. Böylece 1 Kanunusani 1334 (1 Ocak 1918) tarihinden itibaren Rumi ve Miladi takvimlerdeki aylar da tamamen eşitlendi. Böyle bir düzenleme gözden kaçırıldığı için çoğunlukla askeri belgelerde bazen karışıklıklar ve hatalar oluşmuş, bazen de senelerin yazılışında hem Rumi hem de Miladi tarih kullanılmıştır. Bu yüzden söz konusu dönemin olaylarının tarihlendirilişinde hatalardan mümkün mertebe kaçınabilmek adına aşırı titiz ve dikkatli olmak gereklidir. Bu çalışmada daha fazla karışıklık oluşmaması için Hicri ve Rumi takvimlerin Gregoryen esaslı Miladi takvime dönüştürülmesinde Türk Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu standart olarak benimsendi.

Çalışmanın zorlukları arasında bulunan yer adları, şahıs adları ve diğer özel isimlerin yazılışında Azerbaycan’daki çağdaş versiyonlar ile tarihi metinler arasında denge oluşturuldu ve imla meselesinde Türkçenin çağdaş fonetiği esas alındı. Askeri ünitelerin isimlerinin yazılışında Osmanlı askeri teşkilatındaki versiyonlar tercih edildi. Ordu teşkilatındaki personelin rütbelerinde de aynı usul benimsendi ve ekler kısmına mevzubahis rütbelerin günümüzdeki karşılığını gösteren çizelge konuldu. Orduda muvazzaf bir askerin rütbesinin değişik sayfalarda farklı şekillerde zikredilmesi bir taraftan terfi işlemleriyle alakalı olurken, diğer taraftan da o günün koşullarına göre cevaz verilen fahri rütbelerin kullanılması ve ilga edilmesiyle doğrudan alakalıdır. Bu nedenle

aynı personelin isminin önünde değişik sayfalarda farklı rütbelerin kullanılması o günün koşullarının gerektirdiği muamele olduğu bilinmelidir.

Araştırmanın ana iskeleti giriş, dört bölüm ve sonuç kısımlarından oluşur. Giriş kısmında araştırmanın problematiği, konunun önemi açıklandı, literatür tahlili yapıldı ve meselenin teorik çerçevesi belirlendi. Ana konuya geçmeden önce Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar geçen sürecin panoramik tarihi ve Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinin ana parametreleri özetlendi. Birinci bölümde Kafkas İslam Ordusu düşüncesinin doğuşu, ordunun misyonu ve kuruluşu, teşkilatlanma ve seferberlik işleri, donanım, iâşe ve ikmal meseleleri ve benzeri diğer konular ele alındı. Araştırmanın ikinci ve üçüncü bölümleri ordunun katıldığı operasyonların ayrıntılarının ele alındığı genel harp tarihidir. Mondros Mütarekesi'ni müteakiben tasfiye ve tahliye süreci, Kafkas İslam Ordusu deneyiminin Azerbaycan'daki kalıntıları ve tarihi kazanımlar, günümüze kadar ulaşan tarihi ve kültürel belleğin izleri dördüncü bölümde ele alındı. Teorik çerçevede ana hatları çizilen hususlar göz önünde bulundurularak, metin inşası sürecince ulaşılan bulgular çalışmanın sonuç kısmında sıralandı.

2. LİTERATÜR TAHLİLİ

Kafkas İslam Ordusu tarihiyle ilgili oldukça fazla kaynak materyal günümüze ulaşmıştır. Bu materyalin önemli bir kısmını arşiv belgeleri, gazete haberleri ve köşe yazıları, anılar ve kaynak eserler oluşturmaktadır. Arşiv materyallerinin başlıca envanteri, Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (eski adıyla Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi) Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu'nda (BDH) muhafaza edilmektedir.² Bu koleksiyonun konumuz açısından önem arz eden belgelerinde Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş talimatnamesi, misyonu, teşkilatlanması, kurmay heyeti ile zabıt ve küçük zabıt kadrosunda görevlendirilmeler, harp sahası ve

² ATASE Arşivi'ndeki belgeler, 2021'den itibaren Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığına devredildi. Başkanlık ise söz konusu belge envanterini Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (MSB-ATA) ATASE koleksiyonları olarak kullanıma açmaya başladı. Teslim tesellüm işlemleri ile yeniden kullanıma açılma sürecinde belgelerin önceki tasnif kayıtlarının değişmesi ihtimali göz önünde bulundurularak, bu çalışmanın bibliyografya kısmında ATASE tasnifi esasında belgelerin serlevha ve tarihlerini de içeren bütün künye kayıtlarının verilmesine özen gösterildi. Bahsedilen künye bilgilerinin sonraki senelerde konuyla ilgili çalışacak olan araştırmacıların yeni tasnif sistemine göre aynı belgeleri bulmalarını kolaylaştıracığı düşünüldü.

operasyonlar hakkında kapsamlı raporlar mevcuttur.³ Takviye kuvvetleri olarak Kafkas İslam Ordusu teşkilat şemasına sonradan eklenen Beşinci Kafkas Fırkası, On Beşinci Piyade Fırkası ve Otuz Altıncı Kafkas Fırkası'yla ilgili yazışmalar da bu koleksiyondadır. Oldukça fazla sayıda belgeyi içeren BDH Koleksiyonu'nun çağdaş araştırmacının derinlemesine çalışmasını zorlaştıran en önemli sıkıntısı, henüz analitik tasnife tabi tutulmamış olmasıdır. Bu sorunun aşılmasında araştırmacının konusuyla ilgili minimum düzeyde bilgilere sahip olması gerekir. İrdelenen askeri ünitelerin genel ordu şeması içerisindeki yerini ve olayların vukua gelme tarihini bilen bir araştırmacı, bir az zahmetli de olsa, bazı ihtimallerden hareketle aradığı belgelere ulaşabilir. Aynı arşivin analitik tasnife tabi tutulan İstiklal Harbi (İSH) Koleksiyonu'nda tespit ve temin edilen belgeler genellikle Mondros Mütarekesi'nden sonraki süreçle ilgili olup, Kafkas İslam Ordusu'nun tasfiye, tahliye ve ana vatana dönüş işlemlerinin gerçekleşme şeklini gösterir. Çağdaş tarih araştırmalarında çok az kullanılan Türk Tarih Kurumu Arşivi Kâzım Orbay Koleksiyonu (TTK, KO) envanteri ise Kafkas İslam Ordusu'yla ilgili askeri arşiv belgelerini tamamlayıcı niteliktedir.⁴ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) ve Cumhuriyet Arşivi'nin (BCA) çeşitli koleksiyonlarındaki birçok belgede Kafkas İslam Ordusu'nu alakadar eden bazı atamalar, terfiler ve ordu yapısındaki düzenlemelerle ilgili bilgilere ulaşılabilir. Kafkasya'da yürütülen operasyonların dış politika cephesini ilgilendiren meseleleri ve özellikle Bakü harekâtının uluslararası sistemde uyandırdığı yankılar BOA'nın Hariciye Nezareti belgeleri sayesinde açıklığa kavuşturulabilir.⁵

³ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*'nin 148. sayısı Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan harekâtına tahsis edilmiştir. Söz konusu yayında 153 başlık altında ordunun teşkili, askeralma işlemleri, sevk ve teçhizat işleri, Bakü taarruzu, taltif ve tahliye işlemleri hakkında arşiv belgeleri mevcuttur (*ATBD (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi)*, 148, s. 1-472).

⁴ Mehmet Kâzım Orbay, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Üçüncü Genelkurmay Başkanı'dır. Birinci Dünya Savaşı senelerinde Harbiye Nezaretinde başyaver olarak görevliydi (Keykurun, 1998, s. 99). Buna ek olarak, Başkomutan Vekili Enver Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın kız kardeşi (Mediha Hanım) ile evliydi (Karabekir, 2008, c. 2, s. 899). Kuvvetle muhtemeldir ki askeriye'deki resmi görevinin yanında paşalarla akrabalık ilişkilerinden dolayı orduyla ilgili yazışmaların önemli bir kısmı Kâzım Orbay'ın özel arşivine devrolmuştur.

⁵ Birinci Dünya Savaşı ve Rus ihtilallerinden sonra oluşan politik ortamda Kafkas Cumhuriyetlerinin kuruluşunu temin eden siyasi-askeri süreç, dış politika ve devlet kuruculuğu meseleleri hakkında Osmanlı arşiv belgeleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yüzüncü yıl dönümü etkinlikleri çerçevesinde belgeler koleksiyonu şeklinde neşredilmiştir. Söz konusu neşirler için bkz. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, 2018, s. 1-644; *Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, 2018, s. 1-695.

Zikredilen arşiv materyalleri, meselenin Osmanlı cephesinden gözükmek şeklinin ayrıntılarını ortaya koymaktadır. Rus ihtilallerini izleyen süreçte kurulan siyasal düzenin periferide meydana gelen olaylara bakışını anlayabilmek için Rus İç Savaşı dönemi arşiv belgeleri ile Dış Politika belgelerini içeren Rusça arşiv belgeleri koleksiyonuna ve Bakü'deki Bolşeviklerin faaliyetlerini konu edinen Azerbaycan arşiv belgeleri ile matbuat materyalleri koleksiyonuna başvurulabilir.⁶ Rusya tarafında meselenin siyasi ve askeri boyutlarının doğrudan katılımcıları olan Vladimir Lenin, Jozef Stalin ve Stepan Şaumyan'ın külliyat şeklinde neşrolunan eserlerindeki kayıtlar ise Bolşeviklerin Bakü'de meydana gelen olaylara bakışının öğrenilmesine yardımcı olan tarihi materyallerdir.⁷

Rus ihtilallerini izleyen süreçte Bakü muharebe cephesine girmeye çalışan İngiltere'nin meseleye bakışını ve cephedeki Osmanlı ilerlemesini durdurmak amacıyla yürüttüğü siyasetin parametrelerini anlayabilmek için Birleşik Krallık Milli Arşivinde (TNA) muhafaza edilen Savaş Kabinesi'nin (CAB) Kafkasya meselesiyle ilgili tutanakları özellikle ehemmiyeti haizdir. Sözü edilen belgelerin birçoğu kabine toplantılarında ele alınan istihbarat, dış politika ve savaş dairelerinin raporları ile müzakereler sonunda alınan kararlardır. Katar Dijital Kütüphanesinin Birleşik Krallık Milli Arşivinden kopyalarını alarak hizmete sunduğu Savaş Kabinesi Doğu Komitesinin Lord Curzon'un odasında yapılan toplantılarının tutanakları da konu açısından önemi haiz bilgiler içerir. İngilizlerin muharebe sahnesine girimesinden sonra vukua gelen olaylarla ilgili üç önemli kaynak eser günümüze ulaşmıştır. Bunlardan ilki Bakü savunmasını teşkil eden Dunster Ordusu Komutanı Tümgeneral Lionel Charles Dunsterville, ikincisi İngilizce yayın yapan *Daily Chronicle*'in savaş muhabiri ve Dunster Ordusu Özel Hizmet Subayı olarak savaşa katılan Binbaşı Martin Henry Donohoe, üçüncüsü ise Bakü'deki Diktatörlük Ordusu Esliha Deposu Müfettişi Albay Alfred Rawlinson'un hatıratıdır. Her üç eserdeki anlatılar, Bakü taarruzu esnasında cephenin karşı tarafındaki unsurların savunma

⁶ Zikredilen belgeler ve matbuat materyalleri koleksiyonları için bkz. *DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, s. 10-483; *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, s. 11-706; *ASİQUBM*, 1960, s. 9-619.

⁷ Bahsedilen siyasetçilerin eserlerindeki kayıtlar için bkz. Lenin, 1977, c. 26, s. 249-252; Lenin, 1974-a, c. 27, s. 533; Lenin, 1974-b, c. 28, s. 21-22; Stalin, 1953, c. 4, s. 54, 56-60, 63, 95; Şaumyan, 1929, s. 205-206, 230-231, 255-286; Şaumyan, 1978, c. 2, s. 368, 375-378, 384-387.

taktiklerini mümkün mertebe doğru biçimde anlama ve öğrenme açısından özel önem arz eder.⁸

Azerbaycan Hükümeti'nin kurulması, idari mekanizmanın oluşturulması ve Kafkas İslam Ordusu'yla ilişkilerin düzene konulması gibi meselelerin öğrenilmesinde Azerbaycan arşivlerinden derlenen belgeler külliyyatına müracaat edilmiştir.⁹ Buna ek olarak, Bolşevikler ile Taşnakların tahakkümündeki toprakların kurtarılması ve milli istiklalin pekiştirilmesi uğrunda Azerbaycan Hükümeti'nin uluslararası platformlarda yürüttüğü diplomasi mücadelesi konusunda arşivlerden derlenip münferit kitap şeklinde yayımlanan dış politika materyallerinden istifade edilmiştir.¹⁰

Ana kaynakların önemli bir grubunu odaklanılan dönemin matbuat materyalleri oluşturur. Bilhassa sansürün gevşetilmesinden sonra *Atı*, *Haftalık Gazete*, *İkdam*, *Sabah*, *Sebilürreşad*, *Tanin*, *Tesvir-i Efkâr*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Türk Yurdu*, *Vakit* ve *Yeni Gün* örneğinde İstanbul basınının öncü gazeteleri ve dergilerinde Kafkasya'nın coğrafyası ve tarihi, Rusya Müslümanları, Batum müzakereleri, Bakü meselesi ve Nuri Paşa'nın faaliyetleri hakkında envaiçeşit haberler ve bilgilendirmeler yayımlanmıştır.¹¹ Söz konusu dönemin aydınları ise bahsedilen gazetelerin siyasiyat köşelerindeki yazılarıyla hem Kafkasya ahvalini değerlendirmişler hem de Osmanlı Devleti'nin “Yeni Kafkasya Siyaseti”nin parametrelerinin oluşmasına katkıda bulunmuşlardır. Ruşen Efendizade, Mehmet Emin Resulzade, Ekber Ağa Şeyhülislamzade, Ahmet Cevdet Pepinov ve Ali Merdan Topçubaşı örneğinde Azerbaycan siyasilerinin İstanbul basınına verdikleri demeçler de bölgenin durumu ve ordunun faaliyetlerini ortaya koymak açısından önemi haiz bilgiler içerir. *Açık Söz*, *Azerbaycan*, *İstiklâl* ve *Hümmet* gazeteleri örneğinde

⁸ Dunsterville, 2016, s. 189-283; Donohoe, 2016, s. 163-176; Rawlinson, 2016, s. 87-154. Dunster Ordusu'nun Bakü macerasının ayrıntılı analizi Cengiz İncoğlu'nun yüksek lisans tezinde yapılmıştır (Inceoglu, 2012, s. 99-123). Söz konusu dönem itibarıyla Büyük Britanya'nın Güney Kafkasya ve Azerbaycan siyasetinin ayrıntıları için burada isimleri zikredilen iki doktora tezine bakılabilir (Çağlayan, 1997, s. 25-35, 67-223; Akhmedov, 2018, s. 65-90).

⁹ Güney Kafkasya Seymi'ndeki Müslüman Fraksiyonu ile Azerbaycan Milli Şurası'nda çeşitli meselelerle ilgili yapılan görüşmelerin tutanakları müstakil eser şeklinde neşredilmiştir (*Zaqafqaziya Seyminin Müslüman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il*, 2006, s. 31-92). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra İstanbul'daki konferansa katılan Azerbaycan Heyeti Başkanı Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Hükümeti'yle yazışmaları, Vügar İmanov'un derlemesiyle belgeler koleksiyonu şeklinde neşredilmiştir (İmanov, 2006, s. 203-301).

¹⁰ ADR-VP, 1998, s. 8-525.

¹¹ Rus ihtilallerinden sonra Kafkasya'da tezahür eden yeni konjonktür ve Osmanlı Devleti'nin bölgesel siyaseti hususunda İstanbul basınında neşrolunan haberler ile köşe yazıları, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yüzüncü yıl dönümü etkinlikleri çerçevesinde müstakil kitap şeklinde yayımlanmıştır (*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*, 2018, s. 1-807).

Azerbaycan basınında yayımlanan haberler sayesinde Kafkasya'daki çeşitli siyasal örgütlerin meseleye bakışını öğrenmek mümkün olmuştur. Cumhuriyetin çöküşünden sonra Azerbaycan muhaceretinin yayımladığı *Kurtuluş, Odlu Yurt, İstiklal, Azerbaycan Yurt Bilgisi* ve benzeri gazeteler ve dergilerde geçmişe yönelik bazı değerlendirmeler ve özeleştiriler mevcuttur.

Bahsedilen dönemin Mehmet Şerif Efendizade, Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala Mehmetzade, Hilal Münşi, Naki Keykurun (Naki Şeyhzamanlı), Rahim Vekliov (Rahim Kosalı) ve Hüseyin Baykara örneğinde entelektüellerinin eserleri ana kaynaklar grubunun diğer önemli kısmını teşkil etmektedir.¹² Bu tür eserlerdeki bilgiler bölgenin dönemsel panoramasını ortaya koymakla birlikte, satır aralarında Kafkas İslam Ordusu'nun hükümet ile ilişkilerinin keyfiyetine temas edilmiştir. Benzer hususlar, Azerbaycan ve Dağıstan operasyonlarına katılan Türk askerlerinin hatırat ve raporlarına da yansımıştır. Bilhassa Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'nın anıları (Halil Paşa, 1972, s. 219-230, 318-327), Mucip Kemalyeri'nin sorgulayıcı hatıratı (Kemalyeri, 1972, s. 117-152), Kafkas İslam Ordusu'na takviye kuvveti olarak sonradan eklenen Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker, Kuzey Kafkasya Ordusu Erkânıharbiye Reisi İsmail Berkuk, Onbeşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Yeğin ve On Beşinci Piyade Fırkası Erkânıharbiye Reisi İhsan Efendi'nin harp tarihi açısından önem arz eden geniş raporları bu kategoride değerlendirilmelidir. Adı geçen dört komutanın raporlarında her iki fırkanın harp nizamları, konuşları ve katıldıkları operasyonların ayrıntıları tasvir edilmiştir (Rüştü, 1934, s. 5-218; Berkuk, 1934, s. 7-12; Süleyman İzzet, 1936, s. 3-110; *ATBD*, 148, belge no. 153, s. 428-460).¹³

Kafkas İslam Ordusu'yla bağlantılı olayların üzerinden geçen bunca süreye rağmen, tarihsel bellek hala aktiftir. İkinci ve üçüncü kuşağın henüz canlılık arz eden anıları, sözlü tarih çalışmalarına gayet üretken bir malzeme kaynağı olabilir. Bu hususla ilgili örnek bir çalışmanın müellifi olan Abdülhamit Avşar, Kafkas İslam Ordusu saflarında savaşan kuşaktan Azerbaycan'da kalanların öykülerini ikinci ve üçüncü kuşağın dilinden derlemiştir (Avşar, 2019, s. 35-352). Harekât esnasında şehit olanların Azerbaycan'da

¹² Adı geçen müelliflerin eserlerinde araştırma konumuzla ilgili bilgiler için bkz. Efendizade, 1337/1921, s. 19-33; Resulzade, 1339-1341/1923, s. 53-71; Munschi, 1930, s. 28-29; Baykara, 1975, s. 262-265; Keykurun, 1998, s. 86-119; Mehmetzade, 1991, s. 90-91; Vekilov, 1998, s. 6-26.

¹³ Rüştü Türker ve Süleyman İzzet Yeğin'in eserleri, 2006 senesinde kısmen sadeleştirilerek, tahkikli şekilde yayımlanmıştır (Türker, 2006, s. 3-210; Yeğin, 2006, s. 3-109).

kalan mezarlarıyla ilgili şimdilik kaybolmayan bol miktarda sözlü tarih malzemesi mevcuttur. Bu tür malzemelerdeki temel düşünce, büyük oranda mezarların korunması ve onarılması ile şehitliklerin yapılmasına odaklanmıştır.¹⁴

Çağdaş Türk tarihçiliğinde Kafkas İslam Ordusu'yla ilgili ilk akademik araştırma, Nâsır Yüceer'in Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak 1995'te savunduğu yüksek lisans tezidir (Yüceer, 1995, s. 95-226).¹⁵ Söz konusu çalışmanın hemen akabinde Halil Bal'ın İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak hazırlayıp 1996'da savunduğu doktora tezi gelir ki bu tezin başlıca araştırma problemi Azerbaycan milli istiklal hareketi ve cumhuriyet hükümetinin teşekkülü olmakla birlikte, Kafkas İslam Ordusu'na da müstakil bir bölüm tahsis edilmiştir (Bal, 1996, s. 164-207).¹⁶ Bu çalışmayı, Timur Sili'nin Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak hazırlayıp 1999'da savunduğu 1918 tarihli Kafkasya seferi temalı yüksek lisans tezi takip etmiştir (Sili, 1999, s. 74-135). Zikredilen araştırmalar sayesinde aktüellek kazanan konu, kısa sürede Azerbaycan bilim camiasının da ilgisine mazhar olmuş ve Mehman Süleymanov, Hacı Azer Ebilov, Kemale Sofiyeva, Akif Aşırılı (Veliyev), Nesiman Yakuplu ve Mehmet Kılıc örneğinde tarihçiler konunun çeşitli veçhelerini tetkik eden çalışmalar ortaya koymuşlardır.¹⁷ Azerbaycan'daki çalışmaları Türk araştırmacılardan Yalçın Murgul, Mustafa Görüryılmaz, Ozan Arslan ve Atilla Güler'in araştırmaları takip etmiştir.¹⁸

Kafkas İslam Ordusu üzerine araştırmalar yapan her iki ülke bilim insanlarının son senelerdeki genel eğilimi ortak değerler ve sembolik konular üzerine yoğunlaşmıştır. Bu eğilim çerçevesinde Nuri Paşa ve silah arkadaşlarıyla ilgili Mehman Süleymanov, İsmail

¹⁴ Bakü harekâtında şehit olan askerler, şehitlikler ve anıtlarla ilgili örnek çalışmalar için bkz. Süleymanov, 2000-a, s. 52-169; Yaqublu, 2012, s. 15-99; Carçı, 2018, s. 37-158.

¹⁵ Nâsır Yüceer'in yüksek lisans tezinin kitap olarak baskısındaki Kafkas İslam Ordusu'yla ilgili kısım için bkz. Yüceer, 1996, s. 72-164.

¹⁶ Halil Bal'ın doktora tezinin kitap olarak baskısındaki Kafkas İslam Ordusu'yla ilgili kısım için bkz. Bal, 2010, s. 189-229.

¹⁷ Bahsi geçen müelliflerin eserlerinde Kafkas İslam Ordusu'na tahsis edilen kısımlar için bkz. Süleymanov, 1998, s. 81-145 (Mehman Süleymanov'un doçentlik tezindeki ilgili kısım için bkz. Süleymanov, 2004, s. 71-123); Süleymanov, 1999-b, s. 102-425; Ebilov, 1999, s. 3-42; Sofiyeva, 2007, s. 85-222 (Kemale Sofiyeva'nın doktora tezindeki ilgili kısım için bkz. Sofiyeva, 2003, s. 63-185); Aşırılı, (2008), s. 15-159 (Akif Aşırılı'nın doktora tezindeki ilgili kısım için bkz. Veliyev, 2014, s. 21-147); Yaqublu, 2010, s. 17-175; Kılıc, 2015, s. 23-156.

¹⁸ Adı geçen müelliflerin eserlerindeki Kafkas İslam Ordusu'yla ilgili kısımlar için bkz. Murgul, 2007, s. 113-208; Görüryılmaz, 2015, s. 144-504 (Görüryılmaz'ın eserinin Azerbaycan Türkçesiyle baskısı 2009'da Bakü'de yayımlanmıştır. Azerbaycan Türkçesi ile baskıdaki ilgili kısım için bkz. Görüryılmaz, 2009, s. 107-354); Arslan, 2010, s. 88-129; Güler, 2021, s. 147-252.

Özer, Nejdet Karaköse, Ferruh Kayalan ve Fatih Özcan'nın alan araştırmaları açısından özellikle önem arz eden biyografi çalışmaları üretilmiştir.¹⁹ Umut Dumangür, Sanan Kazımov, Muharrem Yunus Çelik, Kanan Heydarlı, Muhammet Ali Mutluer ve İlahı Yusifli'nin hazırlayıp savundukları lisansüstü tezleri ise Kafkas İslam Ordusu'na duyulan akademik ilginin son senelerdeki somut tezahürüdür.²⁰ Benzer ilgiden dolayıdır ki konuyla ilgili çok sayıda makale ve bildiri üretilmiştir. Bu tür çalışmalar arasında Mustafa Budak'ın telif ettiği makale özellikle zikredilmelidir. Bu makalede bizzat Nuri Paşa tarafından hazırlanan *Kafkas İslam Ordusu Harekâtı Raporu*'nun hem transkripsiyonu hem de kapsamlı tahlili yapılmıştır (Budak, 1998, s. 72-105).²¹ Harekâtın 100. yıl dönümü Kafkas İslam Ordusu temasının akademik camiada yeniden aktüellik kazanmasına vesile olmuştur. Bu realiteden hareketle Türkçe olarak birçok makale ve bildiri yayımlanmıştır.²²

Zikredilen tarih yazıcılığından görüldüğü üzere, konuyla ilgili çağdaş bilim camiasında hatırı sayılır miktarda literatür mevcuttur. Konuyla ilgili bu kadar araştırma var iken, yeni bir araştırmanın gerekliliği üzerinde düşünmeye değer. Her şeyden önce her yeni çalışmanın yeni bir bakış olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılan en önemli özellik ise araştırmanın literatürdeki kategorik konumudur. Araştırmanın türü sadece askeri tarih değil, aynı zamanda askeri siyaset ve askeri diplomasi tarihidir. Diğer taraftan, günümüzdekinden çok daha zor koşullarda yapılan araştırmalarda orduyla ilgili arşiv materyalinin az bir kısmı kullanılmıştır. Söz konusu dönemin matbuat materyallerinin kullanılma düzeyi de aynı kategoride değerlendirilmelidir. Sorunun çalışılma düzeyini sorgulayan diğer bir husus ise ordu

¹⁹ Nuri Paşa ve silah arkadaşlarıyla ilgili biyografi çalışmaları için bkz. Süleymanov, 1999-a, s. 9-119; Özer, 2005, s. 1-169; Karaköse, 2012, s. 56-57, 69-427 (Nejdet Karaköse'nin konu hakkındaki doktora tezinin ilgili kısmı için bkz. Karaköse, 2010, s. 36-36, 45-377); Kayalan, 2013, s. 30-53; Özcan, 2019, s. 15-408.

²⁰ Son senelerde yapılan lisansüstü tezlerde Kafkas İslam Ordusu'na tahsis edilen kısımlar için bkz. Dumangür, 2019, s. 55-120; Kazımov, 2019, s. 11-42; Çelik, 2020, s. 68-108; Heydarlı, 2020, s. 28-32, 52-196; Mutluer, 2022, s. 47-164; Yusifli, 2022, s. 18-53.

²¹ Kafkas İslam Ordusu Harekâtı Raporu'nun 3 sayfası boş olmak üzere toplam 47 sayfadan ibaret olan müsvedde nüshası Türk Tarih Kurumu Arşivi Kâzım Orbay Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir (TTK, KO, no. 17/69, s. 1-47). Aynı koleksiyonda söz konusu nüshanın 12 sayfadan oluşan Türkçe transkripsiyonu da mevcuttur (TTK, KO, no. 17/76, v. 1-12). Bu raporun başka bir nüshası 39 sayfadan ibaret olup Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi'nin Birinci Dünya Harbi (ATASE, BDH) Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29, 29-1:29-30).

²² Kafkas İslam Ordusu konusu üzerine yayımlanan bildiri ve makalelere örnek olarak bkz. Çevik, 2007, no. 166, s. 143-150; İsgenderov, 2008, no. 1, s. 60-69; Ertürk, 2010, no. 2010, s. 89-114; Mustafayev, 2013, no. 30, s. 17-40; Avşar, 2018, s. 447-472; Türkmen, 2018, s. 23-48; Ak, 2019, s. 385-408; Güvenbaş, 2019, s. 33-64; Şahin, 2019, s. 65-88; Memmedli & Çelik, 2020, s. 403-428.

teşkilatı ve operasyonların ayrıntılarını alakadar eden birçok meselede hala farazi ve sathi bilgilerin mevcut olmasıdır. Her türlü bilgi kaynağına rahatlıkla ulaşabilen çağdaş dünyamızda zikredilen hususlarla ilgili bulanıklığın berraklaşması ve ordu teşkilatını ilgilendiren meselelerin açıklığa kavuşturulması elzemdir. Önemli bir etken olarak, konuyla ilgili yapılan yayınların geneline romantizm havası egemendir. Böylesine duygusal yaklaşıma teori ve konsept sorunsalı da eklenmelidir. Yalın haliyle mütearifeye dönüşen genel bir kanaatten hareketle Kafkas İslam Ordusu organizasyonu İttihatçıların Turancı siyaseti ile ilişkilendirilmiştir. Panturanizm odaklı değerlendirmeleri desteklemek veya reddetmek akademik bir meseledir. Biz ise mütearifeye dönüşen bakışı sorgulayarak konuya teorik çerçeve kazandırmak fikrindeyiz: Rus ihtilallerini izleyen dönemde Kafkasya’da gerçekten neler vukua geldi? Kafkas İslam Ordusu organizasyonu ile Osmanlı Devleti’nin bölgesel siyasetinin düşünsel arka planında neler vardı? Böylesine düşündürücü sorulara makul yanıtlar arayışı, çalışmanın sonraki sayfalarında üzerinde genişçe durulacak olan konseptüalizm ve teori meselelerini aktüel hale getirmektedir.

3. TEORİK MÜLAHAZALAR

Kafkas İslam Ordusu organizasyonu çerçevesinde Osmanlı Devleti’nin bölgesel siyaseti, genellikle Panturanizm denilen ve pek de sorgulanmayan bir kavramla açıklanma eğilimi taşır. O halde düşünmeye değer: Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti’nin Rusya’daki Türkler ile diğer Müslüman milletlerle ilgili siyasetinin genel karakteristiği neden ibaretti? Bu hususu açıklamak amacıyla kullanılan Panturanizm siyasetini salt ekspansiyonist (yayılmacı) doktrin olarak ele almak mümkün müdür? Böylesine sorulara tutarlı ve makul yanıtlar arayışı çerçevesinde Panturanizm kavramı ile ifade edilen düşüncenin özünü bilmeliyiz. Sözcüğün başında bulunan “pan” ön eki, 19. yüzyıl dünyasında yayılımcı eğilimler içeren her türlü siyasal ve düşünsel akımı ifade etmek için kullanılmıştır. Çağdaş kullanımda ise coğrafi bölge, dil ailesi, millet, ırk ve din birliğini sağlamaya çalışan siyasal hareketleri betimlemektedir (Kazemzadeh, 1968, s. 365). Odaklandığı coğrafya, din ve milliyet özelliklerine göre ifade edilen hareketleri bir dizi kategorik tasnife tabi tutulabilir. Panavrupa, Panamerikanizm, Panasianizm ve Panafrikanizm örneğinde coğrafya temelli pan-kıtacı hareketler olduğu gibi, Hristiyan

Birliği (Pancristianesimo) ve İslam Birliği (Panislamizm) örneğinde pan-dinci hareketler, Panslavizm, Pancermenizm, Panturanizm örneğinde pan-milliyetçi hareketler mevcuttur (Önen, 2005, s. 17).

Pan hareketlerinin en son kategoride zikredilen türü, hem ırksal hem de coğrafi özellikler taşır ve düşünsel platformda Ural-Altay kavimlerinin neredeyse tamamının birliğini sembolize eder. Kavramın nüvesini oluşturan “Turan” sözcüğü, etimolojik bir çözümlemeye göre “mevki-i ali” (yüksek mevki) anlamına gelir (Galanti, 1340/1924, s. 345). Sözcüğün yazılı kaynaklardaki ilk örneğine Zerdüştlüğün kutsal kitabı olan Avesta’da rastlanır. Eserin “yaşt” denilen “fravardin” başlıklı 13. neşidesinde söz konusu kavramın kullanım şekli bir hayli kutsiyet arz eder ve Aryan, Turan ve Sarimiyan ülkelerinde yaşamını sürdüren takva erbabını metheder (Avesta, 2012, s. 461, yaşt XIII/443). Benzer şekilde, eski Avesta’nın “yasna” denilen 46. gatasında Zerdüştlüğü benimseyen “Fryana” isimli Turanlı bir kabile reisinden övgüyle bahsedilir (Avesta, 2012, s. 255, yasna XLVI/12). Avesta’da birkaç kez zikri geçen ve ölümü buluncaya kadar kesintisiz olarak çarpışan Turan hükümdarı “Toûra Franrasyan”, Avram Galanti’nin yorumlayışına göre, Firdevsi’nin meşhur *Şehname* eserindeki “Afrasiyab” karakteridir (Galanti, 1340/1924, s. 344, dn. 3). Firdevsi’nin mitolojik anlatımında müthiş bir savaşçı ve yiğit bir komutan olarak betimlenen Afrasiyab, kötülük tanrısı Ahriman’ın yeryüzündeki temsilcisi olarak her türlü hile ve desiseyi tertipleyen bir Turan hükümdarı olarak görülür. Onun yönettiği ülke, Firdevsi’nin hayali anlatılarına göre, Feridun’un imparatorluğunu oğulları arasında paylaştığı sırada ikinci oğlu Tur’a tahsis edilmiştir (Firdevsi, 1945, c. 1, s. 120). Böylece Tur ve soyundan gelenler Türkler ile Çinlilerin padişahı olmuşlardır. Poetik tarihçi Firdevsi, yaşadığı çağın muktedir hükümdarı Gazneli Mahmud’u ise hem Turan hem de İran’ın adil hükümdarı olarak tanıtır (Firdevsi, 1945, c. 1, s. 21). Edebi metnin kurgusal anlatımı sayesinde Turan kavramı köklü ve tarihi bir oykonim özelliği kazanır.

Turan sözcüğünün siyasal literatüre girişi, Balkanları etkisi altına alan Cermen-Slav mücadelesi ile doğrudan ilintilidir. Cermenler ve Slavların Balkan temelli pan-milliyetçi hareketleri, Macarları da kimlik arayışına itti ve Macarlığın varoluş mücadelesinde Panturanizm²³ denilen yeni bir ideolojiyi ortaya çıkardı (Önen, 2005, s. 31). Bu ideolojiye

²³ Macar Turancılığının oluşumu, Osmanlı Turancılığı ile benzerlikleri ve farklılıklarıyla ilgili birkaç lisansüstü çalışma yapılmıştır. Bunlara örnek olarak bkz. Nizam Önen, (2003). *Turanlı Hareketler:*

tarihi kökler arayışında ise “uzaktaki vatan” anlamına gelen Turan’ı keşfettiler. Macar ideologların muhayyilesinde Avrasya’nın bitişken dillerini konuşan kavimlerinin neredeyse tamamı Turani kavimler olarak görüldü. Bu kavram çerçevesinde oluşturdukları tasnifte Türkler, Moğollar, Mançular, Tunguzlar, hatta Japonlar ve Koreliler Turan dil ailesine mensup kavimler olarak telakki edildi (*Türk Yurdu*, yıl 1, 2 (14), s. 417). Avrupa’nın 19. yüzyılın ilk yarısındaki çarpışmalarla dolu tarihinde yoğunlaşan Slav-Cermen baskısına karşı Macarların doğal müttefikleri olarak Turani kavimler görüldü. İfade edilen gerekçelerle 1848’deki bağımsızlık mücadelesi sırasında Avusturya ve Rusya’nın baskısına maruz kalan Macar ileri gelenleri Osmanlı Devleti’ne iltica ettiler. 1867’de oluşan müsait ortamda ise memleketlerine döndüler, Avusturya ve Macaristan ortaklığında oluşturulan çifte monarşide söz sahibi oldular (TNA, CAB, no. 24/33/82, s. 3).

Macar toplumu ve gençliği için yeni hedefler belirleyen ikinci nesil Turancı teorisyenler, coğrafya olarak en yakında bulunan Osmanlı Devleti’ni Macarların doğal müttefikleri olarak belirlediler. Bundan sonra Macar kökenli ziraat mühendisleri, tabipler, tüccarlar ve müteşebbisleri bu devletin kalkınmasında görev almaya davet ettiler (*Türk Yurdu*, yıl 3, 6 (64), s. 2120-2124). Bunun daha ileri aşaması olarak, uzak Asya bozkırlarında ikamet eden akraba toplulukların kültürel ve ekonomik kalkınmasında Macarların inisiyatifi ele almalarını ve onlara rehberlik etmelerini önerdiler (*Türk Yurdu*, yıl 3, 6 (64), s. 2126-2127). Belirtilen meselelerin tamamının teorik ve pratik temellerini oluşturmak amacıyla 1910’da Peşte merkez olmak üzere “Turan Cemiyeti” (Túrani Társaság) adlı ilk örgütlerini kurdular. Bahis konusu cemiyetin oluşumunda Alojós Paikert, Kont Béla Szechenyi, Ármin Vámbéry ve Kont Mihályt Pál Teleki gibi Macar siyasileri, düşünürleri ve yazarları görev üstlendiler. Cemiyetin kuruluş amacı, Avrupa ve Asya’daki Turani kavimlerin ekonomik ve kültürel kalkınmasına yardım etmek, bilimsel yayınlar yapmak ve kültürel faaliyetler düzenlemek şeklinde belirlendi. Böylece Türk dili ve edebiyatı alanındaki birçok eser Macarcaya tercüme edildi ve birçok telif eser yayımlandı. 1913

Macaristan ve Türkiye (1910-1944), Yayımlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara; Alaattin Oguz, (2005). *The Interplay Between Turkish and Hungarian Nationalism: Ottoman Pan-Turkism and Hungarian Turanism (1890-1918)*. Unpublished Master Thesis, The Middle East Technical University, Ankara.

senesinden itibaren *Tûran* adıyla Macarca özel bir mecmua da yayın hayatına kazandırıldı.²⁴

Macar Turancılığı, ilkesel düzeyde kültürel ve ekonomik amaçlar güden bir ittifak arayışıydı. Bunun kısmen farklılık arz eden diğer türü ise çok uluslu bir imparatorluğun idaresindeki milletlerin uzun süreye yayılan kültürel uyanışıdır. Böylesine durumlarda millet temsilcileri üstün otoriteyle ilişkisi kesmeksizin federal yapı içerisinde sosyal ve kültürel hak arayışlarında bulunurlar. Araştırma merakımızın odaklandığı Rusya İmparatorluğu’nda ortaya çıkan Turancılık hareketi de bahsi geçen uzun süreli kültürel uyanışa somut örnek teşkil eder. Hareketin başlangıç evresi siyasal hedeflerden tamamen uzaktır ve genellikle kültürel gayelere odaklanmış gibi gözükmektedir. Rusya merkez olmak üzere teşekkül bulmuştur ve hareketin ilk ideologlarından Kırımlı İsmail Gaspıralı oldukça çarpıcı hedefler belirlemiştir: “Dilde, fikirde ve işte birlik!” Gaspıralı’nın idealist sloganı her şeyden önce Rusya Müslümanlarının ittifadını hedeflemiştir. Rusya Müslümanlarının çoğunluğunu Türk menşeli halklar oluşturduklarından Gaspıralı’nın çağrısı dolaylı olarak Rusya’daki Türklerin birlikte hareket etmesi hususunda yapılan bir sesleniş sayılabilir (Zenkovsky, 1971, s. 49; Swietochowski, 1988, s. 50-51). Ancak ortada önemli bir sorun vardı. İmparatorluğun geniş coğrafyasına yayılan Türk kavimleri birbirinden farklılık arz eden çeşitli lehçeleri konuşmaktaydılar. Bu çeşitliliğin izale edilmesinin gerekliliğini düşünen Gaspıralı ise okullarda ve matbuatta ortak Türkçe kullanılmasını önerdi.²⁵ Yaşadığı çağa göre ileri bir adım olarak, 1883’ten itibaren Kırım’ın Bahçesaray şehrinde *Tercüman* ismiyle bir gazete neşretmeye başladı. *Tercüman*’ın ana hedefi, Balkanlardan Çin’e kadar uzanan geniş coğrafyada tüm Türk kavimlerinin anlayabileceği bir edebi lisanın oluşturulmasıydı. Bu amaç doğrultusunda İstanbul lehçesi temel alındı, dildeki Arapça ve Farsça unsurlar atıldı, olabildiğince sade

²⁴ Peşte Turan Cemiyeti’nin kuruluşu ve Macarca olarak neşrettiği *Tûran* mecmuası hakkında bilgi için bkz. Önen, 2005, s. 59-65; Çarpaz, Bayram, 2019, s. 7-42; *Anadolu Mecmuası*, 1 (8), s. 305-307; *Türk Yurdu*, yıl 1, 2 (14), s. 415; Tekinsoy, 2015, s. 241.

²⁵ Rusya’daki Türk kavimlerinin anlayıp kullanabilecekleri “ortak dil” meselesi, 1906’nın Ağustos ayında Nijni-Novgorod’da düzenlenen Rusya Müslümanları Üçüncü Kongresi’nin gündemini özellikle işgal etti. Ateşli tartışmalar sonucunda Müslüman mektep ve medreselerinde Türk lisanının öğretilmesi hususunda tavsiye kararı alındı (Caferoğlu, 1933, s. 168; Zenkovsky, 1971, s. 76-80; Baykara, 1975, s. 145-147; Mehmetzade, 1991, s. 21; Landau, 1999, s. 21-22; Devlet, 2011-a, s. 150; Devlet, 2020, s. 140). Bu karar, 1917’nin Mayıs ayında Moskova’da düzenlenen Umum Rusya Müslümanları Kurultayı’nda da teyit edildi (Kurat, 2011, s. 416; Devlet, 2011-b, s. 63). Azerbaycan siyaset sahnesinin lokomotiflerinden Müsavat Fırkası’nın 1919’da Bakü’deki ikinci kurultayında da benzer bir karar alındı, İstanbul Türkçesinin eğitim dili olarak Azerbaycan’daki okullarda öğretilmesi hususu parti programına eklendi (Karaca, 1982, s. 14; Mehmetzade, 1991, s. 55).

Türkçe kullanılmasına özen gösterildi.²⁶ Gaspıralı ve ardıllarının yayımladıkları bu gazete, sonraki 25 sene boyunca Rusya Türklerinin lengüistik ve kültürel uyanışına rehberlik etti. Bu tür çalışmalar sayesinde Kırım, İdil-Ural, Orta Asya ve Kafkasya Türkleri kültürel vahdetin önemini kavradılar, ana dilde gazeteler ve mecmualar neşretmeye başladılar²⁷, Türkçe kitap yayımlayan matbaalar kurdular, çağın koşullarına uyumlu yeni okullar açtılar, tiyatro ve opera alanında başarılı örnekler ortaya koydular.

1905'deki Rus ihtilalinden sonra meydana gelen olaylar, Turancı hareketin kültürel çehresinin değişmesine ve siyasal karakter kazanmasına mümbit zemin hazırladı. Meşrutî monarşi çerçevesinde siyasal bilinçlenme hızlandı, Rusya'nın yasama organı olan Duma sıralarında Müslüman milletvekilleri görüldü. Kısmi özgürlüklerin geçerli olduğu konjonktürde Abdürreşit İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Ayaz İshaki, Sadri Maksudi, Yusuf Akçura ve Mehmet Emin Resulzade gibi isimler, mensubu oldukları toplumu aydınlatan entelektüeller oldular. Ne var ki özgürlükler çağının ömrü kısa oldu, seçim sisteminde yapılan düzenlemeler ile Müslüman ahalinin Duma'daki temsil olunma oranı tedrici olarak azaltıldı.²⁸ İstibdadın yoğun baskısından dolayı Rusya Türklerini temsil eden siyasal hareketin yeraltı faaliyete geçmesi kaçınılmaz oldu. Göz önünde bulunan entelektüellerin birçoğu politik baskıya maruz kaldı ve tutuklandı. Ahmet Ağaoğlu, Ali Hüseyinzade, Karabey Karabeyov, Mehmet Hadi ve Mehmet Emin Resulzade gibi Kafkasyalı birkaç sembol isim ise muhacerete gitmek zorunda kaldı (Swietochowski, 1988, s. 104).

Rusya'dan ayrılan muhacir Türk entelektüellerin muhaceret yıllarında uğradıkları en güvenilir liman, hiç kuşkusuz, İstanbul şehri oldu. Muhacirlerin temsil ettikleri düşünce akımı ve siyasal aktiviteler İstanbul muhitinde sözü geçen yerli düşünürlerin ilgisine mazhar oldu. Bu nedenle muhacir entelektüelleri kendi bünyelerine katmakta fazlaca

²⁶ *Tercüman Gazetesi*'nin neşri ve izlediği dil siyasetiyle ilgili bilgi için bkz. Caferoğlu, 1933, s. 167; Zenkovsky, 1971, s. 50; Swietochowski, 1988, s. 51; Bozkurt, 2008, s. 66-71; Devlet, 2011-a, s. 97-100; Devlet, 2020, s. 26-28.

²⁷ 1917 senesine kadar geçen süre zarfında Rusyalı Türklere hitaben çok sayıda gazete ve dergi yayımlandı. Konunun araştırmacılarından Ronald Grigor Suny söz konusu gazete ve dergilerin sayısının 172 (Suny, 1990, s. 30), Nadir Devlet 184 (Devlet, 2011-a, s. 105), Jacob Landau ise 250 civarında olduğu (Landau, 1999, s. 24-25) tahmininde bulunmuşlardır.

²⁸ İhtilalin etkilerinin kaybolma sürecinde siyasal özgürlüklerin kısıtlanmasına eş zamanlı olarak Rus olmayan milletlerin Duma'da temsil olunma hakları da sınırlandırıldı. Bunun içindir ki Rusyalı Türkler Birinci Duma'da 40 vekil, İkinci Duma'da 40 vekil, Üçüncü Duma'da 10 vekil ve Dördüncü Duma'da 7 vekil ile temsil olundular (Mehmetzade, 1991, s. 27).

iştıyaklı davrandılar. Böylece Şuşa doğumlu Ahmet Ağaoğlu²⁹ ve Salyan doğumlu Ali Hüseyinzade³⁰ gibi öne çıkan Kafkasyalı düşünürler, İstanbul’u heyecan duyulan bir kültürel mekâna dönüştüren entelektüel mayanın harçları oldular ve Meşrutiyet sonrası Osmanlı siyasal sisteminde mühim mevkilere ulaştılar. Her iki aydın hem Türk Ocağı’nın hem de *Türk Yurdu Mecmuası*’nın kuruluşuna katıldılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Merkez Komitesi’ne üye seçildiler (Zenkovsky, 1971, s. 164; Swietochowski, 1988, s. 105). Onların enerjik çalışmaları sayesinde Kafkasyalı Türkler, zımnen de olsa, Osmanlı siyasal sisteminde temsil olunma şansı elde ettiler. Her iki entelektüel hem de ürettikleri düşüncelerle öne çıktılar. Ali Hüseyinzade’nin “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak” mottosu,³¹ Osmanlı entelektüel muhitinin yoğun ilgisine mazhar oldu ve Ziya Gökalp’ın “Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak” şeklindeki regülasyonu sayesinde Türk siyasal literatürüne yerleşti (Mehmetzade, 1991, s. 16-17; Ağaoğlu, 2011,

²⁹ Ahmet Ağaoğlu, ilk ve orta eğitimini Şuşa ile Tiflis’te, üniversite eğitimini Paris’te aldı (Ağaoğlu, 1940, s. 63-122; Devlet, 2011-b, s. 202; Mirehmedov, 2014, s. 9-23). James Darmesteter ve Ernest Renan’dan ilim tahsil etti (Ağaoğlu, 1940, s. 121-122), Paris muhitinde Genç Türklerle tanıştı (Zenkovsky, 1971, s. 145-146). Mensubu olduğu toplumun geleneksel yapısı ile aldığı batılı eğitim onun düşünce dünyasını biçimlendirdi ve vatanına döndükten sonra Bakü matbuatında toplumsal reform ve kadın meselesi üzerine makaleler neşretti (Zenkovsky, 1971, s. 147). 1905’deki ihtilalden sonra vukua gelen Ermeni-Müslüman çatışmalarında Kafkasyalı Türkleri korumayı amaçlayan Difai Fırkası’nın kurucularından oldu (BOA, DH.EUM.KLH, no. 1/22, v. 2; Baykara, 1975, s. 132-133; Mehmetzade, 1991, s. 33-36; Keykurun, 1998, s. 35; Mirehmedov, 2014, s. 141-142). İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a göç etti, Türk Ocağı’nın kuruluşuna katıldı, *Türk Yurdu* mecmuası ve Türkçe neşredilen birçok gazetede makaleler yayımladı (“Ahmet Ağayev” imzasıyla *Sırat-ı Müstakim* ve *Sebilürreşad* dergilerinde yayımladığı makaleleri üzerine yapılan araştırma için bkz. Gündoğdu, 2007, s. 63-107, 109-330). Sonraki süreçte ise *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*’nin başyazarı oldu ve müderris olarak İstanbul Darülfünunu’nda dersler verdi (Yüce, 1988, I, 465). Siyasete atıldı ve Karahisar Mebusu olarak Osmanlı Meclis-i Mebusanın’da bulundu (BOA, DH.ŞFR, no. 494/102). Batum Konferansı’nda Osmanlı Heyeti’nin müşaviri oldu (ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 6-12; *Atı*, 130, s. 1), Kafkas İslam Ordusu organizasyonunda siyasi müşavir olarak görev üstlendi (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 11-4; BOA, A.VRK, no. 820/49; Ağaoğlu, 2011, s. 42, 217). Daha sonra Azerbaycan Meclis-i Mebusanı’nda milletvekili oldu (Mirehmedov, 2014, s. 168-170).

³⁰ Ali Hüseyinzade, Petersburg’daki Fizik-Matematik ve Şarkiyat eğitiminden sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye’de eğitim aldı, Haydarpaşa Hastanesi’nde ve Askeri Lise’de çalıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ile irtibatının ifşa olmasından dolayı İstanbul’u terk etti ve Bakü’ye yerleşti (1903). Rusça yayımlanan *Kaspi Gazetesi*’ne makaleler yazdı, Ahmet Ağaoğlu ile birlikte *Hayat* ve *İrşad* gazetelerini neşretti. Bakü muhitinde İstanbul Türkçesiyle yayım yapan *Füyuzat Gazetesi*’nin tesisçisi ve başmuharriri oldu (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 24-25). İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a göç etti, Türk Ocağı ve *Türk Yurdu* mecmuasının kuruluşuna katıldı (Landau, 1999, s. 56). Batum Konferansı’nda Osmanlı Heyeti’nin müşaviri oldu (ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 6-12; *Atı*, no. 130, s. 1), Kafkas İslam Ordusu’nda siyasi müşavir olarak görev üstlendi (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 11-4; BOA, A.VRK, no. 820/49). Ali Hüseyinzade’nin hayatı ve düşünce dünyasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Caferoğlu, 1940, s. 31-34; Mehmetzade, 1991, s. 40-41; Landau, 1999, s. 56; Swietochowski & Collins, 1999, s. 61-62; Uca, 2011, s. 50-57; Devlet, 2011-b, s. 205; Akpınar, 2012, XLI, s. 408-410.

³¹ Bahsedilen sloganın açılımı özetle şöyledir: “Düşünce sistemimiz Türkçü bir hayatı rehber edinecek, İslam’a hürmeti esas alacak ve çağdaş Avrupa medeniyetinden yararlanacaktır.” Söz konusu sloganla ilgili değerlendirmeler için bkz. Caferoğlu, 1940, s. 33-34; Swietochowski, 1988, s. 88; Mehmetzade, 1991, s. 16-17, 41; Altstadt, 1992, s. 70; Landau, 1999, s. 26.

s. 101). Tanzimat'tan sonra İstanbul mühitinde yoğun biçimde tartışılan düşünceleri birbirine yakınlaştıran ve bir çeşit uzlaşî formülü öneren bu politik slogan, sonraki yüzyıl boyunca Türkiye siyaset sahnesindeki birçok siyasal ideolojinin fikri temelini oluşturdu.³²

Rusyalı Türk entelektüellerin iştiaklı katılımlarıyla kuvvet bulan Osmanlı Turancılığı, imparatorluğun son on senesinde meydana gelen savaşlar öncesinde İstanbul muhitine hâkim entelektüellerin birçoğunun ilke ve ülküsü haline geldi. Türk Ocağı etrafında örgütlenen ve *Türk Yurdu Mecmuası*'nda makaleler yayımlayan Osmanlı entelektüelleri Turancı düşüncenin ana mihverini belirlediler. Özellikle Ziya Gökalp'ın "Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan. Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan" şiiri İstanbul muhitindeki romantik Turancılığın siyasal sınırlarını çizdi (Kurat, 2011, s. 255).³³ Gökalp ve muasırlarının düşünsel aktivitelerinin sonucu olarak, Macar Turancılığı ile Osmanlı Turancılığının çizgileri birbirinden ayrıldı; Osmanlı entelektüelleri, Finleri ve Macarları akraba topluluklar olarak kabul etmekle birlikte, Turan terminolojisini sadece Türkçe konuşan kavimlerin mecmuuna münhasır kıldılar (Sarınay, 2012, XLI, s. 408). Böylece memleketin müteakip on senesini etkisi altına alan savaşlar öncesinde Ziya Gökalp, Hamdullah Süphi, Ömer Seyfettin, Mehmet Fuat Köprülüzade, Hüseyin Cahit, Mehmet Emin ve Halide Edip örneğinde Osmanlı entelektüelleri Turan şemsiyesi altında Türk kavimlerinin birleşmesinin mümkün olabilirliliği konusunda fikir teatisine giriştiler. Askeri okul öğrencileri ve zabıtlar, mektep ve medrese mezunları Rusya'ya karşı vukuu muhtemel bir savaşta Turan muhayyilesinin gerçekleşebileceği hususunda heyecana kapıldılar (Kurat, 2011, s. 254-255, 498). İstanbul basınında söz sahibi olan birçok vatansever gazeteci, vukuu muhtemel savaş sonunda Rusya'nın tamamen çökeceğini ve onun harabeleri üzerinde Turan İmparatorluğu'nun kurulacağını tahayyül etmeye başladı (Zenkovsky, 1971, s. 170). Dış ülkelerle ilgili meselelerde maceradan

³² Söz konusu slogan, Mehmet Emin Resulzade'nin *Asrımızın Siyavuşu* adlı eserinde ifade ettiği üzere, 1919-1920 senelerinde Müsavat Fırkası'nın naşir-i efkârı olarak yayımlanan *İstiklâl Gazetesi*'nin de mottosu oldu (Resulzade, 1339-1342/1923, s. 39, dn. 1). Ancak bunun mefkûre düzleminde olduğu ifade edilmelidir. Gazetenin tüm sayılarındaki sloganın "Millet yoludur, hak yoludur tuttuğumuz yol. Ey hak yaşı, ey sevgili millet yaşı, var ol!" olduğu çok net olarak görülmektedir.

³³ Türk siyasal sisteminde cumhuriyet mefkûresinin pekişmesiyle birlikte Ziya Gökalp'ın düşünceleri fazlaca belirginleşti ve Turan kavramını sadece Türk kavimlerine teşmil kıldı. Onun üç aşamalı bölümlenmesinin aşamaları şunlardır: 1. Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşamını sürdüren Türkler, 2. Türkiye, Azerbaycan, İran ve Harizm coğrafyasında yaşamını sürdüren Oğuz Türkleri, 3. Yakut, Kırgız, Özbek, Kıpçak ve Tatarlar örneğinde uzak coğrafyada yaşayan Türkler. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte Gökalp'ın bölümlenmesinin ilk aşaması olan "Türkiyecilik" gerçekleşmiştir. İkinci aşamayı oluşturan "Oğuzculuk" ileri tarihte gerçekleşebilir. Bütün Türk kavimlerinin birlikteliğini karakterize eden sonuncu aşama yani "Turancılık" çok daha uzak bir gelecekte gerçekleşebilir (Landau, 1999, s. 59).

uzak durulup ihtiyata riayet edilmesini tavsiye edenler de vardı. Bunlardan biri olan Ahmet Ferid'e göre, Turancılık hayali her ne kadar Rusya'yı ürkütmüş olsa da müsait olmayan vakitte Dış Türklerle ilgilenmek infilaka hazır bombayla oynamak gibi bir şey idi (Jäschke, 1941, s. 7; Çolak, 2006, 131). Bu yüzden hayaller peşinden koştuktan ziyade müsait vaktin yetişmesini beklemek gerekliydi.

Avrupa ve Asya milletlerinin neredeyse tamamını etkisi altına alan Dünya Savaşı'nın başlaması, ihtiyata riayet koşulunu benimseyen zümrenin beklentilerini karşılayan en müsait zamanlama oldu. Ülke olarak muazzam bir savaşın eşiğine geldiğini fark eden Osmanlı devlet ricali, entelektüel düzeyde tartışılan Turancılık ve benzeri akımların pratik yararına ilgi duydu ve ne tür kazanımları olabileceğini mercek altına aldı. Bu konuda onların imdadına "Tekin Alp" müstear ismiyle eserler kaleme alan Selanikli bir Osmanlı vatandaşı Moiz Kohen'in 1914'te Türkçe olarak yayımladığı teorik risalesi yetiştirdi. *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* adıyla yayımlanan bu risalede, Balkan Savaşlarındaki başarısızlık "mefkûre eksikliği" ile ilişkilendirilmiş ve "milli mefkûre ne olmalıdır?" sorusuna da sınırları belirsiz Turancılığın Türklere "milli mefkûre" olamayacağı yanıtı verilmişti. Sınırları belirsiz Turancılık, Kohen'e göre, gerçekleşmesi muhal bir mefkûreydi. Hâlbuki içinde yaşanan çağda muhayyel düşünceler peşinden koştuktan ziyade gerçeklere dayalı milli bir mefkûre oluşturmak gerekliydi. Teorik ve kavramsal çerçevesini Kazanlı Yusuf Akçura'dan ödünç aldığı "Tevhid-i Etrâk" teorisi³⁴, Kohen'e göre, Osmanlı topraklarındaki 12-15 milyon Türk ile sınırlar ötesindeki 50 milyon Türk'ün yakınlaşmasına olanak sağlayan en uygun "milli mefkûre" olabilirdi (Kohen, 1330/1914, s. 19-21). Bu mefkûrenin bahse konu çağın koşullarında özel bir anlamı vardı. Kohen'in de ifade ettiği üzere "... Bugün artık intibaha gelen Osmanlı Türkleri kendilerini düşündükleri gibi, esaret ve daha doğrusu gaflet içinde yaşamakta olan diğer kardeşlerini de ikaz ve tahlise müsaraat etmelidirler..." (Kohen, 1330/1914, s. 21).

"Tevhid-i Etrâk" teorisi çerçevesindeki düşüncelerini ortaya koyan ve Osmanlı entelektüel muhitindeki Türkçü düşünürlerin sözcüsü gibi davrandı Kohen, genel harp

³⁴ "Tevhid-i Etrâk" teorisinin fikir babası, Kazanlı Yusuf Akçura'dır. Teorinin temellerini 1904'te telif edip 1907'de müstakil kitap halinde neşrettiği *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli eserinde ortaya koymuştur. Osmanlı entelektüel muhitine sunduğu "Türk milliyet-i siyasiyesi" tezi ırk esaslarına dayalı olup Avrupa ve Asya'daki bütün Türk kavimlerinin ittihamı ve Osmanlı Devleti'nin de bu işin başına geçmesi gerektiği düşüncesini savunmuştur (Akçura, 1907, s. 13-14, 35-38).

vukuunda öncelikle kimlerin kurtarılması gerektiğiyle ilgili önerilerini de sıralamaktaydı. Böylesine önerilerinden dolayı Moiz Kohen'in başını çektiği teorisyenlerin düşünceleri, Birinci Dünya Savaşı'nın vukuunun hemen akabinde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu askeri bloğun ilgisini çekti. Savaşın henüz başlarında Alman-Osmanlı yakınlaşması gerçekleşti ve askeri ittifak husule geldi. Rusya ve İngiltere hegemonyasındaki memleketlerde ikamet eden Müslüman ahali üzerinde Osmanlı halifesinin manevi tesiri, etkili bir enstrüman olarak, Almanlara yeni harp stratejileri geliştirme fırsatı tanıdı. Böylelikle idealist teorisyenlerin uzak hayali yakın oldu; Rusya ve İngiltere tahakkümündeki Müslümanlar ve Türklerin ayaklandırılmasıyla alakalı Alman harp stratejisi idealistlerin hayalleri ile uyumlu hale geldi. Stratejinin özellikle Kafkasya ve İran'ın kuzeyini alakadar eden kısımlarıyla ilgili planlar hazırlandı, birçok organizasyon teşekkül etti. Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın direktifiyle rotası belli olan "kuvve-i seferiyeler" teşkil edildi. Bunlardan birincisinin Tebriz ile Dağıstan ve bilumum Kafkasya'da, ikincisinin ise Tahran, Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da ayaklanmalar çıkarması tasarlandı (Çolak, 2006, s. 137-140). Amma velakin organizasyon yetersizliği ve genel harbin ortaya çıkardığı statüko nedeniyle muhayyel beklentiler hiçbir şekilde gerçekleşmedi. Sarıkamış faciasından sonra Kafkas cephesini kaplayan karamsar manzara, bahsedilen organizasyonları olumsuz etkiledi ve Türk kavimlerini ayaklandırma projesi bir süreliğine rafa kaldırıldı.

Türk kavimlerinin yeniden şahlanması, 1917'nin Şubat ve Ekim aylarında vukua gelen Rus ihtilallerinden sonra tezahür etti ve savaş süresince gerçekleşmesi muhal birçok stratejik planın uygulanmasına müsait zemin oluştu. İlginç bir vaka olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'ne Kafkasya ve bilumum Rusya coğrafyasında büyük açılımlar vaat eden yeni koşullar, müttefik Almanya'nın huzurunu kaçırdı. Bundan daha önemlisi, İtilaf cephesinin lokomotif olan Büyük Britanya harp doktrinlerinin revize edilmesine neden oldu. Önceki kısımlarda bahsi geçen ve mazisi bir hayli eskilere dayanan Rusya Müslümanları ve Rusyalı Türkler meselesi İngiliz kamuoyunu tekraren meşgul etti. Hızlıca ve oldukça kısa sürede Türk kavimlerinin kimliği, yayıldıkları coğrafya, siyasal bilinçleri ve beşeri potansiyeli hususunda raporlar ve rehber kitaplar hazırlandı. Başlangıç aşamasında mevcut çalışmalar İngilizceye aktarıldı. Moiz Kohen'in az önce zikredilen eseri ve Almancaya aktarılan genişletilmiş baskısı, İngiliz müsteşrik Edward Denison Ross tarafından İngilizceye tercüme edildi. 1917'nin Mart ayında Bahriye Nezareti

Komutanlığı İstihbarat Şubesi (Admiralty War Staff Intelligence Division) tarafından “Tekin Alp” müstear imzası altında *The Turkish and Pan-Turkish Ideal* adıyla müstakil bir eser olarak yayımlandı.³⁵ Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, geçirdiği evreler, yurtdışında ve özellikle Kafkasya’daki potansiyeli, böylece bu eser sayesinde İngiliz kamuoyuna tanıtıldı (QDL, IOR/L/MIL, no. 17/16/24).

Tekin Alp’ın çalışması, benzer çalışmaların yapılmasına iyi bir örnek oldu. Aynı yoldan giden İngiliz tarihçisi Arnold Toynbee, 1917’nin Ekim ayında Enformasyon Dairesi İstihbarat Bürosu’na (Intelligence Bureau, Department of Information) “Report on the Pan-Turanian Movement” serlevhali özel bir rapor sundu.³⁶ Raporunun ilk sayfasında dünya ölçeğinde 27 milyon nüfusa sahip Türkçe konuşan ahalinin 8 milyonunun Osmanlı Devleti’nde, 16 milyonunun Rusya İmparatorluğu’nda ve 3 milyonunun ise diğer memleketlerde yaşadığı ortaya konuldu. Raporun geri kalan sayfalarında ise Turan kavramının menşei, Panturanizm ile Pantürkizm arasındaki iltisak, Osmanlı topraklarında Türk milliyetçiliğinin yükselişe geçme nedenleri, Dünya Savaşı sırasında Panislamizm ve Panturanizm’in etki alanları, Osmanlı toprakları dışında bulunan Türklerden özellikle Kazan, Kırım, Kafkasya, Sibirya, Orta Asya, Afganistan ve İran Türklerinden beklentiler sıralandı (TNA, CAB, no. 24/33/82; TNA, CAB, no. 25/42; QDL, IOR/L/MIL, no. 17/16/23).

Panturanizm ile ilgili Büyük Britanya kurumlarının neşrettiği en kapsamlı çalışma, hiç kuşkusuz, 1918’in Kasım ayında *A Manual on the Turanians and Pan-Turanism* adıyla yayımlanan rehber kitaptır.³⁷ Akdeniz’den Japon Denizi’ne kadar uzanan geniş coğrafya, söz konusu kitapta Turan coğrafyası olarak tanıtıldı. Finler ve Macarlar, Samoyedler,

³⁵ Söz konusu raporun mazisi, Moiz Kohen’in 1914’te İstanbul’da Osmanlıca olarak neşrettiği *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* adlı teorik risalesine dayanır (M. Kohen, (1330/1914). *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?*. İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi). Risalenin biraz daha genişleten müellif, bir sene sonra *Türkismus und Pantürkismus* adıyla Almanca olarak neşretti (Tekin Alp, (1915). *Türkismus und Pantürkismus*. Weimar: Gustav Kiepenheuer). İngiliz müsteşrik Edward Denison Ross ise zikredilen eseri 1917 senesinde İngilizceye tercüme etti. Bahsi geçen raporun mazisi hakkında bilgi için bkz. Landau, 1999, s. 55; Turnaoğlu, 2017, s. 145, dn. 29.

³⁶ Toynbee’nin raporunun Türkçe çevirileri için bkz. Hülal, 1994, s. 73-98; Çağlayan, 2010, s. 185-211; Çağlayan, 2011, s. 60-72.

³⁷ Türk tarihçiliğinin duayenlerinden Zeki Velidi Togan, bahsi geçen rehber kitabı İngiliz şarkiyatçı Edward Denison Ross’un hazırladığını belirtir. Bu bilgiyi müellifin kendisinden duyduğunu ifade eder (Togan, 1981, s. 563, dn. 307; Önen, 2005, s. 36-37, dn. 3.). Söz konusu rehber kitabı, Gonca Bayraktar Durgun ve Şenol Durgun Türkçeye tercüme ederek, 1999’da neşretmişlerdir (*İngiliz Gizli Servisi (M15)’e Göre Turanlılar ve Pan-Turanizm*, (2005). Gonca Bayraktar Durgun (çev.) & Şenol Durgun (çev.). İstanbul: Alter Yayıncılık).

Tunguzlar, Moğollar ve Türkler ise Turan yurdunun başlıca kavimleri olarak zikredildi. Bütün bu kavimlerin kökenleri, yayılma alanları, dilleri, dinleri, gelenekleri ve görenekleri kitabın içeriğini oluşturdu. Turani kavimlerle ilgili temel bilgilerin derlendiği bu kitap, Britanya Hükümeti'nin koruması altında olan "özel yayın" muamelesi gördü ve jenerik sayfasına sadece resmi işlerde kullanılmak üzere neşredildiğine dair özel bilgi notu eklendi (QDL, IOR/L/MIL, no. 17/16/25). Bu nedenle doğrudan veya dolaylı olarak basına sızdırılması mevzubahis değildi. Ancak bu kaideye pek de uyulmadı, basına sızdırılması arzu edilmeyen meselelerin birçoğu, Rus ihtilallerinin oluşturduğu kaotik ortamda Britanya kamuoyunda yüksek sesle konuşulur hale geldi. Özellikle Britanya matbuatının lokomotiflerinden *Times Gazetesi*, bu konuda müstesna bir rol üstlenerek, 3, 5 ve 7 Ocak 1918 tarihli sayılarında "Panturanizm" hakkında birkaç kapsamlı makale yayımladı.³⁸ *Times*'taki makalelere göre, 1908'deki Meşrutiyet hareketinden sonra kimliklerinin bilincine varan Anadolu Türkleri, öncelikle dil ve eğitim alanlarında ilerlemeler kaydettiler. Balkan Savaşlarını izleyen tarihte Araplar ile Farslardan farklı olduklarını ve Türkçe konuşan kavimlerin çoğunluğunun Osmanlı toprakları dışında olduğunu idrak ettiler. Rusya Müslümanlarının sayısının Osmanlı memleketlerindeki ahalinin sayısına muadil olduğunu, Rusyalı Türklerin ise Anadolu Türklerinden iki kat fazla olduğunu fark ettiler. Bu farkındalığın oluşmasına eş zamanlı olarak Türkçülük akımı filizlendi. Bu akım Osmanlı sınırları dışındaki Türkleri kapsama iddiasıyla Panturanizm hareketine dönüştü ve Turancı cemiyetlerin kuruluşuna müsait zemin hazırladı. Böylece Osmanlı Hükümeti'nin elinde, Rusya'ya karşı kullanılmak üzere, "İttihad-ı İslam" ve "İttihad-ı Turan" gibi iki önemli taarruz silahı ortaya çıktı. Rusya İmparatorluğu'nun kudretli olduğu dönemlerde Osmanlı Devleti'nin bu silahlardan istifade etmesi mümkün değildi. Rus ihtilallerinden sonra statükonun tamamen değiştiği ortamda "hasta adam komşusundan daha az hasta" hale geldi. Böylesine müsait ortamda İttihad-ı İslam ve İttihad-ı Turan'ın başarı ve başarısızlığı da Rusya'daki Türklerin emellerine ve eylemlerine bağlı oldu. Rus ihtilalleri onlara kendi çıkarlarına uygun politika takip etme fırsatı sundu (BOA, HR.SYS, no. 2447/16, v. 4, s. 1-2).

³⁸ *Times Gazetesi* ve diğer İngiliz gazetelerinde Turan meselesiyle ilgili yayımlanan haberler, Osmanlı Devleti'nin Lahey Sefaretinde görevli ikinci kâtip Nureddin Fevzi Bey tarafından derlenerek hülasaten tercüme edildi ve Hariciye Nezaretine gönderildi (BOA, HR.SYS, no. 2447/16, v. 1, 3-4).

Sözü edilen yayınlardan görüldüğü üzere, çarlık rejiminin yıkıldığı coğrafyada yükselişe geçen İttihad-ı İslam ve İttihad-ı Turan akımları, Büyük Britanya'nın bölgesel çıkarlarına tehdit olarak görüldü. Bundan daha önemlisi, ihtilaller nedeniyle oluşan kaos ve savaştan usanan çarlık ordusu askerleri, silahlarını ve ekipmanlarını bırakarak, cepheyi terk ettiler ve memleketlerine dönmeye başladılar (Ellis, 1963, s. 17). Bütün bu vukua gelenlerden dolayı hiçbir ciddi direnişin olmadığı Kafkas cephesinde Osmanlı ilerlemesinin hızlanma ihtimali İngilizleri fazlasıyla tedirgin etti. Bu ürkütücü manzara karşısında Büyük Britanya ve müttefikleri Fransa'nın Kafkas cephesinde yapabilecekleri şeyler oldukça sınırlıydı. Kısıtlı olanaklar çerçevesinde Kafkasya'nın istikbalini etkileyen Gürcü ve Ermeni örgütlenmeleriyle iletişime geçtiler, Osmanlı ilerlemesini durdurmak amacıyla Tiflis merkez olmak üzere askeri oluşumları desteklediler (Baykara, 1975, s. 241-242). Ekipman yardımı adı ile Tiflis'e eğitici personel, silah, mühimmat ve para gönderdiler (ATASE, BDH, no. 2909/452, f. 2-61).³⁹ Ancak uzaktan dokunuşlarla cephenin tamamının kontrol altına almak mümkün değildi. Kafkas cephesindeki Osmanlı ilerlemesini durdurmanın en etkili yolu ise doğrudan sahaya inmekten geçmekteydi. Bu nedenle sonraki süreçte Kafkas cephesi yoğun İngiliz-Türk mücadelesine sahne oldu ve Kafkas İslam Ordusu'nun metin adımlarla hedefine doğru ilerlediği günlerde Osmanlı Devleti'nin bölgesel siyaseti İngiliz idari-askeri mekanizmasının ana gündemini belirleyen meselelerden birine çevrildi. Büyük Britanya karar mercilerine sunulan dış politika ve istihbarat raporlarında "Türk propagandası ve Rusyalı Türklerin Osmanlı Devleti'ne teveccühü" gibi konular sıklıkla gündeme geldi. Söz gelişi, Savaş Kabinesi Doğu Komitesi'nin 26 Ocak 1918'de Lord Curzon'un odasında yapılan toplantısına sunulan 8 Ocak 1918 tarihli 64 numaralı telgrafta, Kafkasya ve Rusya İmparatorluğu'nun diğer bölgelerindeki Müslümanlar arasında Turancı propagandanın tehlikeli boyutlara ulaştığı belirtilmekteydi (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/273, s. [195-2] 4-2). Dışişleri Bakanlığı Siyasi İstihbarat Dairesi (Political Intelligence Department, Foreign Office)

³⁹ Bahsi geçen dönem itibarıyla bölgede keşif seyahatinde bulunan İkinci Kolordu Beşinci Fırka Dördüncü Alay On İkinci Bölük istihbarat memurunun 28 Şubat 1918 tarihli raporuna göre, İtilaf Devletlerinin eğit donat siyaseti çerçevesinde Kafkasya'da 2.200 personel, 2 general (1 İngiliz ve 1 Fransız) görevlendirilmişti. Organizasyonun başarılı olması için Ermenilere bir buçuk milyar ruble mali destek yapılacağı vaat edilmişti (ATASE, BDH, no. 2916/487, f. 4-1). Bunların bölgesel faaliyetleri, Osmanlı harp stratejisinde öylesine önem arz etti ki 2 Mayıs 1918'de Enver Paşa imzasıyla Güney Kafkasya Hükümeti'ne sunulması söz konusu olan barış taslağının beşinci maddesinde Kafkasya'daki bütün İngiliz, Fransız, Amerikan, İtalyan ve Rus subaylarının derhal sınır dışı edilmeleri talep edildi (ATASE, BDH, no. 2917/493, f. 1-136).

tarafından hazırlanan diğer bir memorandumda ise propaganda ve isyan vukuu için Dağıstan ve Azerbaycan'a Türk casuslar gönderildiği ve Türklerin dünyanın en zengin şehri olan Bakü'yü dolaylı yolla kontrol altına almak amacıyla Azerbaycan'a askeri yardımda bulundukları yazılıydı (TNA, CAB, no. 24/68/45, s. 2).

Kafkasya'da meydana gelen olaylar, İngilizlere göre, Genç Türklerin panturanist-irredantist politikasının uzantısıydı (TNA, CAB, no. 24/94/20, s. 46). Bütün bu yaşananlar, bölgeyi tamamen ele geçirmeyi planlayan Enver Paşa'nın ekspansiyonist siyasetinin sonuçlarıydı (TNA, CAB, no. 24/41/12; TNA, CAB, no. 24/69/16). Bu işin nihayetinde Azerbaycan ve Türkistan'daki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin Osmanlı Devleti'nin bayrağı altında ve halifenin emrinde birleşmesi gerekirdi (Ellis, 1963, s. 18).

Buraya kadar zikredilenlere dayalı olarak Osmanlı Devleti'nin Kafkas cephesindeki eylemlerinin genel karakteristiği üzerinde durmaya değer. Öncelikle ifade edilmelidir ki savaş öncesindeki entelektüel tartışmalar Rus ihtilalleri döneminde daha güçlü biçimde alevlendi ve dönemin entelektüelleri Rusyalı Türkler meselesine tekraren odaklandılar. Yeni teorinin oluşumunda Osmanlı'nın geç dönem entelektüellerinden Mehmet Fuat Köprülüzade'nin müstesna hizmeti oldu. İhtilallerin doğurduğu kaotik ortamda, özellikle Bolşevik Rusya ile münasebetleri düzenlemek amacıyla yapılan Brest-Litovsk Konferansı öncesinde Harbiye Nezaretine başvuran Köprülüzade, Çarlık düzeninin yıkılması üzerine oluşan ihtilal ortamındaki Türkleri kurtarmanın kapsamlı yol haritasını önerdi. Köprülüzade'nin yol haritasında, açık ve gizli olmak üzere, iki tür siyaset benimsenmesi üzerinde duruldu. Tam teşekküllü kültür politikası olan açık siyaset, Rusya'daki millettaşlara tarihleri, dinleri, dilleri, gelenekleri ve göreneklerinin öğretilmesini tavsiye etmekteydi. Tamamen askeri meselelere odaklanan gizli siyaset ise ihtilal girdabındaki Türklerin diğer milletlere karşı direnebilmeleri için teşkilat kurmalarına yardımcı olunmasını ve onların askeri olarak eğitilip donatılmasını önermekteydi (ATASE, BDH, no. 1854/120, f. 1-63:1-64).

Çalışmanın ilgili kısmında üzerinde genişçe durulacak olan Köprülüzade'nin yol haritası, kısaca özetlenen içerikten anlaşıldığı üzere, ekspansiyonist eğilimlerden ziyade irredantist bir siyaset izlenmesini öğütlemekteydi. Bu tarz siyaset, Dünya Savaşı öncesinde "Türk İrredantizmi" olarak formüle edilen hayali düşüncenin günün

koşullarına uyarlanan iyi bir modifikasyonu sayılabilirdi. Moiz Kohen'in belirttiği üzere, "... Siyasi ve coğrafi vaziyetin müsait olduğu yerlerde Türkler ecnebi boyunduruğundan maddeten kurtulabilirler, ahvalin müsait olmadığı yerlerde ise gafletten ikaz olunarak manen kurtulabilirlerdi..." (Kohen, 1330/1914, s. 27). Köprülüzade'nin önerileri de ihtilal girdabında gark olan ırktaşları maddeten ve manen kurtarmanın kapsamlı bir yol haritası sayılabilirdi. Onu ve takipçilerini ülküdaşlarından farklı kılan başlıca özellik, realist yaklaşıma sahip olmalarıydı. Önerilerini sunduğu dönemin düşünürleri, ihtilal sürecinin müşahidi Mehmet Emin Resulzade'nin sınıflandırmasına göre Romantikler ve Realistler olmak üzere, iki gruba ayrılmışlardı. Düşünsel düzlemde Alman teorisyenlerden etkilenen Romantikler, kan bağı ile ortak dil ve din gibi argümanların Türk kavimlerini tek bir devletin şemsiyesi altında birleştirmek için mühim bir siyasi kombinasyon oluşturduğu kanaatindeydiler. Onların hayal ettikleri düzenin ana karakteristiği tutucutoriter ve militarist eğilimler içermekteydi. Milli ve kültürel özelliklerin ortak oluşunun bilincinde olan Realistler ise bütün Türk kavimlerinin tek bir devletin şemsiyesi altında birleşmesinin mümkün olamadığının farkındaydılar (Resulzade, 2020, s. 62-63). Romantiklerin muhayyilesindeki devlet, belki ileride bütün Türklerin ortak kararıyla federasyon şeklinde oluşturulabilirdi. Anahtarı Azerbaycan olan ve Yeni Turan denilen bu federasyon, tamamen kültür birliğine dayalı olarak, müstakbel Türk Hükümetlerinin birlikteliği şeklinde tasavvur edilmekteydi (Resulzade, 1339-1342/1923, s. 38-40). Kulağa hoş gelen bu modelleme, elbette ki, ileride gerçekleşmesi muhtemel muhayyel bir düşünceydi. Günün sorunlarından kaynaklanan reel siyasette ise hızlı ve pratik çözümler üretmek gerekliydi. Osmanlı siyaset sahnesinin engebeli çarkını çekip çeviren devlet ricalinin bu meseledeki efkârı da Realistlerin bakışlarına daha yakındı. 93 Harbi'nden dolayı kaybedilen Batum, Kars ve Ardahan'ı ihtiva eden "Üç Sancak" ötesindeki Kafkas Vilayetlerinin Osmanlı Devleti'ne birleştirilemeyeceği realitesi, Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin çizdiği sınırlarla apaçık ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte, vaziyet tamamen de umutsuz değildi. Rusya'daki milletlerin istikbaliyle ilgili Bolşeviklerin duyurdukları self-determinasyon ilkesi, yeni tarz siyasetin belirlenişi ve uygulanışı için müsait zemin olabilirdi. Bu ilkeye dayalı olarak, Trabzon ile Batum'da iki önemli konferans düzenlendi ve Kafkasya'da demografik çoğunluğa sahip üç millet üzerine bina edilen yeni tarz siyaset yürürlüğe konuldu. Söz konusu siyasetin temel karakteristiği yayılmacı olmaktan ziyade kurtarımcı idi. Büyük Britanya'nın çeşitli dairelerinde

tartışılan doktrinlerde ifade edildiği üzere yayılmacı siyaset benimsenseydi, Kafkasyalı Türklerin ve diğer Müslüman milletlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin Osmanlı Devleti'ne ilhak edilmesi gerekirdi. Pratikte ise tamamen bunun aksi bir statüko zuhur etti. Kafkasyalı Türk siyasetçiler, çağdaş araştırmacısını da şaşırtır biçimde reel politiğin gereksinimlerine göre hareket ettiler, self-determinasyon haklarını kullandılar ve Azerbaycan Cumhuriyeti namıyla bilinen bağımsız bir devlet kurdular (28 Mayıs 1918). Böyle bir devletin oluşumu her hâlükârda irredantist siyasetin ortaya çıkardığı emrivakiydi. Nedeni de gayet açıktı. Yeni kurulan devletin uluslararası sisteme entegre olabilmesi ve meşru kabul edilebilmesi için reel politiğin gereksinimlerini gözetmek gerekliydi. Yeni Kafkasya Cumhuriyetlerini siyaseten biçimlendiren Batum Konferansı'nın son aşamasında Osmanlı Devleti ile birleşme arzusunu izhar eden yerel dinamiklerle görüşmesinde Osmanlı Heyeti Reisi Halil Menteşe de söz konusu realiteye şöyle atıfta bulunmuştu:

“... Biz süngümüz ile Kafkasya'ya dayandık. Siz bize ilhak olmak istemeseydiniz de biz sizi süngü zoru ile ilhak ederdik. Ancak buna imkân yoktur. Bizim birleşmemizi ne düşman ne de dost devletler kabul eder. Biz size yardım ediyoruz ve edeceğiz. İstiklaliyet kurup müstakil yaşamanız için lüzumu kadar askerimizi göndereceğiz. Her cihetçe yardım edeceğiz. Kendi vatanımız gibi sizin vatanınızı da koruyacağız. Evinize dönün ve kurulacak istiklaliyeti destekleyiniz...” (Keykurun, 1998, s. 112).

Halil Menteşe'den alıntılanan bu cümleler, Osmanlı hükümet erkânının meseleye bakışını ayrıntılarıyla açıklamakla birlikte, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki iki ay boyunca birleşme arzusu taşıyan yerel dinamiklerin beklentilerinde hiç azalma olmadı. Nuri Paşa'nın ifade edilen türden talepleri özetleyen mektubunu 21 Temmuz 1918'de yanıtlayan Başkomutan Vekili Enver Paşa, yerlilerin iltihak arzusunda olmaları karşısında genel harp durumu ve siyasal konjonktürün müsait olmadığı realitesinden hareketle Azerbaycan'ın politik düzeninin korunmasında yarar olduğunu beyan etti (TTK, KO, no. 12/100, v. 4). İngilizleri ve Almanları evhamlandıran ekspansiyonist söylemin Üç Sancak ötesindeki Kafkasya topraklarına düzenlenen askeri harekâtı açıklamada yetersiz ve tutarsız olduğu böylece ortaya çıkmaktadır. Yapılan işin mahiyetinden gözüktüğü üzere, “Tevhid-i Etrak” mefkûresinin gerçekleşme olanağının olmadığı uluslararası konjonktürde ırktaşların kurtarılması idesini öncülleyen “Tahlis-i Etrak” siyaseti benimsendi. “Türk İrredantizmi” olarak betimlenen bu siyaset çerçevesinde Kafkasya'da yürütülen operasyonların fikri arka planı, açıkça görüldüğü üzere, yayılmacı bir girişim olmaktan ziyade kurtarımcıydı. Kaotik dönemin siyasetçileri,

öyle gözükmetedir ki, ideal olan ile real olan arasında tercih yapmak zorunda kaldılar ve uluslararası düzeyde zorlukları olan çağın koşullarında mümkün olanı uygulamaya giriştiler.

4. GEÇMİŞE BAKIŞ

Kafkas İslam Ordusu'nun harekât bölgesi olan Azerbaycan, kuzeyde Kafkas Sıradağları, güneyde İran platosu ile Küçük Asya Yarımadası ve doğuda Hazar Denizi ile çevrelenmiştir. Asya ile Avrupa'nın buluşma ve etkileşim alanlarından biri olan bu ülkenin sınırları, uzun soluklu sürece yayılan tarihi olaylar sonrasında biçimlenmiştir. Azık, Tağlar, Kazma, Taşsalahlı mağaraları ile Kadirdere, Çakmaklı ve Kekilli ören yerlerindeki kazılarda ulaşılan arkeolojik bulgular, ülkenin insanla meskûn geçmişini milattan önceki tarihlere götürür (Bünyadov & Yusifov, 1994, s. 19-20; Sadık, 2022, s. 17). Taş Devri ile Bakır ve Tunç Devirleri boyunca bu coğrafyada Kuruçay ve Kura-Aras uygarlıkları, Tunç Devri ile Demir Devri aralığında Hocalı-Gedebey, Talış-Muğan ve Nahçıvan uygarlıkları etkili oldu. Kutiler, Lullubeler, Sular, Turukkiler, Hurriler ve diğer kadim dünya kavimleri Azerbaycan'ın etnolojik tarihinin ilk belirleyicileri oldular. Uzun tarihi süreçte değişime uğrayan dünyanın siyasal koşullarıyla uyumlu halde adı geçen kavimlere Kimmerler, İskitler, Massagetler ve Kaspiler eklendiler (Eliyarlı, 1996, s. 34-50). Zikredilen kavimlerin lokal etkinliği sonucunda Azerbaycan'ın erken dönem siyasi haritası ana hatlarıyla belirginleşti.

Azerbaycan coğrafi mekanı, ilk çağlar boyunca sırasıyla Aratta, Manna, Med, Ahmeniler, Atropatena ve Alban Devletlerinin idarisinde bulundu. Makedonyalı İskender'in şark seferini izleyen süreçte sahneye çıkan son iki devletten ilki Azerbaycan'ın güneyine, ikincisi ise kuzeyine egemen oldu. İskender'in oluşturduğu devlette satrap (bölgesel vali) olarak görev yapan Atropat, Helenistik etkinin kırılması üzerine, yönettiği bölgeyi bağımsız bir devlete dönüştürebildi. Çağdaş dünyamızda sıklıkla ifade olunan etimolojik bir yaklaşıma göre, Atropat'ın ismine atfen ortaya çıkan "Atropatena" kavramının fonetik değişime uğramış hali, sonraki yüzyıllar boyunca bu eski coğrafyanın "Azerbaycan" adlandırılmasına esas oldu.⁴⁰ Atropat'tan sonra ülkeyi yöneten ardılları, içinde yaşadıkları

⁴⁰ Azerbaycan kavramının etimolojisiyle ilgili birçok teori vardır. Bunlardan en fazla revaçta olanı, bahse konu Atropat'a atfen bölgeye *Atropatena* ismi verildiği ve zamanla bu adlandırmanın "Aturpatakan-

çağın süper güçleri (Roma ve Seleukos Devletleri) ile mücadele halinde oldular. Ülkenin kuzey toprakları ise Alban Krallığı'nın yönetimi altına girdi. Bu krallığın bölgesel idaresi, Müslüman Arapların tarih sahnesine çıkışına kadar sürdü. Sonuncuların Azerbaycan'a ilk akınları Raşit halifelerden Ömer dönemine denk geldi. Emevi ve Abbasi Hilafetleri döneminde ise bölge üzerinde yoğun Arap-Hazar mücadelesi yaşandı. Memun ve Mutasım dönemlerinde Hürremiler olarak bilinen dini ve sosyo-politik içerikli harekete 20 seneyi aşkın süre boyunca ev sahipliği yaptı.⁴¹ Abbasi Hilafeti'nin çözülme döneminde Azerbaycan toprakları üzerinde sırasıyla Şirvanşahlar, Saciler, Revvadiler, Salariler ve Şeddadiler Devletleri teşekkül etti. Sınırları değişken olmakla birlikte Kura Nehri ile Hazar Denizi arasındaki coğrafyaya hükmeden Şirvanşahlar, bahsi geçen devletlerin en uzun ömürlüsü oldu (799-1551). Saciler ise Maveraünnehir taraflarından gelip Bağdat askeri muhitinde yetişen Ebu Sac Divdad isimli bir Türk komutanın torunlarının Azerbaycan'da kurdukları ve yönettikleri devlet oldu. Saciler mirasının en önemli bölgesel temsilcisi ise Selçuklu Türkleri oldu. Çağrı Bey komutasındaki öncü birliklerin bölgeye giriş yaptığı (muhtemelen) 1018 tarihinden itibaren Azerbaycan tarihini tekeline alan Oğuz-Türkmen idaresi ortaya çıktı. Moğol akınları sonrasında oluşan İlhanlı ulusu müstesna olmak üzere, yedi yüzyıla yayılan süre boyunca Azerbaycan, merkezi bir vilayet olarak, Büyük Selçuklu, İldenizogulları, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi Devletlerinin sınırları içerisinde Oğuz-Türkmen temelli idari ve sosyal yapısını korudu.

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a ilgisinin geçmişi, II. Mehmet döneminde Anadolu'da yaşanan hâkimiyet mücadelesine kadar götürülebilir. Bahsedilen dönemin Trabzon ve Karaman meseleleri, çağın iki cihan hükümdarını (Fatih ve Uzun Hasan) karşı karşıya getirdi. Bu aşamadaki mücadelenin her iki cephede her ne kadar kalıcı bir sonucundan bahsedilemezse de Azerbaycan merkez olmak üzere teşekkül bulan Safevî, Afşarlı ve Kaçarlar örneğindeki Oğuz-Türkmen Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin seyri her zaman inişli çıkışlı oldu. Sınırdış iki farklı coğrafyaya egemen devletlerin barışı

Aderpatkan-Aderbaygan-Azerbaycan” ve benzeri fonetik değişimlere uğradığı şeklindeki değerlendirmedir. Diğer popüler teori ise petrol ve doğal gaz zengini coğrafyanın ateş kültürüne atfen sönmeyen ateşi sembolize eden “Ateşler Ülkesi” çıkarımını ortaya koymuştur. Adlandırmayla ilgili teoriler ve değerlendirmeler için bkz. Efendizade, 1337/1921, s. 17; Vezirov, 1338-1340/1922-1924, s. 7-8; Caferoğlu, 1940, s. 5; Erel, 1968, s. 11-12; Swietochowski, 1988, s. 19; Altstadt, 1992, s. 2-3; Bünyadov & Yusifov, 1994, s. 16-18, 133-135; Eliyarlı, 1996, s. 77-78; Sadık, 2022, s. 13-14; *Odlu Yurt*, yıl 1, no 2, s. 69-72.

⁴¹ Babek el-Hürremi önderliğindeki hareket, Abbasi Ordusu'nun Türk kökenli komutanı Haydar bin Kavus el-Afşin'in yoğun çabaları sonucunda bastırıldı (Bünyadov, 1989, s. 245-257).

tercih ettikleri dönemlerde Anadolu ile Azerbaycan arasında kültürel ve ırksal bağlar kemikleşti. Belli aralıklarla meydana gelen savaşlar ise söz konusu coğrafyalardan birinin diğeri üzerinde sosyo-politik hegemonyasını temin eden araç oldu. Yavuz Selim, Kanuni Süleyman, III. Murat, I. Ahmet ve IV. Murat gibi muktedir sultanların dönemlerinde Kafkasya’da Osmanlı idaresinin tesis edilmesi için çokça çaba harcandı.⁴² Özellikle 1578-1590 tarihli sefer organizasyonu sonrasında Kafkasya’nın güneyinde Müslüman Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı Şirvan, Revan ve Gence-Karabağ Eyaletlerinde Osmanlı idari sisteminin ilk örnekleri oluşturuldu (Kırzioğlu, 1998, s. 304-305, 348-349, 372-373). Devletin kalıcı sınırlarının ötesinde kurulan böylesine yapılanmaların ömrü ise çok uzun süreli olamadı ve değişen çağın siyasal koşullarının gereksinimleri bahsi geçen idari yapılanmaların izlerini sildi.

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Safevî Devleti’nin içinde bulunduğu siyasi kriz, Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’ya ikinci kez daha güçlü biçimde nüfuz etmesine fırsat tanıdı. Bu defa ise onun karşısına, bölgesel dengeleri güçlü biçimde etkileyen Rusya faktörü çıktı. Söz konusu dönemde Avrupa monarşilerine benzer yeni tip yönetim modelini benimseyen Çar Petro’nun gerçekleştirdiği en etkili reform, Rusya’yı deniz imparatorluğuna dönüştürmek yolunda attığı dev adımlar oldu. Baltık Denizi, Karadeniz ve Hazar Denizi havzasında kalıcı limanlar ele geçirmek onun başlıca hedeflerine dönüştü. Safevî Devleti’nin idari mekanizmasını sarsan kriz ortamını fırsat olarak gören Petro’nun diplomatik girişimleri sonucunda başkent Peterburg’da Rus-Safevî Mukavelenamesi imzalandı (1721). Bu mukavelenamenin şartlarına göre Derbent ve Bakü şehirleri ile Hazar Denizi’nin güneyinde bulunan Gilan, Mazenderan ve Esterabad bölgelerinin Rusya’ya devredilmesi karara bağlandı (Kurat, 2010, s. 262). Sözü edilen bölgelerden Derbent ve Bakü eskiden beri Osmanlı-Safevî rekabetine sahne olan tarihi Şirvan Eyaleti’nin sınırları içerisindeydi. Şimdilik Hazar çevresiyle iktifa eden Rusya’nın zamanla diğer Azerbaycan eyaletlerine nüfuz edeceği de beklenmekteydi. Böylesine ortamda Osmanlı Devleti, Şirvan Hâkimi Hacı Davut Han’ın daveti üzerine, bölgede gelişen olaylara müdahil oldu, Güney Kafkasya’nın Tiflis, Gence ve Revan kalelerini koruma altına aldı. Bu devirde Kafkasya meselesinden dolayı oluşan Osmanlı-Rus

⁴² Bazı durumlarda Azerbaycan’ı idare altına almaya karşı çıkan birçok Osmanlı bürokrati oldu. Örneğin, Kanuni döneminde yaşanan politik sıkıntıları göz önünde bulunduran Sokullu Mehmet Paşa, “diyar-ı Acem meftuh olsa dahi reayasının raiyet olmağı kabul etmeyeceği” şeklinde Acem seferine muhalefet şerhi düştü (Bilge, 2015, s. 91).

gerilimi suhuletle halledildi, her iki tarafın kazanımlarını tescil eden “İstanbul Antlaşması” ile barış tesis edildi (1724). Derbent ve Bakü kaleleri Rusya’ya bırakıldı; Gence-Karabağ, Revan, Tebriz ve Tiflis bölgeleri ise Osmanlı Devleti’nin nüfuz alanı olarak ilan edildi (Köse, 2017, s. 315-325).

Safevî Devleti’nin 1736’da çöküşü üzerine idareyi ele alan Afşarlı ve Kaçar hanedanları, kadim Oğuz-Türkmen yurdu Azerbaycan topraklarında mutlak otoritenin sağlanması için çokça çaba harcadılar. Savaş ve diplomasinin mümkün olanaklarını kullanan Osmanlı ve Rusya Devletlerinin bölgesel siyaseti ise onların tek taraflı otorite sağlama girişimlerini engelledi. Böylece biri diğerine rakip üç büyük devletten hiçbirisi yüz senelik süre boyunca bölgesel barışı sağlayamadı. Merkezi otoriteden yoksun ortam ise yerel dinamikleri ortaya çıkardı ve Azerbaycan genelinde 20 civarında hanlık ortaya çıktı. Büyük hedeflerin küçük hesaplar karşısında zayıf olduğu ortamda Azerbaycan hanlıkları, bölgenin kaderini etkileyen üç büyük devlet arasında zikzaklar çizdi. Osmanlı Devleti’nin hanlıklara yönelik siyaseti, askeri müdahaleden ziyade nüfuz alanı olarak belirlenen bölgelere yönetici ataması ve askeri açıdan desteklenmesi şeklinde tezahür etti.⁴³ Ön savunma hattının oluşturulması ve bölgesel asayişin sağlanması amacıyla diğer yerel yöneticilere hilat ve hediyeler gönderildi. Biraz daha ileri adım olarak, Şeki ve Şirvan Hâkimi Selim Han, Osmanlı Devleti’nin bölgesel seraskeri olarak görevlendirilirken (BOA, HAT, no. 761/35955), yürüttüğü askeri operasyonlar donanım ve lojistik olarak desteklendi. Uzaktan dokunuşlar içeren böylesine politikalar ile Güney Kafkasya kapılarına dayanan Rusların yayılmacı siyaseti kısmen engellendi. Vekâlet ilişkilerine dayalı siyasetin başarısız olduğu dönemlerde, iki kez Rus-Kaçarlı savaşı (1814-1813 ve 1826-1828) ve iki kez de Rus-Osmanlı savaşı (1806-1812 ve 1828-1829) meydana geldi. Bahsi geçen savaşların nihayetinde, Aras Nehri sınır olmak üzere, Azerbaycan’ın tarihi vilayetleri Rusya ve Kaçarlar Devleti arasında paylaşıldı. Osmanlı Devleti ise bu paylaşıma engel olamadı ve zamanın ilerlemesine eş zamanlı olarak Rusya idaresindeki Azerbaycan toprakları üzerinde belirleyici faktör olmaktan uzaklaştı. Birinci Dünya Savaşı’na kadar geçen müddetteki Osmanlı-Rus savaşları (1853-1856 ve 1877-1878) Azerbaycan’ın kuzey bölgelerindeki statükoda kayda değer bir değişiklik vukua getirmedi.

⁴³ Bahsedilen etkenden dolayı Şirvan Eyaleti’nin idaresi yurtluk ve ocaklık olarak Hacı Davut Han ve Surhay Han gibi bölgesel aktörlere devredildi (BOA, C.HR, no. 28/1394; BOA, C.DH, no. 164/8168).

Çarlık yönetimine geçiş döneminin konjonktürüne uygun olarak Azerbaycan’da bir takım idari düzenlemeler yapıldı, hanlıklardan geri kalan bölgeler üzerinde yeni eyaletler, kazalar ve nahiyeler oluşturuldu (Bünyadov & Yusifov, 1994, s. 580). Bu şekilde ilga edilen bölgesel hanlıkların yerini Rus taşra teşkilatının kurumları (guberniya sistemi) aldı, 1845-1882 seneleri arasında Tiflis merkez olmak üzere “Kafkasya Genel Valiliği” ihdas edildi (Swietochowski, 1988, s. 31-34). Bundan sonraki her dönemin koşullarına uygun yeni idari yapılanmalar oldu. Çarlık düzeninin çöküşüne kadar geçen sürede Kafkasya’nın tamamı Bakü, Gence, Kutayis, Tiflis, Karadeniz, Erivan, Dağıstan, Batum, Kars, Stavropol, Kuban ve Terek Eyaletlerinden ibaret oldu (Grızlova, 2003, s. 465-470; *Vakit*, 136, s. 2). İfade edilen idari strüktürün bütün yetkili makamlarına Rus bürokratlar ve memurlar atandılar. Rus idaresini pekiştirmeyi amaçlayan düzenlemeleri nüfus göçü, planlı eğitim ve kültür politikaları izledi. Söz konusu politikalar sonucunda Dünya Savaşı öncesinde Kafkasya’daki eyaletler bazında şöyle bir nüfus manzarası ortaya çıktı:

Tablo 1. Kafkasya’nın Dünya Savaşı Öncesi Demografik Durumu⁴⁴

Eyaletler	Müslümanlar	Ruslar	Gürcüler	Ermeniler	Diğer Milletler	Toplam:
Bakü	579.254	47.514	-	55.852	-	704.132
Karadeniz	7.511	114.427	7.511	15.396	30.428	176.999
Erivan	340.619	19.310	405	607.717	-	1.071.560
Sohum	14.977	18.043	79.799	13.203	334	181.947
Tiflis	61.960	136.213	554.105	391.758	-	1.395.987
Gence	724.293	34.798	1.107	377.569	1.856	1.147.767
Kutayis	1.501	23.454	936.365	3.969	-	983.117
Kars	108.975	41.592	13.332	112.619	-	382.745
Zakatala	73.809	298	4.458	2.824	-	81.417
Batum	129.828	1.973	9.321	19.597	-	178.144
Dağıstan	611.395	21.605	-	1.195	15.561	667.718
Terek	494.478	547.553	2.879	23.054	28.541	1.226.825
Kuban	138.744	2.729.265	707	20.912	38.914	2.931.071
Toplam:	4.055.512	4.002.914	1.601.497	1.613.169	115.634	11.509.529

⁴⁴ 1897’deki nüfus sayımından sonra Rusya’da Çarlık dönemi boyunca düzenli ve sistematik başka bir sayım yapılmadı. Sonraki 20 senenin istatistiksel verileri, genellikle *Kafkasya Salnamesi*, *Rus Salnamesi* ve *Gotha Salnamesi* adıyla her sene periyodik olarak yayımlanan takvimlerdeki nüfus tahminlerine dayanmaktadır. Dünya Savaşı öncesinde söz konusu takvimleri kullanan Osmanlı bürokratları, Kafkasya’nın demografik durumunu gözler önüne seren birkaç nüfus çizelgesi hazırladılar. Metinde tablo halinde verilen nüfus istatistiği, *Kafkasya Salnamesi*’nin 1914 senesinde kullanılmak üzere yayımlanan baskısına dayalı olarak, Harbiye Nezaretinde görevli uzmanların hazırladığı çizelgedir (ATASE, BDH, no. 330/1325, f. 1-3). Söz konusu çizelgedeki veriler gerçek nüfus sayımı olmaktan ziyade her sene mütemadiyen neşredilen nüfus tahminleridir. Bu nedenle hem *Kafkasya Salnamesi*’nin her sene yenilenen baskılarındaki nüfus tahminlerinin hem de söz konusu tahminlere dayalı olarak Osmanlı bürokratlarının hazırladıkları nüfus çizelgelerinin kullanımında ihtiyata riayet koşulu elzemdir. Osmanlı bürokrasisinde görevli personelin hazırladığı diğer nüfus çizelgeleri için bkz. BOA, HRT, no. 80, v. 4; ATASE, BDH, no. 523/2036, f. 1.

Çarlık rejiminin izlediği asimilasyon siyasetinde “Tatarlar” ve “Kafkasya Müslümanları” olarak görülen insanlar, kaderin cilvesidir ki, tarihi kökleriyle bağlarını hiçbir vakit kaybetmediler.⁴⁵ Bulundukları coğrafyanın istikbalini etkileyen yıpratıcı gelişmelerin yaşandığı kriz ortamlarında Osmanlı Devleti ile irtibata geçtiler ve kurtarılmalarını beklediler.⁴⁶ Buna benzer biçimde Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu buhranlı dönemlerde Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletler sorumluluk üstlendiler ve Anadolu’daki soydaşlarına ellerinden geldiği kadar yardımlar yapmaya çalıştılar.⁴⁷

1914’te başlayan Dünya Savaşı, Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletleri zor bir seçim karşısında bıraktı ve metbuu oldukları Çarlık düzeni ile manen bağlı bulundukları Osmanlı Devleti arasında hizipleşmek zorunda kaldılar. Devlet Duması’ndaki Müslüman Milletvekilleri çara sadık olduklarını beyan ettiler, Bakü’deki tüccar ve sanayiciler Almanlara karşı savaşıacak gönüllü birliklerin kurulmasını finanse ettiler. Samet Paşa (Samet Mihmandarlı) ve Ali Paşa (Ali Ağa Şihlinski) örneğinde 200 kadar üst rütbeli Müslüman zabıt Çar Ordusu saflarında savaşımlara katıldı (Swietochowski, 1988, s. 110). 1905’teki ilk Rus İhtilali’nden sonra Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin çıkarlarını koruyup kollamak amacıyla gizlice oluşturulan Difai Fırkası’nın Gence örgütlenmesinin bir temsilcisi (Emir Arslan Han Hoylu) gizlice cephenin Türk tarafına geçti, Osmanlı Devleti ve Almanya İmparatorluğu’nun desteğiyle Kafkasya’da geniş ölçekli bir ayaklanma başlatmayı hedeflendiğini beyan etti (Çolak, 2006, s. 75-76; Qafarov, 2011, s. 46-48; Şükürov, 2015, s. 372-374; Kılıç, 2020, s. 522-525). Savaşın ilk merhalesinde Kafkas cephesinde meydana gelen talihsiz gelişmeler ve Anadolu’nun doğusunda bazı yerlerin Rus işgaline maruz kalmasından dolayı ifade edilen türden stratejik planlamaların somut sonuçları olmadı. Anadolu’da Rus işgalindeki yerlerde zuhur eden açlık ve sefalet Kafkasyalı Türkleri harekete geçirdi. Sorumluluk üstlenen Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti, Anadolu’daki harp mağdurları ile Bakü

⁴⁵ Çarlık idaresinin Kafkasya’ya yerleşmesinden sonra bölgedeki Türkler ile diğer Müslüman milletler genellikle “Tatarlar”, “Müslümanlar” ve “Kafkasya Müslümanları” olarak adlandırıldılar (*La République de l’Azerbaïdjan du Caucase*, 1919, s. 6).

⁴⁶ Örneğin, 1905’teki Rus İhtilali’nden sonra Kafkasya’da meydana gelen Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında oluşan yıkımlar nedeniyle Osmanlı Devleti’ne başvuran Kafkasya Müslümanları, “kavanin-i beyneddüvel ve siyaset-i örfiye” elde rehber tutularak, kurtarılmalarını talep ettiler (BOA, Y.PRK.BŞK, no. 75/102).

⁴⁷ Özellikle Balkan Savaşları döneminde Bakü’deki münevverler Osmanlı Devleti’ne destek mesajları yayımladılar ve yardım kampanyaları başlattılar (*Sebilürreşad*, c. 2-9, 39-221, s. 239-240). Birçok öğrenci ve öğretmen Türk Ordusu saflarında savaşmak üzere Osmanlı Devleti’ne başvuruda bulundu (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 32; Resulzade, 1341/1925, s. 5; Mehmetzade, 1991, s. 37-38).

yakınlarındaki Nargin adası ve Rusya'nın diğer kamplarındaki Türk savaş esirlerine maddi ve manevi destek olmak üzere çeşitli kampanyalar düzenledi.⁴⁸

Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin istikbalini doğrudan etkileyen yeni zorluklar serisi, Birinci Dünya Savaşı'nın son merhalesinde tezahür etti. 1917'nin Şubat ayında başkent Petrograd'da⁴⁹ vukua gelen ihtilal, Kafkasya özelindeki uzak periferiye genel kargaşa ve otorite boşluğu olarak yansıdı. Başkenttekinе benzer biçimde Kafkasya'nın çeşitli şehirlerinde insanlar sokaklara döküldüler ve otokrasiden geri kalan kurumların kapısına kilit vurdular. Genel kargaşadan faydalanan örgütlü gruplar, işçiler ve öğrenciler kolluk kuvvetlerinin ofislerini zapt ettiler ve birçok üst düzey memuru tutukladılar (Kazımzade, 2016, s. 53). Bu manzara karşısında cesareti kırılan Genel Vali Nikolay Nikolayeviç'in görevini terk etmesi üzerine Kafkasya'nın güneyindeki vilayet ve kazalarda otorite boşluğu oluştu. Bu minval üzere kaotik durumu izale etmek amacıyla sonraki günlerde imparatorluğun başkentindeki Geçici Hükümet ve Petrograd Sovyeti modellemesine benzer iki başlı yönetim şekli Güney Kafkasya'ya da uyarlandı. Petrograd Sovyeti'ni temsilen Jülyen takvime göre 3-5 Mart (16-18 Mart) 1917 tarih aralığında Gürcü Menşeviklerden Noy Jordanya başkanlığında Tiflis İşçi Temsilcileri Sovyeti ve Ermeni Bolşeviklerden Stepan Şaumyan başkanlığında Bakü İşçi Temsilcileri Sovyeti oluşturuldu (Şahin, 2002, s. 42-43; Kazımzade, 2016, s. 56, 69).⁵⁰ Geçici Hükümet'in Kafkasya'nın güneyindeki yerel uzantısı ise Özel Güney Kafkasya Komitesi (Ozakom) oldu. Jülyen takvime göre 9 Mart (22 Mart) 1917'de oluşturulan Özel Komite'nin başkanlığını Vasili Harlamov üstlendi, Duma mebuslarından Mehmet Yusuf Caferov,

⁴⁸ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin Anadolu'daki harp mağdurları ve esir kamplarındaki Türk savaş esirlerine yardımlarıyla ilgili bilgi için bkz. İlkin, 1998, s. 348-350; Aslan, 2000, s. 74-309; Aşırılı, 2011, s. 16-109; Sibgatullina, 2014, s. 229-250; Görüryılmaz, 2015, s. 73-80; Atı, 57, s. 1.

⁴⁹ Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve Rusya'nın karşıt cephelerde bulunmasından dolayı Rusya'da Almanya ve Almanca'yı anımsatan her türlü meseleye karşı mesafeli duruldu. Almanya karşıtlığı ve Slavcılık eğilimlerin etkisi altında başkent Petersburg'un ismi Petrograd'a dönüştürüldü (Hopkirk, 1995, 317; Bookchin, 2011, s. 160-161; Vernadsky, 2019, s. 340).

⁵⁰ Tiflis ve Bakü Sovyetlerindeki Bolşevikler genellikle azınlıkta idiler. Tiflis Sovyeti tamamen Gürcü Menşeviklerin etkisi altındaydı. Bakü Sovyeti'nde ise Sosyalist İhtilalciler, Menşevikler ve Taşnaklar söz sahibiydiler. Kafkasyalı Türklerin kitlesel partisi olan Müsavat Fırkası ise ancak 1917'nin yazından itibaren Bakü Sovyeti çalışmalarına katılabilir. Bolşeviklerin azınlık olarak temsil olunduğu kuruma Stepan Şaumyan'ın başkan seçilebilmesi genellikle ihtilalden önceki senelerde siyasal örgütlerin Bakü'deki eylemlerine katılması ve onlar arasındaki tanınırlığı ile izah edilebilir. Zaten onun bu ilk görev süresi çok uzun olmadı, 1917'nin Mayıs ayında yapılan değişikliklerle başkanlık görevini Sosyalist İhtilalcilerden Sako Saakyan'a terk etti (Hovannisian, 1969, s. 71; Swietochowski, 1988, s. 124; Suny, 1990, s. 85; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 205; Şahin, 2002, s. 43; Kazımzade, 2016, s. 69; Forsyth, 2019, s. 382).

Mihail Papacanov, Kita Abaşıdze ve Pavel Pereverzev ise komite üyeleri oldular.⁵¹ Güney Kafkasya vilayetlerini yönetmesi beklenen bu kurum, memuru olduğu işlerin yapılmasında oldukça hantal davrandı ve kargaşadan kaynaklanan sorunlara bir türlü çözüm üretmedi (Swietochowski, 1988, s. 124). Periferideki iki başlı yönetimin temsilcileri olan hem Özel Komite hem de Tiflis ve Bakü'deki Sovyetler genellikle sınıfsal sorunlara odaklandılar. İhtilali doğuran iki önemli meseleden biri olan milliyetler sorunuyla neredeyse hiç ilgilenmediler. Bu yüzden yaptıkları veya yapmaya çalıştıkları her iş yarım kaldı. Kafkasya genelinde otoritenin tesis edilememesi büyük bir soruna dönüştü ve kaotik durum Kafkasya'nın güneyini kapsadı.

Şubat İhtilali'nden önce faaliyetlerini yeraltında sürdüren siyasal partilerin birçoğu yeni politik ortamda açık faaliyete geçti. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin yerel uzantısı olan Bolşevik fraksiyon Tiflis'te temerküz eden Gürcü siyaset sahnesinin etkisiz bir figürü oldu ve Güney Kafkasya'yı ilgilendiren siyasal olayların işleyişine genellikle Menşevik fraksiyon istikamet verdi (Kazımzade, 2016, s. 58-60).⁵² Rus sosyal demokrasisine ziyadesiyle sadık olan Gürcü Menşevikler milletlerin haklarını temin eden özerklik taleplerine mesafeli durdular (Resulzade, 1341/1925, s. 8; Avalishvili, 1981, s. 2). Geçici Hükümet'in yerel otoritesine savaş açan Bolşevikler, Petrograd örneğinde oluşturulan Sovyetler aracılığıyla güç devşirmeye kalkıştılar. Onların bu projesi, Bakü

⁵¹ Türkçe çevirisi Özel Güney Kafkasya Komitesi anlamına gelen Osobyı Zakavkazskiy Komitet'in kurulması Gürcü Sosyal Demokratları pek memnun etmedi. Onların hoşnutsuzluğunu izale etmek amacıyla bir süre sonra temsil olunma oranında değişiklik yapıldı ve Pavel Pereverzev'in yerini Gürcü Menşeviklerden Akaki Çenkeli aldı. Özel Komite üyelerinden Çenkeli içişlerine, Abaşıdze maarif işlerine, Caferov telgraf, posta ve şimendifer işlerine, Papacanov ise adliye ve ziraat işlerine bakmakla görevliydi (Avalishvili, 1981, s. 4-5; Hovannisian, 1969, s. 75-76; Baykara, 1975, s. 245; Swietochowski, 1988, s. 123-124; Sürmeli, 2001, s. 6; Şahin, 2002, s. 33-35; Kurat, 2011, s. 459; Kazımzade, 2016, s. 55; Atı, 66, s. 2).

⁵² Rusya'da ihtilal yoluyla siyasal düzeni değiştirmenin gerekliliğini savunan Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Jülyen takvime göre 17 Temmuz-10 Ağustos (30 Temmuz-23 Ağustos) 1903'teki ikinci kongresinde parti teşkilatlarına üyelik meselesinde parti önderlerinden Vladimir Lenin ile Yuli Martov arasında fikir ayrılığı ortaya çıktı. Her iki tarafın önerisi oylandı ve Lenin taraftarları cüzi farkla kazandılar. Bu oylamanın sonucu, taraflar arasındaki fikir ayrılığını hiçbir vakit gidermedi ve parti içinde, Bolşevikler (çoğunluk) ve Menşevikler (azınlık) olmak üzere, biri diğerine rakip iki fraksiyon ortaya çıktı (Acar, 2009, s. 333; Kurat, 2010, s. 368-369; Hosking, 2011, s. 494-495; Bookchin, 2011, s. 100-102; Carr, 2019, c. 1, s. 36-41). İlk başlarda önemsizmiş gibi görülen bu fikir ayrılığı, ileride parti örgütlenmesinin nasıl olacağını belirledi. Yuli Martov'a göre, geniş tabanlı kitlesel bir parti oluşturmak gerekliydi (Hosking, 2011, s. 494; İşçi & Önel, 2019, s. 105). Geniş tabana yayılmayı reddeden Vladimir Lenin ise profesyonel ihtilalcilerden oluşan profesyonel bir kadro ile ihtilale ulaşılabilceğini düşünmekteydi (Rabinowitch, 2008, s. 16; Riasanovsky & Steinberg, 2011, s. 421, 504). Vladimir Lenin'in elit kadro ısrarından dolayı Şubat İhtilali'ne kadar Bolşeviklerin sayısı ancak 23 bin civarında oldu. Şubat İhtilali'ni izleyen tarihte iktidara ulaşmanın en etkin yolunun kitlesel harekete dönüşmekten geçtiği ortaya çıktı. Bu yüzden Şubat ayından Ekim ayına kadar geçen sürede Bolşeviklerin total sayısı 100 bin dolaylarına ulaştı (Carr, 2011, s. 31-32).

Sovyeti hariç olmak üzere, Kafkasya genelinde başarısızlığa uğradı. Menşeviklerle işbirliğine giren Sosyalist İhtilalciler, İşçi Temsilcileri Sovyetlerinde etkin konuma yükseldiler. Bundan daha önemlisi, 1917'nin Mayıs ayında Tiflis'te toplanan Kafkas Ordusu Temsilcileri Birinci Kongresi'nde bütün ipleri kendi ellerine aldılar (Kazımsade, 2016, s. 63). Taşnaksutyun ve Hınçak örneğinde Ermeni siyasal tefekkürünü temsil eden partiler, Dünya Savaşı sırasında Rusya işgaline uğrayan Anadolu vilayetlerinin tahliye edilmesini arzu etmediklerinden savaş yanlısı olarak görülen Geçici Hükümeti desteklediler (Sunny, 1990, s. 93-94; Kazımsade, 2016, s. 65-66).⁵³ Geçici Hükümet'in otoritesinin zayıf olduğu yerlerde ise iki başlı yönetimin diğer sacayağı olan Bakü Sovyeti örneğindeki alternatif kurumlarda temsil olunmayı hiç ihmal etmediler.⁵⁴

Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletler genellikle Bakü ve Gence'de örgütlendiler. 1911'de Halk Fırkası olarak gizlice tesis edilen Müsavat, Bakü Eyaleti genelindeki örgütlenmenin lokomotifi oldu. Gence'deki örgütlenmenin başını ise eski Difai Fırkası'nın gelenekleri üzerinde filizlenen Türk Ademi-Merkeziyet Fırkası çekti. Her iki fırkanın programlarındaki yakınlıktan dolayı 1917'nin Haziran ayında partilerin birleşmesi gündeme geldi. Her iki fırka kadrosunun bütünleşmesinden sonra Türk Ademi-Merkeziyet Fırkası Müsavat ismi altında, sağ ve sol fraksiyonlar olmak üzere, Müslüman muhitinde milliyetçi gelenek ile ihtilalci hareket birbirine entegre oldu.⁵⁵ Müsavat'ın düşünsel muhalifi olarak Kafkasya siyaset sahnesine çıkan diğer siyasal anlayış, Müslüman birliği tezini savunan Gence merkezli İttihad-ı İslam Fırkası ile Bakü merkezli

⁵³ İki ihtilal arası dönemde Ermeni siyaset sahnesinin başaktörleri, Kafkas cephesindeki Rus Ordusu'nun çözülüp çekilmemesi için her türlü girişimde bulundular. Ancak askeri disiplinin çözülmesini engelleyemediler. Bu defasında Başbakan Aleksandr Kerenski katında girişimde bulunarak, Ermenilerden oluşan 35 bin asker mevcutlu kuvvetin Kafkasya'ya sevk edilmesi hususunda karar aldirdılar. Bunun içindir ki eski Çarlık Ordusu'nun çekilmesini izleyen tarihlerde Kafkas cephesinde başlıca kuvvet olarak Ermeni taburları kaldı (Sunny, 2015, s. 200-201).

⁵⁴ Taşnaksutyun Fırkası'nın girişimi ve diğer Ermeni siyasal örgütlerinin katılımıyla 1917'nin Ekim ayında Tiflis'te Ermeni Milli Kongresi toplandı. Bu kongredeki müzakereler sonucunda, ileride oluşması muhtemel Kurucu Meclis'in tanınması ve Kafkasya Ermenilerinin federal yapılı Rusya'nın bir parçası olmasının kabul olunması yönünde tavsiye kararı alındı. Kongre katılımcılarının en önemli talebi ise federal devlet içinde Kafkasya Ermenilerine milli kültürel özerklik verilmesi oldu (Sunny, 1990, s. 95; Şahin, 2002, s. 56; Kazımsade, 2016, s. 66-67). Tiflis'teki kongrede alınan kararların ve taleplerin takip edilebilmesi amacıyla 35 üyeden oluşan Ermeni Milli Meclisi ile 15 daimi üyeden oluşan ve Ermenileri ilgilendiren her türlü meseleyle yetkilendirilen Ermeni Milli Şurası tesis edildi. Şura'nın merkezi olarak Tiflis şehri belirlendi, başkanlığına ise Taşnaksutyun Fırkası ileri gelenlerinden Avetis Aharonyan seçildi (Kaçaznuni, 2008, s. 41; Hovannisian, 1969, s. 86-90; Şahin, 2002, s. 57; Bournoutian, 2011, s. 243; Kazımsade, 2016, s. 67).

⁵⁵ Her iki fırkanın birleşme sürecinin ayrıntılarıyla ilgili bilgi için bkz. Zenkovsky, 1971, s. 397; Baykara, 1975, s. 205-206; Karaca, 1982, s. 14; Swietochowski, 1988, s. 132; Altstadt, 1992, s. 81; İmanov, 2003, s. 75-76; Marshall, 2010, s. 41.

Rusya’da Müslümanlık Grubu oldu. Her iki örgütün siyaseten birleşmesi ise 1917’nin Eylül ayında tamamlandı (Swietochowski, 1988, s. 127-128; Atnur, 2006, s. 41). İleride Kafkasya İttihatçıları olarak ünlenen bu fırka, Müslüman köylüler arasında özellikle popülerlik kazandı. Osmanlı Devleti’ni yöneten İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenlerinin Kafkasyalı İttihatçılara her daim sempatileri oldu.⁵⁶ Dönemin politik koşulları Müsavat Fırkası ile Müslüman Sosyalistler, İttihatçılar ve Hümmetçilerin siyasal vahdet oluşturmalarını gerekli kıldı. 1905 İhtilali’nden sonra teşekkül bularak anayasal monarşiyi savunan Kadetlerle işbirliğine giren ve Rusyalı Türklerin birliği tezini savunan liberal eğilimli İttifak Partisi’nin Azerbaycan’daki temsilcileri de Şubat İhtilali’nin oluşturduğu politik ortamda milli cepheye yanaştılar. Böylece liberaller, ihtilalciler, muhafazakârlar ve milliyetçilerden oluşan bütün sağ ve sol partilerin siyasi kadrosu, Kafkasya’nın güneyinin ihtilaller sonrası istikbalinin belirlenmesinde ve özellikle bağımsız Azerbaycan’ın oluşmasında aktif rol üstlendiler. Bu birlikteliğin sonucu olarak, 1917’nin Ekim ayında yapılan Bakü Sovyeti seçimlerinde Müsavat Fırkası kesin zafere ulaştı.⁵⁷

Müsavat ile ittifak oluşturan milli örgütlerin açık zaferi, Bakü siyaset sahnesinde telatüme neden oldu ve seçimlerin sahteleştirildiğini iddia eden Bolşevikler, seçim sonuçlarını kabul etmediklerini duyurdular (Suny, 1990, s. 160). Bütün seçmenlerin yaklaşık %30’unun oyunu alan Müsavat Fırkası ise zaferinin gölgelenmesinden dolayı Bakü

⁵⁶ Kafkasyalı İttihatçıların önderlerinden olan Karabey Karabeyli, Rusya’daki 1905 İhtilali döneminde öne çıktı, 1905-1906 senelerindeki Ermeni-Müslüman çatışmaları sırasında etkin rol üstlendi, İran’ı Rus boyunduruğundan kurtarmayı amaçlayan Tahlis-i İran Cemiyeti’nin saflarına katıldı. İlk Rus ihtilalinin etkilerinin kaybolduğu dönemde siyasal takibattan kurtulabilmek için Avrupa’ya gitti. İkinci Meşrutiyet’in ilanından sonra Ahmet Ağaoğlu’nun tavassutuyla İstanbul’a yerleşti, İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleriyle tanıştı. İttihatçılar ise onu ve beraberindeki birkaç zabiti İran’da teşkilat yapmak üzere görevlendirdiler (Efendizade, 1337/1921, s. 23-24). İran seyahati sırasında görev mahalline gitmek yerine Van Rus Konsoloshanesine başvurdu ve Rusya’ya dönmesine izin verilmesi koşuluyla üstlendiği gizli görevi ifşa etti. Gerekli izinlerin çıkmasından sonra Tiflis üzerinden Bakü’ye gitti. Bakü’de çevresine topladığı gençlere kendisini Genç Türklerin memuru gibi tanıttı ve bir dizi gizli propaganda çalışmalarına girişti. Karabeyli’nin kuşku uyandıran faaliyetleri Petersburg Sefaretinin hemen dikkatini çekti ve Hariciye Nezaretine gönderdiği tahriratta hakkında tahkikat yapılmasını talep etti (BOA, DH.SYS, no. 64/28, v. 1-2; Reynolds, 2016, s. 99). Totalde ise Rusya Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasında zikzaklar çizmesinden dolayı mütareke sonrası İstanbul basının sert eleştirilerine maruz kaldı (Karabekir, 2008, c. 1, s. 353-354, 543; *Alemdar*, 1415-105 [6 Nisan 1335/6 Nisan 1919], s. 1).

⁵⁷ Bakü Sovyeti’ne yapılan seçimlerin sonuçları hiçbir vakit resmi şekilde duyurulmadı. Gayriresmî sonuçlara göre 8.147 seçmen Müsavatçılar, 6.305 seçmen Sosyalist İhtilalciler, 5.289 seçmen Taşnaklar, 3.883 seçmen Bolşevikler ve 687 seçmen Menşevikler lehinde oy kullandı (Swietochowski, 1988, s. 135; Suny, 1990, 159). Konunun araştırmacılarından Firuz Kazımzade, Yusuf Hikmet Bayur ve Vügar İmanov’un eserlerindeki seçim istatistiğinde ise Müsavatçıların 9.617, Sosyalist İhtilalcilerin 6.305, Taşnakların 5.288, Bolşeviklerin 3.823 ve Menşeviklerin 687 seçmenin oyunu aldıkları yazılıdır (Bayur, 1991, c. 3-4, s. 206; İmanov, 2003, s. 77; Kazımzade, 2016, s. 71-72).

Sovyeti'nin çalışmalarına katılmayı reddetti.⁵⁸ Bakü Sovyeti örneğinde periferide sergilenen politik entrikaların birkaç misli, Çarlık döneminin başkenti olan Petrograd'da sergilendi ve Rusya'nın siyasal düzenini tamamen tepetaklak eden Bloşevik İhtilali vukua geldi (Jülyen takvime göre 25 Ekim [7 Kasım] 1917). Başkentteki iktidara el konulmasını izleyen ilk günlerde Bolşeviklerin Rus olmayan milletlerle ilgili söylemleri fazlaca ılımlı eğilimler içerdi ve kamuoyuna duyurulan "Rusya Halklarının Hakları Beyannamesi" başlıklı genel bildirge ile Rusya genelinde yeni bir dönemin başladığı deklare edildi (Jülyen takvime göre 2 Kasım [15 Kasım] 1917). Ekim İhtilali'nin iki sembol isminin (Vladimir Lenin ve Jozef Stalin) imzalarını muhtevi bu beyannamede, Rusya'daki bütün milletlerin kendi kaderlerini belirleme hakkına sahip oldukları ve Rusya'dan ayrılmak isteyen milletlerin kendi devletlerini kurmakta özgür oldukları beyan edildi.⁵⁹ Jülyen takvime göre 20 Kasım (3 Aralık) 1917'de her iki ismin imzasıyla Rusya ve Şark'ın Emekçi Müslümanlarına hitaben duyurulan diğer beyannamede ise çarlık döneminde uygulanan bütün politik baskılar kınandı, Türklere ve diğer Müslüman milletlere inanç ve geleneklerini serbestçe yaşama hakkı tanındığı deklare edildi:

"...Ey Rusya Müslümanları, ey Volga ve Kırım Tatarları, ey Sibiry ve Türkistan Kırgızları ve Sartları, ey Güney Kafkasya Türkleri ve Müslümanları, ey Kafkasya Çeçenleri ve Dağlıları! Camileri ve ibadet mahalleri yıkılanlar, inançları ve gelenekleri Rusya çarları ve zalimlerin ayakları altında çiğnenenler! Bugünden itibaren inançlarınız ve gelenekleriniz, milli ve medeni kurumlarınız özgür ve dokunulmazdır. Kendi milli hayatınızı serbestçe kurabilirsiniz. Sizin buna hakkınız var..."

İçeriği fazlaca retorik ifadeler barındıran bu beyannamenin devamında, Avrupa devletlerinin Türkler, Araplar ve İranlılarla ilgili sömürgeci planlarının ifşa olunduğu vurgulandı ve bütün Şark milletlerinin proletarya ihtilaline katılmaları hususunda genel bir çağrı yapıldı.⁶⁰ Petrograd'da oturanların propaganda amaçlı beyannamelerinin aksine olarak, birçok ideolojinin çatışma alanına dönüşen Güney Kafkasya'da işler bir hayli farklı seyir izledi. Stepan Şaumyan önderliğindeki Bakülü Bolşevikler, bütün iktidarın

⁵⁸ Müsavat Fırkası'nın sahneden çekilmesi üzerine Bakü Sovyeti, 84 Sosyalist İhtilalci, 31 Bolşevik ve 62 Bolşevik sempatisanı, 15 Taşnak, 14 Bağımsız ve 6 Menşevik delegeden oluştu. Sovyet Başkanlığına ise Bolşeviklerden Ermeni kökenli Stepan Şaumyan tekrar seçildi (Kazımzade, 2016, 72).

⁵⁹ *Rusya Halklarının Hakları Beyannamesi* için bkz. *DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 8, s. 18-20; *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 3, s. 14-15; Bunyan & Fisher, 1934, s. 282-283; Zenkovsky, 1971, s. 247-248; Şahin, 2002, s. 85; Kurat, 2011, s. 329-330; Kazımzade, 2016, s. 79-80.

⁶⁰ Rusya ve Şark Müslümanlarına hitaben duyurulan beyanname için bkz. *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 18, s. 34-35; *ASİQUBM*, 1960, no. 216, s. 198-200; ATASE, BDH, no. 526/2052-A, f. 1; Bunyan & Fisher, 1934, s. 467-469; Zenkovsky, 1971, s. 248-249; Kurat, 2011, belge no. 18, s. 649-652; Devlet, 2011-b, s. 80-82; *Vakit*, 73, s. 1; *Tanin*, 3266, s. 1; Baykara, 1975, s. 252; Swietochowski, 1988, s. 140-141; Şahin, 2002, s. 85-87.

Sovyetlere verilmesi sloganını benimsediler, Bakü'deki Sosyalist İhtilalciler, Taşnaklar ve Menşevikler Bakü Sovyeti idaresinin Bolşevikleşmesini engellemeye çalıştılar. Müsavatçılar ise idarenin tamamen demokratik esaslara göre belirlenmesini, milliyet ve parti farkı ayrımı yapılmaksızın ihtilalci harekette rol üstlenen tüm siyasal örgütlerin hükümette temsil olunmasını talep ettiler (Swietochowski, 1988, s. 141-142; Suny, 1990, s. 168).

Çarlık döneminden beri Kafkasya'nın güneyinin başlıca idari merkezi mevkiindeki Tiflis siyaset sahnesinin belirleyicisi faktörüne dönüşen Gürcü Menşevikler ile Tiflis Sovyeti'nde etkin konumda bulunan Sosyalist İhtilalciler, Bolşeviklerin yasa dışı yollarla yönetimi ele geçirmesini tasvip etmediler (Suny, 1999, s. 174; Şahin, 2002, s. 105-107). Güney Kafkasya özelinde otorite boşluğunun hükümferma olduğu böylesine kaotik ortamda Menşevik ileri gelenlerinden Noy Jordanya, bölgeyi kaplayan kargaşadan korunmak ve felaketi önlemek amacıyla yerel idari mekanizma oluşturulmasını önerdi (Kazımlı, 2016, s. 79). Onun ifade edilen önerge üzerine, idari yapılanmalar ile askeri örgütlenmeler ve siyasal partilerin temsilcilerinin katılımıyla Tiflis'te geniş tabanlı bir konferans düzenlendi (Jülyen takvime göre 11 Kasım [24 Kasım] 1918). Beş gün süren oturumlarda mevcut siyasal durum genişçe tartışıldı, Rusya ile irtibatın tamamen kesilmemesi kaydıyla Bolşevik iktidarının reddedilmesi, Kurucu Meclis açılıncaya kadar Güney Kafkasya'nın yerel yönetimini üstlenecek olan geçici komiserlik hükümetinin oluşturulmasına karar verildi.⁶¹ Bu karar elde rehber tutularak Güney Kafkasya Komiserliği Hükümeti kuruldu (Jülyen takvime göre 15 Kasım [28 Kasım] 1917).⁶² Toplamda 12 komiserden ibaret olan bu hükümette milliyetler ve siyasal partilerin temsili olunma oranı şöyleydi:

⁶¹ Jülyen takvime göre 11-15 Kasım (24-28 Kasım) 1917 tarihleri arasında Tiflis'te düzenlenen konferanstaki müzakereler ve alınan kararlarla ilgili bilgi için bkz. *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 5, s. 3-7; Baykara, 1975, s. 246; Sürmeli, 2001, s. 7-8; Şahin, 2002, s. 107-114; Reynolds, 2016, s. 201; Carr, 2019, c. 1, s. 312.

⁶² Bolşevik düzenin Güney Kafkasya Komiserliği'ne yaklaşımıyla ilgili en belirgin bakış, Josef Stalin'in yorumlarına yansımıştır. Stalin'e göre Güney Kafkasya Komiserliği, Fethali Han Hoyslu ve Halil Hasmehmetli gibi Tatar (Türk) beyleri ile Noy Jordanya ve Yevgeni Gegeçkori gibi aristokratik zihniyeti temsil eden Gürcü entelektüellerin Sovyetler karşıtı koalisyonu idi (Stalin, 1953, c. 4, s. 54). Stalin'in yorumu, Bolşevik İhtilali alanındaki akademik çalışmalarıyla öne çıkan Edward Hallet Carr'a da ilham kaynağı olmuş ve Komiserlik Hükümeti'yle ilgili benzer mülâhazalarda bulunmuştur (Carr, 2019, c. 1, s. 312).

Tablo 2. Güney Kafkasya Komiserliği Hükümeti⁶³

Komiserin Adı	Görev	Milliyet	Siyasi Görüş
Yevgeni Gegeçkori	Komiserlik Başkanı, Mesai ve Hariciye Komiseri	Gürcü	Menşevik
Akaki Çenkeli	Dâhiliye Komiseri	Gürcü	Menşevik
Dmitri Donskoy	Harbiye ve Bahriye Komiseri	Yahudi	Sosyalist İhtilalci
Haçatur Karçikyan	Maliye Komiseri	Ermeni	Taşnaksutyun
Fethali Han Hoylu	Maarif Komiseri	Türk	Tarafsız Demokrat Grup
Şalva Aleksi-Meshişvili	Adliye Komiseri	Gürcü	Sosyal Federalist
Mehmet Yusuf Caferov	Ticaret ve Sanayi Komiseri	Türk	Tarafsız Demokrat Grup
Hudadat Melik-Aslanov	Münakalat Komiseri	Türk	Tarafsız Demokrat Grup
Anatoli Neruçev	Ziraat Komiseri	Rus	Sosyalist İhtilalci
Gazar Ter-Gazaryan	İaşe Komiseri	Ermeni	Menşevik
Amazasp Ohancanyan	Umur-ı Hayriye Komiseri	Ermeni	Taşnaksutyun
Halil Hasmehmetli	Devlet Teftiş Komiseri	Türk	Müsavat

Kabinede görev alan komiserlerin temsil ettikleri siyasi eğilimin hiçbirisi Rusya ile irtibatın tamamen kesilmesi taraftarı değildi. Bu nedenle Güney Kafkasya demokrasisi biri diğerinin peşi sıra birkaç seçime sahne oldu. Öncelikli olarak, 26-28 Kasım 1917 tarihleri arasında Kurucu Meclis seçimleri yapıldı. Her 60.000 oy için 1 sandalye tahsisinin benimsendiği bu seçimde toplam 2.455.274 oy kullanıldı.⁶⁴ Güney Kafkasya'daki oyların meclis aritmetiğine formel olarak yansımaları sonucunda Gürcü Menşevikler 11, Müsavatçı-Federalistler 10, Taşnaklar 9, Müslüman Sosyalist Blok 2, Bolşevikler 1, Sosyalist İhtilalciler 1, Hümmetçiler 1 ve İttihatçılar 1 sandalye kazandılar.⁶⁵ Kafkasya'nın güneyinde çoğunluğu oluşturan Türkler, Gürcüler ve Ermenilerin oyları, bu tabloya göre, Menşevikler ile Müsavatçı-Federalistler ve Taşnaklar arasında paylaşıldı. Bolşevikler, Bakü şehir merkezi hariç olmak üzere, Kafkasya'nın

⁶³ Güney Kafkasya Komiserliği Hükümeti'ndeki komiserlerin isimlerinin belirlenmesinde kullanılan malzeme için bkz. ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 1-1; DMVP-ZG, 1919, belge no. 6, s. 7-8; Bunyan & Fisher, 1934, s. 452; Hovannisian, 1969, s. 107-108; Baykara, 1975, s. 246; Swietochowski, 1988, s. 148-149; Suny, 1990, s. 175, dn. 6; Mehmetzade, 1991, s. 67; Sürmeli, 2001, s. 9; Şahin, 2002, s. 115-116; Hesenli, 2009, s. 19; Kazımzade, 2016, s. 80-81; *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2005, c. 2, s. 445.

⁶⁴ Kafkasya'nın güneyindeki seçimlerde kullanılan toplam 2.455.274 oyun geniş tabanlı siyasi partilere göre dağılımı şöyleydi: Menşevikler 661.934, Müsavatçı-Federalistler 615.816, Taşnaklar 558.400, Müslüman Sosyalist Blok 159.770, Sosyalist İhtilalciler 117.522, Bolşevikler 93.581, Hümmetçiler 84.748, İttihatçılar 66.504, Gürcü Nasyonal Demokratlar 25.733, Kadetler 25.673, Gürcü Sosyal Federalistler 22.754, Ermeni Halkçılar 15.180 (Hovannisian, 1969, s. 108; Hovannisian, 1971, c. 1, s. 19; Zenkovsky, 1971, s. 398-399; Swietochowski, 1988, s. 149; Suny, 1990, s. 179; Şahin, 2002, s. 124-125; Forsyth, 2019, s. 403).

⁶⁵ Bu konuyla ilgili bilgi için bkz. Kaçaznuni, 2008, s. 41; Swietochowski, 1988, s. 149-150; Suny, 1990, s. 180; Şahin, 2002, s. 126; Hesenli, 2009, s. 19.

güneyinde feci bir yenilgiye uğradılar.⁶⁶ Bu yenilginin faturasını, 1917'in Aralık ayında "Genişletilmiş Sovyet" sloganıyla yapılan Bakü Sovyeti seçimlerinde özellikle Müsavatçı-Federalistlere ödettiler. Bu defaki seçimin usulünde değişiklikler yapıldı ve Müsavat ile diğer milli örgütlerin oy potansiyeli eritildi.⁶⁷ Bundan sonra Bakü Sovyeti Başkanı olan Stepan Şaumyan, Vladimir Lenin'in direktifiyle Kafkasya İşleri Fevkalade Komiseri tayin edildi.⁶⁸ Bakü'deki Bolşeviklerin bundan sonraki adımı, Müslüman siyasal örgütlerin üstünlük elde ettiği Şehir Duması'nı dizginlemek oldu.⁶⁹

Çarlık düzeninin yıkılmasından sonra çözölen Rusya'nın genelinde otorite kurmak için vakit kazanmak isteyen merkezdeki Bolşevik idaresi, çok sayıda kanlı canlı çarpışmalara sahne olan Dünya Savaşı'ndan çekilmenin yollarını aramaya başladı. Bu hedef doğrultusunda ilhaksız ve tazminatsız barış yapmak istediklerini duyurdular (Jülyen takvime göre 26 Ekim [8 Kasım] 1917).⁷⁰ Bunun ardından İttifak Devletleriyle barış görüşmelerinin başlanması için diplomatik girişimlerde bulundular. Barış görüşmelerinin önünü açmak amacıyla taraflar arasında ilk önce mütareke akdedildi (Jülyen takvime göre 2 Aralık [15 Aralık] 1917).⁷¹ Kafkas cephesini alakadar eden mütareke anlaşması bir hayli

⁶⁶ Kurucu Meclis seçimleri sonuçlarının sadece Bakü'deki büyük partilere göre oy dağılımı şöyleydi: Bolşevikler 22.276, Müsavatçı-Federalistler 21.752, Taşnaklar 20.214, Sosyalist İhtilalciler 18.789, Kadetler 9.062, İttihatçılar 7.850, Menşevikler 5.667 (Sunny, 1990, s. 178; Şahin, 2002, s. 125, dn. 481; Forsyth, 2019, s. 403).

⁶⁷ Seçim sisteminde yapılan değişiklikler Bakü Sovyeti'nde temsil olunma oranını doğrudan etkiledi. Eldeki bir seçim istatistiğine göre yenilenmiş Bakü Sovyeti'nde Bolşevikler 51, Taşnaklar 41, Sol Sosyalist İhtilalciler 38, Sağ Sosyalist İhtilalciler 33 ve Müsavatçılar 21 sandalye kazandılar (Swietochowski, 1988, s. 144). Kısmen farklılık arz eden diğer seçim istatistiğinde ise Sosyalist İhtilalcilerin 85, Bolşeviklerin 48, Taşnakların 36, Müsavatçıların 18 ve Menşeviklerin 13 sandalye kazandıkları yazılıdır (Sunny, 1990, s. 191, dn. 49).

⁶⁸ Rusya Halk Komiserleri Sovyeti'nin Jülyen takvime göre 16 Aralık (29 Aralık) 1917'deki toplantısında Milliyetler Halk Komiseri Josef Stalin'in Kafkasya'yla ilgili raporu dinlendi, ihtiyaçlarını karılamak üzere Bakü Sovyeti'ne 500.000 ruble para gönderilmesi ve Bakü Sovyeti Başkanı Stepan Şaumyan'ın Kafkasya İşleri Fevkalade Komiseri olarak atanması hakkında karar alındı (*DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 288, s. 279; *ASİQUBM*, 1960, no. 242, 245-246, s. 221-222).

⁶⁹ Bakü Şehir Duması için yapılan seçimlerde Müslüman nasyonal partileri 18.384, Menşevikler ve Sosyalist İhtilalcilerin oluşturdukları Sosyalist Blok 17.523, Ermeni nasyonal partileri 13.120, Bolşevikler 11.202, Kadetler 4.172, Yahudi nasyonal partileri 2.393 oy aldı. Çok uluslu meclis havası estiren Şehir Duması'nda Ermeniler 38, Müslümanlar 31, Ruslar 19, Yahudiler 12, Polonyalılar 3, Gürcüler 2 sandalye kazandılar. Şehir Duması'nın başkanlığına ise bu dönemin ünlü Tarafsız Demokratlarından Fethali Han Hoyslu seçildi (Sunny, 1990, s. 163).

⁷⁰ Bolşeviklerin Barış Beyannamesi'nin içeriği için bkz. *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 2, s. 11-14; Lenin, 1977, c. 26, s. 249-252; Wheeler-Bennett, 1938, s. 375-378; Baumgart, 1966, s. 13-14.

⁷¹ Brest-Litovsk müzakereleri öncesinde akdedilen mütarekenin içeriği ve hakkındaki değerlendirmeler için bkz. *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 27-28, s. 47-52; Wheeler-Bennett, 1938, s. 379-384; Kılıç, t.y., s. 77-78; Sürmeli, 2001, s. 26-27; Şahin, 2002, s. 154.

gecikmeli imzalandı (Jülyen takvime göre 5 Aralık [18 Aralık] 1917).⁷² Bolşevik Rusya ile İttifak Devletleri arasındaki barış görüşmeleri ise 22 Aralık 1917'den 3 Mart 1918'e kadar sürede Brest-Litovsk'ta devreler halinde yapıldı. Müzakerelerin kesintiye uğradığı devreler arası dönemlerde Almanların ileri hareketi neticesinde Finlandiya, Litvanya, Letonya, Ukrayna ve Estonya gibi Bolşevik Rusya'dan ayrılan devletler de konferansın çalışmalarına katıldılar.⁷³

Kafkas cephesindeki durumun doğrudan muhatabı olan Osmanlı Devleti'nin ısrarlı taleplerine rağmen, Güney Kafkasya Komiserliği'nin Brest-Litovsk Konferansı'na katılması mümkün olmadı.⁷⁴ Bolşeviklerin deklare ettikleri milletlerin kendi geleceklerini belirlemede serbest oldukları ilkesinden hareketle bağımsızlığını ilan ederek Brest-Litovsk Konferansı'nın çalışmalarına katılmış olsaydı, muhtemelen Güney Kafkasya'nın da Bolşevik Rusya'dan ayrılan diğer memleketler gibi siyasi bir statüsü olabilirdi. Bunların hiçbirinin yapılmaması bir tarafa, Kurucu Meclis'in açılmasına kadar faaliyet göstereceğini beyan etmesinden dolayı Bolşeviklerin 1918'in Ocak ayında Kurucu

⁷² Bolşevik Hükümeti'nin otoritesinin sorgulandığı coğrafyada "Erzincan Mütarekesi" olarak tanzim edilen ateşkes anlaşması, Osmanlı Devleti'ni temsilen Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Heyeti ile Kafkas Ordusu Erkânıharbiye Heyeti arasında imzalandı (DMVP-ZG, 1919, belge no. 14, s. 18-23; DVP-SSSR, 1959, c. 1, belge no. 30-31, s. 53-57; Kurat, 1967, s. 378-380; Avalishvili, 1981, s. 26; Hovannisian, 1969, s. 109-110; Kılıç, t.y., 99-101; Sürmeli, 2001, s. 28-30; Şahin, 2002, s. 167-170; Kurat, 2011, s. 333-334; Tekir, 2021, s. 600-603). Mütarekenin akdedilmesinden sonra Kafkas cephesindeki Rus Ordusu hızlıca çözüldü, askerler siperleri bıraktılar ve kitleler halinde evlerine dönmeye başladılar (Ellis, 1963, s. 17). Cephenin tamamen çöküşünü pek arzu etmeyen komutanlık ise 3 piyade fırkası, 1 süvari tugayı ve bölgesel alaylardan meydana gelen Ermeni ve Gürcü Kolordularının kurulmasını planladı. Rus Ordusu'nun Kafkasya'dan çekilme sürecinde Tiflis'te bulunan Fransız İrtibat Subayı Albay Chardigny, İngiliz Viskonsülü Binbaşı Aeneas Ranald MacDonell ve İngiliz İstihbarat Subayı Yüzbaşı Edward Noel'in çalışmaları sonucunda Gürcü ve Ermeni müfrezeleri eğitilerek donatıldı ve Kafkas cephesine konuşlanmasına yardım edildi. 1918'in Şubat ayında Kafkas cephesindeki ileri harekât döneminde Osmanlı Ordusu'nun karşısında yaklaşık 10.000 Gürcü, 21.000 Ermeni kuvveti vardı (ATASE, BDH, no. 2916/487, f. 1-2; BOA, DH.EUM.5.Şb., no. 55/26, v. 3; Tuğaç, 1966, s. 149-150; Denikine, 1973, c. 2, s. 39; Allen & Muratoff, 1966, s. 427; Hovannisian, 1971, c. 1, s. 22; Baykara, 1975, s. 241-242; Swietochowski, 1988, s. 154-155; Altstadt, 1992, s. 83; Hopkirk, 1995, s. 327-334; Keykurun, 1998, s. 80-81; Şahin, 2002, s. 158-159; Çolak, 2006, s. 220-222; Kurat, 2011, s. 375-379, 460-461, 463-464; Kazımzade, 2016, s. 107; Budak, 1998, s. 65-66; Reynolds, 2016, s. 187-188, 202, 205).

⁷³ Brest-Litovsk Konferansı sırasındaki müzakereler ve politik gelişmelerle ilgili bilgi için bkz. Bunyan & Fisher, 1934, s. 476-529; Wheeler-Bennett, 1938, s. 111-308; Kılıç, t.y., 107-381; Sürmeli, 2001, s. 30-36, 53-63; Kurat, 2011, s. 339-352; Reynolds, 2016, s. 180-193; Kurat, 1967, s. 380-407.

⁷⁴ Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya Heyeti'nin Brest-Litovsk müzakerelerine katılması için birçok kez girişimde bulundu. Bu minval üzere davetlerden birisi, Jülyen takvime göre 3 Ocak (16 Ocak) 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa tarafından yapıldı. Söz konusu davet, Tiflis'e hem geç ulaştı hem de Gürcü Nasyonal Demokratları örneğinde sadece küçük bir grubun ilgisini çekti. Komiserlik Hükümeti, hadiselerin seyrinden de görüldüğü üzere, Güney Kafkasya'nın istikbalini ilgilendiren böylesine önemli bir konuda ziyadesiyle ihmalkâr davrandı. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya Komiserliği'ni Brest-Litovsk Konferansı'na davetiyle ilgili bilgi için bkz. DMVP-ZG, 1919, belge no. 34, s. 52; Avalishvili, 1981, s. 26; Baykara, 1975, s. 249; Mehmetzade, 1991, s. 74; Sürmeli, 2001, s. 37-39; Şahin, 2002, s. 207-208; Reynolds, 2016, s. 204.

Meclisi feshetmesinden sonra Güney Kafkasya Komiserliği ciddi bir meşruiyet kriziyle karşılaştı. Kurucu Meclis'in feshedilmesi olayı merkezi Bolşevik Hükümeti ile Tiflis'teki çok uluslu ve çok partili demokratik zihniyetin arasını iyice açtı. Bütün umutların parlamenter demokrasiye bağlandığı Güney Kafkasya muhitinde Ermenilerin lider partisi olan Taşnaksutyun, bulunduğu bölgenin nabzına göre şerbet vermeyi tercih etti; Bakü'de Bolşevik düzeni, Tiflis'te ise Gürcüler ile Türklerin temsil olunduğu demokratik düzeni destekledi (Kaçaznuni, 2008, s. 42; Suny, 1990, s. 203; Suny, 2015, s. 206). Kafkasyalı Türklerin en örgütlü partisi olan Müsavat Fırkası fesih olayını şiddetle kınadı. Bolşeviklerin bölgedeki en azılı düşmanı olan Gürcü Menşevikleri de durumdan rahatsız olduklarını açıkça beyan ettiler (Swietochowski, 1988, s. 151).

Demokratik güçlerin katılımıyla Tiflis'te yapılan toplantıda meşruiyet meselesi genişçe ele alındı ve 1917'in Kasım ayında Güney Kafkasya'da yapılan Kurucu Meclis seçimlerindeki mebus belirleme kotasının üç kat azaltılması, başka türlü ifadeyle seçilen mebus sayısının üçe çarpılarak aritmetik oluşturulması ve bu mebusların katılımıyla Güney Kafkasya'nın yasama organı olan Seym'in açılması kararlaştırıldı.⁷⁵ Jülyen takvime göre 10 Şubat (23 Şubat) 1918 tarihinde açılan Seym'in çatısı altında faaliyet gösteren avangart partilerin katılımıyla milliyetler bazında fraksiyonlar oluşturuldu. Bu fraksiyonlar ileride Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın siyasal örgütlerini birleştiren Milli Şuralara dönüştü.⁷⁶ Seym'in öncelikli meselesi, Kafkas cephesindeki Osmanlı kuvvetlerinin ilerleyişinin diplomasi yoluyla durdurulması oldu. Bu meselenin görüşüldüğü 1 Mart 1918'deki içtimada Osmanlı Hükümeti ile barış görüşmeleri yürütmek üzere diplomatik heyet oluşturulmasına karar verildi. Heyetin görüşmesi gereken konular arasında Güney Kafkasya sınırlarının 1914 öncesi Osmanlı-Rus sınırlarına göre belirlenmesi ve Osmanlı topraklarındaki Ermenilere özerklik verilmesi gibi ifrat talepler vardı (DMVP-ZG, 1919, belge no. 46, s. 83-84; Avalishvili, 1981, s. 27;

⁷⁵ İfade edilen usule göre oluşturulan Seym'de Menşevikler 33, Müsavat 30, Taşnaksutyun 27, Müslüman Sosyalist Blok 7, Sosyalist İhtilalciler 5, Hümmet 4, İttihat 3, Kadetler 1, Gürcü Nasyonal Demokratlar 1, Gürcü Sosyal Federalistler 1 sandalye kazandılar (ATASE, BDH, no. 2943/611, f. 2-5; Resulzade, 1920, s. 14; Kaçaznuni, 2008, s. 45-46; Hovannisian, 1969, s. 125-127; Swietochowski, 1988, s. 151-152; Suny, 1990, s. 194; Mehmetzade, 1991, s. 67-68; Sürmeli, 2001, s. 50-53; Şahin, 2002, s. 133-134; Kazımcı, 2016, s. 112; Forsyth, 2019, s. 406).

⁷⁶ Müsavat Fırkası Reisi Mehmet Emin Resulzade, sonraki tarihlerde neşrettiği eserlerinden birinde sözü edilen şuraların fonksiyonunu şöyle betimlemiştir: "... Kafkasya'da bir de Milli Şuralar vardı: Ermeni, Gürcü ve Türk Milli Şuraları. Bu müesseselerin sıfat-ı resmîyeleri yoksa da siyaset-i umumiye'deki mevki ve nüfuzları pek mühimdi..." (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 45).

Kaçaznuni, 2008, s. 46; Arkomed, 1931, s. 22). Güney Kafkasya Heyet'inin görevlendirilmesinden birkaç gün sonra Bolşevik Rusya ile İttifak Devletleri arasında imzalanan Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin Osmanlı Devleti'nin Kafkas sınırlarını alakadar eden dördüncü maddesi Seym'in planlarını tamamen altüst etti (3 Mart 1918). Brest-Litovsk'ta varılan mutabakata göre Kafkasya cephesindeki Rus Ordusu'nun 1914'ten sonra Doğu Anadolu'da işgal ettiği bütün Osmanlı topraklarını ve hatta 93 Harbi'nin neticesi olarak Rusya'nın eline geçen Batum, Kars ve Ardahan'ı kapsayan Üç Sancağı tahliye etmesi gerekliydi.⁷⁷

Bahsedilen gelişmelere karşı Seym'e bağlı muharip kuvvetlerin muharebe meydanında yapabileceği fazla bir şey yoktu. Bu nedenledir ki diplomasiden hiç geri durmadı, Osmanlı Devleti ile münasebetleri düzene koymak amacıyla oluşturulan diplomatik heyeti Trabzon'a gönderdi.⁷⁸ 12 Mart-14 Nisan 1918 tarih aralığında Trabzon'da yapılan müzakerelerde Osmanlı Heyeti, Seym Heyeti'nin Ermeniler ve sınırlarla ilgili taleplerinden hiçbirini kabul etmedi. Bundan daha önemlisi, muhataplarının meşruiyetinin tartışmalı olduğunu beyan eden Osmanlı Heyeti, uluslararası geçerliliği haiz bir antlaşmanın yapılabilmesi için Güney Kafkasya'nın bir an önce Rusya'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesi gerektiğini ileri sürdü. Bu talepler karşısında şaşkına dönen Kafkasyalı delegeler, temsil olundukları ülkenin fiziki olarak Rusya'yla irtibatı kestiğini ve fiili olarak bağımsız olduğunu beyan ettiler. Osmanlı Heyeti ise fiili durumun yetersiz olduğunu, uluslararası bir antlaşmanın imzalanabilmesi için mutlaka hukuki prosedürün tamamlanmasının gerekliliğinde ısrarcı oldu. Bahsi geçen nedenlerden dolayı müzakereler bir süreliğine kesintiye uğradı ve Güney Kafkasya Heyeti de Tiflis'e dönmek zorunda kaldı.⁷⁹

⁷⁷ Brest-Litovsk'ta müzakerelerin tıkanıdığı ara dönem itibarıyla yapılan ileri harekâttan dolayı Bolşevik Rusya masaya dönmek zorunda kaldı. 28 Şubat-3 Mart 1918 tarih aralığına denk gelen son devrede hem 1914 sınırları iade edildi hem de 93 Harbi'nde kaybedilen Üç Sancağın tahliye edilmesi karara bağlandı. Brest-Litovsk Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin elde ettiği kazanımlarla ilgili bilgi için bkz. *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 78, s. 121, belge no. 82, s. 199-204; Bunyan & Fisher, 1934, s. 524; Wheeler-Bennett, 1938, s. 405-406; Baumgart, 1966, s. 174; Şahin, 2002, s. 249-252; Çolak, 2006, s. 214-218; Kurat, 2011, s. 381-384, ek no. 19, s. 652-658; Kurat, 1967, s. 407-413.

⁷⁸ Güney Kafkasya Heyeti fazlaca kalabalıktı. Rivayet odur ki kalabalık manzara karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Türklerden biri espritüel olarak şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur: "Şayet bu karşı tarafın bütün nüfusuysa sayıları çok azdır. Eğer sadece bir heyet ise o zaman sayıları çok fazladır." (Avalishvili, 1981, s. 29; Şahin, 2002, s. 276; Kazımzade, 2016, s. 118; Reynolds, 2016, s. 207).

⁷⁹ Trabzon Konferansı'ndaki müzakerelerle ilgili bilgi için bkz. BOA, HR.SYS, no. 2371/7, v. 10, s. 1-23; BOA, HR.SYS, no. 2398/1, v. 1, s. 1-38; TNA, CAB, no. 24/66/8, s. 1-2; TNA, CAB, no. 24/68/77, s. 2-3; QDL, IOR/L/PS, no. 18/C191, s. [367-41] s. 166/1-2; *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 55-58, 65-68, 71-73, 75-

Trabzon Konferansı'nda enine boyuna tartışılan meseleler, Kafkasya'nın aktüellik arz eden sorunları olmakla birlikte, her şey bundan ibaret değildi. Muharebe cephesinin gerilerinde Seym Hükümeti'nin sözünün geçmediği gri bölgeler vardı. Bolşeviklerin genişlemeci siyaseti yüzünden Muğan ovasında, Şamahı ve Dağıstan havalisinde bir dizi sorunlar ortaya çıkmıştı. Bakü şehir merkezinde, Ekim İhtilali'nden sonra tezahür eden siyasi iklim her an infilaka hazır haldeydi. 1918'in ilk üç ayı boyunca şehirde ikili ittifaka girenin diğerini tepeleyebileceği üç önemli güç odağı ortaya çıkmıştı. Normal koşullarda Müsavat ile Taşnaksutyun'un işbirliği halinde Bolşevizm'i defetmesi gerekirdi. Ancak her iki fırkanın istikballe ilgili kaygıları vardı. Bakü şehrini bir Türk yurdu olarak gören Müsavat Fırkası'nın Osmanlı Devleti'yle ittifaka gireceği hususundaki söylentiler, Taşnakları Bolşeviklere yaklaştırmaktaydı (Resulzade, 1920, s. 16). Böyle bir yakınlaşmanın yakın geçmişte işlenen suçlardan kaynaklanan ürkütücü gerekçeleri vardı. Kuruluş tarihinden beri Kafkasya'daki Türkleri ve diğer Müslüman milletleri Ermeni mevcudiyetine tehdit olarak gören Taşnaksutyun, Tiflis'te Gürcü Menşeviklerin peşine takıldığı halde Bakü'de Bolşevik hegemonyasına boyun eğmişti. Bolşeviklerin Bakü siyaset sahnesinden silinmesinden sonra sıranın kendilerine geleceğini düşünmekteydi. Bu nedenledir ki Bakü'deki Ermeni örgütleri doğrudan Bolşevik diktatörlüğünü desteklemekteydi (Kaçaznuni, 2008, s. 42-43; Swietochowski, 1988, s. 157-158).

İfade edilen karmaşık manzarada Kurucu Meclis'in feshedilmesinden sonra Bakü Sovyeti etrafında gelişen olaylar, milletlerarası çatışmayı kaçınılmaz hale getirdi. Muhtemel gelişmeleri önceden kestiren Dağıstanlılar, Bolşevik Rusya ile Bakü Sovyeti arasındaki kara irtibatını kestiler. Lenkeran'daki Bolşevik yanlısı garnizon da geçici olarak kontrol altına alındı. Bütün bu olaylara karşı harekete geçen Bolşevikler, ekspansiyonist siyasete sarılarak, Bakü Sovyeti iktidarını Kafkasya'nın geneline yaymaya çalıştılar. Bakü'deki Türklerle hesaplaşabilmek için Taşnakları kendi saflarına çektiler. Üç gün boyunca Müslüman mahallelerine saldıran Taşnaklar ve Bolşevikler, Bakü'deki Türklerin evlerini yaktılar yıktılar ve çok sayıda insanı katlettiler (31 Mart-3 Nisan 1918).⁸⁰ Bakü'de

81, 84, s. 113-119, 132-139, 152-162, 184; Avalishvili, 1981, s. 26-28; Kaçaznuni, 2008, s. 46-49; Arkomed, 1931, s. 19-86; Hovannisian, 1969, s. 130-134, 138-141, 149-156; Hovannisian, 1971, c. 1, s. 23-25; Swietochowski, 1988, s. 165; Mehmetzade, 1991, s. 75-78; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 186-189; Sürmeli, 2001, s. 70-74; Şahin, 2002, s. 274-366, 396-445; Çolak, 2006, s. 225-236; Kurat, 2011, s. 467-473; Kazımzade, 2016, s. 115-127; Reynolds, 2016, s. 207-212; Kosalı, 28 Mayıs 1919, s. 62-65; Resulzade, 28 Mayıs 1919, s. 19-20.

⁸⁰ Bakü'deki katliamda 10 bin ila 30 bin arası Türk'ün öldürüldüğü tahmin edilmektedir. Stepan Şaumyan'ın 13 Nisan 1918'de Rusya Sovyet Federatif Sostalist Cumhuriyeti Halk Komiserleri Sovyeti'ne

meydana gelen olaylar Moskova ve Tiflis'in siyaset mahfillerine oldukça farklı şekilde yansdı. Vukua gelen olaylardan dolayı bütün sorumluluğu Gürcü Sosyal-Demokratlardan Noy Jordanya ile Yevgeni Gegeçkori'nin üzerine atan Milliyetler Halk Komiseri Josef Stalin, onları katliamı desteklemekle suçladı (Stalin, 1953, c. 4, s. 63).⁸¹ Katliamın görüldüğü Seym oturumu da ziyadesiyle gergin geçti. Bakü'de meydana gelen hadiseleri “kardeş kavgası” olarak karakterize eden İçişleri Komiseri Noy Ramişvili, tarafsız bir siyasetçi sıfatıyla çarpışan tarafları barıştırmaya çalıştı. Katliama “sınıf savaşı” süsü veren Bolşevikler, Seym Hükümeti'nin önerisini reddettiler (Swietochowski, 1988, s. 160-161; Kazımzade, 2016, s. 122-123).

Seym'deki Müslüman mebusların yardım taleplerine, Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle “bi-vefa Tiflis lakayıt kaldı.” Bolşevikleri incitmemek için her türlü resmi muavenetten uzak duruldu, gayriresmî muavenet ise “bakalım, bugün yarın” şeklindeki oyalamalar ile geçiştirildi (Resulzade, 1920, s. 20-21). Bakü'ye yardım sadece Dağıstan'dan ulaştı ve Bakü yakınlarındaki Hırdalan havalisinde iki gün süren çarpışmada Bolşevik-Taşnak etkinliği bertaraf edilemedi ve Dağıstan kuvvetleri düzensiz şekilde geri çekildi (Swietochowski, 1988, s. 161; Suny, 1990, s. 257; Süleymanov, 1998, s. 72-74; Süleymanov, 1999-b, s. 61-63). Söz konusu çekilmeden sonra karşı saldırıya geçen Bolşevik ve Taşnaklar 1918'in Nisan ayı boyunca Şamahı, Nevahi, Hacıkabul, Kuba, Salyan ve Lenkeran'da katliamlar ve garetler yaptılar (Resulzade, 28 Mayıs 1919, s. 19; Resulzade, 1920, s. 21; Resulzade, 1339-1341/1923, s. 55; Baykara, 1975, s. 256;

gönderdiği mektubunda mesele şöyle özetlenmiştir: “... Bizim 6 bin askere yakın silahlı kuvvetimiz vardı. Taşnaksutyun'un da 3-4 bin askerden oluşan milli kuvveti vardı ki bunlar da bizim kontrolümüzdeydi. Milli kuvvetlerin iştiraki iç savaşa etnik temizlik karakteri verdi. Ancak bunu engellemek mümkün değildi. Biz bunu bilinçli olarak engellemedik. Müslüman köylüler bu işten çok zarar gördüler...” (*ASİQUBM*, 1960, no. 359, s. 334). Bakü faciasının ayrıntılarıyla ilgili bilgi için bkz. BOA, HR.SYS, no. 2371/6, v. 17; ATASE, BDH, no. 1854/120, f. 1-256:1-258; ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-4; TTK, KO, no. 17/69, s. 4; *DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 291, s. 282-283; *ASİQUBM*, 1960, no. 338, 340-347, s. 316-323; Ali Merdan, 1334/1918, s. 32-37; *La République de l'Azerbaïdjan du Caucase*, 1919, s. 17-22; Resulzade, 1920, s. 17-18; Resulzade, 1339-1341/1923, s. 48-49; Rathauzer, 1928, s. 160-165; İbrahimov, 1957, s. 331-360; Kolesnikova, 1958, s. 66-72; Denikine, 1973, c. 2, s. 134; Hovannisian, 1969, s. 147-149; Baykara, 1975, s. 250-251; Swietochowski, 1988, s. 157-160; Suny, 1990, s. 212-224; Mehmetzade, 1991, s. 85-86; Altstadt, 1992, s. 86; Hopkirk, 1995, s. 353-358; Muradzade, 1996, s. 8-31; İlkin, 1998, s. 360-362; Süleymanov, 1998, s. 62-71; Süleymanov, 1999-b, s. 58-65; Şahin, 2002, s. 391-396; İmanov, 2003, s. 82-85; Sarıahmetoğlu, 2006, s. 383-397; Marshall, 2010, s. 89; Zeynalı, 2010, s. 13-16; Arslan, 2010, s. 90; Kurat, 2011, s. 478-480; Süleymanov, 2012, s. 280-289, 291-294; Ter Minassian, 2014, s. 111; Kazımzade, 2016, s. 92-100; Forsyth, 2019, s. 407-408; Develi, 2021, s. 352-358; Sadık, 2022, s. 151-154; Mehmetzade, 1929, s. 58-59; Neciyev, 2005, s. 27-37; Darabadi, 2013, s. 38-43; Ezimova, 2017, s. 51-52; *İstiklal*, 1, s. 2-3; Resulzade, 28 Mayıs 1919, s. 18-19).

⁸¹ Sonraki tarihlerde tamamen inkâr siyasetini benimseyen Josef Stalin, bahsedilen dönemde Bakü'de Bolşevikler ile Müslümanlar arasında çatışma vukua gelmediğini iddia etti (Stalin, 1953, c. 4, s. 95).

Suny, 1990, s. 257). Bakü Eyaleti genelinde kontrolün ele geçirilmesinden sonra, Moskova'daki idari yapılanma örneğinde Bakü Halk Komiserleri Sovyeti adıyla yerel hükümet teşkil ettiler (25 Nisan 1918).⁸²

Kafkasya'nın güneyindeki çifte idarenin diğer sacayağını oluşturan Güney Kafkasya Seymi'nin Trabzon Konferansı'ndaki maksimal taleplerin bedelini ağır oldu. Osmanlı Ordusu'nun kısa süreli ileri hareketiyle Ardahan, Batum ve Kars kontrol altına alındı. Kaotik gelişmelere gebe olan konjonktürde yapılan Seym toplantısında, Ermenilerin uzlaşmaz tavrına rağmen, Gürcüler ile Türklerin çoğunluk oyuyla Osmanlı Devleti'nin meşru muhatap hususundaki talebi kabul edildi ve Güney Kafkasya topraklarında bağımsız demokratik federatif bir cumhuriyet kuruldu (22 Nisan 1918).⁸³ Bu yeni cumhuriyeti yönetmek üzere, 26 Nisan 1918'de oluşturulan kabinede milliyetler ve siyasal partilerin temsil olunma oranı şöyleydi:

Tablo 3. Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti Hükümeti⁸⁴

Bakanın Adı	Görev	Milliyet	Siyasi Görüş
Akaki Çenkeli	Başvekil ve Hariciye Nazırı	Gürcü	Menşevik
Noy Ramişvili	Dahiliye Nazırı	Gürcü	Menşevik
Aleksandr Hatisyan	Maliye Nazırı	Ermeni	Taşnaksutyun
Hudadat Melik-Aslanov	Münakalat Nazırı	Türk	Tarafsız Demokrat Grup
Fethali Han Hoylu	Adliye Nazırı	Türk	Tarafsız Demokrat Grup
Grigori Georgadze	Harbiye Nazırı	Gürcü	Menşevik
Noy Homeriki	Ziraat Nazırı	Gürcü	Menşevik
Nasip Yusufbeyli	Maarif Nazırı	Türk	Müsavat
Mehmet Hasan Hacinski	Ticaret ve Sanayi Nazırı	Türk	Müsavat
Avetik Sahakyan	İaşe Nazırı	Ermeni	Taşnaksutyun
Aramayis Erzinkyan	Mesai Nazırı	Ermeni	Menşevik
Hovhannes Kaçaznuni	Umur-ı Hayriye Nazırı	Ermeni	Taşnaksutyun
İbrahim Haydarov	Devlet Müfettişi	Lezgi	Müslüman Sosyalist Blok

⁸² Bakü Eyaleti'ni yönetmek üzere 25 Nisan 1918'de kurulan hükümette Bolşevikler çoğunluğu elde ettiler. Sol Sosyalist İhtilalciler ve Hümmetçiler, azınlık gruplar olarak, onlara katıldılar. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin oluşumuyla ilgili bilgi için bkz. *DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 292, s. 283-284; Rathauzer, 1928, s. 178-180; Kolesnikova, 1958, s. 75-76; Suny, 1990, s. 225-228; Süleymanov, 2012, s. 290; Kazımzade, 2016, s. 100.

⁸³ Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin ayrıntılarıyla ilgili bilgi için bkz. *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 99, s. 200-222; *La République de l'Azerbaïdjan du Caucase*, 1919, s. 11-12; Avalishvili, 1981, s. 21, 23, 28; Kaçaznuni, 2008, s. 49-51; Arkomed, 1931, s. 86-88; Denikine, 1973, c. 2, s. 133; Hovannisian, 1969, s. 159-162; Hovannisian, 1971, c. 1, s. 25-28; Sürmeli, 2001, s. 88-93; Şahin, 2002, s. 488-497; Kazımzade, 2016, s. 129-133; Reynolds, 2016, s. 212-213.

⁸⁴ Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti Hükümeti Bakanlarının listesinin tespiti için kullanılan malzemeye ilgili bkz. *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 108, s. 229; Arkomed, 1931, s. 87-88; Hovannisian, 1969, s. 168; Swietochowski, 1988, s. 169; Sürmeli, 2001, s. 92; Şahin, 2002, s. 506-507; Kazımzade, 2016, s. 133.

Güney Kafkasya'nın bağımsız siyasal düzenini fazlaca önemseyen Osmanlı Devleti, ifade edildiği üzere, kurulan yeni hükümetin meşruiyetini birkaç gün içerisinde tanıdı (28 Nisan 1918). 22 Nisan-26 Mayıs 1918'e kadar politik ömrü olan bu hükümetin en önemli icraatı, Batum'da düzenlenen konferansa katılmak oldu.⁸⁵ İki devre halinde düzenlenen konferansın 11-19 Mayıs 1918 tarih aralığını kapsayan ilk devresinde Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin Kafkasya'yı alakadar eden maddelerinin silah zoruyla uygulandığını deklare eden Osmanlı Heyeti, dökülen kana karşılık olarak, Tiflis Eyaleti'nin Ahılkelek ve Ahıska Kazaları ile Erivan Eyaleti'nin Sürmeli ve Gümrü (Aleksandropol) Kazalarının tamamı ile Üçkilise (Eçmiadzin) Kazası'nın önemli bir kısmının Osmanlı Devleti'ne devredilmesini talep etti. Yeni talepler karşısında şaşkına dönen Güney Kafkasya Heyeti, çaresizlik alameti olarak, Brest-Litovsk'ta belirlenen sınırlara sarılmak zorunda kaldı (Avalishvili, 1981, s. 39-40; Kaçaznuni, 2008, s. 51; Arkomed, 1931, s. 93). Tartışmalı olarak başlayan görüşmelerin ilk devresinden hiçbir sonuç çıkmadı ve müzakereler kesintiye uğradı.⁸⁶ Diplomasinin olanaklarının yetersiz kaldığı günlerde tekraren silahlara el atıldı, taarruza geçen Üçüncü Ordu'nun muharip unsurları, Gümrü'yü ele geçirerek, Gümrü-Culfa ve Gümrü-Tiflis Demiryollarını tamamen kontrol altına aldı (15 Mayıs 1918). Bundan sonra 24-27 Mayıs 1918'deki çarpışmaların sonucu olarak Karakilise kontrol altına alındı (Kurat, 2011, s. 528; Süleymanov, 1999-b, s. 82-83).⁸⁷ Güney Kafkasya Hükümeti'nin silahlı kuvvetleri, görüldüğü üzere, Batum Konferansı'nın ilk devresinde kabul edilmeyen sınırların çok daha gerisine çekilmek zorunda kaldı. Böylesine karmaşık konjonktürde Almanlarla gizli görüşmeler yürüten Gürcüler, Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nden ayrılarak, Gürcistan'ın bağımsızlığını

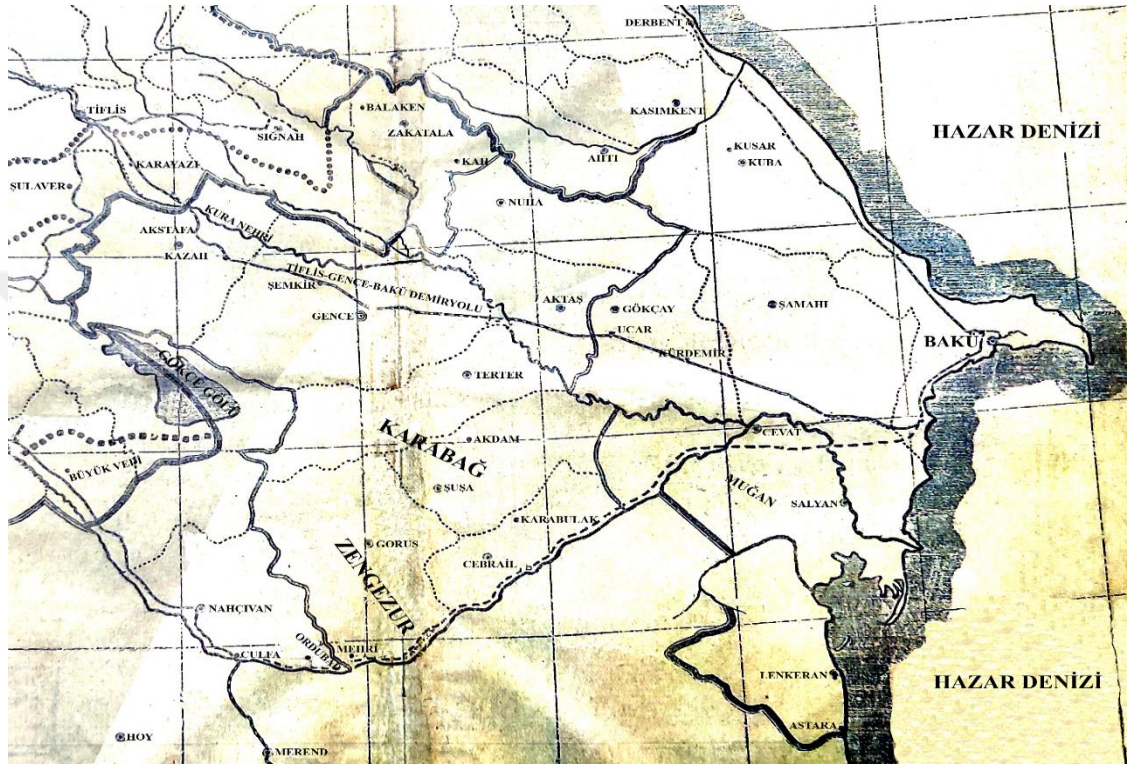
⁸⁵ Otto Hermann von Lossow başkanlığında Alman Heyeti, gözlemci sıfatıyla Batum Konferansı'nın çalışmalarına katıldı. Osmanlı Heyeti'nin daveti üzerine Kuzey Kafkasya Murahhası Haydar Bammam da konferansa katıldı. Her iki delegasyonun konferansa katılımıyla ilgili bilgi için bkz. Avalishvili, 1981, s. 33, 35; Hovannisian, 1969, s. 173; Swietochowski, 1988, s. 169-170; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 190; Sürmeli, 2001, s. 103; Şahin, 2002, s. 546; Çolak, 2006, s. 24; Bournoutian, 2011, s. 245; Kazımzade, 2016, s. 136; Reynolds, 2016, s. 215.

⁸⁶ Batum Konferansı'nın ilk devresindeki müzakerelerle ilgili bilgi için bkz. TNA, CAB, no. 24/66/8, s. 2-3; TNA, CAB, no. 24/68/77, s. 3-4; QDL, IOR/L/PS, no. 18/C191, s. [367-41] s. 166/2-3; Resulzade, 1339-1341/1923, s. 59; Baumgart, 1966, s. 179; Hovannisian, 1971, c. 1, s. 28; Avalishvili, 1981, s. 29, 31-45; Kaçaznuni, 2008, s. 51-52; Arkomed, 1931, s. 93-99; Hovannisian, 1971, c. 1, s. 28-30; Swietochowski, 1988, s. 169-172; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 190-193; Mehmetzade, 1991, s. 80-81; Sürmeli, 2001, s. 103-111; Şahin, 2002, s. 545-578; Çolak, 2006, s. 243-253; Kurat, 2011, s. 474-476; Bournoutian, 2011, s. 245; Kazımzade, 2016, s. 135-143; Reynolds, 2016, s. 214-218; Forsyth, 2019, s. 408; Resulzade, 28 Mayıs 1919, s. 20.

⁸⁷ Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemal Bey'e 28 Mayıs 1918'de nota veren Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Vekili Georgi Çiçerin, Brest-Litovsk Muahedenamesi ahkâmının ihlal edildiği gerekçesiyle Türk kıtaatının Bakü'ye doğru ilerlemesini protesto etti (Kurat, 2011, s. 529-530).

ilan ettiler (26 Mayıs 1918).⁸⁸ Bunu müteakiben Osmanlı Devleti'nin desteğiyle Kafkasya'nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletler ise Azerbaycan Cumhuriyeti adıyla kendi bağımsız devletlerini kurdular (28 Mayıs 1918).⁸⁹ Yeni devletin sınırları mevcut olduğu süre boyunca ana hatlarıyla şöyle tasavvur edildi:

Harita 1. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)⁹⁰

⁸⁸ Yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin kuruluş süreciyle ilgili bilgi için bkz. *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 161-164, s. 317-336; Arkomed, 1931, s. 99-101; Hovannisian, 1969, s. 186-188; Hovannisian, 1971, c. 1, s. 30-33; Swietochowski, 1988, s. 171-172; Mehmetzade, 1991, s. 81-83; Sürmeli, 2001, s. 125-130; Şahin, 2002, s. 578-588; Çolak, 2006, s. 253-259; Kurat, 2011, s. 476-478; Kazımzade, 2016, s. 146-148; Reynolds, 2016, s. 220-222.

⁸⁹ Gürcistan ile Azerbaycan'ın istiklal beyannamelerinin meşruiyet kısmında, ihtilaller yüzünden Rusya'nın çöküşüne geçmesi üzerine otorite boşluğu oluştuğu ve kargaşadan kaynaklanan tarihi zaruretten dolayı milli istikalin ilan edildiğine vurgu yapılmıştı. (Gürcistan'ın İstiklal Beyannamesi için bkz. *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 165, s. 336-338; Şahin, 2002, s. 596-597; Kazımzade, 2016, s. 149; Reynolds, 2016, s. 221); (Azerbaycan'ın İstiklal Beyannamesi için bkz. ARDA, no. 894/10/192, v. 3; ADR-VP, 1998, belge no. 1, s. 8-9; *Zaqafqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il*, 2006, belge no. 22, ek no. 1-3, s. 60-63; Baykara, 1975, s. 259; Swietochowski, 1988, s. 177; Mehmetzade, 1991, s. 89-90; Bayur, 1993, c. 3-4, s. 194-195; Şahin, 2002, s. 601; İmanov, 2003, s. 86-87; Reynolds, 2016, s. 221-222; Aliyeva, 2021, belge no. 3, s. 251-252; *İstiklal*, 28 Mayıs 1919, s. 3; *Azeri Türk*, Yıl 1, 9 (28 Mayıs 1928), s. 1; *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl 2, 17 (Mayıs 1933), s. 193-194).

⁹⁰ Bu harita, Azerbaycan Cumhuriyeti tarihi, coğrafyası ve kurumsal yapısıyla ilgili 1920'de Bakü'de yayımlanan salnamenin ek kısmındaki en son sayfadan alınmıştır. Özgün baskısı Rusça olan haritanın dili Türkçeleştirilmiş ve üzerinde cüzi düzenlemeler yapılmıştır. Haritada gösterilen sınırlar, Mondros Mütarekesi ile Paris Barış Konferansı arasındaki dönemde aktüellik arz eden talepleri muhtevirdir (*Adres-kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1920, ek kısmı, son sayfa).

Osmanlı Devleti'nin desteğiyle kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kabinesinin listesi ve bakanların siyasi eğilimleri şöyledi:

Tablo 4. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İlk Hükümeti⁹¹

Bakanın Adı	Görev	Siyasi Görüş
Fethali Han Hoylu	Başvekil ve Dâhiliye Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Hüsrev Sultanov	Harbiye Nazırı	Müsavat-Tarafsız
Mehmet Hasan Hacinski	Hariciye Nazırı	Müsavat
Nasip Yusufbeyli	Maliye ve Maarif Nazırı	Müsavat
Halil Hasmehmetli	Adliye Nazırı	Müsavat
Mehmet Yusuf Caferov	Ticaret ve Sanayi Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Ekber Ağa Şeyhülislamov	Ziraat ve Mesai Nazırı	Hümmed
Hudadat Melik-Aslanov	Münakalat Nazırı	Tarafsız Demokrat Grup
Camo Hacinski	Devlet Müfettişi	Müslüman Sosyalist Blok

Yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin oluşumlarının tamamlanmasından sonra Batum Konferansı'nın ikinci devresine geçildi. Birkaç gün süren kapsamlı müzakereler sonucunda Osmanlı Devleti ile Kafkasya Cumhuriyetleri arasında barış tesis edildi, Osmanlı-Gürcistan⁹² ve Osmanlı-Ermenistan⁹³ barış ve dostluk antlaşmaları ile ekleri, Osmanlı-Azerbaycan⁹⁴ ve Osmanlı-Kafkasya Cıbalıyyun İttihadı Hükümeti⁹⁵ dostluk antlaşmaları ve ekleri imzalandı (4 Haziran 1918). Bundan sonraki süre boyunca hamisiz kalmanın eziyetini çeken Ermenistan Cumhuriyeti, pragmatik bir siyaset izleyerek, hem Osmanlı Devleti hem de Almanya İmparatorluğu'na yakınlaşmanın yollarını aradı. Gürcistan Cumhuriyeti tamamen Almanya himayesine girdi.⁹⁶ Osmanlı Devleti ise Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin güneyde kurdukları Azerbaycan Cumhuriyeti ve kuzeyde kurdukları Kuzey Kafkasya Cıbalıyyun İttihadı Hükümeti'nin

⁹¹ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kabinesindeki bakanların isimlerinin belirlenmesinde kullanılan malzeme için bkz. *ADR-Armiya*, 1998, belge no. 1, s. 15; *Zaqafqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il*, 2006, belge no. 22, ek no. 4, s. 64-65; Şahin, 2002, s. 602; İlkin, 1998, s. 356; İlkin, 2003, s. 18-19; Kosalı, 28 Mayıs 1919, s. 72.

⁹² 4 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Gürcistan Antlaşması, ekleri ve diğer müşterek antlaşmalar için bkz. *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 172-179, s. 343-365; *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920): Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, belge no. 80-81, 83, s. 229-232, 247-262; Şahin, 2002, ek no. 7-12, s. 710-728.

⁹³ 4 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Ermenistan Antlaşması, ekleri ve diğer müşterek antlaşmalar için bkz. Poidebard, 1924, s. 37-50; *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920): Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, belge no. 81-82, s. 231-246; Hovannisian, 1969, s. 196-198; Şahin, 2002, ek no. 13-18, s. 728-745.

⁹⁴ 4 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Azerbaycan Antlaşması, ekleri ve diğer müşterek antlaşmalar için bkz. *ADR-VP*, 1998, belge no. 5-8, s. 13-19; *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920): Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, belge no. 79-81, s. 220-232; *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, belge no. 164-166, s. 525-536; Şahin, 2002, ek no. 3-6, s. 700-710; Kurat, 2011, belge no. 23, s. 662-669.

⁹⁵ 8 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Kafkasya Cıbalıyyun İttihadı Antlaşması ve ekleri için bkz. *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920): Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, belge no. 87, s. 284-288; Şahin, 2002, ek no. 19-20, s. 746-750; Kurat, 2011, belge no. 24, s. 672-674.

⁹⁶ 28 Mayıs 1918'de Poti şehrinde Almanya ile Gürcistan arasında imzalanan antlaşmaların içeriğiyle ilgili bilgi için bkz. Avalishvili, 1981, s. 57-59; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 198-199.

koruyucusu oldu. İleride birleşmesi muhtemel her iki cumhuriyetin Bolşevik Rusya ile Osmanlı Devleti arasında “tampon devlet” olması çokça arzu edilen bir düşünceydi. Bunun gerçekleşebilmesi için öncelikle her iki cumhuriyetin politik yaşamını tehdit eden kaotik ortamın izale edilmesi ve sınırların korunmasını sağlayacak olan askeri teşkilatın oluşturulması gerekiyordu. İleride genişçe bahsedileceği üzere, kuzeydeki cumhuriyet Rus İç Savaşı’nın generalleri ile Bolşeviklerin tehdidi altındaydı. Güneydeki cumhuriyetin başkenti olarak belirlenen Bakü şehri ise Moskova’dan direktifler alan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti’nin genişlemeci siyasetinin hareket üssü halindeydi. Diğer iki cumhuriyet (Gürcistan ve Ermenistan) ile yabana atılmayacak düzeyde sınır anlaşmazlıkları vardı. Bütün bu zorlukların doğrudan muhatabı olan Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletleri temsil eden aydınlar, Mehmet Emin Resulzade’nin de ifade ettiği üzere, “... bir gün gelip de milli bir hükümet başında duracaklarını düşünmüş değillerdi...” (Resulzade, 1341/1925, s. 4). Azerbaycan’ın istiklalinin tesisi ve istikbalinin temini için ne deneyimli siyasetçi ne ehil bürokrat ne de yeterli askeri altyapı vardı. Azerbaycan siyaset sahnesinin karar vericileri zikredilen sorunları ve daha ilerisini bizzat yaşayarak tecrübe ettiler, zorluklar karşısında dayanıklılık kazandılar, sorunlara yanlış veya doğru olduğu sonradan anlaşılan acil çözümler üreterek siyasal birikim oluşturdular. Bunları yaparken de ırk, tarih ve kültür kavrayışıyla irtibatta oldukları en yakın devletin siyasi ve askeri geleneğini örnek aldılar.

1. BÖLÜM

KURULUŞ VE TEŞKİLAT

Birinci Dünya Savaşı öncesinde entelektüel düzeyde sistematize edilen “Tahlis-i Etrak” teorisi, Ekim İhtilali’nden sonra Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin içinde bulunduğu zor koşullarda Mehmet Fuat Köprülüzade’nin modifikasyonu ile yeniden aktüellik kazandı. Brest-Litovsk, Trabzon ve Batum’da gerçekleşen Üç Konferans döneminde İstanbul’dan gönderilen subay kadrosunun “Kafkas İslam Ordusu” namıyla oluşturacağı yerel teşkilat ile Kafkasya’daki sorunların çözülmesi siyaseti benimsendi. Yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin teşekkülünden sonra yerel teşkilatlanmanın vakit alacağı anlaşıldığından takviye kuvveti gönderilmesi gerekliliği ortaya çıktı. Böylece Batum’da imzalanan Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahedenamesi’nin dördüncü maddesine dayalı olarak, 1918’in Haziran-Eylül ayları arasında Beşinci Kafkas Fırkası, Otuz Altıncı Kafkas Fırkası ve On Beşinci Piyade Fırkası’nın muharip ve muharebe destek unsurları peyderpey Azerbaycan’a sevk edildi.

1.1. KAFKASYA TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti’nin Ekim İhtilali sonrası Kafkasya siyaseti, iki aşamalı olarak gelişti. Brest-Litovsk müzakereleri dönemine denk gelen ilk aşamada, Kafkasya siyaset sahnesini toparlayacak siyasal fırka kurulması ve gayrinizami askeri teşkilatlanma için çokça çaba harcandı. Tüm bu organizasyonun nihai hedefi gibi, Kafkasya’nın Osmanlı Devleti’ne birleştirilmesine gayret gösterildi. Brest-Litovsk Konferansı’nda imzalanan antlaşmalar sonunda Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’daki hudutları Üç Sancak ile sınırlı tutulduğundan ilk aşama sonra erdi ve ikinci aşamayı başlatan yeni tarz siyasete geçiş yapıldı. Osmanlı Devleti’nin de teşvikiyle Trabzon ve Batum’da düzenlenen konferanslarda Kafkasya’nın siyasal istikbaline biçim verildi; Yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin kuruluşuna eş zamanlı olarak, Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin hukuklarını müdafaa etmek üzere Üç Sancak ötesindeki askeri operasyonların yürütülebilmesi için özel misyonlu ordu kurulmasına girişildi.

1.1.1. Gayrinizami Teşkilat

Mehmet Fuat Köprülüzade'nin Ekim İhtilali'nden sonra Harbiye Nezaretine sunduğu politik öneriler, Brest-Litovsk müzakereleri döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetinin biçimlenmesine rehber oldu. İttihat ve Terakki Fırkası Kafkasya Şubesi Başkanı olarak bölgeye izam olunan Giritli istihbarat subayı Hasan Ruşeni Bey'e Kafkasya'da Osmanlı yanlısı siyasal fırka oluşturma ve gayrinizami teşkilat kurma görevleri tevdi olundu. Ruşeni'nin organizasyonu Bakü ve Dağıstan Eyaletlerinde başarılı oldu, Gence Eyaleti'nde ise kısmen bağımsız teşkilatlanma ortaya çıktı. Bolşevikler ve Taşnakların 1918'in Mart ve Nisan aylarında Bakü Eyaleti'nin genelinde yaptıkları mezalime karşı Ruşeni'nin organizasyonu metanetle direndi. Ancak güçler nispeti aleyhine olduğundan yenilgiye uğradı ve zaman çarkının dönmesinin getirdiği değişikliklere eş zamanlı olarak sahneden çekildi.

a. Yol Haritası

Umur-ı Şarkıyye Dairesi Şark Şubesi Fahri Müdürü Mehmet Fuat Köprülüzade,⁹⁷ Brest-Litovsk görüşmeleri öncesinde Harbiye Nezaretine özel öneriler içeren bir memorandum sundu (12 Aralık 1917).⁹⁸ Devlet ricalini uyarmak amacıyla hazırladığını ifade ettiği memorandumun girizgâh kısmında, ihtilal furyası ile boğuşan Rusya'nın tek taraflı barışa çok yakın olduğunu vurguladı ve barıştan sonra Rusya Müslümanlarıyla ilgili izlenecek siyasetin ana hatlarının şimdiden belirlenmesi gerektiğini ifade etti. Rusya genelinde %90'ı Türk olmak üzere 40 milyon civarında Müslüman ahalinin yaşadığını belirten Köprülüzade, bu ahalinin doğru şekilde sevk ve idare olunması halinde Rusya-Türkiye münasebetlerinde etkin bir faktöre dönüşebileceğini ifade etti. Köprülüzade'nin memorandumunda, Rusyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlere yönelik açık ve gizli olmak üzere, iki tür siyaset izlenmesi önerilmekteydi. Tam teşekküllü bir kültür politikası olma özelliği taşıyan açık siyaset, Rusya'daki millettaşlara dillerini, dinlerini, tarihlerini ve milliyetlerini öğreterek muasır medeniyetler seviyesine ulaşmalarına yardımcı olmayı

⁹⁷ Teşkilat-ı Mahsusa'nun teşkilat şemasını gösteren resmi evrakta Mehmet Fuat Köprülüzade, Umur-ı Şarkıyye Dairesi Şark Şubesi Fahri Müdürü olarak kayıtlara geçmiştir. Bu konuyla ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 1846/79, f. 13-6; Tetik, 2014, c. 1, s. 25; Tetik, 2018, c. 2, s. 67.

⁹⁸ Mehmet Fuat Köprülüzade'nin öneriler paketi için bkz. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, 2018, belge no. 126, s. 361-362; Tetik, 2018, c. 2, s. 202-204; Şükürov, 2019, s. 103-110.

hedeflemekteydi. Açık siyaset sayesinde yeryüzündeki bütün Türkler birleşebilir ve bütün Müslümanların Türkiye'ye manevi merbutiyeti rahatlıkla temin edilebilirdi. Büyük bir vukuf ve ihtiyatla hareket edilirse, Osmanlı Devleti'nin yüce menfaatleriyle uyumlu bir sonuca ulaşılabilirdi. Bu minval üzere mesainin başarıya ulaşabilmesi için lisan meselesine öncelik verilmeliydi, Türkçenin okullarda ve basında yaygınlık kazanması için özel gayretler gösterilmeliydi (ATASE, BDH, no. 1854/120, f. 1-64). Gizli siyasete gelince, Rusya'daki ihtilaller ve siyasi tebeddülât devrinde Türklerin diğer milletlere karşı korunaklı olabilmeleri için silahlı ve donanımlı askeri teşkilata sahip olmaları gerekirdi. İleride Rusya ve Türkiye arasında vukuu muhtemel yeni bir harpte söz konusu askeri teşkilatın büyük yararlılıkları görülebilirdi. Gerekli görüldüğü vakit Rusya'nın iç siyasetine müdahil olabilmek için Rusyalı Türkler ve Müslümanların güçlü bir siyasal fırka veya zamanın gereksinimlerine göre birkaç fırka etrafında örgütlenmelerine yardımcı olmak gerekliydi (ATASE, BDH, no. 1854/120, f. 1-63).

İçeriği ana hatlarıyla buraya aktarılan Köprülüzade'nin memorandumu, aslına bakılırsa, siyasetsizlik ortamında yeni tarz bir siyaset önerisi sayılabilirdi. Brest-Litovsk Konferansı'nı izleyen dönemdeki gelişmelerden de görüldüğü üzere, Kafkasya'nın müstakbel siyasal düzenine biçim vermesi umulan Batum Konferansı sırasında Osmanlı Heyeti Reisi Halil Mentеше de belirgin bir siyasi programın yokluğundan şikayetçiydi (BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 63, s. 1-2). Anlaşılabacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin Rusya Müslümanları siyaseti, Kafkasya örneklemini üzerinden konuşmak gerekirse, dinamik özellikler taşımaktaydı ve günün ihtiyaçlarına göre revize edilmekteydi. Dünya Savaşı öncesinde mefkûre düzeyinde tartışılan “Tahlis-i Etrak” teorisi, öyle gözükmektedir ki, Rus ihtilallerini izleyen dönemde Mehmet Fuat Köprülüzade'nin zorunluluk arz eden modifikasyonu ile resmi devlet siyasetine dönüştü.⁹⁹

⁹⁹ Mehmet Fuat Köprülüzade'nin memorandumundaki açık siyasetin sahaya uygulanması çerçevesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun akabinde İstanbul'dan Bakü'ye muharrirler ve muallimler gönderildi. Nuri Paşa'nın raporundaki kayıtlara göre, söz konusu dönemde İstanbul'dan Bakü'ye 50 kadar öğretmen izam edildi (TTK, KO, no. 17/69, s. 46; Budak, 1998, s. 105). Konuyla ilgili çağdaş bir araştırmadaki tespitlere göre, Azerbaycan'a 300 civarında Türk öğretmen gönderildi (Ağayev, 2008, s. 391). Azerbaycan'a ulaşan uzman muharrirler matbuatta, öğretmenler ise milli eğitim kurumlarında istihdam edildiler (ATASE, BDH, no. 1859/140, f. 2-56; *Azerbaycan*, 5, s. 2). Türkçe eğitim veren okulların müfredat ve materyal noksanının giderilmesi amacıyla Osmanlı Devleti Maarif Nezareti tarafından İstanbul matbaalarında basılan ders kitapları ve diğer materyallerden bir kısmı Bakü'ye gönderildi (Şükürov, 2021, s. 104; *Azerbaycan*, 43, s. 2). Bahsedilen kültür politikasının somut ürünü gibi Türkçe Azerbaycan'ın resmi devlet dili ilan edildi (Şükürov, 2021, s. 91; *Vakit*, 740, s. 3; *Yeni Gün*, 251, s. 3).

b. Bakü Örgütlenmesi

Köprülüzade'nin memorandumunun gizli siyaset kısmı, savaş yılları boyunca takip edilmesine özen gösterilen Dış Türkler politikasına yeni çehre kazandırdı. Hükümeti elinde bulunduran İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri memorandumun gizli siyaset kısmını içtenlikle benimsediler. Kafkaslarda ve Türkistan'daki gizli faaliyetleri organize etmek amacıyla fırkanın Kafkasya Şubesi oluşturuldu. Şubenin başına, gayrinizami harp tekniklerine aşina Giritli İstihbarat Subayı Hasan Ruşeni¹⁰⁰ getirildi.¹⁰¹ Ona Umur-ı Şarkıyye Dairesi namına Kafkasya'daki esir Türk zabıtları ve askerlerinin potansiyelinden istifade ederek teşkilat kurmak ve ordunun Kafkasya'ya girişini kolaylaştırmak görevleri tevdi edildi (BCA, no. 30-10-0-0/47-301-8, v. 8). Misyonun belirlenmesinden hemen sonra Sadaret ve Harbiye Nezaretinin direktifiyle Kafkasya'ya gönderildi (Tunaya, 1989, c. 3, belge no. 9, s. 629). Kuvvetle muhtemeldir ki Aralık ayının ikinci yarısında İran üzerinden gizli yollarla Bakü'ye ulaştı; Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'daki Osmanlı taraftarlarıyla bağlantılar kurmaya çalıştı (Swietochowski, 1988, s. 163; Qafarov, 2011, s. 187). İlk iki-üç ay boyunca Bakü'deki fırka liderleriyle birçok kez görüşmeler yaptı, tüm siyasal fırkaları birleştirerek milli bir idare oluşturulması ve bu idare ile Osmanlı Devleti arasında resmi münasebet tesis edilmesi için çokça çaba harcadı. Onun bu gayretleri, Mehmet Vehip Paşa'ya yazdığı 21 Şubat 1918 tarihli mektubundaki¹⁰² bilgilendirmeye göre, Bakü'deki fırka reislerinin kişisel ihtirasları yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı (Tunaya, 1989, c. 3, belge no. 9, s. 629; Yırsutimur, 2019, s. 72).

¹⁰⁰ Erkânıharbiye Yüzbaşısı olarak İkinci Meşrutiyet döneminin olaylarına tanıklık eden Hasan Ruşeni, diğer genç subaylar gibi, İttihat ve Terakki Fırkası sıralarına katıldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Umur-ı Şarkıyye Dairesi mensubu sıfatıyla Van, Bağdat ve İran topraklarında istihbarat faaliyetleri yürüttü (Yırsutimur, 2019, s. 87). Harp senelerindeki düşüncelerini ve hissiyatını *Ruşeni'nin Rüyası* adıyla bilinen romantik eserine aktardı (Hasan Ruşeni, 1334/1918. *Ruşeni'nin Rüyası*. Tahran: Matbaa-ı Farus. Osmanlı-İran münasebetleri konusunun ehil araştırmacılarından Masoumeh Daei, Ruşeni'nin bahsedilen eserini titizlikle irdelemiştir. Bilgi için bkz. Daei, 2019, s. 835-861). İran'da edindiği izlenimleri ise önce *Vatan Gazetesi*'nde tefrika halinde, sonra ise *İran'ın İç Yüzü* adıyla müstakil kitap şeklinde yayımlandı (Hasan Ruşeni, 1926. *Ruşeni Bey'in Vatan Gazetesinde Tefrika Edilen İran'ın İç Yüzü Namındaki Makaleleri*, Ankara: Eren Harbiye-i Umumiye Matbaası).

¹⁰¹ İttihat ve Terakki Fırkası'na bağlı olarak Kafkas Şubesi'nin oluşturulmasıyla ilgili çağdaş akademik literatürdeki bilgileri karşılaştırmak için bkz. Swietochowski, 1988, s. 163; Şahin, 2002, s. 188; Kurat, 2011, s. 511-512; Qafarov, 2011, s. 187; Qafarov, 2018-a, s. 205-206; Budak, 1998, s. 67; Aktaş, 2019, s. 273.

¹⁰² Bakü-Batum-Trabzon rotasıyla İstanbul'a seyahat eden Kırımlı siyasetçi Cafer Seydahmet Kırimer, Bakü'deki molası sırasında Hasan Ruşeni'nin kendisine verdiği mektubu Trabzon'da Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'ya ilettiler (Kırimer, 1993, s. 301, 304, 306; Yırsutimur, 2019, s. 67).

Siyasal fırkaları birleştirme ve milli idare kurma girişimlerinin başarısız olmasından dolayı planını revize eden Hasan Ruşeni, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya’da Osmanlı Devleti’ne meyyal hamiyetperver insanları organize etti ve yeni bir siyasi fırka kurmaya teşebbüs etti. Bu fırkanın merkez teşkilatının 30 Ocak 1918’e kadar teşekkül ettiği kuvvetle muhtemeldir.¹⁰³ İlk başlarda İsa Aşurbeyli reis, Hasan Ruşeni genel sekreter, Sadık Hüseyinzade hazinedar, Cihangir Kayıbzade müfettiş, Doktor Muhammet Kayıbzade ile Rüstem Han Hoylu, Ağa Aşurov ve Abdülali Emircanzade üye olarak merkez teşkilatındaki kurucu kadroda görev aldılar (ATASE, BDH, no. 3818/2, f. 1-19). Fırka üyeleri Türkçe konuşmayı ve Ruslaştırılan isimleri Türkçeleştirmeyi kendilerine görev olarak telakki ettiler (Tunaya, 1989, c. 3, s. 534). Fırka programı¹⁰⁴ ve fırka protokolünde¹⁰⁵ açıklandığı üzere, bütün Kafkasya Müslümanlarının ana vatan Türkiye’ye ilhakı ve halifenin bayrağı altında mesut yaşam sürmelerinin temin edilmesi gibi meseleler fırkanın kuruluş amacı olarak belirlendi (BCA, no. 930-1-0-0/4-78-4, v. 7; ATASE, BDH, no. 3818/2, f. 1-12).

Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası programında “... Bundan sonra hangi millet güçlü, zengin ve medeni bir ordu teşkil eder ise işte o millet büyük haklara ve yahşi müttefiklere malik olacak ve korkusuz yaşayacaktır...” ilkesi yazılıydı (BCA, no. 930-1-0-0/4-78-4, v. 4, 6-7). Bahsedilen ilke doğrultusunda siyasi fırkanın kuruluşunun hemen sonrasında askeri teşkilatlanma işine hız verildi. Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası’nın organizasyonu olarak Kaymakam Mehmet Şükrü Bey komutasında 20 Ocak 1918 tarihinde Kafkasya Teşkilat-ı Askeriye Heyeti teşkil edildi (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 1-1).

Sözü edilen askeri heyetle koordineli çalışmayı kabul eden rütbeli personelin adları ile görev yerleri, göreve başlama tarihleri ve oluşturdıkları kıtaattaki asker mevcudunun genel manzarası şöyleydi:

¹⁰³ Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası Gökçay Şubesi’nin 15 Ağustos 1918’de Gökçay Kazası Kaymakamlığına sunduğu başvurusundaki zımni ifadelerle göre, fırkanın merkez teşkilatı 30 Ocak 1918’de açık faaliyete geçmiştir (BCA, no. 930-1-0-0/4-78-3, v. 2). Bu fırkanın Gökçay Şubesi’nin kuruluş dilekçesinin transkripsiyonu ile üzerine yapılan değerlendirmeler için bkz. Atınur, 2006, s. 43-44; Aydoğan, 2014, s. 362.

¹⁰⁴ Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası programının transkripsiyonu için bkz. Alkan, 1997, s. 32-36; Atınur, 2006, s. 49-56.

¹⁰⁵ Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası protokolünün transkripsiyonu için bkz. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, 2018, belge no. 150, s. 494-502; Aydoğan, 2014, s. 363-374.

Tablo 5. Kafkasya Teşkilat-ı Askeriye Heyeti¹⁰⁶

Komutan	Görev Yeri	Görev Tarihi	Asker Mevcudu	
			Piyade	Süvari
Kaymakam Mehmet Şükrü Bey	Dağıstan	20 Ocak 1918	5.000	6.000
Binbaşı Kemal Bey	Gence	24 Ocak 1918	-	-
Binbaşı Doktor İhsan Bey	Gence	30 Ocak 1918	-	-
Yüzbaşı Hasan Efendi	Gence	24 Ocak 1918	-	-
Yüzbaşı Nedim Efendi	Gence	24 Ocak 1918	-	-
Yüzbaşı Ali Rıza Efendi	Dağıstan	25 Ocak 1918	-	-
Yüzbaşı Sabri Efendi	Kuba	19 Ocak 1918	-	300
Mülazımievvel Sıdkı Efendi	Kuba	1 Ocak 1918	800	-
Mülazımievvel İsmail Hakkı Efendi	Kuba	1 Ocak 1918	800	-
Mülazımievvel Davut Efendi	Kuba	24 Ocak 1918	800	-
Mülazımievvel Cemal Efendi	Şamahı	1 Ekim 1917	400	-
Mülazımisani Mustafa Efendi	Şamahı	1 Ekim 1917	400	-
Yüzbaşı Doktor Fikri Bey	Aktaş	26 Ocak 1918	-	-
Mülazımisani Muammer Efendi	Aktaş	26 Ocak 1918	400	-
Mülazımievvel Hüseyin Efendi	Şeki	26 Ocak 1918	500	-
Mülazımisani Mehmet Efendi	Şeki	26 Ocak 1918	-	-
Mülazımisani Cavit Efendi	Ahtı	26 Ocak 1918	300	-
Mülazımisani Şerafettin Efendi	Lenkeran	1 Kasım 1917	100	-
İhtiyat Mülazımisani Kasım Efendi	Aktaş	1 Kasım 1917	-	-
İhtiyat Zabıt Vekili Süleyman Nesip Efendi	Ereş	17 Ocak 1918	200	100
İhtiyat Zabıt Vekili Kamil Efendi	Dağıstan	24 Ocak 1918	-	-
Çavuş Zabıt Vekili Abdullah Efendi	Aktaş	1 Ocak 1918	-	80
Jandarma Başçavuşu Nuri Efendi	Ereş	5 Nisan 1918	-	-
Toplam:			9.700	6.480

Kafkasya Teşkilat-ı Askeriye Heyeti emrinde, istatistiksel verilerden görüldüğü üzere, 9.700 piyade ve 6.480 süvari mevcuttu. Teşkilatın 5.000 piyade ve 6.000 süvariden meydana gelen kısmı doğrudan Kaymakam Mehmet Şükrü Bey'in emrinde olup, Dağıstan'ın kuzeyinde Kazaklara karşı savaşıyordu. Mülazımievvel Cemal Efendi'nin Şamahı'da teşkil ettiği kıtaatın esas kuvveti, Ermenilerin 1918'in Mart ve Nisan ayları boyunca yaptıkları saldırılara karşı metanetle direndi, çatışmalardan sağ kurtulan askerler ile Mülazımisani Mustafa Efendi'nin Şamahı'da oluşturduğu diğer kıtaat Aktaş'a çekilmek zorunda kaldı. Aktaş'ta oluşturulan kıtaatın sorumluluğunu ise Yüzbaşı Doktor Fikri Bey, Mülazımisani Muammer Efendi, İhtiyat Mülazımisani Kasım Efendi ve Zabıt Vekili Abdullah Efendi üstlendiler (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 1-1). Adı geçen subaylardan Yüzbaşı Fikri Bey'in oluşturduğu Enveriye Taburu Aktaş ve havalisinde özellikle maruftu (BOA, HR.SYS, no. 2398/4, v. 3-7).¹⁰⁷

¹⁰⁶ Bu tablo, Zabıt Vekili Süleyman Efendi'nin Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'e gönderdiği tahrirata dayalı olarak hazırlanmıştır (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 1-1).

¹⁰⁷ Aktaş Müslüman Milli Şurası Reisi Muhtar Efendizade'nin imzasıyla 15 Mart 1918'de gönderilen arzuhalde, kazada ikamet eden 75 bin insanın Türkiye himayesine sığındığı ve Türk zabıtlarının delaletiyle

Kafkasya Teşkilat-ı Askeriye Heyeti yapılanmasını gösteren çizelgede, Bakü şehir merkezinde bir teşkilatın olmadığı dikkat çekmektedir. Hâlbuki Umur-ı Şarkıyye Dairesinin sahadaki elamanlarından Yüzbaşı Sadettin Efendi'nin raporunda Bakü civarındaki köylerde 15, Bakü'nün merkezinde ise 18 Türk subayının Ruşeni Bey'in emrinde askeri teşkilatla meşgul olduğu yazılıdır (ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 1-11). Ruşeni Bey'in kendi raporlarından birinde ise esaretten firar eden 30 subayın katılımıyla Kaymakam Mehmet Şükrü Bey'in komutasında Bakü civarında Mukaddes Alay adıyla Birinci Türkiye Alayı'nın teşkil edildiği bilgisi verilmiş ve mevzubahis alay için sancak¹⁰⁸ talep edilmiştir (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 1-5; ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 6-1). Benzer şekilde, Kafkasyalı zenginlerden İsa Aşurbeyli'nin organizatörlüğünde Bakü dışında 5.000 asker mevcutlu bir teşkilatın kurulduğuyla ilgili bazı bilgiler günümüze ulaşmıştır (Reynolds, 2016, s. 231; Güler, 2021, s. 149). Zikredilen asker mevcudunun Kafkasya'nın güneyinde oluşturulan teşkilat mevcudunun muadili olduğu ve her hâlükârda Hasan Ruşeni'nin kontrolünde bulunduğu analitik olarak anlaşılabilir. Hasan Ruşeni'nin Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği raporlarından birinde de "umur-ı askeriyyeyi bendeniz buranın mühim simalarından Aşurbeyzade İsa Bey ile beraber tedvir etmekteyiz." şeklinde notu kayıtlıdır (BOA, HR.SYS, no. 2448/23, v. 2, s. 1; ATASE, BDH, no. 2921/511, f. 1-55).

Hasan Ruşeni'nin teşkilatının en önemli sorunu, askerleri eğiterek düzenli orduya dönüştürebilecek zabıt kadrosunun yetersiz oluşuydu. Bu noksanı gidermek amacıyla ilk önce Bakü yakınlarındaki Nargin adasından kaçırılan Türk zabıtlarının potansiyelinden istifade edildi (BOA, HR.SYS, no. 2448/23, v. 2, s. 1; BCA, no. 30-10-0-0/47-301-8, v. 9). Esaretten kurtarılan zabıtların destekleri sayesinde Bakü'de bir harp okulu açıldı (BOA, HR.SYS, no. 2448/23, v. 2, s. 1). Binbaşı Kemal Bey, Yüzbaşı Hasan Basri Bey, Yüzbaşı Galip Bey, Yüzbaşı Nedim Bey ve Mülazımıevvel Sabit Bey gibi Türk zabıtları okulun kurucu kadrosunu teşkil etmekteydi.¹⁰⁹ Bakü'deki askerlik mesleğine meraklı

milli ve muntazam bir Enveriye Taburu teşkil edildiği kaydedilmiştir (ATASE, BDH, no. 2918/496, f. 1-11).

¹⁰⁸ Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası'nın 14 Mart 1918'de İran Cephesi Komutanlığına gönderdiği 145 numaralı tahriratta ise İkinci Alay için bir alay sancağı gönderilmesi istirham edilmiştir (ATASE, BDH, no. 1854/120, f. 1-68:1-69).

¹⁰⁹ *Ati Gazetesi*'nin ilgili sayısında mektebin kurucu kadrosunun siyah beyaz fotoğrafı neşredilmiştir (*Ati*, no. 173, s. 2). Bu fotoğrafta arka sırada sağdan ikinci Zeynelabidin Hüseyinzade, Bakü Harp Mektebi'ndeki mezuniyetinden sonra Türk subaylarla beraber İstanbul'a gitmiş, ileri düzey askeri eğitim için Kuleli Mekteb-i İdadisi'ne kabul olunmuştur (BOA, İ.DUİT, no. 163/12, v. 1).

gençler bu okula celp edildiler.¹¹⁰ İlk devrede 200 kadar Bakülü genç bu okulda ilk profesyonel askeri eğitime tabi tutuldu (*Atı*, no. 173, s. 2). Bütün bu ifade edilenler umut vaat eden gelişmeler olmakla birlikte, Hasan Ruşeni'nin teşkilatının ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde değildi. Bunun içindir ki Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'ya yazdığı 21 Şubat 1918 tarihli mektubunda, "... Gence'ye kadar ileriler ve bendenize beş yüz değerli zabıt verirsiniz iki ayda yarım milyon asker hazırlayacağıma ve Kafkas'ta Osmanlı bayrağı çektireceğime söz veririm..." şeklinde taahhütte bulundu (ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 6-1; Tunaya, 1989, c. 3, s. 629).¹¹¹

c. Gence Örgütlenmesi

Gence Eyaleti'ndeki askeri teşkilatın oluşumu, Bakü ve Dağıstan'dakinden bir hayli farklı seyir izledi. Gence'deki organizasyon genellikle Milli Komite ve Müslüman Kolordusu ile koordineli şekilde yapılandırıldı.¹¹² Buradaki organizasyonun sorumluluğunu üstlenen Binbaşı Doktor İhsan Bey, Ruşeni Bey'den bağımsız olarak, teşkilat işleriyle meşgul oldu. Binbaşı Kemal Bey, Yüzbaşı Hasan Efendi ve Yüzbaşı Nedim Efendi gibi Türk zabıtları ise Teşkilat-ı Askeriye Heyeti'nden istifa ederek bağımsız teşkilatlanmaya giriştiler.¹¹³ Bu zabıtlardan özellikle Binbaşı Kemal Bey

¹¹⁰ Bakü'dekine benzer biçimde Gence şehrinde de Milli Komite'nin organizatörlüğünde 1917'nin Temmuz ayından itibaren Miralay Süleyman Efendiyev'in kontrolünde Mekteb-i Harbiye'nin temelleri atıldı ve bu okulda ilk devrede 150 öğrencinin askeri eğitim alması planlandı (Süleymanov, 1999-b, s. 33-34; Süleymanov, 2000-b, s. 20-22).

¹¹¹ Hasan Ruşeni'nin zabıt kadrosu hususundaki talepleri, İstanbul mahfillerinde dikkate alındı ve Nuri Paşa komutasında Kafkasya'ya gönderilecek teşkilatın zabıt, küçük zabıt ve diğer kadrosu tam şekilde oluşturuldu. Hasan Ruşeni'nin koordinasyonunda oluşturulan askeri teşkilat ise 1918'in Mart ve Nisan aylarında Bakü Eyaleti genelinde meydana gelen Bolşevik-Taşnak taarruzuna karşı metanetle direndi, 6-8 Nisan 1918 tarihleri arasında Necmettin Gotsinski'nin Dağıstan kuvvetlerinin desteğiyle yürütülen Bakü şehirini kurtarma operasyonuna da katıldı (İbrahimov, 1957, s. 364). Ancak gönüllülük prensibine dayanan bu disiplinsiz organizasyon, hem Bakü'deki hem de diğer bölgelerdeki çarpışmalarda başarısızlığa uğradı ve zamanla etkinliğini kaybetti.

¹¹² Çarlık döneminde Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletler askerlik hizmetinden muaftılar. 1905'teki ihtilalden sonra tezahür eden milletlerarası adavetin giderilmesi sırasında söz konusu noksan fazlasıyla hissedildi. Bu yüzden Duma'daki Müslüman milletvekilleri Türklerin de askeri hizmete alınması için karar verdiler (Keykurun, 1998, s. 22, 47). Ancak bu başvuru reddedildi. Birinci Dünya Savaşı'nda ise Türkler, Kabardinler, Çeçenler, İnguşlar, Osetler ve diğer Kafkasya milletlerinden gönüllülerin katılımıyla 6 alaydan ibaret teşkilat oluşturuldu. Bu teşkilatta Tatar Süvari Alayı olarak temsil olunan Azerbaycan gönüllüleri, ihtilaller döneminde yurda döndüler ve Müslüman Kolordusu'nun esasını oluşturdular (Birinci Dünya Savaşı'na Azerbaycan'dan katılan alayla ilgili bilgi için bkz. TTK, KO, no. 17/76, v. 3; Tuğaç, 1966, s. 143; Baykara, 1975, s. 241; Keykurun, 1998, s. 43-45, 49; İmanov, 2003, s. 59).

¹¹³ Gence'deki teşkilatlanma, Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası kontrolü dışında askeri örgütlenmelerin mevcut olduğunu gözler önüne sermektedir. Muhtemelen bu nedenledir ki Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası'ndan İran Cephesi Komutanlığına gönderilen 145 numaralı tahriratta şöyle bir talep vardır:

şehirdeki Türk askerlerini cem etmekle meşgul oldu (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 1-1). Milli Komite organizatörlüğünde Gence'deki Türk askerlerini toplayarak teşkilat yapan diğer zabıt, Süvari Mülazımısani Hüsamettin Efendi oldu. Sibiry'a'daki esaretten firar etmeyi başaran bu genç Türk zabiti, Gence'deki teşkilatlanmada özellikle öne çıktı. Gence hastanelerindeki 8-10 Türk esiri buldu, Ankaralı Onbaşı Halil komutasında eski Difai Fırkası fedailerinin de katılımıyla bir bölük oluşturdu. İkinci bölümü Gence eşrafından Aliakber Sarıimamkulu komutasında teşkil etti. Milis teşkilatı olarak, Gence dağlarının meşhur çete reislerinden Kaçak Kamber ve Kaçak İbrahim'in muharip gücünden istifade edildi (Tuğaç, 1966, s. 147-148). Disiplinsiz olmakla birlikte, Gence merkez olmak üzere hatırı sayılır miktarda askeri kendi bünyesinde toplayan milli teşkilat bu şekilde teşekkül etti.

Gence'deki askeri teşkilatın müdahil olduğu en çarpıcı etkinlik, "Şemkir vakası" olarak bilinen hadisedir.¹¹⁴ Kafkasya'daki Müslüman askeri teşkilatlanmasının silah ve mühimmat ihtiyacının had safhada olduğu sırada harekete geçen Milli Komite emrindeki kıtaat, öncelikle Gence şehrindeki Rus Depo Alayı'nın silah ve mühimmatına el koydu (Tuğaç, 1966, s. 142; Keykurun, 1998, s. 77-78; Süleymanov, 1999-b, s. 41). Bundan sonra da Kafkas cephesinden ayrılarak memleketlerine dönen Rus askerlerinin nakledildiği trenleri Şemkir İstasyonu'nda durdurdu, askerlerin elindeki silah ve mühimmatını zapt etti.¹¹⁵ 1918'in Ocak ayına tekabül eden böylesine birkaç operasyon neticesinde askeri teşkilatın silah ve mühimmat ihtiyacı kısmen tedarik edildi.¹¹⁶

"Kafkas'taki zabitanın bila-istisna bizimle teşrik-i mesai etmesi için 125 numaralı tahriratımızda Kafkas Cephesi Komutanlığından istediğimiz emirnameler zat-ı devletlerinden de irsal buyrulursa pek faydalı olur." (ATASE, BDH, no. 1854/120, f. 1-68).

¹¹⁴ Rusya Milliyetler Halk Komiseri Josef Stalin, Şemkir hadisesinin Güney Kafkasya Komiserliği'nin desteğiyle vukua geldiğini ileri sürmüş, askeri trenleri durdurma emri verdiğini gerekçe göstererek, Gürcü Menşeviklerden Noy Jordanya'ya sert eleştirilerde bulunmuştur (Stalin, 1953, c. 4, s. 56-60).

¹¹⁵ Kafkasyalı Ömer Faik Numanzade, 30.000 tüfek, 24 top ve 20 makineli tüfeğin zapt edildiğini rapor etmiştir (BOA, DH.EUM.5.Şb., no. 55/26, v. 3; ATASE, BDH, no. 2909/452, f. 2-61). Organizasyonun katılımcısı olan Naki Şeyhzamanlı'nın hatıratında 2 Rus fırkasının silahlarının ellerinden alındığını yazılıdır (Keykurun, 1998, s. 206). Kafkasya İşleri Fevkalade Komiseri Stepan Şaumyan'a göre, Şemkir vukuatı sırasında 20 top, 70 makineli tüfek ve 15.000 tüfeğe el konulmuştur (*ASİQUBM*, 1960, no. 304, s. 272). Şemkir vukuatıyla ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 2916/487, f. 1-1; ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-3; TTK, KO, no. 17/69, s. 3; *ASİQUBM*, 1960, no. 304, s. 272-273; Tuğaç, 1966, s. 151-153; Baykara, 1975, s. 242-243; Kırmır, 1993, s. 302; Hopkirk, 1995, s. 330; Keykurun, 1998, s. 79-80, 81-83, 193-194; Süleymanov, 1998, s. 38-42; Süleymanov, 1999-b, s. 42-47; Swietochowski & Collins, 1999, s. 116; İmanov, 2003, s. 80-81; Marshall, 2010, s. 87; Arslan, 2010, s. 91; Darabadi, 2013, s. 20-21.

¹¹⁶ Bahsedilen dönemde Azerbaycan'da teşkil edilen kıtaatin iase ihtiyaçlarını, genellikle kıtaatin bulunduğu yerin milli komitesi karşılamıştır (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 1-1).

ç. Ruşeni'nin Rüyası

1918'in Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Kafkasya'nın genelini tehdit eden Bolşevik-Taşnak tehlikesi, Hasan Ruşeni'nin organizasyonuna yeni bir çehre kazandırdı. Tehlikenin emarelerinin açıktan görüldüğü konjonktürde Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası Genel Merkezi'yle koordineli çalışmayı kabul eden Kafkasya Şeyhülislamı, Aktaş Müslüman Milli Şurası, Karyagin Müslüman Milli Şurası, Cavanşir Milli Komitesi, Akdam Milli Komitesi, Şuşa Milli Komitesi, Kürdemir Milli Komitesi, Petropavlovka Müslüman Komitesi ve Zakatala Müslüman Komitesi örneğinde yerel teşkilatlar Kafkasya'nın Osmanlı Devleti'ne ilhak olunması için çokça çaba harcadılar. Kafkasyalı Türkler ve Müslümanların imzasını içeren çok sayıda arzuhaller, Kafkas Cephesi'ndeki Üçüncü Ordu Komutanlığı ve Batum müzakerelerine katılan Osmanlı Heyeti aracılığıyla İstanbul'a iletilti. Kafkasya'nın çeşitli kazalarını temsil eden vekillerin ellerindeki arzuhaller ve itimatnamelerin içeriği üç aşağı beş yukarı biri diğerinin benzeriydi. Rus ihtilallerinden kaynaklanan kaos ve otorite boşluğunda zuhur eden Taşnak-Bolşevik tehlikesine atıfta bulunularak, Türk askerinin bir an önce Kafkasya'ya girmesi ve ırktaşlarını kurtarması hususunda açık çağrılar yapılmaktaydı. Arzuhallerin birçoğunda Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin halifenin himayesine alınması ve Kafkasya topraklarının Osmanlı Devleti'ne ilhak olunması talep edilmekteydi.¹¹⁷

Hasan Ruşeni ve arkadaşları Kafkasya ve Türkistan'da¹¹⁸ uluslararası konjonktürün özel koşullarından dolayı gerçekleşmesi muhal bir rüyanın peşindeydiler. Brest-Litovsk

¹¹⁷ Azerbaycan'da cumhuriyet hükümetinin teşekkülüyle birlikte sözü edilen milli komiteler ve diğer oluşumlar ilga edildi. Bunların yerine tesis edilen idari mekanizmada mutasarrıflar, kaymakamlar ve nahiye müdürleri görevlendirildiler (*Tercüman-ı Hakikat*, 13455, s. 1). Azerbaycan Hükümeti'nin teşekkülü öncesinde Milli Komiteler ve Müslüman Milli Şuralarının yürüttükleri çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, s. 443-489; *Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920: Osmanlı Arşiv Belgeleri*, 2018, belge no. 32, belge no. 147, s. 99-120; Refik, 1919, s. 75-76; Baykara, 1975, s. 241-244; Keykurun, 1998, s. 109-112; Süleymanov, 1999-b, s. 80-82; Şükürov, 2010, s. 47-57; Qafarov, 2018-a, s. 206-210.

¹¹⁸ Kafkasya'daki teşkilatlanmanın benzeri Türkistan için de planlandı. Söz konusu coğrafyaya ilk giden Mehmet Emin Efendi adlı bir Türk zabiti, 9 Ocak 1918'de Abidcan Efendi adlı temsilcisini Hasan Ruşeni'ye göndererek, teşkilatlanma için ehil memurlar ve zabitler gönderilmesini talep etti. Hasan Ruşeni ise bu sıralar Nargin adasındaki esaretten firar ederek Bakü'de ikamet eden eski Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey ile birkaç Türk zabiti 7 Şubat 1918'de Türkistan'a gönderdi. Onlara Türkistan'daki siyasi ve idari işleri tanzim ile Kafkasya'da olduğu gibi Türkistan'da da İttihat ve Terakki Fırkası teşkil etme, Harbiye Mektebi açma ve askeri teşkilatlanma görevlerini tevdi etti. Heyetin Semerkand'a ulaşip organizasyona girişmesi esnasında Hokand, Buhara ve Aşkabat'ta Bolşeviklerin sebebiyet verdiği feci hadiseler vukua geldi. Bu olumsuz koşullarda göreve başlayan Yusuf Ziya Bey, beraberindeki zabitleri

Muahedenamesi'nin akdolanmasından sonra oluşan uluslararası sistemde Türk askerinin Üç Sancak ötesine geçmesinin müttefikler katında huzursuzluklar doğurması kaçınılmazdı. Trabzon ve Batum Konferanslarındaki diplomatik manevralarla ancak devletin doğu sınırlarında kısmen hudut tashihi yapılabildi. Bunun daha ilerisinde Kafkasya genelinde Hasan Ruşeni'nin hayal ettiği rüyanın gerçekleşmesi neredeyse imkânsızdı. Önemli bir etken olarak, Ruşeni'nin Bakü'ye ulaşmasından önce Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin kurdukları siyasal fırkalar onun organizasyonuna katılmaya hevesli değillerdi. Bundan daha önemlisi, böylesine devasa organizasyonun finansal kaynağı oldukça sınırlıydı. Hasan Ruşeni'nin ek finans tahsisıyla ilgili talepleri de İstanbul mahfillerinde bir takım objektif nedenlerden dolayı kabul edilmemişti (Keykurun, 1998, s. 102; Yırsutimur, 2019, s. 74-75).

Bahsedilen dönemde İstanbul siyaset sahnesinin çarkını çekip çevirenler, Brest-Litovsk Muahedenamesi'ni izleyen süreçte Hasan Ruşeni'nin etkisiz teşkilatından ziyade “özel misyonlu ordu” kurmak suretiyle sahaya doğrudan müdahale etmeyi kararlaştırdılar. Kafkasya'daki misyonunun ifade edildiği üzere sona ermesinden sonra Hasan Ruşeni de karargâhını Gence'de kuran Nuri Paşa'ya iltihak etti (BCA, no. 30-10-0-0/47-301-8, v. 9; Yırsutimur, 2019, s. 83). Nuri Paşa'nın yanında uzun süre kalmadı, Kafkasya'da oluşturduğu teşkilatıyla ilgili raporunu sunmak üzere 31 Mayıs 1918'de İstanbul'a gitti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 1-1).¹¹⁹ Kafkasya'daki teşkilatının bakiyeleri ise sonraki süreçte Kafkas İslam Ordusu'na eklemlendi.

1.1.2. Nizami Teşkilata Geçiş

Rus ihtilallerinin doğurduğu kaotik ortamda Bolşevik-Taşnak tehlikesinin yerel kuvvetlerle bertaraf edilemeyeceği kanaatine varan Gence Milli Komitesi'nin toplantısında alınan karar doğrultusunda komite üyelerinden Naki Şeyhzamanlı murahhas

Bakü'ye geri gönderdi ve kendisi de mütareke dönemine kadar Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde Osmanlı lehine kamuoyu oluşturmaya çalıştı. Para, silah ve cephane yetersizliği yüzünden onun organizasyonu başarısız oldu. Türkistan'daki teşkilatlanmayla ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 1-11; Çakıröz, 1990, s. 41; Kurat, 2011, s. 512-516, ek no. 25, s. 674-678; Qafarov, 2011, s. 187-188; Emiroğlu, 2008, s. 265-268; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 431-434; Aktaş, 2019, s. 272-276.

¹¹⁹ Hasan Ruşeni, Bakü'nün 15 Eylül 1918'de kurtarılmasından sonra, bir kez daha Kafkasya'ya gitti, fahri binbaşı rütbesiyle Azerbaycan Kolordusu Levazım Reisi oldu (ATASE, BDH, no. 3832/11, f. 1-59). Mütareke sürecinde ise Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretinde müsteşarlık görevine atandı (BCA, no. 30-10-0-0/47-301-8, v. 9; Daei, 2019, s. 839; Yırsutimur, 2019, s. 83).

olarak İstanbul'a gönderildi. Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin içinde bulundukları gerçek durumu İstanbul mahfillerine aktaran Naki Şeyhzamanlı, Gence'deki siyasal örgütlerin ve Milli Komite'nin taleplerini Osmanlı devlet ricaline ilette ve Türk askerini Azerbaycan'a davet etti. Sonraki günlerde Kafkasya'ya özel misyonlu ordu teşkilatının kuruluşu hızlandı ve Nuri Paşa söz konusu teşkilatın komutanlığına atandı. Nuri'nin Enver Paşa'nın kardeşi olması hasebiyle Kafkasya'ya gönderilmesini sakıncalı bulanlar olduğu gibi, terfi sisteminde liyakat ve ehliyetin ihlal edildiğini düşünenler de oldu. Bu meselenin doğrudan muhatabı olan Kafkasyalılar ise Nuri Paşa'yı kurtarıcı, ordusunu da halaskâr ordu olarak telakki ettiler.

a. Davet Heyeti

Rus ihtilallerinden sonra vukua gelen kaotik ortamda Türk askerinin birkaç kez Kafkasya'ya davet edildiği öncelikle ifade edilmelidir. Böylesine girişimlerden biri 1917'nin Eylül ayının son haftasında vukua geldi ve Altıncı Ordu'nun Musul'daki karargâhını ziyaret eden Kafkas Heyeti, Rus idare düzeni ve ordusunun çözüldüğünü beyan ederek, Türk Ordusu'nu Kafkasya'ya davet etti (ATASE, BDH, no. 1854/120, f. 1-59).¹²⁰ Yine, Hasan Ruşeni'nin önceki başlıkta bahsedilen organizasyonunun doğal sonucu olarak, 1918'in ilk aylarında birçok kez bölgesel davetler söz konusu oldu. Bu kabilden girişimlerden İstanbul mahfillerinde belki de en muteber görüleni, Gence Milli Komitesi'ni temsilen İstanbul'a sefer eden Naki Şeyhzamanlı'nın üstlendiği diplomatik misyon oldu. Bu misyonla ilgili kararın alındığı toplantıda konuşma yapan Gence Milli Komitesi'nin Başkanı Nasip Yusufbeyli'nin durum değerlendirmesi gayet gerçekçiydi:

“... Halkın insan kuvvetinin üstünde yaptığı işler zaferle neticelenmiştir. Ancak bu kahramanca hareketler neticeyi elde etmekten uzaktır. Zira başsız beden olamaz ve yaşayamaz. Bizim halk kuvvetlerimiz buna kâfi gelemmez. Muhakkak büyük bir yardıma ihtiyaç vardır ve bu yardımı da bize ancak Osmanlı İmparatorluğu yapabilir. Burada karar

¹²⁰ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili raporunda, Kafkasya Heyeti'nin Musul ziyaretinin 1917'nin Ekim ayında vukua geldiği yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29; TTK, KO, no. 17/76, v. 1; TTK, KO, no. 17/69, s. 1; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 361; Budak, 1998, s. 72). Konunun araştırmacılarından Mehman Süleymanov ise Musul ziyaretinin 1917'in Kasım ayında gerçekleştiğini tespit etmiştir (Süleymanov, 1999-b, s. 71). Söz konusu ziyaret ve gerekli görüşmelerin ardından heyet üyelerinin geri dönüşü sırasında onlarla beraber 3 subaydan oluşan bir Osmanlı Heyeti Kafkasya'ya gitmiştir. Kurmay Yüzbaşı İsmail (Berkuk), Topçu Teğmen Muzaffer (Tuğsavul) ve Yüzbaşı Sarıgüzelli Mithat'tan oluşan Osmanlı Heyeti'nin başlıca görevi, sahada keşif yapmak ve Kafkasya'da olup bitenlerle ilgili raporlar göndermekten ibaretti. Söz konusu heyetin Kafkasya'daki istihbarat çalışmalarıyla ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29; TTK, KO, no. 17/69, s. 1; TTK, KO, no. 17/76, v. 1; Tuğaç, 1966, s. 153; s. Keykurun, 1998, s. 69-70; İsgenderov, 2008, no. 1, s. 63; Karaköse, 2012, s. 143.

alalım ve Osmanlı İmparatorluğu nezdine bir murahhas heyeti gönderelim. Türkiye’den askeri yardım isteyelim...” (Keykurun, 1998, s. 83).

Bağımsız Azerbaycan’ın teşekkül döneminin saygın siyasetçilerinden Nasip Yusufbeyli, “hatır için hasta düşebilmeyiz!” şeklinde sloganlaştırdığı formül çerçevesinde kargaşa ve çaresizliği izale etmenin yegâne yolunun Türk askerini Kafkasya’ya davet etmekten geçtiğini şöyle betimledi:

“... Yalnız Azerbaycan’ı değil umum Maveray-ı Kafkas arazisini istila etmiş büyük, dehşetli anarşiyi biz kendi kuvvetimizle yatıştıramayız. Şark tarafından Bolşeviklerin bizim asrî düşmanlarımızla müttefikan hücum etmesi, vaziyeti daha da keskinleştirerek, Türk milletine enva-ı mesaib ve felaket getiriyor. Mevki böyle iken bize harici kuvve müdahalesine rücu etmekten maada çare kalmıyor. İstiklalimizin kızgın taraftarı olmakla beraber ben bu mesele hakkında birinci olarak danışmak mecburiyetindeyim. Felaketin yüzüne cüretli bakarak vuku bulacak hadiseleri göz önüne almak ve ona nispetle de ikdam etmek gerektir. Biz sevinmeliyiz ki hoşbahıtlıktan müdahale edecek harici kuvve bizimle dost ve kardaş Türkiye’dir. Belki bu bizim komşularımızın bir o kadar da hoşlarına gitmeyecek, lakin başka çaremiz de yoktur. Müthiş anarşi karşısında onlar da bizim gibi güçsüzdürler...” (Kosalı, 28 Mayıs 1919, s. 69-70).

Kaotik manzaranın giderilmesi hususunda Müsavat Fırkası Reisi Mehmet Emin Resulzade’nin mülahazaları Nasip Yusufbeyli’nin düşüncesinin tıpkı aynısıydı:

“... Bu müşkül vaziyetten milleti kurtaracak bir kuvvet vardı: Türkiye! Ümitler hep oraya idi. O kardaş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracaktı. Halkın bundan başka bir ümidi kalmamıştı...” (Resulzade, 28 Mayıs 1919, s. 19).¹²¹

Gence eşrafından Aliekber Refibeyli’nin “en büyük arzusunun ölmeden önce Türkleri ve Türk Ordusu’nu görmek” olduğunu beyan etmesinin arka planında da benzer gerekçe bulunmaktaydı (Tuğaç, 1966, s. 142). Fazlaca duygusal olan bu eksantrik bakış, sadece siyasetçiler ve kanaat önderlerinde değil hem de Bakü ve Gence’nin köylerindeki geniş halk kitlelerinde de mevcuttu.¹²²

İfade edilen türden taleplerin aktüellik arz ettiği dönemde Gence Milli Komitesi’nin organizatörlüğünde yapılan toplantıda alınan karara binaen Türk askerinin Kafkasya’ya davet etme görevi, Milli Komite üyelerinden Naki Şeyhzamanlı’ya tevdi edildi. Sibirya’daki esaretten firar ettikten sonra Bakü ve Gence’deki askeri teşkilatlanmada öne çıkan Türk zabitlerinden Mülazımısani Hüsametdin Efendi de bu yolculukta ona refakat

¹²¹ Mehmet Emin Resulzade’nin 1923’te İstanbul’da neşrettiği eserinde alıntılanan pasajın kısmen değişiklik arz eden hali şöyledir: “... Bu müşkül vaziyetten milleti kurtaracak yegâne bir çare vardı: Türkiye! Ümitler hep oraya matuf idi. O kardaş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracak! Halkın bundan başka bir ümidi kalmamıştı...” (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 58).

¹²² Söz konusu dönemde Bakü ve Gence üzerinden İstanbul’a seyahat yapan Kırım münevverlerinden Cafer Seydahmet, her iki vilayet ahalisinin Türk askerini dört gözle beklediğini gözlemlemiş ve “Türk Ordusu’nu gördüğüm zaman oğlumu kurban edeceğim!” cümlesini çok sayıda Azerbaycan köylüsünden duyduğunu kendi hatıratına not etmiştir (Kırimer, 1993, s. 302).

etti. Gence-Tiflis-Batum-Trabzon-Tirebolu-Giresun rotasını takip eden temsilciler, 19 Şubat 1918'de Üçüncü Ordu Karargahı'nın bulunduğu Suşehri'ne vardılar (Keykurun, 1998, s. 84-85; Qafarov, 2011, s. 190-191; Sarı, 2016, s. 78-82). Ahıska'yı temsil eden Ömer Faik Numanzade, Acara'yı temsil eden Celil Hamşizade ve Ahılkelek'i temsil eden Efraim Bey de Suşehri'nde onlara katıldılar (Tuğaç, 1966, s. 158-159). Suşehri'nde Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa ile görüştüktan sonra Celil Bey ile Efraim Bey memleketlerine dönürken, Üçüncü Ordu'nun emrine giren Mülazımısani Hüsamettin Efendi Suşehri'nde kaldı.¹²³ Naki Şeyhzamanlı ve Ömer Faik Numanzade ise İstanbul'a gittiler (Tuğaç, 1966, s. 171; Sarı, 2016, s. 82-84). Suşehri-Sivas-Konya-Karahisar rotası ile İstanbul'a ulaştıktan sonra Pera Palas otele yerleştiler ve kısa süreli dinlenmeden sonra Osmanlı devlet ricaliyle görüşmek üzere Sadaret makamına davet edildiler. İlginç bir tesadüftür ki söz konusu görüşmenin gerçekleştiği tarih, İstanbul mahfillerinde Üç Sancak ötesindeki bölgelerde vukua gelen hadiselerle doğrudan müdahale edilmesi amacıyla özel misyonlu ordu kurulması düşüncesinin olgunlaştığı döneme denk geldi. Osmanlı devlet ricaliyle yapılan ilk görüşmeyi de fırsata çeviren Naki Şeyhzamanlı ve Ömer Faik Numanzade, kendilerine verilen görev doğrultusunda Türk askerini Kafkasya'ya davet ettiler (Keykurun, 1998, s. 97-98; Budak, 1998, s. 67; Süleymanov, 1999-b, s. 75-76; Sarı, 2016, s. 87). Kafkasya murahhası olması hasebiyle iyi bir ağırlamaya tabi tutulan Naki Şeyhzamanlı, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın tavassutuyla 8 Mart 1918 günü Cuma selamlığında Sultan Mehmet Reşat'ın huzuruna kabul edildi (Ati, 68, s. 3; *Tesvir-i Efkar*, 2388, s. 2; Sarı, 2016, s. 89).¹²⁴ Görüşme olumlu havada geçti ve padişahın irade buyurması üzerine 10 Nisan 1918'de üçüncü rütbeden Mecidi nişanı ile taltif olundu (BOA, İ.DUİT, no. 67/90, v. 1; Keykurun, 1998, s. 104).

¹²³ Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın talebi üzerine Hüsamettin Efendi, Kafkasya'nın ihtilallerden sonraki genel ahvaliyle ilgili özel bir rapor hazırladı. Mehmet Vehip Paşa'nın emriyle raporun birer sureti Başkomutanlık ile Altıncı Ordu Komutanlığına ve Kolordu Komutanlıklarına tebliğ edildi (Söz konusu rapor için bkz. ATASE, BDH, no. 2916/487, f. 1-1:1-2; *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*, 2018, s. 406-406; Tuğaç, 1966, s. 169-170; Karaköse, 2012, s. 144-145; Şükürov, 2016, s. 725-726).

¹²⁴ *Ati Gazetesi*'nin 9 Mart 1918 tarihli sayısında Naki Şeyhzamanlı'nın huzura kabulüyle ilgili haberin içeriği şöyledir: "Kafkas Heyet-i Murahhasası erkânı selamlık resm-i alisini temaşa etmişlerdir. Salat-ı Cuma'dan sonra Mahfil-i Hümayun'da huzur-ı padişahîye kabul ve mazhar-ı iltifat buyrulmuşlardır." (Ati, 68, s. 3). *Tesvir-i Efkar Gazetesi*'nin 9 Mart 1918 tarihli sayısındaki haberin içeriği ise şöyledir: "Kafkasya Heyet-i Mahsusası Mahfil-i Hümayun'da huzur-ı padişahîye kabul buyrulmuştur." (*Tesvir-i Efkar*, 2388, s. 2).

b. Komutanlık Meselesi

Kafkasyalı delegelerin Osmanlı devlet ricaliyle görüşmeleri sonucunda askeri muavenet meselesi resmîyete döküldü ve özel misyonlu ordunun kuruluşu hızlandı. Teşkilatın komutanlığı meselesi, hiç kuşkusuz, İstanbul mahfillerinde çokça merak edilen bir husus oldu. Bu meseleyle ilgili 23 Şubat 1918’de askeri okul arkadaşlarından Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir’e telgraf çeken Enver Paşa, onun Kafkasya teşkilatının başına geçmesini teklif etti (Karabekir, 2020, c. 1, s. 490; Süleymanov, 1999-b, s. 103). Başkomutan Vekili’nin telgrafında, Rusya’da vukua gelen ihtilallerden sonra Kafkasya Müslümanlarının müstakil hükümet teşkil ederek Osmanlı Devleti ile sıkı münasebet ve irtibat arzusunda oldukları, Ruslara ve Ermenilere karşı onların desteklenip teşkilatlarının kurulmasına yardımcı olmak gerektiği ifade edildi ve oluşturulan teşkilatın başına geçmekte istekli olup olmadığı Miralay Kâzım Karabekir’e soruldu:

“... Gerek teşkilat-ı askeriye, gerek nokta-i nazarımıza göre kendilerini sevk ve idare etmek hususunda Müslümanlara muavenet ve müzaheretimizi istiyorlar. Siz bu teşkilatın başında bulunarak çalışmak ister misiniz? Yalnız şimdi harp zamanında değil ba’d-e’l-harb de bu teşkilat ehemmiyetini muhafaza edecektir. Ordudaki mevki ve irtibatınız tabii baki kalacaktır.” (TTK, KO, no. 8/155).¹²⁵

Başkomutan Vekili’nden aldığı telgraf üzerinde gün boyunca uzunca düşünen Kâzım Karabekir, görevlendirme hususundaki isteksizliğini şu cümlelerle ortaya koydu:

“... Ordumuz o mıntıkaya gidebilir ve buna istinaden teşkilat yapılırsa kolay ve kavi olur. Fakat teşkilat orduya istinat edemeyecek ise hafi ve zayıf olur. Bu ikinci halde Kafkasya’ya gidecekler, gizli veya çete tarzında olacaktır ki bunların beraberinde olarak geçmekliğim ve mahallinde teşkilat yapmağım imkânsızdır...” (Karabekir, 1990, s. 103).¹²⁶

Kâzım Karabekir’in olumsuz yanıtını izleyen günlerde Ordu Komutanlığı için Prens Faruk’un ismi öne çıktı. Kafkasyalı Naki’nin Enver Paşa’nın makam odasında tanıştığı prens, o vakitler henüz çok genç bir subaydı. Sonraki birkaç gün boyunca onu dikkatlice gözlemlemeyen Kafkasyalı Naki, genç prensin özel yaşamından fazlaca kaygılandı, dosdoğru Enver Paşa’nın yanına koştu, genç prensin her akşam Pera Palas otelinde düzenlenen gece hayatına düşkün olduğunu ve Kafkasyalıların böyle şeylerden pek

¹²⁵ Enver Paşa’nın bahsi geçen telgrafının Kâzım Orbay Koleksiyonu’nda muhafaza edilen müsvedde nüshasının tarihi, 21 Şubat 1918’dir. Bu telgrafın 23 Şubat 1918 tarihli nüshasının transkripsiyonu için bkz. Karabekir, 1990, s. 101-102; Karaköse, 2012, s. 150-151.

¹²⁶ Günlüğünün 7 Haziran 1918 tarihli sayfasına zikredilen dönem itibarıyla çete tarzı teşkilatlanmanın başına geçemeyeceğini yazan Kâzım Karabekir, Kafkasya’da tam tekmil teşkilat kurulması mümkünse silah, para ve elbise temin edilmesinin mutlak şart olduğunu not etmiştir (Karabekir, 2020, c. 1, s. 530).

hoşlanmayacaklarını açıkça ifade etti (Keykurun, 1998, s. 100-101; Süleymanov, 1999-b, s. 102-103; Güler, 2021, s. 150; Sarı, 2016, s. 88).

Kafkasyalı Naki'nin ortaya koyduğu tavır, tamamen bir imaj meselesiydi ve Kafkasya teşkilatında görevlendirilen komuta kademesi ve zabıt kadrosunun Osmanlı saltanatı ve hilafet makamının saygınlığına halel getirecek eylemlerde bulunmasına karşı düşünülen proaktif bir önlem sayılabilirdi.¹²⁷ Böylesine bir kaygılanmanın anlaşılabilir tarafı vardı. 93 Harbi'nden beri Türk askerini ilk kez yurdunda karşılama şerefine nail olacak Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletlerin gözünde kudretli, disiplinli ve erdemli Türk imajını korumak özellikle önem arz eden bir meseleydi. Muhtemelen bu yüzden Kafkasyalı Naki'nin uyarılarının gereği düşünüldü¹²⁸ ve teşkilatın komutanlığına Enver Paşa'nın kardeşi Kaymakam Nuri Bey tayin edildi.¹²⁹

İmparatorluğun son on senesinde meydana gelen savaşlar öncesinde Kuleli Askeri İdadisi (1903-1906) ve Harbiye Mektebi (1906-1909) gibi güzide askeri okullardan mezun olan Nuri Bey, piyade mülazımısani rütbesiyle Osmanlı Ordusu'nda askerlik hizmetine başladı. Trablusgrap ve Balkan savaşlarındaki yararlılığından dolayı mülazımievvel (1912) ve yüzbaşı (1913) rütbelerine terfi etti. 1915 senesinde Mısırta cephesinde İngilizler ve İtalyanlara karşı savunmayı teşkil etmek üzere Trablusgarp'a izam edildi (Süleymanov, 1999-a, s. 11; Karaköse, 2012, s. 21-23). İki sene sonra "fahri ferik" rütbesi ile Afrika Grupları Komutanlığına tayin edildi (TTK, KO, no. 15/27). Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluş döneminde hasbelkader İstanbul'da bulunan Nuri Bey, Türk askerini Kafkasya'ya davet eden delgelerden Naki Şeyhzamanlı'nın özel istirhamı üzerine teşkilatın komutanlığına atandı (Keykurun, 1998, s. 101-102; Süleymanov, 1999-a, s. 24; Güler, 2021, s. 151).¹³⁰ Bundan sonra teşkilatı oluşturmakla görevli özel bir komisyon

¹²⁷ Mahiyeti itibariyle benzer kaygıları taşıyan Batum Konferansı'ndaki Osmanlı Heyeti Reisi Halil Bey, 20 Mayıs 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya çektiği şifreli telgrafında "... Kafkas dâhiline girecek askerin elbiseleri iyi olması pek hüsn-i tesir edecektir..." şeklinde uyarıda bulunmuştur (BOA, HR.SYS, no. 2372/3, v. 47).

¹²⁸ Naki Şeyhzamanlı'nın hatıratın göre, makam odasındaki ikili konuşmadan sonra telefonu eline alan Enver Paşa, "Kafkasya'ya gidecek subayların içki kullanmayanlar olması, içki kullanmayacaklarına dair taahhütname alınması için emir verdi." (Keykurun, 1998, s. 101; Karaköse, 2012, s. 156). Şeyhzamanlı'nın hatıratında anlattığı bu hususla ilgili konunun diğer kaynakları suskundur.

¹²⁹ Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili raporunda görevlendirilişini Nuri Paşa şöyle açıklamıştır: "... Bu sıralarda Kafkasya'da teşkilat yapmak vazifesi birkaç zata teklif edilmiş ve nihayet Erkânıharbiye'nin ısrar ve tensibi üzerine bu vazife bana tevdi olunmuş idi..." (TTK, KO, no. 17/76, v. 1; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 361; Budak, 1998, s. 72).

¹³⁰ Nuri Bey'in Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı görevini üstlenmesinden sonra Afrika Grupları Komutanlığı makamına Osman Fuat Efendi tayin edildi (Görgülü, 2014, s. 264).

kuruldu.¹³¹ Kafkasya güneyindeki operasyonlar için organize edilen bu teşkilata katılmak isteyen zabıtların kayıtlarını da bu komisyon yaptı.

Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı görevini üstlendiği sırada Nuri Bey'in gerçek rütbesi henüz kaymakam (yarbay) idi. Bu rütbedeki bir zabıtlın fırka ve kolordu komutanlarını emri altına alması askeriyedeki teamüllere aykırıydı. Bu noksanın giderilmesi amacıyla Sultan Mehmet Reşat'ın fahri yaverleri arasına alındı¹³² ve Kafkasya'da hizmet ettiği müddetçe rütbesi "fahri ferik" (onursal korgeneral) olarak onandı (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 360; Yüceer, 1996, s. 72; Qafarov, 2011, s. 193). Böylece her türlü şeref payesiyle donatılan Nuri Paşa, meşruiyete ilişkin ciddiye arz eden bir sorunla karşılaşmaksızın Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak göreve başladı.

Enver Paşa'nın kardeşini komutan olarak görevlendirmesi, bürokrasi ve askeriyede bir takım reaksiyonlara neden oldu. 10 Nisan 1918'de Umur-ı Şarkıyye Dairesine sunduğu raporunda kaygısını açıkça ifade eden Yüzbaşı Sadettin Efendi, Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya gidişinin mümkün mertebe ağırdan alınmasını veya ertelenmesini önerdi. Buna gerekçe olarak da Enver Paşa'nın kardeşi olması hasebiyle Ermenilerin onu sağ olarak ele geçirebilmek için her türlü hile ve desiseye başvuracaklarını ileri sürdü (ATASE, BDH, no. 1844/71, f. 1-1). Askeriyedeki huzursuzluk bağlamında muhtemelen kişisel hırslarından dolayı Kafkas cephesindeki komutanlardan birkaçının hoşnutsuzluğu ortaya çıktı. Batum'daki diplomatik görevi sırasında söz konusu hoşnutsuzluğu bizzat gözlemleyen Adliye Nazırı Halil Menteşe de 6 Haziran 1918'de Sadrazam Talat Paşa'ya gönderdiği şifreli telgrafında "... Nuri Bey'in fuzuli paşalığı ordu zabıtları üzerinde pek fena tesirat yapıyor. Bu tedbir, Trablusgarp gibi ana vatan ile irtibatı münkati bir muhitte kabil-i icradır. Fakat burada herhalde adem-i muvaffakiyete müncer olacaktır ..." şeklinde ikazda bulunma gereksinimi duydu. Meselenin keyfiyetini uluslararası siyaset açısından değerlendiren Halil Menteşe, Kafkasya'ya gönderilen teşkilatın "Azerbaycan Hükümeti'nin Askeri" adı altında organize edilmesinin maksada muvafık olacağını beyan etti. Nuri Bey, Adliye Nazırı'na göre, ehil biri değildi, Kafkasya'da başarıya

¹³¹ Enver Paşa'nın isteğiyle Kafkasyalı Naki de bu komisyonun çalışmalarına katıldı (Keykurun, 1998, s. 100; Süleymanov, 1999-b, s. 102-103; Sarı, 2016, s. 87-88).

¹³² Sultan Mehmet Reşat'ın 3 Temmuz 1918'de vefatından sonra Osmanlı tahtına Mehmet Vahdeddin cülus etti. Yeni tarihi dönemde Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın önerisi üzerine, 3 Ağustos 1918 tarihli irade-i seniyye ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, yeni sultanın da fahri yaverleri arasına alındı (BOA, İ.DUİT, no. 55/54, v. 1).

ulaşılabilmesi için Nuri Bey'in ivedilikle geri çekilmesi ve yerine İzzet Paşa gibi tecrübeli, mutedil ve muktedir bir zatın lüzumu kadar zabitle birlikte görevlendirilmesi gerekliydi (BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 38, s. 3).¹³³

Kafkas cephesindeki üst rütbeli zabitler arasındaki homurdanmalarla ilgili Halil Bey'in uyarılarının belli ölçekte haklılık payı vardı. Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir'in Nuri Paşa'nın görevlendirilişiyle ilgili değerlendirmeleri söz konusu homurdanmaların somut örneklerinden biriydi. Nuri Paşa'nın Gence'ye ulaşarak sahanın durumunu yerinde tetkik ettikten sonra takviye kuvvet, cephane, silah, para ve mühimmat talebinde bulunmasını kritize eden Kâzım Karabekir, kendi günlüğünün 7 Haziran 1918 tarihli sayfasına ironik biçimde şöyle bir not düşmüştür:

“... Dört ay evvel ben aynı şeyi yazmış ve bu vazifeyi kabul etmeyeceğimi bildirmiştim. Nuri Paşa bunu ancak yerinde yani Gence'de görmüş. Zekâ ve tecrübe farkı ferik olarak oraya gitmesine mucip oldu.” (Karabekir, 2020, c. 1, s. 530).

Sonraki tarihlerde Türk İstiklal Harbi'yle ilgili yazdığı şumullü eserinde de söz konusu durumu eleştirel olarak şöyle değerlendirmiştir:

“... Nuri Paşa Enver Paşa'nın kardeşi olduğundan kaymakam rütbesinde iken tecrübesinin kâfi gelemeyeceği bir vazife ve rütbeye çıkarılmış, Azerbaycan Vali-i Umumisi olmuştu... Bütün hayatım müddetince şunu gördüm ki muayyen kaide ve haklara istinaden kademe kademe yükselmeyip de bir hamlede birkaç merhale atlayanlar muvazenesini bozuyor. Kendi dehası sayesinde oraya çıkmaya istihkak kazandığını zannediyor ve bundan sonrası da artık dahiyane planlar ve harekât!...” (Karabekir, 2008, c. 2, s. 899).

Kafkas İslam Ordusu'nun teşkilatlanma döneminde yapılan teklife mesafeli durarak sunulan olanakları hiyerarşik gerekçeyle reddetmesi hasebiyle Kâzım Karabekir'in günlüğündeki eleştirilerin kendi çapında makul açıklaması mutlaka vardır.¹³⁴ Lakin Nuri

¹³³ Halil Menteşe'nin 6 Haziran 1918 tarihli telgrafında, zikredilenlere ilaveten, Azerbaycan'ın müstakbel siyasi düzeni ve hükümet erkânıyla ilgili dikkati calip uyarılar mevcuttur: “... Rusya mekteplerinde ve darülfünunlarında tahsîl görmüş beş-on genç vardır. Mevcut hükümeti de onlar ellerinde tutuyorlar. Bunlar ziyahlardır, sosyalist ve cumhûriyetçilerdir. Şekl-i hükümeti tayin yalnız bunlara kalır ise Azerbaycan buhran-ı daimî içinde kalacaktır. Şeklen hükümet bunların elinde kalmalı. Fakat hakikî nüfuzu elde tutarak devletin marzisi dâiresinde tesis-i hükümet ettirebilecek zeki, faal, oldukça maalumatlı bir zatı hemen sefir olarak buraya tayin etmelidir. İzmir Valisi Rahmi Bey hatırıma geliyor. İdare-i hükümette sahib-i tecrübe yine bu evsafa beş-on zatı da konsolos olarak Azerbaycan'ın mühim merakizine göndermelidir. Bunun derhal icrasını ehemmiyetle istirham ederim. Burasını zabitanın elinde bırakırsak ahalideki temayülât-ı hazıra az zaman zarfında izale edileceğinden korkarım...” (BOA, HR.SYS, no. 2398/5, v. 38, s. 2-3).

¹³⁴ 23 Şubat 1918'de Başkomutan Vekili ile muhaberesinde mütereddit tavır sergileyen Kâzım Karabekir, Erzurum'un kurtarılmasından sonra Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa ile yaşanan sorunlar nedeniyle kararını gözden geçirdi ve 24 Mart 1918'de Mehmet Vehip Paşa'ya başvurarak Kafkasya teşkilatının başına geçmek isteğinin Başkomutan Vekili'ne iletilmesini istirham etti (Karabekir, 1990, s. 225). 30 Mart 1918'de ise doğrudan Enver Paşa'ya telgraf çekti ve Kafkasya teşkilatında göreve talip olduğunu bildirdi (Karabekir, 2020, c. 1, s. 501; Karabekir, 1990, s. 300). Kafkas İslam Ordusu teşkilatının başına Nuri Paşa getirildiğinden Kâzım Karabekir'in söz konusu talebi kabul edilmedi. Lakin tamamen de dışlanmadı, 3 Nisan 1918'de ona Kuzey Kafkasya teşkilatını oluşturma görevi teklif edildi (Karabekir,

Paşa'nın tecrübesiz olduğu ve ancak sahaya indikten sonra durumun vahametini idrak ettiğine ilişkin değerlendirmeler üzerinde durmaya değer. Konuyla ilgili mevcut materyallerden anlaşıldığı üzere, teşkilatın komutanlığını üstlendiği dönem itibariyle Nuri Paşa silah ve teçhizat noksanının farkındaydı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-4; ATBD, 148, belge no. 10, s. 30). Bu yüzden Kafkasya'ya gidişinden önceki tarihlerde, özellikle 1918'in Nisan ayından itibaren komutanı olduğu teşkilat için mütemadiyen silah, cephane, mühimmat talebinde bulunmaktaydı (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-4). Gence'de genel durumu inceledikten sonra takviye kuvvet talebinde bulunması ise Nuri'nin tecrübesizliğinden ziyade saha koşullarının doğal gerekliliği idi. Kafkasya genelinde Kızıl taarruzun hızlandığı dönemde Nuri Paşa'nın Azerbaycan özelinde yerel teşkilatı oluşturması için yeterli kadar vakti yoktu. Yerel veya ithal kuvvetlerle Bolşeviklerin ilerlemesi bir şekilde durdurulmalıydı.

Nuri Paşa'nın fahri rütbesiyle ilgili eleştirel değerlendirmeler sadece Kâzım Karabekir'le sınırlı kalmadı, hatta onun değerlendirmesinin çok daha ötesine geçenler oldu. Söz gelişi, Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nın Gence'de konumlanmasından önceki beş ay boyunca Kafkasya'daki organizasyonu iştihakla idare eden Hasan Ruşeni, *Vatan Gazetesi*'nde tefrika olarak yayımladığı makalelerinin 1926'daki kitap halindeki baskısında, Nuri Paşa'nın görevlendirilişini Enver Paşa'nın doğrudan istikbal kaygısıyla ilişkilendirdi.

2020, c. 1, s. 510; Karabekir, 1990, s. 300; Görüryılmaz, 2015, s. 136). Aynı gün içerisinde Enver Paşa'ya çektiği telgrafında, teklif edilen görevi kabul ettiğini beyan etti (Karabekir, 1990, s. 300). 18 Nisan 1918'de Mehmet Vehip Paşa'dan aldığı telgrafta, ona tevdi edilen görevin mahiyetini öğrendi, fahri mirliva rütbesiyle Kuzey Kafkasya teşkilatına memur edildiği ve yeni koşullar oluşuncaya kadar usulen Nuri Paşa'nın emrinde olacağı hususunda bilgilendirildi (Karabekir, 1990, s. 300-301). 20 Nisan 1918'de Mehmet Vehip Paşa'ya yanıt olarak gönderdiği telgrafında, kendisinden daha alt rütbede bulunduğu halde fahri ferikliğe yükseltile Nuri Paşa'nın emrinde bulunmak istemediğini açıkça beyan etti (Karabekir, 1990, s. 301-302). Hayatın rutin akışı içerisinde 30 Temmuz 1918'de mirliva (tümgeneral) rütbesine terfiinden sonra Kâzım Karabekir'in bir kez daha Kafkasya'da görevlendirilmesi gündeme geldi ve Bakü Cephesi Komutanı tayin edildi. Söz konusu hususla ilgili günlüğünün 29 Ağustos 1918 tarihli sayfasındaki bilgi notu şöyledir: "Bakü Cephesi Komutanlığına tayinim emri geldi. Hazırlandık. Gece hareket edecektik. Hareketimin tehiri ordudan bildirildi." (Karabekir, 2020, c. 1, s. 546). Bu kararın emir komuta zincirinde yaşanması muhtemel karmaşadan dolayı alındığı muhtemeldir. Bu hususla ilgili Halil Paşa'nın 27 Ağustos 1918 tarihli telgrafını 30 Ağustos 1918'de yanıtlayan Enver Paşa'nın vurguları özellikle önemlidir: "Bakü'ye Mirliva Kâzım Paşa'nın gönderilmesinden evvelimide Kâzım Paşa'nın kendisine verilen vazife ile Nuri Paşa'nın emri altında bulunmaya muvafakat eylemiş bulunması ve Nuri Paşa'nın da bu şekle razı olması halinde faide muntazırdır. Buna tarafeynin muvafakati olmadıkça her ikisinin bir teşkilatta bulunmasını ben imkânsız ve neticesiz görürüm..." (TTK, KO, no. 12/139). Enver Paşa'nın belirttiği hususları ayrıntılı olarak tetkik eden Halil Paşa, Başkomutanlık Vekâleti Erkânıharbiye Riyasetine 2 Eylül 1918'de çektiği şifreli telgrafiyle olumsuz görüş beyanında bulundu: "Nuri Paşa ile Kâzım Paşa'nın birlikte çalışamayacaklarını anladım..." (TTK, KO, no. 8/118).

Buna ek olarak, savaşın son merhalesinde bütün cephelerde mağlup olan ordunun Kafkasya içlerine dalarak ilerlemesini de bir hayli tuhaf bulduğunu ifade etti:

“... Bizim bu son Kafkas harekâtımız milli bir program ve idrak olunmuş bir gaye mahsulü olmaktan ziyade Enver Paşa’nın şahsi gayesini ve son ümidini teşkil ediyor idi. Enver Paşa son zamanlarda İstanbul’da mevkiini mütezelzil görüyor idi. Kardeşi Nuri Paşa’nın kumandasında yaptığı bu harekât, bütün cepheleri ihmal etmek suretiyle cereyan ediyor idi. Enver Paşa’ya ve ailesine bir mevki hazırlamak için yapılan bu Kafkas harekâtı, Türkiye’nin tarihinde parlak ve fakat devamsız bir sahife yazıyor idi...” (Ruşeni, 1926, s. 6).

Kafkasya harekâtını şahıs bazında istikbal kaygısına indirgeyen böylesine yorumlayış, eğer Hasan Ruşeni’nin değişen çağın koşullarına uyarlanan taktiksel değerlendirmesi değilse, fazlaca ciddiyet arz eden iddialardı. Benzer iddiaları, Birinci Dünya Savaşı’nın son merhalesinde Kafkas cephesindeki çarpışmalara katılan ve mütareke sonrasında bir müddet Azerbaycan’ın Nuha (Şeki) kasabasında öğretmen olarak çalışan Şevket Süreyya Aydemir¹³⁵ de ileri sürmüştür. Enver’in direktifiyle kardeşi Nuri’nin Kafkas İslam Ordusu Komutanı ve amcası Halil’in Şark Orduları Grubu Komutanı tayin edilmesi, Aydemir’in kanaatince, nepotist bir yapılanmanın açık deliliydi. Bu yapılanmanın çalışmaları sonucunda Azerbaycan’da müstakil bir hükümet kurulmalıydı ve bu hükümetin reisi şimdilik geçici olmalıydı. Belki ileride bir şehzade veya Enver Paşa hanedanından bir şahıs (söz misali Nuri Paşa) Azerbaycan’a hükümdar olabilirdi (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 367).

Zikredilen değerlendirmelerin kendi içerisinde kavramsal bütünlüğünün olduğu söylenemez. Terfide liyakat ilkesini özellikle vurgulayan Kâzım Karabekir’in başka bir değerlendirmesinde Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı görevi Nuri Paşa’nın “vali-i umumiliği” olarak not edilmiştir (Karabekir, 2008, c. 1, s. 204). Nepotizme eleştirel yaklaşan Şevket Süreyya Aydemir’in diğer bir değerlendirmesinde ise “padişah fermanı ile Nuri Paşa’ya emirlik ita” edildiği vurgulanmıştır (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 360, s. 410). Bütün bu teviller, insan faktörü ve kişisel hırsların söz konusu olduğu her türlü ortamda tezahür edebilir. Bu nedenle organizasyonun başarısızlığı terfi ve liyakat sisteminde uygulanan nepotizm ile açıklanabildiği gibi, başarısı da Kafkasya ve Türkistan

¹³⁵ *Suyu Arayan Adam* adlı otobiyografisinde Şevket Süreyya Aydemir, Kafkas cephesinde katıldığı savaşlar, Azerbaycan’ın Nuha şehrindeki öğretmenlik deneyimi ve Kafkasya’nın diğer şehirlerinde karşılaştığı olaylarla ilgili anılarını ayrıntılı olarak yazmıştır. Söz konusu otobiyografinin ilgili kısmı için bkz. Aydemir, 2019-a, s. 99-191.

Türkleri arasında popülerlik arz eden “Kurtarıcı Enver Paşa” imajı ile ilişkilendirilebilirdi.¹³⁶

c. Genel Karakteristik

1918’in ilkbaharı boyunca Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletler arasında beklenen kurtarıcı komutanın teşkilatının teşekkülüne, ileriki sayfalarda üzerinde genişçe durulacağı üzere, çokça çaba harcandı. Teşkilatın tam şekilde teşekkülünü bekleyerek vakit kaybetmek istemeyen Nuri Paşa, 22 Mart 1918’de Musul üzerinden Kafkasya’ya gitmek üzere ilk kafilesıyla Haydarpasa garından yola çıktı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 11-5; Keykurun, 1998, s. 104-105). 25 Mart 1918’de Musul’a ulaştı. Kafilesinin dinlenmesi ve teşkilat eksiğinin giderilebilmesi için Musul’da birkaç gün mola verdi. Bu işlerle uğraştığı günlerde, Bolşevikler ve Taşnakların 31 Mart 1918’den itibaren Bakü şehrinde ve vilayet genelinde yaptıkları katliamlarla ilgili haberler ona ulaştı ve olaylara doğrudan müdahil olmak için 8 Nisan 1918’de Musul’dan Kafkasya’ya doğru hareket etti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29; TTK, KO, no. 17/69, s. 1-2; TTK, KO, no. 17/76, v. 1). İaşe zorluğu nedeniyle teşkilatını yirmişer-otuzar kişilik kafilelere ayırdı, Revandiz yolunu takiben 26 Nisan 1918’de Pesva’ya, 29 Nisan 1918’de Savuçbulak’a, 9 Mayıs 1918’de Tebriz’e ulaştı.¹³⁷ Tebriz’de üç gün dinlendikten sonra Karadağ yoluyla

¹³⁶ Kafkasya ve Türkistan Türkleri arasında tezahür eden “Kurtarıcı Enver” imajıyla ilgili Mülazımısani Hüsametdin Tuğaç’ın esaret senelerinden bahseden hatıratında bazı pasajlar vardır. Konu açısından önem arz eden örnek pasajlardan birinin içeriği şöyledir: “... Steplerde tanınmış yüce bir hazret, Enver Paşa’nın bir gün gelip Kırgız-Kazakları kurtaracağını rüyada görmüş, bu da baştan başa bütün stepte duyulmuş...” (Tuğaç, 1966, s. 121, 154-155). *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi* Başyazarı Ahmet Ağaoğlu’nun Kafkas İslam Ordusu Siyasi Müşaviri sıfatıyla Kafkasya’da bulunduğu günlerdeki izlenimleri de benzer eğilimler içermektedir: “... Sekiz seneden beri Kafkasya Azerbaycanı’nda doğmuş olan çocukların yüzde doksanının ismi ya Enver ya Niyazi ve yahut Talat’tır... Göçebe ahalinin birçokları ta muharebenin iptidasından beri koyunlarının, ineklerinin, atlarının bir kısmını Enver Bey namına ayırmışlardır ve hala da Enver Bey’in vüruduna intizaren onları muhafaza ediyorlar. Bu intizar ne garip bir halet-i ruhiyenin neticesidir. Muharebenin en fena zamanlarında Rus ordularının Vilayat-ı Şarkıyye’de muzafferen ilerledikleri vakitler bile ahali bu ümidinden vazgeçmiyor ve Enver Bey’in geleceğine derin bir imanla intizar ediyormuş. Ahalide bu halet-i ruhiye Ruslara bile sirayet etmiş. Şaşkın Rus Hükümeti her tarafta Enver Bey’i arıyormuş! Benim biraderin evi birkaç kere taharri edilmiş. Enver Bey benimle beraber orada saklanıyormuş! Hülasa, Enver Paşa Azerbaycan’da kendi başına bir ordu, azim, mühib, sihir-kâr bir kuvvet idi...” (*Tercüman-ı Hakikat*, 13453, s. 1).

¹³⁷ Kafkasya yolu üzerindeki Türk illerinde Nuri Paşa’nın edindiği izlenimler, 1948 senesinde onu Kahire’de ziyaret eden Azerbaycan muhacirlerinden Cabbar Ertürk’ün hatıratı aracılığıyla günümüze ulaşmıştır: “... O zamana kadar ben Şark’ta hizmet etmemiştim ve Türklüğün yalnız Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunduğunu tahmin ediyordum. İttihat ve Terakki’nin Türklük hakkındaki fikirlerini işitiyor ve ne kadar hakikat olduğunu bilemiyorduk. Ben Şimalî Afrika’da Trablus’ta hizmet ettiğimden bunlar hakkında malumatım çok azdı. İran toprakları içinde Savuçbulak kasabasına geldiğimiz gün taaccüpten kendimi alamadım. Şehirde herkes Türkçe konuşuyordu. Bunların başka dilleri olup olmadığını

Alacüce'ye ulaştı, Aras nehrini sal ile geçerek Kuzey Azerbaycan'ın Zengezur mıntikasına girdi. Cebrail-Akdam-Terter rotasını takip ile 24 Mayıs 1918'de Yevlah İstasyonu'na ulaştı. Yevlah'taki mutantan karşılamadan bir gün sonra karargâh olarak belirlediği Gence şehrine gitti (25 Mayıs 1918).¹³⁸

Uzun rotayı takiple Gence'ye ulaşan Nuri Paşa'yı Azerbaycan ahalisi büyük bir meserretle karşıladı. *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*'nin Başyazarı Ahmet Ağaoğlu'nun sonraki tarihlere ait köşe yazılarından ve aynı zamanda Türk basınına verdiği mülakatlarından birinde ifade edildiği üzere, “Enver Bey'in kardeşi geldi!” haberi Azerbaycan'ın dört bir yanına yayıldı ve ahali arasında derin bir heyecan uyandırdı (*Tercüman-ı Hakikat*, 13453, s. 1; *Vakit*, 294, s. 2). Mehmet Emin Resulzade'nin ifadesiyle “... o zaman müthiş bir anarşiye maruz, diğer taraftan da Bolşevik tecavüzü ile tehdit olunan Gence, Nuri Paşa'yı gökten inmiş halaskâr bir melek gibi telakki etti...” (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 59-60). Bütün bu tarihi kayıtlardan görüldüğü üzere, otorite boşluğu ve kaostan bıkıp usanan Kafkasyalılar, Türk Ordusu'nu “halaskâr ordu”, ordunun komutanını da “halaskâr ordunun komutanı” olarak tavsif ettiler. Kurtarıcı ordunun bel kemiğini oluşturan Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in harekâtta 16 sene sonra kaleme aldığı eserinin kapanış faslındaki değerlendirmesi de orduyu sevk ve idare eden kurmay zekânın üstlendiği misyonun bilincinde olduğunu ortaya koymaktadır:

“... Türk zabıt ve neferi Azerbaycan'da emsalsiz bir feragat-i nefisle ve yüksek bir duygu ile çalışmış ve çarpışmıştır. Ana vatanın hemen her köşesinde bir tek dahi olsa askere ihtiyaç-ı katı varken bidayette Beşinci Kafkas Fırkası'nın ve bilahare diğer piyade ve topçu kuvvetlerinin Azerbaycan'a gönderilmesi Türklüğün kurtarılması ve uyanması uğrunda olduğu için pek de tenkide layık değildir... Aynı ırka mensup bu iki millet arasındaki rabıta ve münasebet akıtılan kanlarla bir kat daha resanet peyda etmiştir. Anadolu Türklerinin Azerbaycan'ın istiklal ve istikbali uğrunda yaptıkları çetin ve kanlı muharebeler ve mücadeleler, eminim ki, nesilden nesle nakledilecek unutulmaz birer destan halinde kalacaktır.” (Rüştü, 1934, s. 216).

Ordu mensubu subaylar ve askerlerin taşıdığı bu ülkü, realitden kuvvet alan bir zihniyetin göstergesiydi. Değişen çağın dayatmalarının söz konusu zihniyeti yok etmesi hiçbir

tetkik için birkaç subay gönderdim ve ana dillerinin Türkçe olduğunu öğrendim. Ondan sonra Kafkas dağlarının ötesine kadar gittiğim yurtların hepsi Türklerle tıklım tıklım doluydu. Buralarındaki Türklük neden unutulmuştu bir türlü anlayamadım...” (Ertürk, 1956, s. 73-74).

¹³⁸ Nuri Paşa'nın karargâh mahalline ulaşmak amacıyla izlediği rotayla ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29:29-1; TTK, KO, no. 17/69, s. 1-3; TTK, KO, no. 17/76, v. 1; Süleymanov, 1999-a, s. 26-27; Süleymanov, 1999-b, s. 104-106; Qafarov, 2011, s. 193-194; Karaköse, 2012, s. 158-160; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 361-362; Budak, 1998, s. 72-73; İsgenderov, 2008, no. 1, s. 64; Darabadi, 2013, s. 74; Kazımov, 2019, s. 13; Dumangür, 2019, s. 68; Heydarlı, 2020, s. 120-121.

şekilde mümkün değildi. Çok sonraki tarihlerde argüman aramaya hiçbir ihtiyaç yoktu. Kafkasya'nın tahliye edilmesinin hemen sonrasında oluşan siyasi iklimde cumhuriyetin birinci yıl dönümü dolayısıyla 28 Mayıs 1919'da yayımlanan *İstiklal Mecmuası*'ndaki makalesinde ve sonraki sene Bakü'de düzenlenen Müsavat Fırkası'nın haftalık konferanslarından birinde¹³⁹ yakın geçmişte yaşananların muhasebesini yapan Mehmet Emin Resulzade'nin “halaskar ordu” kavramının özellikle altını çizmesi, Azerbaycan siyasi zihniyetine egemen olan genel kanaatin somut kanıtıydı (Resulzade, 28 Mayıs 1919, s. 20; Resulzade, 1920, s. 25).¹⁴⁰ Ordunun genel karakteristiğini açıklığa kavuşturan bu kanaatin Dünya Savaşı öncesinde İstanbul entelektüel muhitindeki teorik mülahazaları anımsatan sembolik bir anlatımı vardı. “Tahlis-i Etrak” teorisiyle yakın hedef olarak belirlenen Kafkasyalı Türklerin kurtarılması düşüncesinin fiiliyata dönüşmesinin koşulları fazlasıyla olgunlaşmıştı. Dolayısıyla söz konusu muhayyileyi realiteye dönüştüren ordu teşkilatının ayrıntılarını irdelemek de gereklidir.

1.2. İLKİN TEŞKİLAT VE KARARGÂH

1918'in Şubat ayından itibaren kuruluşuna başlanılan Kafkas İslam Ordusu'nun ilkin teşkilat yapısı 3 fırka, karargâh, küçük zabıt ve ihtiyat zabıt namzetleri talimgâhı, piyade bölüğü ve süvari takımı şeklinde teşekkül etti. Teşkilatı bulunduğu corafyada sevk ve idare etmek amacıyla o günün koşullarında küçük ölçekli bir karargâh oluşturuldu. Hem teşkilat hem de karargâh yapısı günün gereksinimleri doğrultusunda sürekli olarak gelişim kaydetti. Bu yüzden ilkin teşkilatlanmanın tam teşekküllü teşkilata dönüşmesi epey zaman aldı. Teşkilatta görevlendirilen kurmay heyetin sahaya ulaşmasından sonra ortaya çıkan sorunlara uygun pratik çözüm üretildi. Böylece Kafkas İslam Ordusu

¹³⁹ Mehmet Emin Resulzade'nin haftalık konferanstaki konuşması, aynı sene içinde kitapçık olarak neşredilmiştir (Bahsi geçen eser için bkz. Mehmet Emin Resulzade, (1920). *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat (Haftalık Müsavat Muhazaralarından)*. Bakü: Azerbaycan Gazetesi Hükümet Matbaası). Bu çalışmada söz konusu eserin Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İşler İdaresi Siyasi Evraklar Arşivi'nde muhafaza edilen nüshalarından birinden istifade edilmiştir (ARSPİHDA, no. 277/2/89, v. 147-166).

¹⁴⁰ Mehmet Emin Resulzade'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin genel karakteristiğiyle ilgili betimlemesi de oldukça manidardır: “... Bu cumhuriyet aynı zamanda bir Türk hükûmetidir; tabir-i diğerle küçük Türkiye'dir. Küçük Türkiye halkı ile Büyük Türkiye halkı arasındaki münasebat, iki kardeş münasebatı kadar samimanedir...” (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 8).

strüktüründeki kurumların her birinin nevi şahsına münhasır kuruluş ve gelişim tarihi oldu.

1.2.1. Teşkilatlanma Süreci

Enver Paşa'nın direktifi doğrultusunda Kafkasya'ya gönderilmek üzere oluşturulan teşkilat ilk önce 2 fırka, sonra da 3 fırkadan ibaret oldu. Fırkaların komutanlığına atanan zabitler hem de başında bulundukları fırkanın teşkiline memur edildiler. Yeni teşkilatta görevlendirilen zabitlerin sınır ötesinde bulundukları sürece bir derece üstü rütbe taşımalarına ve bir derece üstü üniforma giymelerine izin verildi. Teşkilatta görevli zabitler ve küçük zabitlerin maaşları da fahri rütbelerine göre tanzim edildi. Hiyerarşik yapılanmada Genel Karargâh'a bağlanan yeni teşkilatın cephanesi ve silahla teçhizini Üçüncü Ordu temin etmeliydi. Yine aynı ordu üzerinden muhabere yapılmalı, mücavir ordulara da sahadaki gelişmelerle ilgili usulen bilgi verilmeliydi.

a. Kuruluş İşlemleri

Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Kafkasya'ya muavenetle ilgili ilkin düşüncelerinin 1918'in Şubat ayının birinci yarısından itibaren oluşmaya başladığı rahatlıkla söylenebilir. Bu hususla ilgili eldeki bir arşiv belgesine göre, 12 Şubat 1918'de Beşinci Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'ya çektiği telgrafında, ordudaki çeşitli sınıflara mensup ümera, zabit ve zabit vekillerinden Kafkasya teşkilatına talip olanların sicil numaraları ve künye bilgilerinin hızlıca bildirilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3484/28, f. 4). Komutanlık meselesiyle ilgili kısımda ifade edildiği üzere, harp okulundan beri aralarında arkadaşlık hukuku bulunan Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir'e 23 Şubat 1918 tarihinde teşkilatın başına geçme teklifinde bulundu (Karabekir, 2020, c. 1, s. 490; Karabekir, 1990, s. 101-102). Söz konusu tekliften birkaç gün sonra Türk askerini davet etmek amacıyla İstanbul'a uğrayan Kafkasyalı temsilcilerin kulis çalışmaları, bahsedilen türden girişimleri fazlasıyla hızlandırdı. Bu gelişmeler dolayısıyla 26 Şubat 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'ya şifreli

telgraf çeken Enver Paşa, Bakü ve Gence taraflarında teşkilat yapmakla mükellef iki fırka heyetinin teşkili kararının alındığını beyan etti (ATBD, 148, belge no. 1, s. 1).¹⁴¹

Kafkasya'ya muavenet hususunda Enver Paşa'nın iştihaklı davranışından dolayı harekete geçen Erkânıharbiye Reisi Tümgeneral Hans von Seeckt,¹⁴² 27 Şubat 1918'de Ordu Dairesi ve Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğüne gönderdiği tezkerede Kafkasya teşkilatını sevk ve idare etmek üzere iki fırka karargâhıyla her bir fırka için üçer piyade ve birer topçu alayı teşkil edilmesini tebliğ etti (ATBD, 148, belge no. 2, s. 3). Harbiye Nezaretindeki ilgili kurumlar arasında gidip gelen yazışmalardan sonra teşkilatın genişletilmesinin gerekli olduğu ortaya çıktı ve bizzat Enver Paşa'nın direktifiyle 2 Mart 1918'de teşkilatın üç fırka şeklinde oluşturulmasına karar verildi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5; ATBD, 148, belge no. 3, s. 7). Genişletme çalışmaları çerçevesinde 12 Mart 1918'de teşkilata İhtiyat Zabit Talimgâh Heyeti ve Küçük Zabit Talim Heyeti eklemlendi (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-4). 15 Mart 1918'de ise Beylerbeyi Sarayı Muhafaza Bölüğü'nden 120 mevcutlu Piyade Hücum Bölüğü ve Maiyet-i Seniye Süvari Bölüğü'nden 20 kişilik bir atlı süvari takımı teşkilatın emrine verildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-11). Bu şekilde kuruluşuna başlanan teşkilatın en erken yapısı şöyle oldu:

Tablo 6. Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluş Dönemi Teşkilat Şeması¹⁴³

Birinci Kafkas Fırkası	Birinci Kafkas Alayı
	İkinci Kafkas Alayı
	Üçüncü Kafkas Alayı
	Birinci Kafkas Topçu Alayı
İkinci Kafkas Fırkası	Dördüncü Kafkas Alayı
	Beşinci Kafkas Alayı
	Altıncı Kafkas Alayı
	İkinci Kafkas Topçu Alayı
Üçüncü Kafkas Fırkası	Yedinci Kafkas Alayı
	Sekizinci Kafkas Alayı
	On Birinci Kafkas Alayı
	Üçüncü Kafkas Topçu Alayı

¹⁴¹ Enver Paşa'nın oluşturulmasını emrettiği 2 fırka heyeti ile farklı zaman dilimlerinde teşkilat için Kafkasya'ya gönderilen zabitlerin birbirlerini tanımaları için özel parola belirlenmişti: "... Kafkasya ve Rusya'nın diğer cihetlerine gönderilen zevatın yekdiğeriyle tanışmaları için bir mahalle girildiği zaman iki defa "selamün-aleyküm ve'r-rahme" söylenecek ve el ile musafaha edildiği zaman müteakiben elini göğsünün sol cihetine götürüleceği hakkında parola verilmiştir..." Bu hususu beyan eden telgrafın devamında, Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa tarafından gönderilen zevata da aynı parolanın tebliğ edilmesi istenmiştir (ATBD, 148, belge no. 1, s. 1).

¹⁴² Alman ordusunun kurmay subaylarından Hans von Seeckt, 1917-1918 seneleri arasında Erkânıharbiye Reisi olarak Osmanlı Ordusu'nda hizmet etmiştir.

¹⁴³ Kafkasya teşkilatının kuruluş dönemindeki şemasının belirlenmesinde kullanılan arşiv malzemesi için bkz. ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-1; ATBD, 148, belge no. 3, 3-2, s. 7-8, 11.

Kafkasya teşkilatının proforma yapısı, tablodan görüldüğü üzere, 3 fırka, 9 piyade alayı ve 3 topçu alayı olarak tasarlandı. Her üç fırkanın karargâh kadrosu, piyade alayları kadrosu ve topçu alayı kadrosu vardı. Fırka karargâhı kadrosunda 1 fırka komutanı, 1 fırka komutanı yaveri, 2 tercüman ve erkânıharbiye heyeti bulunmalıydı. Fırkalardaki her bir piyade alayının kadrosunda 1 alay komutanı, 1 yaver ve tercümanlar, taburlar için 3 yüzbaşı, bölükler için 6 mülazım ve makineli tüfek bölüğü için 1 mülazım, takım komutanlığı için 10 küçük zabıt, 2 doktor, 3 tüfekçibaşı, 6 nişancı onbaşı, 7 tüfekçi istihdam olunmalıydı.¹⁴⁴ Her bir topçu alayının kadrosunda 1 alay komutanı, 1 yaver ve tercüman, 3 tarassut (gözetleme) zabiti, Rus toplarını kullanabilen 10 dürbüncü neferi ve 20 topçu çavuşu, 5 topçu mülazımı, 2 topçu yüzbaşı ve 4 kamacı ustası istihdam edilmeliydi (*ATBD*, 148, belge no. 3-1, s. 9-10). Genel Karargâh'tan gönderilen 27 Şubat 1918 tarihli tezkereye dayalı olarak fırkaların ümera ve zabitlerini Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğü, efradını ise Ordu Dairesi seçmeliydi (*ATBD*, 148, belge no. 2, s. 3).

Fırkaların komutanlığında görevlendirilen komutanlar, hem de başında bulundukları fırkaların teşkiline memurdular. Komutanların görevlerine başlamasına kadarki süreçte yapılması gereken işlerin sorumluluğu, Depo Kıtaatı Müfettiş-i Umumiliğine havale edilmişti. Teşkilatın durumuyla ilgili 5 Mart 1918 ve 10 Mart 1918 tarihlerinde Ordu Dairesi'ne yazılı olarak bilgi verilmeliydi. Teşkilatın tamamı ise 10 Mart 1918'e kadar teşkil edilmeliydi (*ATASE*, BDH, no. 3818/4, f. 5; *ATBD*, 148, belge no. 3, s. 7). Vakit dar olduğu halde yapılması gereken işler çok fazla olduğundan hedeflenen yapılanma belirlenen tarihte sonuçlanamadı. Bu nedenle kıstasların esnetilmesi uygun görüldü. Enver Paşa'nın direktifiyle organizasyonun bel kemiğini oluşturan ilk üç fırkadan İkinci Kafkas Fırkası ve Üçüncü Kafkas Fırkası heyetlerindeki en kıdemli zabıt kendi fırkasının teşkilatının takip ve tanzimine memur edildi. Bizzat fırka komutanı gibi davranan bu zabitler, fırkalarına ait meselelerin tertip ve tanziminden sorumluydular. Bu nedenle adı geçen fırkalarla ilgili bütün meseleler bu zabitlere tebliğ edilmeliydi. Depo Kıtaatı Müfettiş-i Umumiliği, önceden de belirtildiği üzere, teşkilatın kuruluş çalışmalarını muntazam şekilde takibe memurdu (*ATASE*, BDH, no. 3818/4, f. 5-7; *ATBD*, 148, belge no. 11, s. 32). Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğü, İstanbul'daki fırkalar teşkilatına kayıtlanan zabitlerle ilgili Ordu Dairesi ve Depo Kıtaatı Müfettiş-i Umumiliğine düzenli olarak bilgi

¹⁴⁴ Enver Paşa'nın 5 Mart 1918 tarihli direktifiyle fırka heyetlerindeki her bir piyade alayı kadrosuna 4 tüfekçi ilave edildi (*ATASE*, BDH, no. 3818/4, f. 5-2; *ATBD*, 148, belge no. 4, s. 15).

vermeliydi. Bu zabitlerin Depo Kıtaatı Müfettiş-i Umumiliğine hemen müracaat etmeleri için Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğü onlara ayrıca tebligat gönderilmeliydi. Diğer ordulardan fırkaların heyetlerine aktarılan zabitlerin bir an önce Üçüncü Ordu veya Altıncı Ordu karargâhlarına gitmeleri gerekliydi. Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğü bu zabitlerin rütbelerini ve künye bilgilerini Altıncı Ordu ve Üçüncü Ordu'ya yazılı olarak bildirmeliydi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-1; ATBD, 148, belge no. 3-2, s. 11).

b. Kadro, Terfi ve Sevk İşlemleri

Harbiye Nezaretinin kurumları arasında gidip gelen yazışmalar ve hummalı çalışmalar neticesinde 1918'in Mart ayının ikinci yarısından itibaren Kafkas İslam Ordusu'nun kadro teşkilatı büyük oranda ortaya çıktı. Bu hususa ışık tutan bir arşiv belgesindeki kayıtlara göre, toplam 490 personelden ibaret olması planlanan çizelgede 1 ferik, 2 miralay, 50 kaymakam, 110 binbaşı, 79 yüzbaşı, 176 mülazımievvel, 16 mülazımisani, 7 ihtiyat zabıt vekili, 49 sivil ve küçük memur kadrosu ihdas edilmişti. Teşkilata tahsis edilen kadroların rütbeler ve mesleklere göre dağılımı şöyleydi:

Tablo 7. Kafkas İslam Ordusu Teşkilatı Kadro Çizelgesi¹⁴⁵

	Meslekler	Erkânıharp	Piyade	Topçu	Süvari	Mitralyöz	İstikâm	Jandarma	Tabip	Baytar	Kıtaat-ı Femiye	Bahriye	Hesap Memuru	Tabur İmamı	Sivil Memur	Sıraçbaşı	Takımbaşı	Hat Çavuşu	Telgrafçı	Kamacı Yamağı	Telgrafçı Yamağı	Yekûn
Fahri Rütbeler																						
Ferik			1																			1
Miralay			1	1																		2
Kaymakam	1	43	3	1		1				1												50
Binbaşı	5	78	2	5		1	1	6	1	1	10											110
Yüzbaşı		46	7	10		1	1	6		1	1	4	2									79
Mülazımievvel		152	4	2		3		13		2												176
Mülazımisani		11	2			1				2												16
İhtiyat Zabıt Vekili		5	1			1																7
Sivil ve Küçük Memurlar															36	1	3	2	3	3	1	49
Yekûn	6	337	20	18	1	7	2	25	2	6	11	4	2	36	1	3	2	3	3	1		490

Kafkas İslam Ordusu organizasyonu çerçevesinde fırkalara, tablodan da görüldüğü üzere, küçük ölçekli bir kadro çizelgesi tahsis edilmişti. Askeri teamüllere göre normal koşullarda bir sahra topçu alayında doktor, imamlar, kâtipler ve ustalar dâhil olmadığı halde en azı 24 zabıt ve keza dürbüncü, nişan daireci, top çavuşu, işaretçi ve telefoncu

¹⁴⁵ Kafkasya teşkilatının kuruluş dönemindeki kadro çizelgesinin belirlenmesinde kullanılan arşiv malzemesi için bkz. ATASE, BDH, no. 1859/140, f. 2-80; ATBD, 148, ek no. 1.

kadrosunda en azı 95 küçük zabıt olmalıydı. Birinci Kafkas Fırkası Birinci Kafkas Topçu Alayı'nda ise ancak 12 zabıt ve ümera, 2 kıdemli küçük zabıt, 24 onbaşı ve nefer vardı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 14-1). Görüldüğü üzere, dünya savaşının başından beri sıklıkla hissedilen zabıt noksanı fırkaların heyetlerinin oluşturulmasını da olumsuz etkilemekteydi. Bu yüzden yeni teşkilatın zabıt kadrosunun peyderpey oluşturulması, sadece merkezden değil Üçüncü Ordu ve Altıncı Ordu'nun kadrosundan da istifade edilmesi kararı alındı. Savaş yıllarında esir düşen zabıtların hizmete alınmamasına ilişkin genel teamüle müstesna bir hal olarak fırka komutanlarına izam kılındıkları coğrafyada karşılaştıkları esaretten kurtulan zabıtları maiyet ve hizmetlerine alma yetkisi tanındı (ATBD, 148, belge no. 2, s. 3-4; belge no. 3-2, s. 11).¹⁴⁶

Fırkaların heyetine katılmaları planlanan zabıtları ve diğer efradı heveslendirmek amacıyla bir dizi teşvikler gündeme geldi. Söz gelişi, Genel Karargâh'ın 27 Şubat 1918 tarihli tezkeresinde ümera ve zabıtların gittikleri coğrafyada Ordu-yı Hümayun'daki gerçek rütbelerinin bir derece üstü fahri rütbelerle bulunmaları, tahsisatlarının yerel ihtiyaçlara göre belirlenmesi ve maaşlarının kesinlikle diğer ordularda hizmet eden zabıtlarinkinden daha fazla olması teklif edildi (ATBD, 148, belge no. 2, s. 4). Birkaç gün sonra bu hususla ilgili yeni bir düzenleme yapıldı ve Harbiye Nazırı'nın 6 Mart 1918 tarihli direktifiyle fırkalar heyetinde istihdam olunan ordu erkânı, ümera, zabıtlar ve diğer eşhasın maaşlarına harp öncesi Osmanlı-Rus sınırları ötesinde bulundukları müddetçe esas rütbelerinin bir misli fazla zam yapılmasına karar verildi. Bunun üzerine takım komutanlığında istihdam olunan kıdemli küçük zabıtlara 600 kuruş, kıdemsiz küçük zabıtlara ise 300 kuruş maaş tahsis edildi. Küçük zabıtlıklerde istihdam olunan kıdemli başçavuş, başçavuş muavini ve çavuşlara esas maaşlarının bir misli zam verildi. Kıdemsiz başçavuş, başçavuş muavini ve çavuşlara rütbelerinin muadili bulunduğu kıdemli küçük zabıt maaşı, kıdemli ve kıdemsiz onbaşılara kıdemli çavuş maaşı, onbaşı namzetleriyle neferlere ellişer kuruş maaş tahsis edildi. Fırkalarda istihdam olunan bütün zabıtlar ve ordu mensuplarının Trabzon ve Musul'a kadarki harcırahlarına ilaveten üçer maaş, bütün küçük zabıtlara 700 kuruş, onbaşı namzetleriyle küçük zabıt kadrosunda istihdam olunan

¹⁴⁶ Söz konusu dönemde tespit edilebildiği kadarla Osmanlı menşeli 1.457 zabıt ve 17.715 asker Rusya'daki kamplarda esir olarak tutumaktaydı (Erickson, 2001, s. 189). Rus ihtilalleri sonrasındaki kaotik ortamda bu esirlerden bazıları çeşitli yollarla ana vatana dönmeye çalışmaktaydılar. Kafkas İslam Ordusu teşkilatında da bahse konu esaretten firar eden askerlerin istihdamına cevaz verildiği görülmektedir.

efrada 500 kuruş verilmesi kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-3; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 70-1; *ATBD*, 148, belge no. 4-1, s. 17).

Teşkilata talip zabitler ve memurların sınır ötesinde bulundukları müddetçe üzerlerinde taşıyacakları üniformalar ve elbiseler başlı başına bir mesele oldu. Evveleminde bu meseleyle ilgili belirsizlik hükümfermaydı ve Harbiye Nazırı'nın 2 Mart 1918 tarihli direktifinde zabitlerin giyecekleri üniforma ve elbiselerle ilgili ayrıca emir verileceği kayıtlıydı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-1; *ATBD*, 148, belge no. 3-2, s. 11). Enver Paşa'nın bu hususla ilgili 6 Mart 1918 tarihli ikinci direktifinde bahis konusu mesele tekrar ele alındı, Kafkasya'da bulundukları müddetçe bütün zabitlerin rütbelerinin bir derece üstü fahri üniformalar, takımbaşı olarak istihdam olunanların takımbaşı elbisesi, diğer küçük zabitlerin ise bulundukları rütbenin bir derece üstü küçük zabit üniformaları giymeleri emredildi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-3; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 70-1; *ATBD*, 148, belge no. 4-1, s. 17). Ne var ki teşkilata kaydı yapılan zabitler ve memurların elbise ve teçhizat temininde büyük zorlukları yaşandı. Onlara tahsis edilen üç maaş ikramiye, yalnız günlük harcamaları için yeterliydi, hayat pahalılığı nedeniyle elbise ve diğer donanımlarını karşılayabilecek maddi imkânları mevcut değildi. Bu yüzden 19 Mart 1918'de Harbiye Nezaretine resmen başvuran Nuri Paşa, emrindeki zabitler ve memurların elbiselerinin meccanen karşılanmasını talep etti (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-26; *ATBD*, 148, belge no. 14, s. 38). Söz konusu taleple ilgili nazır paşanın oluru üzerine, 20 Mart 1918'de Levazım Dairesi'ne tezkere gönderen Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey, Kafkas İslam Ordusu'nda görevli ümera, zabitler ve memurların ihtiyaçlarının meccanen karşılanmasını tebliğ etti (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-27).¹⁴⁷ Yeni teşkilat mensuplarının ise envaiçeşit ihtiyaçları vardı. Çamaşır, çorap, dolak, kaput, çanta, yemek kabı, yün kuşak, bel kayışı, pekmez torbası, kilim, eldiven, kar başlığı, battaniye ve portatif çadır gibi eşyalar teşkilata talip zabitler ve diğer memurların başlıca ihtiyaçlarıydı. Bu ve benzeri ihtiyaçların giderilmesi için bir dizi çalışmaların yapıldığı muhakkaktır. Ordu Dairesi'ne gönderilen 3 Nisan 1918 tarihli örnek bir tezkerede 476 kişinin ihtiyaçlarının ambarlardan karşılandığı, elbise ve teçhizatı

¹⁴⁷ Kafkasya teşkilatının Azerbaycan'a izam edilmesi üzerine orduda hizmet eden asker ve zabitlerin giyim kuşamının temininde Azerbaycan'ın yerel potansiyelinden de istifade edildi. Bilhassa Bakü'nün kurtarılmasından sonra Kafkasya'nın hamiyetperver zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Takiyev, kendi kumaş fabrikası ürünlerinden olmak üzere, ordu efradı için 80.000 metre kumaş, zabitler için 20.000 metre kumaş hediye etti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-13; TTK, KO, no. 17/69, s. 13; TTK, KO, no. 17/76, v. 10; Budak, 1998, s. 79; Karaköse, 2012, s. 272).

olmayan 45 kişinin ihtiyaçlarının giderilmesi için gerekli yazışmaların yapıldığı kayıtlıdır (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-99:1-101).

Teçhizat meseleleri zikredildiği üzere ikmal edilen teşkilat mensuplarının Kafkasya'ya izamı, Depo Kıtaatı Müfettiş-i Umumiliğinin sorumluluğundaydı. Genel Karargâh'ın 27 Şubat 1918 tarihli planlamasına göre fırkaların heyetlerinden birinin Altıncı Ordu cephesinden (Musul), diğerinin ise Üçüncü Ordu cephesinden (Trabzon) Doğu ve Batı Kafkasya'ya giriş yapması gerekirdi (ATBD, 148, belge no. 2, s. 4). Enver Paşa'nın 2 Mart 1918 tarihli direktifiyle fırka sayısı üçe çıkarıldığından hareket rotasında yeni düzenleme yapıldı, Birinci Kafkas Fırkası ve İkinci Kafkas Fırkası heyetlerinde muvazzaf zabitlerin Altıncı Ordu Komutanlığının bulunduğu Musul'a, Üçüncü Kafkas Fırkası heyetinde görevlendirilen zabitlerin ise Üçüncü Ordu Komutanlığının bulunduğu Trabzon'a sevk edilmeleri kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-1; ATBD, 148, belge no. 3-2, s. 11). Bunun ardından fırkaların heyetlerinin İstanbul'dan nereye kadar şimendiferle ve nereye kadar otomobillerle nakillerine ilişkin genel planlama yapıldı. Heyetlerin otuzar kişilik kabileler halinde her haftanın bir günü sevki uygun görüldü (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-25; ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 11).

Ordu Komutanı Nuri Paşa, Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey, Sertabip Binbaşı İbrahim Hakkı Bey, Mülazımievvel İbrahim Kemal Efendi, Mülazımievvel Asaf Efendi, Mülazımısani İhsan Efendi ile emir erleri ve diğer sivil memurlardan oluşan ilk kabile, Haydarpaşa garından Musul'a gitmek üzere, 22 Mart 1918'de hareket etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 11-5). 30 zabıt ve 200 tüfekten oluşan ikinci kabile, 25 Mart 1918'de (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 11-3:11-4), üçüncü kabile ise 5 Nisan 1918'de nakledildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-82). Teşkilata mensup zabıtlar ve diğer efradın nakli ise peyderpey gerçekleşti ve sonraki tarihlerde görülen lüzum üzerine teşkilata yapılan takviyeler Trabzon ve Musul üzerinden azar azar Kafkasya'ya sevk edildi.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa'nın 2 Haziran 1918'de Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği 323 numaralı şifreli telgrafta Kafkasya'ya yapılan sevkîyatın son durumu şöyle özetlenmiştir: "Kafkas Ordusu'na aid bugüne kadar yola çıkarılmış olan teşkilat ber-vech-i zir arz olunur: Birinci Fırka zabitanı kamilen ve İkinci Fırka'dan bir alay zabitanı, her iki fırkanın küçük zabitanı, her iki fırkanın topçu zabitanı ve küçük zabitanı, hücum bölüğü, süvari takımı, 2 makineli tüfek takımı ki ceman 84 dört zabıt ve 488 küçük zabıt ve asker, 222 hayvan ve 4 makineli tüfekten ibaret olarak elyevm hudud ile Savuçbulak arasında yürüyüştedirler. Birkaç güne kadar da 65 zabıt ve memurdan ibaret Talimgâh Heyeti, Siyasi Şube ve Levazım Heyeti Musul'dan tahrik edilecektir. Teşkilat mütebakisinin de hayvan tedarik edildikçe Musul'dan peyderpey sevkine devam olunarak Haziran nihayetine kadar arkası alınabileceğini tahmin ederim." (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 10-2).

c. Misyon ve Hiyerarşi

Kafkasya teşkilatı ve komutanlığına biçilen özel misyon, Enver Paşa'nın 22 Mart 1918 tarihli talimatnamesiyle tam olarak açıklığa kavuştu. Bu talimatnamenin içeriğinden anlaşıldığı üzere yeni teşkilattan maksat, Kafkasyalıların kuracağı ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen genişleterek bütün Rusya Müslümanlarına teşmil kılmak, Kafkasyalı efradı talim ve terbiye etmek, Kafkasya'daki yüce menfaatlere ulaşılabilmesi için Osmanlı Devleti ile siyasi ve askeri rabıta tesis etmekten ibaretti. Ordu Komutanı, Osmanlı Hükümeti ve İslam Hilafeti'nin Kafkasya'daki en büyük temsilcisi sayılmaktaydı.¹⁴⁹ Ordu Erkânıharbiye Reisi yalnız askeri meselelerle iştigal eder, bunun haricindeki hususlara hiçbir suretle karışmazdı. Siyaseti ilgilendiren her bir mesele, Siyasi İşler Şubesi aracılığıyla resen tedvir edilmeliydi. Lüzumu halinde Erkânıharbiye Reisi ve Siyasi İşler Şubesi Müdürü'nü dinleyen Ordu Komutanı, gerekli mütalaaları aldıktan sonra karar verebilirdi. Bölgeyle ilgili siyasi, iktisadi ve islami meseleler doğrudan Harbiye Nazırı'na arz olunmalıydı. Ordunun emir ve komutası, özlük işleri, idare ve levazımla ilgili her türlü mesele, diğer ordularda olduğu gibi, Harbiye Nezaretinin ilgili kurumları tarafından tedvir edilmeliydi. Ordu efradının mahallinde ikmalî ordu komutanlığına aitti, Osmanlı eşhasına ait ikmal ise bakanlıkça yerine getirilmeliydi. Ordunun silahlandırılması, teçhizi ve iaşesinin masrafları Harbiye Nezareti tarafından ödenecekti. Kafkas İslam Ordusu mensupları arasında cereyan eden hukuki ve cezai muameleler Osmanlı Ordusu'nda geçerli kanun ve kaidelere tabiydi. Yerli efratla ilgili cezaları Ordu Komutanı'nın hafifletme veya ağırlaştırma yetkisi vardı. Bulundukları rütbenin üstündeki fahri alametleri taşıyan zabıtlar, Kafkasya'da bulundukları müddetçe fahri rütbelerinin salahiyetlerini haizdiler. Umur-ı Şarkıyye Dairesine bağlı özel bir şube, ordu mensuplarının ailelerinin İstanbul'daki işlerini takip etmekle mükellefi (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 10; *ATBD*, 148, belge no. 17, s. 50-51).

Teşkilatın görev alanını açıklığa kavuşturan bu resmi evrakın son kısmındaki ordu mensuplarının ailelerinin İstanbul'daki işlerinin kolaylaştırılması, diğer resmi muameleleri,

¹⁴⁹ Nuri Paşa'nın bahsedilen imtiyazı önemsedığı özellikle ifade edilmelidir. Zira 6 Nisan 1918'de Umur-ı Şarkıyye Dairesine çektiği şifreli telgrafında, Başkomutanlık Vekâletine 24 Mart 1918'de yaptığı başvurusunda arz edildiği üzere, Şark Müslümanlarına hitaben halifenin ferman-ı hümayun vermesini ve orduya ait resmi mühürlerin gönderilmesini tekitle talep etmiştir (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-6). 7 Nisan 1918'de ona yanıt olarak yazılan şifreli telgrafta, orduya ait mühürlerin 5 Nisan 1918'de İstanbul'dan uğurlanan karargâh komutanına verildiği bildirilmiştir (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-8).

resmi haberleşme ve yazışmaları takiple görevlendirilen Özel Şube oluşturulması önerisi, aslına bakılırsa, Nuri Paşa'nın 16 Mart 1918'deki tahriratıyla Başkomutanlık Vekâletine arz edilmişti (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-20). Enver Paşa'nın oluru üzerine Ordu Dairesi'nin 20 Mart 1918'de Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'na ve diğer ilgili kurumlara gönderdiği tezkerede ise Umur-ı Şarkıyye Dairesinde Nuri Paşa'nın taleplerini takip etmekle mükellef “Şarkî Kafkas Ordusu Murahhaslığı” namıyla özel bir şube oluşturulacağı tebliğ edilmişti. Söz konusu şubeye yüzbaşı rütbesiyle şube müdürü, yazıcı memuriyetinde 1 küçük zabıt, 2 nefer ve 2 emir eri kadrosu tahsis edilmişti (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-21). Kırk Beşinci Alay'ın Beşinci Bölüğü'nde müstahdem iken yaralandığı için İstanbul'da Depo Kıtataı Müfettiş-i Umumiliği emrinde bulunan Yüzbaşı Cemal Efendi, bahsedilen görevleri yürütmek üzere, 29 Mart 1918'de söz konusu şubenin müdürlüğüne atandı (ATASE, BDH, no. 1851/111, f. 8; ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-38).¹⁵⁰

Enver Paşa'nın 22 Mart 1918 tarihli emrinde her ne kadar Kafkas İslam Ordusu Komutanı'na Osmanlı Hükümeti ve İslam Hilafeti'nin Kafkasya'daki en önemli temsilcisi vasfı yüklense de askeri hiyerarşide ordunun ne tür bir muameleye tabi olduğu meselesi, sonraki üç ay boyunca belirsizliğini sürdürdü. Şark Ordular Grubu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın bu hususla ilgili 11 Haziran 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği emirde, Kafkasya'ya sevk olunan kıtaatın komutanı Nuri Paşa'nın harekât noktainazarından Üçüncü Ordu'nun emir ve komutası altında bulunduğu beyan edildi (ATASE, BDH, no. 2929/551, f. 3; *ATBD*, 148, belge no. 28, s. 87; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 556). Söz konusu emir bizzat Nuri Paşa'ya da tebliğ edildi.¹⁵¹ Ancak bu düzenleme emir komuta zincirindeki karmaşık durumu hiçbir şekilde çözüme kavuşturmadı ve hiyerarşik karmaşıklık sonraki iki ay boyunca da devam etti. Bu yüzden 7 Ağustos 1918'de Enver Paşa'ya telgraf çeken Nuri Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun hangi makamın emrinde olduğunun açıklığa kavuşturulmasını istirham etti (TTK, KO, no. 12/70). Nuri Paşa'nın telgrafını bir gün sonra yanıtlayan Enver Paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun Üçüncü Ordu'ya merbut olduğunu deklare ederek, muhaberenin Üçüncü

¹⁵⁰ Ordu mensuplarının ailevi durumları göz önünde bulundurularak, Bakü'nün kurtarılmasından sonra zabıtlere eşlerini beraberlerinde Kafkasya'ya götürme izni verildi (BOA, DH.EUM.SSM, no. 32/47, v. 1-2).

¹⁵¹ Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Reisi Lütfü Bey, Kafkas İslam Ordusu'nun hiyerarşik durumuyla ilgili Şark Orduları Grubu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın emrini 12 Haziran 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığına da tebliğ etti (ATASE, BDH, no. 2929/551, f. 3-1).

Ordu üzerinden yürütülmesini ve Şark Ordular Grubu Komutanlığı ile diğer mücavir orduların durumla ilgili usulen bilgilendirilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 76-1; TTK, KO, no. 12/73). Bu emrini iki gün sonra tadil etme gereksinimi duyan Enver Paşa, hiyerarşik bağıllıkla ilgili şöyle bir formül geliştirdi:

“Kafkas İslam Ordusu, diğer ordular gibi, Karargâh-ı Umumi’ye merbuttur. Ancak muhaberatını Üçüncü Ordu vasıtasıyla icra edecektir. Üçüncü Ordu kendisince ifası mümkün olan muavenette ve ikmal-ı techizat hususunda Kafkas İslam Ordusu’na yardımda bulunacaktır. Kafkas İslam Ordusu, Şark Orduları Grubu Kumandanlığıyla kendine mücavir diğer ordulara vaziyetten malumat verecektir.” (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 76-2; ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 19; TTK, KO, no. 12/72).

Genel Karargâh’ın şemsiyesi altında Kafkasya’daki operasyonlara katılan özel ordunun emir komuta zincirindeki hiyerarşik durum, zikredildiği üzere, çözüme kavuştu. Ancak muğlaklık içeren önemli bir husus daha vardı. Kafkasya teşkilatının adı ilk başlarda tam olarak konulmamıştı. Bu nedenle kurumlar arası resmi yazışmalarda birçok kavram kullanılmaktaydı. Kafkasya İslam Teşkilat-ı Askeriyesi, Kafkas Ordusu, Kafkas Fırkaları Ordusu, Asya Grupları Komutanlığı, Asya İslam Ordusu, Kafkasya Dâhilindeki Milli İslam Ordusu, Kafkas Dâhiline Gidecek Ordu, Şarkî Kafkas İslam Ordusu, Kafkas İslam Ordusu gibi adlandırmalar, iç yazışmalarda en fazla kullanılan kavramlardı. Çeşitlilik arz eden böylesine adlandırmalar, bir süre sonra teşkilatla ilgili kavram karışıklığına neden oldu. Bu yüzden meseleye müdahil olan Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey, 4 Nisan 1918 tarihli tezkeresinde ilgili kurumları uyarma gereksinimi duydu (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-113). Onun uyarısını dikkate alan Harbiye Nazırı’nın Başyaveri Miralay Kâzım Bey, 5 Nisan 1918 tarihli genelgeyle resmi yazışmalarda kullanılacak kavramla ilgili aydınlatıcı bir tebligat gönderdi:

“Ahiren Kafkasya dâhiline kadro halinde gönderilen Kafkas Ordusu’nun muhtelif namlarla tevsim edildiği görülmektedir. Bir yanlışlığa mahal kalmamak üzere ordunun ismi yalnız “Kafkas Ordusu” olarak kabul edildiği tamimen tebliğ olunur.” (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 10-1).

Başyaver’in gönderdiği genelgede ifade edilenlere rağmen, tarihin doğal akışı içerisinde “Kafkas İslam Ordusu” adlandırması, bütün diğer kavramları devre dışı bırakarak, iç yazışmalarda ve genel literatürde yaygınlık kazandı.

1.2.2. Ordu Karargâhı

Kafkasya teşkilatının karargâhı, ilk önce küçük ölçekli bir kurum olarak oluşturuldu. Zaman çarkının değişen koşullarına göre karargâhın strüktürüne eklemeler yapıldı.

Teşkilatın kuruluşunun beşinci ayındaki yeni strüktürel yapılanma çerçevesinde 8 şube, 5 müfettişlik, 3 müdürlükten oluşan tam teşekküllü bir karargâh ortaya çıktı.

a. Küçük Ölçekli Karargâh

Enver Paşa'nın 2 Mart 1918 tarihli direktifine zeyil olarak düzenlenen resmi evrakta, Kafkas İslam Ordusu'na bağlı fırkaları sevk ve idare etmekten mesul kadrosu küçük ölçekli bir Ordu Karargâhı kurulması fikri ortaya çıktı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 5-1; *ATBD*, 148, belge no. 3-2, s. 11). Bu hususu hemen değerlendirmeye alan Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey, 3 Mart 1918'de Genel Karargâh'a gönderdiği tezkerede bahsi geçen karargâhın ne isim alacağı ve hangi kadroya göre teşkil edileceğinin ivedilikle bildirilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 1). Behiç Bey'in talebinden birkaç gün sonra Kafkasya'ya gidecek ordunun karargâh kadrosu onaylandı (9 Mart 1918). Söz konusu kadro yapısı ana hatlarıyla şöyleydi: Komutan, binbaşı rütbesiyle 1 erkânıharp reisi, mülazım rütbesiyle 2 yaver, mülazım rütbesiyle 1 emir zabiti, binbaşı rütbesiyle 1 topçu müfettişi, yüzbaşı rütbesiyle 1 istihkam zabiti, telsiz telgrafından anlayan mülazım rütbesiyle 1 telgraf zabiti, Birinci Şube'de 1 yüzbaşı ve 1 mülazım, İkinci Şube'de 1 binbaşı ve 1 yüzbaşı, Üçüncü Şube'de 2 yüzbaşı ve 1 mülazım, Mahkeme Şubesi'nde 2 müşavir, İdare Heyeti'nde 1 kaymakam, 1 binbaşı, 1 alay hesap memuru, 1 muhasebeci ve 1 kâtip, binbaşı veya yüzbaşı rütbesiyle 1 sıhhiye memuru, yüzbaşı rütbesiyle 1 baytar, Karargâh Komutanlığında 1 yüzbaşı, 4 mülazım, 1 hesap memuru. Toplamı 29 personelden oluşan Ordu Karargâhı'nda 1 kaymakam, 5 binbaşı, 7 yüzbaşı, 10 mülazım, 2 hesap memuru, 2 kâtip ve 2 müşavirin görevlendirilmesi planlandı (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-4; *ATBD*, 148, belge no. 5, s. 19).

Teşkilatın bel kemiğini oluşturan üç fırkadan her birine ayrıca küçük çaplı karargâh kadrosu tahsis edildi. Fırka karargâhlarının genel şeması şöyleydi: Fırka komutanı, 1 fırka komutanı yaveri, 2 ve mümkünse daha fazla tercüman, 1 erkânıharp zabiti, bölgeyi iyi bilen 1 süvari emir zabiti ve 1 istihbarat zabiti, bölge halkından casuslukta istihdam edilmek üzere muteber şahıslar, özel görev için 1 süvari zabiti, 1 idare reisi ve biri gidilecek yerin beylerinden olmak üzere 2 muavin, 2 doktor, 2 baytar, 2 telefon ve telgraf zabiti, 2 istihkâm ve şimendifer zabiti, 2 bahriye zabiti ve birkaç hizmetçi (*ATBD*, 148, belge no. 3-1, s. 9).

Kafkas İslam Ordusu'nun oluşumunu izleyen aylar boyunca görülen lüzum üzerine karargâhın kadro yapısına ve ekiplere eklemeler yapıldı. Söz misali, 15 Mart 1918'de Ordu Dairesi'ne gönderdiği tezkerede Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey, Ordu Karargâhı'nda istihdam edilmek üzere, 4 inzibat memuru, hüsnühat ve kitabette muktedir dört yazıcı talebinde bulundu. Talep edilen inzibat memurları merkezden (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1), yazıcılar ise Sanayi Depo Taburu'ndan temin edildi (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1-3). Harbiye Nazırı'nın 15 Mart 1918 tarihli emriyle Maiyet-i Seniyye Süvari Bölüğü'nden bütün teçhizatıyla 1 çavuş komutasında 3 küçük zabıt ve 16 neferden oluşan 20 nefer atlı süvari takımı ve Beylerbeyi Sarayı Muhafaza Bölüğü'nden zabitleriyle birlikte 120 mevcutlu piyade hücum bölüğü Kafkas İslam Ordusu Karargâhı emrine verildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-11). Ordu Dairesi'nin 16 Mart 1918 tarihli tezkeresiyle sözü edilen süvari takımına 1 saka, 1 seyis ve 5 mekkareci neferi tahsis edildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-17). Buna benzer şekilde, Ordu Dairesi'nin 16 Mart 1918 tarihli tezkeresiyle Birinci Kolordu Menzil Karargâhı Jandarma Müfrezesi kadrosundaki 10 muallim ve kabiliyetli jandarma neferi, 19 Mart 1918'de Kafkas İslam Ordusu Karargâhı emrine verildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-15:1-16). Ordu Dairesi'nin 20 Mart 1918 tarihli tezkeresiyle Sanayi Depo Taburu'ndan Kafkas İslam Ordusu için 2 kunduracı ve 2 terzi neferi gönderildi (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1-5). Ordu Komutanı Nuri Paşa'nın 21 Mart 1918'de Ordu Dairesi Başkanlığına gönderdiği tezkerede, karargâh ile fırka ve talimgahlarda istihdam edilmek üzere, talim terbiye ve tahsilleri mükemmel okuryazar genç neferler talep edildi (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1-32). Benzer şekilde, Başyaver Kıdemli Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey'in Ordu Dairesi'ne yazdığı 23 Mart 1918 tarihli tezkerede ise Yirmi Beşinci Fırka ve Otuz İkinci Fırka'da açıkta bulunan mızıkacılardan küçük bir bando oluşturularak karargâhın emrine verilmesi ve mülga Kırk İkinci Fırka'daki yazıcı, terzi ve kunduracılardan talip olanların karargâh emrine girmeleri hususu istirham edildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-59; ATBD, 148, belge no. 19, s. 55). Harbiye Nazırı'nın muvafakati olmadığından söz konusu fırkalardan istenen talepler karşılanmadı (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-61). Ancak talebin az bir kısmı Ordu Dairesi'nin 3 Nisan 1918 tarihli tezkeresiyle Sanayi Depo Taburu'ndan karşılandı, 1 kunduracı ile 1 aşçı ve 1 sıhhiye onbaşısı Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nda istihdam edildi (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1-13).

Karargâhta görevli subaylara emir erleri tahsisıyla ilgili talepler, birkaç kez gündeme geldi. Bu yüzden Kafkas İslam Ordusu Komutanı'nın emriyle Ordu Dairesi Başkanlığına tezkere gönderen Başyaver İsmail Hakkı Bey, karargâhın özel işlerinde ve nakliye hizmetinde istihdam edilmek üzere, emir erleri istedi. Onun bu talebine cevaben Sevk Taburu'ndan 70 civarında emir eri Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'na tahsis edildi. 31 Mart 1918'de ise firkalar ve talimgâhtaki subayların işlerinde istihdam edilmek üzere, 50 emir eri daha talep edildi (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1-33). Zikredilen türden örneklerden anlaşıldığı üzere, ilerleyen süreçte görülen lüzum üzerine birçok nitelikli personel karargâhın emrine verildi. Başlangıçta küçük ölçekli karargâh olarak tasarlanan strüktür, ifade edilen görevlendirmelerden de görüldüğü üzere, günün gereksinimleri doğrultusunda genişletildi.¹⁵²

b. Genişletilen Karargâh

Teşkilatın kuruluşunun dördüncü ayına gelindiğinde ordunun sevk ve idaresini kolaylaştırmak amacıyla karargâhın genişletilmesi lüzumu ortaya çıktı. Genişletme kararının alınmasından önce Nuri Paşa'yla haberleşen Enver Paşa, komutan olarak cephe hattında öteye beriye gönderdiği Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'in merkezde tutulmasını ve karargâh işlerinin ivedilikle düzene konulmasını emretti (8 Temmuz 1918). Genişleyen teşkilatın gereksinimlerini gözetken Enver Paşa'nın kanaatince “kolordu karargâhı” şeklinde bir karargâh strüktürünün kurulması gerekiyordu. Bu yapılandırma için ne kadar zabite ihtiyaç varsa hızlıca bildirilmesini istemekteydi (TTK, KO, no. 3/26). Bahsedilen direktif doğrultusunda 1 Ağustos 1918 tarihi itibarıyla Kafkas İslam Ordusu unsurlarının sevk ve idaresinden mesul genişletilmiş karargâh

¹⁵² Ordu Karargâhı'yla ilgili iç yazışmalardan hareketle ihdas edilen kadrolara yapılan atamaları takip etmek mümkündür. Söz gelişi, 11 Mart 1918 tarihli tezkereyle Dersaadet Şimendifer Alayı'ndan Yüzbaşı Süleyman Efendi Mahmut oğlu Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nda, Üçüncü Ordu Telgraf Depo Bölüğü'nden Mülazımievvel Mustafa Sıdkı Efendi İbrahim oğlu Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Telgraf Müdürlüğünde istihdam edildiler (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-2). Saraçbaşı Hüseyin Hüsnü Efendi, 10 Nisan 1918'de Ordu Karargâhı'nda memuriyete alındı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-50). Günün ihtiyaçlarına binaen kadro talepleri ve atamalar sonraki tarihlerde de devam etti. Bu çerçevede 12 Eylül 1918'de Ordu Karargâhı için 1 nalbant ve 1 tüfekçi talep edildi (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 11-4). Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetinde istihdam edilmek üzere, 1 Ekim 1918'de 10 okuryazar nefer gönderildi (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1-81).

strüktürü ortaya çıktı. Bahsedilen tarihteki strüktürün genel şeması ve görev dağılımı ana hatlarıyla şöyleydi:

Tablo 8. Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Teşkilat Şeması¹⁵³

Kurum	Görev Tanımı
Birinci Şube (Harekât Şubesi)	Askeri harekâtı, şimendifer nakliyatını ve geri hizmetleri, teşkilat, istihbarat, iâşe, sağlık ve baytarlık hizmetlerini tanzim eder.
İkinci Şube (Muamelat-ı Zatiye Şubesi)	Subayların terfii, taltifi ve becayışı gibi özlük işlemlerini, efradın özlük işlemlerini ve günlük emirleri tanzim eder.
Üçüncü Şube (Mehakim Şubesi)	Divaniharp ve diğer muhakeme meselelerini tanzim eder.
Dördüncü Şube (Levazım Şubesi)	Birinci Şube ile koordineli halde iâşe, teçhizat ve maaş işlerini tanzim eder ve memleket kaynaklarının kullanılmasını teşkil eder.
Beşinci Şube (Sertababet Şubesi)	Cephe hattında ve cephe gerisinde sağlık hizmetlerini tanzim eder.
Altıncı Şube (Serbaytarlık Şubesi)	Veterinerlik hizmetlerinin tanzimini, hayvan depolarının tesisini ve ülkedeki hayvan kaynaklarının kullanımını organize eder.
Topçu Müfettişliği	Birinci Şube ile koordineli halde topçu malzemesinin ikmalini teşkil eder, topçu ve piyade cephanesini ikmal eder.
İstihkâm Müfettişliği	İstihkâm malzemesinin ikmalini, demiryollarının onarımı ve iyi halde bulundurulmasını teşkil eder.
Makineli Tüfek Müfettişliği	Birinci Şube ile koordineli halde makineli tüfek malzemesini ikmal eder ve iyi halde tutulmasını teşkil eder.
Evrak Müdürlüğü	Birinci Şube ile koordineli halde Komutanlık namına her türlü yazışmayı tanzim ve takip eder.
Telgraf Müdürlüğü	Birinci Şube ile koordineli halde ordu mıntıkası ve geri hatlarla haberleşmeyi temin eder ve muhabere vasıtalarını ikmal eder.
Posta Müdürlüğü	Özel mektuplar ile resmi muhaberenin ordu merkezine ulaştırılmasını ve İstanbul'a naklini temin eder.
Karargâh Komutanlığı	Ordu Karargâhı'nın iâşesini ve iskânı teşkil eder.

Şubeler, müfettişlikler ve müdürlüklerin 1 Ağustos 1918'deki durumunu gösteren bu şema, kuruluşunu izleyen beş aylık müddette Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nın tam teşekküllü bir teşkilata doğru evrildiğini gözler önüne sermektedir. Ordu Karargâhı şemsiyesi altındaki kurumların hepsi, elbette ki, günün ihtiyaçlarına göre ihdas edilen fonksiyonel yapılanmalardı. Organizasyonun neredeyse bütün alanlarına nüfuz eden bu yapılanma, ilk başlarda 4 şube ve diğer alanlara birkaç personel tahsis edilmesi şeklinde faaliyete geçerken, beş aylık tecrübeden sonra 6 şube, 3 müfettişlik ve 3 müdürlük şeklinde genişletilmişti. Teşkilat şemasında zikredilmeyen Siyasi İşler Şubesi ve sonradan ihdas edilen Muavinlik Şubesi, Menzil Müfettişliği, Otomobil Müfettişliği ve Hat Komiserliği gibi kurumların hesaba katılmasıyla toplam 8 şube, 5 müfettişlik ve 3 müdürlükten oluşan yapılanma, ordu teşkilatını ilgilendiren her türlü meseleye çözüm

¹⁵³ Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nın teşkilat şemasının belirlenmesinde kullanılan malzeme için bkz. ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-7:11-7a, 11-9:11-10; Süleymanov, 1999-b, s. 156-157.

üreten kurumsal mercilerdi. Bu yapılanmanın Osmanlı askeriyesindeki muadilleriyle eşitlenebilmesi için epey mesai harcanması gerekiyordu. O günün koşullarında bunun da pratik formülü bulundu ve bu sıralar ilga edilen Altıncı Ordu Karargâhı erkânıharbiye heyetinin Kafkas İslam Ordusu teşkilatına eklememesine karar verildi (ATASE, BDH, no. 157/695, f. 24; ATASE, BDH, no. 5349/4, f. 94).¹⁵⁴

Karargâhın “beyin merkezi” konumundaki Birinci Şube, her nevi harekât, şimendifer nakliyatı, geri hizmetler, her türlü teşkilatlanma, istihbarat işleri, iaşe, sağlık ve baytarlık hizmetlerinin düzene konulması gibi meseleleri organize etmekteydi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-9). Diğer şubeler, müfettişlikler ve müdürlükler kendilerini alakadar eden her türlü meseleyi Harekât Şubesi olarak bilinen Birinci Şube ile koordine etmek zorundaydılar. Binbaşı Mehmet Tevfik Bey’in müdürü olduğu Harekât Şubesi’nin iş yükü, görünüşe göre, diğer kurumlardan daha fazlaydı. Bu yüzden Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey’in 14 Ağustos 1918’deki emriyle Harekât Şubesi’nin potansiyelinden istifade edilerek Erkânıharp Muavinlik Şubesi kuruldu. Bundan sonra askeri harekâtın hazırlanması ve yönetilmesi, harekât emirlerinin hazırlanması, askeri kıtaatın nakli, istihbarat işleri, efrat ikmali ve seferberlik meseleleriyle Harekât Şubesi meşgul oldu. Muavinlik Şubesi ise ordunun iaşesi ve menzil hizmetlerinde Erkânıharbiye Reisi’ne muavenet etmekteydi. Başlıca görevi iaşenin kesintisiz şekilde tanzimi için gerekli emirlerin verilmesi, cephe gerisindeki sağlık ve baytarlık hizmetlerinin temin edilmesi, yararlıların cephe hattının gerisine nakli, cephan ve hayvan ikmali, her türlü kara ve şimendifer nakliyatının temin edilmesi gibi meseleleri sorunsuz halletmekten ibaretti (ATASE, BDH, no. 3820/10, f. 11-5). Özetle Harekât Şubesi her türlü askeri harekât meselelerinden, Muavinlik Şubesi ise cephe gerisindeki işlerden sorumluydu. Bütün bu işlerin sağlıklı biçimde yürütülebilmesi için her iki şubenin birbiriyle koordineli halde çalışması gerekiyordu.

Muamelat-ı Zatiye Şubesi olarak bilinen İkinci Şube, çeşitli memuriyetlerde görevli zabıtları ilgilendiren tayin, terfî, taltif, tecziye ve becayış gibi özlük işleriyle meşguldü. Ordunun umumi kuvveti, günlük emirler ve efratla ilgili izlenmesi gereken muamele gibi diğer hususlar da bu şubenin sorumluluğundaydı (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-9).

¹⁵⁴ Mülga Altıncı Ordu Karargâhı’nın ilk kademesi 2 Temmuz 1918’de Gence’ye gönderildi (ATASE, BDH, no. 3832/10, f. 25), 27 zabıt ve 200 askerden oluşan ikinci kademesi ise 20 Ekim 1918’de Bakü’ye sevk edildi (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 51-1).

Bahsedilen meselelere diğer şubelerin müdahalesi söz konusu olamazdı. Diğer şube müdürleri subaylar ve askerlerin özlük işlemleriyle ilgili ancak öneride bulunabilirlerdi. Ortaya konulan öneriyle ilgili izlenmesi gereken muamelenin keyfiyeti ise ancak İkinci Şube'yi alakadar etmekteydi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-19). Binbaşı Şerafettin Bey'in müdürlüğünü yaptığı bu şube, harekât süresi boyunca ordudaki subayların çeşitli alanlara atanmaları ve taltif edilmeleriyle ilgili birçok işle meşgul oldu.

Ordu mensuplarını alakadar eden anlaşmazlıkların çözülmesinde gerçek söz sahibi kurum, Mehakim Şubesi idi. Karargâhın 9 Mart 1918 tarihli kuruluş krokisinde bu şube için 2 müşavir kadrosu tahsis edilmişti (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-4; *ATBD*, 148, belge no. 5, s. 19). Şubeye bağlı kurumların istifade ettikleri kanun ve kaideleri ise Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 22 Mart 1918 tarihli talimatnamesinin 10. Maddesine binaen tanzim edildi. Söz konusu maddeye göre Kafkas İslam Ordusu mensupları arasındaki hukuki ve cezai muamelelerde Osmanlı Ordusu'nda geçerli kanun ve kaideler uygulanmalıydı. Yerli askerleri ilgilendiren meselelerde ise Ordu Komutanı kanunların müsaadesi nispetinde hafifletme veya ağırlaştırma yetkisini haizdi (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 10; *ATBD*, 148, belge no. 17, s. 51). Karargâhın genişletilmesi çerçevesinde, diğer kurumlarda olduğu gibi, Mehakim Şubesi'nde de bir dizi gelişmeler yaşandı, divaniharp ve diğer mahkeme işlemleri Üçüncü Şube olarak bilinen kurumun çatısı altında toplandı (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-10). Kurum strüktüründe yargılama makamları oluşturuldu ve münhal kadrolara atamalar yapıldı. Söz gelişi, Gence Divaniharbî'nde Mülazımievvel Muhlis Efendi Raşit oğlu, İhtiyat Mülazımısani Kemal Efendi Cevdet oğlu ve İhtiyat Mülazımievvel Hayrettin Efendi görevlendirildiler (ATASE, BDH, no. 3835/23, f. 39-2). Adli vakalarda ise komutan paşanın danışabileceği Adli Müşavirlik makamı vardı. Hukuk Fakültesi mezunlarından olup Mahkeme İşleri Müdürlüğünde istihdam olunan birinci sınıf kâtip Misbahettin Efendi, Harbiye Nazırı'nın Başyaveri Kâzım Bey'in 13 Mart 1918 tarihli tezkeresiyle bu makama tayin edildi (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-6).

Kafkasya teşkilatına komutanlık yapan paşanın mutlak şekilde askeri meselelerle iştigal etmesi gerekirdi. Kafkasya siyaset sahnesini biçimlendiren iç ve dış faktörler ise paşanın bir şekilde siyasete müdahil olmasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Oysaki Kafkasya'daki Osmanlı siyasetinin selameti açısından paşanın politik meselelere müdahalesini asgariye indirmek ve zuhur eden politik sorunlara kurumsal yapılanma çerçevesinde çözümler

üretmek en makul yaklaşımdı. Böylesine rasyonel yaklaşımın faydalı olacağı düşüncesiyle Siyasi Müşavirlik müessesesi ihdas edildi ve Karahisar Mebusu Ahmet Ağaoğlu ile Tıp Fakültesi müderrislerinden Ali Hüseyinzade Ordu Komutanı'nın siyasi müşavirleri sıfatıyla Kafkasya'ya izam edildiler.¹⁵⁵ Bunun yanında ordu teşkilatını alakadar eden her türlü politik meselelerle iştigal etmek üzere Siyasi İşler Şubesi kuruldu. Teşkilat krokilerinde bahsi çok az geçen bu şubenin fonksiyonu, Harbiye Nazırı'nın 22 Mart 1918 tarihli talimatnamesinde gayet açık biçimde ortaya konulmuştu. Talimatnamenin 4. ve 5. maddelerine göre Ordu Komutanı siyasi meseleleri Siyasi İşler Şubesi aracılığıyla resen tedvir etmekle beraber, lüzumu görüldüğü hallerde Erkânıharbiye Reisi'yle Siyasi İşler Müdürü'nün mütalaalarını alarak karar verebilirdi (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 10; ATBD, 148, belge no. 17, s. 50). Zikredilen hususlardan anlaşıldığı üzere, Azerbaycan Hükümeti ile Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı arasındaki her türlü siyasi münasebet ve irtibatı bu şube temin etmekteydi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-17; TTK, KO, no. 17/69, s. 18; Budak, 1988, s. 82).

Siyasi İşler Şubesi'ne yapılan atamalarla ilgili birçok bilgi ve kayıt günümüze ulaşmıştır. Bu minval üzere yapılan ilkin tespitlere göre, 5 Mayıs 1918'de Mehmet Sadık Efendi ile Hasan Tahsin Efendi Siyasi Şube'de memur olarak görevlendirildiler (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-52). Şube Müdürlüğüne ise Binbaşı Tevfik Bey tayin edildi. Amma velakin hasta olması hasebiyle görev mahalline gidemedi (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 8-5; ATASE, BDH, no. 1851/111, f. 24-1). Bakü'nün kurtarılmasından sonra oluşan siyasi iklimde müdürlük makamına atanan Kaymakam Naim Cevat Bey döneminde Siyasi İşler Şubesi'nin faaliyetinde canlanma oldu. Özellikle orduyu alakadar eden her türlü politik mesele bu şubenin sorumluluk alanına girdi ve Kafkas İslam Ordusu ile Azerbaycan Hükümeti, Bakü Mevki Komutanlığı, Alman Murahhaslığı, Avusturya Murahhaslığı ve diğer konsoloshaneler arasındaki her türlü meselenin düzene konulmasına memur edildi (ATASE, BDH, no. 3832/10, f. 36).¹⁵⁶

¹⁵⁵ Misyonlarını tamamladıktan sonra İstanbul'a dönen Ahmet Ağaoğlu ile Ali Hüseyinzade'nin Kafkasya'daki çalışmaları İstanbul mahfillerinde takdir edildi ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın 26 Ağustos 1918 tarihli maruzatıyla onlara büyük rütbeden birer nişan verilmesi söz konusu oldu (BOA, A.VRK, no. 820/49).

¹⁵⁶ Siyasi İşler Şubesi Müdürlüğü görevini bir süre boyunca Alaettin Bey yürüttü. Bu görevden ayrıldıktan sonra ise Azerbaycan Polis Müfettiş-i Umumiliğinde istihdam edildi (ATASE, İSH, no. 181/199).

Karargâh strüktüründeki diğer şubeler, müfettişlikler ve müdürlüklerin her birinin kendine özgü işgal alanları vardı. Ordunun genel teşkilatıyla alakalı olması hasebiyle onların açıklanışını şimdilik erteleyerek, Bakü'nün kurtarılmasının akabinde düzenlenen bir krokiye istinaden karargâhtaki üst düzey görevlendirilmelerle ilgili şöyle bir tablo oluşturulabilir:

Tablo 9. Kafkas İslam Ordusu Karargâhı İdari Kadrosu¹⁵⁷

Görevli	Rütbe	Görev
Nuri Paşa	Ferik	Ordu Komutanı
Osman Bey	Miralay	Erkânharbiye Reisi
Süleyman Asaf Efendi	Yüzbaşı	Ordu Yaveri
Celal Efendi	Süvari Yüzbaşı	Emir Zabiti
Sultan Efendi	Mülazımievvel	Ordu Yaveri
Tevfik Bey	Erkânharb Binbaşı	Birinci Şube Müdürü
Şerafettin Bey	Binbaşı	İkinci Şube Müdürü
Hayrettin Bey	Müşavir-i Adli	Üçüncü Şube Müdürü
Ömer Fevzi Bey	Kaymakam	Dördüncü Şube Müdürü (Levazım Reisi)
İbrahim Hakkı Bey	Kaymakam	Beşinci Şube Müdürü (Sertabip)
Zihni Efendi	Mülazımievvel	Sertabip Muavini
Hamdi Bey	Kaymakam	Altıncı Şube Müdürü (Serbaytar)
Ziya Bey	Kaymakam	Serbaytar Vekili
Necati Efendi	Yüzbaşı	Serbaytar Muavini
Kemal Bey	Kaymakam	Topçu Müfettişi
Mahur Efendi	Yüzbaşı	Topçu Müfettişi Yaveri
Süleyman Efendi	Binbaşı	Makineli Tüfek Müfettişi
Neşet Efendi	Yüzbaşı	Makineli Tüfek Müfettiş Muavini
Naim Cevat Bey	Kaymakamı	Siyasi İşler Şubesi Müdürü
Mehmet Ali Efendi	Binbaşı	Ordu Karargâhı Komutanı
Muhittin Efendi	Mülazımievvel	Ordu Karargâhı Komutan Muavini
Ali Nazmi Efendi	Binbaşı	Telgraf Müdürü
Yakup Efendi	Mümeyyiz	Posta Müdürü

Zamanın çarkını 1918'in Eylül ayından geçmişe doğru çevirmek suretiyle önceki aylarda yapılan atamalarda bazı değişiklikler yapıldığı rahatlıkla gözlemlenebilir. Bunların hepsinin açıklanışını ilgili kısımlara bırakarak, şimdilik karargâh merkezinin yerinin belirlenmesi gerekir. Bu meseleyle ilgili eldeki bulgulara göre, Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya ulaştığı tarih itibarıyla neresinin teşkilata merkez olacağı meselesi özellikle önem arz etti. Nuri Paşa'nın kendisi 20 Mayıs 1918'de henüz Zengezur'da iken Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği şifreli telgrafında, karargâhını beş gün sonra varacağı Nuha kasabasında kurmayı planladığını bildirmekteydi (ATBD, 148, belge no. 24, s. 72). 24 Mayıs 1918'de Yevlah İstasyonu'nda düzenlenen karşılama töreninden

¹⁵⁷ Kafkas İslam Ordusu Karargâhı idari kadrosunun belirlenmesinde kullanılan arşiv malzemesi için bkz. TTK, KO, no. 15/50.

sonra halk temsilcileriyle yapılan görüşmede karargâh merkezinin neresi olacağı enine boyuna tartışıldı. İlk önce Nuha şehri üzerinde karar kılındı. Sonra ise Bolşevik-Ermeni tehlikesine karşı etkin mücadele edilebilmesi için elverişli mevkide ve şimendifer hattı üzerinde bulunması hasebiyle Gence şehri tercih edildi.¹⁵⁸ Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'da yürüttüğü operasyonların neredeyse tamamı Gence'de yerleşen bu karargâh üzerinden sevk ve idare olundu. Operasyonların başarıya ulaşip Azerbaycan'ın kalpgâhının işgalden kurtarılmasından sonra Ordu Karargâhı'ndaki bütün kurumların Bakü şehrine nakledilmesi söz konusu oldu (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 23). Böylece Bakü'nün kurtuluş tarihinden mütareke sonrasındaki tahliye işlemlerine kadar geçen müddette Bakü şehri, Kafkas İslam Ordusu'nun karargâh merkezi oldu.

1.3. GERİ HİZMETLER

Ordu organizasyonunda strateji ve taktik dışında kalan haberleşme, nakliye, beslenme, sağlık, veterinerlik, teçhizat ve tahliye gibi türlü işler bütününe askeri literatürde geri hizmetler denir (Türkçe Sözlük, 1998, c. 1, s. 844). Kafkas İslam Ordusu teşkilatının 1 Ağustos 1918 tarihli karargâh krokisinde ikmal olarak da betimlenen bu tür geri hizmetlerden genelde Birinci Şube sorumluydu. 14 Ağustos 1918'de uygulamaya konulan yeni teşkilat nizamnamesine göre askeri kıtaat nakliyatı Birinci Şube'nin görev alanında kalırken, menzil teşkilatını alakadar eden her türlü geri hizmet, askeri nakliyat dışındaki kara ve şimendifer nakliyatının tanzimi Muavinlik Şubesi'ne devredildi. Şimendifer hatlarındaki iyileştirme çalışmaları ve tahrip olan hatların onarılması gibi yan hizmetler İstihkâm Müfettişliğine bırakıldı. Demiryollarının askeri amaçlarla kullanılmasına nezaret işi, Menzil Müfettişliğine bağlı Hat Komiserliği'ne havale edildi. Şimendifer hatlarının ulaşamadığı alanların lojistik ihtiyaçlarını Otomobil Müfettişliği üstlendi. Ordunun İstanbul mahfilleri ve diğer makamlarla haberleşmesini Telgraf Müdürlüğü ve Evrak Müdürlüğü temin etti. Ordu mensuplarının aileleriyle mektuplaşmaları ve diğer özel durumlar için Posta Müdürlüğü'nün hizmetinden istifade edildi. Ordunun teçhizat, cephane ve iaşe malzemeleriyle temin edilmesini Levazım

¹⁵⁸ Kafkas İslam Ordusu karargâh merkezi hususunda bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-3; TTK, KO, no. 17/69, s. 3; TTK, KO, no. 17/76, v. 2; Yüceer, 1996, s. 72; Süleymanov, 1999-a, s. 28; Süleymanov, 1999-b, s. 106; Karaköse, 2012, s. 160; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 410; Güler, 2021, s. 153; Budak, 1998, s. 73; İsgenderov, 2008, no. 1, s. 64.

Şubesi üstlendi. Topçu malzemelerinden Topçu Müfettişliği, makineli tüfek malzemelerinden Makineli Tüfek Müfettişliği sorumlu oldu. Ülke genelindeki hayvan kaynaklarının depolanması ve kullanımı ile her türlü veterinerlik hizmeti Serbaytarlık Şubesi'nin görev alanıydı. Cephe hattında yaralanan askerlerin harekât bölgesi gerisine alınması ve tedavisi Sertababet Şubesi'nin iştigal alanı oldu.

1.3.1. Haberleşme ve Nakliye

Kafkas İslam Ordu'sunun hem iç hem de dış muhaberesinin temin edilmesi amacıyla karargâha bağlı olarak Telgraf Müdürlüğü ve Posta Müdürlüğü oluşturuldu. Karargâhtaki iç ve dış yazışmalar Evrak Müdürlüğü'nün sorumluluğuna bırakıldı. Gizlilik derecesi yüksek evrakın ulaştırılmasında özel kuryelerden istifade edildi. Her biri 200 kilometre menzilli 4 telsiz telgraf takımı teşkilatın emrine verildi. Dış telgraf haberleşmesi Gence-Tiflis-Batum ve Gence-Gümrü-Kars-Batum hatları üzerinden yapıldı. Harekât bölgesindeki muharip unsurların ilerlemesine eş zamanlı olarak, Gence ile Müsüslü-Kürdemir-Bakü arasındaki iç telgraf hatlarının çalışır halde olmasına özen gösterildi. Takviye kıtaatının sevkıyatı ve lojistik ihtiyaçların karşılanmasında demiryollarının imkanlarından istifade edildi. 4 Haziran 1918'de imzalanan Batum antlaşmalarına Güney Kafkasya Demiryollarının askeri amaçlarla kullanılmasına olanak tanıyan özel maddeler eklendi. Almanya'nın teşvikiyle Gürcistan'ın kendi topraklarından geçen demiryollarını Osmanlı kıtaatına kapatması, diplomatik görüşmeler yoluyla geç de olsa çözülebildi. Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'daki en önemli müttefiki olan Azerbaycan Hükümeti topraklarındaki demiryolları 4 Haziran ve 14 Temmuz 1918'deki antlaşmalarla Osmanlı Devleti Askeri Demiryollar ve Limanlar Genel Müdürlüğü tarafından işletilmeye başlandı. Buna dayalı olarak, Azerbaycan topraklarındaki demiryolları da askeri amaçlarla kullanıldı. Demiryollarının olmadığı veya tahrip olduğu bölgelerde nakliye arabaları ve otomobiller gibi alternatif taşıtlardan istifade edildi.

a. Muhabere Teşkilatı

Kafkas İslam Ordusu ile düzenli ve kesintisiz haberleşmenin temini amacıyla 1918'in Mart ayının ilk haftasında Telgraf Müdürlüğü kuruldu. Teşkilatın iskeletini oluşturan 3

piyade fırkasının her birinde ayrıca telgraf ve telefon takımı teşkil edildi. Kurumsal organizasyonun hemen ardından personel atamaları yapıldı. 3 Mart 1918'de Birinci Kafkas Fırkası Telgraf ve Telefon Takımı Komutanlığına İhtiyat Zabit Namzedi Asım Efendi, İkinci Kafkas Fırkası Telgraf ve Telefon Takımı Komutanlığına İhtiyat Zabit Namzedi Haydar Efendi ve Üçüncü Kafkas Fırkası Telgraf ve Telefon Takımı Komutanlığına İhtiyat Mülazımısani Dursun Efendi'nin ataması yapıldı. 5 Mart 1918'de ise Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Telgraf Müdürlüğüne Mülazımievvel Mustafa Sıdkı Efendi tayin edildi (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-2).¹⁵⁹ Sözü edilen yapılanma Ordu Karargâhı'nın proforma teşkilatına da yansdı, karargâhın 9 Mart 1918 tarihli teşkilat krokisine telsiz telgrafından anlayan mülazım rütbesiyle 1 telgraf zabiti kadrosu tahsis edildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-4; *ATBD*, 148, belge no. 5, s. 19). Fırkaların her birinin karargâh kadrosunda ise 2 telefon ve telgraf zabiti görevlendirilmesi kararlaştırıldı (*ATBD*, 148, belge no. 3-1, s. 9).

Düzenli ve kesintisiz muhaberenin temin edilmesi amacıyla teşkilatın telefon ve telgraf gibi türlü alet ve edevata ihtiyacı vardı. Ordu Komutanı Nuri Paşa, 6 Mart 1918'de söz konusu malzemelerin tedarik edilmesi hususunda ilgili mercilere başvurarak, muhabereye müsait ve develer üzerinde taşınabilir her biri 200 kilometrelik sahada etkili üç takım halinde toplam 600 kilometrelik sahayı kapsayan telsiz telgraf istasyonu talebinde bulundu (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1). 18 Mart 1918'de Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa aracılığıyla Başkomutanlık Vekaleti Başyaverliğine yazdığı tahriratında da teşkilatına esas olmak üzere küçük çaplı bir telgraf müfrezesi teşkil edilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 12-2; *ATBD*, 148, belge no. 13, s. 36). Muhabere teşkilatının kadrosu ve sözü edilen ihtiyaçlar listesi, birkaç günlük çalışmadan sonra ana hatlarıyla ortaya çıktı. Komutan Paşa adından 21 Mart 1918'de Başkomutanlık Vekâletine tahrirat gönderen Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey, mensubu olduğu ordu için 200 kilometrelik mesafe ile muhabere edilebilir 4 seyyar telsiz telgraf istasyonu ile 4 takımlı bir telgraf bölüğü ve Telgraf Müdürlüğünde istihdam edilmek üzere nitelikli personelin temin edilmesi hususunda gerekli hazırlıkların yapılması için müsaade istedi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-49). Telgraf Müdürlüğü, Posta Şubesi, Telgraf Şubesi, Teçhizat-ı Fenniye Deposu ve Vesait-i Nakliye kısımlarından ibaret

¹⁵⁹ Bakü'nün kurtarılmasından sonraki tarihe ait karargâh kadrosu çizelgesinde Telgraf Müdürü olarak Binbaşı Ali Nazmi Efendi'nin ismi kaydedilmiştir (TTK, KO, no. 15/50).

olmasını önerdiği muhabere teşkilatında, Mehmet Nazım Bey'e göre, 15 zabıt ve erkân, 8 küçük zabıt ve efrat, 6 hizmetli, 19 seyis neferi istihdam olunmalıydı (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-50). Talep listesinde torna, matkap, mengene, kumpas, pergel, testere, çekiç, kısıkaç, keski, makas, ebonit, kamineto, havya, iğne, ege, fakfon, parafin ve tutkal gibi Telgraf Bölüğü Malzeme Tamirhanesi'nde müstahdem demirci, terzi, marangoz ve kunduracı esnafının ihtiyacı olan birçok malzeme vardı (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-51:1-52). Malzeme sandığı, telefon, telgraf makinesi, sahra kablosu, portatif merdiven, kürek, balta, balyoz, portatif sandalye, portatif masa gibi Telgraf Takımı için gerekli birçok teknik malzeme ve avadanlık da bu listeye ekliydi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-53).

Harbiye Nazırı'nın onayına sunulmadan önce muhabere teşkilatının kadro ve ihtiyaçlar listesi üzerinde Ordu Dairesi'nde titizlikle çalışıldı ve tek mil teşkilat krokisi oluşturuldu. 21 Mart 1918'de Harbiye Nezaretine sunulan kroki taslağında muhaberat için 200 kilometre mesafede haberleşmeye olanak sağlayan 4 seyyar telsiz telgraf istasyonu temin edilmesi, 1 ordu telgraf bölüğü heyeti, 4 telgraf takımı, Ordu Telgraf Müdürlüğü, Ordu Telgraf ve Posta Şubeleri Müdürlüğü ve Teçhizat-ı Fenniye Deposu oluşturulması teklif edildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-45). Enver Paşa, söz konusu krokiyi 23 Mart 1918'de çok az değişikliklerle onaylandı. Böylece Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'na merbut Ordu Telgraf Müdürlüğü ve Ordu Posta Şubesi, Telgraf Müdürlüğüne merbut Teçhizat-ı Fenniye Deposu, üçü yalnız malzeme halinde ve biri mükemmel olmak şartıyla 4 takımlı 1 Telgraf Bölüğü kurulması kararlaştırıldı. Teşkilatın kuruluş işleri Muhabere ve Muvasala Müfettişliğine havale olundu (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 2). Ordu Telgraf Müdürlüğüne binbaşı rütbesiyle 1 müdür, yüzbaşı rütbesiyle 1 müdür yardımcısı, 2 yazıcı ve 2 hademe kadrosu tahsis edildi. Ordu Posta Şubesi'nin kadrosu 4 sivil posta memuru ve 2 hademeden meydana geldi. Teçhizat-ı Fenniye Deposu'na mülazım rütbesiyle 1 müdür, 1 telgrafçı küçük zabıt (yazıcı), 2 muavin ve 2 hademe kadrosu verildi. Telgraf Bölüğü kurmay heyetine 4 zabıt, çeşitli alanlarda istihdam edilmek üzere 20 küçük zabıt ve efrat, 1 sivil memur ve 1 hademe, 5 muhabere memuru ve 2 hat çavuşu, nakliye erkânı heyetine 14 küçük zabıt ve efrat kadrosu tahsis edildi. Telgraf Takımında ise mülazım rütbesiyle 1 takım komutanı, 4 telgraf çavuşu, 9 telgrafçı onbaşı, 53 telgraf neferi, 1 makine tamircisi, 1 sıhhiye neferi, 1 boruzen, 2 yazıcı ve 1 emir erinin istihdamı planlandı. Telgraf Takımı'nın nakliye kadrosunda ise 1 nakliye çavuşu, 1 saraç, 1 nalbant

ve 35 nakliye neferi istihdamı kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 2-1:2-3; ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 15-1:15-3).

Teşkilat krokisi ve kadro çizelgesinin onaylanmasını izleyen günler ve haftalar boyunca münhal pozisyonlara gerekli atamalar yapıldı. Mülazımievvel Salih Efendi'nin Telsiz Telgraf Bölüğü Zabitliğinde, Mülazımievvel Mustafa Remzi Efendi'nin Telgraf Bölüğü'nde, Mustafa Hayrettin Efendi'nin hesap memuru olarak Telgraf Bölüğü'nde, Mülazımisani Kemal Efendi'nin Telgraf Bölüğü Nakliye Zabitliğinde, Mülazımisani Muhyiddin Turgut Efendi'nin Telsiz Telgraf Bölüğü Nakliye Zabitliğinde, Çavuş Hasan Ali Efendi'nin Telgraf Bölüğü'nde, Kenan Efendi'nin Muhabere Memurluğunda, Mülazımisani Kemalettin Efendi'nin Teçhizat-ı Fenniye Deposu Müdürlüğünde, Süleyman Efendi'nin Telgraf Takım Komutanlığında, Mülazımievvel Alaettin Efendi'nin Telgraf Müdür Yardımcılığında istihdamları bu kategorideki atamaların tespit edilebilen sadece birkaç örneğidir.¹⁶⁰

Haberleşme mekanizmasının görev dağılımında yeni düzenlemeler yapıldığı dönem itibariyle Posta Şubesi, doğrudan karargâha bağlı Posta Müdürlüğüne dönüştürüldü.¹⁶¹ Böylece haberleşme teşkilatı, Telgraf Müdürlüğü ve Posta Müdürlüğü olmak üzere, iki kısma ayrıldı. Ordu Karargâhı'nın 1 Ağustos 1918 tarihli genel krokisinde her iki kurumun görev dağılımı gayet net biçimde açıklığa kavuştu: Birinci Şube ile koordineli şekilde çalışacak olan Telgraf Müdürlüğü'nün başlıca görevi, cephe hattındaki tüm ordu mıntikasıyla cephe gerisinin haberleşmesini organize etmek ve muhabere araçlarını ikmal etmekten ibaretti. Posta Müdürlüğü ise özel mektuplar ile resmi haberlerin ordu merkezine ulaştırılması, kıtaata sevki ve İstanbul'a aktarılmasıyla meşguldü (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-10). Karargâhı alakadar eden kurumlar arası her türlü yazışma ise Evrak Müdürlüğü'nün sorumluluğundaydı. Komutanlık namına gelen bilcümle tahrirat önce müdürlüğe teslim edilir, daha sonra Evrak Müdürü tarafından topluca Erkânıharbiye Reisi'ne götürülürdü.¹⁶² Evrakın üzerine ilgili şubeye havale olunmasıyla ilgili reisin

¹⁶⁰ Zikredilen görevlendirmelerle ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 1851/111, f. 11; ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-22; ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-27:1-30; ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-44; ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-51; ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-68.

¹⁶¹ Harbiye Nezareti Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğü'nün 15 Haziran 1918 tarihli muhtırasıyla Posta Müdürlüğü makamına, Beşinci Ordu Posta Müdürlüğünde yeterli düzeyde tecrübe kazanmış olan Yakup Efendi atandı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-78). Yakup Efendi'nin memuriyet mahalline sevki ise ancak 5 Ağustos 1918'de mümkün oldu (ATASE, BDH, no. 3835/23, f. 2-22).

¹⁶² Kuruluş dönemi itibariyle Evrak Müdürlüğü görevini Süvari Yüzbaşı Sabri Efendi yürütmekteydi. Nuri Paşa'nın 12 Ağustos 1918 tarihli 4 numaralı emriyle Sabri Efendi Aktaş'taki Süvari Bölükleri

kaydı düşüldükten sonra Evrak Müdürlüğünde kayıt ve tevzi işlemleri yapılırdı. “Zata mahsus” işaretli tahrirat hiçbir şekilde açılmaz, doğrudan Erkânıharbiye Reisi’ne gönderilirdi. Reisin incelemesinden sonra Komutan Paşa’nın görmesi gereken evrakın üzerine “Komutan Paşa” ibaresinin kısaltması gibi “K.P.” işareti konurdu. İşaretin altı “K.P.” şeklinde çizilmiş olursa evrak bir an önce Komutan Paşa’ya sunulur, sonra ilgili şubeye teslim edilirdi. Erkânıharbiye Reisi’nin altını çizmediği “K.P.” notlu evrak doğrudan ilgili şubeye sevk olunur ve şubenin gerekli muamelesinden sonra Komutan Paşa’ya sunulurdu. İç yazışma usulüne uygun olarak, Komutan Paşa’nın evrak üzerindeki notları ve imzası kırmızı renkli kalem, Erkânıharbiye Reisi’nin notları ve imzası ise mavi renkli kalemle yazılırdı (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-9; Süleymanov, 1999-b, s. 156).

Komutan Paşa’ya arz edilmesi icap eden her bir mesele ve sunulan her bir evrakın müsveddesi önce Erkânıharbiye Reisi’ne gösterilirdi. Şubelerden gelen evrak Komutan Paşa’ya imzalatıldıktan sonra mahalline gönderilmek üzere Evrak Müdürlüğüne teslim edilirdi. Resmi evrakla ilgili işlemlerde intizam ve mahremiyet şarttı. Şubelerin daima birbirleriyle temasta olmaları gerekliydi. Özellikle harekâtla ilgili meselelerde tüm şubelerin koordinasyonu kaçınılmazdı. Bir şube tarafından yapılıp diğer şubeleri alakadar eden muamelenin birer sureti icap eden şubelere gönderilmeliydi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-9). Ordu Karargâhı ile diğer kurumlar arasındaki muhabere ve tahrirat akışının aksamaması için işlerin bekletilmeden günü gününe yapılması elzemdi. Mesai saatleri dışındaki işlemler için Evrak Odası’nda nöbetçi subay bulundurulurdu. Mesai saatleri dışında gelen evrak ve telgraflar önce ona ulaştırılır, nöbetçi subay ise lüzum derecesine göre aciliyet arz eden evrakla ilgili Evrak Müdürlüğüne bilgi verirdi. Mesai saatleri dışı işlemlerin kesintisiz yürütülebilmesi için haftalık nöbetçi çizelgeleri oluşturulmaktaydı (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-10). Tüm bu uygulamaların temel amacı, karargâh ile ön cephe arasında kesintisiz haberleşmeyi temin etmekten ibaretti.¹⁶³

Komutanlığına atandığından Evrak Müdürlüğü görevine Yüzbaşı Lütfü Efendi tayin edildi (ATASE, BDH, no. 3820/8, f. 16-a).

¹⁶³ 1918’in Ağustos ayının ilk haftasında yapılan Birinci Bakü Taarruzu’nun başarısızlıkla sonuçlanması üzerine ordu birimleri arasındaki muhaberenin keyfiyeti gözden geçirildi ve Kuzey Grubu Komutanı Kaymakam Osman Bey imzasıyla alaylar ve taburlar komutanlıklarına gönderilen emirde, muharebe raporlarının geç geldiğine dikkat çekilerek, yeni yazışma usulü telkin edildi. Yeni usul gereğince muharebe raporları, sabah ve akşam raporları olmak üzere, saat 4.35 ve 16.35’te yani 24 saat içinde 2 kez gönderilmeliydi (ATASE, BDH, no. 5309/49, f. 30).

Karargâh teşkilatına merbut yukarıda zikredilen üç kurum, Kafkas İslam Ordusu'nu alakadar eden her türlü yazışma ve haberleşmeyi kesintisiz olarak organize etmekten sorumluydu. Gizlilik derecesi mühim evrakın güvenilir olmayan kişilere emaneti sakıncalı görüldüğünden özel kuryelerin kullanılması uygun görülmüştü. Batum-Tiflis-Gence rotasında böylesine bir güvenli hat mevcuttu. Batum'da Yüzbaşı İbrahim Efendi ve Mülazım Arif Efendi, Gence'de ise Mülazımievvel Safi Efendi söz konusu hizmette görevlendirilen kurye zabıtlarıydı (ATASE, BDH, no. 2943/611, f. 5-1; ATASE, BDH, no. 2949/639, f. 15; ATASE, BDH, no. 3830/5, f. 91). Batum-Tiflis-Gence şimendifer hattında haftada üç kez hareket eden trenlerde yolculuk yaparak mühim evrağı ilgili mercilere ulaştıran bu kuryeler güvenli iletişim hattını temin etmeye çalışmaktaydılar. Güvenli hattaki ilk durağın Üçüncü Ordu'nun karargâh merkezi konumundaki Batum şehri olması, Kafkas İslam Ordusu'nun tabi olduğu özel muhabere teamülleriyle alakalıydı. Önceden de ifade edildiği üzere, ordunun İstanbul mahfilleriyle bütün muhaberatının Üçüncü Ordu üzerinden yürütülmesine karar verilmişti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-18; ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 76-1:76-2).¹⁶⁴

Kafkasya ile posta ve özel kurye dışındaki genel telgraf muhaberesi, iki hat üzerinden gerçekleşmekteydi. Bunlardan birisi Tiflis üzerinden Batum'a, diğeri ise Gümrü ve Kars üzerinden Batum'a ulaşmaktaydı (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 37). Gümrü-Karakilise Demiryolu boyunca uzanan 7 telgraf hattından 2 tanesi Gence ile muhabere için teçhiz edilmişti (ATASE, BDH, no. 3193/81, f. 15-2). Gürcistan'dan geçen telgraf hattı pek güvenli değildi ve Gürcü Hükümeti'nin muhaberatı engellemek amacıyla envaiçeşit müşkülât çıkarması mevzubahisti. Ermenistan üzerinden geçen diğer telgraf hattının da benzer müşkülâtı mevcuttu (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 37). Bu rotadaki haberleşme sorunlarını asgariye indirebilmek için Karakilise ile Akstafa arasında yeni telgraf hattının inşası önerildi (ATASE, BDH, no. 3193/81, f. 33-2). Kısa süreli incelemeden sonra Karakilise ile Akstafa arasında telgraf hattının zaten mevcut olduğu, hatta hattın birkaç kez tamir ve ıslah edildiği ortaya çıktı. Muhabere yapılamamasının nedeni ise Akstafa'da telgraf memurunun bulundurulmamasıydı. Bu yüzden Kafkas İslam Ordusu Komutanlığından acilen Akstafa'da bir telgraf memurunun görevlendirilmesi talep edildi

¹⁶⁴ Söz konusu muhabere teamülü Kuzey Kafkasya teşkilatında da mevcuttu. Bu teşkilata bağlı muharip unsurların İstanbul mahfilleriyle haberleşmesinin Kafkas İslam Ordusu Karargâhı üzerinden yürütülmesi uygun görülmüştü (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 37).

(ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 13). Söz konusu memurun görevlendirilmesinden sonra Gence ile irtibat rahatlıkla sağlanabilirdi. Çünkü Akstafa'nın bağlı olduğu Kazah mıntıkası ile Gence arasında kesintisiz ve güvenli telgrafı hattı mevcuttu (ATBD, 148, belge no. 33, s. 99-100).

Gence'deki karargâh merkezinin harekât bölgesindeki muharip unsurlarla haberleşmesinin temin edilmesi amacıyla iç muhabere hattının kurulması mevzubahis oldu. Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Kaymakam Mürsel Bey'in Dokuzuncu Alay, Onuncu Alay ve Telgraf Takımı Komutanlıklarına gönderdiği 17 Haziran 1918 tarihli emirnamede bahse konu iç muhabere teşkilatının esasları belirlendi. Bir sureti bilgilendirme amacıyla Kafkas İslam Ordusu Ekrânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e de iletilen bu emre göre, Gence-Müsüslü arasındaki telgraf ve telefon muhaberesinin temin ve tesisine Beşinci Kafkas Fırkası Telgraf Takımı Muavini Veliyüddin Efendi memur edildi. Gence-Müsüslü hattı, Gence-Yevlah ve Yevlah-Müsüslü olmak üzere, iki kısma ayrıldı. Gence-Yevlah arasındaki Dalmehmetli ve Mingeçevir istasyonlarına birer zabıt komutasında birer mangalık efrat ikame olunması ve bunlara telgraf takımından birer de telefon makinesi verilmesi kararlaştırıldı. Yevlah-Müsüslü arasındaki Lekı, Ucar ve Müsüslü istasyonlarına da mangalar ikamesi ve onlara da birer makine verilmesi uygun görüldü. Görevli oldukları mıntikalardaki silahlı Müslümanları etraflarına toplayan zabıtlere mangalarındaki muhafız asker sayısını artırma yetkisi verildi. İstasyonlara konuşlandırılan mangaların başlıca görevi, bulundukları hattı muhafaza etmek ve zabıtlere aracılığıyla kesintisiz muhabereyi temin eylemekten ibaretti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 25).

Söz konusu planlamaya uygun olarak oluşturulan muhabere hattı üzerinden gerçekleşen haberleşmede bazen sorunlar yaşanmaktaydı. Bunun nedeni genelde tabiat ve sert iklim koşullarından kaynaklanan engeller olduğu gibi, bazen de bilinçsizlik nedeniyle vukua gelen arızalardı. Nuha-Gence telgraf hattında meydana gelen arızaların büyük oranda kullanım hatasından kaynaklı olması gayet ilginç bir vaka idi. Haldan Mevki Komutanlığının kendi bölgesinden geçen hatta telefon raptetmesi, telgraf muhaberesinin kesintiye uğramasının başlıca sebebiydi (ATASE, BDH, no. 3828/43, f. 9). Bu haber Nuri Paşa'ya iletildiği vakit arıza çıkaran telefonun sökülmesini ve mevki komutanının da muhabere için başka bir hat kullanması hususunda uyarılmasını emretti (ATASE, BDH, no. 3820/8, f. 16-1). Mahiyeti itibarıyla buna benzer başka bir örnek, Gence-Müsüslü

muhabere hattında yaşanan sorunlardı. Normal koşullarda şimendifer hattı boyunca çekilmiş olan telgraf hattıyla Gence ile Müsüslü İstasyonu arasında her zaman kolaylıkla muhabere edilebilirdi. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Müsüslü Müfrezesi ile telefon bağlantısı, bizzat bu hat boyunca Ucar'a, Ucar'dan Gökçay'a ve oradan da Karameryem üzerinden Padar'a kadar uzatılmıştı. Bu hattın kabloları, halkın bilgisizliği ve dikkatsizliği yüzünden sıklıkla kırılmaktaydı. Özellikle Gökçay ve Kürdemir savaşları döneminde çobanların gafletinden dolayı otlaklardaki hayvan sürülerinin telefon ve telgraf kablolarını sıklıkla kırması nedeniyle muhabere hattında arızalar meydana gelmekteydi. Bu kabil arızaların onarımı için azami gayret gösterilse de benzer gerekçelerle muhabere kesintisi tekrarlanmaktaydı (Rüştü, 1934, s. 68, 73, 89). Karargâh merkezinin bulunduğu Gence ile Berda mıntıkası arasındaki irtibatı temin eden telgraf hattında ise bazen nedeni tespit edilemeyen arızalar meydana gelmekteydi (ATASE, BDH, no. 3822/18, f. 49-1). 35 kilometrelik kısmı Ermenilerin meskûn olduğu bölgeden geçen Akdam-Karabulak telgraf hattında vukua gelen arızaların sebebi ise sert iklim koşulları ve fırtınalı yağmurlardı (ATASE, BDH, no. 3822/18, f. 56).

Değişik nedenlerden dolayı vukua gelen arıza ve sorunların her birisinin kendi koşullarına uygun çözümleri vardı. Örneğin, Müsüslü ve Gökçay taraflarında halkın bilinçsizliğinden dolayı sıklıkla tahrip olan muhabere hattının ıslahı için ideal çözüm gibi, telgraf kablolarının direkler üzerine alınması ve hat boyunca piyade ve süvarilerden meydana gelen ufak müfrezelerin devriyeler halinde gezmesi emredildi (Rüştü, 1934, s. 82). Telgraf hattının olmadığı veya onarılamadığı yerlerde ise seyyar telsiz telgraf istasyonları kullanılabilirdi. Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Kaymak Mürsel Bey de böyle bir telgraf muhaberesinin kurulmasında çok istekliydi. Bunun için Tiflis'te makinesiyle beraber 1 Türk muhabere memuru bulundurulmalıydı. Gence'deki fırka muhabere memuru, Tiflis'teki muhabere memuruyla irtibata geçerek, Tiflis üzerinden Batum'daki Üçüncü Ordu Karargâhı'na rahatlıkla ulaşabilirdi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 22-5). Sonraki tarihlerdeki uygulamalardan görüldüğü üzere, Gümrü'deki telsiz telgraf istasyonu ile Beşinci Kafkas Fırkası'nın Gence'deki telsiz telgraf istasyonu arasında böylesine muhabere hizmeti teşkil edilmişti (ATASE, BDH, no. 2929/551, f. 5).

b. Şimendifer Nakliyatı

Cephe hattı ile geri hatları ilişkilendiren ve ordunun lojistik ihtiyaçlarını karşılayan en önemli kurum, hiç kuşkusuz, nakliye teşkilatıydı. İkmal ve iaşenin kesintisiz olarak temin olunmasında bu teşkilatın fonksiyonu çok büyüktü. Muhtemelen bu yüzden ilkin teşkilatlanma döneminde Kafkas İslam Ordusu Karargâhı ile orduya merbut üç fırkanın şimendifer teşkilatında birkaç şimendifer subayının istihdamı söz konusu oldu. İlk atamalar gibi, 3 Mart 1918'de İhtiyat Mülazımısani Necati Efendi¹⁶⁵ Birinci Kafkas Fırkası'nın şimendifer teşkilatında, İhtiyat Zabit Vekili Tevfik Efendi İkinci Kafkas Fırkası'nın şimendifer teşkilatında, İhtiyat Zabit Namzedi Nuri Efendi ise Üçüncü Kafkas Fırkası'nın şimendifer teşkilatında görevlendirildiler. Buna benzer şekilde, Yüzbaşı Süleyman Efendi'nin 5 Mart 1918'de ordu karargâhının şimendifer teşkilatına tayini yapıldı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-2). Söz konusu atamadan birkaç gün sonra (9 Mart 1918) onaylanan ordu karargâhının teşkilat krokisinde Kafkas İslam Ordusu Şimendifer İşleri Zabitliğine yüzbaşı rütbesiyle bir şimendifer zabiti kadrosu tahsis edildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-4; ATBD, 148, belge no. 5, s. 19). Kadrosunun onaylanmasından önce şimendifer zabiti olarak atanan Yüzbaşı Süleyman Efendi, ne var ki görevine başlayamadı, görülen lüzum üzerine Kafkasya'ya izamından sarfınazar edildi ve yerine 25 Mart 1918'de Yüzbaşı İsmail Zühtü Efendi'nin Şimendifer İşleri Zabitliğine tayini yapıldı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-23). Bir süre sonra onun da Kafkasya'ya izamından vazgeçildi ve münhal makama 24 Mayıs 1918'de Mülazımievvel Hasan Tahsin Efendi'nin ataması yapıldı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-58; ATASE, BDH, no. 3835/23, f. 2-7).

Cephedeki orduyu alakadar eden her türlü geri hizmetin kesintisiz olarak sürdürebilmesi için çarlık döneminden beri işletilen Kafkasya Demiryollarının kullanılabilir olması gerekiyordu. Böyle bir planlamada mutlaka Kafkasya Demiryolları üzerinde Osmanlı nüfuzu tesis edilmeliydi. Bu gerekçeyle 23 Nisan 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'yla telgraf çeken Başkomutan Vekili Enver Paşa, Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti Başbakanı Akaki Çenkeli ile iletişime geçilerek, Kafkasya

¹⁶⁵ Burada ek bilgi olarak zikretmekte yarar vardır ki Mülazımısani Necati Efendi, 25 Mart 1918'de Haydarpaşa garından hareket eden 280 numaralı Toros treniyle Birinci Kafkas Fırkası'nda görevli diğer zabitlerle birlikte Kafkasya'ya izam edildi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 11-4).

Müslümanlarına yardım gönderilmesi amacıyla Bakü, Vladikafkas ve Nahçıvan istikametlerindeki şimendiferlerden askerlik noktalarının istifade edilmesine muvafakat edilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 2917/493, f. 1-13). Mehmet Vehip Paşa'ya gönderdiği 25 Nisan 1918 tarihli ikinci telgrafta ise Osmanlı Devleti'nin şimendiferlerden askerlik amacıyla kullanım talebinin Güney Kafkasya Hükümeti tarafından kabul edilmesi ve onaylanmasında ısrarcı oldu (ATASE, BDH, no. 2917/493, f. 1-34). Enver Paşa'nın bu minval üzere talepleri Batum Konferansı öncesinde ziyadesiyle arttı. Osmanlı Heyeti'nin askeri üyesi olarak konferansın çalışmalarına katılan Mehmet Vehip Paşa'ya gönderdiği 2 Mayıs 1918 tarihli sulh mukavelesi müsvedesinin altıncı maddesinde Güney Kafkasya Hükümeti topraklarındaki demiryollarında her türlü askeri nakliyatı icra etmek hakkının temin edilmesini talep etti. Başkomutanlıkça teşkil edilen bir askeri şimendifer heyeti, tren hatlarının kabiliyeti hakkında mütemadiyen malumat elde etmekle mükellef olup, askeri nakliyatı daima nezarette bulundurmak ve hatları işletme hususunda talimat vermek hakkını haiz olmalıydı (ATASE, BDH, no. 2917/493, f. 1-137; *ATBD*, 148, belge no. 22-1, s. 63).

Osmanlı-Kafkasya ilişkilerini düzenleyen Batum Konferansı'nın ilk devresindeki müzakereler sonuçsuz kaldığından şimendiferler meselesi de bir süreliğine çözüme kavuşamadı. Müzakerelerin kesintiye uğradığı dönemde Kafkasya siyaset sahnesi köklü tebeddülata uğradı, federal hükümet dağıldı ve onun yerine bağımsız Kafkasya Cumhuriyetleri teşekkül etti. Yeni siyasal ortamda hızlıca davranan Almanya, 2 Haziran 1918'de Gürcistan ile bir dizi antlaşmalar imzalayarak, Güney Kafkasya demiryolları ve limanlarını tekeline almak için yasal zemin oluşturdu (ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3; Çolak, 2006, s. 259). İleride ortaya çıkması muhtemel Alman engelini geçersiz kılmanın en rahat yolu ise yeni Kafkasya Cumhuriyetleriyle ayrı ayrılıkta antlaşmalar imzalamaktan geçmekteydi. Osmanlı Devleti de konferansın ikinci devresinde böyle bir siyaset izledi. Yoğun müzakerelerin neticesi olarak, 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalanan Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahedenamesi'ne ek mukavelenin ikinci maddesinde 7 fıkra, Osmanlı-Gürcistan ve Osmanlı-Ermenistan Muahedenamelerine ek antlaşmaların üçüncü maddesinde 9 fıkra Güney Kafkasya'daki demiryollarının kullanım koşullarını belirledi. Yeni Kafkas Cumhuriyetlerinin toprakları üzerindeki şimendifer hatlarının askeri amaçlarla kullanılması, görünüze bakılırsa, diplomasiinin başarılı atağıyla hukuksal düzeyde çözüme kavuştu (*Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)*:

Osmanlı Arşiv Belgeleri, 2018, belge no. 79-4, s. 225-226; belge no. 82-5, s. 242-243; belge no. 83-5, s. 256-257). Ancak uygulamada bir dizi sorunlar yaşandı. Gürcistan ile önceden yaptığı antlaşmayı gerekçe gösteren müttefik Almanya, Osmanlı-Gürcistan Muahedenamesi'nin şimendifer hatlarıyla ilgili ahkâmının hükümsüz olduğunu ileri sürdü.¹⁶⁶ Daha sonra ise Gürcistan topraklarındaki şimendiferlerin askeri amaçlarla kullanılmasını Tiflis'te oluşturduğu Alman Askeri Heyeti'nin muvafakati koşuluna bağladı (ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3-1:3-2).¹⁶⁷

Müttefik Almanya ile şimdilik gerilim oluşmasını arzu etmeyen Osmanlı devlet ricali, şimendifer hattındaki askeri nakliyatla ilgili sorunları Tiflis'te bulundurulan şimendifer komisyonu aracılığıyla çözmeyi tercih etti (ATASE, BDH, no. 2944/613, f. 18-13). Bu sıralar Batum'da bulunan Kafkasya Demiryollarından sorumlu Askeri Hat Komiseri Binbaşı Ferit Bey, sözü edilen komisyonla koordineli çalışmalar yürüterek, askeri nakliyat hususunda Tiflis'teki Alman Askeri Heyeti'yle birçok kez görüştü (ATASE, BDH, no. 767/613, f. 2-4, 2-7:2-8). Uzun süren müzakerelerin neticesi olarak ortaya çıkan manzara şundan ibaretti ki Gence ve diğer istikametlerdeki şimendifer hatlarının askeri amaçlarla kullanılması yalnızca Gürcistan topraklarındaki Osmanlı kıtaatının Batum Konferansı'nda belirlenen sınırların gerisine çekilmesinden sonra mümkündü.¹⁶⁸ Alman

¹⁶⁶ Emrindeki On Beşinci Piyade Fırkası ile Kafkasya harekâtına katılan Kaymakam Süleyman İzzet Bey, Gürcistan Demiryollarının Almanlar tarafından kapatılmasını kendi eserinde şöyle yorumlamamıştır: "... Miralay Kâzım Karabekir Bey'le kendi karargâhında görüşürken, bana bir Almanca harita gösterdi. Bu haritada Almanların tasavvur ettikleri bir plan çizili idi. Bu plana nazaran Almanların Romanya'da muvaffak olduktan sonra Odessa ve Kırım üzerinde Poti'ye gelecekleri ve buradan da Bakü'ye geçerek ve Hazar Denizi'ni aşarak daha şarka tevessü etmek istedikleri kırmızı çizgilerle gösteriliyordu. Bizim ordu için de Sarıkamış, Açımyazın, Rumiye üzerinden cenuba sarkan bir hareket istikameti vardı. Bunun için Batum-Bakü ve Gümrü-Bakü Demiryolları Gürcüler tarafından kıtaatımıza karşı kapatılmıştı. Şüphesiz ki bu işte Almanların parmağı vardı. Çünkü Azerbaycan ve bilhassa Bakü'nün servet membalarını ellerine geçirmek ve burada Şimali Kafkasya'nın bir kısmı dâhil olmak üzere büyük bir Gürcü Hükûmeti teşkil etmek gayesini güdüyorlardı..." (Süleyman İzzet, 1936, s. 9-10).

¹⁶⁷ Bakü harekâtının kritik safhasında 25 Haziran 1918'de Tiflis'teki Bolşevikler aracılığıyla Gürcistan Hükûmeti'yle iletişime geçen Bolşevik Rusya'nın Kafkasya Fevkalade Komiseri Stepan Şaumyan, Türklere karşı mücadelede Gürcülerden yardım talep etti. Bu yardıma karşılık olarak, ileride Bolşevikleşen Kafkasya'da Gürcülere özerklik vermeye hazır olduğunu taahhüt etti. Diğer önemli bir husus olarak, Türklerin Gürcistan topraklarından geçmesine ve demiryollarını kullanmasına izin verilmemesini istedi. Bu talebe yanıt olarak, hiçbir Türk birliğinin Gürcistan'dan geçmediği ve Gürcistan Demiryollarının kullanılmasına izin verilmediği hususunda Bakü Bolşeviklerine teminat verildi (Suny, 1990, s. 277-278).

¹⁶⁸ Gürcistan Hükûmeti, toprakları üzerinden geçen Tiflis-Gümrü ve Tiflis-Bakü Demiryollarının askeri amaçlarla kullanılmasına karşılık olarak, Abastumani ve Ahçur mıntıkalarının tahliye edilmesini talep etmekteydi (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 15-4; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 62-1). Söz konusu mıntıkalarla ilgili genel mutabakat sağlandıktan sonra Gürcistan şimendiferlerinin askeri amaçlarla kullanılması mümkün hale geldi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-14; Halil Paşa, 1972, s. 222-223; Sürmeli, 2001, s. 256-260; Sarı, 2014, s. 160). Bu mutabakata uygun olarak, Gürcistan'daki fabrikaların çalıştırılabilmesi ve şehirlerin aydınlatılabilmesi için gerekli olan petrol da Azerbaycan Hükûmeti tarafından tedarik edildi (Halil Paşa, 1972, s. 222-223).

Heyeti'yle varılan mutabakata binaen Batum-Tiflis hattında ilk başlarda haftada sadece bir yolcu treni geçebilirdi. Bu trenle seyahati sırasında beraberinde maksimum yüz kilo yük götürmesine izin verilen her bir yolcu hem kendi hükümeti hem de gideceği ülke hükümetinin konsolosundan verilen seyahat vesikasını hamil olmalıydı.¹⁶⁹ Gümrü-Tiflis-Gence Şimendifer Hattı'nın açılması da benzer koşullara tabiydi (ATASE, BDH, no. 767/613, f. 2-14:2-15). Muhtemeldir ki taraflar arasında mutabakat oluşmasından sonra Gürcistan Demiryollarının askeri amaçlarla kullanılmasındaki katı kurallar gevşetildi. Böylece Batum'dan Gümrü istikametine her hafta 2, Bakü istikametine ise 1 menzil ve ikmal treninin geçişine izin verildi. Görülen lüzum üzerine bazen Gümrü istikametine 3 tren, Bakü istikametine ise 2 tren hareket ettirilebilirdi. Sevk ve ikmal trenleri hiçbir kontrole tabi değildi, eşya trenleri ise hudutta Gürcü memurları tarafından mühürlenir, Gürcistan'dan çıktıktan sonra ise trenlerin mühürleri sökülürdü (ATASE, BDH, no. 3825/29, f. 4-18).

Gürcistan Demiryolları bir hayli zorlu diplomatik görüşmelerden sonra kullanılabilir hale gelirken, Azerbaycan Demiryollarının işletilmesinde hiçbir hukuki sorun yoktu. 4 Haziran 1918'de Batum'da akdedilen Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahedenaemesi'nin altıncı maddesi ve bahse konu muahedenameye ek mukavelenin ikinci ve beşinci maddeleri Azerbaycan'daki bütün ulaşım yollarının kullanılmasına meşru zemin teşkil etmekteydi. Özellikle ikinci maddedeki 7 fıkra Osmanlı kıtaatının nakline, askeri malzemeler ile erzak, cephan ve bilumum ikmal malzemelerinin taşınmasına, daha net ifadeyle Azerbaycan demiryolları ve kara yollarının askeri amaçlarla kullanılmasına cevaz vermektedir (BOA, HR.SYS, no. 2373/4, v. 5, s. 1-2; BOA, HR.SYS, no. 2373/4, v. 9, s. 2). Hukuki boyutta hiçbir sorun olmamakla birlikte Azerbaycan Demiryollarının pratikte birçok sorunu vardı. 4 Haziran 1918'deki itilafname gereğince önceleri Rusya'nın tasarrufunda bulunan Güney Kafkasya Demiryollarının

¹⁶⁹ Bahsedilen mutabakata dayalı olarak Gürcistan üzerinden Azerbaycan'a seyahat edenler, Tiflis'teki Azerbaycan Sefaretinden vesikalar alırlar ve bu vesikaları Tiflis'teki Osmanlı Devleti Murahhaslığına onaylatırlardı (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 63). Batum'dan Azerbaycan'a giden askeriye mensupları da Tiflis Murahhaslığından vesikalarını alabilirdi. Azerbaycan'dan Gürcistan'a ve Batum'a seyahat eden subaylara ise Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı Türkçe ve Rusça seyahat vesikaları vermektedir. Azerbaycan topraklarında ise subaylar mensubu oldukları fırka, alay veya tabur komutanının verdiği vesikalarla seyahat edebilirlerdi (ATASE, BDH, no. 3820/8, f. 35). Başka ülke ordusuna mensup askerlerin ellerindeki seyahat vesikalarını ise Tiflis'teki Osmanlı Askeri Murahhaslığı onaylamış olmalıydı (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 63). Mevzubahis seyahat vesikaları Poylu'da İstasyon Komutanlığı, Gence'de ise Hat Komiserliği tarafından kontrol edilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3828/43, f. 28).

bütün vagonlarının itilafnameyi imzalayan ülkelerin topraklarındaki demiryolu hattının uzunluğu nispetinde taksim edilmesi gerekliydi (BOA, HR.HMŞ.İŞO, no. 124/19, v. 7; *DMVP-ZG*, 1919, belge no. 179, s. 365). Kâğıt üzerinde adil gözükse de bu itilafın uygulaması ziyadesiyle noksanlı oldu. Taksim edilen tren vagonlarından Tiflis'te 5 binden fazla olduğu halde Azerbaycan Hükümeti'ne ancak 150 vagon verildi (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-4; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2-2; Rüştü, 1934, s. 39).¹⁷⁰

Azerbaycan Demiryollarının önem arz eden diğer sorunu, rayların ve istasyonların maruz kaldığı tahribattı. Bakü şehir merkezini ele geçirdikten sonra eyaletin kazalarında taarruza kalkışan Bolşevik ve Taşnak askerlerinden oluşan Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu unsurları, Bakü-Gence-Tiflis Demiryolu'nun Müsülû İstasyonu'na kadar olan kısmını zapt ettiler. Kafkas İslam Ordusu'nun karşı taarruzu sırasında Kızıl askerlerin sabotajları sonucunda Azerbaycan Demiryollarının özellikle harekât bölgesindeki istasyonları arasındaki şimendifer hatları söküldü, istasyonlar tahrip edildi, köprüler uçuruldu, makaslar çalındı, lokomotifler kaçırıldı, vagonlar parçalandı ve kanapeler soyuldu (Resulzade, 1339-1342/1923, s. 52). Harekât bölgesine sevkiyat yapılması ve lojistiğin en rahat biçimde teşkil edilmesinin olmazsa olmazı olan şimendifer hizmetinin uğradığı tahribatın giderilmesi ve hatların onarılması meselesi doğrudan Ordu Karargâhı'na bağlı olarak çalışan İstihkâm Müfettişliğinin sorumluluk alanıydı. Müfettişlik ile koordineli çalışan istihkâm kıtaatının ordu strüktüründe istihdamı ile istihkâm malzemesinin ikmali, şimendiferlerin işletilmesi, demiryollarının onarılması ve iyi halde bulundurulması mümkün idi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-10). Nitekim Bakü taarruzu döneminde bahis konusu istihkâm bölükleri Bolşeviklerin tahrip ettiği telgraf hatları, köprüler ve demiryollarının onarılmasında önemi haiz görevler üstlendi. Güney Grubu kıtaatının lojistiğinin temin edilmesi amacıyla Kürdemir-Hacıkabul Demiryolu'nda yapılan onarımlar ve Padar köyü yakınındaki harabe köprülerin hızlıca inşaatı gibi işler mühendislik ve istihkâm çalışmalarının tespit edilebilen sadece birkaç örneğidir (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 26, 26-1:26-2).

Mali olanakları ve teknik araçları sınırlı olan Azerbaycan Hükümeti'nin ülke topraklarındaki demiryollarını pürüzsüz çalıştırması normal koşullarda mümkün değildi.

¹⁷⁰ Nuri Paşa'nın Gümrü'ye gönderdiği Binbaşı Kemal Bey ile Mülkiye Kaymakam Habip Bey'in temin ettikleri bilgiye dayalı olarak 19 Haziran 1918'de Başkomutanlık Vekâletine çekilen telgrafta Azerbaycan Hükümeti emrinde 30 lokomotif ve 250 vagon olduğu yazılıdır (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 50-4; ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3-3; ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 29).

Bu yüzden 14 Temmuz 1918’de Osmanlı Devleti’nin Askeri Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürlüğü ile Azerbaycan Hükümeti’nin ilgili bakanlıkları arasında iki önemli mukavelename imzalandı. Bu mukavelenamelere binaen Azerbaycan Hükümeti topraklarındaki demiryollarının 5 sene müddetle Osmanlı Hükümeti Askeri Demiryollar ve Limanlar Genel Müdürlüğü tarafından işletilmesi ve Osmanlı demiryolları ve bahriye araçlarının ihtiyacı olan petrol ve petrol ürünlerinin Azerbaycan Hükümeti tarafından tedarik olunması teminat altına alındı (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 46-47). Söz konusu mukavelenamelerin ahkâmına göre hareket eden Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa da 23 Temmuz 1918’de Nuri Paşa’ya Azerbaycan Demiryollarının işletilmesiyle ilgili bir talimatname gönderdi. Bu talimatnamede öncelikli olarak her istasyona birer komutan tayin edilmesinin gerekli olduğu yazılıydı. Komutanların başlıca görevi, istasyonlar civarında konuşlu 10-12 neferlik mangalarla istasyonlardaki düzeni ve asayışı muhafaza etmekten ibaret olmalıydı. Ancak bu şekilde istasyonlarda çalışan hat memurlarının çalışmalarına müsait olanaklar sunulabilirdi. Trenlerin vakitli vaktinde hareket ettirilmesi, inzibatın sağlanması gibi meseleler de istasyon komutanlarının sorumluluğundaydı (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 34-13). İstasyon komutanları, belirlenen yeni usul ve esasa göre, Ordu Hat Komiseri’nin emrindeydiler (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 63). 1918’in Temmuz ve Ağustos aylarının koşullarında oluşturulan geçici teşkilatlanmada komiserliğe butik bir kadro tahsis edilmişti. Zikredilen yapılanmaya göre, Poylu’da yüzbaşı (fahri binbaşı) rütbesiyle komiser, Akstafa’da mülazım (fahri yüzbaşı) rütbesiyle mülhak, Gence’de mülazım rütbesiyle yaver, Yevlah’ta 1 çavuş ve yazıcı, Kürdemir’de 16 istasyon muhafızı, mülazım (fahri yüzbaşı) rütbesiyle 1 istasyon komutanı, 1 emir çavuşu ve 1 yazıcı bulundurulmalıydı (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 64-1).

Müteakip üç aylık sürede Hat Komiserliği’nin uğraştığı işler ziyadesiyle çoğaldı ve mevcut kadrosuyla vazifesini yürütemez hale geldi. Bu yüzden 17 Ekim 1918’de Ordu Komutanlığına başvuran Hat Komiseri Binbaşı Hasan Salih Bey, teşkilatı için yeni kadro talebinde bulundu. Onun sunduğu kadro krokisine göre, binbaşı rütbesiyle 1 hat komiseri, yüzbaşı veya mülazımievvel rütbesiyle 1 muavin, 1 tercüman ve kâtip, 1 yazı makinesi kâtibi, yüzbaşı rütbesiyle 1 müfettiş ve maiyetinde 1 tercüman neferi, 1 yazıcı çavuş, 1 telefoncu neferi Hat Komiserliğinin merkez teşkilatında istihdam edilmeliydi. İstasyonların iki sınıfta kategorize edilmesi gerekiyordu. Bakü, Derbent, Bilacari, Gence,

Akstafa ve Poylu birinci sınıf istasyonlardı. Yevlah, Leki, Ucar, Kürdemir, Hacıkabul, Elet, Haçmaz, Kızılburun ve Yalama ise ikinci sınıf istasyonlar kategorisindeydi. Birinci sınıf istasyonların kadrosu yüzbaşı rütbesiyle 1 istasyon komutanı, 1 muavin, 1 tercüman, 1 yazıcı ve inzibat zabiti görevini de yürüten 1 zabıt komutasında 20 muhafız efradından oluşmaktaydı. İkinci sınıf istasyonların kadrosu ise 1 istasyon komutanı, 1 yazıcı ve 10 muhafız efradından ibaretti (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 41:41-1). Teşkilatın mevcut kadrosuna ek talep gibi, İstasyon Komutanlığında istihdam edilmek üzere yüzbaşı veya mülazım rütbesiyle 6 zabıt, mülazım rütbesiyle 2 inzibat zabiti, 5 inzibat küçük zabiti, 4'ü çavuş olmakla 11 yazıcı, 10 tercüman, Rusça yazıcı makinesini kullanabilen 1 yazıcı, 90 muhafız efradı, 2 otomobil şoförü ve muavini, 14 telefoncu ve 7 telefona ihtiyaç vardı (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 41-2).

c. Alternatif Nakliye Araçları

Demiryolunun olmadığı yerlerdeki kıtaata ikmal ve iâşe malzemelerinin ulaştırılabilmesi için arabalar ve otomobiller gibi alternatif nakliye araçları devreye girdi. Böylesine teşkilatlanmanın zaruriliğinin farkında olan Altıncı Ordu Komutanı Halil Paşa, henüz Kafkas İslam Ordusu'nun teşekkül döneminde deneyimlerini Nuri Paşa'ya aktararak, beraberinde bir otomobil zabiti götürmesini tavsiye etmişti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 12-2; *ATBD*, 148, belge no. 13, s. 36). Bu tavsiyeden sonraki dört aylık sürede doğrudan cephe hattına kadar uzanan ikmal hattının teşkili için epeyce mesai harcandı. Şimendifer nakliyatının olmadığı zorlu coğrafya koşullarında nakliye teşkilatının ihtiyaçları yerel kaynaklardan karşılanmakla birlikte, ganimet olarak ele geçirilen arabalar ve otomobiller de doğrudan bu hizmete tahsis edildi. Söz gelişi, Kuzey Grubu'nun sorumluluk bölgesindeki Şamahı cephesinde vukua gelen çarpışmalarda 30-40 civarında nakliye arabası, 6-7 mutfak arabası, 4 cephane arabası, 1 zırhlı otomobil, 6 yük otomobili ve 1 binek otomobili ganimet olarak ele geçirilmişti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 6-1). Bu durumdan haberdar olan Nuri Paşa, 22 Temmuz 1918'de Şark Cephesi Komutanlığına telgraf çekerek, ele geçirilen otomobiller kullanıma elverişliyse şoför gönderilmesi hususunda kendisinin bilgilendirilmesini, kullanıma elverişli değilse onarılmak üzere Gence'ye gönderilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 30). Muayene sırasında otomobillerin bozuk ve tamire muhtaç olduğu anlaşıldı. Bu yüzden araçların Gence'ye

sevk olunmasına karar verildi (Rüşti, 1934, s. 117).¹⁷¹ Yerel imkânlarla taşıt temin edilmesine örnek vaka olarak, 22 Temmuz 1918 tarihli direktifle Kürdemir ile Şamahı civarı ve Kura Nehri kıyılarındaki köylerden 200 kadar araba toplatıldı (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 2-4; Rüşti, 1934, s. 112). Ordunun nakliye ihtiyaçlarını temin edilmesini amaçlayan böylesine taşıt tahsis süreklilik arz etti. Özellikle Bakü taarruzu öncesinde sadece menzil teşkilatı için 20 civarında yük otomobilinin tahsis olunması düşünüldü (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-9).

Zikredilenlere ek olarak, ordu ve hükümet kurumlarının ihtiyaçlarında kullanılmak üzere, otomobillerin tahsis edildiği ayrıca ifade edilmelidir. Bahriye Komutanlığı Vekâletinin Bakü Komutanlığına gönderdiği 28 Ekim 1918 tarihli 128 numaralı tezkerede teşkilatın şerefının muhafaza edilmesi ve tevdi olunan görevlerin layıkıyla yürütülebilmesi için otomobil tahsis edilmesi talep edildi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 6-22). Bakü Komutanlığına gönderilen 30 Ekim 1918 tarihli başka bir tezkerede ise taarruz esnasında ganimet olarak ele geçirilen binek otomobillerinden bir tanesinin Meşihat makamına tahsis edilmesi gündeme geldi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 6-20). Garaj Komutanlığının 31 Ekim 1918 tarihli yazısında 2 otomobilin Bakü Belediye İdaresine verildiği yazılıydı (ATASE, BDH, no. 3823/24, f. 18-23). Genelde ise Vesait-i Nakliye Komisyonu, Hat Komiserliği, Sıhhiye Komisyonu Başkanlığı, Bahriye Komisyonu, Fabrikalar Müdürlüğü, Ordu Levazım Başkanlığı, Baytarlık Komisyonu, Merkez Komutanlığı, Topçu Müfettişliği, Bakü Mevki Komutanlığı ve benzeri kurumların hizmetinde kullanılmak üzere otomobiller tahsis edilmişti (ATASE, BDH, no. 3823/24, f. 18-24). Bahsedilen dönemde Bakü’de ulaşım masrafları çok pahalıydı. Yakıt fiyatları yüksek olduğu gibi istasyon ve civarındaki nakliye araçları da çok azdı. Şehir içi ulaşımın sorunlu olduğu böylesine sıkışık ortamda çeşitli vesilelerle Bakü’yü ziyaret eden ümera ve zabitlerin ordu ve devlet dairelerine ulaşımında zorluklar yaşanmaktaydı. Bu kabil sorunlara uygun çözümler üretilmesini arzu eden Hat Komiseri Binbaşı Hasan Salih Bey’in 31 Ekim 1918 tarihinde Ordu Karargâhı’na gönderdiği tezkerede, zikredilen

¹⁷¹ Gence’de açılan tamirhane personelinin yetersizliği yüzünden 1 Eylül 1918’de Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraf çeken Nuri Paşa, yük ve binek otomobillerinin onarılmasında görevlendirilmek üzere, 1 zabıt ile 1 usta izam olunmasını istihdam etti. Ancak Üçüncü Ordu’nun kendi ihtiyaçlarından dolayı söz konusu talep karşılanamadı ve durum Harbiye Nezaretine arz edildi (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 11-5).

zevatın Bakü'deki ulaşımını kolaylaştırmak amacıyla otomobil garajından binek otomobili tahsis edilmesi istirham edildi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 6-25).

Örnekleri az önce zikredilen taleplere münferit çözümler üretilmesinden ziyade kurumsal yapılanmanın gerekliliği kısa sürede ortaya çıktı. Bu yüzden 1918'in Kasım ayından itibaren otomobillerle ilgili her türlü meseleyi düzene koyması planlanan Otomobil İşleri Müfettişliği tesis edildi. Otomobil Müfettişi olarak kurumda görevlendirilen Binbaşı Halit Bey'in Ordu Komutanlığına maruzatına göre, başında bulunduğu teşkilatın Zırhlı Otomobil Kuvveti, Yük Otomobili Kuvveti, Binek Otomobili Garajı, Tamirhane Fabrikası ve Depo'dan müteşekkil beş önemli kolu olmalıydı. Kuvvetler ile garaj ve fabrikanın işleyişinde müfettişlik kadrosunun istihdamı uygundu. Yük ve binek otomobillerinin tamiri amacıyla hafif tamirhaneler kurulabilirdi. Sivil Rus şoförlerin yerine geçmek ve özellikle Zırhlı Otomobil Kuvveti'nde istihdam edilmek üzere şoför yetiştirmek amacıyla küçük ölçekte bir mektebin kurulması elzemdi (ATASE, BDH, no. 3827/40, f. 2-11). Ne var ki mütareke hengamesinde bahsedilen planlamanın gerçekleşmesi mümkün olmadı. Mütarekeden sonra Kafkasya'nın tahliyesi söz konusu olduğundan Otomobil İşleri Müfettişliğinin teşkilatlanma çalışmaları, diğer muhabere ve nakliye kurumlarında olduğu gibi, akamete uğradı. Müfettişlikten geri kalan maddi malzeme ise Azerbaycan Hükümeti'ne devredildi.

1.3.2. Lojistik Hizmet

Kafkas İslam Ordusu'nun lojistik teşkilatı Osmanlı Ordusu'nun strüktürel yapılanması model alınarak oluşturuldu. Harekât bölgesinin ileri hattındaki ihtiyaçların temin edilmesi amacıyla levazım heyeti ve menzil teşkilatı kuruldu. Azerbaycan'ın kazaları ile nahiyeleri lojistik açıdan bölge ve mıntıkalara ayrıldı ve geri hatlardaki lojistik malzemeyi ileri hatlardaki muharip unsurlara ulaştıran bir mekanizma oluşturuldu. Memleketteki hayvanların ordu namına toplanması, depolanması ve sağlığının korunmasından Serbaytarlık, orduda hizmet eden askerin sağlığından Sertabiplik kurumları sorumlu oldu. Gence'deki hastaneler cephede ağır yara alanlar ile ileri sağlık hizmetleri gerektiren hastaların tedavisine tahsis edildi.

a. Levazım Heyeti

Konvansiyonel savaşlarda ele geçirilmesi hedeflenen muharebe mıntikasına harekât bölgesi denir. Harekât bölgesi derin, yakın ve geri olmak üzere üç alana ayrılır. Derin harekât alanı düşman kuvvetlerin bulunduğu, yakın harekât alanı dost kuvvetlerin ele geçirdiği, geri harekât alanı ise yakın cephe hattındaki silahlı kuvvetleri desteklemek amacıyla cephe gerisindeki lojistik unsurların bulunduğu güvenli bölgedir. Bu alandaki unsurların temel görevi, desteklenen unsurlara ikmal, tahliye ve menzil hizmeti vermektir (Karagöz, 2019, s. 28). Bütün askeri sefer organizasyonlarının olmazsa olmazı olan bu ünite, modern ve düzenli orduların neredeyse tamamında mevcuttur. Barış dönemlerinde ordunun ihtiyacı olan her türlü teçhizat, iaşe ve ikmal malzemesinin temin olunması bu ünitenin sorumluluğundadır. Savaş dönemlerinde ise durum fazlasıyla komplikedir, lojistik dairede görevli subaylar ve diğer memurlar ordu komutanı ve kurmay heyetinin en yakın yardımcılarıdır. Savaşın genel stratejisi ve taktik gereğince harekât bölgesinde sıklıkla mevzi değiştiren silahlı kuvvetlere gerekli görüldüğü miktarda teçhizat, cephane ve besin malzemelerinin ulaştırılması, muharebe sahasında hareket hızını yavaşlatan yaralı ve hastaların geriye alınması türünden işlemler ve hizmetler tamamen bu ünitenin sorumluluğundadır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Ordusu'nun lojistik hizmetleri levazım ve menzil teşkilatı olarak organize edilmiş haldeydi. Osmanlı Ordusu'nun modernizasyonunun sorumluluğunu üstlenen Goltz Paşa'nın özel çabaları ile "Menzil Hıdematı Nizamnamesi" hazırlanmış, düzenli ve modern menzil hizmetini kurabilmek amacıyla Menzil Umum Müfettişliği ve Ordu Menzil Müfettişlikleri teşkil edilmişti (Karagöz, 2019, s. 32-34). Osmanlı askeriyesindeki diğer ordular örnek alınarak oluşturulan Kafkas İslam Ordusu'nun karargâhına bir levazım heyeti, orduya bağlı üç fırkanın karargâhına da birer levazım heyeti kadrosu tahsis edildi (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1). Hızlıca yapılandırılan levazım teşkilatının mğnhal kadrolarına 11 Mart 1918 tarihinde münasip isimlerin ataması yapıldı. Söz konusu atamalar sonucunda ortaya çıkan manzara teşkilat ve personel manzarası şöyleydi:

Tablo 10. Kafkas İslam Ordusu Levazım Teşkilatı Kadrosu¹⁷²

Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Levazım Heyeti	
Levazım Heyeti Reisi	Binbaşı Bahaettin Efendi Süleyman oğlu
Levazım Heyeti Reis Muavini	Kıdemli Yüzbaşı Necmettin Efendi
Alay Hesap Memuru	Alay Hesap Memuru Ali Galip Efendi İlyas oğlu
Karargâh Hesap Memuru	Tabur Hesap Memuru İsmail Hakkı Efendi Ahmet oğlu
Birinci Kafkas Fırkası Levazım Heyeti	
Fırka Levazım Heyeti Reisi	Binbaşı Behçet Efendi Yusuf oğlu
Fırka Levazım Heyeti Reis Muavini	Yüzbaşı Cemal Efendi Muhlis oğlu
İkinci Kafkas Fırkası Levazım Heyeti	
Fırka Levazım Heyeti Reisi	Binbaşı İsmail Hakkı Efendi İbrahim oğlu
Fırka Levazım Heyeti Reis Muavini	Yüzbaşı Hasan Hulusi Efendi Muhammet Ali oğlu
Üçüncü Kafkas Fırkası Levazım Heyeti	
Fırka Levazım Heyeti Reisi	Binbaşı Ahmet Efendi Eşref oğlu
Fırka Levazım Heyeti Reis Muavini	Yüzbaşı Cemil Efendi Mustafa oğlu

Geçerli mazeretten dolayı 25 Mayıs 1918’de levazım teşkilatındaki görevlendirmelerde revizyona ihtiyaç duyuldu. Birinci Kafkas Fırkası Levazım Heyeti Reisi Binbaşı Behçet Efendi ile Muavini Yüzbaşı Cemal Efendi’nin atamasından sarfınazar edildi, Birinci Kafkas Fırkası Levazım Heyeti Reisliği makamına Yüzbaşı Hasan Hulusi Efendi, Birinci Kafkas Fırkası Levazım Heyeti Reis Muavinliği makamına Yüzbaşı Ahmet Şükrü Efendi atandı. Yüzbaşı Hasan Hulusi Efendi’den boşalan İkinci Kafkas Fırkası Levazım Heyeti Reis Muavinliği makamına ise Yüzbaşı Osman Hayri Efendi’nin ataması yapıldı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-59). Buna ilaveten, Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Levazım Heyeti Reis Muavini Davutpaşalı Yüzbaşı Necmettin Efendi, sağlık nedenlerinden dolayı 14 Haziran 1918’den itibaren 8 hafta müddetle terhis edildi (ATASE, BDH, no. 3834/19, f. 1-9). Bakü’nün kurtuluşundan hemen sonra levazım teşkilatına yapılan yeni atamalar çerçevesinde mülga Altıncı Kolordu Levazım Reisi Kaymakam Ömer Fevzi Bey, Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Levazım Heyeti Reisi olarak görevlendirildi (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 2-32).

b. Menzil Teşkilatı

Küçük ölçekli kadrosu olan levazım heyetinin tek başına tüm lojistik hizmetleri gerçekleştirmesi normal koşullarda mümkün değildi. Bu nedenle harekât bölgesindeki ileri hattan memleketin geri bölgelerine kadar uzanan düzenli menzil teşkilatının

¹⁷² Levazım teşkilatının kuruluş dönemindeki kadro yapısının belirlenmesinde kullanılan arşiv malzemesi için bkz. ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-1.

kurulması gerekliydi. Savaş organizasyonunun doğası gereğince ordunun ihtiyacı olan her türlü erzak, giyim eşyası, teçhizat, cephane, sağlık malzemesi ve diğer muharebe levazımatı ancak bu şekilde temin edilebilirdi. Ne var ki kuruluş dönemi itibariyle Kafkas İslam Ordusu'nda böyle bir teşkilat mevcut değildi. Harekât bölgesinin gruplar arasında taksim edildiği dönem itibariyle Güney Grubu'nun iaşesi ve geri hizmetleri çok kolaydı. Demiryolundan hiçbir şekilde sapmayan bu gruba bağlı kıtaat gerek cephanesini, gerekse de erzakını ve içecek suyunu gerilerden trenlerle celp edebilir, yaralı ve hastalarını da trenlerle geri hatlara gönderebilirdi. Kuzey Grubu'nun durumu ise ziyadesiyle karmaşıktı. Bu gruba bağlı kıtaat Aksu'ya kadar olan operasyonlarda demiryolunun temin ettiği nimetlerden rahatlıkla faydalanabilirdi. Şamahı Operasyonu'nu müteakiben Maraza köyüne ulaşan grup unsurları ise Kürdemir İstasyonu'ndan 100 kilometre kadar uzaklaştığından lojistik ihtiyaçlarını eskisi gibi rahatlıkla karşılayamaz hale geldi (Rüştü, 1934, s. 111). Bu yüzden Birinci Bakü Taarruzu öncesinde Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına maruzatta bulunan Şark Cephesi Komutanı Kaymakam Mürsel Bey, menzil teşkilatının olmadığı mntıkada operasyonların yavaş ilerlediğini bildirerek, ordu strüktüründe menzil teşkilatı kurulmasının gerekli olduğunu beyan etti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 14; Rüştü, 1934, s. 116).

Şark Cephesi Komutanlığının maruzatından birkaç gün sonra Ordu Komutanı Nuri Paşa'nın emriyle menzil teşkilatının kurumsal çerçevesi belirlendi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kazaları ve nahiyeleri harekât noktainazarından mntıkalara ve mevkilere taksim edildi (28 Temmuz 1918). Hacıkabul İstasyonu ile Şamahı çizgisinin doğusunda kalan geniş alan harekât bölgesi ilan edildi. Bu bölgedeki kaynakların korunması ve asayişin temin edilmesi Şark Cephesi Komutanlığına bırakıldı. Harekât bölgesinin gerisinde batıda bulunan Kürdemir ve Aktaş mntıkaları Menzil Komutanlığının emrine verildi. Hiyerarşik yapılanmada doğrudan ordu emrinde olan Menzil Komutanlığının başlıca görevleri şark cephesinin iaşesini karşılamak, menzil bölgesinde asayiş korumak, menzil bölgesinde bulunan ve bölgeden geçen kıtaatin iaşesini tedarik etmekten ibaretti. Bölgesindeki kaynakları Kürdemir ve Leki istasyonlarında biriktiren Menzil Komutanlığı, şark cephesinin günlük iaşesi için ne kadar erzak sevk ettiğini ve ambarlarda ne kadar erzak bulunduğunu her gün düzenli olarak Ordu Komutanlığına bildirmeliydi. Bütün bu işlerin yürütülebilmesi için kuruluş dönemi itibariyle Menzil Komutanlığına 1 idare reisi ve icap eden mevkilerde mevki komutanı

olarak istihdam edilmek üzere 4 zabitten oluşan küçük bir kadro tahsis edildi. Oluşturulması planlanan milis bölüğü de Menzil Komutanı'nın emrine verildi. Menzil Komutanı ve beraberindeki takım komutanı olarak istihdam edilmesi düşünülen 3 küçük zabıt Kürdemir'e gönderildi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 58; *ATBD*, 148, belge no. 41, s. 115; Rüştü, 1934, s. 121-122).

Menzil teşkilatına bağlı olarak ilk başlarda üç mıntıka komutanlığı kuruldu. Her mıntıka komutanlığında birkaç mevki komutanlığı oluşturuldu. Merkezi Akdam olan Karabağ Mıntıka Komutanlığı Şuşa ile Gorus ve Karabulak mevkilerini ihtiva etmekteydi. Merkezi Gence olan Gence Mıntıka Komutanlığı Kazah, Gence ve Terter mevkilerini kapsamaktaydı. Nuha merkez olmak üzere kurulan Zakatala Mıntıka Komutanlığı Zakatala ve Nuha mevkilerini muhteviydi. Mıntıka Komutanlığının kadrosu alay komutanı yetkilerini haiz mıntıka komutanı ve yaverinden ibaretti. Azerbaycan Hükümeti'nin bölgelerdeki mülkiye teşkilatıyla koordineli çalışan mıntıka komutanları, ihtiyaç fazlası erzakı mıntıka merkezinde toplayarak, bilahare emredilen bölgeye sevk etmek ve mıntıkalarındaki asayiş sağlamaya mükellefeler.¹⁷³ Mevkilerde ise mıntıka komutanlarından talimat alan mevki komutanları bu görevleri yürütmekteydiler. Her mıntıka komutanının emrinde bir bölük, her mevki komutanının emrinde ise bir takım teşkil olunmuştu. Bu kuvvetlerin bir kısmı süvari, diğer kısmı ise piyadeden ibaretti. Bir mıntıkada bulunan milis kuvveti veya nizamiye kıtaatının ihtiyacı o bölgedeki mıntıka ve mevki komutanları vasıtasıyla karşılanmaktaydı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 58; *ATBD*, 148, belge no. 41, s. 115-116; Rüştü, 1934, s. 122).

Harekât bölgesindeki operasyonel unsurlara lojistik hizmet sağlayan levazım ve menzil teşkilatının hiyerarşik durumu, ordu karargâhının 1 Ağustos 1918 tarihli krokisinde ayrıntılı biçimde açıklandı. Şimendifer taşımacılığı, iâşe, sağlık ve baytarlık işleri gibi geri hizmetler, prensip itibarıyla Harekât Şubesi olarak bilinen Birinci Şube'nin sorumluluğuna bırakıldı. Genel iâşenin tanzimi ve memleket kaynaklarından istifade edilmesi ise Dördüncü Şube'nin iştigal alanı olarak belirlendi. Levazım Şubesi olarak da bilinen bu şube, Birinci Şube ile ortaklaşa ordu efradının giydirilmesi, donatılması ve maaşlarının ödenmesi gibi işlerden mesul oldu (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-9:11-

¹⁷³ Mıntıka komutanları olarak Azerbaycan'ın çeşitli mıntıkalarına izam edilen Osmanlı zabitleri, mülkiye teşkilatının olmadığı mıntikalarda harp devam ettiği müddetçe hem de mülkiye teşkilatı mercii idiler (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-5, 29-17; TTK, KO, no. 17/69, s. 18; Budak, 1998, s. 82).

10). Bundan birkaç gün sonra lojistik hizmetlerle ilgili çok önemli bir karar alındı, levazım ve menzil işlerinden sorumlu Menzil Müfettişliği teşkil edildi (8 Ağustos 1918). Gence merkez olmak üzere kurulan müfettişliğin başına Erkânıharbiye Kaymakamı Şefik Bey getirildi (ATASE, BDH, no. 3193/81, f. 15; *ATBD*, 148, belge no. 59, s. 159; Rüştü, 1934, s. 149).

Menzil Müfettişliğine kuruluş ilkelerine uygun görevler tevdi edildi. Cephe hattında ve memleketin gerilerinde bulunan Osmanlı kıtaatı ile yerel kıtaatın iâşesinin temin olunması, 100.000 insan ile 50.000 hayvanın senelik iâşesi için gerekli olan ekmek, kuru sebze, arpa ve un gibi gıda ürünlerinin Kürdemir, Gence, Nuha, Akdam ve Cevat mıntıkalarından toplatılarak biriktirilmesi, ihtiyaç fazlası ürünlerin diğer ordulara sevk olunmak üzere biriktirilmesi, cephe ve diğer muharebe levazımının celp olunarak cephe hattına sevk olunması gibi hususlar müfettişliğin başlıca görevleri oldu. Bunun pürüzsüz olarak gerçekleşebilmesi için daha önce tesis edilen Şark Cephesi Menzil Müfettişliği ile Akstafa-Karakilise Hat Komutanlığı gibi kurumlar Ordu Menzil Müfettişliğinin emrine verildi. Şark Cephesi Komutanlığının iâşe ve diğer ihtiyaçlarının Ordu Menzil Müfettişliğinin emrinde olan Şark Cephesi Menzil Mıntika Müfettişliği aracılığıyla sağlanması uygun görüldü. Ordu Menzil Müfettişi'nin cepheye yapılan sevkiyatla ilgili her gün, ambarların durumuyla ilgili haftada bir kez Ordu Komutanlığına bilgi vermesi karara bağlandı (ATASE, BDH, no. 3820/10, f. 8; *ATBD*, 148, belge no. 59, s. 159-160; Rüştü, 1934, s. 149-150).

Menzil teşkilatının nahiyeledeki en küçük ünitesi olan mevki komutanlıkları asayiş ve tabiiyet işlerinde doğrudan Ordu Komutanlığının, menzil hizmetlerinde ise Menzil Müfettişliğinin emrindeydi (ATASE, BDH, no. 3820/10, f. 8; *ATBD*, 148, belge no. 59, s. 159).¹⁷⁴ 1 Ağustos 1918 tarihli karargâh krokisinden görüldüğü üzere, geri hizmetler görevini üstlenen levazım ve menzil teşkilatı tamamen Harekât Şubesi'nin kontrolündeydi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-9). Bu şubenin iş yükü gereğinden fazla olduğundan 14 Ağustos 1918'de karargâh mekanizmasında düzenleme yapıldı, Harekât Şubesi'nin menzil hizmetiyle ilgili sorumluluğu yeni oluşturulan Muavinlik Şubesi'yle paylaşıldı. Yeni paylaşımdan sonra Muavinlik Şubesi, iâşe ve menzil

¹⁷⁴ Mevki Komutanlıkları Ordu Komutanlığının emrinde olup, fırka kıtaatına iâşe, nakliyat ve diğer hususlarda yardım etmekteydiler. Önem arz eden işlerde ise doğrudan Ordu Komutanlığından emir almaktaydılar (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 69).

hizmetlerinde Ordu Erkânıharbiye Reisi'ne yardımcı şube oldu. İaşe meselelerinde kıtaata ve menzil teşkilatına verilen emirlerin hazırlanması, yaralıların cephe gerisine alınması, sağlık ve baytarlık hizmetlerinin düzenlenmesi, harekât bölgesindeki ordu unsurlarına cephaneye ve hayvan ikmali, askeri meseleler dışındaki her türlü kara ve şimendifer taşımacılığının düzenlenmesi gibi cephe gerisini alakadar eden bilumum hizmetler bu şubenin sorumluluğuna verildi (ATASE, BDH, no. 3820/10, f. 11-5).

Sonraki üç ay boyunca menzil teşkilatının kurumsal yapısı Azerbaycan'ın tamamına yayıldı. Ordunun lağvedilmesinden önce müfettişliğin kadro yapısı ana hatlarıyla şöyleydi:

Tablo 11. Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişliği Kadrosu¹⁷⁵

Görevli	Görev Yeri	Görevli	Görev Yeri
Kaymakam Şefik	Ordu Menzil Müfettişi	Miralay Ahmet Han	Gence Mıntıka Komutanı
Binbaşı Ali Kahraman	Menzil Müfettişliği Levazım Reisi	Kaymakam Süleyman	Aktaş Mevki Komutanı
Kaymakam Naşit	Menzil Müfettişliği Sertabibi	Kaymakam Kemal	Şamahı Mevki Komutanı
Binbaşı Şerif	Menzil Müfettişliği Sertabip Muavini	Kaymakam Necip	Nuha Mevki Komutanı
Binbaşı İsmail	Menzil Müfettişliği Serbaytarı	Kaymakam Halis	Zakatala Mevki Komutanı
Mülazımievvel Celadet	Menzil Müfettişliği Karargâh Komutanı	Binbaşı Ahmet	Şamahı Nokta Komutanı
Mülazımievvel İhsan	Menzil Müfettişliği Yaveri	Binbaşı Sabri	Kazah Mevki Komutanı
Kaymakam Edip	Menzil Mıntıka Müfettişi	Yüzbaşı Hakkı	Cavanşir Mevki Komutanı
Mülazımisani Mehmet	Nakliye Komutanı	Mülazımievvel Habibullah	Gökçay Mevki Komutanı
Mülazımisani Zikri	Menzil Karargâh Takım Komutanı	Binbaşı Nuri	Kürdemir Ambar Müdürü
Sivil Memur Alus	Levazım 2. Kısım Amiri	Yüzbaşı Zeki	Leki Ambar Müdürü
Sivil Memur Yusuf	Menzil Müfettişliği Başkâtibi	Zabit Vekili Ahmet	Ucar Ambar Müdürü
Sivil Memur Abbaskulu	Menzil Müfettişliği 2. Kâtibi	Zabit Vekili Ali	Salyan Ambar Müdürü
Sivil Memur Ebülfazl	Menzil Müfettişliği 3. Kâtibi	Hesap Memuru Anzer	Karargâh Ambar Memuru

Menzil teşkilatının kadrosu, tabloda belirtilenlerle sınırlı değildi.¹⁷⁶ Bunların ötesinde, Menzil Karargâhı'nda Zabit Vekili Mustafa Fevzi Efendi ve Mülazımievvel Hacı Heybetkulu oğlu, Menzil Müfettişliği Erkânıharbiyesi'nde Yüzbaşı Sıdkı Efendi, Menzil Müfettişliği Karargâhı'nda Mülazımievvel Arslan Efendi, Menzil Nokta Müfettişliğinde Yüzbaşı Fuat Efendi, Gence Nokta Komutanlığında Kaymakam Ağalar Han,

¹⁷⁵ Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişliğinin 22 Ekim 1918 tarihine ait kadro çizelgesinin belirlenmesinde kullanılan arşiv malzemesi için bkz. ATASE, BDH, no. 3835/23, f. 29-2.

¹⁷⁶ Menzil teşkilatının ihtiyaçlarına binaen kadrosunda süreklilik arz eden genişlemeler oldu. Örnek bir kadro talebi gibi, külliyetli satın alma ve harcamalar gerekçesiyle 6 Eylül 1918'de Ordu Komutanlığına başvuran Menzil Müfettişi Kaymakam Şefik Bey, 2 hesap memurunun menzil teşkilatının emrine verilmesini, Harbiye Nezaretinden 1 muhasebeci ve 9 hesap memuru veya kâtabin istenmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 2-20).

Mülazımievvel Hulusi Efendi ve Mülazımievvel Hasan Efendi, Cevat Nokta Komutanlığında Mülazımievvel Cemil Efendi, Yevlah Ambarı'nda Mülazımisani Hulusi Efendi, Kazah Ambarı'nda Zabit Vekili Mustafa Efendi, Aktaş Ambarı'nda Zabit Vekili Mehmet Nuri Efendi, sivil memur olarak dördüncü kâtip Yusuf Efendi, mubayaa biriminde Takımbaşı Lütfü Efendi ve Mülazımievvel Sabri Efendi görevlendirilmişlerdi (ATASE, BDH, no. 3835/23, f. 29-2).

c. İaşe Temini

Gün geçtikçe imkânları genişleyen menzil teşkilatının çalışmaları sayesinde memleket kaynakları seferber edildi ve ordunun beslenmesini rahatlatmak amacıyla ahaliden öşür toplanmaya başlandı. İki senelik iaşenin karşılanabilmesi için 1918 yazından itibaren ahaliden üç milyon pud (kırk milyon okka) buğday ve arpa satın alınması planlandı (*Tercüman-ı Hakikat*, 13455, s. 1). Buna ek olarak, içinde bulunulan senenin zekatının ordu hayrına toplanmasına karar verildi. Zekatın pürüzsüz toplanabilmesi için Türk zabitlerinin nezaretinde özel komisyonlar teşkil edildi (Süleymanov, 1999-b, s. 142).¹⁷⁷ Bilumum erzak tedarikine nezaret işi, Azerbaycan Hükümeti Ziraat Nazırı Hüsrev Sultanov'a havale edildi (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 1-93). Kazalardaki hükümet memurlarıyla temasa geçildi ve Ziraat Nazırı'nın gözetiminde Gence, Yevlah ve Ucar'da erzak ve zahire toplanmaya başlandı (Rüştü, 1934, s. 56-57). Biriktirilen erzak ve diğer iaşe malzemelerini muhafaza etmek üzere Kazah, Yevlah, Lekı, Aktaş, Ucar, Bergüşat, Müsüslü, Aksu, Kürdemir, Salyan ve Şamahı'da ambarlar oluşturuldu. Cephele mücadele eden ordu unsurlarının iaşesinin temin edilmesi amacıyla erzak kolları teşkil edildi (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 2-4). Gence ile Kürdemir arasında hareket ettirilen askeri trenlerle cephe hattına erzak ve diğer malzemeler taşınmaya başlandı (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 34). Ancak muharip unsurların Bakü istikametinde ilerlemesine eş zamanlı olarak, iaşe temininde bazı sorunlar belirdi. Böylesine sorunlar genelde erzak ve su vagonlarının vaktinde tahliye edilmeyip istasyonlarda uzun süre bekletilmesinden

¹⁷⁷ 19 Temmuz 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği raporda yerel kaynakların seferber edilmesi hususunda İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade şunları ifade etmiştir: "... Her şeyi Anadolu Mehmetciğinden gözlemek doğru olamaz. Paşa diyor ki "Acaba hükümet vergi yığıyor mu?" Sonra da ilave ediyor ki ayda 50 bin lira hesap ediyordu, yani takriben 1 milyon ruble Azerbaycan'da bulunan orduya masraf ediyoruz..." (BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 84; İmanov, 2006, belge no. 2, s. 79).

kaynaklanmaktaydı. Bu durum cephe hattındaki muharip unsurların su, erzak ve diğer iaşe malzemeleriyle teminini aksatmaktaydı. Kürdemir, Hacıkabul, Puta, Elet ve Sangaçal istasyonlarında sıklıkla karşılaşılan sorunlara, ilgili kurumlar arasındaki yazışmalar neticesinde uygun çözümler üretilmeye çalışıldı (ATASE, BDH, no. 3820/8, f. 11-2:11-5).

Muharip unsurların iaşe planlamasıyla ilgili günümüze ulaşan bazı örnek kayıtlar üzerinde durulabilir. Söz misali, 1918'in Haziran ayının ikinci yarısında cephe hattında konuşlanan Beşinci Kafkas Fırkası'nın 1 ve 20 günlük iaşe çizelgesi şöyleydi:

Tablo 12. Beşinci Kafkas Fırkası'nın İaşe Çizelgesi¹⁷⁸

Fırkanın 1 Günlük İaşe Miktarı (kilo üzerinden)				
Ekmeklik	Yemeklik	Arpa	Etlik	Yekûn
3.830 kilo	1.150 kilo	3.878 kilo	1.916 kilo	10.774 kilo
Fırkanın 20 Günlük İaşe Miktarı (pud üzerinden)				
Ekmeklik	Yemeklik	Arpa	Etlik	Yekûn
4.780 pud	1.440 pud	4.880 pud	2.380 pud	13.480 pud

Çarlık döneminde revaçta olan ölçümlemeyle 1 pudun 16,3804964 kiloya tekabül ettiği ortamda Beşinci Kafkas Fırkası'nın 20 günlük iaşesi 78.299 kilo ekmeklik, 23.588 kilo yemeklik, 79.937 kilo arpa, 38.985 kilo etlik, toplamda ise 220.809 kilo gıda malzemesinden ibaretti. Operasyonlar nedeniyle sürekli mevzi değiştiren kıtaatın beslenmesine, özellikle sebze yemeyi ile beslenmesine mümkün mertebe ihtimam gösterilmekteydi. Maştağa Mevki Komutanı Binbaşı Mehmet Tefvik Bey'in delaletiyle Bakü taarruzu öncesinde Nardaran köyünden Resul oğlu Tayip ve Eyüp kardeşleri bu iş için görevlendirilmişlerdi. Her iki kardeş, günlük 600 patlıcan ve 10 pud domates tedarik etmeyi taahhüt etmişti. Kıtaat için getirdikleri patlıcanın her 100 adedi, domatesin her pudu için 30 manat rayiç belirlenmişti (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 71-13).

Tespit edilen diğer örnek kayıtlar, Azerbaycan teşkilatının iaşe hizmetiyle alakalıdır. 1 Eylül 1918 tarihli bir arşiv belgesinde Akdam'da konuşlandırılan Birinci Azerbaycan Fırkası İkinci Alayı İkinci Taburu'nda hizmet eden askerlere nefer başına 200 gram et verildiği yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 8). İkinci Azerbaycan Fırkası'nın iaşe planlamasını gösteren 30 Ekim 1918 tarihli çizelgede 135.000 okka dakik (un), 67.500 okka et, 12.500 okka pirinç, 14.000 okka bulgur, 1.500 okka yağ, 5.500 okka tuz, 5.500

¹⁷⁸ Beşinci Kafkas Fırkası'nın iaşe çizelgesinin oluşturulmasında kullanılan materyal için bkz. Rüştü, 1934, s. 42; Süleymanov, 1999-b, s. 139.

okka soğan, 8.100 okka sabun, 212.000 okka hatap (odun), 14.000 okka fasulye, 14.000 okka nohut, 5.000 okka sirke, 5.500 okka şeker, 56.800 okka arpa, 57.000 okka saman, 80.000 okka kömür, 5.000 okka gaz, 7.000 okka benzin, 90.000 okka mazot ve 800 okka çayın gerekli olduğu kayıtlıdır (ATASE, BDH, no. 3835/25, f. 5-1). İkinci Azerbaycan Fırkası'nın mazot, gaz ve benzin talebi Fabrikalar Müdürlüğünden karşılanırken, bir aylık erzak ihtiyacı ise menzil teşkilatının ambarlarından tedarik edildi (ATASE, BDH, no. 3835/25, f. 16). 1918 senesindeki kuru sebze azlığından dolayı Azerbaycan Kolordusu'nun muharip unsurlarına yeterli ölçekte pirinç temin edilemediğinden buğdaydan bulgur yapılmasına girişildi. Kolordu karargâhının bir aylık ihtiyacı için 2.000 okka buğday, İkinci Fırka'nın altı aylık ihtiyacı için 105.000 kilo buğday, Birinci Fırka ihtiyacı için 50.000 kilo buğday tahsis edildi (ATASE, BDH, no. 3835/25, f. 10, 10-1:10-3). Kolordunun her iki fırkası üzerinden ordunun diğer unsurlarının da iaşesi hesaba katılırsa, burada ne denli devasa organizasyonun söz konusu olduğu rahatlıkla anlaşılabılır.

ç. Silah ve Cephane Tedariki

Harekât bölgesindeki muharip kuvvetlerin silah ve mühimmat ile temini, en azı beslenme kadar önem arz eden bir meseleydi. Bu yüzden Kafkasya teşkilatıyla ilgili düşüncelerin henüz olgunlaşma döneminde (1918'in Şubat ayı) Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya, İran'ın kuzeyindeki Azerbaycan Eyaleti'nin kuzeybatı kısmının işgal edilerek, Kafkasya ve Dağıstan'a bir irtibat koridoru açılması önerisi sunulmuştu. Enver Paşa da bu öneriye sıcak bakmıştı (TTK, KO, no. 9/129). İş ciddiyete binip fırkalar teşkilatı oluşturulunca makul bir çözüm üzerinde karar kılındı. Kafkasya teşkilatının cephane ve mühimmat ihtiyacı, Altıncı Ordu'nun potansiyeli kullanılarak, Sakız-Zencan-Rahet rotasını takiple Küçük Han'ın egemen olduğu topraklar üzerinden temin edilmeye başlandı. Altıncı Ordu'nun emrinde bulunan Kafkasyalı Yusuf Ziya Talibzade'nin bölgesel aktör Küçük Han'la tesis ettiği arkadaşlık hukuku, söz konusu nakliyatı kolaylaştırdı (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9). Küçük ölçekli düzensiz askeri unsurları rahatlıkla temin eden bu rota, ne var ki düzenli bir ordunun ikmali için rantabl değildi. Bu yüzden Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya gönderilmesinden sonra emrine giren düzenli teşkilatın teçhizat ve cephane ile nasıl temin edileceği meselesi epeyce süre yazışma konusu oldu. Söz gelişi, henüz

Kafkasya'ya seyahati sırasında 6 Nisan 1918'de Umur-ı Şarkıyye Dairesine şifreli telgraf çeken Nuri Paşa, 100.000 adet Rus fişeğine mahsus kordon gömleği ile 100.000 adet küçük çaplı kurşun gömleği, aynı miktar kapsül ile 2.000 kilo dumansız barut ve kurşun gömleklerini kıvıracak 2 takım makinenin tedarik edilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-4). 8 Nisan 1918'de ise Altıncı Ordu aracılığıyla Harbiye Nezaretinden 1.000 tahrip kapsülü, 80 elektrik fünüyesi, 3.000 bomba kapsülü, 4 ateşleme makinesi, 30 metre seri ateşleme fitili ve 20 lastik boru gibi envaiçeşit malzeme talebinde bulundu (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-14). 1918'in Mayıs ayının son günlerinde Gence'de karargâhını kurduktan sonra yaptığı incelemeler neticesinde yerel dinamiklerle teçhizat ve mühimmat sorununun çözülemeyeceğini idrak etti. Bu yüzden üstlerine gönderdiği tahrirat ve telgraflarda daha fazla silah ve cephane talebinde bulunmaya başladı.¹⁷⁹

Süreklilik arz eden cephane talepleri karşısında Kafkas cephesindeki Üçüncü Ordu'ya tedarik görevi verildi. Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın 29 Mayıs 1918'de tedarikle ilgili Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e yazdığı tahriratında ordunun Kazah'a kadar ilerlemesi halinde cephane naklinin mümkün olabileceği bildirildi (ATASE, BDH, no. 2949/639, f. 6-8). Söz konusu dönem itibariyle Gürcistan şimendiferlerini kontrolünde bulunduran müttefik Almanya, muhabere ve nakliye kısmında bahsedildiği üzere, şimendifer hattının askeri amaçlarla kullanılmasına epey zorluklar çıkardı. Harp meydanında günler ve saatlerin önem arz ettiği kritik ortamda ise cephane ikmalinin önündeki askeri ve diplomatik engellerin bir şekilde aşılması gerekiyordu. Kısa sürede bunun da çözümü bulundu. Kafkasya teşkilatı için hazırlanan cephane ve mühimmat Karakilise üzerinden kara yoluyla hareket eden yük otomobilleriyle Kazah'a ulaştırıldı (TTK, KO, no. 12/22).

Celaloğlu ve Karakilise üzerinden sağlanan ikmal hattı, sonraki tarihlerde Kafkas İslam Ordusu'na nerdeyse can simidi oldu. Bu rota ile Kazah'a ulaştırılan cephane ve mühimmat sandıkları Akstafa İstasyonu'ndan hareket eden trenlerle doğrudan harekât bölgesine taşındı. İfade edilenlerden görüldüğü üzere, bunca zorluklarla temin edilen cephanenin

¹⁷⁹ Cephane ve silah tedarikiyle ilgili Nuri Paşa'nın erken tarihli (5 Haziran 1918) talepnamelerinden birisinde 20.000 tüfek ve her tüfeğe 500 fişek, yeterli sayıda makineli tüfek ve top, 2 adet zırhlı otomobil kayıtlıdır (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 7-3). 12 Haziran 1918'de Kars'tan Nuri Paşa ordusu için teçhiz edilen 1.000 adet Rus tüfeği ile 600 adet Fransız tüfeği ve her cins tüfek için birer milyon fişek gönderilmesi, söz konusu talepnamelere yapılan mukabele örneklerinin sadece bir tanesidir (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 29).

tedarikçisi konumundaki ordunun komutanı Mehmet Vehip Paşa, saha komutanlarına gönderdiği genelgesinde cephanenin “padişahın emaneti” olduğunun Kafkas İslam Ordusu askerlerine özellikle duyurulması, ellerindeki mühimmatın dikkatlice kullanılması, subaylar gözetiminde atış talimleri yapılması, cephanenin berhava edilmeyerek düşmana karşı az ama etkili biçimde kullanılması hususunda özel telkinde bulundu. Mehmet Vehip Paşa’ya göre, tedarikinde müşkülât yaşanan malzemenin can gibi saklanıp yeri gelince can gibi feda edilmesi gerekliydi (ATASE, BDH, no. 2949/639, f. 6-8:6-9).

Cephanenin kıt olduğu bölgede harekâta katılan kuvvetlerin komutanları, Mehmet Vehip Paşa’nın telkinini önemseyerek, tahrip gücü ağır silahların konuşlandırılışı ve cephanenin kullanımında mümkün mertebe titiz davrandılar. Ancak böylesine titizlik her defasında geçerli bir çözüm olmadı, kullanılan cephanenin yerinin doldurulamadığı ortamda cephanesizlik sorunları her hâlükârda tezahür etti. 15 Haziran 1918’de Müsüslü İstasyonu yakınlarında meydana gelen çarpışmalarda Türk topçusunun karşıdaki siperlerde istihkam çalışmaları yapan Kızıl askerlere 47 mermi atmak zorunda kalmasından dolayı yaşanan cephe sıkıntısı, söz konusu durumun somut örneklerinden biridir. Cephenin bu kısmında sarf edilen mühimmatın bir şekilde telafi edilmesi gerekliydi. O günün koşullarında geçici önlem olarak, karşı saldırı olmadıkça ateş açılmaması emredildi. Bu tür önleme rağmen, cephe hattındaki topçu takımının mühimmat ikmali endişe uyandırıcacak düzeydeydi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17-5; Rüştü, 1934, s. 34). Aktaş Bölük Komutanlığının 16 Haziran 1918’deki tahriratında da benzer sorundan söz edilmekteydi. Türk tüfekleriyle silahlanan bölük efradının her birinde 100 fişeklik cephe vardı. Aktaş ve Gökçay’da zikredilen nev tüfeklerin cephanesi bulunmadığından doğrudan Müsüslü’deki Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey’e başvuran Bölük Komutanı, Türk tüfekleri için gerekli cephanenin tedarik edilmesine yardımcı olmasını istirham etti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 20-1). Yoğun muharebelerin gerçekleştiği saha koşullarında zikredilen türden taleplerin çoğalması gayet doğaldı. Bu yüzden 17 Haziran 1918’de Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraf çeken Nuri Paşa, tüfek başına 200 mermisi olan efrat için 1.000 sandık cephe ile 6.000 atımlık kudretli top ve Schneider topu mermisi gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-5; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2-2; Rüştü, 1934, s. 39). 20 Haziran 1918

tarihli başka bir talepname de ise 20.000 Rus tüfeği ve çokça cephane tedariki söz konusu oldu (ATASE, BDH, no. 3187/44, f. 8).

Talep ve tedarik zincirinde Kafkas İslam Ordusu'na ulaştırılan silah ve cephane, ihtiyaçlara göre cephe hattındaki muharip unsurlara aktarılmaktaydı. Mesela, 21 Haziran 1918'de 4 Schneider topuyla 2 kudretli dağ topu, şark cephesindeki operasyonlarda kullanılmak üzere, Ucar İstasyonu'na sevk edildi (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 1-93). 24 Haziran 1918'de Bergüşat İstasyonu'na sevki planlanan Yirmi Altıncı Tabur'a 130 Rus tüfeği ile 10 sandık cephane tahsis edildi. Bu hareket sırasında tabur efradına dağıtılan beher tüfek başına 210 cephane verilmesi ve geri kalan cephanenin tabur ihtiyatı olarak depoda tutulması düşünöldü (ATASE, BDH, no. 5308/45, f. 42). 28 Haziran 1918'de Gence'den gönderilen 300 tüfek ve 200 sandık cephaneden 200 tüfek ile 150 sandık cephane, Kuzey Kafkasya teşkilatının emrinde kullanılmak üzere, Ahtı'ya sevk edildi.¹⁸⁰ Şeki'de kalan silah ve cephaneden 20 sandık cephane ile 20 tüfek Kutkaşen'e, 12 sandık cephane de Padar ve Haçmaz'a gönderildi. Şeki'de Ruslardan gasbedilen 51 berdanka tüfeği ise civar köylere tevzi edildi (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 2-3; Süleymanov, 1999-b, s. 135).

Talep tedarik ilişkisi, özellikle ifade etmekte yarar vardır ki, muharebe durumuna göre süreklilik arz eden bir meseleydi. Beşinci Kafkas Fırkası emrinde bulunan Rus Sahra Topu Takımı'yla Müsöslü Müfrezesi'ndeki Rus Topu Bataryası'nın cephane mevcuduyla ilgili talepler örneklem olarak ele alınabilir. Cephe'deki muharebelerin şiddeti karşısında ihtiyat mevcudu yetersiz olduğundan 7 Temmuz 1918'de Müsöslü ve Ucar'a sahra takımı için 400, batarya için 800 top mermisi gönderilmesi talep edilmişti (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 60). 15 Temmuz 1918 tarihi itibarıyla Bakü'ye doğru ilerleyen fırka karargâhında 80 tüfek, Dokuzuncu Alay'da 1.619 tüfek, Onuncu Alay'da 1.434 tüfek, On Üçüncü Alay'da ise 1.562 tüfek mevcuttu (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 15). Şamahı ve Hacıkabul taarruzları öncesinde (18 Temmuz 1918) Gence İstasyonu'ndan Kürdemir'e 198 sandık piyade tüfeği mermisi, 112 sandık kudretli top mermisi ve 97 sandık Schneider dağ topu mermisi gönderilmişti (Rüştü, 1934, s. 101).

¹⁸⁰ Kuzey Kafkasya teşkilatında benzer planlamanın yapıldığı ifade edilmelidir. Özellikle Derbent harekâtına katılan Elli Altıncı Alay kıtaatında nefer başına 500 fişek, Kudretli Batarya'da top başına 100 atımlık mermi, diğer bataryada ise top başına 400 atımlık mermi tahsis edilmiştir (ATASE, BDH, no. 3822/21, f. 7; ATASE, BDH, no. 5379/28, f. 68-1).

Birinci Bakü Taarruzu'nun başarısızlığa uğramasından sonra yeni taarruz planlaması çereçvesinde daha fazla cephaneye gereksinim duyuldu. Bu yüzden 8 Ağustos 1918'de üstlerine telgraf çeken Nuri Paşa, 2 sahra topu bataryası ve 4 ağır batarya, cephe hattındaki toplara 10.000 kudretli top mermisi, 8.000 Schneider dağ topu mermisi, 4.000 Rus dağ Schneider topu mermisi, 6.000 Rus sahra topu mermisi, 1.000 sandık piyade mavzer cephanesi ve 500 sandık Rus piyade cephanesinin tedarik edilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-9; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 69-2; ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 4; *ATBD*, 148, belge no. 60, s. 162; Rüştü, 1934, s. 149).

Süreklilik arz eden talep ve tedarik zincirinde Nuri Paşa'nın isteklerinin belki de en fazla ilgi uyandırmanı, uçak gönderilmesi hususundaki ısrarıydı. Gence'deki karargâh merkezine ulaşmasından birkaç gün sonra (28 Mayıs 1918) Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın ona gönderdiği tahriratta iki-üç gün zarfında Gence'ye uçak gönderileceği yazılıydı (ATASE, BDH, no. 2949/639, f. 6-3). Muhtemelen bu müjdeli haber üzerine hemen harekete geçti ve iki-üç gün içerisinde Gence İstasyonu'nun kuzeyinde müsait bir alanda uçakların inip kalkabileceği özel bir pist hazırlattı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 1-1). Fakat söz konusu uçağın tedarikinde nedenini bilemediğimiz gecikmeler oldu. Bu yüzden Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraf çeken Nuri Paşa, Gence'ye izam edilecek uçağın Kafkasya Müslümanları üzerinde olumlu intibalar uyandıracığı beyanında bulundu (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-4:9-5; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2-2; ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 2; Rüştü, 1934, s. 39). Çünkü Kafkasya semasında uçurulan bir Türk uçağı, düşmanı etkilemekten ziyade Müslüman ahaliye moral olur ve düşman kuvvetlerinin keşfine yardımcı olabilirdi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17-5; Rüştü, 1934, s. 37).¹⁸¹

İngilizlerin Hazar Denizi üzerinden Bakü'ye çıkarma yapmasına eş zamanlı olarak, Bakü cephesine gönderilmesi planlanan uçak sayısının artırılması gündeme geldi. Bu hususla ilgili Batum'daki mevkidaşı Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa ile iletişime geçen Nuri Paşa, bir değil birkaç uçağın gönderilmesinin gerekli olduğunu bildirdi

¹⁸¹ Nuri Paşa'nın uçak tedarikiyle ilgili ısrarı, Erkanıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'in 15 Haziran 1918'de Müsüslü'den çektiği telgraftan mülhemdi. Söz konusu telgrafın ilgili kısım şöyledir: "... Bu sırada bir Osmanlı tayyaresinin Kafkas semasında uçuşması belki düşmandan ziyade Müslümanlara hüsnütesir edecek ve düşman kuvvetlerini keşif için de bize mühim yardım edebilecektir. Kürdemir ile Bakü, Şamahı ile Bakü ve Bilesuvar taraflarının tayyare ile keşfi bize nafi malumat getirir zannederim..." (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17-5; Rüştü, 1934, s. 37).

(ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-21; ATASE, BDH, no. 1432/205, f. 2).¹⁸² Onun talebini 7 Ağustos 1918'de Başkomutanlık Vekâletine ileten Mehmet Esat Paşa, Üçüncü Ordu'nun emrinde sadece 1 uçak olduğunu ve onun da iyi halde bulunmadığını bildirerek, Gence'ye gönderilmek üzere uçak tahsis edilmesini istirham etti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-21; ATASE, BDH, no. 1432/205, f. 2; TTK, KO, no. 12/122). Mehmet Esat Paşa'nın şifreli telgrafını bir gün sonra yanıtlayan Enver Paşa, Üçüncü Ordu deposundaki uçağın hızlıca onarılaraq, Nuri Paşa'ya gönderilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-14; ATASE, BDH, no. 1432/205, f. 2-1; TTK, KO, no. 12/123). Söz konusu uçak hemencecik onarıldı ve Ahıska-Gümrü yoluyla 11 Ağustos 1918'de Batum'dan Gence'ye gönderildi (ATASE, BDH, no. 1432/205, f. 2-2).

Ağustos'un son haftasında kuşatma altındaki Bakü'ye nihai taarruzun yapılabilmesinde gereksinim duyulan en önemli edevat, gaz maskesi ve tel makası idi. Özellikle tedarik edilmesi istenen malzemelerin, hiç kuşkusuz, proaktif gerekçeleri vardı. Kuşatmanın son aşamasında vukuu muhtemel sokak çarpışmalarında savunmacıların yakıcı gazlar neşreden bomba ve top mermisi kullanmaları kuvvetle muhtemeldi. Bu tehlikeyi göz önünde bulunduran Nuri Paşa, 30 Ağustos 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanlığı ve Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraflar çekerek, 5.000 adet gaz maskesi gönderilmesini talep etti. Nuri Paşa'nın aynı amaçlı diğer talebi ise tel makası idi. Çünkü söz konusu dönemde şehrin müdafileri cephenin ekser mevkilerini tel örgülerle çevirmişlerdi. Cephe hattının tamamını çevrelemesi söz konusu olan tel örgülere elektrik verildiği muhtemeldi. Kuşatmayı daraltan kıtaatın ise elinde yeterli sayıda tel makası mevcut değildi. Oysaki taarruza geçen kıtaatın tel örgüleri güvenli biçimde kesmesi mutlaka gerekliydi. Bu realiteden dolayı her iki ordu komutanıyla iletişime geçen Nuri Paşa, elektrik verildiği mülahaza edilen tel örgüleri kesmeye yarar 1.000 adet tel makasının hızlıca gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-21; *ATBD*, 148, belge no. 84, s. 223).¹⁸³

¹⁸² Nuri Paşa'nın uçak gönderilmesi hususundaki talepleri bir süre sonra süreklilik arz etti. 8 Ağustos 1918'de ayrıca bir tayyare müfrezesi gönderilmesini istirham etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-9; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 69-2; ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 4). 10 ve 18 Ağustos 1918 tarihlerinde Şark Ordular Grubu Komutanlığına çektiği telgraflarında keşifte kullanılmak ve Hazar Denizi'ndeki İngiliz gemilerini bombardıman etmek amacıyla birkaç uçak gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-12; ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 62-2). Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa da söz konusu talebi Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine iletti (*ATBD*, 148, belge no. 74, s. 200).

¹⁸³ Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa'nın 22-23 Ağustos gecesi Güzdek'teki karargâhtan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına gönderdiği raporda, Bakü'nün doğu ve batı çıkışlarındaki 2 adet dinamodan istifade

Harekât bölgesindeki muharip unsurların mühimmat taleplerinin ne kadarının karışlandığının anlaşılabilmesi için burada biraz daha fazla bilgi ve belgeye ihtiyaç vardır. Şimdiye değin tespit edilebilen birkaç kayıt, Nuri Paşa'nın süreklilik arz eden taleplerinin önemli bir kısmının tedarik edildiğine işaret etmektedir. Söz gelişi, 26 Mart 1918'de paşanın teçhizat ve mühimmat talebine icabeten, Altıncı Ordu'dan 1 adet Rus makineli tüfeği ve yahut da 1 adet Osmanlı çap ve sisteminde makineli tüfek, 10.000 sandık cephane ve münasip miktarda tahrip malzemesi gönderildi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 12-2; *ATBD*, 148, belge no. 13, s. 36). 7 Nisan 1918 tarihli talebe binaen 16 Nisan 1918'de İstanbul'dan Umur-ı Şarkıyye Dairesi aracılığıyla 7.000 adet humbara fitili ve 500 adet kibritlik sevk edildi (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-10:9-11). 31 Temmuz 1918 tarihinde Kafkas İslam Ordusu namına Nahçıvan teşkilatını oluşturan Binbaşı Halil Bey'e 1.000 adet büyük çaplı Rus tüfeği ve 200 sandık cephane nakledildi (ATASE, BDH, no. 2943/606, f. 44). 5 Ağustos 1918'de Celaloğlu-Karakilise rotası üzerinden Akstafa İstasyonu'na 1.000 sandık sivri mermi ve 5.000 atımlık top mermisi sevkiyatı yapıldı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-11). Başmenzil Müfettişliğinin 29 Ağustos 1918 tarihli 3692 sayılı kararıyla Kafkas İslam Ordusu'na 10.000 adet silah gönderilmesine karar verildi (ATASE, BDH, no. 3193/80, f. 21-6).

Teçhizat ve cephane teminini gösteren talep ve tedarik zinciriyle ilgili örnek vakalar, münferit işlemler olmaktan ziyade organize lojistik ağı oluşturulduğunun göstergesidir. Karargâh strüktüründeki Harekât Şubesi, Muavinlik Şubesi, Levazım Şubesi, Hat Komiserliği, Menzil Müfettişliği, Topçu Müfettişliği, Makineli Tüfek Müfettişliği ve benzeri kurumların tamamının koordinasyonu burada söz konusuydu. Zikredilen kurumlarda ehil kişilerin görevlendirilmesi öncelikli meseleydi. Söz misali, Almanya'daki görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a avdet eden On Sekizinci Kolordu Topçu Komutanı Kırklarelili Sahra Topçu Binbaşı Mehmet Kemal Efendi, 27 Mart 1918'de bahsi geçen kurumlardan Topçu Müfettişliğinin başına getirilmişti (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-32). Onun komutasında teşekkül eden müfettişliğin kurumsal görevi, topçu sınıfının ordunun ilgili birimlerinde istihdamı ve her türlü topçu malzemesi ile topçu ve piyade cephanesinin ikmalinden ibaretti (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-

edilerek, cephe hattına yerleştirilen tel örgülere elektrik verilmek istendiği yazılıydı. Taarruza geçenlerin şansları yaver gitmeli ki savunmacıların elinde yeterli kadar tel örgü mevcut değildi ve bundan sonra da tel örgü tedarik edilmesi mümkün değildi (*ATBD*, 148, belge no. 81, s. 217).

10). Söz konusu müfettişliğin teşkilatının genişletilmesinden yaklaşık bir ay sonra Kafkas İslam Ordusu'nun emrinde 38 top bulunmaktaydı. Topların türlere göre dağılımı şöyleydi: 8 adet Rus sahra topu, 6 adet Rus dağ topu, 8 adet kudretli top, 8 adet Krupp topu, 8 adet Schneider topu. 31 Ağustos 1918 tarihi itibarıyla 2 Rus sahra topu Elet'te, 2 Rus dağ topu Puta mıntıkasında, 6 kudretli top, 2 Krupp topu ve 2 Schneider topu Dokuzuncu Alay mıntıkasında, 2 kudretli top ve 2 Schneider topu Onuncu Alay mıntıkasında, 4 Krupp topu ile 4 Rus sahra topu ve 2 Rus dağ topu 364 rakımlı tepede (Yanardağ) ve 311 rakımlı tepede (Binagadi), 4 Schneider topu ve 2 Krupp topu Maştağa ve Otuz Sekizinci Alay mıntıkasında, 2 Rus dağ topu ise Salyan mıntıkasında tabya edilmiş haldeydi. 2 Rus sahra topu da Puta İstasyonu'na sevk edilmekteydi (Rüştü, 1934, s. 178). İkinci Bakü taarruzu öncesinde ordu emrinde, Beşinci Kafkas Fırkası muharebe mıntıkasında muhtelif çapta 38 top ve On Beşinci Piyade Fırkası muharebe mıntıkasında 6 Krupp topu olmak üzere, toplam 44 top mevcuttu (Süleyman İzzet, 1936, s. 54).¹⁸⁴

Topların bakımı, onarımı ve iyi halde bulundurulması özellikle önem arz eden meseleler arasındaydı. Bu hizmetin her zaman kusursuz teşkil edildiği de söylenemezdi. Mesela 7,5 santimetrelik Rus dağ toplarının noksanı olan panoramik nişangâh dürbünlerinin tedarikinde önemli bir sorun ortaya çıkmıştı. Bu toplardan 6 tanesinin 12 Ağustos 1918'de Umur-ı Şarkıyye Dairesine gönderilen bir tahrirata konu olan noksan parçaları, ne var ki mühimmat depolarında yedek edevat mevcut olmadığından yerel imkânlarla temin edilememişti (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-22). Rusya üretimi olması hasebiyle söz konusu parçaların numune veya resimleri olmadığı halde Almanya'da imal ve tedarik edilmesi mümkün değildi. Bu yüzden 21 Ağustos 1918'de Nuri Paşa'ya çekilen telgrafta, bundan böyle mevzubahis toplara ait malzeme taleplerine numunelerinin de eklenmesi yazıldı (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 9-24).¹⁸⁵

¹⁸⁴ 1918'in Ağustos ayında İngilizlerin Bakü'ye çıkarma yaptıkları esnada Diktatörlük Ordusu'nun muharebe cephesinde işlek halde değişik kalibreli en fazla 20 top mevcuttu. Diktatörlük Ordusu'nun Teçhizat Genel Müfettişi Alfred Rawlinson'un çalışmaları neticesinde Bakü'nün çeşitli mahallelerinde etrafa dağılmış halde parçaları kayıp 120 top bulundu. Parça uydurması ve ayarlarının yenilenmesi sonucunda topoların önemli bir kısmı tamir edildi. Netice itibarıyla Bakü'nün tahliyesinden önce cephenin Diktatörlük tarafında tamı tamına işlek halde 86 top bulunmaktaydı. Bunlardan 4 tanesi 14.500 metre menzile ulaşabilen 1916 model Creusot marka hızlı ateşlemeli top idi. İki tanesi İngilizlere mahsus olmak üzere, 1916'da Coventry Ordnance Works Silah Fabrikası tarafından imal edilen 45 top ise obüs idi. Diktatörlük Ordusu'nun silah deposunda 100 binden fazla İngiliz ve Fransız imalatı top mermisi vardı (Rawlinson, 2016, s. 107-108).

¹⁸⁵ Benzer şekilde, fabrikada onarımı tamamlandıktan sonra mevzilere tabya edilmesi söz konusu olan 2 adet 12 santimetrelik obüsün de nişangâh dürbünleri yoktu. Elde bulunan sahra ve dağ topolarına mahsus malzeme ise bu toplara uygun değildi. Bu yüzden 27 Ekim 1918'de Ordu Komutanlığına başvuruda

Talep tedarik zincirinde vukua gelen aksamaların yanı sıra ordu geneline uygulanan mühimmat planlamasıyla ilgili genel kural, topçu teşkilatı için de geçerliydi. Söz gelişi, nihai Bakü taarruzuna katılmak amacıyla Karakilise-Kervansaray-Kazah rotasıyla Azerbaycan'a sevk olunan On Beşinci Piyade Fırkası emrindeki Kudretli Dağ Bataryası'ndaki top başına 250 atımlık mermi, Obüs Bataryası'ndaki top başına 250 atımlık mermi tahsis edilmesi uygun görülmüştü (ATASE, BDH, no. 4888/2, f. 18; Süleyman İzzet, 1936, s. 23). Böylesine kanaatkâr tahsisata rağmen, lüzumu görüldüğü hallerde bazen top ve mühimmat takviyesi söz konusu olabilirdi. Mesela, Bakü'nün kurtarılmasından sonra Hazar Denizi'ndeki adalarda meskûn düşman kuvvetlerinin vapurlarla yaptıkları tacizleri engellemek amacıyla iki uzun menzilli top bataryasının şehre gönderilmesi gündeme geldi (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 45; TTK, KO, no. 9/9). Böylece Batum-Gence rotasıyla Bilacarî'ye sevk edilen 10,5 santimetrelik uzun menzilli toplardan bir batarya Zığ burnuna, bir batarya ise Bayıl burnuna yerleştirildi (ATASE, BDH, no. 4817/4, f. 16). Lojistik hizmetlerin en azı Topçu Müfettişliği kadar Harekât Şubesi'yle koordineli çalışan diğer kurumu, Makineli Tüfek Müfettişliği idi. Binbaşı Süleyman Nuri Efendi'nin komutasında oluşturulan bu kurum, karargâhın teşkilat krokisine göre, makineli tüfek personelinin ordu birimlerinde istihdamı ile her türlü makineli tüfek malzemesinin ikmali ve iyi halde bulundurulmasından mesuldü (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-10).

d. Veterinerlik Hizmeti

Lojistiğin beslenme ve ulaşım alanlarını alakadar eden hayvan kaynaklarının kullanımı, hayvan depolarının oluşturulması, her türlü veterinerlik hizmetlerinin verilmesi ve benzeri işler, karargâhın 1 Ağustos 1918 tarihli krokisine göre, Altıncı Şube olarak bilinen Serbaytarlık kurumunun işgal alanıydı (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-10). Teşkilatın henüz oluşum aşamasında Kafkasya'ya izam edilmek üzere tasarlanan karargâhın proforma krokisinde veterinerlik hizmetlerine yüzbaşı rütbesiyle bir baytar kadrosu tahsis edilmişti (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-4; ATBD, 148, belge no. 5, s. 19). Üç fırka teşkiliyle ilgili kararın alınmasından sonra ise her bir firkada baytar hekimler

bulunan Topçu Müfettişi Kaymakam Mehmet Kemal Bey, mevzubahis topların mevzilere tabya edilmemesini teklif etti (ATASE, BDH, no. 3825/29, f. 5-5).

görevlendirilmesi gündeme geldi. Böylece Ordu Karargâhı'nda Kıdemli Yüzbaşı Hayrettin Efendi Mehmet Ali oğlu, Birinci Kafkas Fırkası Karargâhı'nda Kıdemli Yüzbaşı Şevket Efendi Hacı Ömer oğlu ve Kıdemli Yüzbaşı Süleyman Efendi Abdülkerim oğlu, İkinci Kafkas Fırkası Karargâhı'nda Kıdemli Yüzbaşı Mehmet Emin Efendi Molla Mehmet oğlu ve Kıdemli Yüzbaşı İsmail Efendi Seyit oğlu, Üçüncü Kafkas Fırkası Karargâhı'nda ise Kıdemli Yüzbaşı Arif Efendi Salih oğlu ve Kıdemli Yüzbaşı Ali Efendi Ramazan oğlu kadrolu baytar hekimler olarak görevlendirildiler (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-8). Binbaşı Hilmi Efendi Ahmet oğlu Kafkas İslam Ordusu Serbaytarı¹⁸⁶ (Altıncı Şube Reisi) ve Mülazımievvel Necati Efendi İbrahim oğlu Serbaytar Yardımcılığı görevlerine atandılar (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-14).

Günün koşullarına göre ortaya çıkan ihtiyaçlar Serbaytarlığın teşkilat yapısının genişlemesine vesile oldu. Altıncı Şube'nin 5 Eylül 1918 tarihli bir belgesinde bahsi geçen kıtaatta 10 baytar, bakteriyoloji laboratuvarında 2 baytar, Baytarlık Malzemesi Müdürlüğünde 1 eczacı görevlendirilmesiyle ilgili talepname, kadronun genişletilme çalışmalarına örnek gösterilebilir (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 7-2). Kıdemli Yüzbaşı Süleyman Efendi, Kıdemli Yüzbaşı Arif Efendi, Kıdemli Yüzbaşı Ali Efendi, Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Şevket Efendi ve Kıdemli Yüzbaşı İsmail Hakkı Efendi baytarlık teşkilatında görevlendirildiği tespit edilebilen baytar hekimlerden sadece birkaçıdır (ATASE, BDH, no. 3831/8, f. 1-91). Baytarlık teşkilatının kurumsal işleyişiyle ilgili mutlaka birçok vaka vardır. Burada örneklem olarak ele alınan bir vakada Süvari Alayı Baytarı Refik Efendi, Zığ ve Bayıl burunlarında tabya edilen bataryaların hizmetindeki hayvanlardan hasta olanlarının tedavi edilmesinde görevlendirilmiştir (ATASE, BDH, no. 4817/4, f. 16-2).

e. Sıhhiye Teşkilatı

Muharebe meydanında savaşıyor, hafif veya ağır yara alan asker ile zabitin tedavisini organize eden kurumsal yapılanma, hiç kuşkusuz, geri hizmetlerin beşeri kaynağını

¹⁸⁶ 3 Ağustos 1918 tarihli bir arşiv belgesinde, On Dördüncü Fırka Serbaytarı Binbaşı Mehmet Hamdi Efendi'nin Kafkas İslam Ordusu Serbaytarlığı'na tayin edilmesinden dolayı 15 Mayıs 1918'de fırkasındaki görevinden ayrıldığı yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3834/19, f. 1-8). Bakü'nün kurtarılmasının hemen sonrasına ait karargâh kadrosunu gösteren çizelgede de Serbaytar olarak Kaymakam Mehmet Hamdi Bey'in ismi zikredilmiştir (TTK, KO, no. 15/50).

korumayı amaçlayan en önemli ünedir. Bunun içindir ki 9 Mart 1918 tarihli proforma teşkilat krokisinde, söz konusu hizmeti organize etmek üzere, binbaşı veya yüzbaşı rütbesiyle bir sıhhiye kadrosu tahsis edildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-4; *ATBD*, 148, belge no. 5, s. 19). 31 Mart 1918’de bu kadroya Yüzbaşı Cafer Sadık Efendi’nin ataması yapıldı (ATASE, BDH, no. 1851/111, f. 10). Ardından sıhhiye teşkilatının kuruluşuna girildi, sahadaki koşullara göre yeni görevlendirmeler yapıldı. 3 Nisan 1918’de Ordu Karargâhı’nda istihdam edilmek üzere bir sıhhiye onbaşısı görevlendirildi (ATASE, BDH, no. 2023/543, f. 1-13). 4 Nisan 1918’de Altıncı Ordu’dan 8 tabibin fırkalar teşkilatında istihdamı kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3829/1, f. 2-1). 16 Nisan 1918’de Karadeniz Müstahkem Mevkii’nden Tabip Binbaşı Feyzi, Mülazımievvel Osman ve İhtiyat Yüzbaşı Feyzi efendilerle Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den Tabip Mülazımievvel Feyzi Efendi Kafkas İslam Ordusu İkinci Kafkas Fırkası’na nakledildiler (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-47). 5 Haziran 1918’de Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye ve Tıp Fakültesi’nin 1918 senesi mezunu 10 tabibin mülazımısani rütbesiyle Kafkas İslam Ordusu fırkalarına ataması yapıldı. Bu tabiplerden Raşit Efendi, Abdülmecit Kemal Efendi, Mehmet Zihni Efendi ve Mustafa Fahri Efendi Birinci Kafkas Fırkası’nda, İbrahim Efendi ile Mehmet Tahir Efendi ve Mehmet Efendi İkinci Kafkas Fırkası’nda, Ali Haydar Efendi ile Mehmet Muhittin Efendi ve Osman Efendi Üçüncü Kafkas Fırkası’nda görevlendirildiler (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-69).¹⁸⁷

Ordu Karargâhı’nın 1 Ağustos 1918 tarihli teşkilat krokisi, ordu yapısındaki diğer kurumlarda olduğu gibi, sıhhiye teşkilatının görev alanını açıklığa kavuşturdu. Cephe, cephe gerisinde ve memleket içerisinde her türlü sağlık hizmetinin düzenlenişi ve benzeri meseleler Sertababet olarak bilinen Beşinci Şube’ye havale edildi (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-10). Bu şubenin başında bulunan Kaymakam İbrahim Hakkı Bey, 1918’in 14-18 Ağustos tarihleri arasında bütün askeri mevkie ve şark cephesindeki sağlık hizmetlerini teftiş etmek üzere muharebe bölgesine seyahat yaptı. Bu seyahati sırasındaki gözlemlerinden hareketle hazırladığı ordu sıhhiye teşkilatının mufassal talimatnamesini cephe, grup ve mevki komutanlarına sundu (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 26). Sıhhiye Reisi’nin talimatnamesine istinaden oluşturulan ordu sıhhiye teşkilatı, ileri hat sağlık

¹⁸⁷ 14 Haziran 1918’de İstanbullu Mülazımısani Mehmet Muhittin Efendi Recep Hulusi oğlunun Üçüncü Kafkas Fırkası’nın sıhhiye teşkilatında görevlendirilmesinden sarfınazar edildi ve yerine Çorumlu Mülazımısani Mehmet Efendi Arif oğlu atandı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-77).

hizmetleri ve geri hat sağlık hizmetler olmak üzere, iki kısma ayrıldı. İleri hat sağlık hizmetleri, Kuzey Grubu ile Güney Grubu'na sağlık hizmetleri sağlayan üniteler şeklinde teşkil edildi. Kuzey Grubu'nun muharebe mıntıkasındaki Güzdek kasabası, Şark Cephesi Sıhhiye Bölüğü'nün ilkin konuşlanma yeri oldu. Kuzey Grubu'nun muharebe mıntıkasında yaralanan askerlerin yaralarını sarmak amacıyla Güzdek'te sargı mahalleri oluşturuldu. Binbaşı Doktor Mazhar Bey'in başhekimliğinde ve operatör doktor Binbaşı Sabri Bey'in nezaretinde organize olan Sıhhiye Bölüğü birimlerinin Güzdek'teki ilkin müdahalesinden sonra yaralılar, kısmen geri hat sayılan Puta İstasyonu'na nakledilmeliydi. Binbaşı Doktor Tevfik Arslan Bey'in idaresindeki sıhhiye kolu, Puta'da oluşturulan 50 yataklı istasyon hastanesinde onların tedavisiyle meşguldü. Buradaki hastalar ile yaralılar 48 saat boyunca tedavi edildikten sonra Hacıkabul'a sevk olunmalıydılar. Güney Grubu'nun muharebe mıntıkasındaki Elet-Salyan hattındaki çarpışmalarda yaralanan askerlere ise Mülazımievvel Doktor Mustafa Fahri Efendi gözetiminde Akbulak'ta oluşturulan 50 yataklı istasyon hastanesinde ilkin tıbbi müdahale yapılmalıydı. Yaralılar ve hastalar, revir hizmeti veren bu istasyon hastanesinde 48 saat tedavi gördükten sonra Hacıkabul'a sevk olunmalıydılar (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 26).

Hacıkabul İstasyonu, ifade edildiği üzere, Kuzey Grubu ile Güney Grubu'ndan nakledilen yaralılar ve hastaların toplanma merkeziydi. İleri hat ile geri hattın kavşağında bulunmasından dolayı Hacıkabul İstasyonu'nda mutlaka sağlık hizmetinin oluşturulması gerekliydi. Bu ihtiyaç üzerine Kaymakam Ali Naşit Bey'in başhekimliğinde Şamahı'da hizmet veren (Beşinci Kafkas Fırkası'na bağlı) Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane'nin Hacıkabul'a nakledilmesi düşünüldü. Toplam 200 yataktan ibaret olan bu hastane, uzun yolculuğun zahmet ve meşakkatine dayanamayan hastalar ile ağır yaralıların istirahat ve tedavisine tahsis edildi. Buradaki tıbbi müdahaleden sonra direnç kazanan veya daha ileri düzeyde tedavi alması gereken hastaların ise Gence'ye sevk edilmesi söz konusuydu (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 26-1).

Harekât bölgesindeki yaralanan askerler ile çeşitli hastalıklardan muzdarip olan hastaları geri mahallerde oluşturulan sağlık kurumlarına ulaştırmak amacıyla tam teşekküllü 2 sıhhiye treni hizmet vermekteydi. Bu taşıtlardan 2 numaralı sıhhiye treni, 50 yataklı 2 vagon, 1 pansuman vagonu, 1 sağlık memurları vagonu, hastalar ile yaralılara çorba ve çay hizmeti veren 1 mutfak vagonu ile lokomotiften ibaretti. Güney Grubu Komutanı

Cemil Cahit Bey'in emrinde bulunan bu tren, Kuzey Grubu ile Güney Grubu muharebe mıntıklarındaki hastalar ile yaralıları Güzdek-Hacıkabul ve Akbulak-Hacıkabul rotasıyla Hacıkabul'daki Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane'ye taşımaktaydı (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 26). 1 numaralı sıhhiye treni ise 4 yaralı vagonu, 1 yaralı ümera salonu, 1 eczane ve pansuman salonu, yaralılara çay, çorba ve yemek verilmek üzere tahsis edilen 1 mutfak vagonu, 1 depo vagonu, 1 sağlık memurları vagonu, 1 hademe vagonu, 1 çamaşır vagonu ve lokomotiften ibaretti. Hastalara tahsis edilen vagonlarda, 50 ağır yaralı ve 100 normal yaralı olmak üzere, toplam 150 yatak, ümera ve subay salonunda ise 30 yatak vardı. 1 numaralı sıhhiye treninin başlıca görevi, Hacıkabul'daki hastalar ile yaralıları Gence'deki geri hattaki sağlık kuruluşlarına taşımaktan ibaretti (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 26-1). Gence'de geri sağlık hizmetlerine tahsis edilen toplam 6 hastane vardı. Bahsedilen hastanelerin isimleri ve o günün koşullarındaki fiziki olanakları şöyleydi:

Tablo 13. Kafkas İslam Ordusu'na Tahsis Edilen Hastaneler¹⁸⁸

Hastane Adı	Yatak	Sorumlu Yönetici
Gence Merkez Hastanesi	300	Hastane Başhekimisi Binbaşı Şerif Bey
1 Numaralı Gence Vatan Hastanesi	200	Sağlık Bakanı Hüdadat Refibeyli
2 Numaralı Gence Zabitan Hastanesi	60	Hastane Başhekimisi Binbaşı Feyzi Bey
3 Numaralı Gence Vatan Hastanesi	300	Binbaşı Doktor Rifat Bey
4 Numaralı Vatan Hastanesi	60	Mülazımievvel Doktor Tahir Efendi
Hacıkent Nekahethanesi	400	Nekahethane Başhekimisi Kaymakam Reşit Bey

Geri hat sağlık hizmetlerine Gence'de, tablodan gözüktüğü üzere, 1.320 yataklı 6 tam teşekküllü hastane tahsis edilmişti. Harekât bölgesinde ileri hat sağlık hizmetleri veren ilkin tıbbi müdahale merkezleri, seyyar hastaneler¹⁸⁹ ve sıhhiye trenlerinin potansiyeli hesaba katılırsa, Kafkas İslam Ordusu'nun emrinde 1.850 civarında hasta veya yaralının yatılı tedavisini temin edebilen sağlık kuruluşları vardı. Kafkasya'da harekâta memur ordunun genel lojistik manzarası, ana hatlarıyla burada ifade edilenlerden ibaretti. Bütün bunların titizlikle incelenmesinden sonra muharebe meydanına sevk olunan muharip unsurların ayrıntılı olarak araştırılmasına geçilebilir.

¹⁸⁸ Gence'de Kafkas İslam Ordusu'na tahsis edilen hastanelerle ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 26-1:26-1-a.

¹⁸⁹ Bakü taarruzunun zirve döneminde seyyar hastane sayısı da katlandı. Bilhassa takviye kuvvet olarak gönderilen On Beşinci Piyade Fırkası'nın Elli İkinci Seyyar Hastanesi, ileri hattaki seyyar hastane olarak sağlık çalışmalarına katıldı. Taarruzun başarıya ulaşmasından sonra bu seyyar hastane Bilacari'de konuşlandırıldı (ATASE, BDH, no. 3821/13, f. 5-6; ATASE, BDH, no. 3822/21, f. 14).

1.4. MUHAREBE UNSURLARI

Kafkas İslam Ordusu'nu takviye amacıyla 1918'in Haziran-Eylül ayları arasında Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu strüktürlerinden Beşinci Kafkas Fırkası, Otuz Altıncı Kafkas Fırkası ve On Beşinci Piyade Fırkası'nın muharip ve muharebe destek unsurları peyderpey Azerbaycan'a sevk edildi. Buna eş zamanlı olarak, Azerbaycan teşkilatının kurulması için epey mesai harcandı. İkinci Bakü taarruzuna kadar kadar geçen sürede Azerbaycan'da zabıt namzedi ve küçük zabıt yetiştiren talimgâh kuruldu ve yapılam seferberlik sonucunda toplam 4 piyade alayı oluşturuldu.

1.4.1. Askerlik Hizmeti ve Harp Okulları

Azerbaycan'ın beşeri potansiyelinin Kafkas İslam Ordusu'na eklemlenmesi amacıyla İstanbul'dan gönderilen uzman personel rehberliğinde mahalli ahz-ı asker teşkilatı kuruldu, yerli nüfustan 19-24 yaş aralığında olan gençler vatani hizmete celp edildi. Seferber edilen efradın sahadaki komutanlığını üstlenebilecek zabıt kadrosunun yetiştirilmesi amacıyla Gence şehrinde İstanbul'dan gönderilen talim heyeti nezaretinde askeri tedrisatla meşgul olan bir talimgâh tesis edildi. Devreler halinde bu okuldan küçük zabıt ve ihtiyat zabıt namzedi rütbeleriyle mezun olan subaylar Kafkas İslam Ordusu strüktüründeki Azerbaycan teşkilatının nitelikli personeli olarak istihdam edildiler.

a. Ahz-ı Asker Teşkilatı

Askerlik hizmetinin zorunlu olduğu ülkelerde kurumsal bir mekanizma olan ahz-ı asker teşkilatı, beşeri potansiyelin askerlik noktainazarından daha verimli kullanılması ve belirli yaş grubundaki gençlerin vatani hizmete celp edilmesini sağlamakla meşguldür. Azerbaycan'ın nüfus potansiyelinin ordu teşkilatına eklemlenmesini ön gören böylesine mekanizmanın gerekliliği fikri, Beşinci Kafkas Fırkası unsurları ile Kızıl kıtaat arasında vukua gelen ilk muharebeler sonrasında aktüellik arz etmeye başladı. Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'in Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına sunduğu 15 Haziran 1918 tarihli raporunda, geriden gelen piyadeler ve topçularla cephenin takviye edilmesine rağmen, muharebe için ne kadar fazla asker sevk olunursa olunsun az olacağı

kanaatini ortaya koydu. Bu yüzden askeralma nizamnamesine dayalı olarak, Gence’de yeni kıtaat teşkiline başlanmalı ve ordu strüktüründeki Azerbaycan kıtaatı yerli efrat ile doldurulmalıydı (Rüşti, 1934, s. 37). Mehmet Nazım Bey’in ileri sürdüğü fikrin pratik düzeyde bir takım zorlukları vardı. Dört batından beri askerlik hizmetinden muaf tutulan ahalinin vatani göreve celp edilmesine yasal zemin oluşturan hukuki mevzuat ve profesyonel teşkilat mevcut değildi. Ordunun kurumsal yapılanmasını alakadar eden birçok işlerde olduğu gibi, ahz-ı asker teşkilatının kuruluşunda da sıfırdan işe başlanmalıydı. Mevzuattaki boşluğu kapatabilmek amacıyla Azerbaycan Hükümeti hemen işe koyuldu, Rus Ahz-ı Asker Kanunu’na dayalı olarak 25 maddeden meydana gelen geçici bir askeri mükellefiyet kanunu hazırlandı (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-2; ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-163:1-164). Ordu Karargâhı’nca da benimsenen bu kanun, askeralma işlemlerinde kullanılmak üzere yayımlanıp ilgili kurumlara dağıtıldı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 55).

Yeni mükellefiyet kanununda askerlik hizmetinin vatani görev olduğu beyan edildi, askerlik hizmetine yararlı genç vatandaşların piyade ve nakliye sınıfında 2 sene, diğer sınıflarda (özellikle bahriye sınıfında) ise 3 sene hizmetle mükellef oldukları karara bağlandı (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 55-1-a; ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-163). Mutat zamanlar için 19-24 yaş aralığı askerlik hizmetine celp dönemi olarak belirlendi.¹⁹⁰ Celp ve terhis işlemlerinin sağlıklı işleyişinin düzene koyulması amacıyla kazalarda askerlik şubeleri teşkil edilmesi gerekirdi. Askerlik yaşına eren gençler, hiçbir fark gözetilmeksizin ahz-ı asker şubesine davet edilerek, iki hekimden oluşan komisyonca muayene edilir, medeni hal ve diğer durumları göz önünde bulundurularak askerlik hizmetine yararlı olup olmadıklarına karar verilirdi. Divaneler, mahpuslar ve ailede emeğiyle ekmek kazanabilen yegâne şahıs durumunda olanlar askerlik hizmetinden geçici olarak muaftılar. Bakanlar, bakan yardımcıları, valiler, savcılar, yargıçlar, mülkiye kaymakamları, müdürler, polis müdürleri, başkomiserler ve din adamları ise askerlik hizmetinden tamamen muaftılar (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 55-1; ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-163:1-164).¹⁹¹

¹⁹⁰ Ülke genelindeki 19-24 yaş aralığında bulunan gençlerin askerlik hizmetine alınmasıyla 50.000 askerden ibaret bir ordu kurulması tahayyül edilmekteydi (*Tercüman-ı Hakikat*, 13455, s. 1).

¹⁹¹ Askerlikten muafiyet meselesi ülke içi inzibat ve asayiş kontrollerinde daima sorun oldu. Bu yüzden bir genelge yayımlayan Dahiliye Nazırı Behbut Han Cavanşir, askere alınmayan şahısların kaza ahz-ı asker idaresinden aldıkları muafiyet belgesini yanlarında taşımaları gerektiğini duyurdu. Elinde böyle bir evrak

Ahz-ı asker teşkilatının kurumsal yapılanması tamamlanıncaya kadar geçen sürede asker toplanması vazifesi mıntika ve mevki komutanlarına havale edildi. Böylece 1918'in Temmuz ayının ikinci yarısından itibaren Birinci Alay'a Kazah Kazası'ndan, İkinci Alay'a Şuşa Kazası ile Karabulak ve Zengilan nahiyelerinden, Üçüncü Alay'a Nuha ve Zakatala kazalarından, Dördüncü Alay'ın Birinci ve İkinci Taburları ile Süvari Bölüğü'ne Aktaş Kazası'ndan, Üçüncü Taburu'na ise Cavanşir Kazası'ndan asker toplanmaya başlandı. Kazaların nüfus potansiyeli kullanılarak oluşturulan taburların her birinin mevcudunun 1.500 askerden ibaret olması tahayyül edildi. Teşekkül edecek kıtaata bir kazadan lüzumundan fazla asker alınırsa, en yaşlılarından olmak üzere, gereğinden fazlası geçici olarak tecil olunabilirdi (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 60:60-1; ATASE, BDH, no. 3832/11, f. 4; *ATBD*, 148, belge no. 70:70-1, s. 187). Askerliğe kaydı yapılanlar, levazımat durumuna göre, farklı muameleye tabi tutulurlardı. Atsız ve silahsız olarak orduya katılanlar piyade sınıfına alınır, silah dağıtılınca kadar diğer efradın silahlarıyla talim ve terbiye edilirdi. Topçu ve makineli tüfek efradı da onlar arasından seçilirdi (ATASE, BDH, no. 3834/18, f. 1-6). Asker alınan efradın mümkün mertebe kendi silahıyla orduya katılması beklenirdi. Silahı ve bineğiyle gelenler süvari teşkilatına kaydedilirdi. Hayvanı ve arabasıyla askere gelenler nakliye kollarında istihdam olunurlardı. Alay komutanları, toplanan efradın sayısı hakkında iki gün arayla düzenli olarak Ordu Karargâhı'nı yazılı olarak bilgilendirmeliydiler (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 60: 60-1; ATASE, BDH, no. 3832/11, f. 4; *ATBD*, 148, belge no. 70:70-1, s. 187).

Cephede günler ve saatlerin önem arz ettiği muharebe koşullarında, öyle gözükmektedir ki, asker toplama işlemiyle ahz-ı asker teşkilatının kuruluşu eş zamanlı yürüdü. Kafkasya teşkilatını denetlemek amacıyla bu sıralar bölgeye izam edilen Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey, Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nda görevli kurmayların asker toplanmasına ayıracak vakit ve mecallerinin olmadığına vurgu yaparak, Azerbaycan'a 30, Batum ve havalisine ise 20 ahz-ı asker zabitanın gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-4; Güvenbaş, 2019, no. 31, s. 40). Onun bu talebi, Enver Paşa'ya arz edilerek oluru alındıktan sonra lüzumu kadar uzman personelin Kafkasya'ya izam olunmasına karar verildi (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-5). Bu karar doğrultusunda sadece bir defasında Batum ve Azerbaycan'da ahz-ı asker teşkilatını oluşturmak üzere 1

bulunmayan şahıslar asker kaçağı olarak görüldüklerinden polis tarafından her daim tevkif edilebilirlerdi (*Azerbaycan*, 1, s. 1).

miralay, 2 kaymakam, 23 binbaşı, 1 kolağası, 12 kıdemli yüzbaşı, 5 mülazımievvel ve 1 mülazımısani rütbesinde uzman personel görevlendirildi (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-17).¹⁹² İfade edilen görevlendirmelerden sonra fahri mirliva rütbesiyle Ömer Cemil Paşa'nın Azerbaycan'da teşkil ettiği ahz-ı asker teşkilatının idari kadrosu şöyle oldu:

Tablo 14. Azerbaycan Ahz-ı Asker Teşkilatının İdari Kadrosu¹⁹³

Personel	Rütbe	Görev
Ömer Cemil Paşa	Mirliva	Kafkas İslam Ordusu Ahz-ı Asker Teşkilatı Reisi
Zühtü Bey	Binbaşı	Kafkas İslam Ordusu Ahz-ı Asker Teşkilatı Reis Muavini
Murat Bey	Binbaşı	Kafkas İslam Ordusu Ahz-ı Asker Muamelat Şubesi Müdür Muavini
Halim Bey	Kaymakam	Kafkas İslam Ordusu Ahz-ı Asker Teşkilatı Sertabibi
Talat Efendi	Yüzbaşı	Kafkas İslam Ordusu Ahz-ı Asker Teşkilatı Evrak Müdürü
Mehmet Nuri Efendi	Binbaşı	Bakü Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Abdullah Efendi	Binbaşı	Sabuncu Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Hikmet Bey	Kaymakam	Gence Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Mazhar Bey	Kaymakam	Kazah Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Ali Rıza Efendi	Binbaşı	Şeki Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Ahmet Faik Bey	Kaymakam	Zakatala Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Ali Tevfik Bey	Kaymakam	Kuba Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Nazmi Bey	Kaymakam	Cavanşir Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Ali Muhsin Efendi	Binbaşı	Akdam Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Muzaffer Muhtar Bey	Kaymakam	Cevat Ahz-ı Asker Şubesi Reisi
Salih Bey	Kaymakam	Aktaş Ahz-ı Asker Şubesi Reisi

Tabloda adları zikredilen zevata ilaveten, Mülazımievvel Hasan Efendi Gence Ahz-ı Asker Şubesi'nde, Mülazım İbrahim Efendi Bakü Ahz-ı Asker Şubesi'nde, Yüzbaşı Abdülmecit Efendi Zakatala Ahz-ı Asker Şubesi'nde ve Mülazım İsmail Hakkı Efendi Akdam Ahz-ı Asker Şubesi'nde, Mülazımısani Rıdvan Bey ile Zabıt Vekili Zülfikar Bey Ordu Ahz-ı Asker Teşkilatı Evrak Kalemi'nde memur, Şefik Bey Ordu Ahz-ı Asker Teşkilatı'nda muamelat memuru olarak görevlendirildiler (ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 5-1). Mütarekeden sonra Kafkasya'nın tahliyesi gündeme gelince, ahz-ı asker teşkilatında görevli personelin bir kısmının Azerbaycan Ordusu hizmetine girmesi mevzu bahis oldu (ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 5:5-1). Ancak çağın siyasi koşulları uygun olmadığından bütün teşkilat ve idari mekanizma, yeniden yapılandırılmak suretiyle Azerbaycan Ordusu'na devredildi.

¹⁹² Kafkasya'da kurulacak ahz-ı asker teşkilatına çeşitli zaman aralıklarında yapılan atamalar ve isimler listesiyle ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-85:1-87, 1-94, 1-99:1-101-a; ATASE, BDH, no. 3835/23, f. 2-23.

¹⁹³ Azerbaycan ahz-ı asker teşkilatının kadro yapısının belirlenmesinde kullanılan arşiv malzemesi için bkz. ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 5-1.

b. Harbiye Mektepleri

Dünyanın genelini sarsan büyük harp ortamında muharebe meydanındaki unsurların komutasını üstlenen zabitlerin tedarik edilmesinde devamlı olarak zorluklarla karşılaşılıyordu. Yerli ahali arasından seçilerek belli bir süre eğitime tabi tutulan yetenekli gençlerin rütbeli asker olarak orduda istihdam edilmesi nitelikli personel sorununa acil çözüm olabilirdi. Nitekim Kafkas İslam Ordusu çerçevesinde mahalli Azerbaycan teşkilatının kuruluşu aşamasında bu düşünce özellikle rağbet gördü ve acil ihtiyaç duyulan nitelikli personelin karşılanabilmesi için Azerbaycan'da bir talimgâhın açılması kararlaştırıldı. Bu talimgâhta küçük zabit adayları ve ihtiyat zabit namzetlerinin eğitilmesi planlandı. 200-300 civarında olması düşünülen küçük zabit adayını eğitmek amacıyla 10 Mart 1918'de 2 kıdemli başçavuş ve küçük zabit rütbeli 30 eğitmenen oluşan bir talim heyeti görevlendirildi (ATASE, BDH, no. 1962/297, f. 1-7:1-8-a). Binbaşı Atıf Bey komutasında teşkil edilen İhtiyat Zabit Namzetleri Talim Heyeti'nin organizasyon yapısı ise bir hayli şümüllü oldu. Bu heyetin teşkilatı, 12 Mart 1918 tarihli krokiye dayalı olarak, Komutanlık Teşkilatı, Talimgâh Sıhhiye Heyeti, Talimgâh Levazım Heyeti, 1 Numaralı Namzet Taburu, 2 Numaralı Namzet Taburu, 3 Numaralı Tatbikat ve Manevra Taburu, Makineli Tüfek Bölüğü, Bomba Bataryası, Talimgâh Fenniye Müfrezesi örneğinde kurumsal ünitelerden oluştu. Organizasyonun çatısı altındaki ünitelerin her birinde 3 bölük ve bölüklerde komutanlar ile talim grupları mevcuttu (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 9-2:9-3-a).

Talimgâha merkezi olarak Azerbaycan'ın Gence şehri belirlendi. Temmuz ve Ağustos ayları boyunca Gence'de yürütülen hummalı çalışmalar neticesinde İhtiyat Zabit Mektebi ve Küçük Zabit Mektebi namıyla nitelikli personel yetiştirmeyi amaçlayan harbiye mektepleri teşekkül etti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-14:29-15, 29-26a; TTK, KO, no. 17/69, s. 15, 38; TTK, KO, no. 17/76, v. 11; Budak, 1998, s. 80, 98).¹⁹⁴ Eğitim öğretim

¹⁹⁴ Türk Tarih Kurumu Arşivi Kâzım Orbay Koleksiyonu'nda muhafaza edilen bir belgede 200 öğrencinin eğitim aldığı Topçu Küçük Zabit Mektebi'nin olduğu da yazılıdır (TTK, KO, no. 18/71, v. 2). İstanbul basınının usta kalemlerinden Ahmet Ağaoğlu'nun bir köşe yazısında Nuha kasabasında da harbiye mektebi açıldığı belirtilmiştir (*Tercüman-ı Hakikat*, 13455, s. 1). Ancak bu bilgiyi ihtiyata riayet koşuluyla istifade etmekte yarar gerekir. Çünkü Türk kıtaatının Kafkasya'dan çekilmesinden yaklaşık bir sene sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretine başvuruda bulunan Nuha temsilcileri, Gence'deki modele benzer şekilde Şeki'de de bir harbiye mektebi açılmasını ıstirham etmişlerdir (Darabadi, 2013, s. 145-146). İfade edilenlere ilaveten, Cabbar Ertürk'ün hatıratında Gence ve Bakü'nün yanı sıra Karabağ'da da harbiye mektebi açıldığı yazılıdır (Ertürk, 1956, s. 81).

dili Türkçe olan bu okulların müfredatı ve ders materyalleri İstanbul'dan temin edilmekteydi.¹⁹⁵ Materyal teminine örnek olarak, 3 Eylül 1918'de komutanlık üzerinden Harbiye Nezaretine gönderilen talepname gösterilebilir. Bu talepname 400 adet piyade efradına ait askeri hizmet materyali, 400 adet muhtasar Osmanlı tarihi, 200 adet endahat talimnamesi, 200 adet piyade talimnamesi, 400 adet Osmanlı askeri menkıbelerine dair muhtasar risale ve 4.000 adet yazı meşk defteri gönderilmesi istirham edilmişti (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 16).

Gence'de oluşturulan talimgâh okullarına kayıtlanan öğrenciler, hızlandırılmış eğitime tabi tutulduktan sonra, küçük zabıt ve ihtiyat zabıt namzedi rütbeleriyle mezun olmaktadır. Nuri Paşa'nın harekât raporundaki ilk devre kursuyla ilgili kayıtlara göre, İhtiyat Zabıt Mektebi 150 ihtiyat zabıt namzedi, Küçük Zabıt Mektebi ise 400 küçük zabıt mezun etmişti. Kursların ikinci devresinde ise 200 ihtiyat zabiti eğitilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-15; TTK, KO, no. 17/69, s. 15; TTK, KO, no. 17/76, v. 11; TTK, KO, no. 18/71, v. 1; Budak, 1998, s. 80, 98).

Bahsi geçen kurumlarda, ifade edilenlerden görüldüğü üzere, kesintisiz eğitim verilmekteydi, biri diğerini izleyen bir buçuk aylık müddette yeni devrelerin eğitilebilmesi için yeterli sayıda öğrenci talimgâha celp edilmeliydi. Gence ve civarındaki mahallerin beşeri potansiyeli bahis konusu amaç doğrultusunda istifade edilmekteydi. Bu hususa örnek olarak, bir defasında Küçük Zabıt Numune Taburu'nda eğitilmek üzere Berda mıntıkasından 45 gencin talimgâha kaydı yapılmıştı. Bakü harekâtının başarıya ulaşmasından sonra vilayet genelinde askerlik mesleğine meraklı gençlerin de Gence'deki talimgâha sevk ve izamları söz konusu oldu (ATASE, BDH, no. 3831/8, f. 3). Ne var ki Azerbaycan'daki askeri eğitimin çatısını oluşturan talimgâha bağlı kurumların faaliyeti, mütarekeden sonra zuhur eden siyasi koşullardan fazlaca nasiplendi. Kafkasya'nın tahliye edilmesinin mutlak zorunluluk olduğu koşullarda talimgâhtaki Türk zabıtlarının eğitim ve öğretim faaliyetlerine son verildi ve 7 Aralık 1918 tarihi itibarıyla eğitim kurumlarının maddi mirası Azerbaycan Hükümeti'ne devredildi (ATASE, BDH, no. 3828/42, f. 1-38). Bundan sonraki süreçteki kurumsal yapı dönemin politik

¹⁹⁵ Gence'deki talimgâha bağlı kurumlarda uygulanan program ve eğitim-öğretim müfredatının ayrıntılarıyla ilgili bilgi için bkz. Süleymanov, 1999-b, s. 144-148, 151-153.

koşullarına uygun olarak yeniden yapılandırıldı ve talimgâh mirası bağımsız Azerbaycan Ordusu'na zabıt yetiştiren kurumsal eğitim yuvasına dönüştü.¹⁹⁶

1.4.2. Takviye Kuvvetleri

Gence'ye ulaştıktan sonra sahanın durumunu yerinde teftiş eden Nuri Paşa, teşkilatının tam şekilde faaliyete geçmesinin epey zaman alacağını ve aciliyet arz eden Bolşevik-Taşnak taarruzuna karşı Türk Ordusu'ndan düzenli kıtaat gönderilmesinin gerekli olduğunu idrak etti. Bu nedenle üstlerine telgraf çekerek yardım talebinde bulundu. Bu talebe eş zamanlı olarak, Batum Konferansı'na katılan Azerbaycan Heyeti de Osmanlı Heyeti'ne başvuruda bulundu ve askeri muavenet talep etti. Günün koşullarına uygun olarak, Beşinci Kafkas Fırkası ile Otuz Altıncı Kafkas Fırkası ve On Beşinci Piyade Fırkası'nın unsurları takviye kuvvetler olarak Azerbaycan'a sevk olundu. Buna ek olarak, Azerbaycan'ın beşeri potansiyelinin katılımıyla yerel teşkilatın oluşturulmasına başlandı.

a. Meşru Muavenet

Nuri Paşa'nın Gence'de karargâhını kurduğu 25 Mayıs 1918 tarihine kadar geçen sürede yapılandırılan teşkilat ile sonrasındaki gelişmeleri birbirinden tefrik etmek gerekir. Paşanın Gence'ye ulaştığı tarihte ortada ordu namına birkaç disiplinsiz oluşum mevcuttu. İki ihtilal arası dönemde Rusya'daki esaret kamplarından firar eden Türk zabıtlarının Azerbaycan'ın çeşitli kazalarında kurdukları müteferrik milis kuvvetleri bunlar arasındaydı.¹⁹⁷ Söz konusu kuvvetler hem 1918'in Mart-Nisan aylarında vukua gelen elim hadiseler sırasında çok fazla zayıat vermişti hem de disiplinsiz, dağınık ve zayıf teçhiz edilmiş haldeydi. Zorlu coğrafyada umut vaat eden yegâne yerel muharip unsur ise gönüllük prensibiyle çar ordusunda hizmet eden Müslüman zabıtların Ali Paşa komutasında oluşturdukları Müslüman Kolordusu idi (ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 1-5; *Açık Söz*, 648, s. 2-3; Süleymanov, 1999-b, s. 37-38). Kolordu Komutanlığının emriyle

¹⁹⁶ Tahliye sonrasının siyasi ikliminde Gence'deki askeri okullara ek olarak, Bakü şehrinde de Küçük Zabıt Mektebi açıldı. Azerbaycan Ordusu'na nitelikli personel yetiştirmeyi amaçlayan bu askeri okullarla ilgili bilgi için bkz. ATASE, İSH, no. 415/64, v. 1.

¹⁹⁷ Bahsedilen kuvvetler arasında Bakü'deki Mukaddes Alay ile Aktaş'taki Enveriye Taburu özellikle temayüz etmiştir (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 1-5; ATASE, BDH, no. 2918/496, f. 1-11).

Ahıska, Şamahı, Kuba, Nuha, Erivan, Nahçıvan, Lenkeran, Akdam'da alaylar oluşturulması planlanmıştı (Süleymanov, 1998, s. 54-55).¹⁹⁸ Kafkasya'nın güneyinde Bolşevik-Taşnak etkinliğinin artış kaydettiği dönem itibariyle Müslüman Kolordusu'nun "Tatar Süvari Alayı" olarak bilinen kıtaatı Gence'ye nakledildi (ATASE, BDH, no. 2916/487, f. 3-10). Bundan sonra kolordunun karargâhı da Gence'ye taşındı (Süleymanov, 1998, s. 55). Böylece Gence havalisindeki köylülerin de katılımıyla güçlendirilen Müslüman Kolordusu, sonraki iki ay boyunca Kafkasya'daki Müslüman savunma teşkilatının temelini oluşturan askeri mekanizma oldu.¹⁹⁹

Gence'ye yerleştiği tarih itibariyle Nuri Paşa'nın öncelikli işi, genel ahvali ve kolordunun muharip durumunu denetlemek oldu. Bir haftalık denetimden sonra kolordunun 1.000 kişilik mevcudunun neredeyse yarısının esaretten firar eden Türk askerlerinden ibaret olduğunu tespit etti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 1). Paşanın diğer tespitlerine göre kolordunun Gence'deki personel sayısı 600, Bakü muharebe cephesindeki personel sayısı ise 400 civarındaydı. 250'ye yakın zabitin 23'ü Müslüman, geri kalanı ise Rus idi (Rüştü, 1934, s. 5; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 208; Süleymanov, 1999-b, s. 166; Arslan, 2010, s. 92; Karaköse, 2012, s. 163; Güler, 2021, s. 154).²⁰⁰ Kuzey Kafkasya ile Bakü Eyaleti'nin neredeyse tamamının Bolşeviklerin eline geçtiği ve Gence Eyaleti'nin tehlike altında olduğu böylesine zor koşullarda, Nuri Paşa'ya göre, yerel kuvvetlerle Bakü meselesini halletmek mümkün değildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 1). Kafkasyalıların Osmanlı

¹⁹⁸ Azerbaycan Ordusu zabitlerinden olduğu halde Bolşevik istilasından sonra Türkiye'ye giderek Milli Mücadele'ye katılan ve Türk Ordusu'nda süvari generalliğine kadar yükselen Samet Saygın'dan naklen Mucip Kemalyeri'nin anılarında, Beşinci Kafkas Fırkası'nın Azerbaycan'a nakli öncesinde oluşturulan Müslüman Kolordusu'nun unsurları şöyle sıralanmıştır: "... Gence'de Kolordu Karargâhı ve Muhafız Süvari Bölüğü, 200 mevcutlu talimgâh bölüğü, 1 ağır makineli tüfek bölüğü, 2 toplu sahra bataryası, 4 toplu sahra bataryası, öğrencilerden teşekkül etmiş 1 piyade bölüğü, 1 zırhlı tren, Alman cephesinden Gence'ye dönen 1 süvari alayı, Zakatala bölgesinde 1 süvari alayı, Haldan bölgesinde 1 dağ bataryası ile 1 milis müfrezesi, yarısı atlı (Bu birliğe Sibiry'a'daki esaret kampından kaçan Osmanlı Yüzbaşısı Hasan Basri Bey komuta ediyordu). 1918'in Haziran ayında Yarbey Cemil Cahit Bey'in komutası altındaki Dokuzuncu Alay Gence'ye geldiği zaman Azerbaycan'dan resmen teşekkül eden birlikler bu kadardı..." (Kemalyeri, 1972, s. 135-136).

¹⁹⁹ Ekim İhtilali'nden sonra Kafkasyalı Türklerin ordu kuruculuğu, Müslüman Kolordusu'nun teşkili ve strüktürüyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Süleymanov, 1998, s. 33-80; Süleymanov, 1999-b, s. 31-67; *Açık Söz*, 648, s. 2-3.

²⁰⁰ Bahsedilen dönem itibariyle Müslüman Kolordusu'nun asker mevcudu hususunda Osmanlı mahfillerine ulaşan bilgiler kulaktan dolma olup gerçekliğin çok uzağındaydı. Bu hususla ilgili kayıtlardan biri, 13 Şubat 1918'de Tirebolu'da Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'yı ziyaret eden Batum Müslümanları Reisi Celil Bey ile Ahıska Havalisi İslam Cemiyeti üyelerinden Efrayım Bey'in verdiği bilgilerdi. Bu bilgileri rapora dönüştüren Mehmet Vehip Paşa'nın 14 Şubat 1918'de Başkomutanlığa ilettiği şifreli telgrafındaki ifadelere göre kolordunun asker mevcudu 30.000'i mütecavizdi (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 1-1). Mehmet Vehip Paşa'nın 21 Şubat 1918 tarihli şifreli telgrafında ise Müslüman Kolordusu'nda 200 kadar zabitin muvazzaf olduğu yazılıydı (ATASE, BDH, no. 2909/452, f. 2-61).

Devleti'nden beklentileri ise çok fazlaydı. Bu yüzden birkaç zabitten oluşan küçük kafilenin Gence'ye ulaşmasını şaşkınlıkla karşılamışlardı. Milli Komite üyeleri ile yerel memurlar bile sadece kurmay heyetinin varışından hiç memnun değillerdi ve asil ordunun ne zaman sevk edileceğini sorup durmaktaydılar (ATASE, BDH, no. 2929/551, f. 2-3; *ATBD*, 148, belge no. 25, s. 74). Bu kabil sorular karşısında esas ordunun yolda olduğunu belirtmek dışında söylenebilecek ikna edici başka bir yanıt da yoktu.

Üstünde yaşanan gezegenin neredeyse her tarafını etkileyen umumi harp koşullarının geçerli olduğu uluslararası konjonktürde İttifak Devletleri ile Bolşevik Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Muahednamesi'nin Osmanlı Devleti'ni alakadar eden ahkâmı gereğince düzenli Türk kıtaatının Üç Sancak ötesine geçmesi normal koşullarda mümkün değildi. Meşru zeminin bulunabilmesi için sözü edilen muahedenin arkasından dolanmak gerekliydi. Şans eseri, meşru zeminin oluşması için çok uzun süre beklemeye gerek kalmadı. Batum Konferansı'nın ikinci devresinde Gürcistan'ın Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesinden hareketle Azerbaycan Cumhuriyeti'nin de kuruluşu ilan edildi (28 Mayıs 1918). Yeni cumhuriyetin yasama organı olan Milli Şura'nın 1 Haziran 1918'deki toplantısında Türk askerinin Azerbaycan'a davet edilmesiyle ilgili mühim bir karar alındı. Bu karar doğrultusunda harekete geçen Azerbaycan Hükümeti'nin Batum'daki Murahhas Heyeti üyeleri Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski ve Milli Şura Reisi Mehmet Emin Resulzade, aynı gün içerisinde Batum'daki Osmanlı Heyeti'ne başvurarak, ülkedeki emniyet ve asayişin sağlanması, Bakü ve havalisinin Bolşeviklerden temizlenmesi ve Azerbaycan topraklarındaki şimendifer hatlarında emniyetin sağlanıp faaliyete geçirilmesi için Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahednamesi'nin askeri muavenet maddesinin işletilmesi talebinde bulundular (BOA, HR.SYS, no. 2398/7, v. 62-63). Aynı gün içerisinde onlara verilen resmi yanıtta, her iki hükümet arasında akdedilen muahedename ahkâmına dayalı olarak, gerekli yardımın yapılacağı taahhüt edildi (BOA, HR.SYS, no. 2398/7, v. 64-65). Taraflar arasında 1 Haziran 1918'de gerçekleşen bu yazışmalara mevzu teşkil eden ve askeri muavenete meşru zemin olan muahedenamenin ilgili maddesi, içeriği aşağıda zikredilen 4 Haziran 1918 tarihli Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahednamesi'nin dördüncü maddesiydi:

“Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi tarafından talep vukuunda Hükümet-i Osmaniye intizam ve asayiş-i dâhilinin temin ü iadesi için lede’l-icab silah kuvvetiyle muavenette bulunacaktır.” (BOA, HR.SYS, no. 2373/4, v. 9, s. 2).²⁰¹

Dikkatli bir okuyucu, muahedenamenin ilgili maddesine atıfta bulunulma tarihiyle imzalanma tarihi arasında birkaç günlük fark olduğunu rahatlıkla görebilir. Aslına bakılırsa, Azerbaycan Cumhuriyeti ile imzalanan bu muahedename, Batum Konferansı’nın 11 Mayıs 1918’deki ilk oturumunda Osmanlı Heyeti’nin Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti Heyeti’ne sunduğu dostluk muahedenamesi taslağı ile üç ek mukavele ve bir askeri mukavele taslağına dayanmaktaydı. Konferansın ilk devresindeki Osmanlı ültimatının ardından Güney Kafkasya Federatif Cumhuriyeti tamamen dağıldı ve onun yerinde yeni Kafkasya Cumhuriyetleri kuruldu. Böylesine kaotik konjonktürde teşekkül eden Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Batum Konferansı’ndaki Murahhas Heyeti, 30 Mayıs 1918’de Osmanlı Heyeti’ne yazılı şekilde başvuruda bulunarak, önceden sunulan muahedename taslağındaki bazı maddelerin kısmen tadil edilmesini önerdi (BOA, HR.SYS, no. 2398/7, v. 56, s. 1-2). Kuvvetle muhtemeldir ki 31 Mayıs 1918 tarihi itibarıyla Osmanlı-Azerbaycan Muahedenamesi üzerinde mutabakat sağlandı ve ileriki bir tarihte imzalanmak üzere bekletildi. Milli Şura ve Hükümet adına hareket eden Batum’daki Murahhas Heyeti, muhtemelen imzalanmaya hazır muahedenamenin ilgili maddesine atıfta bulunarak, 1 Haziran 1918’de Türk Ordusu’nu Azerbaycan’a davet etti.²⁰²

Gönderilmesi taahhüt edilen askeri yardımın Azerbaycan’a hareket ettirilme vakti, aktüellik arz eden diğer mühim meseledir. Osmanlı Heyeti’nin Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı’na 1 Haziran 1918’de gönderdiği yazılı yanıtta, Gürcistan ve Ermenistan Hükümetleriyle yapılan müzakerelerin bir-iki gün içerisinde sonuçlanacağı vurgulanarak, muahedelerin imzalanmasını müteakiben Azerbaycan’a asker sevk edileceği bildirilmişti

²⁰¹ 8 Haziran 1918’de Batumda imzalanan Osmanlı-Kafkasya Cibaliyyun İttihadı Hükümeti Muhadenet Muahedenamesi’nin ikinci maddesi de aynı amaca hizmet etti. Söz konusu muahedenamenin ilgili maddesinin içeriği, Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahedenamesi’nin dördüncü maddesinin tıpkı aynıydı: “Kafkasya Cibaliyyun İttihadı Hükümeti tarafından talep vukuunda Hükümet-i Osmaniye intizam ve asayiş-i dâhilinin temin ü iadesi için lede’l-icab silah kuvvetiyle muavenette bulunacaktır.” (BOA, HR.SYS, no. 2373/4, v. 7, s. 1).

²⁰² Batum’daki görüşmelerin içeriğinin bir şekilde dışarıya sızdığı ifade edilmelidir. Örneğin, Savaş Kabinesi Doğu Komitesi’nin 31 Mayıs 1918’de Lord Curzon’un odasındaki toplantısında okunan İngiliz Viskonsülü Aeneas Ranald Macdonell’in telgrafında, Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti ile savaşan Müslüman Kolordusu’na yardım etmek amacıyla 2 Türk alayının gönderilmesine izin verildiği haberi yazılıydı (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/274, s. [365-10] 28-2).

(BOA, HR.SYS, no. 2398/7, v. 64).²⁰³ Muahedelerin tamamının 4 Haziran 1918’de imzalandığı göz önünde bulundurulduğunda, askeri sevkiyat için 3 gün fazladan beklenmediği aşıkardır. Nitekim Enver Paşa’nın “zata mahsus” işaretiyle 1 Haziran 1918’de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa aracılığıyla Nuri Paşa’ya ilettiği acil telgrafında askeri sevkiyatla ilgili husus şöyle açıklanmıştır:

“... Gence’de İslamlara yardım etmek üzere Üçüncü Ordu Gence’ye bir müfreze sevk ediyor. Bu suretle sizinle Üçüncü Ordu temasa geleceği için ihtiyacat ve metalibinizi de Vehip Paşa hazretlerine bildiriniz. Size ordudan ne mümkünse o muavenet ifa edilecek ve mütebakisi Dersaadet’ten gönderilecektir. Gence’ye dediğiniz gibi ufak bir müfreze değil, belki bütün vesaiti ile bir fırka gelecektir. Bu suretle Cenubî Kafkas Müslümanlarına en iyi surette muavenet edebileceğiz...” (TTK, KO, no. 9/102, v. 1-2).

Enver Paşa’nın Nuri Paşa’ya gönderdiği telgrafındaki enformasyonu emir telakki eden Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, 2 Haziran 1918’de Nuri Paşa’ya telgraf çekerek, Kazah üzerinden Gence’ye karma ve güçlü bir müfreze sevk edeceğini ve bu müfrezedeki süvarilerin Kazah ile Gence arasındaki istasyonları korumakla mükellef olduklarını beyan etti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 2; Rüştü, 1934, s. 6). Aynı gün içerisinde İstanbul’a çektiği şifreli telgrafında ise Kafkasya’ya gönderilmek üzere cesur ve muharebe kabiliyeti yüksek bir fırkanın harekete geçirilmesini emrettiği hususunda Başkomutanlık Vekâletini bilgilendirdi (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 7; Rüştü, 1934, s. 7).

b. Beşinci Kafkas Fırkası

Mehmet Vehip Paşa’nın telgrafında bahsettiği mümtaz fırka, aslında 2 piyade taburu ile 10 makineli tüfek ve 2 topla takviye edilen bir piyade alayı ile 2 bölüklü bir mürettep süvari alayından ibaretti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 6-3). Bu askeri unsurların sevk olunmasıyla ilgili Kafkas cephesindeki Üçüncü Ordu birimleri arasında iki gün boyunca gerçekleşen iç yazışmalar sonrasında On Dokuzuncu Bölük ve Kırk İkinci Bölük’ten oluşan Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Mürettep İkinci Süvari Alayı ile Yirmi Beşinci Tabur ve Yirmi Yedinci Tabur, 10 tüfekli Makineli Tüfek Bölüğü ve Schneider toplarıyla mücehhez Dağ Topu Takımı’ndan ibaret olan Binbaşı Cemil Cahit komutasındaki 1.336 mevcutlu Dokuzuncu Alay’ın, Gence’ye gitmek üzere, Kazah’a doğru tahrik edilmesi

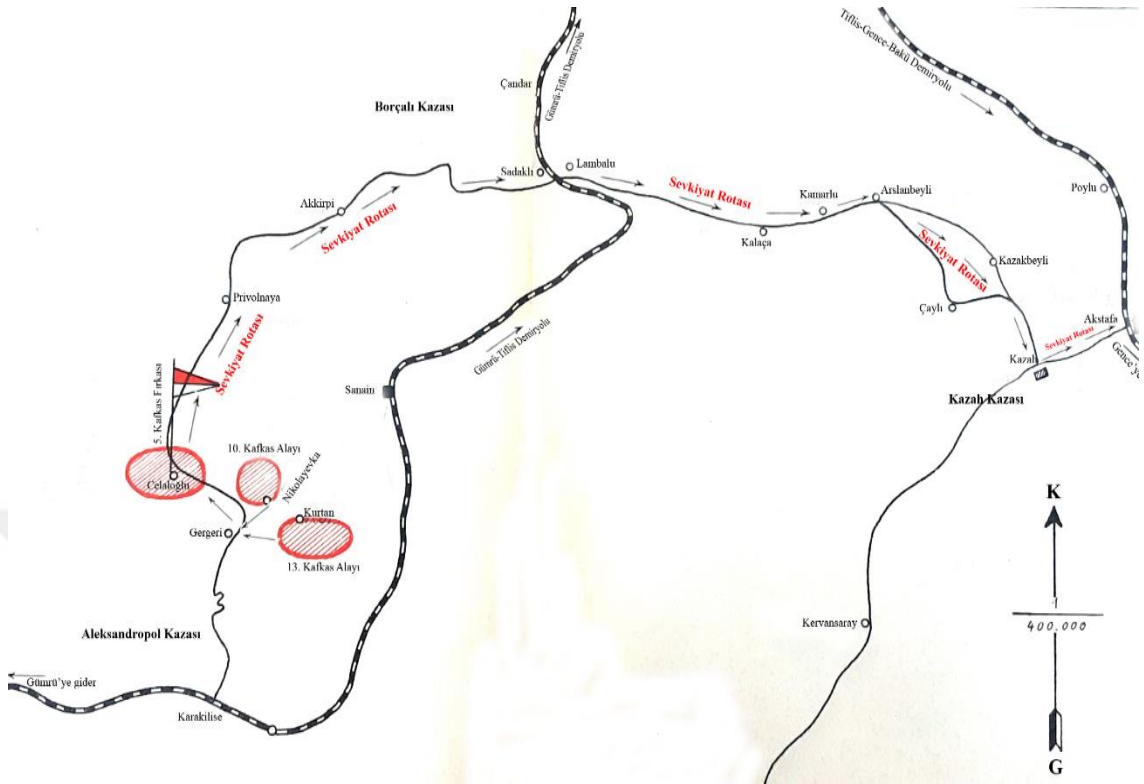
²⁰³ Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa’nın Nuri Paşa’ya çektiği şifreli telgrafta 2 Haziran 1918 tarihi itibarıyla Ermenilerle sulh imzalandığı ve Gürcülerle de imza edilmek üzere olduğu yazılıydı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 2).

kararlaştırıldı. Öncü kuvvet olarak düşünülen Mürettep İkinci Süvari Alay'ına Kazah-Gence Demiryolu üzerindeki istasyonlarda kontrolü sağlama görevi tevdi edildi. Bu rotadaki kritik mevkilerde ve istasyonlarda engel çıkarması muhtemel Alman müfrezelerinin mahallinde silahsızlandırılması ve savaş esiri olarak Kars'a sevk edilmesi emredildi. Gence'deki kıtaat ile kesintisiz irtibatı sürdürebilmek için Borçalı, Kazah ve Gence bölgelerinde 2.000-3.000 mevcutlu milis kuvveti oluşturulmalıydı.²⁰⁴ Bu milis kuvvetine Celaloğlu'ndan başlayarak Voronsovka, Akkirpi, Sadaklı, Arslanbeyli ve Akstafa üzerinden Gence'ye giden yolların emniyet altına alınması ve her türlü koşulda yolların açık tutulması, demiryolu ve telgraf hatlarının korunması, kesintisiz posta muhaberesinin sağlanması, erzak ve cephane naklinin temin edilmesi gibi lojistik amaçlı görevler tevdi edildi. Poylu'dan Gence'ye kadar uzanan istasyonların her birinde ise 1 zabıt komutasında 20 piyade askerden oluşan ufak müfrezeler konuşlandırılmalıydı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 5-1; Rüştü, 1934, s. 8-14). Almanya'nın etkisi altındaki Gürcistan'ın çıkardığı engeller yüzünden kapalı olan Batum-Tiflis-Akstafa-Gence ve Gümrü-Tiflis-Akstafa-Gence Demiryollarına alternatif rotayı takiple Gümrü ve Karakilise üzerinden kara yoluyla hareket edilerek Kazah'a ulaşmak ve bundan sonra Poylu İstasyonu'ndan Gence'ye kadar sorunsuz işleyen demiryolundan askeri amaçlarla istifade etmek mümkündü.

Gence'deki muharip unsurları takviye amacıyla gönderilen kıtaatin sevkiyatında herhangi bir gecikme veya hedeften sapma olmadı. Önden giden Mürettep İkinci Süvari Alayı, 4-6 Haziran tarihleri arasında hızlıca hareket ederek, Akstafa'nın batı ve doğusundaki istasyonları kontrolü altına aldı. Dokuzuncu Alay ile takviye unsurları ise 4-7 Haziran tarihleri arasında Gergeri-Nikolayevka-Celaloğlu-Privolnaya-Akkirpi-Sadaklı-Arslanbeyli rotasını takiple Kazah'taki ilk toplanma mıntıkasına ulaştı (Rüştü, 1934, s. 20). Takviye kuvvetinin sevk edildiğiyle ilgili haberler önceden duyulduğundan Kazah kasabası Osmanlı bayrakları ve zafer taklarıyla donatıldı. Kasabanın dış mahallelerine kadar çıkan bölge ileri gelenleri, Azerbaycan topraklarına giriş yapan Türk kıtaatını coşkuyla karşıladılar (Rüştü, 1934, s. 20; Kemalyeri, 1972, s. 117; Süleymanov, 1999-b, s. 116; Yüceer, 1996, s. 75).

²⁰⁴ Grup Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın 4 Haziran 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği tahriratta, Borçalı ve Kazah mıntıklarına önceden gönderilmiş olan yüzbaşının o mıntıklarda teşkilat yaptığı ve birkaç bin atlı ile piyade toplayarak mıntıkları kontrolü altına aldığı yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 8:8-1).

Harita 2. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Sevkiyat Rotası²⁰⁵

Kazah'ta kıtaatın tamamı gözden geçirildi, piyade alayı ve süvari alayının katılımıyla Binbaşı Cemil Cahit Bey komutasında Gence Müfrezesi teşkil edildi. Bundan sonra Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına telgraf çekildi ve müfrezenin Gence'ye nakledilmesi için tren istendi. Ancak Gence'den gönderilen trenin vagonları müfrezenin tamamının taşınması için yeterli olmadı. Bu yüzden taburların hayvanları ile On Dokuzuncu Süvari Bölüğü, sonradan nakledilmek üzere, Akstafa'da bırakıldı.²⁰⁶ Müfrezenin esas unsurları ise 9 Haziran 1918 tarihinde gece saat 22.20'de Gence'ye ulaştı ve Nuri Paşa'nın katılımıyla istasyonda düzenlenen mutantan bir törenle karşılandı (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 1-41; Rüştü, 1934, s. 20).²⁰⁷

Karşılama töreninin ardından Kafkas İslam Ordusu'nun emrine giren öncü kıtaat, mahiyeti itibarıyla Üçüncü Ordu strüktüründeki Beşinci Kafkas Fırkası'na bağlı bir askeri

²⁰⁵ Bu çalışmada üzerine eklemeler yapılarak düzeltilen haritanın Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Rüştü, 1934, 5. Kafkas Fırkası'nın 7.6.334'te Konuşu ve Takip Ettiği Yolu (ekler kısmında).

²⁰⁶ Mürettep İkinci Süvari Alayı'na bağlı On Dokuzuncu Bölüğü'nün mevcudu 4 zabıt, 75 asker ve 84 hayvandan ibaretti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 6-10, 6-20).

²⁰⁷ Kazah ve Gence'deki karşılama törenleriyle ilgili bilgi için bkz. Kemalyeri, 1972, s. 124-126; Keykurun, 1998, s. 113; Süleymanov, 1999-a, s. 30-32; Bal, 2010, s. 189-190; Karaköse, 2012, s. 166-167.

üniteydi (Kemalyeri, 1972, s. 111; Yüceer, 1996, s. 75). Bakü cephesindeki acil durumdan dolayı Üçüncü Ordu Komutanlığının 7 Haziran 1918 tarihli emriyle fırkanın diğer unsurlarının da iki kademe halinde öncü kademenin izlediği rota ile Azerbaycan'a sevk edilmesine karar verildi (Rüşti, 1934, s. 22). 8 Haziran 1918'de kara yoluyla Celaloğlu'ndan hareket eden birinci kademede Fırka Karargâhı, Onuncu Alay, Dokuzuncu Alay'ın Yirmi Altıncı Taburu, Schneider Dağ Topu Taburu, İstihkâm Bölüğü, Telgraf Takımı ve Mızıka Bölüğü gibi unsurlar bulunmaktaydı. Birinci kademede 147 zabıt, 2.812 asker ve 698 hayvan mevcuttu. 9 Haziran 1918'de hareket eden ikinci kademe ise On Üçüncü Alay, Kudretli Dağ Topu Taburu, Sıhhiye Bölüğü, Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane, Ekmekçi Takımı ve Merkep Kolu'ndan oluşmaktaydı. İkinci kademede 110 zabıt, 2.763 asker ve 668 hayvan mevcuttu (Rüşti, 1934, s. 24; Baykara, 1975, s. 262; Süleymanov, 1998, s. 88; Süleymanov, 1999-b, s. 115-116; Karaköse, 2012, s. 167). Birinci kademe 11 Haziran 1918, ikinci kademe ise 12 Haziran 1918'de Kazah'a ulaştı. Öncü kademede olduğu gibi, bu kademeler de Kazah'ta sevgi gösterileri ve kutlamalarla karşılandı, sonrasında ise Akstafa İstasyonu üzerinden trenle Gence'ye intikal etti (Rüşti, 1934, s. 25-26; Karaköse, 2012, s. 167-168).²⁰⁸

Fırka unsurlarının peyderpey Azerbaycan'a sevk edildiği günlerde, özellikle Enver Paşa'nın Batum'u ziyaret etmesinden sonra Kafkas cephesindeki ordular strüktüründe bir dizi değişiklik yapıldı. Başkomutan Vekili'nin 7 ve 9 Haziran 1918 tarihli emirleriyle Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu'nun katılımıyla Şark Orduları Grubu Komutanlığı teşkil edildi. Üçüncü Kafkas Fırkası ve Otuz Altıncı Kafkas Fırkası'ndan meydana gelen Altıncı Kolordu ile Beşinci Kafkas Fırkası ve Otuz Yedinci Kafkas Fırkası Üçüncü Ordu strüktürüne alındı. Dokuzuncu Kafkas Fırkası, Onuncu Kafkas Fırkası ve On Beşinci Piyade Fırkası'nın bağlı olduğu Birinci Kafkas Kolordusu ile Beşinci Piyade Fırkası, On İkinci Piyade Fırkası ve On Birinci Kafkas Fırkası'nın bağlı olduğu Dördüncü Kolordu Dokuzuncu Ordu'nun strüktürel unsurlarını teşkil etti.²⁰⁹ Üçüncü Ordu strüktüründe

²⁰⁸ İkinci Dünya Savaşı yıllarında Berlin'deki Azerbaycan Kurtuluş Komitesi Kültür ve Eğitim Şubesi Başkanı Cabbar Ertürk'ün Türk askerinin karşılanmasıyla ilgili notları şöyledir: "...Türk Ordusu her geçtiği yerde büyük tezahüratla karşılanıyordu. Her yerde kurbanlar kesiliyordu... İşte bu Anadolu'dan gelen Mehmetçiklerdi. Bunların ayakları altında koyunları değil, insan kendi evlâdını bile kesseydi büyük bir şey yapmış olmazdı..." (Ertürk, 1956, s. 76, 78).

²⁰⁹ Şark Ordular Grubu Komutanlığı makamına önce Mehmet Vehip Paşa (Mehmet Vehip Kaçı), Üçüncü Ordu Komutanlığına Mehmet Esat Paşa (Mehmet Esat Bülkat) ve Dokuzuncu Ordu Komutanlığına Yakup Şevki Paşa (Yakup Şevki Subaşı) atandılar. Başkomutan Vekili'nin 29 Haziran 1918 tarihli emriyle Altıncı Ordu da Şark Ordular Grubu'na eklemlendi. Bu tarihten sonra Grup Komutanlığına Halil Paşa (Halil Kut)

olduğu halde Gence'ye nakledilen Beşinci Kafkas Fırkası'nın Bakü harekâtı boyunca idare ve komutası, Şark Ordular Grubu Komutanı Mehmet Vehip Paşa'nın 11 Haziran 1918 tarihli emriyle Nuri Paşa'ya havale edildi. Nuri Paşa'nın kendisi ise harekât noktalarının Üçüncü Ordu'nun emir ve komutasına girdi (ATASE, BDH, no. 2929/551, f. 3; *ATBD*, 148, belge no. 28, s. 87). Gence'de Nuri Paşa'nın emrine giren Beşinci Kafkas Fırkası'nın 15 Haziran 1918'deki komuta kademesini gösteren manzara şöyleydi:

Tablo 15. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Komuta Kademesi²¹⁰

Komutan	Rütbe	Görev
Mürsel Bey	Kaymakam	Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı
Rüştü Bey	Kıdemli Yüzbaşı	Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharp Reisi
Cemil Cahit Bey	Binbaşı	Dokuzuncu Alay Komutanı
Osman Bey	Kaymakam	Onuncu Alay Komutanı
Ahmet Rıza Bey	Kaymakam	On Üçüncü Alay Komutanı
Zihni Bey Binbaşı	Binbaşı	Mürettep İkinci Süvari Alayı Komutanı
Abdullah Bey	Binbaşı	Topçu Alayı Komutanı

Gence'deki mahallelerden birindeki Avrupa oteli, Beşinci Kafkas Fırkası'nın ilk karargâh merkezi oldu (Rüştü, 1934, s. 38). Peyderpey Gence İstasyonu'na ulaşan fırka unsurlarının nereye konuşlandırılacağı ve hangi görevlerde kullanılacağıyla bizzat Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı meşgul oldu. 15 Haziran 1918'e ait bir görev çizelgesinde Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın Kırk İkinci Bölüğü ve Dokuzuncu Alay ile Schneider Top Takımı'nın Gence'ye, Onuncu Alay'ın Yirmi Sekizinci Taburu'nun Ucar'a, aynı alayın Yirmi Dokuzuncu Taburu ve Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın On Dokuzuncu Bölüğü'nün Müsüslü'ye, Onuncu Alay Karargâhı ile Schneider Top Takımı ve Otuzuncu Taburu'nun Gökçay'a sevk edildiği yazılıydı. On Üçüncü Alay, Sıhhiye Bölüğü, Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane, Ekmekçi Takımı ve Yük Hayvanı Kolu Kazah'ta, İstihkâm Bölüğü ve geri kalan topçular Dağkesemen'de, Telsiz Telgraf Müfrezesi ise Akstafa İstasyonu'ndaydı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17; Rüştü, 1934, s. 38). Kazah ve Akstafa'daki kıtaat, peyderpey Gence'ye nakledilerek, önceden planlanan harekât

tain edildi. Halil Paşa'nın 28 Temmuz 1918'de göreve başlamasına kadar geçen bir aylık sürede Grup Komutanlığını vekâleten Mehmet Esat Paşa yürüttü. Şark Ordular Grubu'nun teşkili ve strüktürü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 8; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 525-527; Yüceer, 1996, s. 82; Süleymanov, 1999-b, s. 120-122; Erickson, 2001, s. 187; Sürmeli, 2001, s. 191; Karaköse, 2012, s. 168-169; Sarı, 2014, s. 160-162; Dinç, 2021, s. 101.

²¹⁰ Beşinci Kafkas Fırkası'nın komuta kademesinin belirlenmesinde kullanılan malzeme için bkz. ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17-2; ATASE, BDH, no. 3829/46, f. 6-5; Türker, 2006, ek no. 1; Yüceer, 1996, kuruluş no. 2; Süleymanov, 1999-b, s. 120.

bölgesindeki mevkilere sevk edilecekti. Muharebe meydanındaki endişeli gelişmelerden dolayı fırka karargâhı da 20 Haziran 1918’de Gökçay’a nakledildi (Süleymanov, 1998, s. 96).

c. Koordinasyon ve Personel Manzarası

Harekât bölgesindeki Müslüman Kolordusu ile cephe hattını yenice sevk edilen Beşinci Kafkas Fırkası’nın unsurlarının birbirine entegrasyonu ve emir komuta zincirinin düzenlenmesi, yeni dönemin aktüellik arz eden başlıca meseleleri arasında oldu. Bu sorunu izale etmek amacıyla Azerbaycan Hükümeti’nin askeri strüktürüyle Kafkas İslam Ordusu mekanizmasının birleştirilmesi gerekliydi. Bizzat bu zarureten dolayı 17 Haziran 1918’de kurulan ikinci Azerbaycan Hükümeti’nde, bağımsız bir bakanlık olarak, Harbiye Nezaretine yer verilmedi. Hükümetin 21 Haziran 1918’deki toplantısında alınan karar gereğince Başbakan Fethali Han Hoylu’ya, hükümet terkinde Harbiye Nezaretinin teşkil edilmesi hususunu Nuri Paşa ile müzakere etme yetkisi verildi. Azerbaycan Hükümeti ile Kafkas İslam Ordusu arasındaki ilişkilerin koordine edilebilmesi için Harbiye Nezareti veya benzeri bir strüktürün teşkil edilmesi bu görüşmede karara bağlanmalıydı. Başbakan ile Ordu Komutanı arasında sonraki günlerde yapılan müzakerelerde söz konusu amaca uygun bir formül bulundu ve Azerbaycan kabinesinde “Askeri Meseleler Üzere Müvekkil” namıyla koordinasyon makamı ihdas edildi (Süleymanov, 1998, s. 90; Süleymanov, 1999-b, s. 124).²¹¹

Azerbaycan Hükümet ile Ordu Komutanlığı arasında önem arz eden koordinasyonun sağlanmasından sonra ülkedeki bütün askeri unsurlar Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının emrine girdi. Ardından ordunun bizzat kendisinde kurumsal düzenlemeler yapıldı ve Müslüman Kolordusu adıyla bilinen teşkilat üç fırkalı Azerbaycan Kolordusu’na dönüştürüldü.²¹² Nuri Paşa’nın 25 Haziran 1918 tarihli emriyle Gence Mevki Komutanlığı, Hat Komiserliği, Ordu Sertababeti ve diğer üniteler Azerbaycan Kolordusu’na raptedildi. Beşinci Kafkas Fırkası’nın ise Azerbaycan

²¹¹ Söz konusu makama Azerbaycan ileri gelenlerinden İsmail Han Ziyadhan’ın ataması yapıldı (Qafarov, 2018-b, s. 197).

²¹² Yeni kurumsal düzenlemede Kafkas İslam Ordusu’nun teşkilatlanma döneminde İstanbul’da belirlenen üç fırkalı ordu şemasının esas alındığı kuvvetle muhtemeldir. Buna ek olarak, Azerbaycan Hükümeti’nin 26 Haziran 1918 tarihli kararıyla Müslüman Kolordusu’nun adı Azerbaycan Kolordusu olarak değiştirildi (ADR-Armiya, 1998, belge no. 5, s. 18; Süleymanov, 1998, s. 90; Qafarov, 2018-b, s. 197).

Kolordusu'nun üçüncü fırkasına dönüştürülmesi gündeme geldi (ATASE, BDH, no. 3829/1, f. 2-4). Bu dönüşüm hiçbir vakit tam şekilde gerçekleşmedi, karargâhın sonraki tarihlerdeki müdahalesiden dolayı dönüşüm düşüncesi sadece formalite gereğince lüzum görülen bir prosedür olarak kaldı (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-2, 1-4).²¹³ Emir komuta zincirinde Azerbaycan Kolordusu'nun üçüncü fırkası olarak görülen Beşinci Kafkas Fırkası'nın teşkilat yapısına dokunulmadı ve muhaberesinde eski ismini muhafaza etmesine müsaade tanındı (ATASE, BDH, no. 3829/1, f. 2-4). Beşinci Kafkas Fırkası'nın da her türlü haberleşmesinin Azerbaycan Kolordusu Komutanlığı üzerinden yürütülmesi uygun görüldü (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 7).²¹⁴ İfade edilen düzenlemelerden sonra Kafkas İslam Ordusu'nun tam tekmil durumunu gösteren şöyle bir manzara ortaya çıktı:

Tablo 16. Kafkas İslam Ordusu Personel Mevcudu (22 Haziran-15 Temmuz 1918)²¹⁵

Beşinci Kafkas Fırkası						
Kıtaat	22 Haziran 1918		30 Haziran 1918		15 Temmuz 1918	
	Zabit	Asker	Zabit	Asker	Zabit	Asker
5. Kafkas Fırkası Karargâhı	22	169	22	169	21	163
9. Alay	79	1.857	79	1.857	83	2.090
10. Alay	81	1.649	81	1.649	79	1.939
13. Alay	79	1.948	79	1.948	67	2.057
Sahra Topçu Alayı	28	737	28	737	27	720
Mürettep 2. Süvari Alayı	14	280	14	280	14	243
Diğer Kıtaat	27	763	27	763	34	986
5. Kafkas Fırkası Toplamı:	330	7.403	330	7.403	325	8.198
Azerbaycan Kıtaatı						
Müsüslü Müfrezesi	31	680	31	680	29	823
Gökçay Milli Asker Bölüğü	3	146	3	146	-	-
Azerbaycan Kıtaatı Toplamı:	34	826	34	826	29	823
Toplam:	364	8.229	364	8.229	354	9.021

²¹³ Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker, söz konusu kararın kolordu emrindeki malzeme ve teçhizatın rahatlıkla istifade edilebilmesi amacıyla alındığını belirtmiştir: "... Azerbaycan Kolordusu namıyla meydanda bulunan kıtaat 500-600 askerden ibaretti. Fakat bu teşekkül ve taazzuv edecek kolorduya ait bir kısım malzeme ve teçhizat vardı. İşte bu malzeme ve teçhizattan istifade edebilmesi için Beşinci Kafkas Fırkası da 25.6.334'ten itibaren Azerbaycan Kolordusu emrine verildi. Bilumum muhaberatımızın mezkur kolordu kumandanı Ferik Ali Paşa Şihlinski ile cereyan edeceğine ve o vasıta ile firkanın harekât-ı harbiyesine taalluk eden raporlarının orduya vücut edeceğine dair ordudan emir alındı..." (Rüştü, 1934, s. 58).

²¹⁴ Bahsedilen kararın alınmasından sonra muhabere teamüllerine binaen fırka komutanlığının raporları hem Azerbaycan Kolordusu Komutanlığına hem de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına gönderilmeye başlandı. 1918'in Ağustos ayının birinci yarısında Azerbaycan Kolordusu'nun lağvedildiğinden 16 Ağustos 1918 tarihi itibarıyla raporların sadece Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına gönderilmesi emredildi (Rüştü, 1934, s. 159).

²¹⁵ Beşinci Kafkas Fırkası ile Azerbaycan kıtaatından meydana gelen Kafkas İslam Ordusu'nun erken dönem personel mevcudunun belirlenmesinde kullanılan malzeme için bkz. ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 144-1; Rüştü, 1934, 5. Kafkas Fırkası'nın 22.6.1334 Tarihli Muhtasar Kuvvetine İlişkin Ek Çizelge; BDH-THKC 3.OH, 1993, c. 2-2, s. 560; Türker, 2006, s. 149, ek 5; Süleymanov, 1999-b, s. 120, 165; Görüryılmaz, 2015, s. 167.

22 Haziran 1918 ve 30 Haziran 1918 tarihlerinde Beşinci Kafkas Fırkası'nın personel mevcudu, tablodan görüldüğü üzere, 330 zabıt (225 muharip ve 105 muharebe destek) ve 7.403 asker (5.277 muharip ve 2.126 muharebe destek), 15 Temmuz 1918'de ise muharip ve muharebe destek ayrımı olmaksızın 325 zabıt ve 8.198 askerden ibaretti. Fırka strüktüründeki İstihkâm Bölüğü, Sıhhiye Bölüğü, Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane, Telgraf Takımı, Ekmekçi Takımı, Mızıka (bando) ve Telsiz Telgraf Müfrezesi'nden oluşan diğer kıtaat mensuplarının 15 Haziran 1918 ile 30 Haziran 1918'deki mevcudu 27 subay ve 763 asker, 15 Temmuz 1918'de 34 zabıt ve 986 askerden meydana gelmekteydi. Birinci Süvari Alay'ının Birinci Bölüğü ile Dördüncü Bölüğü ve İkinci Süvari Alay'ının Birinci Bölüğü'nden meydana gelen Vahşi Fırka, Karayazı Atlı Piyade Bölüğü, Osmanlı Esirleri Piyade Bölüğü, Makineli Tüfek Bölüğü, Zırhlı Tren, Sahra Bataryası ve Telgraf Takımı'ndan oluşan Müsüslü Müfrezesi ile Gökçay Milli Asker Bölüğü ise Azerbaycan kıtaatının cephedeki başlıca muharip unsurlarıydı. 22 Haziran 1918 ile 30 Haziran 1918 tarihlerinde Azerbaycan kıtaatının toplam mevcudu 34 zabıt (30 muharip ve 4 muharebe destek) ve 826 asker (727 muharip ve 99 muharebe destek), 15 Temmuz 1918'de ise 29 zabıt ve 823 askerden ibaretti. Müsüslü Müfrezesi strüktüründeki Osmanlı Esirleri Piyade Bölüğü'nde 22 Haziran 1918 ve 30 Haziran 1918'de 1 zabıt ve 151 asker (143 muharip ve 8 muharebe destek), 15 Temmuz 1918'de ise sadece 124 asker mevcuttu. Kafkas İslam Ordusu strüktüründe 22 Haziran 1918 ve 30 Haziran 1918'de toplam 364 zabıt ve 8.229 asker, 15 Temmuz 1918'de ise toplam 354 zabıt ve 9.021 asker mevcuttu. Asker sayısının 15 Temmuz 1918'deki artışı, bir aylık sürede verilen 1.200 zayıata karşılık 1.992 yeni katılımla izah edilebilirdi. Sonradan katılanlar arasında diğer kıtaattan, mezuniyetten ve hastaneden gelenler olduğu gibi yeni gelenler de vardı. 15 Temmuz 1918'deki çizlegede yeni gelenlerin sayısı 1.702 asker olarak kayıtlara geçmiştir. Bunlardan 391 asker Dokuzuncu Alay'a, 424 asker Onuncu Alay'a, 515 asker On Üçüncü Alay'a, 16 asker topçu kıtaatına, 29 asker muharebe destek kıtaatına ve 327 asker de Müsüslü Müfrezesi'ne eklenmiştir (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 144-1).

ç. Otuz Sekizinci Alay

Kafkas İslam Ordusu'nu takviye amaçlı muharip unsurların katılımıyla Gence ve Müsüslü'deki çarpışmalarda ilk savunma önlemleri alındı. Haziran ayının ikinci yarısında

vukua gelen Karameryem ve Gökçay savaşlarında ise işler sarpa sardı ve cephedeki üstünlük karşı tarafa geçti. Bu yüzden 30 Haziran 1918'de üst makamlara başvuran Nuri Paşa, Bolşeviklerin hızla ilerlediğini rapor ederek, acilen takviye kuvveti gönderilmesini talep etti (Yüceer, 1996, s. 77). Benzer talebin ifade edildiği 1 Temmuz 1918 tarihli telgrafında ise yerli ahaliden Bakü harekâtına iştirak edenlerin sayısının çok az olduğunu beyanla takviye kıtaatının gerekliliği hususunda ısrarcı oldu (ATASE, BDH, no. 3192/74, f. 2). Paşanın talebine en nihayet olumlu yanıt verildi. Böylece Dokuzuncu Ordu'dan tefrik edilen 350 asker, ikmal efradı olarak, Beşinci Kafkas Fırkası'na yardıma gönderildi. 9 Temmuz 1918 günü Kazah'a ulaşan bu kıtaat, 10 Temmuz 1918 günü Bergüşat İstasyonu'na sevk olundu (Rüştü, 1934, s. 93-94).

İfade edilen sevkıyat, Nuri Paşa'nın ihtiyacı olan kuvvetin tamamı değildi. Bu yüzden Romanya cephesinden Batum'a sevk edilerek Dokuzuncu Ordu strüktürüne alınan On Beşinci Piyade Fırkası'na bağlı Otuz Sekizinci Alay ile Kudretli Dağ Bataryası'nın Azerbaycan'a sevk olunmasına karar verildi. Söz konusu sevkıyat, 6-13 Temmuz 1918 tarihlerinde Karakilise üzerinden yapıldı. Bu sevkıyatta Azerbaycan'a giden alayın toplam mevcudu 65 zabıt, 2.475 asker, 701 hayvan, 2.092 tüfek, 16 ağır makineli tüfek, 4 kudretli dağ topundan ibaretti (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 45; Rüştü, 1934, s. 86; Süleyman İzzet, 1936, s. 10, 235).²¹⁶ Belirlenen vakitte Kazah'a ulaşan takviye unsurları, 14-18 Temmuz 1918 tarihleri arasında Akstafa'dan trenle harekât bölgesine nakledildi. Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu yedek kuvveti olarak Kürdemir'e sevk olundu, İkinci Taburu Müsüslü Müfrezesi'nin emrine verildi, Üçüncü Taburu ise Gence'de tutuldu. Ancak sonradan zuhur eden hudut ve asayiş sorunlarından dolayı taburun bir bölümü Zengezur'a, diğer bölümü ise Gürcistan hudutlarına gönderildi (Karaköse, 2012, s. 182).²¹⁷

²¹⁶ Otuz Sekizinci Alay'ın toplam personel mevcudu, sonraki tarihlerde yayımlanan eserlerde yukarıda ifade edildiği şekilde zikredilmiştir (Baykara, 1975, s. 263; Mehmetzade, 1991, s. 91; Süleymanov, 1998, s. 101; Bal, 2010, s. 199; Görüryılmaz, 2015, s. 173). Kazah Mevki Komutanı Yüzbaşı Sabri Bey'in 13-14 Temmuz 1918 tarihli ve 33 numaralı telgrafında ise Kazah'a ulaşan alayın 74 zabıt ile 2.731 asker ve 865 hayvandan ibaret olduğu belirtilmiştir (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 94-2).

²¹⁷ Çalışmanın bu kısmında On Beşinci Piyade Fırkası üzerinde geniş şekilde durulmadı. Sonraki tarihlerde zuhur eden ihtiyaca binaen firkanın tamamı Azerbaycan'a sevk olunduğundan On Beşinci Piyade Fırkası'yla ilgili ayrıntılı anlatım ileriki sayfalara bırakıldı.

d. Strüktürel Gruplaşma

Otuz Sekizinci Alay'ın az önce zikredilen mevkilere sevk edilmesinden sonra harekete geçen Nuri Paşa, tahayyül ettiği muharebe planını saha komutanlarıyla paylaştı. Bu plana göre kuzeyden ve güneyden taarruz eden muharip kuvvetler, Şamahı-Bakü Kara Yolu üzerindeki Bolşevik kuvvetlerini önce geri itmeli, sonra kuşatma altına alarak tamamen esir ve imha etmeliydi. Bu plan gereğince kuzeyde ve güneyde taarruza geçen kıtaatın yeniden gruplaştırılması ve grupların her birine de yeni komutanlar atanması gerekliydi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 13; ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 98-3). Kürdemir-Bakü Demiryolu ve Şamahı-Maraza Kara Yolu boyunca uygulanması tasavvur edilen muharebe planı, zikredilen türden strüktürel düzenlemeyi özellikle gerekli kılmaktaydı. Bundan dolayı 16 Temmuz 1918 tarihi itibarıyla demiryolu boyunca ilerleyen Müsüslü Müfrezesi'ne Güney Grubu, Şamahı cephesindeki kıtaata ise Kuzey Grubu denildi. Muharip unsurların hangi birime bağlı olduğunun ileride sorun olmaması için Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığı yeni dönemde Şark Cephesi Komutanlığı (veya Bakü Cephesi Komutanlığı) adını aldı (ATASE, BDH, no. 5307/36, f. 5; Rüştü, 1934, s. 101). Kuzey Grubu Komutanlığına Kaymakam Osman Bey, Güney Grubu Komutanlığına Kaymakam Habip Selimov tayin edildiler (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 117-1; ATASE, BDH, no. 5307/36, f. 5; Rüştü, 1934, s. 101).²¹⁸ Her iki taarruz grubunun bağlı olduğu Şark Cephesi Komutanlığı makamına ise Kaymakam Mürsel Bey atandı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 117-1). Şamahı üzerinden Bakü istikametinde ilerleme kaydeden Kuzey Grubu Kaymakam Ahmet Rıza Bey komutasındaki On Üçüncü Alay, Kaymakam Selim Bey komutasındaki Onuncu Alay ve Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Zihni Bey Müfrezesi'nden ibaretti. Şimendifer hattı hizasında konuşlanan muarız kuvvetlerin kuzeye yardıma gitmesini engelleyerek, Kuzey Grubu'yla senkronik halde taarruza kalkışıp güneydeki mevkileri ele geçirmesi gereken Güney Grubu ise Müsüslü Müfrezesi, Yirmi Altıncı Tabur'dan 1 piyade bölüğü ve süvari takımı, Otuz Sekizinci Alayın Üçüncü Taburu ve Yirmi Yedinci Tabur'dan 2 piyade bölüğü, Fırka İstihkâm Bölüğü, 2 top ve 1 zırhlı trenden meydana gelmekteydi (Yüceer, 1996, s. 91; Süleymanov, 1999-b, s. 233; Karaköse, 2012, s. 185).

²¹⁸ 13 Ağustos 1918'de Habip Selimov'un kadrosu Gence'ye nakledildi ve ondan boşalan Güney Grubu Komutanlığına Cemil Cahit Bey tayin edildi (Rüştü, 1934, s. 155).

Zikredilen grupların strüktüründeki muharip kuvvetlerin 20-31 Temmuz 1918 tarih aralığında gerçekleştirdiği eş zamanlı operasyonlar neticesinde kuzeyde Şamahı, Sumkayıt ve Hırdalan, güneyde ise Hacıkabul, Nevahi, Elet ve Heybet istasyonları ele geçirildi. Böylesine hızlı taarruz karşısında Kızıl kıtaatın bozguna uğramasından dolayı Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti istifa etmek zorunda kaldı (31 Temmuz 1918). Zuhur eden otorite boşluğunda harekete geçen Sağ Sosyalist İhtilalciler, Menşevikler, Taşnaklar ve Bahriyeliler ittifak ihalinde Merkezi Hazar Diktatörlüğü Hükümeti'ni kurdular (1 Ağustos 1918). Diktatörlük Hükümeti'nin belki de en önemli icraatı, Enzeli ile Hemedan arasında mekik dokuyan İngilizleri Bakü'ye davet etmek oldu (Sunny, 1990, s. 308-315). İngiliz ekipmanıyla güçlendirilen Bakü müdafileri, sonraki bir buçuk ay boyunca yapılan muharebelerde savundukları hattı korumaya muvaffak oldular.

e. Yüz Yedinci Alay

Diktatörlük kuvvetlerinin Bakü varoşlarında teşkil ettiği müstahkem müdafaa hattının mevcut kuvvetlerle delinemeyeceğinin farkında olan Nuri Paşa, şiddetli muharebe günlerinde Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraf çekerek, On Beşinci Piyade Fırkası strüktüründeki Elli Altıncı Alay'ın da Kafkas İslam Ordusu'nun emrine verilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 51).²¹⁹ Nuri'nin talebi, Kafkas cephesindeki ordu komutanları ile Enver Paşa arasında genişçe yazışmalara mevzu oldu. Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'nın düşüncesi, 2 hafta içinde Bakü cephesine 2 alay yetiştirmekten ibaretti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 62-2). Bu hususu tutarlı kanıtlarla açıklayan şifreli telgrafını 5 Ağustos 1918'de hem Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine hem de Dokuzuncu Ordu Komutanlığına ilette (ATASE, BDH, no. 157/693, f. 18-3). Nuri Paşa'nın talebini Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa da İstanbul mahfillerine ilette. Enver Paşa, her iki komutanın iletisine yanıt olarak gönderdiği 7 Ağustos 1918'deki şifreli telgrafında özellikle şu hususlara dikkat çekti:

²¹⁹ Kafkas İslam Ordusu'na bağlı muharip unsurların sevk ve idaresinden sorumlu komutanların üstleriyle yazışmalarında takviye kuvvetin gerekliliği özellikle vurgulanmaktaydı. Mesela, Ordu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'in 6 Ağustos 1918 tarihli raporunda, On Beşinci Piyade Fırkası'nın tamamı ile ek takviye alayının gönderilmesinin mutlaka gerekli olduğu bildirilmişti (Rüştü, 1934, s. 145). Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa'nın 8 Ağustos 1918 tarihli raporunda, Bakü taarruzu için en azı 5.000 taze muharip kuvvetin gerekliliği kaydedilmişti (Rüştü, 1934, s. 149). Nuri Paşa ise bu kabil talepleri olduğu şekliyle Üçüncü Ordu Komutanlığına aktarmıştır (ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 4).

“... Nuri, Azerbaycan’a bir fırka daha gönderilmesini istiyorsa da vaziyet-i siyasiye ve askeriye dolayısıyla ben oraya bir fırka daha gönderilmesine icab u imkân göremiyorum. Ancak Nuri’nin sıkıntıda kalmasını da arzu etmiyorum. Bu sebeble siz kendisine gruptan tasarruf edilebilecek ve Nuri’nin işine yarayacak mikdarda zayıyatını telafi edecek vechle ikmal efradı gönderiniz ve bundan Karargâh-ı Umumi’ye malumat verilmesine de lüzum yoktur ...” (ATASE, BDH, no. 3193/80, f. 15-1; TTK, KO, no. 12/121, v. 1).

Takviye kıtaatı gönderilmesinin Genel Karargâh’tan gizli tutulması, Almanların Bakü harekâtını engelleme girişimleriyle doğrudan alakalıydı. Bu engeli envaiçeşit taktikler ve manevralarla defeden Enver Paşa, Alman zabıtları kontrolündeki Genel Karargâh’tan 11 Ağustos 1918’de Şark Ordular Grubu Komutanlığına çektiği 6927 numaralı şifreli telgrafında, muharebe vaziyetinden dolayı Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu’dan tefrik edilen kıtaatla Nuri’nin takviye edilmesini muvafık bulmadığını ifade etti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-16). Aynı gün içerisinde “zata mahsus” işaretiyle Halil Paşa’ya çektiği ikinci telgrafında, Nuri’nin içinde bulunduğu zor durumdan Genel Karargâh’ın haberdar olmadığını beyan ederek, İngilizlerin Bakü’ye kuvvet göndermesi gerekçesiyle Nuri’ye yardım amaçlı takviye alayının sevk edildiği bilgisinin Genel Karargâh’a “zata mahsus” işaretli olmayarak telgraf çekilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-15; TTK, KO, no. 12/130; TTK, KO, no. 12/131).

Enver Paşa’nın ikinci telgrafında öğütlediği taktiği rehber edinen Halil Paşa, Genel Karargâh’tan çekilen 6927 numaralı ilk telgrafi sonraki gün yanıtlayarak, İngiliz emellerine hizmet eden Ermeniler ile İngiliz takviye kuvvetlerinin Azerbaycan’ı istila etme tehlikesine binaen Otuz Altıncı Kafkas Fırkası’ndan bir alayı Nuri Paşa’ya yardıma göndermek zorunda kaldığını ve bu kıtaatın Karakilise ile Gence arasında yürüyüş halinde olduğunu bildirdi (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-19; TTK, KO, no. 12/117, v. 1). Halil Paşa’nın bahsettiği alay, Üçüncü Ordu strüktüründe olduğu halde söz konusu dönem itibarıyla cephedeki vaziyet gereğince geçici olarak Dokuzuncu Ordu’ya merbuttu (TTK, KO, no. 12/132; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 543). Otuz Altıncı Kafkas Fırkası strüktüründen tefrik edilerek Azerbaycan’a sevk edilen kıtaat ise 1.200 muharip mevcutlu Yüz Yedinci Alay ve Topçu Takımı idi. 8-13 Ağustos 1918 tarihleri arasında Karakilise-Kazah rotasıyla Gence üzerinden harekât bölgesine sevk edilen bu kıtaat, Şark Cephesi Komutanlığı emrinde olmak üzere, Salyan bölgesi ve Elet-Putra sahil mıntikasına konuşlandırıldı (Rüşti, 1934, s. 153-154).

f. Konstrüktif Revizyonlar

Muharip unsurları takviye kuvvetlerin gönderilmesi hususunda görüşmelerin yapıldığı günlerde Kafkas İslam Ordusu strüktüründe bir dizi değişiklik vukua geldi. Ordu Karargâhı'nın Mart ayından beri mevcut olan yapısı 1 Ağustos 1918'de revize edildi, 6 şube, 3 müfettişlik ve 3 müdürlük şeklinde yeni karargâh teşkilatı oluşturuldu (ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 11-9:11-10). Bunun ardından özellikle subaylar arasında aktüellik arz eden ve çokça şikâyetle sebep olan rütbelere meselesine el atıldı. Teşkilatın kuruluş döneminden bahsederken ifade edildiği üzere, Kafkas İslam Ordusu'nda ve Kuzey Kafkasya teşkilatında görevlendirilen subaylar, harekât bölgesinde bulundukları müddetçe gerçek rütbelerinin birer derece üstü fahri rütbe taşıma ayrıcalığına sahiptiler. Beşinci Kafkas Fırkası'na bağlı muharip unsurların ise böyle bir ayrıcalığı yoktu. Sözlü ve yazılı olarak birkaç kez üst makamlara iletilen bu mesele, Ordu Komutanlığının 7 Ağustos 1918 tarihli emriyle nihai çözüme kavuştu ve Azerbaycan'daki bütün subayların fahri olarak birer derece üst rütbe taşımalarına müsaade tanındı (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 18; Rüştü, 1934, s. 147).²²⁰

Muharebe unsurlarının peyderpey harekât bölgesinde konuşlandırıldığı dönem itibariyle oluşan teamüller gereğince Kafkas İslam Ordusu, hiyerarşik düzlemde Üçüncü Ordu'ya bağlı olarak, her türlü muhaberesini onun aracılığıyla yürütmekteydi. Şark Ordular Grubu Komutanlığı ve diğer mücavir ordulara ise sahadaki durumla ilgili mütemadiyen bilgi verilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 76-1; TTK, KO, no. 12/73). Enver Paşa'nın 10 Ağustos 1918'deki direktifiyle bahsedilen hiyerarşik yapılanma tadil edildi ve diğer ordular gibi Kafkas İslam Ordusu da Genel Karargâh'a tabi kılındı. Muhabere ve teçhizat ikmalinin Üçüncü Ordu üzerinden yürütülmesi kararlaştırıldı. Sahadaki durumla ilgili Şark Ordular Grubu Komutanlığı ve diğer ordulara, önceleri olduğu gibi, bilgi verilmesinin devam edilmesi uygun görüldü (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 76-2; ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 19; TTK, KO, no. 12/72).

²²⁰ Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkasya teşkilatının zabitleri, ana vatan dışında bulundukları müddetçe gerçek rütbelerinin üstü üniformayı fahri olarak taşıdıkları halde sonradan teşkilata eklemlenen On Beşinci Piyade Fırkası'nın subayları esas rütbelerini muhafaza ettiler (Süleyman İzzet, 1936, s. 63).

g. Azerbaycan Teşkilatı

1918'in Temmuz sonu ile Ağustos başlarında yapılan strüktürel düzenlemeler ve gruplaşmalar, Azerbaycan Kolordusu teşkilâtının Kafkas İslam Ordusu strüktüründe eritildiği izlenimini uyandırmaktadır. Aslına bakılırsa, gerçek manzara hiç öyle değildi. Kafkasya'ya ulaştığı günden itibaren Nuri Paşa'nın uğraştığı işlerden birisi de Azerbaycan'ın yerel teşkilatını reforme ederek oluşturmaktan ibaretti. Zorlu muharebe koşullarında Kafkas İslam Ordusu'na tahsis edilen teşkilat kadrosunun Musul'dan Gence'ye ulaşmasının gecikmesinden dolayı yerel teşkilatın kuruluşunda 2 ay kadar gecikme söz konusuydu (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-56). Bu kabil gecikmelere rağmen, 28 Temmuz 1918'de harekât ve menzil mıntıkalarıyla ilgili yayımlanan genelgede, mahalli teşkilatlanmaya da yer verildi ve 2 firkadan ibaret yeni bir Azerbaycan teşkilatının kurulması düşünüldü. Birinci Fırka 3 alayından ibaret olmalı ve her alayda 3 piyade taburu, 1 makineli tüfek bölüğü ve 1 atlı piyade bölüğü bulunmalıydı. Birinci Alay Kazah'ta, İkinci Alay Akdam'da, Üçüncü Alay Zakatala'da oluşturulmalıydı. İkinci Fırka'nın subayları şimdilik Gence'de kalırken, Birinci Fırka'ya bağlı alayların her birisi için Azerbaycan Kolordusu'ndan mülazımısani ve mülazımievvel rütbelerinde zabitler görevlendirilmeliydi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 58-1; ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-7). Müslüman Kolordusu'nun dönüştürülmüş hali olan Azerbaycan Kolordusu Komutanlığını 1 Ağustos 1918'de bilgilendiren Nuri Paşa, yeni mahalli teşkilatın her bir alayı için beşer (toplam 15) Azerbaycanlı genç piyade subayının görevlendirilmesini ve 5 Ağustos 1918'e kadar Ordu Karargâhı'na gönderilmesini rica etti (ATASE, BDH, no. 3829/1, f. 2-20).²²¹

2 Ağustos 1918'de çıkarılan genelgeyle yerel teşkilatlanmanın iskeleti ana hatlarıyla ortaya çıktı. Böylece Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarındaki teşkilatlanmanın tüm sorumluluğu Kafkas İslam Ordusu'na havale edildi, ordu emrinde ülkenin çeşitli mıntikalarında kurulacak alaylardan firkalar, firkalardan ise kolordu meydana getirilmesi planlandı. İlk dört alayın oluşturulma mıntikası olarak Azerbaycan'ın Kazah, Karabağ, Zakatala ve Aktaş bölgeleri oldu (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-9; Güvenbaş, 2019, no. 31, s. 38-39). Yeni planlamaya göre Birinci Azerbaycan Fırkası strüktüründe Birinci

²²¹ Eski oluşumdaki yerli zabit sayısının azlığından dolayı Kolordu Komutanı Ali Paşa'nın 10 Ağustos 1918 tarihli emriyle sadece 7 subay görevlendirilebildi (ATASE, BDH, no. 3829/1, f. 2-23).

Piyade Alayı, İkinci Piyade Alayı, Üçüncü Piyade Alayı, Birinci Süvari Alayı, Birinci Topçu Alayı, Birinci İstihkâm Taburu, Birinci Telgraf Bölüğü, Birinci Sıhhiye Bölüğü, Birinci Ekmekçi Takımı, Birinci Cephane Taburu gibi üniteler olmalıydı (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-11). Dördüncü Piyade Alayı, Beşinci Piyade Alayı, Altıncı Piyade Alayı, İkinci Süvari Alayı, İkinci Topçu Alayı, İkinci İstihkâm Taburu, İkinci Telgraf Bölüğü, İkinci Sıhhiye Bölüğü, İkinci Ekmekçi Takımı, İkinci Seyyar Hastane ve İkinci Cephane Taburu ise İkinci Azerbaycan Fırkası'nın strüktüründe yer almalıydı (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-10). Birinci Nişancı Alayı, Üçüncü Süvari Alayı, Birinci Ağır Topçu Taburu, Üçüncü İstihkâm Taburu, Üçüncü Telgraf Taburu, Şimendifer Taburu, Tayyare Müfrezesi, Üçüncü Sıhhiye Bölüğü, Üçüncü Seyyar Hastane, Üçüncü Cephane Taburu ve Üçüncü Erzak Taburu ise ileriki tarihlerde kolordu strüktüründe oluşturulması planlanan diğer ünitelerdi (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-10-a).

Kafkas İslam Ordusu Komutanı'nın himayesinde teşekkül eden yeni yerel askeri teşkilat ile Müslüman Kolordusu'ndan geri kalan Birinci Bakü Alayı, İkinci Kuba Nişancı Alayı, Beşinci Gence Nişancı Alayı, Süvari Fırkası Birinci Müslüman Alayı ve benzeri askeri ünitelerin ileride çakışması ve karışıklık meydana gelmesi mevzubahis olduğundan Nuri Paşa'nın 13 Ağustos 1918 tarihli 663 sayılı genelgesiyle Azerbaycan Kolordusu teşkilatı tamamen lağvedildi. Bundan sonra yeni teşkilatın oluşturulma süreci hızlandırıldı. Yeni teşkilatın subayları tamamen Müslüman olmalı, konuşma ve yazışma dili tamamen Türkçe olmalıydı. Yeni teşkilatın zabitleri ve askerleri Osmanlı üniforması giymeliydiler, süvarileri ancak özel törenlerde Çerkes üniforması giyebilirlerdi. Yapılandırılan kıtaatın emir ve komutası, firkalar ve kolordu karargâhları oluşuncaya kadar, Kafkas İslam Ordusu'na tabi olacaktı (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 61; *ATBD*, 148, belge no. 69, s. 185). Mülga kolordunun Gence ve diğer mevkilerdeki silah, cephane, hayvan, araba ve elbiseleri normal koşullarda yeni teşkilatta kullanılmak üzere ordu emrine verilmeliydi. Bu gerekçeyle Nuri Paşa'nın 21 Ağustos 1918 tarihli genelgesiyle mülga kolordunun eşya ve hayvanları tevzi ve taksim edildi. Mülga kolordunun Birinci Piyade Alayı ve Beşinci Piyade Alayı'na ait olan hayvan, eşya ve teçhizat, Numune Piyade Taburu'nun kurulması için Talimgâh Komutanlığının emrine verildi. Kolordu kasasındaki para ordu levazım birimine devredildi, kurmay heyeti ve zabitlere ödenecek eski maaşların ödeme çizelgesini Levazım Dairesi'nin hazırlaması uygun görüldü. Topçulara ait tüm malzeme Topçu Müfettişliğine, telefon ve telgraf malzemesi Telgraf Müdürlüğüne, Zabit Mektebi

ve İstihkâm Taburu'na ait malzeme Talimgâh Komutanlığına, hastaneler ile diğer sağlık kurumları ve tıbbi malzeme Sertababet olarak bilinen Beşinci Şube'ye devredildi. Mülga Kolordu Karargâhı'ndaki haritalar, krokiler ve kitaplar Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'na nakledildi. Mülga kolordudan geri kalan ünitelerin yeni teşkilatın strüktürüne entegrasyonu bağlamında Birinci Süvari Alayı Karayazı Süvari Alayı adlandırıldı, İkinci Karabağ Alayı ile Üçüncü Lezgi Alayı mevcut yapısını korudu (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 27:27-a; *ATBD*, 148, belge no. 79, s. 212-213).²²² Aynı gün içerisinde yayımlanan ikinci emirname ile mülga kolordu subaylarının bir kısmı tekaüde sevk edildi, komuta kademesi ordu karargâhı, şubeler ve müfettişliklerde görevlendirildi, 100 civarında zabıt ise yenice oluşturulan yerel teşkilatın alaylarına dağıtıldı (ATASE, BDH, no. 3831/7, f. 34, 34-1:34-2).²²³

Türk zabıtlarının komutasında ve mülga kolordu zabıtlarının katılımıyla kuruluşu planlanan ilk dört alaya bağlı taburların her birinin mevcudu 1.500 askerden ibaret olmalıydı. Alayların her birine teşkil edildiği mıntıkadan asker toplanmalıydı. Bu yüzden Birinci Alay'a Kazah, İkinci Alay'a Şuşa, Karabulak ve Zengilan, Üçüncü Alay'a Nuha ve Zakatala, Dördüncü Alay'ın Birinci Taburu ile İkinci Taburu ve Süvari Bölüğü'ne Aktaş, Üçüncü Taburu'na ise Cavanşir mıntıklarının beşeri potansiyeli tahsis edildi. Yerel teşkilatın kuruluş döneminde bulunması hasebiyle alaylara kaydı yapılan efradın tercihen silahlarını da getirmeleri istendi.²²⁴ Bineği veya silahı ve bineğiyle gelenlerin doğrudan süvari kıtaatına kayıtlanmasına karar verildi (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 60:60-1; ATASE, BDH, no. 3832/11, f. 4; *ATBD*, 148, belge no. 70, s. 187; Güvenbaş, 2019, s. 41).

Yeni yapılandırma kararının alındığı tarihten sonra yeni Azerbaycan teşkilatının gelişim seyri, Karabağ'da teşkil edilen Birinci Azerbaycan Fırkası'na bağlı İkinci Alay'la ilgili

²²² Bahsi geçen süvari teşkilatı, İkinci Bakü Taarruzu öncesinde Vahşi Fırka Birinci Süvari Alayı, Vahşi Fırka İkinci Süvari Alayı ve Üçüncü Lezgi Süvari Alayı namlarıyla On Beşinci Piyade Fırkası emrine verildi (*ATBD*, 148, ek no. 4). Bakü'nün kurtuluşundan sonra bu alaylar sahil tarassuduna memur edildiler. Zikredilen tarihte Birinci (Karayazı) Süvari Alayı 130 atlı, Üçüncü Lezgi Süvari Alayı 118 atlı, Berda Süvari Bölüğü 50 atlı ve Milis Süvari Bölüğü 50 atlıdan ibaretti (Süleyman İzzet, 1936, s. 49).

²²³ Nuri Paşa'nın 22 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği telgrafta, ilga edilen kolordudaki Rus subayların askeriye den ihraç edildikleri, Müslüman subayların ise diğer hizmetlerde istihdam edilecekleri yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-56; *ATBD*, 148, belge no. 80, s. 215).

²²⁴ Yeni Azerbaycan teşkilatının sorunlarıyla ilgili Nuri Paşa'nın 22 Ağustos 1918 tarihli telgrafının içeriği şöyledir: "... Şimdilik tüfek, elbise, teçhizat ve zabıtana ihtiyacı şedit vardır. Efradı cedide bila-tehir icabet ediyorlarsa da bunlara verecek elbise ve silah yoktur. Halihazırda memleket dâhilinden elbise tedariki gayr-ı mümkündür. 10.000 tüfek geldiği takdirde mütebakisini kuvvetlendikten sonra ahali yedinden toplayarak temin etmek mümkün olacaktır..." (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-56).

istatistiklerden rahatlıkla izlenebilir. 3 Eylül 1918’de İkinci Alay strüktüründeki Birinci Tabur’un silahsız mevcudu 790 asker, İkinci Tabur’un mevcudu 1.239 asker, Üçüncü Tabur’un mevcudu 150 asker, Atlı Piyade Bölüğü’nün mevcudu ise 170 askerden (toplam 2.349 asker) ibaretti (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 8-2). 20 Eylül 1918’de ise İkinci Alay’ın 2 bölüklü Birinci Taburu’nda 478 asker, 3 bölüklü İkinci Taburu’nda 854 asker, yalnız 1 bölüğü teşkil edilen Üçüncü Taburu’nda 366 asker, Makineli Tüfek Bölüğü’nde 106 asker, Atlı Piyade Bölüğü’nde 143 asker, Topçu Takımı’nda 43 asker (toplam 2.003 asker) mevcuttu (ATASE, BDH, no. 3822/18, f. 82). Bakü’nün tahliye edilmesinden 5 gün önce (12 Kasım 1918 tarihi itibarıyla) İkinci Alay’ın Birinci Taburu’nda 454 asker, İkinci Taburu’nda 283 asker, Üçüncü Taburu’nda 490 asker ve Makineli Tüfek Bölüğü’nde 36 asker (toplam 1.263 asker) mevcuttu. Söz konusu alayın bağlı bulunduğu Birinci Azerbaycan Fırkası’nın aynı tarihteki toplam personel mevcudu ise 2.896 yerli askerden ibaretti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-27a:29-28; TTK, KO, no. 17/69, s. 41-43; Budak, 1998, s. 102).²²⁵ Mütareke sürecinde kolordunun ihya edilmesi zaruretinden dolayı Dördüncü Piyade Alayı, Beşinci Piyade Alayı ve Altıncı Piyade Alayı’ndan ibaret olan İkinci Azerbaycan Fırkası’nın teşkil edilmesi hızlandı (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 9, *ATBD*, 148, belge no. 107, s. 298). İkinci Azerbaycan Fırkası teşkilatında önceden oluşturulan ve yeni dönemde genişletilen Dördüncü Piyade Alayı’nın personel mevcudu ise şöyleydi:

Tablo 17. Dördüncü Azerbaycan Alayı Personel Mevcudu²²⁶

Kıtaat	Zabit				Asker		
	Miralay	Muharip	Muharebe Destek	Yekûn	Muharip	Muharebe Destek	Yekûn
Alay Karargâhı	1	-	-	1	-	-	-
4. Alay 1. Tabur	-	6	1	7	407	33	440
1. Tabur Makineli Bölüğü	-	1	-	1	56	10	66
Rus Sahra Topu Takımı	-	1	-	1	36	1	37
4. Alay 2. Tabur	-	5	-	5	586	26	612
2. Tabur Makineli Bölüğü	-	1	-	1	98	-	98
Süvari Bölükleri	-	1	-	1	120	-	120
Toplam:	1	15	1	17	1.303	70	1.373

²²⁵ Nuri Paşa’nın kendi raporunda zikrettiği istatistik, Birinci Azerbaycan Fırkası Komutanı Cemil Cahit Bey’in 12 Kasım 1918’de Azerbaycan Ordusu Komutanlığına sunduğu rapordaki kayıtların aynısıdır (*ATBD*, 148, belge no. 139:139-1, s. 390-391). Birinci Azerbaycan Fırkası’nın personel mevcudunun belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-27a:29-28; TTK, KO, no. 17/69, s. 41-43; Budak, 1998, s. 102.

²²⁶ Dördüncü Azerbaycan Alayı’nın 1918’in Eylül ayına ikinci yarısına ait personel manzarasının belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. ATASE, BDH, no. 3834/21, f. 11-1.

Mütrakeden tahliyeye kadar geçen süreçte üç alay şeklinde teşekkül bulan İkinci Azerbaycan Fırkası'nın asker sayısı, Nuri Paşa'nın 1930'da hazırladığı raporundaki kayıtlara göre, Birinci Azerbaycan Fırkası'ndaki asker sayısının tıpkı aynısıydı (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-28; TTK, KO, no. 17/69, s. 43; Budak, 1998, s. 102). Bu istatistiğe Gence'deki talimgâhta eğitimini tamamlayan zabitler ve küçük zabitler de eklenirse, tahliye öncesinde Azerbaycan teşkilatının tahmini personel mevcudunun iyimser tahminle 6.000 askerden ibaret olduğu, Bakü'nün kurtarılmasından sonra yerel asayişin sağlamak amacıyla şehirde konuşlandırılan polis kuvvetinin mevcudunun ise 500 civarında olduğu söylenebilir (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-27a:29-28; TTK, KO, no. 17/69, s. 41-43).²²⁷

ğ. Yeni Gruplaşma

Azerbaycan teşkilatının geliştirilmesi ve takviye kuvvetlerin muharebe mevzilerine konuşlandırılmasıyla senkronik halde Bakü istikametindeki taarruzun üç hafta öncesinde ordu strüktürünün değiştirilmesi hususunda bazı gelişmeler yaşandı. Bu meseleyle ilgili öneri bizzat Nuri Paşa'dan geldi, 22 Ağustos 1918'de cephe komutanlığına gönderdiği yazıda, bütün grupların lağvedilmesini ve fırka komutanının alaylara doğrudan komuta etmesini teklif etti. Sahadaki komutanların bu hususla ilgili kanaati ise Nuri Paşa'nın düşüncesinden çok farklıydı. Piyade alayları ve topçu takımlarıyla takviye edilen Beşinci Kafkas Fırkası'nın cephesi çok genişti. Savunma ve taarruz sırasında cephelerde meydana gelen olaylara hızlıca müdahil olabilme, sevk ve idareyi kolaylaştırma gibi etkenlerden dolayı grup teşkilatının devam ettirilmesi gerekiyordu (Rüşti, 1934, s. 174). Sonraki hafta boyunca gruplaşma konusunda genişçe fikir teatisi yapıldı. Saha komutanlarıyla yapılan istişareler sonucunda, 31 Ağustos 1918 tarihi itibarıyla cephe hattındaki muharip unsurların yapısı, Kuzey Grubu, Batı Grubu ve Güney Grubu olmak üzere, üç kısma ayrıldı. Karargâh merkezi Masazır köyü olan Miralay Osman Bey komutasındaki Kuzey

²²⁷ Şark cephesindeki taarruzla senkronik halde cephe hattının gerisindeki bölgelerde inzibat ve asayişin sağlanması elzem hale geldi, jandarma ve polis teşkilatının kurulması gerekliliği ortaya çıktı. Bu yüzden 18 Temmuz 1918'de Azerbaycan'a 1 binbaşı, 4 yüzbaşı, 2 mülazımıevvel ve 1 mülazımısaniden ibaret jandarma kadrosu gönderilmesi düşünüldü (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-84). Teşkilatla ilgili işlemlerin usul ve esaslara dayalı olarak düzgün biçimde yapılandırılabilmesi için İstanbul'dan Azerbaycan'a 30 nüsha jandarma ve polis nizamname ve talimatnamesi gönderildi (BOA, DH.EUM.LVZ, no. 44/2, v. 1, s. 1).

Grubu'nun sorumluluk alanı Hırdalan'nın kuzeydoğusundaki boyun mıntikasından Merdekan'a kadar uzanan kıyı şeridi oldu. Grubun emrindeki Yüz Yedinci Alay'ın İkinci Taburu yedek kuvveti olarak bırakılırken, Birinci Tabur ile Üçüncü Taburu 311 rakımlı tepede (Binagadi), Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Taburu Maştağa kasabasında, Birinci Taburu ile Üçüncü Taburu ve Yirmi Dokuzuncu Tabur ise Digah köyünün batısında ve kuzeyinde konuşlandırıldı. Kuzey Grubu'nun sorumluluk bölgesinin bittiği yerden Puta İstasyonu'na kadar uzanan cephe hattı, karargâh merkezi Kobu kasabasında yerleşen Batı Grubu'nun sorumluluğuna bırakıldı. Miralay Cemil Cahit Bey komutasındaki bu gruba bağlı Dokuzuncu Alay ise Puta İstasyonu'yla Hocasen köyünün 3 kilometre güneyi arasında, Onuncu Alay'ın Yirmi Sekizinci Taburu ve Otuzuncu Taburu Dokuzuncu Alay'ın sol cenahıyla Hırdalan mukavemet merkezinin kuzeydoğusunda konuşlandırıldı. Karargâh merkezi Hacıkabul'da bulunan Kaymakam Halim Pertev Bey komutasındaki Güney Grubu'nun sorumluluk bölgesi, Elet İstasyonu'ndan Puta İstasyonu'na kadar uzanan kıyı şeridi oldu. Dördüncü Alay'ın Birinci Taburu Elet-Puta arası sahil şeridinde, İkinci Taburu ve Aktaş Süvari Bölüğü Salyan'da, İstihkâm Bölüğü ile Şimendifer Bölüğü, Ekmekçi Takımı ve Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane Hacıkabul'da, Sıhhiye Bölüğü ve İkinci Ağır Nakliye Kolu ise Güzdek'te konuşlandırıldı (Rüşti, 1934, s. 174, 177).

h. On Beşinci Piyade Fırkası

On Beşinci Piyade Fırkası, Dünya Savaşı'nın kanlı çarpışmalarına sahne olan Romanya cephesindeki müttefik kuvvetler strüktüründe olup, Otuz Sekizinci Piyade Alayı ile Kırk Beşinci Piyade Alayı ve Elli Altıncı Piyade Alayı, On Beşinci Topçu Alayı ve muavin kıtaatından meydana gelmekteydi. Bu cephedeki savaşların sona erdiği tarihte fırkanın toplam mevcudu 273 zabıt, 10.721 asker, 72 makineli tüfek, 74 bomba aleti, 24 sahra topu, 534 katana, 3.116 hayvan ve mekkâre, 646 öküz, 290 sığır, 2.269 koyun, 842 araba, 70 seyyar mutfak ve fırın, 40 ton piyade cephanesi, 10 ton el humbarası ve makineli tüfek cephanesi, 22 ton topçu cephanesi, 194 ton eşya ve 384 ton erzaktan ibaretti (Süleyman İzzet, 1936, s. 3). Kafkas cephesindeki ileri harekât döneminde söz konusu fırkanın (Kırk Beşinci Piyade Alayı müstesna olmak üzere) bütün kıtaatının Batum'a sevk olunmasına karar verildi. Sevkiyat planlaması çerçevesinde fırka strüktüründeki Otuz Sekizinci

Alay'ın 15 ve 17 Mayıs 1918'de 2 kfile halinde Köstence'den Batum'a sevkine başlandı. Alay Karargâhı, Birinci Tabur, İkinci Tabur, Makineli Tüfek Bölüğü, Ekmekçi Takımı'nın yarısından oluşan ilk kfilenin mevcudu 47 zabıt, 1.794 asker, 568 hayvan, 195 mevaşi, 83 araba, 56 ton erzak, 15 ton eşya, 21 ton cephane ve mühimmattan ibaretti. Üçüncü Tabur ile İstihkâm Bölüğü ve Süvari Bölüğü'nden oluşan ikinci kfilenin mevcudu ise 23 zabıt, 1.103 asker, 390 hayvan, 41 mevaşi ve 31 arabadan ibaretti (Süleyman İzzet, 1936, s. 4). Fırka strüktüründeki Elli Altıncı Alay'ın Batum'a sevkine 19 ve 22 Mayıs 1918'de 2 kfile halinde başlandı. Alay Karargâhı, Birinci Tabur, İkinci Tabur, Alay Makineli Tüfek Bölüğü ve Fırka Sıhhiye Bölüğü'nden oluşan ilk kfilede 48 zabıt, 2.034 asker, 556 hayvan, 298 mevaşi ve 76 araba bulunmaktaydı. Üçüncü Tabur, Fırka Telgraf Takımı ve Levazım Ambarı'ndan ibaret olan ikinci kfilede 23 zabıt, 989 asker, 237 hayvan, 1.895 mevaşi ve 28 araba mevcuttu (Süleyman İzzet, 1936, s. 4). Batum'a sevk olunan On Beşinci Piyade Fırkası'na mensup Otuz Sekizinci Alay ve Elli Altıncı Alay ile Fırka İstihkâm Bölüğü ve Süvari Bölüğü, Telgraf Takımı, Ekmekçi Kolu, Sıhhiye Bölüğü, Elli İkinci Seyyar Hastane ile 2 Hafif Cephane Kolu'nun toplam mevcudu ise 157 zabıt, 7.636 asker, 32 makineli tüfek, 2.253 hayvan, 2.658 mevaşi, 418 araba ve 1.000 ton tahkimat malzemesi ile eşya ve erzaktan ibaretti (Süleyman İzzet, 1936, s. 7; Yüceer, 1996, s. 76).

On Beşinci Piyade Fırkası kıtaatı, 1918'in Temmuz ayının ikinci yarısına kadar kısmen Ahıska-Ahılkelek ve kısmen de Artvin-Ardahan-Kars yolunu takiple aşamalı olarak Gümrü'ye sevk olundu ve Dokuzuncu Ordu strüktüründeki Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir'in emrine girdi. 6-13 Temmuz 1918 tarihleri arasında fırkanın Kudretli Dağ Bataryası ile Otuz Sekizinci Alayı, önceki sayfalarda bahsedildiği üzere, Beşinci Kafkas Fırkası'nı takviye amacıyla Karakilise üzerinden Gence'ye sevk olundu (Süleyman İzzet, 1936, s. 8-10). Ancak bu sevkıyat yeterli olmadı. Bolşevik Rusya ile Almanya ve Büyük Britanya'nın muharebe sahnesine müdahalelerinden dolayı Bakü cephesindeki Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurlarının güçlendirilmesine ihtiyaç duyuldu. Bu çerçevede Dokuzuncu Ordu Komutanlığının 27 Ağustos 1918'deki emriyle On Beşinci Piyade Fırkası'na merbut diğer unsurların da Azerbaycan'a gönderilmesi kararlaştırıldı.²²⁸ Otuz Altıncı Kafkas

²²⁸ On Beşinci Piyade Fırkası Komutanlığının 27 Ağustos 1918 günü saat 11.50'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığından aldığı emirde şöyle denilmekteydi: "On Beşinci Fırka 56. ve 106. Alay ile Kudretli Cebel

Fırkası'na bağlı olduğu halde 1 Ağustos 1918 tarihi itibarıyla On Beşinci Piyade Fırkası emrine giren Yüz Altıncı Alayın tamamı ile On Beşinci Piyade Fırkası'nın asıl unsurlarından Elli Altıncı Alay'ın tamamı, Kudretli Dağ Topu Bataryası, Dağ Obüs Bataryası, Sahra Obüs Bataryası, Telgraf Takımı, Ekmekçi Takımı ve Erzak Kolları, Sıhhiye Bölüğü ve Elli İkinci Seyyar Hastane'den oluşan bütün askeri üniteler, 29 Ağustos-6 Eylül 1918 tarihleri arasında 3 kfile halinde Karakilise-Kervansaray rotasını takiple Kazah'a sevk olundu. Oradan Akstafa'ya giden kıtaat, 7-11 Eylül 1918 tarihleri arasında Gence-Kürdemir Demiryolu ile Bakü cephesine nakledildi (Rüşti, 1934, s. 190-191; Süleyman İzzet, 1936, s. 26-29, 53). Bakü muharebe cephesinin uygun mevzilerine konuşlandırılan bu son sevkıyatın toplam mevcudu 191 zabıt ve 5.541 asker, 1.348 binek ve koşum hayvanı ile 276 öküzden ibaretti (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-3).

On Beşinci Piyade Fırkası'nın sevkıyatıyla senkronik halde muharebe sahnesindeki muharip kuvvetlerin strüktürel yapısını yeniden organize edilmesi gerekli oldu. Bu bağlamda 10 Eylül 1918'de çıkarılan bir emirname ile Şark Cephesi Komutanlığı tamamen lağvedildi. 11 Eylül 1918'den itibaren muharebe sahnesinin batısında Beşinci Kafkas Fırkası Cephesi, kuzeyinde On Beşinci Piyade Fırkası Cephesi ve güneyinde Güney Grubu Cephesi olarak mıntika grupları oluşturuldu. Cephedeki kıtaatın tamamı doğrudan Nuri Paşa'nın emrine girdi. Beşinci Kafkas Fırkası'na Mürsel Paşa, On Beşinci Piyade Fırkası'na Kaymakam Süleyman İzzet Bey ve Güney Grubu'na Miralay Cemil Cahit Bey komutan oldular (Rüşti, 1934, s. 192; Süleyman İzzet, 1936, s. 36; ATBD, 148, belge no. 95, s. 257; Görüryılmaz, 2015, s. 310).

i. Takviye Kuvvetlerinin Toplam Mevcudu

Muharip kuvvetlerle ilgili anlatının çeşitli sayfalarında zikredilen bilgilere dayalı olarak, 4 Haziran-11 Eylül 1918 tarihleri arasında Azerbaycan'a sevk edilen fırkalar ve alayların toplam personel mevcuduyla ilgili şöyle bir istatistik oluşturulabilir:

Bataryası, Cebel Obüs Taburu'ndan bir batarya, Ordu emrindeki Obüs Sahra Bataryası, Fırka Telgraf Takımı, Fırka Sıhhiye Bölüğü, Seyyar Ekmekçi Kolu ve 3 Ağır Erzak Kolu'ndan mürekkep kuvveti ile Karakilis-Kazah istikametinde hareket edecek ve İslam Ordusu emrine girecektir..." (Süleyman İzzet, 1936, s. 21).

Tablo 18. Kafkas İslam Ordusu Takviye Kuvvetleri²²⁹

Fırka	Kıtaat	Mevcut		Toplam	Sevk Tarihi
	Alay	Zabit	Asker		
5. Kafkas Fırkası	9. Alay, 10. Alay, 13. Alay, Mürettep 2. Süvari Alayı, Sahra Topçu Alayı ve Diğer Kıtaat	330	7.403	7.733	4-12 Haziran 1918
	(9. Ordu'dan) İkmal Efradı	-	350	350	9-10 Temmuz 1918
15. Piyade Fırkası	38. Alay	65	2.475	2.540	6-13 Temmuz 1918
36. Kafkas Fırkası	107. Alay	-	1.200*	1.200	8-13 Ağustos 1918
15. Piyade Fırkası	56. Alay ve Diğer Kıtaat	191	5.541	5.732	29 Ağustos-11 Eylül 1918
36. Kafkas Fırkası	106. Alay				
Toplam:		586	16.969	17.555	4 Haziran-11 Eylül 1918

Takviye kuvveti olarak Azerbaycan'a sevk olunan 17.555 askerden oluşan muharip ve muharebe destek unsurlarıyla ordu strüktüründeki karargâh kadrosu, talim heyetleri, ahz-ı asker heyeti ve diğer askeri ünitelerdeki bilumum personel hesaba katılırsa, Bakü harekâtına 18.000 Türk askerinin katıldığı tahmin edilebilir. Bu istatistiğe, Bakü'nün kurtarılmasının öncesi ve sonrasında aşamalı olarak yerel teşkilata celp edilen maksimum tahminle 6.000 Azerbaycan askerini ve 500 kadar da yerel polisi eklemek gereklidir.²³⁰

²²⁹ Kafkas İslam Ordusu takviye kuvvetlerindeki zabıt ve asker mevcudunun karşılaştırmalı olarak belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 144-1; ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-3; Rüştü, 1934, s. 93; Rüştü, 1934, Beşinci Kafkas Fırkası'nın 22.6.1334 Tarihli Muhtasar Kuvvetine İlişkin Ek Çizelge; Süleyman İzzet, 1936, s. 10, 59, 235; Baykara, 1975, s. 264; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 581-582; Yüceer, 1996, s. 114; İsgenderov, 2008, s. 65; Bal, 2010, s. 192, 199, 211, 214; Arslan, 2010, s. 109; Görür-Yılmaz, 2015, s. 173, 209, 288, 309; Qafarov, 2018-b, s. 195, 198-200; Güler, 2021, s. 198.

* 8-13 Ağustos 1918 tarihleri arasında sevk olunan Yüz Yedinci Alay'ın personel mevcudunda zabıt ve asker sayısının ayrıntıları şimdilik belirlenemediğinden burada ancak alayın toplam muharip mevcudu verildi.

²³⁰ Kafkasya tarihinin odaklanılan döneminin çeşitli veçhelerini tetkik eden araştırmacılar, Kafkas İslam Ordusu'nun toplam personel mevcuduyla ilgili değişik tahminlerde bulunmuşlardır. Bu müelliflerden biri olan Qılman İlkin, toplam mevcudun 18.000 civarında olduğu ve bu istatistiğin üçte birinin Türklerden, geri kalanının ise disiplinsiz yerli efrattan ibaret olduğu kanaatindedir (İlkin, 1998, s. 357; İlkin, 2003, s. 22). Çağdaş Azerbaycan tarihçilerinden Cemil Hasanlı da aynı kanaattedir (Hesenov, 1993, s. 96-97). Azerbaycan tarihinin batılı araştırmacılarından Tadeusz Swietochowsky eserlerinden birinde 16.000 ila 18.000 askerden ibaret olan ordunun üçte birinin askeri eğitim görmemiş milisler olduğu, diğer eserinde ise 7.000 düzensiz Azerbaycan gönüllüsü ile 8.000 düzenli Türk kuvvetinden ibaret olduğu tahmin edilmiştir (Swietochowsky, 1988, s. 179; Swietochowski & Collins, 1999, s. 20). Ronald Grigor Suny'nin eserinde zikrettiği istatistik de buna benzerdir (Suny, 1990, s. 256). Richard Henry Ullman ise ordunun mevcudunun 6.000 düzenli Türk askeri, 8.000 Azerbaycan gönüllüsünden ibaret olduğu kanaatindedir (Ullman, 1961, s. 310). Sovyetler dönemi Azerbaycan tarihçilerinden Zülfali İbrahimov'a göre, 1918'in Haziran ayı sonunda 15.000 civarında Türk askeri ve 3.000 civarında yerel kuvvetten oluşan Kafkas İslam Ordusu'nun toplam mevcudu 18.000 askerden fazlaydı (İbrahimov, 1957, s. 477). Türk tarihçilerden Akdes Nimet Kurat, Kafkas İslam Ordusu'nun 1918'in Haziran ayında 6 bin Türk askeri ve 10-12 bin Azerbaycan gönüllüsünden (toplam 16-18 bin asker), Eylül ayının ilk haftasında ise 7-8 bin Türk askeri ve 6-7 bin

1. Kuzey Kafkasya Teşkilatı

Kafkasya'nın kuzeyinde operasyonlar yürütmekle mükellef olan teşkilatın temelleri, 1918'in Mart ayının sonlarında atıldı. Teşkilatın henüz teşekkül devrinde Osmanlı topraklarında ikamet eden Kuzey Kafkasya kökenli soyluların nüfuzundan istifade edilmesi hususunda genel bir kanaat mevcuttu (ATASE, BDH, no. 1844/71, f. 1-2:1-2-a; ATASE, BDH, no. 1847/89, f. 6-5). Teşkilata komutanlık meselesi ise bir süreliğine askıda bırakıldı. 1918'in Haziran ayının ilk yarısında Enver Paşa'nın bu hususla ilgili düşüncesi, Nuri Paşa'yı "Kuzey Kafkasya Kuvvetleri Başkomutanı" sıfatıyla Vladikafkas'a izam ederek, Kuzey Kafkasya Hükümeti Kabinesi'nde bakanlık koltuğuna oturmaktan ibaretti. Üçüncü Ordu'ya bağlı Otuz Yedinci Kafkas Fırkası da Miralay Kâzım Karabekir komutasında Nuri Paşa'nın emrine girmeliydi (TTK, KO, no. 9/101, v. 2). Kafkas İslam Ordusu'nun kuruluşu sırasında görevlendirmeye mesafeli duran Miralay Kâzım Karabekir'in ismi, görüldüğü üzere, Kuzey Kafkasya teşkilatının kuruluş sürecinde tekraren gündeme geldi (Karabekir, 2020, s. 510; Karabekir, 1990, s. 300-301). Bu defasında fahri mirliva rütbesiyle Kuzey Kafkasya teşkilatına memur edildiği ve yeni şartlar oluşuncaya kadar Kafkas İslam Ordusu emrinde bulunacağı ona tebliğ olundu. Hiyerarşik basamakları göz ardı eden böylesine görevlendirmeden hoşnutsuz olan Kâzım Karabekir, Nuri Paşa ile arasındaki kıdem ve rütbe uyumsuzluğunu gerekçesiyle görevlendirmeden affını istedi (Karabekir, 1990, s. 302; Karaköse, 2016, s. 153-154). Bundan dolayı yeni bir arayışa gidildi ve Kuzey Kafkasya kökenli Yusuf İzzet Paşa'nın ismi öne çıktı. İşin nihayetinde Kuzey Kafkasya teşkilatının tüm sorumluluğu ona havale edildi (TTK, KO, no. 23/82, v. 2). Üçüncü Ordu'dan da destek alınarak, Batum'da oluşturulmaya başlanan bu teşkilatın Dördüncü Süvari Alayı ve Beşinci Süvari Alay'ından ibaret olan Birinci Süvari Fırkası Komutanlığına Miralay Akif Bey, Dördüncü Piyade Fırkası Komutanlığına ise Kaymakam Cemil Cahit Bey tayin edildi (Süleyman İzzet, 1936, s. 7).²³¹

Azerbaycan gönüllüsünden (toplam 13-15 bin asker) ibaret olduğu tahmininde bulunmuştur (Kurat, 2011, s. 531, 537-538).

²³¹ Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın 31 Temmuz 1918'de Hariciye Nezaretine gönderdiği tezkerede, Yusuf İzzet Paşa'nın Kuzey Kafkasya Hükümeti katında Osmanlı Hükümeti Temsilcisi ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın da Azerbaycan Hükümeti katında Osmanlı Hükümeti Temsilcisi olarak atandıklarını gösteren vesika ve siyasi istigalle ilgili talimatın hazırlanıp gönderilmesi talep edildi (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 57). Genel Karargâh İstihbarat Şubesi'nden 13 Ağustos 1918'de Umur-ı Şarkıyye Dairesine gönderilen bir tahriratta, Yusuf İzzet Paşa'nın bahsedilen göreve atandığı yazılıdır (ATASE,

Kafkas İslam Ordusu ile Kuzey Kafkasya Ordusu'nun irtibat ve iltisakı, emir komuta zincirindeki münasebetlerin keyfiyeti ikinci teşkilatın kuruluşundan itibaren özellikle önem arz etmeye başladı. İkinci teşkilatın henüz oluşum döneminde Kuzey Kafkasya Kolordusu Erkânıharbiye Reisliğine atanan İsmail Berkuk'un yorumlayışına göre, Kafkas İslam Ordusu strüktürüne bağlı olarak Kuzey Kafkasya'da bir kolordu teşkil edilmesi gündemdeydi (Berkuk, 1934, s. 11, 45). Enver Paşa'nın muhayyilesindeki teşkilat da bunu gerekli kılmaktaydı, hem kuzeyi hem de güneyi kapsaması gereken birleşik bir teşkilatın kurulmasını düşünmekteydi. Bundan dolayı bir aralık "Kafkas İslam Orduları" tabirini de kullanmak istemişti. Fakat ileride oluşması muhtemel karışıklığın farkında olduğundan Kuzey Ordusu ve Güney Ordusu şeklinde adlandırmadan yana tercih kullandı (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 34).

Bakü'nün kurtarılmasından sonra uluslararası sistemde zuhur eden tehditlere karşı dayanıklı olabilmek için Azerbaycan Hükümeti ile Kuzey Kafkasya Hükümeti ittifadının vücuda getirilmesi aktüellik arz etti.²³² İleride çıkması muhtemel sorunlara karşı önlem olarak, Kuzey Kafkasya teşkilatının Kafkas İslam Ordusu'na bağlanması, Nuri Paşa'nın 22 Eylül 1918 tarihli 988 numaralı şifreli telgrafına göre, müttehit hükümet düşüncesine hizmet eden önemli bir adım olabilirdi (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 5-1; ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 48-1). 28 Eylül 1918 tarihli 262 numaralı şifreli telgrafında ise Batum'da oturup esassız işlerle meşgul olan Kuzey Kafkasya Teşkilatı Komutanı Yusuf İzzet Paşa'nın bölgenin gerçeklerinden habersiz olarak emirler gönderdiğini ve görev mahalline gitmesi için kendisine birkaç kez yazdığını Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine bildirdi. Bu telgrafının son kısmında Kuzey Kafkasya teşkilatının kendisine raptedilmesini özellikle istirham etti (TTK, KO, no. 8/55). Komutanlar arasındaki emir komuta zincirinde çıkması muhtemel kavganın farkında olan Enver Paşa, 1 Ekim 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya telgraf çekerek, her iki teşkilatın hiyerarşik durumunu açıklığa kavuşturdu:

"Şimalî Kafkas Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'nın el-ân Batum'da oturmakta ve kendisine bazı emirler vermekte olduğunu Nuri yazıyor. Bu suretle şimdiden aralarında bürudet hâsıl olacaktır. Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığı ile Şimalî Kafkas Kumandanlığı ayrı ayrı Şark

BDH, no. 1857/131, f. 1-45). Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına gönderdiği 4918 numaralı emirnamede ise her iki komutanın bahsedilen makamlara atandıkları tebliğ edilmiştir (ATASE, BDH, no. 3832/10, f. 9; ATASE, BDH, no. 3569/210, f. 6).

²³² Enver Paşa'nın mütareke öncesi kanaatine, Kuzey Kafkasya ile Azerbaycan'ın "Şarki Kafkas Hükümeti" namı altında birleşik hükümet olarak İtilaf Devletleri tarafından tanınması mümkün bir versiyonu (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-26; TTK, KO, no. 17/69, s. 38).

Ordular Grubu Kumandanlığı ile irtibatla bulunacaklar ve Grup ile muhabere edeceklerdir. Grup ihtiyaçlarını eda edemezse Karargâh-ı Umumi'den isteyecekler. Her iki kumandanlık yekdiğerinin emri altına verilmemiştir. İkisi de ayrı ayrı Karargâh-ı Umumi emri altındadır.²³³ Bu suretle kendilerine tebligat ifa ve Yusuf Paşa'ya da bir an evvel Şimalî Kafkas'a gitmesini tebliğ edersiniz.” (TTK, KO, no. 8/14).

Nuri Paşa'nın bahsedilen minval üzere taleplerine son noktayı da Enver Paşa koydu. 10 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya çektiği telgrafında Azerbaycan Hükümeti ile Kuzey Kafkasya Hükümeti'nin ittifak vücuda getirmelerini önemseddiğini bildirmekle birlikte, Kuzey Kafkasya teşkilatının Kafkas İslam Ordusu'na raptedilmesine bir lüzum görmediğini beyan etti (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 5).

Her iki teşkilatın arasındaki münasebetlerin keyfiyetini açıklığa kavuşturan Kuzey Kafkasya Ordusu'nun Erkânıharbiye Reisi İsmail Hakkı Bey'in de belirttiği üzere, kuzey teşkilatı 1918'in Ekim ayının ilk haftasına kadar Kafkas İslam Ordusu'na bağlı olmakla birlikte, Yusuf İzzet Paşa'nın görev mahalline ulaşmasından sonra tamamen bağımsız bir teşekkül olarak Genel Karargâh'a bağlandı (Berkuk, 1934, s. 46). Dolayısıyla Kafkas İslam Ordusu ile Kuzey Kafkasya Ordusu emir komuta zincirinde Şark Ordular Grubu'yla irtibat halinde olup, doğrudan Genel Karargâh'a bağlı biri diğereye denk teşkilatlardı. Harekât bölgeleri ve muharip unsurları arasında geçişkenlikler olmakla birlikte, misyon farklılığından dolayı her iki teşkilat iki farklı ordu olarak telakki olunmalıdır.

Bakü harekâtının başarıya ulaşmasından sonra Kafkas İslam Ordusu'nden tefrik edilen On Beşinci Piyade Fırkası, Derbent ve Petrovsk operasyonlarına katılmak üzere Kuzey Kafkasya teşkilatının emrine verildi. 1-4 Ekim 1918 tarih aralığında Haçmaz ve Yalama üzerinden demiryoluyla Derbent'e sevk edilen On Beşinci Piyade Fırkası'nın toplam personel mevcudu, 2.200 muharip kuvvet ve 2.000 muharebe destek kuvvetinden ibaretti.²³⁴ Elli Altıncı Alay Karargâhı ve taburları, On Beşinci Topçu Alayı zabitleri, Telgraf Takımı, Krupp Dağ Topu Taburu, Kudretli Dağ Topu Bataryası, Ekmekçi Takımı, Erzak Kolu, Sıhhiye Bölüğü ile Otuz Sekizinci Alay Karargâhı ve taburları, Makineli Tüfek Bölüğü, Erzak Kolları ve Elli İkinci Seyyar Hastane gibi üniteler,

²³³ Enver Paşa'nın telgrafının dipnot düştüğümüz kısım öncesindeki “İkisi de ayrı ayrı Karargâh-ı Umumi emri altındadır.” cümlesinin üstü çizilmiştir (TTK, KO, no. 8/14). Nuri Paşa'nın Mondros Mütarekesi'ni izleyen tahliye dönemine ait bir maruzatında ise her iki ordu komutanının Şark Ordular Grubu'na bağlı oldukları özellikle vurgulanmıştır (TTK, KO, no. 23/82, v. 2).

²³⁴ On Beşinci Piyade Fırkası Erkânıharbiye Reisi Yüzbaşı İhsan Efendi'nin harekât raporunda, kuzeydeki operasyonlara katılan fırkanın muharip personel mevcudunun 67 zabıt ve 2.270 askerden ibaret olduğu yazılıdır (ATBD, 148, belge no. 153, s. 429).

bahsedilen firkanın Derbent'e sevk edilen başlıca üniteleriydi (Berkuk, 1934, s. 57-58; Süleyman İzzet, 1936, s. 64). 10-12 Ekim 1918 tarih aralığında ise Yüz Yedinci Alay'ın karargâhı ve taburları, Makineli Tüfek Bölüğü ve On Üçüncü Alay'ın Kırk Altıncı Taburu, Kuzey Kafkasya harekâtının takviye kuvveti olarak, Derbent'e sevk olundu (ATBD, 148, belge no. 153, s. 444-445). Bahsedilen sevkiyatın yapılmasıyla aynı tarihlerde Yusuf İzzet Paşa'nın emrine giren bütün kıtaat, Kafkasya'nın kuzeyindeki operasyonların ana muharebe unsurları oldu.

2. BÖLÜM

BOLŞEVİK TAARRUZUNA KARŞI TAARRUZ

Kafkas İslam Ordusu muharip unsurları, muharebe meydanındaki gerçek mücadelesini öncelikle Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti'nden direktif alan Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'na karşı verdi. İhtilaller nedeniyle düzeninin çökmesinden sonra Çarlık Ordusu'ndan terhis olunarak Bakü'ye yerleşen Taşnak zabıtları emrindeki Ermeni muharip unsurları, yeni dönemdeki Kızıl Kolordu'nun sahadaki başlıca muharebe destekçisi oldu. Bakü harekâtını engellemeye yönelik en önemli diplomatik baskı ve manevralar ise harp seneleri boyunca Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'dan geldi. Bakü'de ekonomik imtiyazlar elde etmeye çalışan Almanya, Gürcistan'dan geçen demiryollarını kapatarak, Kafkas İslam Ordusu'nun ikmal hattına darbe vurdu, Sovyet Rusya ile koordineli halde Bakü'deki Bolşevik-Ermeni ittifakını desteklemek suretiyle harekâtı olabildiğince geciktirdi. Bütün bu zorluklara rağmen, Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları öncelikle Müsüslü-Gökçay hattında Kızıl taarruzu durdurdu, daha sonra karşı taarruza geçti, hem Şamahı-Bakü Kara Yolu hem de Müsüslü-Kürdemir-Bakü Demiryolu boyunca ilerleyerek Temmuz'un son haftasında Bakü banliyölerine kadar ulaştı. Böylesine başarılı taarruz karşısında iç kargaşa ve tartışmalara gömülen Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti ise Temmuz'un son gününde Bakü siyaset sahnesinden tamamen çekildi.

2.1. KIZIL TAARRUZ

1918'in Haziran ayının birinci yarısında hem Kafkas İslam Ordusu hem de Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun muharip unsurları harekât bölgesindeki müstahkem mevkilere konuşlandırdı. Kızıl Kolordu Gence harekâtı, Kafkas İslam Ordusu ise Bakü harekâtının hazırlıklarını tamamladı. İlk önce taarruza kalkışan Kızıl Kolordu, 10-16 Haziran 1918 tarihleri arasında Sığırlı, Kürdemir, Karabucak istasyonlarını ve Karameryem kasabasını zapt etti. Aynı tarihte Gence'deki Ermeni mahallesine operasyon düzenleyen Kafkas İslam Ordusu'nu takviye amacıyla Azerbaycan'a sevk olunan Beşinci Kafkas Fırkası'nın

muharip unsurları ise Bakü harekâtının kalpgâhı mevkiindeki karargâh merkezini ve geri hatları sağlama aldı.

2.1.1. İlk Muharebeler

Kafkas İslam Ordusu'nu takviye amacıyla gönderilen Beşinci Kafkas Fırkası muharip unsurlarının ilk muharebe deneyimi, Gence'deki Ermeni mahallesinde oldu. Buradaki küçük ölçekli operasyonla Ordu Karargâhı ile muharip unsurların geri hattı büyük oranda sağlama alındı. Kafkasya muharebe sahnesine Bolşeviklerin beklentilerinden daha erken giriş yapan muharip unsurların bahis konusu operasyonundan dolayı Gence ve Karabağ taraflarındaki Ermenilerin ayaklanmasıyla ilgili Stepan Şaumyan'ın beklentileri boşa çıktı. Gümrü-Tiflis Demiryolu'nun Sadaklı-Çandar istasyonları boyunca meydana gelen çarpışmalar ise Kafkas İslam Ordusu'nu takviye eden unsurların sevkiyat bölgesinde olmamakla birlikte, Borçalı Kazası'nı zapt etmeye çalışan Alman-Gürcü kuvvetlerinin Kafkas İslam Ordusu'nun ikmal hattını tehlikeye sokma girişimi olarak görüldü. Bu yüzden ifade edilen operasyon sahasının milis kuvvetleri ve kısmen de düzenli birliklerle kontrol altına alınması sonucunda Gürcülerin Sadaklı'ya kadar inerek Kafkas İslam Ordusu'nun ikmal hattını sekteye uğratma girişimleri şimdilik önlenemedi.

a. Komün'ün Muharebe Potansiyeli

Jülyen takvime göre 18-21 Mart (31 Mart-3 Nisan) 1918'de meydana gelen kanlı hadiselerden sonra Bolşevikler, Bakü şehrinin kontrolünü tamamen ele geçirdiler. Bakü faciasının hemen sonrasında Necmettin Gotsinski'nin gönderdiği Dağıstan Müfrezesi ile Hasan Ruşeni'nin organizasyonu ve Kuba beylerinden Ali Zizikski'nin kuvvetleri ile Müslüman Kolordusu'nun muharip unsurlarından meydana gelen müşterek kuvvetler, Bakü şehrini kurtarma operasyonu başlattı. Operasyonun başlarında hiçbir direnişle karşılaşmayan müşterek kuvvetler, Bakü yakınlarındaki Hırdalan'a kadar ilerledi. Bu havalide meydana gelen çarpışmalarda yenildi ve geri çekilmek zorunda kaldı. Toplam iki gün süren kurtarma operasyonu da başarısızlıkla sonuçlandı (6-8 Nisan 1918). Hırdalan çarpışmalarının ardından Dağıstan kuvvetleri Yalama İstasyonu'na doğru

çekildi.²³⁵ Müslüman Kolordusu unsurları ise demiryolu boyunca Gence'ye doğru çekilmek zorunda kaldı.

Bakü faciası, Azerbaycan'ın diğer kaza ve şehirlerinde olduğu gibi, Gence'de de derin endişe uyandırdı. Olayların dizginlenmesi için şehirdeki Müslüman Kolordusu'nun diğer unsurları, hemencecik Hacıkabul İstasyonu'na sevk olundu. Burada toplanan birlikler ile Kızıl kıtaat arasında 10-17 Nisan 1918 tarihleri arasında Sangaçal, Duvannı ve Elet istasyonları boyunca bir dizi çarpışmalar vukua geldi (*ASİQUBM*, 1960, no. 355, s. 328-329; no. 359, s. 335). Bunun yanında Bakü etrafındaki köylerin neredeyse tamamı Bolşevik-Taşnak unsurlarının oluşturduğu Kızıl kıtaatin taarruzuna maruz kaldı. 14-25 Nisan 1918 tarih aralığında biri diğerinin peşi sıra Lenkeran, Şamahı, Salyan ve Kuba şehirleri tamamen Bolşeviklerin eline geçti. Söz konusu dönemin belki de en kanlı çarpışmaları, 20 Nisan 1918'de Hacıkabul İstasyonu etrafında meydana geldi. Muharip kuvvetlerin oranının eşit olmadığı koşullarda gerçekleşen 4 saatlik çarpışmadan sonra Müslüman Kolordusu'na bağlı unsurlar Kürdemir'e doğru çekilmek zorunda kaldı.²³⁶

Muharebe meydanında kazandığı başarılarından cesaret bulan Bakü Bolşevikleri, zapt edilen bölgeleri yönetmek üzere, 25 Nisan 1918 tarihinden itibaren genel literatürde Bakü Komünü olarak bilinen Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti'ni kurdular.²³⁷ Bakü Komünü'nü yönetenlerin sonraki hedefi, Bolşevik düzenin düşmanı olarak telakki edilen Gence ile Tiflis'teki rakip oluşumları yok etmek ve Sovyet idaresini Kafkasya'nın geneline yaymak oldu. Böyle bir planın gerçekleşebilmesi için asker sayısının çoğaltılması gerekliydi. Kapsamlı seferberliğin şart olduğu 1918'in Mayıs ayı sonlarında Bakü Komünü kontrolündeki bölgelerde 18 yaş ila 55 yaş arası insanlar askere alınmaya başlandı. Seferberlik sonucunda Bakü Bolşevikleri, Sol Sosyalist İhtilalciler, Taşnaklar

²³⁵ Necmettin Gotsinski'nin Dağıstan kuvvetlerinin Bakü şehrini kurtarma operasyonuna katılımıyla ilgili bilgi için bkz. *ASİQUBM*, 1960, no. 350, s. 325-326; no. 359, s. 335; İbrahimov, 1957, s. 362-364; Erel, 1968, s. 18; Aliyeva, 2021, s. 187-190.

²³⁶ 20 Nisan 1918'de Hacıkabul'da meydana gelen çarpışmanın ayrıntıları için bkz. *ASİQUBM*, 1960, no. 377, s. 351; İbrahimov, 1957, s. 364-365; Süleymanov, 1999-b, s. 64-65.

²³⁷ Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti'nde makam sahibi olan ünlü Bolşeviklerin isimleri şöyleydi: Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı ve Dışişleri Komiseri Stepan Şaumyan, İçişleri Komiseri Prokofî Caparidze, Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov, Halk Ekonomi Şurası Başkanı İvan Fioletov, Şehircilik İşleri Komiseri Neriman Nerimanov, Çalışma ve Emek Komiseri Yakov Zevin, Maarif Komiseri Nadejda Kolesnikova, Adliye Komiseri Artashes Karinyan ve diğerleri. Bakü Komünü Hükümeti'ndeki Sol Sosyalist İhtilalcilerin temsilcileri ise şunlardı: Ulaştırma, Posta ve Telgraf İşleri Komiseri İvan Suhartsev, Ziraat Komiseri Mir Hasan Vezirov, Maliye Komiseri Aleksandr Kireyev. Bakü Komünü kabinesi hakkında bilgi için bkz. *ASİQUBM*, 1960, no. 393, s. 369; Rathauzer, 1928, s. 179; İbrahimov, 1957, s. 382; Kolesnikova, 1958, s. 75-76; İbrahimov, 1970, s. 235; Süleymanov, 2012, s. 290.

ve bir miktar Hümmeçilerin katılımıyla 19 taburdan oluşan Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu kuruldu. Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov'un kolordunun durumu ve genel seferberlikle ilgili 22 Mayıs 1918'de Bakü Komünü'ne yaptığı bilgilendirmenin içeriği şöyleydi:

“... Şimdilik taburların toplam sayısı 19'dur, askerlerin sayısı ise 18.000 civarındadır. Bütün Bolşevik askerler ve gönüllüler seferber edilmişlerdir. Kızıl askerlerin birçoğu silah kullanmakta acemidir. Topçu Bölüğü seri atışlı 12 sahra topu, 3 dağ topu ve 4 eski havan topundan ibarettir. Her topun 1.000 atımlık mermisi vardır. Tüfek mermisi 9 milyon civarındadır. 60 makineli tüfek vardır...” (*ASİQUBM*, 1960, no. 437, s. 402).

Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nda hizmet eden asker sayısının artırılması amacıyla 23 Mayıs 1918'de seferberlik müddetinin uzatılmasıyla ilgili karar alındı. Böylece Kızıl Kolordu'da hizmete alınan bir askerın askerlik süresi 2 aydan 6 aya kadar uzatıldı (*ASİQUBM*, 1960, no. 441, s. 407; Suny, 1990, s. 259). Zikredilen kabilden çalışmalar sonucunda Haziran'ın ortalarına gelindiğinde Bakü Komünü'ne bağlı 25 tabur teşkil edilmişti. Harbiye ve Bahriye İşleri Komiser Yardımcısı Boris Şeboldayev'in Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Harbiye ve Bahriye İşleri Komiserliği'ne 23 Haziran 1918'de gönderdiği mektubundaki kayıtlar göre, söz konusu tarih itibarıyla Bakü Komünü'nün emrinde 4 tugaydan meydana gelen 1 kolordu bulunmaktaydı. Tugayların strüktüründeki taburların her birinde 4 makineli tüfek, 3 sahra bataryası, 1 dağ bataryası, 1 havan bataryası, 300 süvari ve diğer teknik üniteler mevcuttu (*ASİQUBM*, 1960, no. 532, s. 503).²³⁸

Bakü Komünü, ifade edilenlerden anlaşıldığı üzere, hummalı bir şekilde genel taarruza hazırlanmaktaydı. Taarruz planının ayrıntılarını 24 Mayıs 1918'de mektupla Moskova'daki Halk Komiserleri Sovyeti'ne aktaran Stepan Şaumyan, yeterli düzeyde askeri hazırlık olmadığından Gence harekâtının şimdiye kadar tehir edildiğini

²³⁸ Savaş Kabinesi Doğu Komitesi'nin 11 Haziran 1918'de Lord Curzon'un odasındaki toplantısında okunan bir raporda, Kızıl Kolordu'nun 4.000 Bolşevik ve 3.000 Ermeni'den ibaret olduğu yazılıdır (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/274, s. [365-12] 36-2). Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserinde de 20.000 mevcutlu Kızıl Kolordu'nun çoğunluğunun Ermeniler, bir kısmının Yahudiler, 1.000 kadarının Müslümanlar ve 2.000 kadarının İranlı Müslümanlardan ibaret olduğu yazılıdır (Rüştü, 1934, s. 49). Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Harbiye ve Bahriye İşleri Komiser Yardımcısı Boris Şeboldayev'in 23 Haziran 1918'de Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Harbiye ve Bahriye İşleri Komiserliği'ne gönderdiği mektubunda, Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu mevcudunun %60 ila %70'lik kısmının Ermenilerden ibaret olduğunu bildirilmiştir (*ASİQUBM*, 1960, no. 532, s. 505). Kafkas cephesindeki savaşların titiz araştırmacılarından İngiliz bilim adamı William Edward David Allen ve Rus bilim adamı Paul Muratoff ise 1918'in Haziran başında Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun emrinde 30 tabur, her taburda 400-500 asker olduğu tahmininde bulunmuşlardır. Kızıl Kolordu'nun silah deposunda, her iki müellifin kanaatine, bol miktarda tüfek, az sayıda makineli tüfek, 6 sahra bataryası, 1 dağ bataryası ve 2 obüs bataryası (toplamda 54 top) mevcuttu (Allen & Muratoff, 1966, s. 451).

bildirmektedir. Şimdi ise bu istikamette ciddi hazırlıklar yapılmaktaydı. Ele geçirilen telgraf yazışmalarına göre Gencililer de Bakü üzerine taarruza hazırlanmaktaydılar. Bakü taarruzuna katılan kuvvetler sadece Gencililerden ibaret olursa, onlarla baş etmek kolay olur ve Gence'ye belki de Tiflis'e kadar yollar açılabilirdi. Gencililerin ardından Türk kıtaatı harekete geçerse, Yevlah köprüsü hemen ele geçirilerek Kura Nehri boyunca savunma hattı oluşturulmalıydı. Gence üzerine yapılacak harekâtın seyri çok önemliydi ve hızlı taarruzla Gence ile diğer yerlerdeki Ermeniler isyana teşvik edilebilirlerdi. İfade edilen ayaklanma meydana gelmezse, Bolşevikler yalnızlaşır ve sadece Abşeron Yarımadası'nı savunmakla meşgul olurlardı.²³⁹ Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun en önemli noksanı ise dar bir alana toplanmaktan ziyade Bakü ile Dağıstan Eyaletlerinin tamamına yayılmış olmasıydı. Harekâta tahsis edilen kıtaatın kurmay heyeti ve hatta komuta kademesi bile yoktu (*ASİQUBM*, 1960, no. 444, s. 409-410).

Gence harekâtını yapacak olan kolordunun komutanı ve kurmay heyeti, Şaumyan'ın itiraflarından görüldüğü üzere, önemli bir sorun olarak Bolşeviklerin karşısında durmaktaydı. Bunun basit bir gerekçesi vardı. Ekim İhtilali'nden sonra çarlık düzeninin rütbeli subayları ordudan tasfiye edilmişlerdi. Bu yüzden Kızıl Ordu'daki kurmay subay sayısı yetersizdi. Çıkmazda olduklarının düşünülen Bolşevik önderlik, ihtilale ılımlı yaklaşan subayları orduya celp ederek, subay sorununu bir nebze olsun hafifletmeye çalışmaktaydı. Az önce ifade edildiği üzere, Gence harekâtı sırasında da benzer bir sorun ortaya çıktı. Harekât öncesinde Moskova'daki mevkidaşlarıyla bu hususu görüşen Stepan Şaumyan, İran'ın Kirmanşah, Reşt ve Kazvin şehirlerinde konuşlanan Kazak Müfrezesi Komutanı Albay Lazar Biçerahov'un Bakü'ye davet edilerek, hem müfrezesinden istifade edilmesini hem de ordu komutanlığının ona emanet edilmesini önerdi (*ASİQUBM*, 1960, no. 444, s. 410). Ancak albayın İngilizlerin himayesinde olduğuyla ilgili söylentiler,

²³⁹ Kafkas İslam Ordusu Siyasi Müşaviri Ahmet Ağaoğlu'nun sonraki tarihe ait bir köşe yazısında Şaumyan'ın taarruz planının ayrıntıları şöyle anlatılmıştır: "... Hakikat-ı halde Azerbaycan Türklerine karşı müdhiş bir plan tertib edilmiş idi ki bu planın ta evvelden mevcut olduğunu isbat etmek kabildir. Şark'tan yani Bakü'den Bolşevizm'i idare eden Şaumyanlar garba yani Gence ve Karabağ'a doğru yürürken, Karabağ ve Gence dağlarında intizar etmekte olan müsella ve muntazam kuvvetler de şarktan garba doğru hareket etmeye hazır idiler. Şöyle ki iki taraftan sıkıştırılmış olan üç milyonluk Azerbaycan ahalisi, Bakü ahalisi gibi, baskına uğrayarak ya tamamen mahv u perişan ve yahut Aras Nehri'nin öteki tarafına geçerek, İran Azerbaycanı'na iltica ederek Kafkasya Azerbaycan'ı Şaumyanların tasallutuna bırakacaklardı..." (*Vakit*, 294, s. 1).

Moskova'daki Bolşevik yönetimin kararını olumsuz etkiledi ve Şaumyan'ın önerisi kabul edilmedi.²⁴⁰

Kurmay heyeti olmayan kolordunun sevk ve idare edilmesi, Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov başkanlığında oluşturulan Askeri Şura'ya havale edildi. Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu Komutanlığına Albay Kazarov, Erkânıharbiye Reisliği'ne ise Albay Avetisov tayin edildiler.²⁴¹ Komuta kademesinin ifade edildiği üzere belirlenmesini izleyen 6 Haziran 1918 tarihinde kolordu askerlerine müracaat eden Bakü Komünü'nün Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov, Gürcistan'ın bağımsızlığını ilan eden Tiflis'teki Menşevikler ile Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eden Gence'deki Türk beylerine ve Kafkasya'daki bilumum Türk süngüsüne karşı harekete geçilmesi çağrısında bulundu (*DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 294, s. 286-287; *ASİQUBM*, 1960, no. 515, s. 485-486). Ancak Kızıl Kolordu'nun harekete geçmesinden önce önemli bir sürpriz yaşandı. Batum'da akdedilen muhadenet muahedenamesine dayalı olarak yola çıkarılan Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesi 9 Haziran 1918 tarihi itibarıyla Gence'ye ulaştı. Böylece Şaumyan ile komutanlarının korkulu rüyası gerçeğe dönüştü ve Türk askeri beklenenden çok daha erken tarihte muharebe sahnesine giriş yaptı.

²⁴⁰ Şubat İhtilali'nden sonra İran'daki Rus Kuvvetleri Komutanlığına General Nikolay Baratov tayin edildi. Ekim İhtilali'ni miteakiben diğer cephelerde olduğu gibi İran'daki Rus kuvvetleri de çözüldü. Sadece Albay Lazar Biçerahov komutasındaki Terek Kazaklarının oluşturduğu müfreze disiplinini korudu (Dunsterville, 2016, s. 75). İdeolojik olarak Bolşevizm'e muhalif olan İran'daki Rus Komutanlığı, İngilizlerle iletişime geçerek, ordu cephaneliğindeki bütün askeri malzemeyi satmaya yeltendi. Alışveriş öylesine hayali boyutlara ulaştı ki bir Rus Kara Yolu Şirketi tarafından inşa edilerek ücretli geçişe tabi tutulan Kazvin-Hemedan Yolu ve Hemedan ile Enzeli arasındaki askeri telgraf hattının satışı bile söz konusu oldu (Dunsterville, 2016, s. 85-86; Donohoe, 2016, s. 67). Yol üzerindeki telefon hattının da kullanılmasını kapsar biçimde Rus Kara Yolu Şirketi'yle anlaşmaya varıldı ve yolun işletim hakları personeliyle birlikte geçici olarak İngilizlere devredildi (Dunsterville, 2016, s. 198, 205).

²⁴¹ Bakü Komünü rehberliğinin Kızıl Kolordu'nun komuta kademesine güvenmediği gayet açıktır. Çünkü kolorduya bağlı tugay komutanlarının yanına ayrıca kızıl komiserler atama gereksinimi duyulmuştu. Bu bağlamda Kolordu Komiserliği'ne Ganin, Birinci Tugay Komiserliği'ne A. Guloyan, İkinci Tugay Komiserliği'ne Ter-Serkisov, Üçüncü Tugay Komiserliği'ne Anastas Mikoyan, Dördüncü Tugay Komiserliği'ne İvan Gabışev, Topçu Kuvvetleri Komiserliği'ne A. Ter-Serkisyan, Süvari Kuvvetleri Komiserliği'ne T. Şaumyan tayin edildiler. Komiserlerin birçoğu, adlarından da görüldüğü üzere, Ermeni kökenliydi. Kolordu strüktüründeki komutanlar arasında da Ermeniler vardı. Ermenilerin katılımıyla oluşturulan Üçüncü Tugay Komutanlığına Hamazasp Srantsyan tayin edildi. Kızıl Kolordu'ya alınmadan önce bir çete reisi olan bu şahsın emrindeki kuvvetler özellikle Ekim İhtilali'nden sonra Kuba Kazası'nda çok sayıda Müslüman-Türk köyünü yakıp yıkmıştı. Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun strüktürü ve komuta kademesine yapılan atamalarla ilgili bilgi için bkz. *ASİQUBM*, 1960, no. 532, s. 503; Suny, 1990, s. 263-264; Hesenov, 1993, s. 107; Süleymanov, 1999-b, s. 189; Sofiyeva, 2007, s. 115; Kazımzade, 2016, s. 158; *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, c. 1, s. 259.

b. Kıvrak Operasyon

25 Mayıs 1918'den itibaren Gence'deki karargâhında muharebe cephesindeki gelişmeleri dikkatlice izleyen Nuri Paşa, Bolşevik taarruzunu bekleyerek, zaman kaybetmeye niyetli değildi. Bu nedenle Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesinin ulaşmasının ertesi günü Gence'yle ilgili planladığı operasyonu uygulamaya koydu. Şehrin konumu ile demografisinden kaynaklanan ufak bir mesele vardı ki bu sorun zikredilen operasyonu gerekli kılmaktaydı. Gence'nin tam ortasından geçerek Kura Nehri'ne dökülen Gence Çayı, şehri doğal akışıyla iki kısma ayırmıştı. Şehrin doğu kısmında Ermeniler, batı kısmında ise Müslümanlar ile az sayıda Ruslar ikamet etmekteydiler. Rus ihtilallerinden sonra vukua gelen kaotik ortamda Gence'deki Müslümanlar ile Ermeniler arasında herhangi bir çarpışma meydana gelmemişti. Şehrin her iki yakasını birbirine bağlayan köprü kontrol altında tutulduğundan Müslümanlar ile Ermeniler ancak kendi mahallelerinde serbestçe dolaşabilmekteydiler (Rüşti, 1934, s. 28; Yüceer, 1996, s. 80). Ermeni mahallesinin sakinleri, özellikle Ekim İhtilali'nden sonra civar köylerdeki ırktaşlarının da katılımıyla Çar ordusunda hizmet eden Ermeni subayları komutasında teşkilatlanmaya başladılar (Kemalyeri, 1972, s. 127). Hümmalı çalışmalar neticesinde 600 mevcutlu bir tabur kurdular ve bu taburun efradını mitralyöz ve diğer ateşli silahlarla donattılar.²⁴²

Bahsedilen tabur Azerbaycan Hükümeti'nin meşru idaresine boyun eğmediğinden Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü harekâtına ileride muzırlık çıkarması kuvvetle muhtemeldi. Bu yüzden Nuri Paşa ile kurmay heyeti arasındaki istişareden sonra, Ermeni mahallesinin kuşatılarak, tabur efradının silahlarının toplanmasına karar verildi. Silahları toplama görevi, 9 Haziran 1918 gecesi saat 22.20'de henüz Gence'ye ulaşmış olan Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesine namı diğerle Gence Müfrezesi'ne tevdi edildi. Müfrezenin komutanı da 10 Haziran 1918 günü söz konusu operasyonla ilgili bilgilendirildi. Müfreze Komutanı Cemil Cahit Bey, emrindeki kıtaata gece saat 11'de harekete geçecek şekilde hazır olma emri verdi. Vakit tamam olunca, Dokuzuncu Alay Makineli Tüfek Bölüğü'nden bir takım merkez komutanı emrine terk edilerek, saat 23.30'da istasyon

²⁴² Gence'de oluşturulan Ermeni Taburu'yla ilgili bilgi için bkz. ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2; ATBD, 148, belge no. 30:30-1, s. 91; BDH-THKC 3.OH, 1993, c. 2-2, s. 557; Süleymanov, 1999-b, s. 183; İsgenderov, 2008, no. 1, s. 66; Bal, 2010, s. 190; Görüryılmaz, 2015, s. 148.

civarındaki içtima mahallinden harekete geçildi. Gece boyunca Gence'nin batısından dolaşan müfreze, Yelenendorf (Helenendorf) köyü hizasında ırmağın karşı (doğu) kıyısına geçti (Rüştü, 1934, s. 28; Süleymanov, 1999-b, s. 183-184; Karaköse, 2012, s. 170).²⁴³ Köyde 4 ağır makineli tüfek bölüklü bir milis taburu olduğunu haber alan Cemil Cahit Bey, söz konusu taburun kendi müfrezesinin emrine girmesini talep etti ve karşı gelinirse ellerindeki bütün silahları toplatacağını bildirdi.²⁴⁴ Cemil Cahit Bey'n talebini kabul ederek müfrezenin emrine giren Alman Milis Taburu, komutanının yanına verilen bir Türk subayı nezaretinde Zurnabat-Hacıkent hattına sevk edildi. Böylece şehrin güneyindeki Ermeni köyleriyle irtibat tamamen kesildi ve Gence Müfrezesi'nin arkası sağlama alındı (Rüştü, 1934, s. 28-29; Yüceer, 1996, s. 80-81; Süleymanov, 1999-b, s. 184; Görüryılmaz, 2015, s. 148-149).

11 Haziran 1918 günü saat 3 sularında müfreze piyadesi hazır hale getirildi. Gerekli görülen tertibatın alınabilmesi için Mürettep İkinci Süvari Alayı, Ermeni mahallesinin girişine kadar ilerledi. Operasyonun amacını ve son durumu, silahların teslim edilmesinin zorunlu olduğunu Ermeni mahallesine iletmek üzere, Müfreze Komutanı'nın emriyle harekât sırasında ele geçirilen 4 Ermeni nöbetçi ile gözetleyicinin beraberinde 2 subay mahalleye gönderildi.²⁴⁵ Görüşme heyeti mahallenin kenarına ulaştığı vakit ateşe maruz kaldı ve subaylar geri döndüler. Mahalle etrafındaki bahçelik alanda pusuya yatan Ermeniler, hemen harekete geçerek, Mürettep İkinci Süvari Alayı ve Dokuzuncu Alay askerlerine ateş açtılar. Saha koşulları ve müfrezenin muharip durumu göz önünde bulundurularak, kıtaatının biraz geri çekilmesi icap etti. Ardından yeni bir plan yapıldı, piyade kıtaatı Ermeni mahallesinin güneyi, doğusu ve kuzeydoğusunu sarmaya başladı. On Dokuzuncu Süvari Bölüğü ise mahallenin Tazekent semtine sevk edildi (Rüştü, 1934, s. 29; Yüceer, 1996, s. 81; Süleymanov, 1999-b, s. 184; Karaköse, 2012, s. 170). Gence

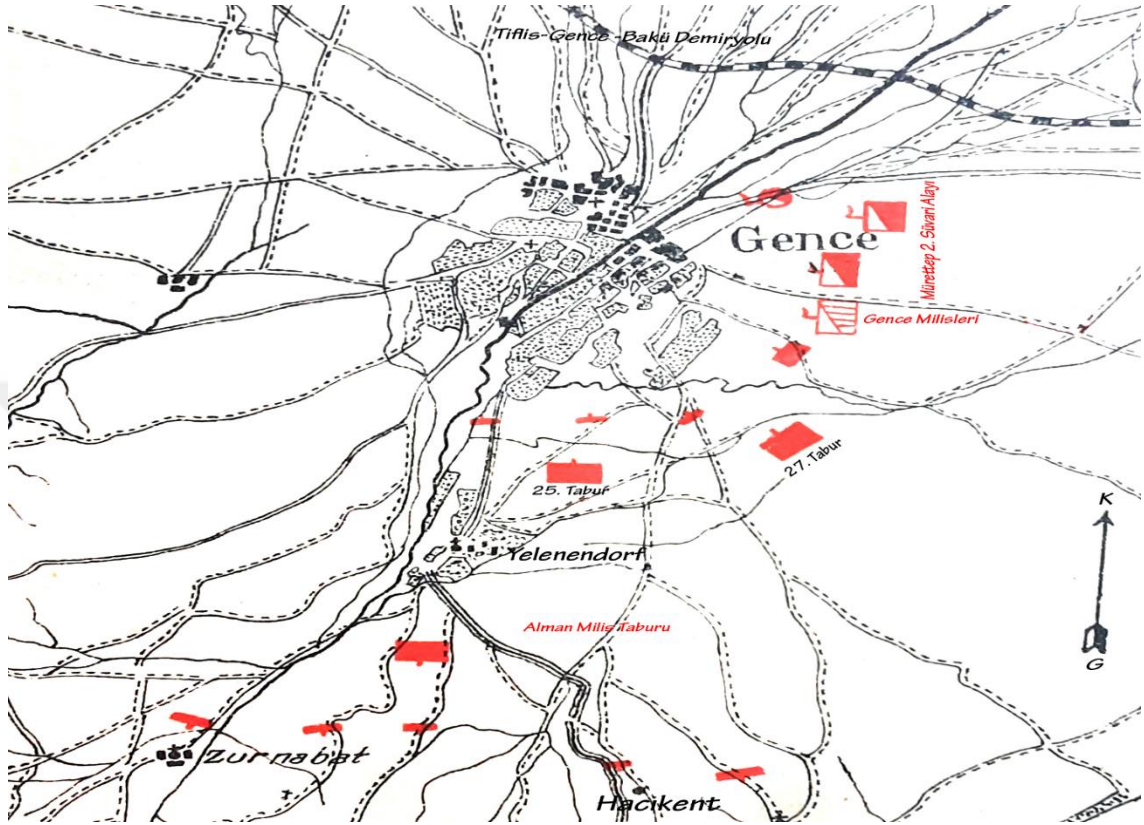
²⁴³ Yelenendorf köyü, çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gökgöl şehridir. Bu köy, 1819'da Gence havalisine göç eden Alman göçmenlerin kurdukları bir yerleşim alanıydı. Yelenendorf ile aynı tarihte kurulan diğer Alman köyü ise şimdiki Şemkir ilçesindeki Annenfeld köyüdür (İbrahimov, 1997, s. 97-98). Azerbaycan Almanları, İkinci Dünya Savaşı sırasında (1941'in Eylül-Ekim aylarında) Josef Stalin'in talimatıyla Kazakistan'a sürüldüler (İbrahimov, 1997, s. 291).

²⁴⁴ Gence Eyaleti'ndeki Alman kolonileri ahalisinin katılımıyla oluşturulan 2 milis taburu efradına Gürcü Kolordusu'ndan yevmiye verilmekteydi. Başkomutanlık Vekâletinin 21 Haziran 1918'de Nuri Paşa'ya gönderdiği tebligatta, söz konusu askeri oluşumun Azerbaycan askeri teşkilatı strüktürüne alınması ve eğer böyle bir yapılanma mümkün olmazsa silahlarının toplatılması emredildi (ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3-3; TTK, KO, no. 12/57).

²⁴⁵ Bahsi geçen subaylardan biri Türk zabıt Selahaddin Efendi, diğer ise Azerbaycanlı zabıt Samet Bey idi (Yüceer, 1996, s. 81).

Çayı'nın doğu yakasındaki Ermeni mahallesi, haritada görüldüğü üzere, tam şekilde kuşatıldı.

Harita 3. Gence Operasyonu²⁴⁶

Ellerindeki silahları teslim etmeleri, teslim etmezlerse mahallenin bombalanacağı ve şayet bundan çekiniyorlarsa mahalle eşrafının derhal müfreze komutanıyla görüşmesinin gerekli olduğu haberini iletmek üzere Yelenendorf'tan celp edilen bir Alman zabiti, saat 8 itibarıyla Ermeni mahallesine gönderildi. Saat 11'de ellerinde beyaz bayrak olduğu halde 1 papaz, 1 komiser ve 1 zabitten oluşan bir heyet geldi ve müfreze komutanıyla 10-15 dakika görüştü. Rehine olarak eşraftan birkaç kişinin gönderilmesi ve silahların öğleden sonra saat 17.00'a kadar teslim edilmesi koşuluyla Ermenilere güvenlik garantisi verildi. Ermeni delegeler de silahların teslim edileceği hususunda taahhütte bulundular.²⁴⁷

²⁴⁶ Gence Operasyonu'nun ayrıntılarını gösteren haritanın Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Rüştü, 1934, s. 30.

²⁴⁷ Gence Operasyonu'nun katılımcılarından Mucip Kemalyeri, Ermeni Heyeti'yle yapılan görüşme sırasındaki izlenimlerini hatıratına şöyle aktarmıştır: "... Bu sıralarda idi ki cephe aldığımız Ermeni mahallesi tarafından gelen yol üzerinde iki arabanın bizim tarafa doğru ilerlediği görüldü. Beyaz bayraklar sallıyorlardı. Arabalar tam karşımızda durdu. Bu adamlar beş kişi idiler. Daha evvelden tanıyorlarmış gibi, Alay Komutanı'nın bulunduğu topluluğa doğru yürüdüler. Mübalağalı selamlardan sonra 10-15 dakika konuşmayı müteakip, Komutan'la birlikte, hemen muayene nizamına geçen taburlarımızın önünden yavaş

Ancak vade dolunca ne rehineler geldi ne de silahlar teslim edildi. Bu defasında Yelenendorf eşrafından bir Ermeni, durumun ciddiyetini anlatmak üzere, mahalleye gönderildi. Akşama doğru saat 18.00’da top ateşine başlanacağı sırada bir faytonla ve kısmen de yaya olarak Ermeni delegeleri gelmeye başladı. Delegelerden 7 kişi rehine olarak tutuldu. Sadece papaz ile diğer bir şahıs, harekâtın amacının iyice anlatılması, bütün silahların toplatılarak arabalarla gönderilmesi ve yapılacak aramada hanesinde silah bulunanların derhal idam edileceği hususlarını ırktaşlarına tebliğ etmek üzere, Ermeni mahallesine gönderildi (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 1-51; Rüştü, 1934, s. 29-30).

Ermeni mahallesi, 11-12 Haziran gecesi boyunca, kuşatma altında tutuldu. 12 Haziran 1918 sabahı Nuri Paşa’nın içeriği aynen aşağıya aktarılan mektubu Ermeni Taburu Komutanlığına gönderildi:

“Osmanlı kıtaatının muvasalatı dolayısıyla emniyet-i umumiyenin temini mezkûr kıtaata aiddir. Esasen Hükümet-i Osmaniye ile Ermeniler arasında sulh yapıldığından taht-ı kumandanızdaki kıtanın silahlarını terk etmeleri lazımdır. Silahını bırakan her ferd ahali den addolunarak serbest kalacaklardır. Gerek bunlara ve gerekse arz-ı mutavaat eden ahaliye hiç kimse tarafından zarar verilmeyeceğini taahhud ederim. Bu taahhüdüm ancak bugün güneş batmadan iki saat evveline kadar silahların teslimi halindedir.” (ATBD, 148, belge no. 29, s. 89; Rüştü, 1934, s. 31).

Nuri Paşa’nın mektubuna Ermeni Taburu Komutanlığından herhangi bir yanıt gelmedi. Bu nedenle Ermeni mahallesine birkaç top atışı yapıldı.²⁴⁸ Kısa süreli bombardımandan sonra Ermeniler dize geldiler ve silahların ilk kafilesini öğleden sonra saat 14.00’a kadar teslim edeceklerini bildirdiler. Ermeni Taburu’nun silahları birkaç kafile halinde teslim alındı. Bir defasında ise silahları taşıyan arabaya yanlışlıkla ateş açıldığından araba geri dönmek zorunda kaldı. 12 Haziran 1918 tarihinde gece saat 10’a kadar toplamda 150 kadar silah teslim edildi (Rüştü, 1934, s. 32). 12-13 Haziran gecesi de mahalle abluka altında tutuldu. 13 ve 14 Haziran günleri boyunca abluka devam etti. Buna eş zamanlı olarak, Ordu Komutanı’nın emriyle Mürettep İkinci Süvari Alayı Komutanı, 2 bölük piyade ve 1 bölük süvari ile mahalleye girerek, devriye yapmaya başladı. Böylece mahalledeki asayiş ve emniyet sağlandı. Mahalle Ermenileri de azar azar silahlarını teslim

yavaş geçtiler. Hepimizi ayrı ayrı süzüyorlardı... İşte bir az evvel önümüzden geçen Ermeni Heyeti Alayımızı bu maksatla görmeye gelmiş, kendilerince de tam kanaate varıldıktan sonra, kumandan Cemil Cahit Bey’le hemen oracıkta sözlü bir anlaşma yapılmış, aynı gün içinde şehri ve mevcut silahlarını teslim edeceklerini taahhüt etmişler...” (Kemalyeri, 1972, s. 127-128).

²⁴⁸ Ermeni mahallesinin bombalanması sırasında isabet aldıkları bir mermiden dolayı İdadi Mektebi Direktörü ve Rus Milli Şurası Başkanı Bogoleyev ile eşi vefat etti (*Hümmet*, 92, s. 1).

ettiler (Rüştü, 1934, s. 12-13; Süleymanov, 1999-b, s. 186; Bal, 2010, s. 191). İhtiyata binaen birkaç gün daha devam eden abluka, 16 Haziran 1918 tarihinde tamamen kaldırıldı ve Dokuzuncu Alay Gence İstasyonu yakınlarındaki eski mahalline sevk olundu (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 19; Rüştü, 1934, s. 42).

Minimum çarpışma olarak planlanan Gence Operasyonu'nun zayıfatı operasyonun ölçeğine göre fazlaydı. İlk gün (11 Haziran 1918) boyunca özellikle Ermeni mahallesi etrafındaki bahçelik alanda yaşanan çarpışmada On Dokuzuncu Süvari Bölüğü'nden 5 asker şehit oldu ve 2 asker yaralandı.²⁴⁹ Piyadeler arasında 8 şehit ve 5 yaralı vardı (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 1-51). Toplam personel zayıfatı ise 13 şehit ve biri zabıt olmak üzere 7 yaralıdan ibaretti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2-1; *ATBD*, 148, belge no. 30:30-1, s. 91). Çarpışmalar sırasında 2 tane de süvari bineği telef olmuştu (Rüştü, 1934, s. 31; Karaköse, 2012, s. 171). Operasyonda istifade edilen cephanenin miktarı 3 sandık mavzer mermisi ile 4'ü şarapnel ve 10'u dâne (gülle) olmak üzere 14 Schneider dağ mermisinden ibaretti (Rüştü, 1934, s. 33).²⁵⁰

c. Borçalı Vukuatı

Çarlık döneminde Tiflis Eyaleti'nin idari sınırları içerisinde bulunan Borçalı Kazası, yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin kuruluş döneminde tartışmalı bir bölge haline geldi. Kozmopolit nüfusa sahip olması ve müsait coğrafya üzerinde bulunmasından dolayı söz konusu kaza her üç cumhuriyetin istikbali açısından stratejik önemi haizdi.²⁵¹ Cumhuriyetlerin henüz teşekkül döneminde statüsü belirsiz olan Borçalı Kazası üzerinden Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında doğrudan kara irtibatı sağlanabilirdi. Diğer taraftan, Gümrü-Karakilise-Tiflis Demiryolu ve Tiflis-Akstafa-

²⁴⁹ Bahçelik alanda meydana gelen çarpışmalarda şehit düşen askerlerin naaşlarına Ermeniler tarafından insanlık suçu teşkil edecek düzeyde muamele yapılmış, askerlerin burunları, kulakları ve bazı azaları kesilmiş, karınlarında ateş yakılarak türlü işkencelere maruz bırakılmıştır. Bu durumu tescilleyen 4 adet fotoğraf, Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa aracılığıyla Başkomutanlık Vekâletine iletilmiştir (ATASE, BDH, no. 525/2050, f. 93-2).

²⁵⁰ Nuri Paşa'nın 13 Haziran 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği raporunda, mahalleye 40 kadar top mermisi atıldığı yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2-1).

²⁵¹ Tiflis Eyaleti Ahılkelek, Ahalsih, Tiflis, Tioneti, Telavi, Gori, Duşeti, Sıgnak ve Borçalı Kazaları ile Zakatala Sancağı'ndan oluşmaktaydı (*Kavkazskiy Kalendar*, 1916, s. 91-116). 1897'deki nüfus sayımına göre, Şulaver merkez olmak üzere kazanın genelinde 2.496 Alman, 7.863 Gürcü, 9.349 Rus, 21.393 Rum, 37.904 Türk (ve 662 diğer Müslüman millet), 47.423 Ermeni ve diğer milletlerden (Polonyalı, Oset, Yahudi, Süryani ve Fransız) az sayıda insan ikamet etmekteydi (*Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmparii 1897 g.: Tiflisskaya Guberniya*, 1905, s. 202-209).

Gence-Bakü Demiryolu'nun önemli bir kısmı da bu kazanın toprakları üzerinden geçmekteydi. Dünyanın genelini etkileyen savaş döneminde bölgesel şimendifer hatlarının öneminin farkında olan Almanya ise ihtilaller sonrası süreçte Kafkasya'nın güneyindeki demiryollarının kullanılmasını inhisarına almaya çalışmaktaydı. Bunun içindir ki Almanya'nın bölgesel siyasetinin mimarlarından olan Tuğgeneral Friedrich Kress von Kressenstein, 1918'in Mayıs ayından itibaren Alman Askeri Heyeti Komutanı sıfatıyla Tiflis'e yerleşti. Bundan sonra Çarlık döneminden beri Kafkasya'da yaşayan Alman kolonilerine heyetler gönderdi ve Kafkasya'daki Alman esirlerinin de katılımıyla Alman müfrezeleri oluşturmaya başladı (Allen & Muratoff, 1966, s. 437; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 214-215). Kısa sürede oluşturduğu ufak Alman müfrezelerini ise genellikle demiryolları üzerindeki istasyonlara konuşlandırdı.²⁵²

Müttefik Almanya'nın mevzubahis tasarrufu, Osmanlı Devleti'nin bölgesel siyasetiyle belli ölçekte çakıştı. Batum Konferansı'ndaki görüşmelerin çıkmaza girdiği kritik süreçte vukua gelen ileri harekâtın nihai aşamasında Gümrü-Tiflis Demiryolu'nun Karakilise'den Sadaklı'ya kadar uzanan kısmını On Birinci Kafkas Fırkası zapt etti ve Karakilise'de rastlanan Alman müfrezesi zabitiyle beraber tevkif edilerek Erzurum'a, Sanain İstasyonu'nda tesadüf edilen Alman müfrezesi ise Kars'a gönderildi (Rüştü, 1934, s. 5).²⁵³ Karakilise'nin kuzeyindeki Borçalı Kazası ve doğusundaki Kazah Kazası'na ise düzenli kıtaat girmedi ve mevzubahis kazalarda ancak milis kuvvetlerinin oluşturulması uygun görüldü. 18 Mayıs 1918 tarihi itibarıyla Borçalı'da milis kuvveti teşkil etme görevi On Birinci Kafkas Fırkası subaylarından Yüzbaşı Rifat Efendi'ye, Kazah'ta milis kuvveti teşkil etme görevi ise Beşinci Kafkas Fırkası Yirmi Sekizinci Tabur Üçüncü Bölük Komutanı Yüzbaşı Sabri Efendi'ye havale edildi (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 1-18:1-19; Rüştü, 1934, s. 9). Böylece Gümrü-Tiflis Demiryolu'nun Karakilise-Sadaklı kısmı

²⁵² Almanya'yi temsilen Batum Konferansı'na katılan Otto Hermann von Lossow, Tuğgeneral Friedrich Kress von Kressenstein'in sahadaki kazanımlarını masada pekiştirmeye çalıştı ve Gürcistan ile 2 Haziran 1918'de Poti'de imzalanan mukavele ile Güney Kafkasya Demiryollarının Gürcistan'dan geçen kısmında Almanya'ya tasarruf hakkı kazandırdı (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 50-1; ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3; Berkuk, 1934, s. 4; Ullman, 1961, s. 306; Avalishvili, 1981, s. 58; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 198).

²⁵³ Karakilise'de tutuklanan Alman müfrezesinin mevcudu 1 zabıt ve 50 askerden ibaretti (ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3; ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 50). Karakilise'deki vakayla ilgili Alman Genel Karargâhı'ndaki Osmanlı Murahhası Zeki Paşa'ya gönderdiği 4 Haziran 1918 tarihli telgrafında Enver Paşa şunları ifade etmekteydi: "... Karakilis civarında Ermenilerle muharebe edilirken beraber bulunduğu haber verilen Alman müfrezelerinin mevcudiyetine inanmamış ve bunları Ermenilerin bir hilesi olarak telakki ile cümlesinin silahlarını alarak geriye göndermiştik..." (TTK, KO, no. 11/83, v. 2). Türk tarihçilerden Mustafa Çolak'ın eserlerinde söz konusu meselenin Alman kaynaklarına yansıyan boyutu titizlikle incelenmiştir (Çolak, 2006, s. 266-267; Çolak, 2019, s. 174).

düzenli ordu (On Birinci Kafkas Fırkası) kıtaatı kontrolünde iken, kuzeye doğru Borçalı'dan geçen yaklaşık 30 kilometrelik Sadaklı-Çandar kısmı ise Yüzbaşı Rifat Efendi'nin oluşturduğu milis kuvvetinin koruması altına alındı (ATASE, BDH, no. 2944/613, f. 18-1). Rifat Efendi'nin mıntıkasındaki milis kuvvetlerinin gayretleri sayesinde genellikle şimendifer hattı boyunca istasyonlarda tesadüf edilen Alman müfrezeleri tutuklandı ve Tiflis'e gönderildi (Rüştü, 1934, s. 5).

Kafkas İslam Ordusu'nu takviye amacıyla Beşinci Kafkas Fırkası'nın Azerbaycan'a sevkıyatı öncesinde düzenli ordunun kontrolü dışındaki bölgelerden geçen yolların korunması ve her koşulda açık tutulması görevi, az önce zikredilen milis kuvvetlerine tevdi edildi. Kazah'tan itibaren Gence'ye kadar şimendifer istasyonlarının kontrol altına alınması ve rota üzerindeki asayişin temin edilmesi görevi ise önden giden Mürettep İkinci Süvari Alayı'na verildi (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 1-18:1-19). Hareket planlamasına göre, şimendifer istasyonlarında tesadüf edilecek olan Alman müfrezelerine önce uyarı yapılmalı, uyarı dikkate alınmazsa silahları alınarak harp esiri gibi Kars'a sevk edilmeliydi (Rüştü, 1934, s. 8). Tevdi edilen görev gereğince 6 Haziran 1918'de Kazah'a ulaşan Mürettep İkinci Süvari Alayı, şimendifer istasyonlarını sorunsuz olarak kontrolü altına aldı, Tiflis-Gence Demiryolu'nun Akstafa'nın batı ve doğusundaki istasyonlarında başka milletlerin askerine tesadüf edilmedi (Rüştü, 1934, s. 20). Böylece Beşinci Kafkas Fırkası'nın kademeleri sorunsuz şekilde Gergeri-Nikolayevka-Celaloğlu-Privolnaya-Akkirpi-Sadaklı-Arslanbeyli-Kazah üzerinden geçen rotayı takiple Azerbaycan'a sevk edildi.

10 Haziran 1918'de Yüzbaşı Rifat Efendi'nin sorumluluk bölgesinde yani Borçalı Kazası'nın kuzeyinde Kafkas İslam Ordusu ile doğrudan alakalı olmadığı halde ileride ikmal hattına sorun çıkarması muhtemel önemli bir pürüz belirdi.²⁵⁴ Trenle Sadaklı İstasyonu'nun 30 kilometre kuzeyindeki Çandar İstasyonu'na gelen Gürcü kuvvetleri, hem istasyonu hem de istasyon çevresindeki 2 köyü işgal etti. Sorumlu olduğu mıntıkada meydana gelen gelişmeleri hemen üstlerine aktaran Yüzbaşı Rifat Efendi, Gürcülerin ilerleyişinin durdurulabilmesi için top, cephe ve asker gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 2944/613, f. 18:18-1). Onun talebini bir gün sonra yanıtlayan Şark

²⁵⁴ Söz konusu tarihte Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesi Gence'de, birinci kademesi Kazah'ın 20 kilometre kuzeybatısındaki Arslanbeyli'de, ikinci kademesi ise Sadaklı İstasyonu'ndaydı (ATASE, BDH, no. 2944/613, f. 18).

Ordular Grubu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Borçalı cihetindeki milislere asker ve top ile muavenet edilmesinin yeni bir savaş başlatabileceği uyarısında bulundu. Bu nedenle Borçalı'daki baskına karşı milislerin kendi kuvvetleriyle direnmesi gerekliydi. Çandar İstasyonu havalisinde meydana gelen çarpışma, Mehmet Vehip Paşa'ya göre, Gürcülerin arazi işgali gayesine matuftu. Her ne olursa olsun fazla patırtı çıkarmaya gerek yoktu. Ermenistan ile Gürcistan arasındaki Borçalı mıntıkası üzerinden Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ni birleştirmesi gereken irtibat koridoru diplomasi yoluyla çözüme kavuşmalıydı (ATASE, BDH, no. 2944/613, f. 18-3).

Çandar-Sadıklı istasyonları arasındaki çarpışmalar, Nuri Paşa'nın da gündemini meşgul etti. 13 Haziran ve 17 Haziran tarihlerinde Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği raporlarda Borçalı'da meydana gelen hadiseleri Gürcülerin Almanların da desteğiyle Azerbaycan Hükümeti'ne ait olması gereken araziye istila girişimi olarak değerlendirdi. Borçalı Kazası'nda olup bitenler, Nuri Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kara irtibatını kesmeyi amaçlamaktaydı. Gürcülerin ileride büyük mazarratlar doğurması muhtemel bu harekâtının karşısı derhal alınmalıydı (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-4; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2-1:2-2; Rüştü, 1934, s. 39). Başkomutan Vekili Enver Paşa'nun bahsedilen meseleye bakışı ise gayet netti. 13 Haziran 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı'na gönderdiği telgrafında Gence ile doğrudan irtibatı sağlayan Karakilise civarı ve kuzeyindeki mevkiilerin mutlaka muhafaza altına alınması gerektiğini bildirmişti. Gürcülerin irtibat koridoruna müdahalesi vaki olursa, silahlı olarak mukabele edilmeliydi (ATASE, BDH, no. 2944/613, f. 18-13; ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3-2). Benzer şekilde, 21 Haziran 1918 tarihinde aynı makama gönderdiği 153 numaralı şifreli telgrafında, Gence ile doğrudan irtibatın önemine atıfta bulunarak, Karakilise ile Kervansaray üzerinden Kazah'a giden kara yolunun muhafaza edilmesi gerektiği hususundaki emrini tekrarladı. Hem bu yolun emniyetinin sağlanması hem de Azerbaycan hududunun dış tehditlerden korunması hususunu ise mümkün mertebe az kuvvet istihdamı suretiyle Üçüncü Ordu'ya tevdi etti (TTK, KO, no. 7/115).

Borçalı taraflarında vukua gelen çarpışmalara Azerbaycan Hükümeti'nin tepkisi diplomatik düzeyde oldu. 14 Haziran 1918'de Gürcistan Hükümeti Hariciye Nezaretine nota veren Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacınski, Almanların himayesini edinen Gürcülerin Borçalı Kazası'nı zapt etme ve Poylu

İstasyonu'na kadar olan bölgeyi ele geçirme girişimlerini protesto etti. Borçalı, Tiflis ve Sığnak'taki Müslüman ahalinin defalarca Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ilhak olunma başvurusunda bulunduklarını belirttikten sonra, Borçalı'daki Gürcü müfrezesinin geri çekilmesini ve iki devlet arasındaki sınır sorunlarının karma komisyonun çalışmaları ile çözülmesini teklfi etti (*DMVP-ZG*, 1919, belge no. 221-1, s. 436-437). Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretinin notasını 17 Haziran 1918'de yanıtlayan Gürcistan Hükümeti Hariciye Nazırı Noy Ramışvili, Borçalı'nın her zaman Gürcistan'ın bir parçası olduğunu ve Gürcistan'ın doğu sınırlarının hiçbir şekilde tartışma konusu yapılmayacağını bildirdi (*DMVP-ZG*, 1919, belge no. 221-2, s. 437). Taraflar arasında teati olunan notalardan da görüldüğü üzere, Borçalı'daki karmaşık durum bu aşamada çözülemedi. İleriki tarihlerde daha da ağırlaştı ve tam teşekküllü Gürcistan-Azerbaycan sınır ihtilafına dönüştü. Borçalı Kazası'nda vukua gelen hadiseler, elbette ki, çok ciddi sorunların işaret fişeğiydi. Lakin bundan daha acil olup, ülkenin en doğusundaki Hazar kıyılarından ülkenin batısına doğru şiddetle esen kızılımsı renge boyalı çok tehlikeli bir kasırğa yaklaşıyordu.

2.1.2. Kızılımsı Kasırğa

Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun muharip unsurları Gence harekâtına 10 Haziran 1918 tarihinde başladı. Taarruzun ilk üç gününde demiryolu boyunca ilerleyen merkez kolu Sığırlı, Kerrar ve Kürdemir istasyonlarını zapt etti. Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturdukları kuzey kolu, şimendifer hattının kuzeybatısında ilerleme kaydetti ve Şamahı Kazası'nın Türk köylerini tahrip etti. Muğan ovasının güneyindeki Bilesuvar'da bulunan Kızıl kıtaat ise kuzeye doğru taarruza kalkıştı. Böylece Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharebe mevzilerine yerleşmesi öncesinde Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun merkez kolu Kürdemir batısına, kuzey kolu ise Karameryem hattına ulaştı. Buna karşı önlem olarak, Azerbaycan'a yenice giriş yapan Beşinci Kafkas Fırkası'nın Dokuzuncu ve Onuncu Alayları Müsüslü ve Gökçay havalisine sevk olundu, Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey de savunmanın teşkil edilmesi amacıyla cephe hattına gitti. Saha koşullarını bizzat inceledikten sonra hazırladığı acil plan çerçevesinde karşı taarruza geçildi (17 Haziran 1918). Fakat planlanan hedeflere ulaşamadı ve Kızıl Kolordu'nun 2 günlük mukabil

taarruzu neticesinde Karameryem cephesindeki muharebe durumu ağırlaştı. Böylesine ağır koşullarda muharebe cephesine kadar giden Nuri Paşa ile kurmay heyetin yeni planlamaları çerçevesinde Kızıl taarruza karşı önlemler alındı.

a. Gence Harekâtı

Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'na bağlı muharip unsurlar, Gence harekâtından önce Kafkasya'nın geneline yayılmış haldeydi. Kuzeyde Kuba-Dağıstan, güneyde Lenkeran-Salyan ve merkezde Kürdemir-Gökçay hizasındaki yerler kolordunun muharip olduğu başlıca alanlardı (İbrahimov, 1957, s. 468). Bolşeviklerin fazlaca önemsedikleri Gence harekâtı için 4 tugay asker seferber edilmişti (*ASİQUBM*, 1960, no. 532, s. 503; İbrahimov, 1957, s. 471).²⁵⁵ Bu harekâtına katılan muharip unsurlar ana hatlarıyla 3 kol halinde organize olmuşlardı. 4 taburdan oluşan kuzey kolu, Gence istikametindeki şimendifer hattının sağ cenahında bulunan Şamahı yolunu açmak üzere Aksu üzerine gönderilmişti. 9 taburdan ibaret olan merkez kolunun hedefinde şimendifer hattı üzerindeki Kürdemir İstasyonu bulunmaktaydı. 4 taburdan oluşan güney kolu ise şimendifer hattının sol cenahındaki Kura Nehri üzerinden harekete geçirilmişti (Allen & Muratoff, 1966, s. 452; Karaköse, 2012, s. 172).

Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharebe cephesine girişinden önceki aşamada Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun beklenen saldırısına karşı direnen yerel kuvvetlerin sayısı çok azdı. Özellikle Kürdemir İstasyonu etrafında Müslüman Kolordusu'na mensup 400 mevcutlu Azerbaycan kıtaatı ile Prens Magalov komutasında 300 mevcutlu Gürcü Müfrezesi savunmayı teşkil eden başlıca unsurlardı (Rüştü, 1934, s. 5).²⁵⁶ Güçler nispetindeki açık farktan görüldüğü üzere, Kürdemir ve Gökçay hizasında belirgin bir muvazene söz konusu değildi. Kuvvetle muhtemeldir ki Kızıl Kolordu Komutanları da bu durumun farkındaydılar. Türk askerinin cephe hattına yetişmesinden sonra manzaranın hızlıca değişeceğini tahmin ettiler ve proaktif önlem olarak Kürdemir istikametinde

²⁵⁵ Stepan Şaumyan'ın Vladimir Lenin'e yazdığı 23 Haziran 1918 tarihli mektupta, Gence harekâtını yürüten Kızıl Kolordu'nun mevcudu 12-13 bin asker olarak not edilmiştir (*ASİQUBM*, 1960, no. 531, s. 498).

²⁵⁶ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili raporunda Prens Magalov komutasındaki Gürcü Müfrezesi'nin mevcudu 200 asker, Ali Ağa Şihlinski'nin komuta ettiği Müslüman Kolordusu'na bağlı Tatar Süvari Alayı'nın mevcudu ise 300 asker olarak zikredilmiştir (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-4; TTK, KO, no. 17/69, s. 4; TTK, KO, no. 17/76, v. 3; Budak, 1998, s. 74).

harekete geçmeye kararı verdiler. Ayrıntılarıyla işlenen taarruz planına göre, hızlıca ilerleyen Kızıl Kolordu unsurları ilk önce Yevlah köprüsünü ele geçirmeli ve Kura Nehri boyunca savunma hattı oluşturmalıydı. Bu taarruz neticesinde Türk askerinin cephelere yerleşmesinin önü kesilmeli, sonrasında ise Gence ve hatta Tiflis istikametinde taarruza kalkışılmalıydı (İbrahimov, 1957, s. 471).

Beşinci Kafkas Fırkası'nın esas kademeleri henüz Sadaklı-Kazah üzerinden Gence istikametinde nakledilir iken, Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun muharip unsurları, 10 Haziran 1918 günü Hacıkabul'dan harekete geçerek, şimendifer hattı boyunca Kürdemir'e doğru ilerledi (*ASİQUBM*, 1960, no. 518, s. 488). Hareketin demiryolu boyunca olması, genellikle Azerbaycan'ın bu bölgesine özgü coğrafya ve mevsimsel iklim koşullarıyla doğrudan alakalıydı. Kura Nehri'nin kuzeydoğusunda bulunan bu yerler, yazın ziyadesiyle sıcak ve susuz bölgelerdi. Yaz mevsimi boyunca buralarda öğle vakti sıcaklık 40°C üzerinde olurdu. Oldukça sıcak, susuz ve ovalık bir memlekette muharip tarafların büyük operasyonlar gerçekleştirmesi çok zordu. İleriki savaşlarda görüleceği üzere, söz konusu bölgelerde operasyonlar yürüten her iki ordunun hiçbirisi mümkün mertebe demiryolundan ayrılmamaya çalışmaktaydı. Harekât bölgesine trenlerle asker, erzak, eşya ve cephaneye celp edilebildiği gibi gerilerden sarnıçlı vagonlarla içme suyu da taşınabilirdi. Kapalı vagonlar ise her iki tarafın geçici olarak mesken mahalli olabilirdi.

Taarruzun ikinci günü şimendifer hattı boyunca batı istikametinde ilerlemeye çalışan Kızıl Kolordu'nun öncü kuvvetleri, 11 Haziran 1918 akşamı saat dokuzda Kürdemir'in 22 kilometre güneydoğusundaki Sığırılı İstasyonu'nu ele geçirdi. Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov'un coşkuyla ilettiği bu haberi sevinçle karşılayan Stepan Şaumyan, hemencecik Vladimir Lenin'e telgraf çekerek, Kızıl Kolordu'nun harekete geçtiğini ve Sığırılı İstasyonu'nu zapt ettiğini bildirdi. Aynı gün içerisinde Kürdemir'in 8 kilometre yakınlığındaki Kerrar İstasyonu'na ulaşan keşif kolları, Müslüman Kolordusu'nun topçuları tarafından fark edilerek, top ateşine tutuldu (*ASİQUBM*, 1960, no. 516, 518, s. 487-488; *Hümmet*, 79, s. 1). Olayların vukua geldiği tarihte Ucar İstasyonu'nda bulunan Kaymakam Habip Selimov, şimendifer hattı boyunca yaşanan gelişmeleri aynı gün içerisinde telgrafla Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e ilettili. Sığırılı'ya hücum eden Kızıl kıtaat, Habip Bey'e göre, 3 piyade taburu, 1 obüs bataryası ve 1 havan bataryası, şimendifer bölüğü ve süvari

bölüğünden ibaretti. Hacıkabul ve Karasu istasyonlarına ise güçlü yığınak yapıldığı hususunda bilgiler gelmekteydi. Müslüman Kolordusu'nun az sayıda mevcuduyla taarruzu durdurmak mümkün değildi. Bu kuvvetle ancak ilerleme yavaşlatılabilirdi. Cephe hattındaki ordu unsurlarını takviye kuvvetleriyle güçlendirmek gerekliydi (Süleymanov, 1999-b, s. 191).

Kızıl kıtaatın Kürdemir'e saldırdığı günlerde, önceki sayfalarda belirtildiği üzere, Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesi Gence'deki Ermeni mahallesinde operasyonla meşguldü. Fırkanın birinci kademesi 11 Haziran 1918'de, ikinci kademesi ise 12 Haziran 1918'de henüz Kazah'a ulaşmıştı. İfade edilenlerden anlaşıldığı üzere, taarruzun ilk birkaç günü boyunca Bakü cephesine sevk edilebilecek hiçbir yedek kuvveti mevcut değildi. Bu nedenle Müslüman Kolordusu unsurlarının birkaç gün daha muarızlarıyla kendi başlarına mücadele etmesi gerekliydi. Taarruzun üçüncü günü yani 12 Haziran 1918 tarihinde meydana gelen çarpışmalarda üstünlüğü tamamen ele geçiren Kızıl Kolordu'nun merkez kolu, Gence'nin 160 kilometre doğusundaki Kürdemir'e kadar ilerledi ve aynı ismi taşıyan şimendifer istasyonunu zapt etti (*ASİQUBM*, 1960, no. 517-518, s. 487-488; *Hümmet*, no. 80, s. 1). Kürdemir'in zaptı esnasında 56 ev ve dükkan, 127 özel mülk ve 2 cami tamamen yakıldı, birçok ev ve emlak ise garet edildi (Zülfüqarlı, 2017, s. 39). Pogromların bitmesinden sonra Kızıl Kolordu'nun karargâh merkezi Kürdemir'e nakledildi ve cephe hattına yakın olması hasebiyle Kürdemir'de bir seyyar hastane teşkil edildi (Süleymanov, 1999-b, s. 191). Kürdemir'in batısında mevzilenen Kızıl kıtaat, 14 Haziran 1918'de Kürdemir ile Müsüslü arasındaki Karabucak İstasyonu'nu yakıp yıktı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17-4; Rüştü, 1934, s. 36). Kızıl Kolordu'nun çoğunlukla Ermenilerden oluşan kuzey kolu, şimendifer hattının kuzeybatısında ilerleyerek, Şamahı Kazası'na bağlı Müslüman köylerini tahrip etti ve katliamlar yaptı. Hazar Denizi'nin batısı ile Aras Nehri'nin güneyinde yerleşen Muğan ovasının güneyindeki Bilesuvar'da bulunan 2.500 piyade, 4 top ve birkaç mitralyözle mücehhez Kızıl kıtaat ise kuzey istikametinde taarruza kalkıştı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2; *ATBD*, 148, s. 91).

Bakü-Tiflis Demiryolu'nun kuzeyi ile batısı ve güneyinde meydana gelen çarpışmalardan görüldüğü üzere, Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharebe sahnesine girişi öncesinde Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun merkez kolu Kürdemir batısına, kuzey kolu ise Karameryem hattına ulaştı. Prens Magalov komutasındaki Gürcü kuvvetleri, Beşinci Kafkas

Fırkası'nın muharebe alanına girişine eş zamanlı olarak, cephe hattından tamamen çekildi. Cephe hattının boşaldığı böylesine kritik aşamada Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey, şimendifer hattı boyunca oluşan cephenin emir ve komutasını üstlenmek amacıyla Müsüslü'ye gitti (14 Haziran 1918). Karameryem cephesinin savunmasını, Azerbaycan gönüllülerinden oluşan Mülazımısani Muammer Efendi komutasındaki Aktaş Milis Bölüğü üstlendi. Kura Nehri boyunca güneyden ilerleyen Kızıl kıtaatın önünü kesme görevi, Cevat mıntıkasındaki Binbaşı Nazım Ramazanov Müfrezesi'ne tevdi edildi.²⁵⁷ Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesindeki Dokuzuncu Alay Ermeni meselesiyle iştiğal ettiğinden Gence'ye henüz ulaşmış olan birinci kademedeki Onuncu Alay, 14 Haziran 1918 günü trenlerle doğrudan Ucar İstasyonu'na nakledildi (Rüştü, 1934, s. 34-35). 15 Haziran 1918 günü itibariyle cephe hattına yenice ulaşmış olan Onuncu Alay'ın Yirmi Sekizinci Taburu Ucar İstasyonu'nda, Yirmi Dokuzuncu Taburu Müsüslü'de, Alay Karargâhı ile Otuzuncu Taburu ve Schneider Dağ Topu Takımı Gökçay'daydı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17). Toplamda 4 zabıt, 79 asker ve 84 binekten meydana gelen On Dokuzuncu Süvari Bölüğü ile Dördüncü Kudretli Dağ Bataryası, Ordu Komutanı'nın emrine göre, 15 Haziran 1918 akşamı saat 8'de Gence'den Müsüslü'ye gitmeliydi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 6-20; Rüştü, 1934, s. 38). Şimendifer hattındaki vagonlardan birinin raydan çıkmasından dolayı söz konusu sevkiyatta bir takım gecikmeler oldu ve bahsi geçen unsurlar ancak 16 Haziran 1918 günü sabahleyin saat 7'de görev mahalline gitmek üzere yola çıkarıldı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 19; Rüştü, 1934, s. 42).

b. Enver Paşa'nın Planı

Kızıl taarruzun ilk günlerinde Enver Paşa'nın Bolşeviklerle teşrikimesai halinde olan Ermenilerle ilgili özel bir planı vardı. Sahaya sadece diplomatik araçlarla müdahale edilmesini isteyen Enver Paşa, Bakü'deki Ermenilerin Bolşeviklerden tefrik edilmesinin gerekli olduğu düşüncesindeydi. Böylesine çetrefilli iş için de Bakü'ye bir Osmanlı zabiti refakatinde Ermeni Heyeti göndermeyi düşünmekteydi. Batum'dan 10 Haziran 1918'de

²⁵⁷ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili raporunda Nazım Ramazanov için "mülteci Rus zabıtlarından" ibaresi kullanılmıştır (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-9; TTK, KO, no. 17/69, s. 8; TTK, KO, no. 17/76, v. 6; Budak, 1998, s. 76). Bu şahsın 1916 senesinde Zossen'deki Türk-Tatar Üsera Ordugâhı'nda teşkil edilen Müslüman Taburu Komutanı Yüzbaşı Nazım Ramazanov olma ihtimali, ihtiyata riayet koşuluyla göz önünde bulundurulabilir (ATASE, BDH, no. 268/1105, f. 4-26).

Nuri Paşa'ya çektiği telgrafında da sözü edilen heyete gerekli yardımın yapılmasını istemekteydi (TTK, KO, no. 12/82). Enver Paşa'nın 15 Haziran 1918 tarihli telgrafında ise Müslüman kamuoyunun Ermeniler aleyhine galeyana getirilmesini muvafık bulmadığını bildirilmekteydi. Şu aralar Ermenilere karşı şiddetle muamele olunmamasını, Ermenilere çok fazla baskı yapılmamasını, maksada mümkün mertebe mülayim ve güzel muamele ile ulaşılmasının devlet menfaatlerine muvafık olduğunu beyan etmekteydi. Harekâtı ertelemeye yönelik silahlı müdahalelerde ise yalnız silahlı olanlar tedip edilebilirdi (TTK, KO, no. 4/71).

Enver Paşa'nın barışçıl yollarla Ermenileri dizginleme siyasetini rehber edinen Müsüslü Cephesi Komutanı Kaymakam Mehmet Nazım Bey, Gökçay Kazası'nın Ermeni köylerine teslim olmalarını tebliğ amacıyla özel bir temsilci gönderdi (15 Haziran 1918). Ancak onun bu girişiminden herhangi bir sonuç alınamadı. Temsilcinin dönüşünden sonra Ermenilerin haydutluğunda artış meydana geldi, 5-10 kadar Ermeni eşkıyası Karameryem-Gökçay Kara Yolu'nu kapattı ve 7-8 Müslüman yolcuyu tutukladı. Bu gelişmeler üzerine 15 Haziran 1918 akşamı Otuzuncu Tabur ileri sürüldü ve Ermeni çetelerini tedip amaçlı operasyon başladı. Kısa süreli çarpışmanın ardından çeteler Kalaker köyüne çekildi. Bu köyün batı sırtları taburun kontrolü altına alındığı halde, doğru sırtlarında çeteler mevzilendi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 24; Rüştü, 1934, s. 41-42).

c. Karameryem Tuzağı

Gökçay köylerindeki Ermenileri tedip amaçlı operasyonla aynı günlerde Kızıl Kolordu'nun cephe hattının merkezindeki unsurları, Müsüslü'deki savunma hattını geçemediklerinden demiryolunun güneyinden hareketle kuşatma hareketine teşebbüs etti. Taze Şiliyan köyünden yapılan taarruzla Müsüslü İstasyonu'nun etrafını üçgen şeklinde kuşatmaya çalıştı. Karşı tarafın bu taarruzu, Türk askerinin dirayeti ile defedildi. Cephe hattının Müsüslü İstasyonu'ndan Alhasava köyüne kadar uzanan kuzeybatı kısmının savunması ise çok zayıftı. Buradaki savunma açığının piyade ve topçu kuvvetiyle kapatılabilmesi için komutanlığa başvurmak gerekliydi (Rüştü, 1934, s. 42). Savunma hattının genelindeki konuşlandırmalar ise ana hatlarıyla şöyleydi: Yirmi Sekizinci Tabur'un diğer bölükleri ile Otuzuncu Tabur'un tamamı, Onuncu Alay'ın Ağır Makineli

Tüfek Bölüğü ve 2 Dağ Topu Bataryası Gökçay ile doğusundaki Karameryem hizasında mevzilenmişti. Söz konusu alayın Yirmi Dokuzuncu Taburu ise Müsüslü cephesinin savunma hattında konuşlanmıştı (Rüştü, 1934, s. 44). Müsüslü cephesindeki savunma hattını teşkil eden Kaymakam Mehmet Nazım Bey, diğer cephelerle koordinasyonu sağlamakla birlikte, hummalı şekilde karşı taarruz planı üzerinde çalışmaktaydı. Planının kabataslağını 15 Haziran 1918'de Ordu Komutanlığına da sundu. Söz konusu plana göre, 1 piyade alayı, Aktaş ve Gökçay bölükleri, süvari bölüğü, topçu takımı ve 1 dağ topu bataryası ile güçlendirilen Osman Bey Müfrezesi, Karakoyunlu-Aksu istikametinde hızlı taarruz yaptıktan sonra Karakoyunlu'nun kuzeyinde, Aksu ve Gürcivan istikametlerini gözetlemek üzere, 2 bölük kadar bir kuvvet bırakacak ve daha sonra şimendifer hattı üzerindeki Kürdemir'e doğru ilerleyecekti. Güneyde Kura Nehri boyunca oluşan cepheden harekete geçen Nazım Ramazanov Müfrezesi, Cevat veya Hocalı üzerinden taarruza kalkışarak, kuzeye doğru Sığırlı istikametinde ilerleyecekti. Kendi komutasındaki 1 piyade alayı, Kudretli Dağ Bataryası ve Azerbaycan kıtaatından oluşan kuvvetler ise Müsüslü'den hareketle şimendifer hattı boyunca doğrudan Kürdemir'e taarruz edecekti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 17-4; Rüştü, 1934, s. 36).

Mehmet Nazım Bey'in taarruz planı, iyi teçhiz edilen tam teşekküllü muharip kuvvetlerle yürütüldüğü takdirde Kızıl kıtaatin esas kuvvetinin kuşatılmasıyla sonuçlanabilirdi. Fakat muharebe günlerinde saatlerin bile önem arz ettiği cephe hattının kendi kuralları vardı. Beşinci Kafkas Fırkası'nın bütün muharip unsurları cephe hattına henüz tam şekilde konuşlandırılmamıştı. Bu koşullarda aynı gün içerisinde Molla İshaklı ve Sultankent köyleri etrafında gerçekleşen küçük çaplı operasyon ile Ermeni çetelerinin dizginlenişi, saha komutanlarını şaşırılacak biçimde yanılttı ve karşı taarruzla ilgili iyimser hava oluşmasına neden oldu. Bunun içindir ki Müsüslü'deki Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey ile Gökçay'daki Onuncu Alay Komutanı Osman Bey arasında yapılan telefon haberleşmesinde Karameryem'deki Kızıl kıtaat üzerine keşif taarruzu yapılması hususunda genel mutabakat oluştu (Rüştü, 1934, s. 44). Muhtemelen istihbarat yetersizliğinden dolayı böylesine bir fevri karar alındı. Oysaki cephenin gerçek koşulları çok farklıydı. Karameryem hattındaki Bolşevik tahkimatı çok güçlüydü. Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun Hamazasp Srvantsyan komutasındaki Üçüncü Tugayı cephenin bu hattına konuşlandırılmıştı. Kafkas İslam Ordusu'nun cephedeki komutanları ise karşılarındaki kuvvetin miktarından ve konuşlandıkları mevzilerden habersizdiler.

Onuncu Alay'ın Gökçay-Karameryem cephe hattındaki Yirmi Sekizinci Taburu, 2 kudretli dağ topu ile takviye edilerek, 17 Haziran 1918 sabahı Karameryem istikametinde taarruza geçildi.²⁵⁸ Söz konusu tabur, Gökçay-Karameryem Kara Yolu boyunca 4-5 kilometre kadar sorunsuz olarak ilerledi. Öğlene doğru Karameryem havalisinde pusuya düşen tabur, yolun güney tarafı ve karşı cepheden baskına maruz kaldı. İlk başlarda taburun savaş düzeninde bozulma belirtileri görüldüyse de sonradan toparlanma oldu (Rüşti, 1934, s. 45; Süleymanov, 1999-b, s. 195). Önceden müsait mevzilere konuşlanan Kızıl Kolordu'nun Üçüncü Tugayı'na bağlı On Altıncı Taburu ile eşit olmayan mevzilerde muharebeye girdi. İlerleyen saatlerde Kızıl kıtaatın On Yedinci ve On Sekizinci Taburları da muharebe meydanına sevk edildi (Süleymanov, 1999-b, s. 196). Bire üç nispetinde meydana gelen çarpışmalarda Kızıl Kolordu unsurları cenahlardan ilerlemeye başladı. Sıcak, susuzluk, sıtma ve eşit olmayan diğer koşullar yüzünden Yirmi Sekizinci Tabur'un muharip unsurları geri çekilmek zorunda kaldı.²⁵⁹ Çekilme bir noktadan sonra hezimete dönüştü, taburun personel mevcudunda ciddi zayıyat meydana geldi ve 2 dağ topu da karşı tarafa kaptırıldı (TTK, KO, no. 17/69, s. 7; TTK, KO, no. 17/76, v. 5).

Muharebe meydanında yaşanan olaylardan dolayı geri çekilmek zorunda kalan Yirmi Sekizinci Tabur, Gökçay'dan sevk edilen Otuzuncu Tabur'un koruması altına alındı. Alay Komutanı Osman Bey, vukua gelen olayları telefonla Müsüslü'deki Ordu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e iletti. Komutanlar arasındaki haberleşme ve müzakereden sonra Müsüslü'deki Yirmi Dokuzuncu Tabur'un Veyselli köyü üzerinden Karameryem'in batı sırtlarına sevk edilmesi kararlaştırıldı. Dolayısıyla Yirmi Dokuzuncu Tabur'a, Kızıl kıtaatın sol cenahına ve gerilerine taarruz ile Yirmi Sekizinci Tabur'u kurtarma görevi tevcih edildi. Konuşlandığı yükseltilerdeki gözlemcilerin tespitleri sonucunda Yirmi Dokuzuncu Tabur'un taarruzunu önceden öğrenen Kızıl kıtaat, Yirmi Sekizinci Tabur'u takipten sarfinazar ederek, taarruza kalkışan taburu iki cenahtan sarmaya başladı. Sözü edilen mıntıkada yaşanan yoğun çarpışmalarda hırpalanan Yirmi

²⁵⁸ Cephenin Bakü Komünü tarafını aksettiren materyallerde Karameryem etrafındaki taarruzun tarihi, 16 Haziran 1918 ve 18 Haziran 1918 olarak kaydedilmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun taarruza katılan mevcudu ise 2.000 asker olarak gösterilmiştir (*ASİQUBM*, 1960, no. 524-525, s. 493-494; İbrahimov, 1957, s. 473).

²⁵⁹ 23 Haziran 1918'de Vladimir Lenin'e gönderdiği mektubunda Stepan Şaumyan da aynı koşullardan şikâyetçidir: "... Dikkate almak gerekli ki şu an muharebe koşulları çok ağırdır. Kürdemir-Ucar-Yevlah taraflarında arazi bataklıktır ve sıtmanın çok görüldüğü yerlerdir. Aşırı derecede sıcaktır, sivrisinek çok fazladır, içmeli su yoktur..." (*ASİQUBM*, 1960, no. 531, s. 498).

Dokuzuncu Tabur, uğradığı personel kayıplarından dolayı Veyselli köyü üzerinden geri çekildi (Rüşti, 1934, s. 45; Yüceer, 1996, s. 84; Karaköse, 2012, s. 172-173). Onuncu Alay'a bağlı taburların Karameryem havalisinde boşalttığı mevziler de haliyle Hamazasp komutasındaki Üçüncü Kızıl Tugayı'na bağlı unsurların eline geçti (Süleymanov, 1999-b, s. 196).

Karameryem'de meydana gelen olaylarla ilgili haberlerin duyulması üzerine Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ile Azerbaycan Kolordusu Komutanı Ali Paşa, Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüşti Bey ve Ordu Karargâhı'nın diğer kurmay subayları kuzey cephesi ile merkez cephesinin durumunu yerinde görmek amacıyla 17-18 Haziran 1918 gecesi trenle Gence'den Müsüslü'ye gittiler. Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Mürsel Bey ile fırka karargâhı ise şimdilik Gence'de bırakıldı. 18 Haziran 1918 sabahı Müsüslü'deki merkez cephesinin gerilerinde trenden inen heyet, önce Ordu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey ile görüştü, daha sonra Veyselli'deki Yirmi Dokuzuncu Tabur Komutanlığı ile temas kuruldu ve 17 Haziran günü taburun maruz kaldığı zayıatla ilgili gerek görülen her türlü enformasyon alındı. Akşama doğru faytonlarla Veyselli köyü üzerinden Gökçay'a gidildi. Onuncu Alay Komutanı Osman Bey ile Gökçay'daki görüşmede Yirmi Sekizinci Tabur'un muharebe sahasındaki durumu öğrenildi ve personel zayıyatıyla ilgili ayrıntılı bilgi alındı (Rüşti, 1934, s. 46-47; Süleymanov, 1999-a, s. 65; Süleymanov, 1999-b, s. 199; Zeynalli, 2010, s. 70; Karaköse, 2012, s. 173).

Karameryem Savaşı'nda uğranılan personel zayıyatının genel manzarası şöyledi:

Tablo 19. Karameryem Savaşı'nda Uğranılan Personel Zayıyatı²⁶⁰

Kıtaat	Şehit		Yaralı		Kayıp		Toplam:
	Zabit	Asker	Zabit	Asker	Zabit	Asker	
28. Tabur	-	4	-	15	1	52	72
Dağ Topu Takımı	-	-	-	-	-	19	19
29. Tabur	2	11	2	26	-	3	44
30. Tabur	2	13	1	78	-	15	109
Toplam:	4	28	3	119	1	89	244

²⁶⁰ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili raporunda alayın zayıyatı 200'den fazla insan ve 2 top olarak zikredilmiştir (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-7; TTK, KO, no. 17/69, s. 7; TTK, KO, no. 17/76, v. 5; Budak, 1998, s. 75). Şevket Süreyya Aydemir'in eserinde aynı istatistik tekrarlanmıştır (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 420). Konunun araştırmacılarından Mustafa Görüryılmaz'ın eserinde, 200 şehit ve 156 yaralı olduğu kaydedilmiştir (Görüryılmaz, 2015, s. 162). Onuncu Alay'ın Karameryem Savaşı'ndaki zayıyatının belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. Rüşti, 1934, s. 46; Süleymanov, 1999-a, s. 64; Süleymanov, 1999-b, s. 197; Zülfiqarlı, 2017, s. 49; Carçı, 2018, s. 46-47.

Karameryem havalisindeki savaş sırasında Yirmi Sekizinci Tabur cephaneliğinden 30 sandık cephaneye kısmen sarf, kısmen de zayi oldu, makineli tüfek takımından 1.000 kadar mermi sarf edildi, 75 mavzer tüfeği ve 101 kasatura zayi oldu. Dağ Topu Takımı'nın cephaneliğinden 2 top, 10 tüfek ve 41 atım cephaneye karşı tarafa kaptırıldı. Yirmi Dokuzuncu Tabur cephaneliğinden 15 sandık piyade, 3 sandık makineli tüfek mermisi sarf edildi, 18 mavzer tüfeği ve 19 kasatura zayi oldu. Otuzuncu Tabur cephaneliğinden 41 sandık piyade, 4 sandık ağır makineli tüfek mermisi sarf edildi, 13 mavzer tüfeği ve 35 kasatura zayi oldu. Bütün birimlerin hayvan mevcudundan ise 7 katır öldürüldü veya yaralandı (Rüşti, 1934, s. 46; Süleymanov, 1999-b, s. 197).²⁶¹

Zikredilen maddi kayıplara ek olarak, iye ve gıda temininde bir dizi sorunlar vardı. Mevsimsel sıcaklıktan ve su kaynaklarının azlığından dolayı muharip unsurların suyla temin edilmesinde zorluklar yaşanmaktaydı. Ordudan tahsis edilen araçlarla sakaların taşıdıkları su kâfi değildi. Bu sorunun giderilmesinde yerli ahaliden temin edilen nakliye araçları ve fiçilerden istifade edilebilirdi. Nuri Paşa ile Ali Paşa da aynı kanaati taşımaktaydılar. Bu yüzden hemencecik Gökçay kasabası ahalisinin toplanmasını istediler. Akşam karanlığında Onuncu Alay Karargâhı'nın önündeki meydana toplanan ahaliye yüzünü tutan Nuri Paşa, memleketleri için kanlarını akıtan Anadolu evlatlarına yardım etmeleri hususunda duyarlı bir üslupta onlara müracaat etti:

“Azerbaycan'ı ve Azerbaycanlıları düşmandan kurtarmak üzere Osmanlı Ordusu memleketinize geldi. Bu orduya canla başla yardım etmeniz lazımdır. Silahla yardım edilemiyorsa, hiç olmazsa askere yiyecek ve sularını taşıyınız. Bu şiddetli sıcakta muharebe eden zabıt ve askerlerden birçokları susuzluktan ölmüşlerdir.” (Rüşti, 1934, s. 47).

Sonraki hafta boyunca şimendifer hattının kuzeyindeki Gökçay-Karameryem cephesine, görünüye göre, sükûnet hâkim oldu. Realitede ise muharip taraflar geniş ölçekli operasyonlar için hazırlıklar yaptılar. 19 Haziran 1918'de Gökçay'da komutanlar arasında yapılan istişareden sonra, Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı'nın firkanın başına geçerek emir ve komutayı ele almasının daha uygun olacağı kanaati oluştu ve fırka

²⁶¹ Cephenin Bakü Komünü tarafını aksettiren materyallerde Karameryem Savaşı'ndaki kayıpları 5 asker ve 49 yaralı olarak gösterilmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun kayıpları ise abartılı biçimde 500 ila 800 asker olarak tahmin edilmiştir (ASİQUBM, 1960, no. 525, s. 494; İbrahimov, 1957, s. 473; Darabadi, 2013, s. 77; Zülfüqarlı, 2017, s. 50). Buna ilaveten, 19 Haziran 1918'de Kızıl Kolordu'nun Sekizinci Taburu'na bağlı İkinci Bölük silahsızlandırılmıştır. Bunun nedeni ise söz konusu bölüğün savaşa girmekten imtina etmesi olmuştur (Hümme, 87, s. 1). Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'nin 24 Temmuz 1918'de İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'ye gönderdiği tahriratında silahları alınan Rusların toplam mevcudunun 800 asker oldukları ve onların hapsedilerek Nargin adasına sevk edildikleri yazılıdır (İmanov, 2006, belge no. 27, s. 152).

karargâhının da Gökçay kasabasına taşınması emredildi (Rüştü, 1934, s. 47; Süleymanov, 1999-b, s. 199). Bu emrin gereği hemen yerine getirildi ve 19-20 Haziran gecesi Fırka Komutanı Mürsel Bey, yeni görev mahalline gitmek üzere, Gence'den hareket etti. Fırka Karargâhı ise 20 Haziran günü içerisinde Gökçay kasabasına taşındı, akşama doğru Azerbaycanlı Sadık Paşa ve biraderi Hazret Bey'in evine yerleşti (Rüştü, 1934, s. 50; Süleymanov, 1999-b, s. 200; Karaköse, 2012, s. 175).

Ordu Komutanı'nın cephelerdeki muharip unsurları teftişinin somut neticesi olarak, Beşinci Kafkas Fırkası'nın diğer tabur ve bölüklerinin acil ihtiyaç olan bölgelere sevk olunması ve Azerbaycan'ın kazalarından gönüllü milis kuvvetleri toplanması kanaati oluştu. Nuri Paşa'yla görüşmelerinde yerel merciler de Berda'da 500 atlı, Aktaş'ta 2-3 bin gönüllü, Haldan'da tüfekliler ve Gence'de gönüllülerin toplanacağını taahhüt ettiler (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 7-5; Rüştü, 1934, s. 47-48).²⁶² Gence'deki Ermeni mahallesindeki gailenin izale edilmesi nedeniyle boşa çıkan Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın Kırk İkinci Bölüğü ile Dokuzuncu Alay'ın Yirmi Altıncı Taburu'ndan 2 bölüğün de yeni konuşlandırmalar çerçevesinde Müsüslü'deki Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'in emrine verilmesi düşünüldü. Dokuzuncu Alay'ın Yirmi Beşinci Taburu ise Ucar İstasyonu'na sevk edildi. Takviye kuvvetlerinin ilgili mevzilere ulaştığı günlerde, merkez cephesinde bazı ufak tefek kıpırdanmalar oldu. 20 Haziran 1918 günü Müsüslü cephesinin karşı tarafındaki Kızıl kıtaatin topçu bataryası Kafkas İslam Ordusu'nun mevzilerine 30 kadar mermi attı ve 250 kişilik piyade müfrezesiyle taarruza geçti. Onların bu saldırısına topçu atışıyla karşılık verildi ve kısa süreli çarpışma sonrasında taarruza yeltenenler geri püskürtüldü (Rüştü, 1934, s. 52).

ç. Kayabaşı Operasyonu

Şimendifer hattının kuzey ve güney cenahları ile Kura Nehri boyunca yaşanan savaflara eş zamanlı olarak, Azerbaycan'ın kuzeyinde Gürcistan ve Dağıstan ile sınırdaki Zakatala ve Şeki'de meydana gelen olaylar yüzünden yeni tehditler ortaya çıktı. Bu mıntikalardan özellikle Şeki'de işler ziyadesiyle karmaşık bir hal aldı. 17-18 Nisan 1918'de Şamahı

²⁶² Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Kaymakam Mürsel Bey'in 20 Haziran 1918'de Nuri Paşa'ya sunduğu önerilerde, Kazah'taki Yüzbaşı Sabri Efendi komutasında organize edilen 800 atlının cepheye sevk edilebileceği, sabık Kazah Kaymakamı Mehmet Bey ve Gence'de bulunan Ali Naki Bey'in 400-500 atlı cem ederek cepheye sevk edilebilecekleri yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 32; Rüştü, 1934, s. 51).

şehrini zapt eden Bolşevikler ve Ermenilerin oluşturduğu Kızıl kıtaat, sonraki aşamada kuzeybatı istikametinde ilerledi ve Nuha'nın 30 kilometre doğusundaki Kutkaşen kasabasına ulaştı. Bu hızla eğer Kutkaşen ve Nuha kasabaları Bolşeviklerin eline geçerse, Kafkasya'nın güneyi ile kuzeyini birleştiren Nuha-Ahtı Dağ Yolu tamamen kapanabilirdi.²⁶³ Nuri Paşa'nın Kafkasya'ya ulaşmasından önce buradaki savunma teşkilatını Rusya esaretinden firar eden Türk zabitlerinden Bedrettin Efendi ile Sıdkı Efendi oluşturmuşlardı. Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da ipleri ele almasından sonra bu mekanizma kısmen gözden geçirildi. Altıncı Ordu'nun kurmay subaylarından olduğu halde Musul-Tebriz rotasıyla Gence'ye ulaşarak 3 Haziran 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nun emrine giren İsmail Hakkı Bey, 7 Haziran 1918'de Şeki mıntıkasındaki organizasyonu koordine etmek üzere, Nuha kasabasına gönderildi (Berkuk, 1934, s. 8-9; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 252). İsmail Hakkı Bey ise zikredilen organizasyon üzerinde çok fazla oynamadı. Bedrettin Efendi ahalice çok sevildiğinden onu Şeki Mıntıkası Komutanı yaptı, Sıdkı Efendi'yi ise Kutkaşen'in savunmasına memur etti (Berkuk, 1934, s. 10; Süleymanov, 1999-a, s. 28-29).²⁶⁴

Cephenin Müsüslü ve Gökçay hattında yoğun çatışmalar yaşandığı günlerde özellikle Ermeni askerlerinden oluşan Kızıl kıtaat, Kutkaşen taraflarında 20 civarında Müslüman köyünü yakıp yıktı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 7-5; TTK, KO, no. 17/69, s. 8; TTK, KO, no. 17/76, v. 6). Bu esnada Zakatala ve Nuha'da teşekkül edilen gönüllü kıtaat ile onların eylemleri önlenmeye çalışıldı. Ancak gönüllülerin çabası Kızıl tehdidin tamamen izale edilemesine yetmedi. Bundan dolayı Akstafa'dan Gence'ye nakledilerek Yevlah üzerinden Haldan'a gönderilen On Üçüncü Alay'a bağlı Kırk Altıncı Tabur'un Üçüncü Bölüğü ile aynı alayın Makineli Tüfek Bölüğü'nden 4 ağır makineli tüfek, 2 toplu Schneider Dağ Topu Takımı ve istihkâm kıtasından meydana gelen özel müfrezenin bölgeye sevk olunması kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 7-5:7-5-a; Rüştü, 1934, s. 48-49).

²⁶³ Kuzey Kafkasya Ordusu Erkânîharbiye Reisi İsmail Berkuk'un eserinde Nuha-Ahtı Dağ Yolu şöyle betimlenmiştir: "Nuha-Ahtı Yolu bir patika halindedir. Bu patika birerle ve ihtiyat ile takip edilebiliyor idi. Emir Şamil'in birçok muharebelerinin mahall-i vukuu olan Salavat Dağı'nı aşarak Dağıstan'a girer, Samur Nehri'nin dik ve uçurumlu kenarını takip eder. Samur Nehri burada taşları yuvarlayarak akar. Binaenaleyh hiçbir yerde geçit vermez. Ahtı civarında Samur vadisi genişler, dağların irtifai azalır." (Berkuk, 1934, s. 11-12).

²⁶⁴ Zakatala mıntıkasında oluşturulan teşkilatın komutanlığına esaretten firar eden Türk zabitlerinden Alaettin Efendi tayin edildi (Berkuk, 1934, s. 11).

Kutkaşen taraflarında meydana gelen olaylar, küçük ölçekli bir operasyon yapılmasını gerekli kıldı. Bu operasyon öncesinde Kuzey Kafkasya Kolordusu Erkânıharbiye Reisi olarak atanan İsmail Hakkı Bey, 21 Haziran 1918'de Nuha kasabasından ayrıldı ve Nuha-Borş yoluyla yeni görev mahalline gitti (Berkuk, 1934, s. 11). Bundan sonraki dönemde operasyonun sevk ve idare edilmesi Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e havale edildi. Aktaş, Haldan ve Nuha'daki kuvvetler de onun emrine verildi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 7-5:7-5-a; Rüştü, 1934, s. 79). Söğütlü ve Kayabaşı taraflarındaki Ermeni kıtaatının tedibi ve tenkilini amaçlayan operasyon için Nuha ve Zakatala'dan toplanan 2.000 kadar milis kuvveti ile 1 piyade bölüğü, 2 top ve 4 mitralyözden meydana gelen özel müfreze sevk olundu. Operasyon öncesinde Kayabaşı'ndaki Ermenilere mektup yazıldı ve teslim olmaları talep edildi. Kayabaşı'ndaki Ermenilerin ifade edildiği üzere teslim olmayı kabul etmesinden dolayı harekâta tahsis edilen müfreze de Kutkaşen-İvanovka taraflarına sevk olundu (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 4).

d. Salyan Çarpışmaları

Haziran'ın ikinci ve üçüncü haftalarına denk gelen ilkin muharebelerden sonra Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu ile Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının sonraki çarpışmaları, Cevat Kazası'nın genelini kapsayan güney cephesinde Kura Nehri üzerindeki Salyan havalisinde vukua geldi. Buradaki çarpışmaların üç mühim gerekçesi vardı. Her şeyden önce, Cevat Kazası'nın neredeyse tamamını kapsayan Muğan ovasının ziraata müsait ve mümbit topraklarında mezru tarlalar ve bol miktarda tahıl mahsulleri mevcuttu (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 2:2-1; Süleymanov, 1999-b, s. 211-212). İkinci önemli faktör olarak, güneydeki Cevat Kazası üzerinden ilerleyen ufak bir müfreze ile Kürdemir-Bakü Demiryolu çok rahatlıkla tahrip edilebilirdi.²⁶⁵ Bahse konu sabotaj planı, Binbaşı Nazım Ramazanov'un emrine verilen müfreze ile gerçekleştirilebilirdi (ATASE, BDH, no. 5309/49, f. 3). Buna benzer şekilde, Hazar Denizi kıyısındaki Banke kasabasından gemilerle Kura Nehri boyunca hareket eden ufak bir Kızıl müfreze, çok

²⁶⁵ Bakü-Kürdemir Demiryolu'nun tahrip olunmasıyla ilgili planın fikir babası olan Nuri Paşa, 14 Haziran 1918'de Ordu Erkânıharbiye Riyasetine gönderdiği telgrafında güneyden veya Muğan taraflarından Hacıkaşul'a doğru ilerleyen ufak bir müfreze ile Kürdemir'in doğusunda demiryolunun tahrip edilmesini emretmiştir (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 14-1).

rahatlıkla Salyan üzerinden Yevlah'a ulaşarak, nehir üzerindeki köprüyü patlatabilir ve Kafkas İslam Ordusu'nun şimendifer hattıyla temin edilen ikmal hizmetini sekteye uğratabilirdi. Bu yüzden Kızıl taarruza karşı Cevat mıntıkasının genelini ve Kura havzasını savunma görevi de Binbaşı Nazım Ramazanov'a tevdi edildi. Onuncu Alay'a bağlı Yirmi Sekizinci Tabur'dan 1 bölük, Otuzuncu Tabur'dan 1 Makineli Tüfek Takımı ve 2 Rus topu onun emrine verildi. Bu müfreze 16 Haziran 1918'de Cevat mıntıkasına doğru harekete geçti (Rüştü, 1934, s. 43; Yüceer, 1996, s. 88; Süleymanov, 1999-b, s. 211-212) ve 18 Haziran 1918 tarihinde sabah saat 8'de Mollakent'in 6 kilometre kuzeyindeki vapur iskelesine ulaştı. 19 Haziran 1918'de buradan Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına gönderdiği telgrafında, emrindeki topçu takımı efradının eğitimsiz ve disiplinsiz olduğunu bildiren Nazım Bey, topçu eğitmeni ve subay gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 366/1461, f. 3). Sonraki günlerde Nazım Ramazanov'un müfrezesini güçlendirme kararı alındı ve Dokuzuncu Alay'a bağlı Yirmi Altıncı Tabur'un 2 bölüğü ve kısmen noksan olan Makineli Tüfek Takımı, 24 Haziran 1918'de Bergüşat-Mollakent üzerinden Cevat mıntıkasına gitmek üzere yola çıkarıldı (ATASE, BDH, no. 5308/45, f. 42; Rüştü, 1934, s. 58). Nazım Ramazanov'un emrindeki kuvvetlerin tamamı ise doğrudan Müsüslü Müfrezesi Komutanlığına raptedildi (Rüştü, 1934, s. 55, dn. 1).

Kafkas İslam Ordusu'nun Cevat mıntıkasına müfreze sevkini müteakiben, 26 Haziran 1918 günü 2.000 piyade, 6 top, 12 makineli tüfek, 2 zırhlı vapur ve 4 nakliye gemisinden meydana gelen Kızıl kıtaat, Kura Nehri'nin Hazar Denizi'ne kavuştuğu yerde bulunan Banke kasabasından harekete geçti ve nehrin her iki yakasındaki köyleri tahriple Salyan'ın 3 kilometre mesafesine kadar yaklaştı (Rüştü, 1934, s. 90; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 564; Bal, 2010, s. 197; Karaköse, 2012, s. 178; Görüryılmaz, 2015, s. 195).²⁶⁶ 27 Haziran 1918 günü saat 10 sularında Salyan yakınlarındaki Karabucak üzerinden ilerleyerek Surra köyüne ulaştı. Bu köy etrafında Nazım Ramazanov Müfrezesi'nin keşif koluyla karşılaşıldı. Yaklaşık 2 saat süren çarpışma sonunda keşif kolu Surra'dan çekilmeye zorlandı (İbrahimov, 1957, s. 481; Süleymanov, 1998, s. 101-102; Süleymanov, 1999-b, s. 212; Zeynalli, 2010, s. 78-79). Kızıl kıtaat ise 27-28 Haziran

²⁶⁶ Rüştü Türker'in Salyan'a saldıran Kızıl kıtaatin mevcudu ve teçhizatıyla ilgili kayıtları çelişkilidir. Eserinin başka bir sayfasında Kızıl kıtaatin asker mevcudunun 200 piyade ile süvariden ibaret olduğunu ve 6 top, 5 makineli tüfek, 2 zırhlı vapur ve 4 nakliye gemisiyle teçhiz olunduğunu bildirmiştir (Rüştü, 1934, s. 76). Kızıl Kıtaat saflarında 300 İranlı Müslüman ve 200 Rus da savaşımlara katılmış, geri kalanı ise Ermenilerden ibaret olmuştur. Gemilerdeki müstahdemin ekseriyetini Ruslar, az bir kısmını ise Müslümanlar teşkil etmişlerdir (Rüştü, 1934, s. 91).

gecesini Karabucak ile Surra arasında geçirdi, sabah saat 4'ten itibaren top atışları eşliğinde ilerleyişine devam etti.²⁶⁷ Arapkardeşbeyli köyü yakınlarında şiddetli çarpışmalar vukua geldi, 2 top ve 2 makineli tüfekle bulundukları mevkiî savunan Ramazanov Müfrezesi unsurları, 2 saatlik çarpışmadan sonra, Arapkardeşbeyli köyünden de çekildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 540, s. 508; İbrahimov, 1957, s. 481; Süleymanov, 1998, s. 102; Süleymanov, 1999-b, s. 212).

29 Haziran 1918 günü Cevat'a ulaşan Yirmi Altıncı Tabur'un bölükleri, Salyan etrafında zor koşullarda bulunan Ramazanov Müfrezesi'nin imdadına yetişti (Rüşti, 1934, s. 76). Bu suretle muharebe imkânları genişleyen müfrezeden Salyan'daki unsurları takviye amacıyla 1 piyade bölüğü, 2 makineli tüfek takımı ve 1 dağ topundan ibaret yardımcı kuvvet gönderildi. 29 Haziran-2 Temmuz 1918 tarih aralığında Salyan havalisindeki çarpışmalarda Kızıl kıtaatın ilerlemesi tamamen durduruldu ve ardından Banke kasabasına doğru püskürtüldü. Salyan havalisinde vukua gelen çarpışmalarda Ramazanov Müfrezesinin piyade kıtaatından 3 asker şehit oldu, 2 asker yaralandı. Müfreze emrindeki milis kuvvetinden ise 10 asker şehit oldu, 15 asker yaralandı. Kızıl kıtaatın savaş meydanındaki kaybı 132 asker oldu, toplam zayıatı 600 civarındaydı (Rüşti, 1934, s. 91; Yüceer, 1996, s. 88; Süleymanov, 1999-b, s. 213; Karaköse, 2012, s. 178; Görüryılmaz, 2015, s. 198).²⁶⁸ Çarpışmalar sırasında 30 sandık Rus piyade cephanesi, 1 seyyar mutfak, bir miktar kablo ve başkaca eşyalar ganimet olarak ele geçirildi (Rüşti, 1934, s. 91; Görüryılmaz, 2015, s. 198).

2.2. KARŞI TAARRUZ

1918'in Haziran ayının son haftasından itibaren harekât bölgesinin bütün cephelerindeki Kızıl taarruz tamamen durduruldu. Ardından muharebe stratejisinde köklü değişiklik meydana geldi ve Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları savunmadan topyekûn

²⁶⁷ Kura Nehri'nde yüzen Kızıl donanmaya ait Demosfen gemisini kaptanı, Ali Bayramov idi (İbrahimov, 1957, s. 481; Ebilov, 1999, s. 35-36; Görüryılmaz, 2015, s. 199). Sol Sosyalist İhtilalcilere yakın olan bu politikacı, gemi kaptanı vasfıyla Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'na katılarak, Azerbaycan'ın Cevat, Lenkeran ve Şamahı kazalarında Sovyet düzeninin tesis edilmesi için çalışmıştır (*Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası*, 2004, c. 1, s. 250).

²⁶⁸ Salyan'daki çarpışmalarda Kızıl Kolordu'daki Taşnak zabitlerin komutasındaki Ermeni birliklerinin katliam ve yağmalarından dolayı sivil halk çokça zarara uğradı. Özellikle Beşinci Tabur Birinci Bölük Komutanı Danilov'un emriyle sivil halka ateş açıldı ve köylülerinin emlaki talan edildi (İbrahimov, 1957, s. 482; Süleymanov, 1998, s. 102; Süleymanov, 1999-b, s. 213).

taarruza geçti. Karşı taarruz döneminde harekete geçen müttefik Almanya, elindeki türlü politik ve askeri enstrümanı kullanarak, Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlemesini durdurmaya çalıştı. Diplomasi cephesinde sıkı Alman baskısının geçerli olduğu karmaşık ortamda gerçekleşen karşı taarruzun ilk dalgası 27-30 Haziran 1918 tarih aralığında yapıldı ve kuzey cephesindeki Gökçay havalisinde yapılan savaşlarda Kızılıllar tamamen yenilgiye uğratıldı. Karşı taarruzun ikinci dalgası 6-14 Temmuz tarihleri arasında yaşandı, kuzey cephesindeki Aksu ile merkez cephesinde Kürdemir ve Kerrar istasyonlarındaki Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun muharip unsurları tüm mevzilerden sökülüp atıldı.

2.2.1. Müttefikliği Sınayan Operasyonlar

Beşinci Kafkas Fırkası'nın Bakü muharebe cephesine sevk olunması, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı senelerindeki müttefiki Almanya'nın sert muhaelefetiyle karşılaştı. Almanya Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg, fırkanın geri alınması veya harekâta hiç değilse Alman kıtaatının da katılımıyla yürütülmesinde ısrarcı oldu. Almanların taleplerini taktik manevralarla defeden Başkomutan Vekili Enver Paşa, yüksek gizlilik işaretiyle gönderdiği telgraflarında harekâtın odaklanılan hedefe ulaşınca kadar devam ettirilmesini emretti. Söz konusu emrin gereği yerine getirildi, 27-30 Haziran 1918 tarih aralığında Gökçay havalisinde meydana gelen savaşlarda Kızıl Kolordu'nun taarruzu tamamen durduruldu ve demiryolunun kuzeyindeki Kızıl kıtaat Aksu taraflarına çekilmek zorunda kaldı. Kolordunun muharebe potansiyelindeki erimeden dolayı ehvenişer olarak görülen Albay Lazar Biçerahov komutasındaki Kazak Müfrezesi'nin İran'ın kuzeyinden Bakü cephesine geçmesine izin verildi. 3-4 Temmuz 1918 tarihleri arasında Enzeli'den feribotlarla Elet limanına taşınan Kazak Müfrezesi, 7-8 Temmuz gecesi Kürdemir'e sevk olundu ve demiryolu hattı üzerindeki Kızıl kıtaatin sağ cenahına konuşlandırıldı. Beşinci Kafkas Fırkası'nın kayıplarını telafi edilmesi ve muharip kuvvetinin artırılması ise bir hayli çetrefilli süreç sonrasında mümkün oldu. Enver Paşa'nın taktikleri ve manevraları sayesinde Alman askeri mekanizmasının muhalefetini bertaraf etmenin etkili yolları bulundu.

a. Muharebe Dengesi

Muharebe cephesindeki çarpışmaların seyredildiği birkaç günlük mola döneminde her iki taraf muharip gücünü takviye etti ve savunma mekanizmasını gözden geçirdi. Gence harekâtının mümkün olmadığını idrak eden Kızıl Kolordu, özellikle Müsüslü-Gökçay hizasından itibaren Bakü'ye doğru üç savunma hattı teşkil etmeye koyuldu. Birinci savunma hattı Kura Nehri ve etrafındaki bataklıklardı. Şimendifer hattı da bu bataklıklar arasından geçmekteydi. Şimendifer hattının tahrip edilmesi halinde teknik malzemeler ve istihkam kıtaatından yoksun olan bir ordunun ilerlemesi çok zor olurdu. İkinci savunma hattı Hacıkabul İstasyonu ile Aksu Dağları çizgisinde olup, siperler ve tel örgüleriyle güçlendirilmekteydi. Üçüncü savunma hattı ise Bakü etrafındaki eski istihkâmlardı. Bu istihkâmlar da tel örgülerle tahkim edilmekteydi (*ASİQUBM*, 1960, no. 532, s. 504).

Sözü edilen tahkimata ek olarak, Kızıl Kolordu'nun çok sayıda askere ihtiyacı vardı. Bu nedenle Bakü'nün Astoria otelinin 21 numaralı odası kayıt bürosuna dönüştürüldü. Bakü'deki Bolşevizm taraftarlarına hitaben 21 Haziran 1918'de genel bir duyuru yapıldı ve Kızıl Kolordu'ya bağlı Birinci Demir Müfreze'ye kayıtlanmalar maksimum düzeyde teşvik edildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 527, s. 495). Kolorduya katılmayı teşvik amaçlı önemli bir etken olarak, Maarif Komiseri Nadejda Kolesnikova'nın 22 Haziran 1918 tarihli direktifiyle ordu mensuplarının çocuklarının eğitim masraflarından muaf oldukları açıklandı (*ASİQUBM*, 1960, no. 529, s. 497). 22 Haziran 1918'de Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu Askeri Şurası'nın acil ihtiyaçlarında kullanılmak üzere 5.000 pud yakıt tahsis edildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 530, s. 497).

İfade edilenlere ilaveten, Vladimir Lenin'in direktifiyle Bakü'deki muharip unsurları desteklemek amacıyla Ter-Gabrielyan ile gönderilen 4 zırhlı otomobil, 13 uçak, çokça cephe ve mühimmat 23 Haziran 1918'de Bakü'ye ulaştı (*ASİQUBM*, 1960, no. 531, s. 497; Qafarov, 2011, s. 227). Bu olaydan bir gün sonra (24 Haziran 1918) çıkarılan kanun gereğince 1893-1897 doğumluların zorunlu askerlik hizmetine celbine başlandı (İbrahimov, 1957, s. 487; Suny, 1990, s. 264-265, dn. 35; Süleymanov, 1999-b, s. 198; İsgenderov, 2008, s. 67). Cephelelerdeki büyük çatışmalar öncesine denk gelen tüm bu gayretler neticesinde Bakü Komünü'nün emrinde tahminen 20.000 askerden oluşan bir

kolordu teşekkül etti.²⁶⁹ Kolordu mevcudunun yaklaşık %60 ila %70'i Ermenilerden ibaretti. Zabitlerin birçoğu mefkûre düzleminde Taşnaksutyün Fırkası'na mensuptu. Bu zabitler Bakü Komünü'ne sadakatle hizmet ettikleri sürece herhangi bir sorun teşkil etmemekle birlikte, güvenilir değillerdi ve İngilizlere meyletmeleri her daim mümkündü (*ASİQUBM*, 1960, no. 532, s. 503-505; Suny, 1990, s. 264).²⁷⁰

Bolşevikler, Taşnaklar ve diğer unsurların oluşturduğu Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu, az önce ifade edilenlerden görüldüğü üzere, tam şekilde muharebe sahasına konsantre olmuş haldeydi. Kızıl Kolordu ile mücadele halinde olan Kafkas İslam Ordusu'nun 22 Haziran 1918 tarihi itibarıyla muharebe potansiyeli ise şöyleydi:

Tablo 20. Kafkas İslam Ordusu'nun Muharebe Potansiyeli (22 Haziran 1918)²⁷¹

		Beşinci Kafkas Fırkası	Azerbaycan Kıtaatı	Toplam:
Personel Mevcudu	Zabit	330	34	364
	Asker	7.403	826	8.299
Hayvan Mevcudu	Binek	539	306	845
	Koşum	208	78	286
	Mekkâre	1.060	51	1.111
	Öküz	38	-	38
	Merkep	104	-	104
	At Arabası	13	-	13
Silah	Tüfek	4.342	605	4.947
	Makineli Tüfek	36	21	57
	Kesici Silah	3.945	322	4.267
	Top	14	6	20
Cephane	Tüfek	847	100	947
	Fişegi	Adet	1.720	11.764
	Top	Dâne	472	1.273
	Cephanesi	Şarapnel	528	1.818
	El Bombası	1.739	-	1.739
Muhabere	Telefon	81	-	81
	Kablo	144	-	144
Tahkim Edevatı	Kazma	520	-	520
	Kürek	1.412	-	1.412
	Balta	225	-	225
	Tel Makası	169	-	169
	Portatif Çadır	3.242	-	3.242

²⁶⁹ 19 Haziran 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanlığından Başkomutanlık Vekâletine çekilen telgrafta, Kızıl Kolordu'nun asker mevcudunun 18.000 civarında olduğu tahmin edilmiştir (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 29-1).

²⁷⁰ Bakü'deki Ermeni Milli Şurası'nı temsilen 23 Nisan 1918'de Tümgeneral Lionel Dunsterville'in Hemedan'daki karargâhını ziyaret eden Doktor Araratyan, Bakü'ye asker gönderilmesini talep etti. Dunsterville'in emrinde henüz yeterli sayıda asker olmadığından herhangi eylem yapılmadı (Dunsterville, 2016, s. 122). Söz konusu görüşmeden haberdar olan Enzeli'deki Bolşevik örgütlenmesinin başındaki Aleksandr Çelyapın de Taşnakların İngilizlerle tesis ettikleri gizli irtibat hususunda Stepan Şaumyan'ı 19 Haziran 1918'de bilgilendirdi (Hesenov, 1993, s. 113). 1918'in Temmuz ayı ortalarında dava vekili S. A. Ter-Gazarov adlı temsilcisini Dunsterville'e gönderen Ermeni Milli Şurası, İngilizleri tekraren Bakü'ye davet etti (Hesenov, 1993, s. 113; Rathauzer, 1928, s. 207).

²⁷¹ Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharebe potansiyeliyle ilgili bilgi için bkz. Rüştü, 1934, 5. Kafkas Fırkası'nın 22.6.1334 Tarihindeki Muhtasar Bütün Kuvvet Cetveli.

Beşinci Kafkas Fırkası ile Azerbaycan kıtaatının muharip ve muharebe destek unsurları ile Azerbaycan kazalarından yenice toplanan gönüllüler, geniş ölçekli Gökçay savaları öncesindeki son hafta boyunca peyderpey cephe hattına sevk olundu ve lüzum görülen mevzilere konuşlandırıldı.²⁷² Merkez cephesindeki Altmışınca Tabur ile Azerbaycan kıtaatının tamamına Müsüslü Müfrezesi adı verildi. Müsüslü'deki kuvvetlerin komutanı olan Kaymakam Mehmet Nazım Bey ordu karargâhına çekildiğinden boşalan Müsüslü Müfrezesi Komutanlığına Kaymakam Habip Selimov tayin edildi (Rüştü, 1934, s. 55-57). Azerbaycan kıtaatına benzer biçimde Beşinci Kafkas Fırkası da yeni yapısal düzenleme çerçevesinde emir komuta zincirinde Kafkas İslam Ordusu strüktüründeki Azerbaycan Kolordusu'na raptedildi (ATASE, BDH, no. 5307/35, f. 7; Rüştü, 1934, s. 58).

b. Alman Freni

Beşinci Kafkas Fırkası'nın Azerbaycan'a sevk olunarak harekât bölgesine konuşlandırılmasından sonra, önceki sayfalarda belirtildiği üzere, müttefik Almanya'nın Kafkasya siyasetinde gözle görülür değişiklik oldu ve fırkanın Bakü'ye doğru ilerleyişine Bolşevikler kadar Almanlar da muhalefet ettiler. Bu hususla ilgili hoşnutsuzluğun belirgin ifadesi olarak, Kafkasya Demiryollarının Gürcistan'dan geçen kısmı askeri nakliyata kapatıldı. Borçalı Kazası'nın geneline hak iddiasında bulunan Gürcülerin Sadaklı İstasyonu'na kadar inmeleri teşvik edildi ve Kafkas İslam Ordusu'nun ikmal hattının sekteye uğraması için fazlaca çaba harcandı. Müttefik Almanya'nın başvurduğu tüm enstrümanların neticesiz kaldığı politik ortamda şaşkınlık uyandıran hamle, Bakü harekâtına Alman askerinin de katılmasıyla ilgili özel talep oldu. Almanların bu talebine özellikle Şark Ordular Grubu Komutanı Mehmet Vehip Paşa itiraz etti. Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın telgrafına verdiği 11 Haziran 1918 tarihli yanıtında, Bakü harekâtına Alman askerinin katılmasına karşı olduğunu şöyle beyan etti:

²⁷² Azerbaycan kazalarından toplanarak 25-26 Haziran 1918 tarihlerinde cephe hattına sevk edilen gönüllülerle ilgili bazı kayıtlar günümüze ulaşmıştır. Cavanşir mıntıkası ve Berda havalisinde toplanan gönüllülerin Yevlah üzerinden Bergüşat İstasyonu'na, Aktaş'ta toplanan en azı 500 atlının Gökçay'a, Kazah'ta toplanan 200 atlı ve 200 piyadenin trenle Bergüşat İstasyonu'na sevk olunması uygun görülmüştür. Gökçay savaşlarının başladığı 27 Haziran 1918'de Berşüşad'daki Gence gönüllülerinden 119 süvari ve 188 milis piyadesi Müsüslü Müfrezesi emrine verildi (Rüştü, 1934, s. 57-59). 29 Haziran 1918'de ise Gence ve havalisinden toplanacak olan 1.000 kadar atlının Beşinci Kafkas Fırkası emrine verilmesi uygun görüldü (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 4).

“... Bakü’ye karşı yapılacak harekâta Alman askerinin iştiraki katiyen ve kâtibe-i caiz ve mümkün değildir. Tiflis’ten cenuba doğru ilerleyen Alman kıtaatının İslam ahali üzerine yaptıkları muamele-i vahşiyane Almanların İslam muntıkası dâhiline girmelerini haram kılmış ve askerimizle yan yana gitmeleri imkân ve ihtimallerini büsbütün nez’ ü kal’ eylemiştir. Hiçbir zaruret-i siyasiye bunun fiilen ve maddeten tatbik için askerinin vicdan-ı umumisinde bir nokta-ı kabul bulamaz. Bu şahsi bir kanaatim değildir. Almanların tevlid ettikleri bir tesir-i tabiidir ki bunun ref’ ü izalesine ne bendenizin ne de aherin kudreti ulaşamaz. Alman Müfrezesi Azerbaycan’a girer ise oradaki İslam ahali onları boğar. Henüz bu dakikada İslam murahhasların Tiflis’ten yağdırdıkları ateşin feryadları elimde ve gözümün önündedir. Askerimiz Almanları İslamların gayz u intikamı elinden kurtaramaz. Bu nass-ı kati kadar sarih ve barizdir. Hariciye Nezaretinin mütalaası gayr-i variddir. Almanlar Gürcistan’ı himayeleri altına ve umur-ı askeriye ve mülkiyesini yed-i kudretine almakla Ruslara karşı bizim alacağımız vaziyeti bizden evvel almış oldu. Almanlar Şarki ve Şimali Kafkasya işlerine karışmasınlar da Gürcistan’ı isterlerse zamime-i mülk eylesinler, bize dokunmaz. Biz de bundan dolayı infial duymayız ve kıskanmayız. Maa-haza Bakü işini yalnız başımıza ve süratle halle çalışacağım...” (TTK, KO, no. 12/149, v. 11-13, s. 2-4).

Kafkasya’nın yer altı ve yer üstü kaynaklarının müttefik Almanya’nın tarafından kullanılması, Mehmet Vehip Paşa’nın kanaatine, Osmanlı Devleti aracılığıyla mümkün olabilirdi. Bunun aksine vuku bulacak bir durum, Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’daki prestijine halel getirebilirdi (TTK, KO, no. 12/149, v. 16, s. 7). Aslına bakılırsa, söz konusu dönemin Alman siyasetinin karar makamları, özellikle Kafkasya meselesinde müttefiklik hukukunu gözetmekten çok uzaktılar. Siyasetçilerin katı tutumundan kaynaklanan gelişmelere bir süre sonra Almanya Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg da müdahil oldu ve Kafkasya’daki Türk kıtaatının geri alınması hususunda Başkomutan Vekili Enver Paşa üzerinde baskı kurmaya başladı (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 3, s. 1; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 421). Hindenburg’un talebini değişik manevralarla savuşturmaya çalışan Enver Paşa ise Azerbaycan teşkilatının oluşturulmasından sonra Almanya ile mutabık kalınan bir tarihte Beşinci Kafkas Fırkası’nın geri alınacağını beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 5, s. 1; TTK, KO, no. 21/68, v. 1).

Almanya-Osmanlı askeri mahfillerinde zikredilen eksende tartışmalar yaşandığı günlerde (tam olarak 22 Haziran 1918 sabahı saat 7 sularında) dost veya düşman olduğu belirsiz olan bir uçağın Gence semalarından uçarak Bakü’ye doğru gittiği görüldü (Rüştü, 1934, s. 53). Bakü’deki Salyan Kışlası yakınlarına inen uçağın 2 subaydan oluşan uçuş ekibi, Bakü Komünü’nün asayiş güçleri tarafından tutuklandı. Sorgulama sırasında uçağın Tiflis’ten kalktığı ve Alman Askeri Heyeti’nin vesikasını taşıyan ekibin Bakü’deki Alman ve Avusturya-Macaristanlı savaş esirlerinin durumunu araştırmak amacıyla

geldiğiyle ilgili genel bilgi elde edildi.²⁷³ Alman subayların cesurane hareketi, Bolşeviklerde tecessüs uyandırdı. Tiflis'e dönmek için benzin talep etmelerini ise şaşkınlıkla izlediler. Onların bu talebi karşılanmadı, uçağa el konuldu, uçuş ekibi de 4 asker refakatinde Moskova'ya gönderildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 531, s. 499-500; no. 533, s. 505; no. 542, s. 509). Önceden haber verilmeden Bakü'ye iniş yapan uçaktaki Alman ekibinin seyahat amacı, akılları ziyadesiyle karıştırdı.²⁷⁴ Bu meseleyle ilgili yapılan derinlemesine soruşturmada, şehirdeki 1.000 civarında Alman savaş esirinin silahlandırılarak Bakü'nün içeriden zapt edilmesinin mümkün olup olmadığının öğrenilmesi amacıyla gönderildiği hususunda genel bir kanaat oluştu (Süleymanov, 1999-b, s. 213-214).²⁷⁵

Kress Paşa komutasındaki Alman Askeri Heyeti'nin sonraki hamlesi, Avusturyalı kaymakam komutasında 2 Alman mülazım ve 25 Alman askerden oluşan ufak bir müfrezenin Gence'ye gönderilmesi oldu. Ancak müfrezedeki Alman askerleri, Poylu köprüsünün kuzeyinde bekletilerek, Azerbaycan topraklarına bırakılmadılar. Sadece birkaç temsilciden oluşan heyetin Gence'ye gitmesine izin verildi. Gence'de Nuri Paşa ile görüşen heyet, Kress Paşa ile Avusturya ve Bulgar murahhasların imzasını muhtevi mektubu ona sundu. Kürdemir taraflarında meydana gelen çarpışmalardan ve Bakü'ye taarruz amacıyla yapılan hazırlıklardan dolayı rahatsızlığın ifade edildiği bu mektupta, söz konusu taarruzun Bakü'deki petrol ve gaz ocaklarını tahrip edebileceğinden endişe duyulduğu yazılıydı. Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki İttifak Devletleri diplomatlarına verdiği resmi teminata ve Enver Paşa'nın yazılı emirlerine rağmen böyle bir harekâtın yapılması protesto edilmekte ve ileride vukuu muhtemel gelişmelerden Nuri Paşa'nın sorumlu olduğu bildirilmekteydi. Bu talepler karşısında Nuri Paşa da harekâtın

²⁷³ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili raporunda Bakü'ye iniş yapan uçakla ilgili notu şöyledir: "... Bu günlerde Alman esirlerini almak bahanesiyle Bakü Bolşevikleri ile anlaşmak üzere gönderdikleri heyet-i murahhasanın cepheyi geçmemesi üzerine diğer bir heyeti tayyare ile Tiflis'ten Bakü'ye göndermişlerdi..." (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-8, s. 7-8; TTK, KO, no. 17/69, s. 7-8; TTK, KO, no. 17/76, v. 5-6; Budak, 1998, s. 76)

²⁷⁴ 23 Ağustos 1918 tarihli bir gazete haberinde Alman subayların Moskova'daki Karşı Devrimle Mücadele Komitesi'nin karargâhında sorgulandıktan sonra serbest bırakıldıkları yazılıdır (BOA, HR.SYS, no. 2456/35, v. 2).

²⁷⁵ Çeşitli manevralarla Bakü'de kendisine ekonomik imtiyaz sağlamaya çalışan Almanya, Bakü meselesinde Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti dışındaki neredeyse bütün mercilerle her türlü pazarlığa açıktı. Söz konusu dönemde Almanya'yı ziyaret ederek Bakü sorununu Gürcistan lehine çözmeye çalışan Dışişleri Bakanı Akaki Çhenkeli, 24 Haziran 1918'de Tiflis'e telgraf çekerek, Berlin Hükümeti'nin Bakü'nün Gürcistan toprakları arasına dâhil edilmesine karar verdiğini ve bölgedeki doğal kaynakların işletilmesinde Gürcülere yardım etmeye hazır olduğunu bildirmekteydi (Sunny, 1990, s. 278).

durdurulmasıyla ilgili üstlerinden henüz bir emir almadığını beyan etmekle yetindi. 26 Haziran 1918’de ise heyetin iletmiş olduğu mektubun içeriği ile Gence’deki görüşmenin ayrıntılarını Şark Ordular Grubu Komutanı Mehmet Vehip Paşa’ya iletmiş (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-9; *ATBD*, 148, belge no. 31, s. 95). Bu telgrafının bir suretini de aynı gün içerisinde Başkomutan Vekili Enver Paşa’ya göndermiş.²⁷⁶

Dünya Savaşı’nın zorlu saha koşullarında omuz omuza savaşan her iki ordunun komuta kademesi arasında yaşanan tartışmalardan görüldüğü üzere, Bakü harekâtı yüzünden Osmanlı-Alman ilişkilerine güvensizlik ve gerilim egemen oldu. Üçüncü Ordu strüktüründe olduğu halde Brest-Litovsk Konferansı’nda belirlenen sınırların ilerisine sevk olunan Beşinci Kafkas Fırkası’nın yürüttüğü operasyonların Bolşevik Rusya ile yapılan anlaşmayı ihlal edeceğini ve yeni savaş çıkaracağını gerekçe gösteren müttefik Almanya, Güney Kafkasya’daki tüm muharip unsurların geri alınmasında ısrarcı oldu. Bu politikanın mimarlarından Almanya Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg, Enver Paşa’ya verilmek üzere, 27 Haziran 1918’de Osmanlı Erkânıharbiye Reisi General Hans von Seeckt’e çektiği şifreli telgrafında Üç Sancak ilerisindeki Türk askerinin 20 Temmuz 1918’e kadar Güney Kafkasya’dan geri alınarak İngilizlere karşı Irak ve Kuzey İran cephelerine sevk olunmasını talep etti. Bakü Eyaleti’nin batı kısmı ile Şamhor Nehri’nin batı kısmı hariç olmak üzere, Gence Eyaleti’nde Kafkas Azerbaycanı namına milli askeri teşkilat oluşturulabilirdi. Bu teşkilat hiçbir şekilde Terter ve Kura nehirleriyle sınırlandırılan hattın ilerisine geçmemeliydi. Askeri unsurların oluşturulması ve eğitilebilmesi için gerekli olan talim ve terbiye heyetleri de tahdit edilen hudut dâhilinde kalabilirdi. Bakü’ye karşı askeri önlemler alınmasına hiçbir lüzum yoktu. İleride böyle bir harekâtın gerekli olup olmadığına ve gerekli olduğu takdirde nasıl olacağına ilişkin kararı da Umumi Harp Başkomutanlığı almalıydı (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 11, s. 1-2). Alman harbiye teşkilatının komutanları, ifade edilenlerden de görüldüğü üzere,

²⁷⁶ Türk-Alman ilişkilerine gerilim hâkim olduğu günlerde Şark Ordular Grubu’nun komuta kademesinde değişiklik oldu, Mehmet Vehip Paşa’dan boşalan Şark Ordular Grubu Komutanlığı görevini 29 Haziran 1918’den itibaren vekaleten Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa üstlendi. Alman baskısının fazlaca atış gösterdiği böylesine kritik ortamda Bakü harekâtının sürdürülmesini özellikle önemseyen Enver Paşa ise Mehmet Esat Paşa’ya gönderdiği 30 Haziran 1918 tarihli telgrafında Kress Paşa’nın oyalanması için şöyle bir formül geliştirdi: “Eğer Kress, Nuri Paşa’ya Bakü’ye hücumunun tevkif edilmesi emrinin verilip verilmediğini sorarsa siz böyle bir emrin 2 gün evvel geldiğini ve posta ile Nuri Paşa’ya gönderdiğinizi bildiriniz ve dediğim gibi eğer hareket işi devam ediyorsa emrin Nuri’ye geç varmasını temin ediniz veya almış ise mesuliyeti üzerine alarak Nuri harekete devam etsin.” (TTK, KO, no. 7/77, v. 4).

Osmanlı harbiye teşkilatına kendi katı kurallarını empoze etmekteydiler.²⁷⁷ Fakat bahsedilen kuralların saha koşullarında hiçbir kıymetiharbiyesi yoktu. Gün içerisinde yaşanan saatin koşullarına göre değişiklik arz eden muharebe meydanının kendi kuralları vardı. Nitekim Haziran'ın son haftasında meydana gelen olaylar yüzünden sahadaki ve masadaki bütün hesaplar altüst oldu.

c. Gökçay Savaşları

1918'in Haziran ayının son haftasında Müsüslü ve Gökçay cephelerindeki Kafkas İslam Ordusu unsurları genel taarruz hazırlığındaydı. Bu taarruzun başlıca amacı, kapsamlı operasyonla merkez ve kuzey cephelerindeki Kızıl Kolordu'nun bütün unsurlarına ağır darbe vurmak ve Bakü'ye doğru çekilerek yeni direniş oluşturmalarını engellemekten ibaretti. Taarruz tarihi olarak, 28 Haziran 1918 günü belirlenmişti. Taarruz planlamasının karşı tarafa sızmasının engellenmesi amacıyla Gökçay kasabesindeki bütün Ermeniler, fırka karargâhı karşısındaki Ermeni Doktor Aleksandr'ın evine toplatılarak, gözetim altına alındılar (Rüştü, 1934, s. 58; Yüceer, 1996, s. 86; Görüryılmaz, 2015, s. 167). İfade edilen sıkı önlemlere rağmen taarruz hareketiyle ilgili bilgiler bir şekilde karşı tarafa sızdı ve Kafkas İslam Ordusu'ndan daha erken davranan Kızıl Kolordu, 27 Haziran 1918 günü Gökçay'a doğru taarruza geçti (*ASİQUBM*, 1960, no. 539, 542, s. 508-509; *Hümmet*, 92, s. 1). Kızıl Kolordu'nun 3 piyade taburu, sabahleyin saat 6 sularında demiryolunun kuzeyindeki cephede Gökçay-Karameryem şosesi üzerinden ve şosenin kuzeyinden, 2 piyade bölüğü ise daha kuzeyden Onuncu Alay cephesine ve sol cenahına yakınlaştı. Müsüslü karşısındaki merkez cephesinde ise 150 kadar piyade ve 20 kadar süvari, savunma mevkielelerinden çıkarak, Orta Şilyan geçidine doğru ilerledi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 46).²⁷⁸

²⁷⁷ Almanya Hariciye Nazırı Richard von Kühlmann'ın 1918'in Haziran ayının son haftasında Reichstag'daki konuşmasında en son gelişmelerle ilgili açıklaması şöyleydi: "... Türk Ordusu kendisine emin bir vaziyet temini maksadıyla Brest-Litovsk Muahedenamesi ahkâmı haricinde olarak Türkiye'ye hiçbir zaman ilhak edilemeyecek veya müddet-i medide işgal edilemeyecek olan bir takım yerlere kadar ilerlemişlerdir. Tarafeyn erkân-ı harbiyesi bundan tevellüd eden neticeyi dur u diraz müzakere etmişlerdir. Son aldığımız malumata nazaran Türk Ordusu'nun ileri hareketi tevkif edilmiştir..." (Atı, 241, s. 4).

²⁷⁸ Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Kaymakam Mürsel Bey'in 283 numaralı raporundaki tahminlere göre, 27 Haziran 1918 tarihli taarruzda Kızıl Kolordu'nun toplam mevcudu 7-8 piyade taburu, Müsüslü cephesi hariç olmak üzere, 11 top ve 12-14 kadar makineli tüfekten ibaretti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 46-1).

Bahsedilen gelişmeler üzerine 1 kudretli batarya ile takviye edilen Onuncu Alay'ın Gökçay-Karameryem şosesinin kuzeyinde, On Üçüncü Alay'ın da bu şose ile Bıdır köyü arasında önlemler alması ve gerekli olduğu halde şiddetle mukabelede bulunarak taarruza geçmesi emredildi. Lekiciplak ile Karahızır mıntıklarındaki milis süvarileri ve piyadeler, Veyselli üzerinden Alhasava köyüne doğru ilerleyerek, Kızıl kıtaatın yan ve gerilerine taarruz etmeli ve hatta mümkün olursa Aksu-Karameryem şosesini kapatmalıydı. Ucar'daki Fırka İstihkâm Bölüğü ile Bergüşat'taki Gence gönüllülerinden 119 süvari ile 188 milis piyadesi ise Müsüslü Müfrezesi emrine verildi. Şose üzerinden ve kuzeyden ilerleyen Kızıl kıtaatın saat 10 sularında Onuncu Alay'ın sol cenahını kuşatmaya çalışması üzerine, Dokuzuncu Alay strüktüründe olduğu halde fırka yedek kuvveti olarak Gökçay'da tutulan Yirmi Beşinci Tabur, Onuncu Alay'ın emrine verilerek, şose boyunca harekete geçirildi. Onuncu Alay'a bağlı olduğu halde On Üçüncü Alay'ın cephesinde bulunan Yirmi Dokuzuncu Tabur, muharebe koşullarından dolayı Onuncu Alay cephesine alınamayarak, On Üçüncü Alay'ın emrine terk edildi. Buna karşılık, On Üçüncü Alay strüktüründeki Kırk Altıncı Tabur, Onuncu Alay'ın emrine verildi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 46; Rüştü, 1934, s. 59).

Bütün bu sevkیات ile konuşlandırmalar sonucunda Gökçay-Karameryem şosesinin sağ ve sol tarafındaki cephe hattı mümkün mertebe sağlama alındı. Benzer önlemler, şimendifer hattının sağ ve sol taraflarındaki mevziler boyunca uzanan merkez cephesi için de gerekli oldu. Müsüslü Müfrezesi karşısındaki Orta Şilyan geçidindeki Kızıl kıtaatın ilerleyişi etkili piyade ve topçu ateşiyle durduruldu. Bunun ardından şimendifer hattının kuzeyi ile On Üçüncü Alay'ın sağ cenahı arasında ilerleyen 500 kadar Kızıl piyadenin Şeker köyü üzerinden Bıdır köyüne yaklaştığı ve 150 kadar süvarinin ise Alikent'e girdiği görüldü. Bu yüzden Gökçay'ın kuzeyindeki bir bölük kadar milis atlıları ile Gökçay'daki Aktaş Milis Kuvveti, On Üçüncü Alay'ın sağ cenahına sevk edildi. Müsüslü Müfrezesi emrindeki bir piyade bölüğü ile bir süvari bölüğü ve 119 milis süvarisi ile 188 milis piyadesi ise Alikent istikametine gönderildi. Lekiciplak ve Karahızır'a toplanan milis atlılarının komutanlığı, Kırk İkinci Süvari Bölüğü ile Bergüşat İstasyonu'na geldiği haber alınan Binbaşı Zihni Bey'e tevdi edildi ve Veyselli köyünü yakarak Bıdır köyüne doğru ilerleyen Kızıl kıtaati durdurmak görevi ona verildi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 46; Rüştü, 1934, s. 60).

Şimendifer hattının kuzeyindeki köylerden Bıdır-Lekiçiplak-Şeker üçgenindeki çarpışmalar, 27 Haziran günü öğlen saat 13.30'da başladı. Kızıl topçuların ateşlediği 1-2 top mermisi Şeker köyünün kuzeybatısındaki 200 kadar milis atlısından meydana gelen gönüllü kıtaata isabet etti. Öğleden sonra saat 15.00'da Bıdır köyüne doğru ilerlemeye başlayan ve sayısı tahmin edilemeyen piyade ve süvariden ibaret Kızıl kıtaat, seri tüfek ateşiyle durduruldu, Bıdır köyünün kuzeydoğusunda toplanan bir kısım kuvvet ise topçu atışlarıyla dağıtıldı. Saat 17.30'da Şeker köyünün kuzeyinde 15 kadar Kızıl süvari ve köyün batısında 60 kadar piyade olduğu gözlemlendi. Saat 18.00'da bir kısım Kızıl süvari Karabucak İstasyonu'na, 80 kadar piyade de Kürdemir'den Eski Şilyan istikametine ilerleyerek, köyün kuzeyindeki siperlerde tahkimat yapmaya başladı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 46-1; Rüştü, 1934, s. 60).

Şimendifer hattının kuzeyinden geçen Gökçay-Karameryem şosesi etrafında gün boyunca vukua gelen çarpışmalardan dolayı 2 piyade taburu ile takviye edilen Onuncu Alay'a saat 18 itibarıyla karşısındaki ve sol cenahındaki Kızıl Kolordu unsurlarını geri itmek üzere taarruz emri verildi. Bu taarruz başarılı olursa, On Üçüncü Alay da harekâta katılarak geri çekilen Kızılları tam bozguna uğratmalıydı. Ancak saha gerçeklerinden dolayı söz konusu plan tamı tamına uygulanamadı. İlerleyiş sırasında keşfedildiği üzere Kızıl Kolordu unsurları, 3 kilometre geri çekilmişti. Buna ilaveten, vakit bir hayli geçti. Akşam karanlığında operasyonu yürüten bir hayli riskleri vardı. Bu kabil gerekçelerden dolayı taarruz durduruldu ve kıtaat eski mevziine alındı. Müsüslü Müfrezesi'nden sevk edilen kıtaat ise gayet başarılı ilerleme ile Alikent'i ele geçirdi, keşif kolları ise Veyselli köyünü işgalden kurtardı (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 46-1; Rüştü, 1934, s. 60-61). Kızıl Kolordu'ya bağlı taburların Gökçay-Karameryem şosesi boyunca ve Müsüslü cephesinin kuzeyindeki köyleri hedef alan taarruzu, zikredildiği üzere, doğru ve başarılı taktikle geri püskürtüldü.

28 Haziran 1918 günü cepheye geçici sükûnet hâkim oldu. Önceki günkü savaşta meydana gelen kayıpların ikmaline ve ordudaki düzenin iade edilmesine gayret gösterildi. On Üçüncü Alay, Bıdır köyünün kuzeyine yani Onuncu Alay'ın sağ cenahında kalan Gökçay-Karameryem şosesinin güney tarafına alındı. Müsüslü cephesinden Gökçay cephesine alınan On Dokuzuncu Süvari Bölüğü'nden kuvvetli bir keşif kolu, sol cephede kullanılmak üzere, Onuncu Alay'ın emrine verildi. Binbaşı Zihni Bey komutasındaki Azerbaycan gönüllü süvarileri Bıdır köyü etrafına konuşlandırıldı. Gökçay'daki 2

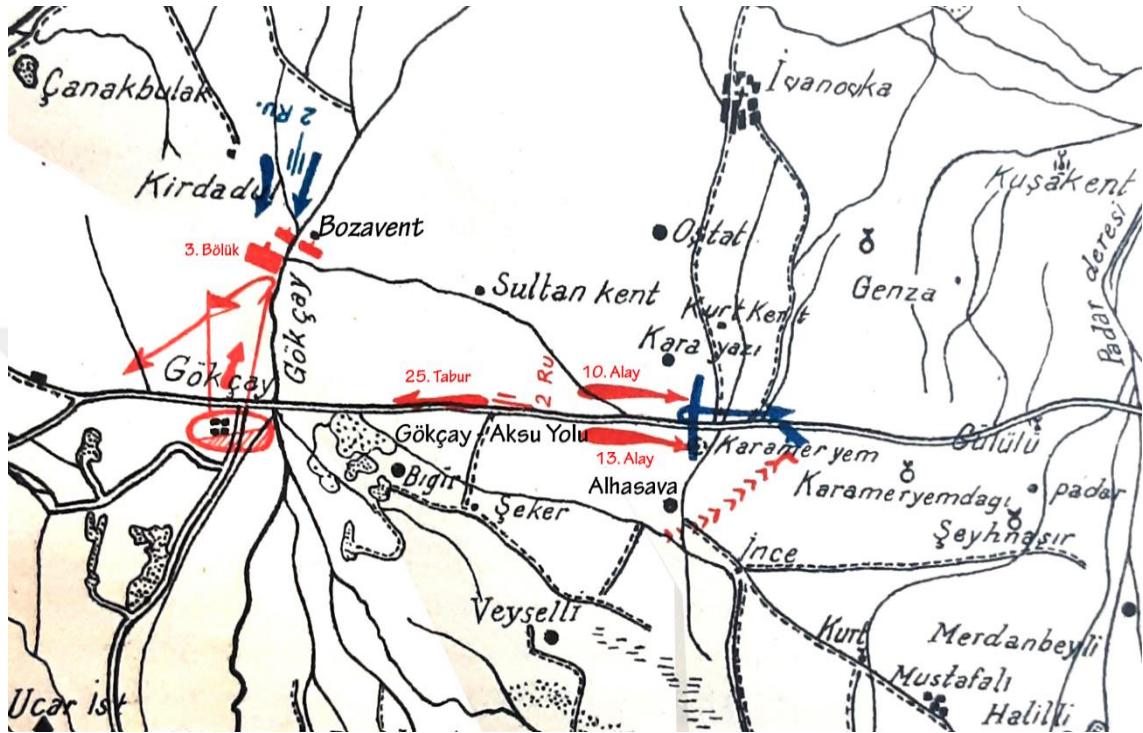
Azerbaycan sahra topu da Topçu Alayı emrine tahsis edildi (Rüştü, 1934, s. 61). Hazırlığı bu şekilde tamamlanan karşı taarruz planına göre, 29 Haziran sabahı cenahlardan harekete geçecek olan On Üçüncü Alay ve Onuncu Alay, karşı siperlerdeki Kızıl kıtaatı kuşatmalı, Zihni Bey'in süvarileri Kızılların sol cenahı ve gerilerine doğru Karameryem istikametinde akın yapmalıydı. Müsüslü Müfrezesi, gösterişten taarruzda bulunarak, karşıdaki Kızıl kıtaatın kuzeye kaymasını engellemeliydi. Dokuzuncu Alay strüktüründe olduğu halde Onuncu Alay emrine verilen Yirmi Beşinci Tabur, sol cenahın gerisinde fırkanın yedek kuvveti pozisyonunda bulunmalıydı. Fırkanın Sıhhiye Bölüğü ise Gökçay-Karameryem şosesi üzerinde yaralıları kabul etmeli ve geri sağlık hizmetini yerine getirmeliydi (Rüştü, 1934, s. 61; Süleymanov, 1999-b, s. 204).

29 Haziran 1918'deki taarruz, titizlikle hazırlanan plan üzere, başarılı şekilde başladı. Taarruza karşı direnemeye çalışan Kızıl Kolordu'nun Gökçay cephesindeki unsurları adım adım geri itildi, sabah saat 8.35'te On Üçüncü Alay'ın sol cenahı karşıdaki kuvvetlerini Gökçay-Karameryem şosesini kesen derenin doğusuna çekmek zorunda kaldı. Zihni Bey komutasındaki Azerbaycan milis süvarileri de Veyselli hizasının ilerisine geçti. Ovalık alanda ilerleyişini sürdüren süvarilere ateş eden Kızıl bataryanın 2 topu, sahra topçu takımının ateşi altına alınarak, doğuya doğru çekilmeye mecbur edildi (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 48). Buna eş zamanlı olarak, Kurtköy'ün kuzey sırtları ele geçirildi. Ardından Onuncu Alay'ın merkez cephesi ve sağ cenahındaki Kızıl kıtaat perişan bir halde Karameryem yoluyla fırar etti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 48-1). Veyselli'den harekete geçen Azerbaycan gönüllü süvarilerinin hızlı taarruzu neticesinde Alhasava ve İnce köyleri kurtarıldı. Bu yüzden On Üçüncü Alay'ın karşıdaki Kızıl kıtaat da çekilmeye mecbur kaldı. Onları takip eden süvariler Karameryem gediğinin doğu sırtlarını ele geçirdi.²⁷⁹ Onuncu Alay'dan gönderilen bir kuvvet, Karameryem'in kuzeyinde yerleşen Karayazı köyüne yaklaştı. Müsüslü cephesinde ancak gösteriş amaçlı

²⁷⁹ Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov'un Kürdemir'den Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'ne gönderdiği 1 Temmuz 1918 tarihli raporunda Gökçay'daki mevkiilerden çekilmenin nedeni şöyle gerekçelendirildi: "... Manevra müfrezemiz Gökçay'ı bombardıman etti. Kıtaatımız düşmanın bulunduğu mevzilere sokuldu. Düşmanla yüz yüze olan kıtaatımız bazı müşkülattan dolayı Karameryem'e çekildi. Düşman muhasara halinden kurtularak bizi muhasara etme haline geldi. İş müşküle dönüştü ve kıtaatımızı gelecek muharebelere saklamak için sağ cenahımız geri çekildi..." (ASİQUBM, 1960, no. 549-550, s. 514-515; Rathauzer, 1928, s. 216; *Hümmet*, 93, s. 1). Bu konuyu 2 Temmuz 1918'de Vladimir Lenin ve Josef Stalin'e aktaran Stepan Şaumyan ise 29 Haziran 1918'de Gökçay cephesinde meydana gelen bozgunu şöyle açıkladı: "Gökçay istikametinde 2 gün devam eden üst düzey savaşlardan sonra, 29 Haziran'da düşman fazla kuvveti ile sol cenahımızı sıkıştırıp Aksu'ya doğru çekilmeye mecbur etti." (ASİQUBM, 1960, no. 550, s. 515; *Hümmet*, 93, s. 1).

taarruz oldu ve herhangi bir ilerleme kaydedilmedi (Rüştü, 1934, s. 62-66; Süleymanov, 1999-b, s. 204-205). Cephedeki çarpışmalar, 30 Haziran günü sabahı devam etmek üzere, 29 Haziran akşamı saat 18.45'te tamamen durdu ve cepheye sükûnet hâkim oldu.²⁸⁰

Harita 4. Gökçay Savaşları²⁸¹

29 Haziran 1918 günü vukua gelen savaşlarında her iki tarafın en fazla zorlandığı husus, hiç kuşkusuz, aşırı sıcaklık ve su sıkıntısıydı (Rüştü, 1934, s. 62; *ASİQUBM*, 1960, no. 549-550, s. 514-515; Rathauzer, 1928, s. 216; İbrahimov, 1957, s. 478; *Hümmet*, 93, s. 1). Kafkas İslam Ordusu unsurlarının ilaveten cephane sıkıntısı vardı. Cephane yokluğunda askerin elinde süngüsü vardı ve zorda kaldığı vakit süngüsünü kullanabilirdi.²⁸² Susuzluğa karşı ise askerin kendi başına yapabileceği hiçbir şey yoktu.

²⁸⁰ 29 Haziran 1918'deki çarpışmalarda uğranılan zayıyla ilgili ilkin tespitlere göre, Karameryem'e hâkim sırtların ele geçirilmesi sırasında Yirmi Sekizinci Tabur Komutanı şehit olmuştu. Kızıl Kolordu'nun sadece Karameryem etrafındaki çarpışmalardaki can kaybı 38 askerden ibaretti (Rüştü, 1934, s. 66). Hayatını kaybedenler arasında Müslüman Bolşevikler de vardı (TTK, KO, no. 12/22). Sadece Karameryem sırtlarında ölen 38 Kızıl askerden 5'i Müslüman idi (Rüştü, 1934, s. 66). Onuncu Alay'ın sol cenahındaki hâkim sırtlara yapılan taarruz sırasında Kızıl kıtaattan birkaç esir ele geçirilmişti (ATASE, BDH, no. 3826/37, f. 48-1). Esir alınan Kızıl askerler Gökçay'daki fırka karargâhına gönderildi (Rüştü, 1934, s. 66).

²⁸¹ Gökçay savaşlarının ayrıntılarını gösteren haritanın Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Rüştü, 1934, s. 67.

²⁸² Gökçay savaşlarında olduğu gibi, 6 Temmuz 1918'deki Aksu Savaşı'ndan sonra da cephane kıtlığı tüm şiddetiyle hissedildi. Böylesine durumlarda son kurşunun atılmasından sonra düşmanın saldırısını beklemek icap etmekteydi (Rüştü, 1934, s. 87).

Bu yüzden taburların emrine verilen su arabalarıyla gün boyunca Gökçay'dan kesintisiz olarak su taşınarak askerin susuzluğunun giderilmesine çalışıldı (Rüşti, 1934, s. 64). Mevsimsel sıcaklıktan dolayı yaşanan sıkıntılar Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı ile Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığı arasında 29 Haziran 1918'de yapılan yazışmalara da konu oldu. Taarruzun yavaş olduğuna dikkat çeken Nuri Paşa, her ne kadar mevsim çok sıcak olsa da sabahın erken ve akşamın geç saatlerinden azami derecede istifade edilmesini tavsiye etti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 5; Rüşti, 1934, s. 66-67). Buna ek olarak, Dokuzuncu Ordu'dan gönderilen 80 sandık mavzer cephanesiyle 800 atım top mermisinin Kazah'a ulaştığını ve yarından itibaren Akstafa'dan trenle Ucar İstasyonu'na sevk edileceğini bildirdi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 4; Rüşti, 1934, s. 67).

30 Haziran 1918 sabahı Gökçay kasabasında beklenmedik olaylar vukua geldi. Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının önceki gün yarım kalan operasyona başlamasından önce sabah saat 6.15'te kasabanın semasında şarapneller patlamaya başladı. Kasabanın kuzeyinde makineli tüfek sesleri duyuldu ve Kızıl kıtaatın Gökçay kuzeyindeki Kirdadul ve Bozavent köylerinin sırtlarını ele geçirdiği haberi alındı. Kısa süreli keşif neticesinde, gece boyunca yürüyüş yapan Totevos Amirov komutasındaki 1.000 asker, 2 top ve 2 ağır makineli tüfekten oluşan Kızıl kıtaatın Gökçay'ın kuzey mahallelerine taarruz ettiği anlaşıldı (Rüşti, 1934, s. 74, 76; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 561; Süleymanov, 1999-a, s. 71; Süleymanov, 1999-b, s. 205; Zeynallı, 2010, s. 86). Kasabaya panik havası hâkim oldu ve sivil halk Ucar İstasyonu'na doğru akıştı. Bu esnada Gökçay merkezinde hiçbir düzenli kıtaat mevcut değildi. 29-30 Haziran gecesi kasabada Kazah'tan Gökçay'a sevk olunan 250 gönüllü süvari bulunmaktaydı. Bu gönüllüler Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'in komutasına verilerek, Kızıl taarruzu durdurmak ve geri püskürtmek üzere, Gökçay kuzeyine gönderildi.²⁸³ Önceden adı geçen köyleri gözetlemek üzere kasaba kuzeyindeki boğaza konuşlandırılan Yirmi Beşinci Tabur'un bir bölüğü de Ahmet Hamdi Bey'in emrine verildi. Aktaş Komutanı Binbaşı İhsan Bey'in de bulunduğu havalide toplayabildiği gönüllüler ve komutasındaki toplarla hemen Gökçay'a hareket etmesi emredildi. Fırkanın yedek kuvveti olarak Karameryem cephesinde bulunan Yirmi Beşinci

²⁸³ Azerbaycan'ın kazalarından alelacele toplanan ve hiçbir askeri eğitime tabi tutulmayan gönüllü piyadeler ve atlılar düzensiz ve disiplinsiz milis kuvvetleriydi. Muhtemelen bu nedenledir ki Binbaşı Ahmet Hamdi Bey emrine verilen ve Ermeni kökenli Amirov komutasındaki Kızıl kıtaatın sol cenahına taarruzla görevlendirilen 250 mevcutlu Kazah Gönüllü Müfrezesi, 30 Haziran günü saat 7.35'te vukua gelen ilk çarpışmada bozguna uğradı (Rüşti, 1934, s. 70; Yüceer, 1996, s. 87).

Tabur ile Rus Sahra Topu Takımı'nın da Gökçay kuzeyine sevk edilmesi kararlaştırıldı (Rüşti, 1934, s. 68; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 561; Süleymanov, 1999-b, s. 207). Gökçay'da tedavi edilen hastaların Ucar'a nakledilmesi, gidemeyenlerin ise başında tabip bırakılarak Gökçay'da terk olunması emredildi (Rüşti, 1934, s. 69). Gökçay'da vuku bulan olaylar ve cephenin ağır durumu acil koduyla Gence'deki Ordu Komutanı Nuri Paşa'ya rapor edildi (Rüşti, 1934, s. 69). Gökçay olaylarını aynı gün içerisinde telgrafla Şark Ordular Grubu Komutanlığına ve Başkomutanlık Vekâletine ileten Nuri Paşa, muharebe meydanındaki durumun endişe uyandırdığını ve alelacele yardım kuvveti gönderilmezse sonucun vahim olacağını bildirdi (ATASE, BDH, no. 157/693, f. 11; TTK, KO, no. 6/64; TTK, KO, no. 12/86).

Nuri Paşa'nın endişesininin saha koşullarından kaynaklanan haklı gerekçeleri vardı. Yardımcı kuvvet olarak Gökçay'a gönderilecek asker sayısı çok azdı. Böylesine kısıtlı ortamda Gence'deki gönüllü milis süvarileri Gökçay'a sevk olundu (*BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 561). Poyulu İstasyonu'nda sadece bir manga kuvvet ile istihkâm müfrezesi bırakıldı ve geri kalan kuvvetler ile makineli tüfek takımının Bergüşat İstasyonu'na gönderilmesi emredildi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 6; Rüşti, 1934, s. 70).²⁸⁴ Buna ek olarak, Aktaş'taki piyade ve süvariler de Gökçay'a sevk olundu. Yüzbaşı Hakkı Efendi komutasındaki Genceli milis süvarileri Ucar'dan Gökçay'a hareket etti (Rüşti, 1934, s. 70). Gökçay'ın kuzeyindeki muharebe alanına ulaşan ilk kıtaat, Yirmi Beşinci Tabur ile Rus Sahra Topu Takımı oldu. Peşinden Aktaş piyade ve süvari bölükleri, Kaymakam Mehmet Nazım Bey komutasındaki gönüllü Gence süvarileri yetişti. Yardıma gelen bütün kıtaat ve gönüllü milisler, Mehmet Nazım Bey tarafından cephenin durumuna göre taksim edildi ve ihtiyaç duyulan mevkilere sevk olundu. Taarruza kalkışan Kızıl kıtaat her iki cenahtan kısıpaca alındı ve Kızıl askerlerin Gökçay'a girerek kasabayı yağmalaması engellendi (Rüşti, 1934, s. 71-72; Süleymanov, 1999-b, s. 207-208).

29 Haziran'daki taarruzla geri itilen Kızıl kıtaatin 30 Haziran'da kuzeyden Gökçay'a baskın yapması, fırka karargâhındaki değerlendirmeye göre, Kafkas İslam Ordusu unsurlarının dikkatini sol cenah ile gerilere çektikten sonra Gökçay ve Müsüslü cepheleleri

²⁸⁴ Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesinin Azerbaycan'a sevkıyatı sırasında, aktüellik arz eden Gürcistan tecavüzüne karşı önlem olarak, Dokuzuncu Alay'dan 1 bölük Kazah'ta konuşlandırılmıştı (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-6; TTK, KO, no. 17/69, s. 6; TTK, KO, no. 17/76, v. 4). Söz konusu bölük, yukarıda zikredildiği üzere, acil ihtiyaçtan dolayı Gökçay cephesine sevk edildi.

arasına girerek her iki kuvveti birbirinden ayırma girişimiydi. Bu yüzden Gökçay-Karameryem şosesinin sol cenahında konuşlanan Onuncu Alay'ın Müsüslü ve Karameryem arasına denk gelen Veyselli köyüne celp olunması kararlaştırıldı (Rüştü, 1934, s. 73). Gökçay'a kuzeyden baskın yapan Totevos Amirov komutasındaki Kızıl kıtaatın kasabaya sevk olunan müşterek kuvvetler tarafından geri püskürtülmesinden dolayı Onuncu Alay'ın Veyselli'de bulundurulmasına gerek kalmadı ve bahis konusu alay Karameryem'deki eski mevzilerine döndü (Rüştü, 1934, s. 74; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 561; Süleymanov, 1999-b, s. 208). Gökçay-Karameryem şosesinin sağ tarafındaki harekât alanında konuşlanan On Üçüncü Alay, 30 Haziran 1918 sabahı taarruzuna devam etti ve Karameryem'in doğu sırtlarını tamamen işgalden kurtardı. Bu alayın karşısındaki Kızıl Kolordu unsurları alalecele Aksu taraflarına çekildi (Rüştü, 1934, s. 73-74; İbrahimov, 1957, s. 478). Gökçay kasabasının 5-6 kilometre kuzeyine püskürtülen Totevos Amirov'un kıtaatının bulunduğu cephede ise gece boyunca sükûnet vaki oldu. Sonraki günün sabahı Yirmi Beşinci Tabur mevzilerine birkaç top mermisi atıldıysa da topçu takımının mukabil ateşleriyle bu girişim de bertaraf edildi (Rüştü, 1934, s. 74; Süleymanov, 1999-b, s. 208-209).

Beşinci Kafkas Fırkası'na bağlı muharip unsurların Karameryem, Kalagir, Karameryem'in batı sırtları ve Gökçay kuzeyinde 1 Temmuz 1918'e kadar yaptığı muharebelerde 7 zabıt ve 35 asker şehit oldu, 9 zabıt ve 93 asker yaralandı, 1 zabıt ve 74 asker kayboldu, 5 asker ise sıtmadan vefat etti. Kıtaatın söz konusu dönemdeki toplam zayıyatı 224 askerden ibaretti.²⁸⁵ Muharebe meydanındaki çarpışmalarda fırka emrindeki hayvanlardan 6 tanesi öldü, 7 tanesi yaralandı. Savaşlar boyunca 19 bomba, 53 sandık ve 600 adet piyade ve makineli tüfek mermisi, 930 atım kudretli ve Schneider topu mermisi, 880 atım Rus sahra topu mermisi sarf edildi, 103 silah ve 120 kasatura kırıldı veya zayı oldu (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 34; Rüştü, 1934, s. 80).

²⁸⁵ Beşinci Kafkas Fırkası'nın personel zayıyatını gösteren istatistik, Fırka Komutanı Kaymakam Mürsel Bey ile Fırka Erkânıharbiye Reisi Rüştü Bey'in raporlarına dayalı olarak belirlenmiştir (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 34; Rüştü, 1934, s. 80). 17-18 Haziran 1918'de meydana gelen Karameryem Savaşı'ndaki zayıyat da göz önünde bulundurularak, Mürsel Bey ile Rüştü Bey'in en son istatistiğinin ihtiyata riayet koşuluyla mütalaa edilmesinde yarar vardır. Cephenin karşı tarafındaki Kızıl Kolordu'nun kayıplarıyla ilgili kesin istatistik ise şimdilik belirlenememiştir. Rüştü Bey'in bir kaydına göre, karargâh merkezinin taşındığı Karameryem köyündeki temizlik sırasında 48 Ermeni askerin cesedi defnedilmiştir (Rüştü, 1934, s. 73). Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov'un 1 Temmuz 1918 tarihli raporunda ise 27-30 Haziran 1918'de meydana gelen Gökçay savaşlarında her iki tarafın bir hayli kayıp verdiği yazılıdır (*ASİQUBM*, 1960, no. 549, s. 515).

ç. Biçerahov Takviyesi

Gökçay savaşlarını izleyen günlerde Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun komuta kademesi, emri altındaki muharip unsurların durumunu gözden geçirdi ve zayıfların genel bilançosunu tespiti için çalıştı.²⁸⁶ Kısa süreli denetlemelerin sonucu olarak kolordunun muharebe potansiyelinin zayıf olduğu ve son savaşlardaki zayıflardan dolayı azalan muharip kuvvet sayısının artırılmasının gerekli olduğu ortaya çıktı.²⁸⁷ Kolordunun muharip durumu ile cephe hattına egemen olan karamsar manzara, Komün rehberliğinde derin kaygılar uyandırdı. Bu yüzden hemen harekete geçildi, savaş deneyimi olup silah kullanabilen herkesin Kızıl Kolordu sıralarına katılması amacıyla çağrılar yapıldı (*ASİQUBM*, 1960, no. 551, s. 516-517). Bakü Şehri ve İlçelerinin Askeri Komutanı Bagrat Avakyan imzasıyla umum halka duyuru yapıldı, Sovyet düzenini tehdit eden unsurların ancak milliyet farkı olmaksızın bütün halkın seferberliği ile bertaraf edilebileceği vurgulandı. Sovyet Hükümeti'ne karşı gelenler ve seferberlikten kasten kaçanların şiddetle cezalandırılacağı bildirildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 558, s. 522-523; Süleymanov, 1999-b, s. 218). Bakü Komünü'nün bütün Kafkasya milletlerini muhatap alan müracaatında da benzer hususlara dikkat çekildi. Kafkasyalı Türkler, Gürcüler ve Ermenilerin Ruslarla birleşerek Türkleri ve Almanları Kafkasya toprakları dışına atmalarının zarurete dönüştüğü hususunda genel çağrılar yapıldı (*ASİQUBM*, 1960, no. 560, s. 524-525; İbrahimov, 1957, s. 488).

Bakü'de mukim milletlerin topyekûn seferber olması hususundaki çağrılar, Hümmet Fırkası'nın siyasal ideolojisinin mürevvici olan *Hümmet Gazetesi*'nde zikredildiği üzere, eğer 31 Mart 1918'de vuku bulan katliamdan önce yapılmış olsaydı, Müslümanların Kızıl

²⁸⁶ Kafkas cephesindeki savaşların titiz araştırmacılarından İngiliz bilim adamı William Edward David Allen ve Rus bilim adamı Paul Muratoff, Haziran'ın son haftasındaki çarpışmalarda Kızıl Kolordu'nun zayıflarının 800 ölü ve yaralı olduğunu tahmin etmişlerdir (Allen & Muratoff, 1966, s. 453).

²⁸⁷ Cephenin Müsüslü-Gökçay hizasındaki Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun muharebe potansiyeli, Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserinde naklettiği istihbarat bilgisine göre, 7.000 asker, 20 kadar top ve 1 zırhlı trenden ibaretti (Rüştü, 1934, s. 79). Muharebe meydanında esir olarak ele geçirilen ihtiyar bir Rus'un hususi raporunda ise Karameryem cephesinde, numaraları 16, 17, 18 ve 21 olmak üzere, 4 piyade taburu, 6 top ve 1 zırhlı otomobil bulunduğu ve kolordunun bu havalideki muharip mevcudunun 3.500-4.000 askerden ibaret olduğu yazılıydı (Rüştü, 1934, s. 80). Söz konusu dönemde Hazar Denizi'nin Enzeli limanı üzerinden Bakü'ye çıkarma yapmaya hazırlanan Lionel Dunsterville ise kolordunun toplam mevcudunun 10.000 askerden ibaret olduğunu tahmin etmekteydi. Dunsterville'in edindiği istihbarat bilgilerine göre, Kafkas İslam Ordusu'nun söz konusu tarihteki toplam mevcudu 12.000 askerden ibaret olup, bunun yarısını Türkler, diğer yarısını ise Güney Kafkasya'da seferber edilen gönüllüler teşkil etmekteydi (Dunsterville, 2016, s. 165).

Kolordu'ya katılımları beklentilerden çok daha fazla olabilirdi (*Hümme*t, 96, s. 1). Bakü'deki elim hadiseleri izleyen üç aylık sürede Taşnaklarla koordineli halde çalışan Bolşeviklerin Bakü Eyaleti genelinde uyguladıkları mezalim nedeniyle Bakü Komünü'nün seferberlik çağrılarına Müslümanlar tepkisiz kaldılar.²⁸⁸ Tezahür eden umutsuz ortamda Bolşeviklerin ittifaka girebilecekleri yegâne güç unsuru gibi, Albay Lazar Biçerahov komutasındaki Kazak Müfrezesi akıllara geldi. Birinci Dünya Savaşı senelerinde İran'ın kuzeyindeki Rus ordusu strüktüründeki Kazak Müfrezesi komutanı olan bu subay, önceki sayfalarda ifade edildiği üzere, bir aralık Kızıl Kolordu komutanı olarak düşünülmüştü. Ancak İngilizlere ve Taşnaklara alet olma ihtimalinden dolayı adaylığından vazgeçilmişti. Sözü edilen fikir teatisinin üzerinden geçen sürede Biçerahov Müfrezesi, karadan kendine yol açarak, Enzeli limanına kadar ulaştı ve denizden Bakü limanına geçiş pozisyonu elde etti. Bundan sonra Bakü'ye kadar giden Biçerahov, bizzat Komün önderleriyle görüşmeler yaptı. Bu görüşmelerde Biçerahov'un İngilizlere ve Taşnaklara alet olma ihtimaliyle ilgili tereddütler izale edildi. Karşılığında ise müfrezesinin denizden seyahati sırasında donanma ile ateşe tutulmayacağı ve silahsızlandırılmayacağı hususunda ona güvenceler verildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 531, s. 499; Suny, 1990, s. 282-283).²⁸⁹

Biçerahov Müfrezesi, Bolşevikleri belli ölçekte yatıştıran taahhütler çerçevesinde 3 Temmuz 1918'de Enzeli'de feribotlarla bindirildi ve Hazar Denizi üzerinden 4 Temmuz 1918'de Bakü'nün güneyindeki Elet limanına çıkarıldı (Donohoe, 2016, s. 202). Bu esnada limana kadar gelen Bakü Komünü Başkanı Stepan Şaumyan, Biçerahov'u ve müfrezesini hararetle selamladı. Daha sonra Şaumyan ile Biçerahov beraberce cephe hattına gittiler ve muharebe mevzilerini yerinde incelediler (Süleymanov, 1999-b, s. 219-

²⁸⁸ Hümme't Fırkası tarafından Tazepir camii ve İçerişehir'deki Şah camii avlusunda düzenlenen mitinglere şehrin Müslüman ahalisi hiçbir şekilde teveccüh göstermedi. Fırka önderlerinden Dadaş Bünyadzade ve Hamit Sultanov'un her iki cami avlusundaki seferberlikle ilgili konuşmalarını çok az insan dinledi (*ASİQUBM*, 1960, no. 567, s. 532).

²⁸⁹ Kızıl Kolordu'nun sağ cenahını korumak ve kuzey halklarından özellikle Osetleri harekete geçirmek gibi hususlar, Albay Lazar Biçerahov'a sunulan muharebe planının temel bileşenlerini oluşturdu. Biçerahov'un kendisi de bu planın uygulanışında istekliydi. Muharip unsurlarına Tiflis'ten geçerek Gürcistan üzerinden ana yurda dönme sözü vermişti (*ASİQUBM*, 1960, no. 531, s. 499; Hesenov, 1993, s. 110). Biçerahov'un müfrezesi hiçbir şekilde Bakü şehrine girmemeliydi. Enzeli'den feribotlara bindirilecek olan müfreme, Bakü'den yan geçerek, Elet İstasyonu'na çıkarılacak ve buradan doğrudan cephe hattına gönderilecekti (*ASİQUBM*, 1960, no. 532, s. 504). Biçerahov'un Bakü'ye değil de Elet limanına çıkmayı tercih etmesinin özel bir nedeni vardı. Bakü limanına çıkması emrindeki kuvvetleri teslim etmesi anlamına gelebilirdi. Bunu hiçbir şekilde arzu etmeyen Biçerahov, Bakü'den 80 kilometre daha güneydeki Elet limanına çıkmayı tercih etti. Böylece hem Kızıl Kolordu unsurları ile temasta oldu hem de kendi emrindeki kuvvetlere Tiflis'e giden demiryolu üzerinde mühim bir mevki elde etti (Dunsterville, 2016, s. 165).

220; Zeynalı, 2010, s. 100). Sonraki adım olarak, Kazak Müfrezesi'nin Kürdemir'e sevk olunmasına ve Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu strüktürüne alınmasına karar verildi (5 Temmuz 1918).²⁹⁰ Lazar Biçerahov'un kendisi de Kızıl kıtaatın cephe komutanı tayin edildi.²⁹¹ Hiyerarşik yapılanmada ise Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov'un emir ve komutası altına girdi (İbrahimov, 1957, s. 489; Zeynalı, 2010, s. 100). 6 Temmuz 1918'de yapılan yeni düzenlemeyle cephenin sağ cenahının komutası Lazar Biçerahov'a, merkez ve sol cenahının komutası ise Grigori Korganov'a tevdi edildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 565, s. 529; Süleymanov, 1999-b, s. 220). Biçerahov'un müfrezesi 7-8 Temmuz gecesi Kürdemir'e taşındı ve sabaha doğru saat 4 itibarıyla Bolşeviklerin sağ cenahına yani Karasakal köyü yakınlarına konuşlandırıldı (Donohoe, 2016, s. 202). Biçerahov kıtaatının harekât bölgesine ulaşması sonucunda cephe hattındaki Kızıl kıtaatın muharebe pozisyonunu geçici olarak rahatladıysa da Bakü'deki Bolşevik rejimin altına dinamit koyuldu ve ilerisi için çok büyük tehditlerin temeli atıldı.

d. Tedip ve Tenkil Operasyonları

1918'in Haziran ayının son haftasında harekât bölgesinin Gökçay, Karameryem ve Müsüslü hatlarında yapılan başarılı savunma sonucunda Kafkas İslam Ordusu'nun önünde yeni perspektifler açıldı. Muharebe sahnesinin geneline egemen olan yeni koşullar nedeniyle harp stratejisinin revizyonu gerekli oldu, ordu unsurlarının tüm

²⁹⁰ Lazar Biçerahov komutasındaki Kazak Müfrezesi'nin personel mevcuduyla ilgili genel literatürde değişik istatistikler mevcuttur. Erken dönem Sovyet tarihçilerinden Yakov Rathauzer'in konuyla ilgili eserlerinden birinde, müfreze mevcudu 800-900 asker olarak tahmin edilmiştir (Rathauzer, 1928, s. 207, 211, 224). Azerbaycan tarihçilerinden Zulfalı İbrahimov ve İngiliz-Sovyet ilişkileri alanının uzman kalemlerinden Richard Henry Ullman ise müfreze mevcudunun 1.000 askerden ibaret olduğunu tespit etmişlerdir (İbrahimov, 1957, s. 489; Ullman, 1961, s. 308). Kafkas cephesindeki Osmanlı-Rus savaşlarının titiz araştırmacılarından İngiliz bilim adamı William Edward David Allen ve Rus bilim adamı Paul Muratoff'un eserinde, müfreze mevcudunun 1.200 Kazak askerden ibaret olduğu ifade edilmiştir (Allen & Muratoff, 1966, s. 450, 453). Türk tarihçilerden Halil Bal'ın eserinde, müfrezesini Elet'e sevk eden Biçerahov'un emrinde 1.300 asker olduğu yazılıdır (Bal, 2010, s. 201). Çağdaş Azerbaycan tarihçilerinden Mehman Süleymanov, Ağa Zeynalı ve Vasif Qafarov'a göre müfrezedeki asker mevcudu, 1.500 civarında Kuban ve Terek Kazağından ibaretti (Süleymanov, 1999-b, s. 219; Zeynalı, 2010, s. 100; Qafarov, 2011, s. 239). Tetkik edilen dönemin muasırı olup duyduklarını ve gördüklerini bizzat kaleme alan Manaf Süleymanov'un eserinde de müfreze mevcudu 1.500 Kazak askeri olarak kayıtlara geçmiştir (Süleymanov, 2012, s. 302). Cephedeki muharebeler esnasında esir alınan bir mülazımın ifadesinde ise müfreze mevcudunun 3.000 Kazak askerinden ibaret olduğu bildirilmiştir (TTK, KO, no. 12/91; Rüştü, 1934, s. 75, 109; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 562; Bal, 2010, s. 203).

²⁹¹ Bakü cephesinde önemi haiz olaylar yaşandığı günlerde Mozdok'ta patlak veren Bolşevizm karşıtı ayaklanmanın başına, Lazar Biçerahov'un Terek'teki kardeşi Georgi Biçerahov geçti. Söz konusu dönemde Lazar ile Georgi arasında sıkı irtibat olduğu ve birincinin ikinciye her zaman para ve silah temin ettiği sonradan açıklığa kavuşmuştur (Rathauzer, 1928, s. 214; Kazımzade, 2016, s. 162).

cephelerde üstünlüğü ele geçirmesine karar verildi. Bunun öncesinde ise ufak çaplı bir takım tenkil operasyonuna gereksinim duyuldu. Çünkü taarruza kalkışacak muharip kuvvetlerin arka cephesinde tehdit oluşturması muhtemel unsurlar vardı. Böylesine güvenlik endişelerini göz önünde bulunduran Nuri Paşa da 2 Temmuz 1918'de Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği şifreli telgrafında, Zengezur ve Karabağ taraflarındaki Ermenilerin şüpheli hallerine dikkat çekti ve 3 sınıftan oluşan küçük bir müfrezenin Culfa-Ordubad üzerinden Şuşa kalesine izam olunmasını talep etti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 8; TTK, KO, no. 12/91; Rüştü, 1934, s. 75, 79).²⁹² Muhtemelen aynı saiklerle Zakatala ve Nuha'dan toplanan gönüllülerin Gökçay'ın kuzeyindeki dağlara çekilmiş olan Kızıl Kıtaat üzerine sevk edilmesi uygun görüldü (TTK, KO, no. 12/91).²⁹³ Bunun ardından Şamahı'nın kuzeybatısında bulunan Lahıç kasabasına yardım gönderilmesi gündeme geldi. Yaklaşık 6 aydan beri Ermenilere ve Bolşeviklere karşı metanetle direnen bu kasaba ahalisinin daha fazla direniş için takatı kalmamıştı. Bu nedenle kıtaatin Lahıç'a doğru ilerlemesi veya kasaba halkına ufak bir müfreze ile yardım yapılması emredildi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 7).

Gökçay Kazası'nın kuzeyi ile Aksu hattında genellikle gayrimüslimlerin yaşadığı birkaç köyde tedip ve tenkil operasyonlarına lüzum görüldü. Bu çereçevde 2 Temmuz 1918 günü saat 14.30'da Gökçay kasabasının 5-6 kilometre kuzeyindeki Bozavent ve Kirdadul köylerine operasyon başlatıldı. Topçu atışlarıyla müstahkem mevziler vuruldu, yalçın kayaları tırmanan piyadeler adı geçen köylere ulaştılar. Bu köylerdeki Kızıl kıtaat bakiyeleri, direnmenin mümkün olmadığını fark ettiğinden mevzileri boşalttı, Emirvan ve Beylerkent taraflarına çekildi (Rüştü, 1934, s. 76; Süleymanov, 1999-b, s. 221). Kızılların burada terk ettikleri makineli tüfek namluları ve birkaç su arabası ganimet olarak ele geçirildi. Gökçay'dan çekilen Kızıl kıtaat bakiyelerinin doğuya gideceği tahmin edilmekteydi. Bu yüzden 1 tabur ve 2 dağ topundan ibaret olan bir müfreze, nüfusunun çoğunluğunu Malakanların oluşturduğu İvanovka köyüne gönderildi. Bu müfreze, rota üzerindeki diğer köylerde tesadüf edilen muarız kuvvetleri de tepeleyerek,

²⁹² Nuri Paşa'nın Culfa-Ordubad üzerinden Karabağ'a küçük bir müfreze göndermesi hususundaki ısrarları, Şark Ordular Grubu Komutanlığı ve Üçüncü Ordu Komutanlığı tarafından tasvip edilmedi. Bu mıntıkanın tedibi, mecburen Bakü harekâtı sonrasına bırakıldı (Rüştü, 1934, s. 79).

²⁹³ Şeki'den toplanan gönüllüler, Padar yakınlarında Miralay Yusuf İzzettin Bey'in müfrezesine iltihak ettiler. Toplamda 1 piyade bölüğü, 4 dağ topu ve 6 makineli tüfekten ibaret olan bu müfrezeye, Bakü üzerine yürüyecek ordunun sol cenahıyla irtibat tesis edilmesi görevi tevdi edildi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 26).

yoluna devam etti ve bir hayli geç vakitte İvanovka'ya ulaştı. Bu köyün ahalisi savaşmak istemedi, barış içinde bulunmayı tercih etti ve beyaz bayraklarla müfrezeyi karşılamaya çıktı. Dolayısıyla İvanovka'nın savaşız teslim olduğu kesinleşti (Rüştü, 1934, s. 76; Süleymanov, 1999-b, s. 221). İvanovka yakınlarındaki 100 kadar atlı ve piyadeden oluşan Kızıl müfreze ise gelişmeler karşısında hızlıca doğuya çekildi. İfade edilen çekilme esnasında öylesine telaş ve heyecan yaşandı ki kaçırmak istedikleri 2 toptan birisi dolu olduğu halde ganimet olarak ele geçirildi (Rüştü, 1934, s. 76-78; Süleymanov, 1999-b, s. 222).

Karameryem-İvanovka hattının doğusundaki arazinin durumunu keşif amacıyla Kurtköy'deki Mürettep İkinci Süvari Alayı'ndan bir bölük, 3 Temmuz 1918 sabahı Aksu istikametine sevk olundu. Keşif sırasında Şeyhnasır doğusundan başlayarak Karakoyunlu kuzeyine kadar uzanan mıntıkada karşı taraftan kimse görülmedi. Böylece Karameryem'den çekilen Kızıl kıtaatın Kürdemir'e gitmeyip Aksu ve kuzeyindeki gayrimüslim köylerine konuşlandığı açıklığa kavuştu (Rüştü, 1934, s. 76). Aktaş'tan gelen milis kuvvetleriyle koordineli şekilde 3 Temmuz günü yürütülen operasyon neticesinde Çanakbulak köyü ele geçirildi. Karameryem-İvanovka hattının doğusuna sevk edilen milis kuvvetleri ise Gerap köyünü kurtardı (Rüştü, 1934, s. 77-78). Kurtköy'den hareket eden Onuncu Alay'ın muharip unsurları ise 4 Temmuz 1918 sabahı rotası üzerindeki perakende kuvvetleri tedip etti ve saat 10.45'te Gökçay-Aksu şosesinin kuzeyinde yerleşen Genza köyünü ele geçirdi. Buradaki Kızıl kıtaatın kalıntıları Gürcivan köyüne firar etti. On Üçüncü Alay'ın unsurları ise söz konusu şosenin güneyindeki iskâna müsait ve bol miktarda içme suyu olan Padar köyünü kontrol altına aldı. Gökçay savaşları esnasında Nazım Ramazanov'a tebliğ edildiği halde saha koşullarından dolayı bir türlü gerçekleştirilemeyen şimendifer hattını tahrip operasyonu, tenkil operasyonları sırasında Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'e tevdi edildi (Rüştü, 1934, s. 75). Bu operasyonu yapmak üzere emrindeki müfrezeyi hemen harekete geçiren Ahmet Hamdi Bey'in üstün gayretleri sayesinde Bakü-Kürdemir Demiryolu'nun Padar ile Sığırlı arasındaki bir-iki rayı tahrip edildi (Rüştü, 1934, s. 80). Toplamda 4 gün süren tenkil ve tedip operasyonları ise 5 Temmuz 1918 günü Emirvan köyü civarındaki Ermeni eşkıyasının bertaraf edilmesiyle sona erdi (Rüştü, 1934, s. 81).

e. Enver Paşa'nın Manevraları

Beşinci Kafkas Fırkası'nın Azerbaycan'daki harekâtından dolayı Türk-Alman ilişkilerinde meydana gelen gerilim, Gökçay savaşları sırasında ve sonrasında had safhaya ulaştı. Harp senelerinden beri ince iplik üzerinde yürüyen müttefiklik ilişkilerinin tamamen kopmasını bu aşamada tasvip etmeyen Enver Paşa, Bakü harekâtıyla ilgili genel stratejisinde taviz veriyormuş gibi gözükme zorunda kaldı ve Nuri Paşa'yla haberleşmesinde Bakü'nün tahrip edilmemesine özen gösterilmesini bildirdi (28 Haziran 1918). Dahası, şimdiye kadar geciken harekâtın kısmen askıya alınmasını ve şehrin mümkün mertebe barış yoluyla ele geçirilmesini tavsiye etti. Bakü'ye yeni taarruz yapılması gerekirse ilk önce kendisinin bilgilendirilmesi gerektiğini vurguladı (TTK, KO, no. 7/77, v. 2). 30 Haziran 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği telgrafında ise Bakü'deki Ermenilerin delaletiyle şehrin barış yoluyla ele geçirilmesi mümkünse hemen gereğinin yapılmasını, mümkün değilse ablukaya alınarak şimdilik beklenmesini emretti. Alternatif bir opsiyon olarak, yıldırım hızlı bir operasyonla Bakü'nün alınması mümkünse Nuri'nin iki gün önce verilen emri dikkate almayarak inisiyatifi ele almasını ve işi bitirdikten sonra kendisini bilgilendirmesini emretti (TTK, KO, no. 7/77, v. 3). Buna ek olarak, operasyonla ilgili muhaberenin gizliliğine dikkat çekti ve Nuri Paşa'ya bir komutanın ancak Bakü taarruzu gibi özel operasyonda kullanabileceği sınırsız yetkiler içeren müstesna bir "carte blanche" verdi:

"Bakü harekâtı muvaffakiyetle devam ediyorsa birader kendisiyle muhabere yokmuş gibi işine devam etsin ve emrimi neticeden bir gün evvel aldığı ve harekât tevakkuf edemeyecek safhaya girdiğinden devam ettiğini ve neticeyi istihsal ettiğini veya ne safhada durmaya mecbur olduysa o vaziyeti söyleyerek cevap versin." (TTK, KO, no. 7/77, v. 4)

Tiflis'teki Alman Askeri Heyeti'nin başında bulunan Kress Paşa, Bakü taarruzunun durdurulması hususunda Nuri Paşa'ya emir verilip verilmediğini sorarsa, böyle bir emrin 2 gün önce verildiği ve posta ile Nuri Paşa'ya gönderildiği bildirilmeliydi. Bakü taarruzu devam ediyorsa, durdurma emrinin Nuri Paşa'ya ulaşması geciktirilmeli veya Nuri Paşa, doğrudan sorumluluk üstlenerek, Bakü taarruzunu sürdürmeliydi (TTK, KO, no. 7/77, v. 4).

Enver Paşa'nın 30 Haziran 1918'deki hızlı taarruz emri, muharebe meydanındaki koşullara hiç uygun değildi. Nuri Paşa'nın emrindeki muharip kuvvetler, düz çizgi üzerinden yüzeysel bir hesaplama ile Bakü'nün en azı 200 kilometre uzaklığındaydı.

Kafkas İslam Ordusu'ndan daha erken davranan Kızılıların taarruza kalkışmasından dolayı genel harekâta tıkanma ve gecikme mevzubahisti. Diğer taraftan, Kızıl Kolordu'nun 30 Haziran 1918'deki ani baskını öylesine bir panik havası oluşturdu ki alelacele üstlerine telgraf çeken Nuri Paşa, Bolşeviklerin hızlıca ilerlediğini beyan ederek, acil takviye kuvveti gönderilmesi talebinde bulundu (ATASE, BDH, no. 157/693, f. 11; TTK, KO, no. 6/64; TTK, KO, no. 12/86). Sonraki gün Şark Ordular Grubu Komutanlığına çektiği telgrafında, "Cenubi Kafkas İslamları çok söyler, az yapar, keyfine düşkün, parayı canından fazla sever, Acem tabiatlı adamlardır." şeklindeki cümlelerle içinde bulunduğu melankolik durumu dışa vurdu. İfade edilen hayal kırıklığının temelinde organizasyon noksanı bulunmaktaydı. Kafkasya'da geçirdiği bir aylık müddette bir takım objektif nedenlerden dolayı yerel askeri teşkilatı bir türlü oluşturamamıştı. En son çarpışmalarda Beşinci Kafkas Fırkası'nın en azı %10 kadar mevcudunun zayi olduğu muharebe koşullarında ek takviye kuvvetine ihtiyaç vardı (ATASE, BDH, no. 3192/74, f. 2).

Nuri Paşa'nın mükerreren talep ettiği takviye kuvveti her türlü koşulda gönderilebilirdi. Fakat böyle bir girişimin politik sonuçları da çok iyi hesaplanmalıydı. Beşinci Kafkas Fırkası'nın geriye alınmasıyla ilgili her türlü baskının yapıldığı konjonktürde, müttefik Almanya ile ters düşerek, Kafkasya siyasetinden geri adım atmamanın büyük bir bedeli vardı. Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'nın da ifade ettiği üzere, Almanya'nın Osmanlı Devleti olmadan çok şey yapabildiği ama Osmanlı Devleti'nin Almanya olmadan hiçbir şey yapamadığı muharebe koşullarının fazlaca zorlukları vardı. Müttefik Almanya'nın Osmanlı Devleti'nin Kafkasya siyasetine tamamen muhalif bir siyaseti olduğu gayet açıktı. Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa ile mükalemesinde Osmanlı Devleti'nin bölgesel siyasetinin Almanya ile müzakere edilerek mutabakat oluşturulmadan uygulanmaya konulduğunu özellikle vurgulayan Hariciye Nazırı Richard von Kühlmann, Kafkasya'daki Türk askerinin ilerlemesini hoş karşılamamakta olup, Hazar Denizi üzerinden Türkistan'a ulaşma muhayyilesini hiç anlamadığını ifade etmekteydi. Müttefik Almanya, Türk kıtaatının Bakü istikametindeki her türlü ilerleyişine karşıydı. Bolşeviklerin idaresindeki Rusya, Bakü'ye doğru ilerlemenin kırmızı çizgi olduğunu Almanlara açık şekilde ifade etmişti. Brest-Litovsk Konferansı'nda İttifak Devletleriyle imzaladığı münferit antlaşmanın neticesi gibi müttefiklerinden ayrılarak savaştan çekilen

Rusya'nın yeniden savaşa dönmesi Almanya'nın pek de arzu etmediği bir durumdu (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 22, s. 3).

Müttefik Almanya ile ilişkileri sekteye uğratmak pahasına Nuri Paşa'nın ihtiyaç duyduğu takviye kıtaatı Kafkasya'ya sevk olunabilir miydi? Enver Paşa'nın kıvrak zekâsı, Şark Ordular Grubu Komutanlığı ile Başkomutanlık Vekâleti arasında “zata mahsus” işaretiyle yapılan yazışmalardan anlaşıldığı üzere, bu meselede işe yaradı ve Alman engelini aşmanın dolambaçlı formülü bulundu. Bu formül sayesinde Romanya'dan Batum'a sevk olunduktan sonra 1918'in Temmuz ayının ilk haftasında Gümrü'de bulunan On Beşinci Piyade Fırkası strüktüründeki Otuz Sekizinci Alay ile Kudretli Dağ Topu Taburu'nun Kazah üzerinden Azerbaycan'a gönderilmesi kararlaştırıldı (30 Haziran 1918). Şark Ordular Grubu Komutanlığı, söz konusu alayın aynı gün içerisinde sevk olunduğu bilgisini şifreli telgrafla Başkomutanlık Vekâletine iletti (ATASE, BDH, no. 157/693, f. 11). Şifreli telgraftaki bilgi, ertesi gün doğrudan Enver Paşa'nın direktifiyle Genel Karargâh'a da tebliğ edildi (TTK, KO, no. 12/87). Çağdaş okurun bir hayli garibine giden bu prosedür, aslına bakılırsa, Enver Paşa'nın uygulamaya koyduğu gizli planının bir parçasıydı. Müttefik Almanya ile yaşanan gerilimi düşürmek ve Erkânıharbiye Reisi Hans von Seeckt başta olmak üzere Genel Karargâh'taki Alman subayları oyalamak isteyen Enver Paşa, önceden kurguladığı planını uygulamaya başlamıştı. Planının ayrıntılarını ise sadece Şark Ordular Grubu Komutan Vekili Mehmet Esat Paşa ve onun aracılığıyla da Nuri Paşa ile paylaşmıştı (1 Temmuz 1918). Başkomutanlık Vekâleti ile Şark Ordular Grubu Komutanlığı arasındaki bu haberleşme, genel harpteki son durumu incelemek ve Kress Paşa ile görüşmek üzere Batum'a izam edilen Harekât-ı Harbiye Şubesi Müdürü Otto von Feldmann'dan da gizli tutulmalıydı. Enver Paşa'nın en son telgrafında yapılmasını emrettiği harekâtın ise ordunun kendi inisiyatifini kullanarak yapmak zorunda kaldığı operasyon şeklinde duyurulmalıydı (TTK, KO, no. 12/88, v. 1; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 564).

Almanlarla oynadığı satrançta envaiçeşit taktikler geliştiren Enver Paşa, önceden belirlediği savunma stratejisi doğrultusunda Hans von Seeckt'in başında bulunduğu Genel Karargâh'a gitmeli ve Kafkasya'ya sevki hususunda bilgilendirildiği Otuz Sekizinci Alay'ın tevkiyle ilgili emri karargâhtaki Alman subayların yanında vermeliydi. Takviye alayı eğer harekete geçirilmişse Enver Paşa'nın emrinin ulaştığı mıntıkada hemen durmalıydı. Kafkasya'ya sadece silahlı ikmal efradı gönderilebilirdi.

Genel Karargâh'a bilgi vermeye gerek olmaksızın ikmal efradının sayısı artırılabilirdi. Enver Paşa'nın karargâhtan yazarak ikmal efradıyla ilgili bilgi talep etmesi halinde, diğer fırkalara olduğu gibi, Beşinci Kafkas Fırkası'na da kendi ikmal efradının gönderildiği bildirilmeliydi. Bakü ve Gence havalisinde Türk askeri bulundurulmasına Almanların muhalefet etmesinden dolayı karargâhın da sürekli olarak bilgilendirilmesi gerekli değildi. Bu esas dâhilinde Nuri Paşa ile her daim haberleşme yapılabilirdi. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'ya silah gönderilmemesi hususunda Enver Paşa'nın ileride karargâhtan emir göndermesi icap edebileceğinden Nuri Paşa'ya istediği kadar silah ve cephane şimdiden gönderilerek müşkülât çözülebilirdi. İleride müşkülât olmaması için takviye ve ikmalin Otto von Feldmann'ın Batum'a ulaşmasından önce tamamlanmasında yarar vardı. Almanların öğrenmesi caiz olmayan bilgiler ise “zata mahsus” ve “mahrem” işaretiyle gönderilebilirdi (TTK, KO, no. 12/88, v. 1-2; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 564).

Enver Paşa'nın 1 Temmuz 1918'de Genel Karargâh'tan mahsusen çektiği telgrafla sevkinin durdurulması istenen Otuz Sekizinci Alay'ın yerine 2.000 mevcutlu silahlı ikmal efradı ile 600 mevcutlu makineli tüfek müfrezesi gönderilmesi uygun bulundu (TTK, KO, no. 12/88, v. 2). Ertesi gün “zata mahsus” işaretiyle Şark Ordular Grubu Komutan Vekili Mehmet Esat Paşa'ya çektiği telgrafında ise ikmal efradıyla ilgili önerisini tamamen tadil etti (2 Temmuz 1918). Eğer Kress Paşa ile yapılan en son muhabereden sadra şifa bir sonuç alınmadıysa, Otuz Sekizinci Alay önce görüşülen tertip ile Genel Karargâh'a sorulmaksızın hemen Beşinci Kafkas Fırkası'na yardıma gönderilebilirdi. Otuz Sekizinci Alay'ın sevk olunduğu hususunda Enver Paşa'nın özel olarak bilgilendirilmesine pek lüzum yoktu. Batum'da bulunduğu günlerde Otto von Feldmann'a bu alaydan hiç bahsedilmemeli ve sadece Beşinci Kafkas Fırkası'nın önceden tertip edilen ikmal efradının gönderildiği söylenmeliydi. Enver Paşa'nın 2 Temmuz 1918 tarihli telgrafından anlaşıldığı üzere, Otuz Sekizinci Alay'ın sevkiyle ilgili bilgi, tamamen gizli tutulmalıydı. Nuri Paşa'ya da bu minval üzere şifahen bilgi verilmeliydi. Böylece meselenin bütün muhatapları Beşinci Kafkas Fırkası'nın sadece ikmal efradıyla takviye edildiğine inanmış olurdu (TTK, KO, no. 12/90, v. 1-3). Otuz Sekizinci Alay'ın sevk olunmasıyla ilgili nihai durum, Enver Paşa'nın 3 Temmuz 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanlığına çektiği şifreli telgrafla tam olarak açıklığa kavuştu:

“Otuz Sekizinci Alay’ı da bana malumat vermeden tahrik ediniz. Nuri’ye de işi uzatmayarak ve mesuliyeti üzerine alarak Bakü meselesini süratle bitirmesini tebliğ ediniz. Resmen bana ve size ne yaptığını malumat vermesin. Âtîde cereyanını zatî telgrafla bildirirsiniz. Siz de resmi raporlarda Beşinci Fırka vaziyetinde tebeddül yoktur veya malumat yoktur dersiniz.” (TTK, KO, no. 12/92).

3 Temmuz 1918 tarihli telgrafnamede emredildiği üzere, sonraki günlerde Batum’dan Başkomutanlık Vekâletine çekilen telgraflara “Beşinci Kafkas Fırkası’ndan bugün rapor alınmadı.”, “Beşinci Kafkas Fırkası’ndan yeni malumat gelmedi.” mealinde kayıtlar düşüldü (ATASE, BDH, no. 157/694, f. 15; ATASE, BDH, no. 2925/526, f. 32).²⁹⁴ Gümrü-Kazah rotasını izleyen alayın Azerbaycan’a sevkiyatı ise 6-13 Temmuz 1918 tarihleri arasında gerçekleşti. Toplamda 65 zabıt, 2.475 asker, 701 hayvan, 2.092 tüfek, 16 makineli tüfek ve 4 kudretli dağ topundan meydana gelen Otuz Sekizinci Alay’ın Beşinci Kafkas Fırkası’nın yardımına gönderilmesi, az önce zikredilen çetrefilli süreç sonrasında mümkün oldu (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 45; Baykara, 1975, s. 263; Görüryılmaz, 2015, s. 173).²⁹⁵

2.2.2. Kızıl Savunmanın Çöküşü

Kafkas İslam Ordusu’nun muharip unsurları, Temmuz’un ilk haftasında cephenin Aksu-Kürdemir hattında savunmada bulunan Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu’na karşı topyekûn taarruza geçti. 5-6 Temmuz 1918 tarihleri arasındaki operasyonla Aksu, 7-10 Temmuz 1918 tarihleri arasındaki operasyonla Kürdemir kurtarıldı. Böylece Kızıl kıtaatın savunma hattı delindi, kara yolu ve demiryolu üzerinden Bakü’ye giden bütün yollar açıldı.

²⁹⁴ Osmanlı Genel Karargâhı’ndaki Alman subayları Beşinci Kafkas Fırkası’ndan günlük rapor gelmediğini ancak Temmuz’un ikinci yarısında fark ettiler. Muhtemelen bu nedenle 22 Temmuz 1918’de Başkomutan Vekili namına Erkânıharbiye Reisi imzasıyla Üçüncü Ordu Komutanlığına şöyle bir telgraf çekildi: “Üçüncü Ordu raporlarında daima Beşinci Kafkas Fırkası’ndan rapor alınmadığı beyan buyurulmakta olduğundan bu fırkanın vaziyeti Karargâh-ı Umumî’ce mechul kalmaktadır. Binaenaleyh mezkûr fırkanın raporlarından günü gününe bahs buyurulmadığı takdirde bir gün evvelki rapora nazaran itâ-yı malumat buyurulmasını rica ederim.” (ATASE, BDH, no. 157/695, f. 22).

²⁹⁵ Kazah Mevki Komutanı Yüzbaşı Sabri Bey’in 13-14 Temmuz 1918’de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına çektiği telgrafında, Kazah’a ulaşmış olan Otuz Sekizinci Alay’ın toplam mevcudu 74 zabıt, 2.731 asker ve 865 hayvan olarak kaydedilmiştir (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 94-2).

a. Aksu Operasyonu

Gökçay savaşlarından sonra geri hatları sağlama almayı amaçlayan tedip ve tenkil operasyonları sonucunda Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları Müsüslü İstasyonu'nun doğusu ile Karameryem-Aksu şosesinin güneyinde bulunan Gülülü hattına ulaştı. Güney cephesindeki muharip unsurlar, Kura Nehri güneyinde Salyan ve Cevat mıntıklarında bulunmaktaydı (Rüştü, 1934, s. 79). Zakatala ve Nuha'da teşkil edilen gönüllü kıtaatı ile düzenli müfreze, kuzeydeki tedip operasyonları sonrasında Kutkaşen-İvanovka hizasına ulaşmıştı. Muharip unsurların topyekun taarruza geçebilmesi için tüm hazırlıklar neredeyse tamamlanmıştı. 5 Temmuz 1918 günü saat 2.30'da başlaması tasarlanan taarruzun genel planı şöyleydi: Müsüslü Müfrezesi, karşısındaki Kızıl kıtaatı en müsait cenahtan kuşatarak, Kürdemir'i ele geçirmek için ilerleyecekti. Bu taarruz sırasında On Üçüncü Alay'ın emrine girecek olan Mürettep İkinci Süvari Alayı, Halilli-Karasakal istikametinde ilerleyerek, Kürdemir-Aksu yolunu kesecek ve buradan mümkün olduğu kadar doğuya sarkarak Kürdemir Operasyonu'na yardım edecekti. On Üçüncü Alay'ın kendisi ise Şamlı-Aksu hattını ele geçirmek için ileri atılacaktı. İvanovka'daki müfrezesini geri çeken Onuncu Alay, Kalakaylı ve Aksu kuzeyindeki dağlardaki Kızıl kıtaatı kuşatarak, Gürcivan istikametinde taarruza geçecekti. Sahada karşılaşılması muhtemel Ermeni eşkiyasının tehdidini izale edecek olan Gökçay Müfrezesi ise İvanovka-Koşakent üzerinde Beşinci Kafkas Fırkası'na iltihak edecekti (Rüştü, 1934, s. 81; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 565; Süleymanov, 1999-b, s. 222). Fırka harp kademesi Padar köyünde, Ekmekçi Takımı Gökçay'da, Sıhhiye Bölüğü ise Karameryem'de bulunacaktı. Yaralılar ve hastalar ise Müsüslü İstasyonu üzerinden geri hatlara nakledilecekti (Rüştü, 1934, s. 81). Aksu havalisinde konuşlu Kızıl kıtaatın sağ cenahı On Üçüncü Alay, sol cenahı ise Onuncu Alay tarafından ele geçirilmeliydi. Kızıl kıtaatın esas kuvvetinin bu şekilde kısaca alınmasına eş zamanlı olarak, Kürdemir cephesindeki Müsüslü Müfrezesinin de şimendifer hattı boyunca ilerleyişi kolaylaşabilirdi.

Aksu-Kürdemir eksenini hedefe olarak belirleyen taarruz, 5 Temmuz 1918 günü eş zamanlı olarak başladı.²⁹⁶ Taarruzun ilk saatlerinde Padar köyünden harekete geçen On Üçüncü Alay, Kalakaylı ve sırtlarındaki mevzilere kolaylıkla ulaştı. Genza'dan taarruza geçen Onuncu Alay'ın rotası ise dağ ve dereden geçtiğinden tedbirli ve yavaş ilerlemek zorunda kaldı. Derenin doğu sırtlarındaki 200 kadar Kızıl askeri geri püskürttü ve öğleden sonra saat 16.30'da Gınzar köyünün batı sırtlarına ulaştı. Saha koşullarından kaynaklanan gecikmeden dolayı Kızıl kıtaatın sol cenahından geçilerek Aksu-Şamahı Kara Yolu'nu kapatma girişimi şimdilik mümkün olmadı. Bundan dolayı On Üçüncü Alay'ın ilerleyişi de duraksadı. Kürdemir cephesindeki Kızıl kıtaatın sebatlı direnişinden dolayı Müsüslü Müfrezesi'nin şimendifer hattı boyunca ilerlemesi hiçbir şekilde mümkün olmadı.²⁹⁷ Gökçay Müfrezesi ise gayrimüslimlerin yaşadığı Aşağı Maşalı ve Yukarı Maşalı köylerini tedip etti, sonrasında ise Emirvan köyüne karşı tertibat aldı (Rüştü, 1934, s. 82-84).

Cephede vukua gelen olayların seyrinden görüldüğü üzere, taarruzun ilk günü ordu birimlerine tevdi edilen hedeflerin neredeyse hiçbirine ulaşamadı. Fırka Karargâhı'nda bu durum ayrıntılı olarak değerlendirildi ve alaylara ulaştıkları mevkilere kalma emri verildi. Buna ek olarak, sonraki gün için alayların her birinin uhdesine yeni görevler tevdi edildi. Açık ifadeyle 6 Temmuz 1918 günü saat 3'te başlayacak olan yeni taarruzda Onuncu Alay'a karşısındaki muarız kıtaatı geri püskürterek ilerleme ve Aksu-Şamahı Kara Yolu'nu kapatma görevi verildi. On Üçüncü Alay'dan tefrik edilen 1 piyade taburu, 1 makineli tüfek takımı ve 2 dağ topu ile Mürettep İkinci Süvari Alayı'ndan ibaret olan Hasan Bey Müfrezesi'nin Karasakal İstasyonu'na doğru ilerlemesi ve Müsüslü Müfrezesi'yle birlikte Kürdemir'e taarruz etmesi, alayın geri kalan kuvvetlerinin ise Aksu'yu ele ele geçirmesi emredildi (Rüştü, 1934, s. 84).

Taarruzun ikinci günü zikredilen planda hiçbir sapma veya değişiklik söz konusu olmadı, belirlenen tarih ve saatte tüm muharip unsurlar belirlenen hedefe doğru harekete geçtiler. Onuncu Alay, kasabanın kuzeyinden ilerleyerek, Aksu-Şamahı Kara Yolu'nun kontrolünü ele geçirdi. Karşısındaki mevzilerde konuşlanan Kızıl kıtaatı hızlıca bertaraf

²⁹⁶ Taarruzun ilk günü öğlene doğru Nuri Paşa da harekât bölgesine gitti ve kuvvetlerin komuta edildiği merkezi ziyaret etti. Komuta merkezinde sahanın durumuyla ilgili gerekli brifingi aldıktan sonra Gence'ye döndü (Rüştü, 1934, s. 82-83).

²⁹⁷ 5 Temmuz 1918 tarihinde Bakü taraflarından havalanan bir Bolşevik uçağı, Müsüslü Müfrezesi'nin geri hattını oluşturan Bergüşat İstasyonu'na birkaç bomba attı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 49).

eden On Üçüncü Alay'ın geri kalan kuvvetleri ise Aksu kasabasına doğru ilerledi. Bu ani taarruz karşısında panikleyen Kızıl kıtaat, Aksu kasabasını ateşe vererek, Şamahı'ya doğru çekildi. Kızılları takibe koyulan On Üçüncü Alay'ın avcı kuvvetleri öğle vakti kasabaya girdi, hızlı taarruzla Aksu ve kuzeyindeki mıntıkanın kontrolünü ele geçirdi. Kasaba dışında ovadaki 100 civarında Kızıl piyade ve süvari ise Kürdemir taraflarına kaçtı. Aksu kasabasında 1 hastane çadırı, tıbbi malzeme ve 4 mutfak arabası ganimet olarak ele geçirildi (Rüştü, 1934, s. 84-85).

Önceden Aksu-Şamahı Kara Yolu'nun kontrolünü ele alan Onuncu Alay unsurları, Şamahı taraflarına çekilen Kızıl kıtaatin ricat yolunu kapattı. Topçu ve makineli tüfek ateşiyle kısıpaca alınan Kızıl askerler, içinde bulundukları zor durumdan kurtulabilmek için silahları ve cephaneyi atarak, firar ettiler. Alay strüktüründeki süvari kıtası firarileri takibe koyuldu. Takibat sırasında 1 sahra topu, 1 cephane arabası, 5 ağır makineli tüfek, çok sayıda piyade cephanesi, 30 kadar silah, 10-15 civarında nakliye arabası ganimet olarak ele geçirildi. Alayın diğer unsurları ise Gürcivan köyüne doğru ilerledi ve yeni mevzilere yerleşti (Rüştü, 1934, s. 85; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 566; Yüceer, 1996, s. 89; Süleymanov, 1999-b, s. 223; Karaköse, 2012, s. 181). Aksu'daki muzafferane taarruzdan sonra Beşinci Kafkas Fırkası'nın karargâhı, Karameryem'deki mevkiinden Padar köyündeki camiye nakledildi. Buna ek olarak, bölgedeki Ermeni eşkıyasının sığınağı olan Emirvan köyü, Gökçay Müfrezesi'nin üstün gayretleriyle kontrol altına alındı (Rüştü, 1934, s. 85).

b. Kürdemir Operasyonu

Aksu cephesindeki On Üçüncü Alay'dan tefrik edilerek merkez cephesine sevk edilen ve Müsüslü Müfrezesi'yle birlikte Kürdemir Operasyonu'nu yürütmesi söz konusu olan Hasan Bey Müfrezesi, 6 Temmuz 1918 tarihinde öğleden önce Karakoyunlu köyüne ulaştı ve Aksu-Kürdemir Kara Yolu'nu tamamen kontrolü altına aldı. Müfreze süvarilerinin üstün gayretleriyle Aksu ve Kürdemir arasındaki telgraf hattı tahrip edildi. Böylece her iki cephedeki Kızıl kıtaatin muhabere hattı tamamen kesildi. Tevdi edilen görev gereğince Hasan Bey Müfrezesi'nin bir an önce merkez cephesindeki Kızıl kıtaatin arkasına yani Kürdemir'in kuzeydoğusundaki Karasakal İstasyonu'na ulaşması gerekiyordu. Bu mıntıkaya 6 Temmuz günü ulaşacağından müfrezenin Kürdemir

Operasyonu'na katılması ancak 7 Temmuz günü mümkündü (Rüşti, 1934, s. 85; Süleymanov, 1999-b, s. 223-224). İhtiyata riayet koşulunu gözetken böylesine bir taarruz takvimini, Beşinci Kafkas Fırkası Karargâhı da onayladı. Şimendifer hattı boyunca oluşan merkez cephesindeki Müsüslü Müfrezesi'nin karşısında Kürdemir'de konuşlanan Kızıl kıtaat ise kuzey cenahı ve gerileri tehlikeye girse de hiçbir şekilde yerinden kıpırdamadı. Biçerahov Müfrezesi'nin yardıma gelmesinden dolayı Kürdemir'deki Kızıl kıtaatın maneviyatı bir hayli yüksekti. Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının ise normal koşullarda Aksu cephesinde ilerleyerek Şamahı'ya kadar ulaşması mümkün iken, ilk önce Kürdemir'de toplanan birikintiye darbe vurulmasına ve Kızıl kıtaatın merkez cephesinden sökülüp atılmasına teşebbüs edildi.

Kürdemir'i tümünden kurtarma operasyonu 7 Temmuz 1918 sabahı başladı. Hasan Bey Müfrezesi'nin esas kuvvetleri İbrahimbeyli köyünde iken, keşif süvarileri Karasakal İstasyonu'ndaki 150 kadar askerden oluşan Kızıl müfrezenin saldırısına maruz kaldı. Süvarileri desteklemek amacıyla 1 piyade bölüğü ve 1 makineli tüfek bölüğü ileri sürüldü. Saat 11 sularında Karasakal'daki Kızıl müfreze püskürtüldü ve istasyon zapt edildi. Ardından Kürdemir'e doğru ilerleme kaydedildi. Kürdemir'deki savunma hattını kuzey ve doğudan sarmayı amaçlayan bu taarruz, Bolşevikleri önlemler almaya sevk etti. Bu kapsamda Kürdemir'den 350 piyade, 3 makineli tüfek, 2 top, Gökdelikli'den de 100 süvari Karasakal'daki savunma hattına sevk olundu. Bundan sonra aynı hatta Kürdemir, Çaylı ve Karasakal köyünden de 5 top, 2 makineli tüfek ve 250 piyade ve süvari gönderildi. Toplamda 800 piyade ve süvari, 7 top ve 7 ağır makineli tüfekten ibaret olduğu tahmin edilen Kızıl kıtaat, saat 14.30'da karşı saldırıya geçti ve saat 16.30'a kadar süren savaşlar neticesinde Hasan Bey Müfrezesi'ni İbrahimbeyli köyüne doğru geri itti. İbrahimbeyli'deki çarpışmalar 6 saat kadar sürdü ve Hasan Bey Müfrezesi saat 22.30 itibariyle Musabeyli köyüne çekildi (Rüşti, 1934, s. 87-88; Süleymanov, 1999-b, s. 224).

Merkez cephesindeki Müsüslü Müfrezesi'nin 3 bölüğü, 7 Temmuz 1918 günü şimendifer hattının güneyinde yerleşen bataklıktaki müsait geçitleri kullanarak, karşısındaki Kızıl kıtaatın doğusundaki mevzilere ulaşmaya çalıştı.²⁹⁸ Güneydeki ilerleyiş, şimendifer hattının kuzeyine sevk olunan 2 takım kadar kuvvetle desteklendi. Cephenin bu hattında

²⁹⁸ 7 Temmuz 1918 günü Müsüslü Müfrezesi strüktüründeki süvari bölüğü, Şilyan-Musaköprü hattından ilerleyerek, Kürdemir doğusundaki Kerrar İstasyonu'na ulaştı. Burada karşılaştığı Kızıl süvari bölüğüyle çatışmaya girdi ve onu defetti. Bundan sonra Kürdemir ile Kerrar istasyonları arasındaki telgraf hatlarını tahrip etti (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 68).

Kızılların 800 kadar askeri vardı. Sabahın erken saatlerinde zuhur eden gelişmelerden dolayı Kürdemir’den buraya 500 askerden oluşan bir takviye kuvveti sevk olundu. Zırhlı otomobillerle desteklenen kuvvetlerin birleşiminden oluşan Kızıl Müfreze ile Müsüslü Müfrezesi arasında çarpışmalar akşamın karanlığına kadar devam etti. Karanlığın çökmesinden dolayı Müsüslü Müfrezesi Komutanlığının emriyle bataklığın doğusundaki muharip unsurlar tedbiren geri alındı (Rüştü, 1934, s. 88; Süleymanov, 1999-b, s. 224-225).

7 Temmuz 1918’de vuku bulan 12 saat süreli çarpışmalarda Kızıl Kolordu’nun verdiği zayıatı kesin rakamlarla ifade etmek bir hayli zordur. Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov’un 8 Temmuz 1918’de Bakü Komünü Başkanı Stepan Şaumyan’a gönderdiği muharebe raporunda birkaç ölü ve yaralı olduğu bildirilmiştir (*ASİQUBM*, 1960, no. 564, s. 529; *Hümmet*, 98, s. 1). Bu rapordaki bilgilere isnat eden Stepan Şaumyan’ın 9 Temmuz 1918’de Vladimir Lenin ve Jozef Stalin’e çektiği telgraflarda da cüzi kayıplar olduğu beyan edilmiştir (*ASİQUBM*, 1960, no. 565, s. 529). Beşinci Kafkas Fırkası’nın Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker’in titiz kayıtları ise Kafkas İslam Ordusu’nun zayıatını gözler önüne sermektedir.

Tablo 21. Kürdemir Operasyonu’nun İlk Günündeki Personel Zayıat²⁹⁹

Kıtaat	Şehit		Yaralı		Toplam:
	Zabit	Asker	Zabit	Asker	
On Üçüncü Alay					
Hasan Bey Müfrezesi	-	5	-	12	17
Müsüslü Müfrezesi					
Azerbaycan Kıtaatı	-	8	2	10	20
60. Tabur	-	5	-	50	55
Toplam:	-	18	2	72	92

Operasyonun ilk günü meydana gelen çarpışmalarda 2 hayvan öldü, 6 hayvan yaralandı. Kürdemir’in kuzeyindeki muharebelerde Hasan Bey Müfrezesi’nin sarf ettiği cephane miktarı 23.000 piyade mermisi ve 5.000 makineli tüfek mermisi, 87 dane ve 48 şarapnelden ibaretti (Rüştü, 1934, s. 88).³⁰⁰

²⁹⁹ Kürdemir Operasyonu’nun ilk gününde Kafkas İslam Ordusu’nun uğradığı zayıatın belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. Rüştü, 1934, s. 88; Süleymanov, 1999-b, s. 225; Zeynalı, 2010, s. 106.

³⁰⁰ Muhabere hattının tahrip olmasından dolayı Kürdemir Operasyonu’nun ilk gününde Kafkas İslam Ordusu muharip unsurları arasında iletişimsizlik oldu ve 7 Temmuz 1918 günü Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığından Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına muharebe raporu ulaşamadı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 57; Rüştü, 1934, s. 89).

Kürdemir Operasyonu'nun ilk günündeki taarruzdan beklenen neticenin alınamamasından dolayı muharip unsurlarının uhdesine yeni görevler tevdi edildi. 8 Temmuz 1918 sabahı harekete geçecek olan Onuncu Alay'ın Şamahı kasabasını zapt etmesi gerekirdi. Dördüncü Tabur, milis kuvvetleri, Rus Sahra Topu Takımı, Schneider Bataryası ve Kudretli Top Takımı'ndan oluşan On Üçüncü Alay'ın görevi, 7-8 Temmuz gecesi Aksu'dan hareketle Hasan Bey Müfrezesi'ni de emrine almak ve tam tekmil kuvvetiyle Kürdemir taarruzuna katılmaktan ibaretti. Merkez cephesinde gösterişten taarruzda bulunan Müsüslü Müfrezesi ise karşısındaki Kızıl kıtaatın On Üçüncü Alay'ın cephesine sevk olunmasını engellemeliydi (Rüştü, 1934, s. 89; Süleymanov, 1999-b, s. 225).

On Üçüncü Alay, planlandığı üzere, 8 Temmuz 1918 gecesi Aksu'dan hareket etti, Musabeyli köyündeki Hasan Bey Müfrezesi'ni de emrine aldı ve Karasakal İstasyonu ile istasyonun doğusundaki Kızıl kıtaata karşı çetin bir savaşa girişti. Söz konusu mevzilerdeki çarpışmalar gün boyunca devam ettiyse de muharebe vaziyetinde hiçbir değişiklik vukua gelmedi. Karanlığın çökmesi üzerine çarpışmalar durdu, On Üçüncü Alay 8-9 Temmuz gecesi İbrahimbeyli köyünün güneyi ile Karasakal İstasyonu'nun kuzeyi arasındaki hatta geçirdi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 70; Rüştü, 1934, s. 89-90). Merkez cephesindeki Müsüslü Müfrezesi, taktik icabı gösterişten taarruzda bulundu. Bataklık alandaki geçit noktasında her iki tarafın keşif kolları arasında hafif bir çarpışma oldu (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 70). Bu çarpışmada Müsüslü Müfrezesi'nden 1 asker yaralandı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 68).

Onuncu Alay'ın Şamahı istikametindeki taarruzu başarısız bir girişim oldu. Bu cephedeki Meysere, Medrese ve Muğanlı köyleri havalisinde ağır çarpışmalar meydana geldi. Bu çarpışmalar sırasında alay efradı deposundaki cephanenin neredeyse tamamını harcadı. Engebeli coğrafya ve cephaneye yetersizliğinin mevzubahis olduğu zorlu coğrafya ve muharebe koşullarında alayın muharip gücünün korunabilmesi için kısmen gerilere yani Şaradil dağlarına doğru çekilmek icap etti (Rüştü, 1934, s. 90; *ASİQUBM*, 1960, no. 577, s. 537; İbrahimov, 1957, s. 491-492; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 567). Aksu-Şamahı hizasındaki tehlikenin daha fazla büyümemesi için alay efradına yeni mevzilerin

savunulması ve cephane kıtlığının geçerli olduğu muharebe koşullarında gerekirse düşman hücumunun süngü ile püskürtülmesi emredildi.³⁰¹

güneyindeki bataklık alanı geceleyin Şilyan geçidinden gizlice geçerek, karşı mevzilerdeki 1.000 askerden ibaret olan Kızıl müfrezeyle karşı gösterişten taarruzda bulundu. Önceki gün ele geçirdiği mevzilerden saat 2 sularında hareketlenen On Üçüncü Alay'ın unsurları ise ateş baskını ile karşı mevzilerdeki Kızıl kıtaata taarruz etti. Alayın sol cenahındaki milis kuvvetleri ve Mürettep İkinci Süvari Alayı'ndan tefrik edilen ufak bir müfreze, Kürdemir'deki muarız kuvvetlerin gerilerine kadar gitti ve şimendifer hattı üzerindeki Kerrar İstasyonu'nu tahrip etti. Alayın diğer unsurları Kürdemir kuzeyindeki Kızıl kıtaatı iyice sıkıştırdığından Müsüslü cephesinden bir miktar Kızıl asker Kürdemir'e sevk olundu. On Üçüncü Alay'ın sağ cenahını kuşatmaya çalışan bu yeni kuvvetlerin ilerleyişi, Kırk Altıncı Tabur'un kahramanca direnişi sayesinde tamamen durduruldu. Fırkanın yedek kuvveti olarak Padar'da tutulan Altmışıncı Tabur'un bölükleri de Kürdemir'deki Kafkas İslam Ordusu unsurlarının yardımına gönderildi (Rüştü, 1934, s. 94).

Kürdemir'in kuzeyinde yerleşen bahçelik alanda, çitlerde ve hendeklerde gün boyunca meydana gelen çarpışmalar nedeniyle şimendifer hattı hizasındaki Kızıl kıtaatın önemli bir kısmı kasabanın kuzeyine nakledildi. Bu yüzden şimendifer hattı boyunca ve hattın güneyindeki bataklık alandaki mevzilerde savunma boşlukları oluştu. Aniden ortaya çıkan bu ender fırsatı değerlendiren Müsüslü Müfrezesi'nin muharip unsurları, öğlene doğru karşı hattaki siperlere girdi. Kasabanın kuzeyindeki bahçelik alan, öğleden sonra On Üçüncü Alay unsurları tarafından zapt edildi. Kürdemir'in doğusundaki mevziler üzerine sevk olunan Mürettep İkinci Süvari Alayı ise kasabanın doğusundaki bahçelere kadar ilerledi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 75-4; Rüştü, 1934, s. 95).

Kürdemir havalisinde gün boyunca yaşanan çarpışmalarda emrindeki zırhlı tren ve zırhlı otomobilleri aktif halde kullanan Kızıl Kolordu, Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurlarının ilerleyişini önlemeye çalıştı. Ancak bunda başarılı olamadı. Dağ Topu Takımı ile takviye edilen Kırk Altıncı Tabur, günün sonuna doğru kasabanın batı ucundaki savunma hattını yardı. Gün boyunca meydana gelen çarpışmalarla ilerleme kaydeden Müsüslü Müfrezesi strüktüründeki Vahşi Fırka'nın süvari bölükleri ile On Üçüncü Alay unsurları aynı mevkide buluştu. Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın süvarileri, Kürdemir'in doğusundaki Kerrar istasyonu civarındaki Kızıl kıtaatı gün boyunca meşgul etti. Cevat mıntıkasından harekete geçen bir müfreze Karasu İstasyonu'ndaki rayları tahrip etti. Onuncu Alay'ın konuşlandığı Şamahı cephesinde taraflar arasında hafif ateş

teatisi oldu. Gökçay Müfrezesi strüktüründeki Yirmi Beşinci Tabur, fırka merkezinin bulunduğu Padar köyüne sevk olundu ve fırkanın yedek kuvveti olarak burada alıkonuldu. Fırka İstihkâm Bölüğü ise muarız kuvvetlerin şimendifer hattı boyunca terk ettikleri mevzilerdeki harap olmuş köprüleri ve rayları tamire memur edildi (Rüştü, 1934, s. 95).

On Üçüncü Alay ve Müsüslü Müfrezesi'nden meydana gelen müşterek kıtaat, Kürdemir havalisindeki yoğun çarpışmalardan sonra 10 Temmuz 1918 akşamına doğru kasabanın tamamını ele geçirdi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 83-2; *Hümmet*, 99, s. 1). Kasabadaki Kızıl kıtaatın tüm unsurları Kürdemir'in doğusundaki Kerrar İstasyonu'na doğru süpürüldü. Günlerden beri operasyonun ağır yükünü çeken müşterek kuvvetler ise 10-11 Temmuz gecesi Kürdemir'in doğusundaki yeni kurtarılan mevzilere konuşlandı (Rüştü, 1934, s. 96; İbrahimov, 1957, s. 490; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 568).

Kürdemir Operasyonu sırasında 2 makineli tüfek ve pek çok cephane ganimet olarak ele geçirildi. Kasaba etrafındaki muharebelerde Kızıl kıtaat çokça zayıyat verdi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 83-1; Rüştü, 1934, s. 96).³⁰³ Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Kaymakam Mürsel Bey'in Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı ve Azerbaycan Kolordusu Komutanlığına gönderdiği 11 Temmuz 1918 tarihli muharebe raporunda, emrindeki kıtaatın Kürdemir operasyonunda uğradığı zayıyatın ne kadar olduğunun henüz belirlenmediği yazılıydı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 83-1). Bakü Komünü'nün Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov'un 12 Temmuz 1918'de cephedeki durumla ilgili Stepan Şaumyan'a gönderdiği muharebe raporunda ise karşı tarafın Kürdemir'de büyük zayıyat verdiği bildirilmişti (*ASİQUBM*, 1960, no. 573, s. 535). Buna benzer biçimde, Şamahı cephesinde mevzilenen Kızıl kıtaatın komutanının Maraza köyünden Stepan Şaumyan'a gönderdiği 16 Temmuz 1918 tarihli muharebe raporunda ise Meysera ve Medrese hattında vukua gelen çarpışmalardan sonra Kafkas İslam Ordusu'nun (Onuncu Alay) muharebe meydanında ve yollarda 500'den fazla kayıp

³⁰³ Konunun araştırmacılarından Ağa Zeynalı'nın tespitlerine göre Şahseven, Karakocalı ve Topal Hasanlı köylerinde meydana gelen çarpışmalarda Kızıl Kolordu'dan 300 asker ölmüş, 200 asker yaralanmış, kasabanın merkezi mezarlığındaki çarpışmada 120 asker ölmüş, 170 asker yaralanmış, Karasakal'daki çarpışmada ise 278 asker zayi olmuştur (Zeynalı, 2010, s. 114-115). Aynı müellife göre söz konusu çarpışmalarda Kafkas İslam Ordusu'ndan 110 asker şehit olmuş, 83 asker ise yaralanmıştır (Zeynalı, 2010, s. 115). Ağa Zeynalı'nın tespitlerinin kaynağı belirsiz olmakla birlikte, Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının 1-15 Temmuz 1918 tarih aralığında meydana gelen savaşlarda verdiği toplam 15 günlük personel zayıyatını gösteren listedeki rakamlar zikredilen rakamlardan bir hayli farklıdır (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 144-1).

vererek çekildiği bildirilmiştir (*ASİQUBM*, 1960, no. 577, s. 538; İbrahimov, 1957, s. 492).³⁰⁴

c. Kuba ve Haçmaz Çarpışmaları

Aksu ve Kürdemir'deki savaşlara eş zamanlı olarak, Azerbaycan'ın kuzeydoğusunda tahrip gücü bir hayli hafif çarpışmalar oldu. Bu mıntıkadaki çarpışmalar genellikle Kuba Kazası'nda meydana geldi. Derbent'e Kuba üzerinden giden demiryolları ve çevresindeki beldelerin kontrol altına alınması, bahsedilen çarpışmaların başlıca nedeniydi. Kuba Kazası'nda Kafkas İslam Ordusu'na ait düzenli bir müfreze mevcut değildi. Kuba-Derbent hizasındaki çarpışmaların lokomotif unsuru, Necmettin Gotsinski'nin Dağıstan kuvvetleri ile Türk zabitlerinin organize ettikleri gönüllü kıtaatı idi (İbrahimov, 1957, s. 483).³⁰⁵ Çoğunluğunu Lezgilerin oluşturduğu milli muharip unsurlar, 6 Temmuz 1918 günü kazanın kuzeybatısında yerleşen Kusal taraflarından ilerleyerek, Kuba kasabasına ulaştı. Kasaba etrafındaki çatışmalar 8 saat sürdü. Söz konusu çarpışmalarda planlanan hedefe ulaşamadı ve Kuba'daki Kızıl müfreze sebatla direndiğinden kasabadan çıkarılamadı (*ASİQUBM*, 1960, no. 565, s. 529; İbrahimov, 1957, s. 483).

Kuba'nın kurtarılması amacıyla 7 Temmuz 1918 günü tekraren taarruza geçildi. Ancak kazanın kuzeybatısında yerleşen Haçmaz taraflarından Kızıl müfrezeyi destekleyen taze muharebe unsurları gelmesi üzerine, milli muharip unsurlar Kuba etrafındaki mevzileri boşalttılar (İbrahimov, 1957, s. 483). Kuba uğrunda yapılan ilk savaşlarda, tespit edilebildiği kadarla, Kızıl kıtaattan 1 asker, milli muharip unsurlardan ise 2 asker yaralandı (*Hümmet*, no. 98, s. 1). Netice itibarıyla kaza merkezini kurtarmayı amaçlayan ilk taarruz başarısız oldu. Dolayısıyla Bakü ile Derbent arasındaki doğrudan ulaşımı temin eden şimendifer hattı da şimdilik kontrol altına alınamadı.

³⁰⁴ Her iki rapordaki zayıyla ilgili bilginin hem yüzeysel hem de ziyadesiyle abartılı olduğu ifade edilmelidir. Son 15 günlük savaşta Kafkas İslam Ordusu unsurlarının uğradığı zayıyla ilgili kısımda söz konusu raporlardaki bilginin ne kadar abartılı olduğu kendiliğinden açıklığa kavuşacaktır.

³⁰⁵ Yüzbaşı Sabri Efendi, Mülazımievvel Sıdkı Efendi, Mülazımievvel İsmail Hakkı Efendi, Mülazımievvel Davut Efendi ve benzeri Türk zabitlerinin komutasında Kuba Kazası'nda toplamda 300 süvari ve 2.400 piyadeden meydana gelen gönüllü kıtaatı teşkil edilmişti (ATASE, BDH, no. 3818/3, f. 1-1).

ç. Banke Operasyonu

Kürdemir kasabasının kurtarılmasından birkaç gün sonra Azerbaycan'ın güneydoğusunda Salyan mıntıkasında yeni çarpışmalar vukua geldi. 12 Temmuz 1918 tarihinde Yenivasilevka köyü istikametinde taarruza geçen Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasındaki Salyan Müfrezesi 400 piyade, 50 süvari, 12 makineli tüfek, 3 top ve 2 vapurdan ibaret olan Kızıl müfrezenin önemli bir kısmını imha etti (TTK, KO, no. 12/125, v. 1). Kızıl müfrezenin diğer kısmı ise gemilerle firar etti. Banke'deki bir kâgir binada kısıtılan kıtaatın önemli kısmı zayiata uğradı, az bir kısmı ise vapurlara binerek firar etti. Her iki yerleşim alanı işgalden tamamen kurtarıldı. Kura Nehri'nin denize döküldüğü yerde, eski duba ve vapurlar batırılarak, gemilerin nehre geçişi tamamen kapatıldı (Rüştü, 1934, s. 102-103; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 569; Yüceer, 1996, s. 88; Bal, 2010, s. 197; Güler, 2021, s. 169-170). Böylece denizden yapılması muhtemel çıkarma hareketine karşı önlem olarak, 1 bölük piyade, 2 Rus makineli tüfeği ve 1 toptan oluşan ufak bir müfreze Binbaşı Nazım Ramazanov komutasında Banke'ye konuşlandırıldı.³⁰⁶ Salyan Müfrezesi'nin geri kalan unsurları ise Hacıkabul Gölü'nün güney kıyılarına yakın mesafedeki Palat-Toğay mıntıkasına sevk olundu (Rüştü, 1934, s. 103).

Salyan taraflarında vukua gelen çarpışmalarda püskürtülen Kızıl müfrezeden 4 makineli tüfek, 63 piyade tüfeği, 100 sandık piyade tüfeği ve top mermisi, 7 küçük vapur, bir miktar benzin, tuzlu balık ve diğer birçok eşya ganimet olarak ele geçirildi (TTK, KO, no. 12/125, v. 1; Rüştü, 1934, s. 103; Ebilov, 1999, s. 22). Biri Ermeni ve diğerleri Acem olmak üzere 31 kişi esir alındı. Çarpışmalar sırasında Salyan Müfrezesi'nden, ikisi gönüllü milis teşkilatından olmak üzere, 11 asker şehit oldu, 1 zabıt ve 13 asker yaralandı (Rüştü, 1934, s. 103; Süleymanov, 1999-b, s. 234; Ebilov, 1999, s. 21-22, 27; Görüryılmaz, 2015, s. 200; Carçı, 2018, s. 61).

³⁰⁶ Banke'de konuşlandırılan bölüğün askerlerinden biri olan Çavuş Hasan, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'dan çekildiği dönemde ana vatana gitmedi ve Neftçala ilçesine yerleşti. Burada evlendi ve evlat sahibi oldu. 1935'e kadar Neftçala'da yaşamını sürdüren Çavuş Hasan, ilçe aksakallarının anlatımlarına göre, Sovyet düzeninin uygulamalarından rahatsız olduğundan sonraları Astrahan'a göç etti (Ebilov, 1999, s. 37).

d. Kerrar Operasyonu

Kürdemir Operasyonu sonrasında şimendifer hattı boyunca çekilerek Kerrar İstasyonu yakınlarındaki mevzilere konuşlanan Kızıl kıtaatın tamamen geri itilmesi amacıyla hızlı bir operasyon planlandı. Sırf bu operasyon için 1 piyade taburu, mürettep süvari alayı, Müsüslü Müfrezesi'nin süvari bölükleri, sahra topları ile piyadeler ve On Üçüncü Alay'ın Rus Sahra Topu Takımı'ndan meydana gelen müşterek kuvvetler Kaymakam Habip Selimov komutasında organize oldu (Rüşti, 1934, s. 98; Süleymanov, 1999-b, s. 230). Operasyonun hedefinde Kürdemir'in doğusunda bulunan Kerrar İstasyonu ile şimendifer hattının kuzeyindeki Karasakal köyü bulunmaktaydı. 12 Temmuz 1918 günü meydana gelen çarpışmalardan beklenen sonuçlar tam şekilde alınamadı. Habip Bey'in komuta ettiği müfreze, Kerrar İstasyonu'na 3 kilometresine kadar yaklaşabildi. Yirmi Beşinci Tabur'dan 2 bölük ve 1 makineli tüfek takımından meydana gelen müfrezenin ilerleyişi de Karasakal köyü havalisinde duraksadı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 86; Rüşti, 1934, s. 98). Sonraki günün erken saatlerinde On Üçüncü Alay strüktüründen tefrik edilen bir müfreze Karasakal taraflarına sevk olundu. Bu havalide akşama kadar devam eden savaşlar sonunda köy zapt edildi (13 Temmuz 1918). Karasakal köyü etrafındaki çarpışmalarda Kırk Altıncı Tabur Komutanı Binbaşı Hasan Bey şehit oldu, Kırk Altıncı Tabur'dan 1 zabıt, Altmışıncı Tabur'dan da 2 zabıt yaralandı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 99; Rüşti, 1934, s. 98).

Habip Bey'in komuta ettiği müfrezenin ileri hatlarında şimendifer hattı üzerindeki Kerrar İstasyonu yakınlarındaki mevzilerde 14 Temmuz 1918 gece yarısı ateş sesleri duyuldu. Keşif kollarının yoklaması neticesinde istasyondaki Kızıl kıtaatın mevzileri boşaltarak doğuya doğru çekildiği anlaşıldı. Bu yüzden müfreze harekete geçirildi ve sabahın erken saatlerinde Kerrar İstasyonu'na girildi. Müfrezenin keşif kolları ise istasyonun 3 kilometre doğusuna kadar ilerledi. Şimendifer hattı boyunca doğuya çekilen Kızıl kıtaattan bir miktar kuvvet ve 1 zırhlı tren Sığırılı İstasyonu'nda yeni savunma tertibi aldı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 99; Rüşti, 1934, s. 99-100).

e. On Beş Günlük Personel Zayıatı

Şark Cephesi Komutanı Kaymakam Mürsel Bey'in 21 Temmuz 1918'deki emriyle 15 Temmuz 1918'e mahsuben düzenlenen muhtasar kuvve-i umumiye tablosundaki istatistikten hareketle muharip unsurların son 15 günlük muharebelerdeki zayıatının ayrıntılarını tespit etmek mümkündür. Üçüncü Ordu Komutanlığına sunulmak üzere 22 Temmuz 1918'de hazırlanan bu tablodaki istatistiksel verirele göre 1-15 Temmuz 1918 tarihleri arasında uğranılan personel zayıatının ayrıntıları şöyledir:

Tablo 22. On Beş Günlük Personel Zayıatı (1-15 Temmuz 1918)³⁰⁷

Kıtaat	Zabit				Asker						
	Hasta	Yaralı	Şehit	Toplam:	Hasta	Yaralı	Şehit	Fevt	Kayıp	Fırar	Toplam:
5. Kafkas Fırkası	2	10	6	18	299	240	74	27	17	86	743
Azerbaycan Kıtaatı	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
Toplam:	3	10	6	19	299	240	74	27	17	86	743

Tablodaki istatistiğe dikkatlice bakılırsa, muhtemelen aşırı sıcaklık ile susuzluk ve sıtma gibi yan etkenlerden dolayı Beşinci Kafkas Fırkası'ndan 2 zabıt ve 299 asker, Azerbaycan kıtaatından 1 zabıt hastaneye sevk olunmuştur. Muharebe meydanındaki çarpışmalarda Beşinci Kafkas Fırkası'na mensup 10 zabıt ve 240 asker yaralanmış, 6 zabıt ve 74 asker şehit olmuştur. Fırka mensubu 27 asker çeşitli nedenlerden dolayı fevt olmuş, 86 asker fırar etmiş ve 17 asker kaybolmuştur. Son 15 gündeki muharebelerde uğranılan personel zayıatının toplamı böylece 19 zabıt ve 743 askerden ibaret olmuştur.³⁰⁸

2.3. ULUSLARARASI ÇEMBER

Petrol ve gaz madenleriyle zengin Bakü muharbe cephesi, 1918'in üçüncü çeyreğinde çetrefilli özellikler taşıyan uluslararası bir soruna dönüştü. Bakü Halk Komiserleri Sovyeti aracılığıyla şehri kontrolünde tutmaya çalışan Bolşevik Rusya'nın yanı sıra genişlemeci siyaset yürüten Almanya ve İngiltere de Bakü muharebe sahnesinin aktörleri

³⁰⁷ 1-15 Temmuz 1918 tarihleri arasında meydana gelen savaşlarda Beşinci Kafkas Fırkası kıtaatının uğradığı personel zayıatının belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 144-1.

³⁰⁸ Kuvve-i Umumiye Tablosu'nda diğer kıtaata sevk olunan 17 zabıt ve 457 asker de 15 günlük zayıat listesine eklenmiştir. Böylece 15 günlük zayıatın toplam sayısı 1.200 olmuştur (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 144-1).

oldular. Bakü petrollerini hiçbir şekilde rakiplerine kaptırmaya niyetli olmayan İngiltere, muharebe sahnesine girebilmek amacıyla türlü türlü taktikler geliştirdi. İttifak Devletlerinin lokomotifi konumundaki Almanya, Bolşevik Rusya ile koordineli halde Osmanlı-Azerbaycan müşterek kuvvetlerinin Bakü harekâtını engellemeye çalıştı. Girift uluslararası hesaplaşmaların vukua geldiği muharebe sahnesinde Azerbaycan Hükümeti'nin yegâne dostu ve müttefiki sadece Osmanlı Devleti oldu. Rakip veya müttefik devletlerin uluslararası sahnedeki hesaplaşmalarının sonraki seyrini, yine muharebe cephesindeki askerin süngüsü belirledi.

2.3.1. Ayrıştırma Siyaseti

Aksu ve Kürdemir yenilgileri Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin toplantısında sert tartışmalara neden oldu. Stepan Şaumyan'ın başında bulunduğu Bolşevik fraksiyon işçileri silahlandırarak direnişe devam etmekten yana tavır benimserken, Menşevikler ile Taşnaklar ve Sosyalist İhtilalciler örneğinde sağ fraksiyonlar İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi hususunda pragmatik bir öneride bulundular. Siyaset sahnesinde değişik hesaplaşmaların söz konusu olduğu ortamda Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu'nun en önemli muharip gücü olan Ermenileri Bolşeviklerden ayrıştırma siyasetini benimseyen Enver Paşa da Bakü'ye bir tefrik heyeti göndermenin yollarını aradı. Onun bu girişimden bir şekilde haberdar olan Stepan Şaumyan'ın aldığı önlemlerden dolayı Tefrik Heyeti'nin Bakü'ye ulaşması mümkün olmadı.

a. Şaumyan'ın Çıkmazı

Aksu ve Kürdemir'deki başarılı operasyonlardan sonra Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurlarının Azerbaycan'ın kalpgâhı olan Bakü'ye giden yolu büyük oranda açıldı. Bakü Komünü açısından kritik dönemin başladığını idrak eden Stepan Şaumyan, 13 Temmuz 1918'de Moskova'daki mefkûre arkadaşına (Vladimir Lenin) telgraf çekerek, cephedeki durumun giderek ağırlaştığını beyan etti ve Kızıl Kolordu'ya bağlı muharip kuvvetlerin yetersiz olduğunu bildirdi. Buna ek olarak, Bakü Komünü kontrolündeki son mevziler kaybedilmeden Rusya'dan acil yardım gönderilmesini talep etti (*DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 300, s. 291; Şaumyan, 1978, c. 2, s. 368).

Şaumyan'ın panik halinde iletlediği haberin ciddiyetini önemseyen Vladimir Lenin ise aynı gün içerisinde Bahriye İşleri Komiserliği'ni Kafkasya'nın güneyindeki durumla ilgili bilgilendirdi ve Hazar Denizi üzerinden Bakü'ye toplar ile makineli tüfeklerle mücehhez gemiler gönderilmesinin hızlandırılmasını emretti (İbrahimov, 1957, s. 507; Süleymanov, 1999-b, s. 229).

Bakü muharebe sahnesinde vukua gelen gelişmeleri yerinde incelemek isteyen Stepan Şaumyan, 14 Temmuz 1918 günü cephe hattına gitti ve Kerrar İstasyonu'ndan çekilen Kızıl kıtaatın perişan halini bizzat gözlemledi. Cephenin bu kısmında meydana gelen olayların ayrıntılarını cepheden sorumlu komutan Albay Lazar Biçerahov'la görüştü. Bu görüşmede sırf askeri meseleleri ilgilendiren teknik meseleler konuşuldu ve personel zayıatının telafi edilmesi amacıyla yeni takviye kuvvetlerinin gerekliliği hususu ilk elden Şaumyan'a iletildi. Stepan Şaumyan ise talep edilen kuvvetin gönderileceği hususunda taahhütte bulundu ve muharebe cephesinden Bakü'ye döndü (Süleymanov, 1999-b, s. 231; Zeynallı, 2010, s. 125). Sonraki gün "Rusya ve Güney Kafkasya'daki siyasi ve askeri durum" gündemiyle Bakü Sovyeti'ni olağanüstü toplantıya davet etti (16 Temmuz 1918). Bu toplantıdaki konuşmasında cephedeki durumu genişçe tahlil etti, muharip unsurların gerilemesini ekmek ve su yetersizliği, bulaşıcı hastalıkların yayılması, yedek kuvvetlerinin yokluğu gibi yan etkenlerle izah etti. İçinde bulunulan zor muharebe koşullarında Bakü proletaryasından umutlu olduğunu ve silaha sarılma çağrısı olursa cephedeki askerin imdadına koşacak hala çok sayıda insanın olduğunu beyan etti (Şaumyan, 1978, c. 2, s. 375-378; Kolesnikova, 1958, s. 102-103). Şaumyan'dan sonra söz alan diğer Bolşevik konuşmacılar da onun düşüncesini hararetle savundular. Bakü Sovyeti'ndeki Bolşevik fraksiyonun meseleye yanaşma biçimi, diğer fırkaların keskin itirazına sebep oldu. Söz alarak fikri beyanında bulunan Taşnak, Sosyalist İhtilalci ve Menşevik delegeler, Türkleri durdurabilmenin yegâne yolunun İngilizleri Bakü'ye davet etmekten geçtiğini vurguladılar. Onların önerisi iki kez oylamaya sunuldu ama nihai sonuç alınamadı. Bu yüzden İngilizlerin davet edilmesi meselesi (25 Temmuz 1918'de düzenlenecek olan) sonraki toplantıda görüşülmek üzere tehir edildi (Rathauzer, 1928, s. 219; İbrahimov, 1957, s. 498-499).

b. Tefrik Heyeti

16 Temmuz 1918'deki kritik toplantıda Bakü'deki Taşnaklar, Sosyalist İhtilalciler ve Menşeviklerin şehrin geleceğiyle ilgili Bolşeviklerden çok daha farklı düşündükleri, fraksiyonlar ve fırkalar arasında çok ciddi fikir ayrılığı olduğu tüm boyutlarıyla ortaya açıldı. Kuvvetle muhtemeldir ki Başkomutan Vekili Enver Paşa da savaşın başından beri Bakü'deki fırkalar ve fraksiyonlar arasındaki ihtilafın farkındaydı. Önceki sayfalarda ifade edildiği üzere, 1918'in Haziran ayında Kızıl taarruzun özellikle şiddet arz ettiği günlerde Ermenileri Bolşeviklerden ayıştırmak amacıyla Bakü'ye bir tefrik heyeti göndermeyi düşünmekteydi. Paşanın bu düşüncesi müteakip süreçte de aktüelliğini korudu, 1918'in Haziran ayı sonu ile Temmuz ayı içerisinde 1 Türk zabiti, 2 Müslüman ve 2 Ermeni'den oluşan heyetin Gence üzerinden Bakü'ye gönderilmesi gündeme geldi (*Hümmet*, 92, s. 1). 8 Temmuz 1918'de Nuri Paşa'ya çektiği telgrafında söz konusu hususa özellikle temas ederek, gönderilmesi düşünülen heyetin Ermenileri Bolşeviklerden tefrik etmesinden sonra Ermeni askerlerinin şimendiferle memleketlerine gitmelerine müsaade edilmesini rica etti (TTK, KO, no. 12/94).

Bahsedilen meyan üzere gelişmeleri 12 Temmuz 1918'de Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığına aktaran Nuri Paşa, cephedeki Kızıl kıtaat komutanlığı ile irtibata geçilerek, Bakü'ye gidecek heyetin geçişinin temin olunmasını talep etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 34). İlginç bir tesadüf olmakla birlikte, söz konusu tarihte Reş'te ticaretle meşgul olup Tiflis'e gitmek üzere yola çıkan ama yolların kapalı olmasından dolayı İvanovka köyünde tutuklanan bir Ermeni tüccar, Bakü'deki ailesinin yanına gönderildiği takdirde şehri tahrip edilmekten kurtaracağını ve Ermenileri Bolşeviklerden ayırabileceğini taahhüt etmekteydi. Fırkanın Padar'daki karargâhında birkaç gün tutuklu bulunan bu Ermeni'nin durumu Ordu Komutanlığına arz edildi ve murahhas heyetinin beraberinde Bakü'ye gönderilmesine müsaade istendi. Bu hususla ilgili izin hemen çıktı. Ancak Şamahı veya Kerrar cephelerinde geçerliliğini koruyan müşkülât ve tehlike yüzünden heyetin doğrudan karşı tarafa geçmesi mümkün olmadı. Bu yüzden heyetin vapurla Yevlah'tan Cevat mıntıkasına ve oradan da Bakü'ye gitmesine karar verildi. Dolayısıyla Padar'daki Fırka Karargâhı'nda bir süreden beri bulunan heyet, ilk durak olan Yevlah'a gitmek üzere, Kürdemir İstasyonu'na sevk olundu (Rüştü, 1934, s. 100).

Bakü Komünü Başkanı Stepan Şaumyan, sözü edilen heyetin varlığından 14 Temmuz 1918 günü cephe hattını ziyareti sırasında haberdar oldu. Onun cephede bulunduğu gün yaya olarak Bolşevikler tarafına geçen bir demiryolu işçisi, Kızıl kıtaatın söz konusu mevkideki karargâhına özel bir mektup ilettili. Tiflis'teki Ermeni Milli Şurası'nın yazdığı anlaşılan bu mektubun içeriğinde, 5 kişiden oluşan özel yetkili bir heyetin Bakü'de Abraham Gülhandanyan başkanlığındaki Ermeni Milli Şurası ile görüşmeler yapmak üzere, yola çıkarıldığı bildirilmekteydi (İbrahimov, 1957, s. 500). Garip durum olmakla birlikte, Bakü Sovyeti'nin 16 Temmuz 1918'deki toplantısında Şaumyan da mevzubahis mektuptan hiç bahsetmedi. Muhtemelen disiplinin kaybolmasını ve safların bölünmesini istemedi. Bahsedilen günlerde onun kuşkularını tetikleyen başkaca faktörler vardı. Kızıl Kolordu'ya bağlı Ermeni kıtaatının durumunu etkilemesi muhtemel bir dizi gelişmeler yaşanmaktaydı. Ermenistan Cumhuriyeti ile akdedilen muahede gereğince, Bakü cephesindeki Türk kıtaatı karşısında Ermeni kuvvetlerin savaştan feragat ederek çekilmesi hususunda Ermeni kıtaatı komutanlığına hitaben Ermenistan Ordusu Genelkurmay Başkanı General Foma Nazarbeyov tarafından özel bir emirname gönderilmişti. Savaştan çekilecek olan Ermeni zabıt ve askerlerinin Ermenistan Cumhuriyeti topraklarına nakledilmesine Türkler de yardımcı olacaktı (ATASE, BDH, no. 3819/5, f. 21). Şaumyan'ın bu kabil gelişmelerin ayrıntılarından haberdar olup olmadığı bilinmemekle birlikte, Bakü'deki Ermeni Milli Şurası ile görüşmek isteyen heyetin onu fazlaca kaygılandığı açıktır. Bu yüzden 17 Temmuz 1918'de şehirdeki Ermeni Milli Şurası'nın gizli emellerini ve Taşnaksutyun eğilimli subayların Kızıl Kolordu saflarını bölme çabalarını ifşa etti. Böylece Bakü'yü ziyaret etmek isteyen heyetin şehre bırakılmaması, Bakü'deki Ermeni Milli Şurası'nın ilga edilmesi ve emlakine Bakü Sovyeti namına el konulmasına karar verildi. Netice itibarıyla Tefrik Heyeti Bakü şehrine bırakılmadı. Bakü'deki Ermeni Milli Şurası'nın ilga edilmesiyle ilgili karar ise hiçbir şekilde uygulanamadı (İbrahimov, 1957, s. 500).³⁰⁹

³⁰⁹ Yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin sorunlarını çözmek amacıyla yapılması düşünülen İstanbul Konferansı'na memur Ermenistan Heyeti üyelerinden Aleksandr Hatisyan'ın 10 Ağustos 1918'de *Vakit Gazetesi*'nde yayımlanan beyanatında, Tefrik Heyeti'nin Bakü'ye gitmesi mümkün olmadığından Kuzey Kafkasya'ya geçtiği hususunun haber alındığı bildirilmekteydi (*Vakit*, 290, s. 1). Bu minval üzere sonraki gelişme 1 Eylül 1918'de oldu ve Tiflis üzerinden radyogram ile iletişime geçen Ermeni Milli Şurası üyelerinden Arzumanov, Bakü'deki son gelişmeleri öğrenmeye çalıştı. Bakü'deki Ermenilerin İngilizlere kapılarak kendilerini yok edeceğinden endişe duyan Arzumanov, Tiflis'ten gönderilen heyeti kabul ettikleri takdirde Türk Komutanlığının izniyle Azerbaycan temsilcisiyle beraber cepheden Bakü'ye geçebileceğini bildirdi (DMVP-ZG, 1919, belge no. 224, s. 441).

c. Kızıl Takviye

Azerbaycan'ın tarihten referans alan merkezinin yani Bakü şehrinin kimin kontrolünde olacağıyla ilgili siyasal fırkalar arasındaki ihtilaf, zikredilenlerden anlaşıldığı üzere, bir hayli çetrefilli meseleydi. Önceki sayfalarda ifade edildiği gibi, Taşnaklar, Sosyalist İhtilalciler ve Menşevikler, Bakü'deki Ruslar ve Ermeniler arasında propaganda çalışmaları yürüterek, İngilizlerin Bakü'ye davet olunması hususunda hem Azerbaycan Hükümeti'ne hem de Bakü Komünü'ne karşı politik tavır benimsemişlerdi. Azerbaycan Hükümeti'nin sahadaki muharip gücü olan Kafkas İslam Ordusu unsurlarının Bakü cephesinde ilerlemesine eş zamanlı olarak, meşru idarenin strüktürel yapılanması eyaletin kaza ve köylerinde adım adım tesis edilmekteydi. Bu ilerleme karşısında iyice köşeye sıkışan Bakü Komünü ise şehirdeki diğer siyasal fırkaların baskısı altındaydı. Taşnaklar, Sosyalist İhtilalciler ve Menşeviklerden oluşan ittifakın İngilizlerden medet umması, Bakü Komünü ve Bolşevikler güdümündeki diğer yerel örgütlerin histerik reaksiyonu ile karşılandı. 17 Temmuz 1918'de Hazar Donanması denizcilerinin toplantısı, 18 Temmuz 1918'de Altıncı Zırhlı Otomobil Müfrezesi gönüllü askerlerinin toplantısı, 19 Temmuz 1918'de Bakü işçilerinin düzenlediği miting ve benzeri birçok etkinlikte İngilizlerin şehre davet olunması meselesi müzakere edildi ve davetle ilgili propagandas yapan fraksiyonlar şiddetle protesto edildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 579, s. 539; no. 582, s. 541; no. 587, s. 544-545; İbrahimov, 1950, s. 20-21).

Bakü'deki gergin atmosferin kısmen yumşaması için dışarıdan takviye kuvvet gönderilmesi gerekli oldu. Bu çerçevede 19 Temmuz 1918'de Albay Grigori Petrov komutasındaki 780 mevcutlu bir Kızıl müfreze Ukrayna cephesinden Bakü'ye sevk olundu (*ASİQUBM*, 1960, no. 586, s. 544; İbrahimov, 1957, s. 507; Suny, 1990, s. 306-307; Süleymanov, 2012, s. 302; Darabadi, 2013, s. 84).³¹⁰ Müfrezenin Bakü'ye ulaşması üzerine şehirdeki dengeler kısmen oluştu. Bakü Komünü Başkanı Stepan Şaumyan ise hiçbir şekilde mutmain olmadı. Komün'ün istikbalini karanlık gördüğünden 20 Temmuz 1918'de Vladimir Lenin ve Jozef Stalin'e çektiği telgraflarda acil olarak takviye kuvveti gönderilmesinin gerekli olduğunu bildirdi (*ASİQUBM*, 1960, no. 591, s. 547; Şaumyan, 1978, c. 2, s. 383). Onun süreklilik arz eden talebinin olumlu yanıtlanması üzerine 23

³¹⁰ Yakov Rathauzer, söz konusu müfrezenin mevcudunun 782 askerden ibaret olduğunu tespit etmiştir (Rathauzer, 1928, s. 221).

Temmuz 1918 tarihi itibarıyla Astrahan'dan Bakü'ye 300 mevcutlu piyade müfrezesi, 170 mevcutlu süvari müfrezesi, 4 top ve diğer askeri levazımat gönderildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 608, 610, s. 561; Rathauzer, 1928, s. 224; İbrahimov, 1957, s. 507). Saratov'dan ufak bir süvari müfrezesi ve ek askeri levazımat ise 24 Temmuz 1918'de Astrahan'dan gemilerle sevk olundu (*ASİQUBM*, 1960, no. 614-615, s. 566).³¹¹

2.3.2. Dış Müdahaleler

Bakü muharebe cephesi, Temmuz'un ikinci yarısından itibaren dış müdahalelere açık hale geldi. Savaş Kabinesi'nin direktifi doğrultusunda harekete geçen İngiliz diplomatı ve istihbarat subayı Aeneas Ranald MacDonell, Britanya askerinin Bakü'ye davet edilmesi hususunda hümmalı çalışmalar yürüttü. İngilizlerin hoşlukla Bakü'ye davet edilmesi mümkün olmadığı ortamda şehirdeki diğer siyasi fraksiyonlarla iletişime geçti ve Bakü Komünü'nü yıkmayı hedefleyen bir darbe girişimini organize etti. Planın ifşa olması üzerine darbe girişimi de başarısızlıkla sonuçlandı. İlk denemenin başarısızlığı, İngilizleri hiçbir şekilde durdurmadı ve müteakip girişim olarak Tümgeneral Lionel Dunsterville komutasındaki muharip kıtaatın Bakü'ye geçişi için aleni çalışmalar yürütüldü. Diğer taraftan, Almanya Genelkurmay Başkanı Paul Hindenburg'un kısıtlayıcı müdahalelerinden dolayı cephenin Kafkas İslam Ordusu tarafındaki muharip kuvvetlerin Bakü'ye doğru ilerleyişinde tereddütler husule geldi. Böylesine kritik ortamda askeri diplomasinin her türlü olanaklarına başvuran Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın manevraları ile Almanların engelleyici girişimleri şimdilik akamete uğradı.

a. Demokles Kılıcı

Sağ Sosyalist İhtilalciler, Sağ Taşnaklar ve Menşeviklerin gerçekleşmesini arzu ettikleri İngiliz müdahalesi, Ekim İhtilali'nden beri Bakü Bolşeviklerinin başı üzerinde "Demokles Kılıcı" gibi bir tehdit unsuru olarak asılı bulunmaktaydı. Bolşevikleşen Rusya'nın İttifak Devletleri ile anlaşmaya vararak savaştan çekileceğini açıklaması üzerine, 23 Aralık 1917'de alelacele toplanan İngiliz ve Fransız diplomatları, Rusya'dan

³¹¹ Yakov Rathauzer, bahse konu sevkiyatın 170 asker ve 4 toptan ibaret olduğu kanaatindedir (Rathauzer, 1928, s. 224).

geri kalan bölgeleri nüfuz alanlarına böldüler. Anlaşmanın üçüncü maddesine dayalı olarak, Besarabya, Ukrayna ve Kırım Fransa'nın, Kafkasya ise İngiltere'nin nüfuz alanı ilan edildi (Hesenov, 1993, s. 114). Savaşın son merhalesinde Doğu'daki sömürgelerinde herhangi bir patırtı arzu etmeyen İngiltere, oluşturmak istediği güvenlik kordonuna Hazar Denizi'nin doğusundan Afganistan ve Hindistan'a kadar uzanan Türkistan topraklarını da ekledi. Bundan sonra Hindistan yolu üzerindeki üç önemli bölgeye üç özel heyet göndermeye karar verdi. Tibet kaşifi olarak bilinen İngiliz Siyasi Subayı Yarbay Frederick Marshman Bailey başkanlığında 3 subay ve diplomattan oluşan küçük bir heyet, özel görevle Taşkent'te gönderildi. Ona tevdi edilen görev, Bolşeviklerin Hindistan'la ilgili niyetlerini öğrenmek, serbest kalan savaş esirlerinin Almanlar ve Türkler ile irtibatlı halde Afganistan ve dolayısıyla da Hindistan'ın istikrarını tehdit etmelerini önlemekten ibaretti. Kafkasları yarma hareketini durdurmayı amaçlayan diğer iki heyetten ilkinin başına eski bir istihbarat subayı olan Tümgeneral Wilfrid Malleson getirildi. Bir avuç subay ile astsubay ve ufak bir Hintli müfrezesinden meydana gelen Malleson heyetine tevdi edilen görev, Doğu İran kordonunun kuzey ucundaki eski Rus sınırları yakınındaki Meşhed'e giderek, oradan Türkmenistan'daki gelişmeleri izlemek ve gerekli gördüğü anlarda alacağı proaktif önlemlerle sahadaki duruma doğrudan müdahil olmaktan ibaretti (Hopkirk, 1995, s. 337-338). Sonuncu heyetin başına ise Hindistan'ın kuzeybatısında görevli olup Rusça dil becerisiyle tebarüz etmiş olan Tümgeneral Lionel Dunsterville getirildi (Ullman, 1961, s. 305; Hesenov, 1993, s. 114; Erickson, 2001, s. 191). Dunsterville'e tevdi edilen görev, Bağdat üzerinden Kafkasya'ya geçerek, Tiflis'te Ermenilerle diğer milletleri organize etmek ve Almanlar ile Türklerin Kafkasya ile Türkistan'a sızmalarını engellemekten ibaretti (Dunsterville, 2016, s. 19, 146-147; Suny, 1990, s. 269). Söz konusu dönemde Kafkasya'daki hızlı gelişmelerden yüzünden Tiflis'teki öncü İngiliz misyonunun kenti terk etmeye mecbur olması üzerine, Dunsterville'in planında da revizyon zorunlu halde geldi ve Türkler ile Almanlara karşı en önemli direnç merkezi olarak Hazar Denizi'nin batı kıyısındaki Bakü şehri belirlendi (Hopkirk, 1995, s. 338-339).

Kendisine tevdi edilen misyonun öneminin bilincinde olan Dunsterville, Hindistan'da daha fazla oyalanmadı, hemen yola koyuldu ve Delhi üzerinden Bağdat'a ulaştı. Burada geçirdiği kısa süreyi çok iyi değerlendirdi, 41 T-model Ford takviyeli 200 zabıt ve 200 küçük zabitten oluşması tasavvur edilen özel ordunun temellerini attı (Dunsterville, 2016,

s. 25; Suny, 1990, s. 268). Emrindeki ordu teşkilatının zabitleri ve küçük zabitleri Fransa, Selanik, Mısır ve Irak'taki muharebe cephelerinden seçildiler ve çoğunlukla Kanada, Avusturalya, Yeni Zelanda ve Afrika'nın nüfus potansiyelinin oluşturduğu askeri birliklerden temin edildiler (Dunsterville, 2016, s. 26). Yeni ordunun komutanlığı, hiyerarşik yapılanmada doğrudan Savunma Bakanlığına bağlı oldu (Donohoe, 2016, s. 113).³¹² Hazar Denizi'nin güneybatı kıyısındadaki Enzeli limanı, Dunster Ordusu'nun operasyonlarına stratejik önemi haiz bir üs olarak kabul edildi (Donohoe, 2016, s. 62). Bu realiteyi göz önünde bulunduran Dunsterville de 27 Ocak 1918'de 12 zabıt ve 41 askerden oluşan küçük kafilesiyle yola koyuldu, Hemedan-Kazvin rotasını takiple 18 Şubat 1918'de Enzeli'ye ulaştı (İbrahimov, 1950, s. 12). Bu kadar az askerle yapılan seyahatin nevişahsına münhasır zorlukları vardı. Generalin gözüne kestirdiği limana giden yolun son menzili, Türkler, Almanlar ve Bolşeviklerle irtibatla olan ve İngilizlere muhalifliğiyle bilinen Küçük Han'ın egemen olduğu Gilan bölgesinden geçmekteydi (Dunsterville, 2016, s. 32; Ellis, 1963, s. 21; Kurat, 2011, s. 533). Sıkı bir İran vatanseveri olan bu şahsın Dunsterville'in çalışmalarına zorluklar çıkarması kuvvetle muhtemeldi.³¹³ Üs mıntıkası olarak belirlenen Enzeli'deki Bolşevik Komitesi Başkanı Aleksandr Çelyapın'ın talepleri ise fazlaca katıydı. Enzeli'deki komite merkezinde gerçekleşen istikşafı görüşmelerde Bolşevik Hükümeti'ni resmen ve yazılı olarak tanınması koşuluyla generalin Bakü'ye geçilebileceğini beyan etmekteydi (Dunsterville, 2016, s. 61; Suny, 1990, 269). Büyük Britanya'ya sadık bir generalin söz konusu talebi sarihden veya zımnen kabul etmesi hiçbir şekilde mümkün değildi. Bu yüzden generalin Bakü'ye geçme hayali şimdilik akamete uğradı. Bundan sonra Enzeli'de beklemesi de tehlikeli hale geldi. Bu nedenle emrindeki müfrezeyle birlikte Enzeli'yi terk etti ve Kazvin üzerinden Hemedan'a çekildi. Yeni mekânındaki karargâhında 1918'in Haziran ayına kadar sahanın durumunu uzaktan gözetledi (Donohoe, 1916, s. 63, 102; Suny, 1990, s. 269).³¹⁴

³¹² Tümgeneral Lionel Dunsterville'in bağımsız komutanlığı, Bağdat'taki Mezopotamya Seferi Kuvveti Komutanı Korgeneral William Marshall'ın huzurunu kaçırdı ve onu emrine alabilmek için her türlü desiseye başvurdu. Bağdat'tan gönderilen talebe Savunma Bakanlığı bir süre direndiyse de en nihayetinde Dunsterville ile kuvvetinin Bağdat Komutanlığına tabi olmasına rıza gösterdi (Donohoe, 2016, s. 113-114). Bundan sonra Bağdat'ta, Hemedan'daki kafileye katılmak üzere, özel bir müfreze oluşturuldu. Bu müfreze resmî olarak Dunster Kuvveti denildi. Gayriresmî adı ise "Gizli Ordu" oldu (Dunsterville, 2016, s. 78).

³¹³ Söz konusu dönemde Küçük Han'ın emrinde, Tümgeneral Lionel Dunsterville'in tahminlerine göre, 5.000 civarında asker bulunmaktaydı (Dunsterville, 2016, s. 45).

³¹⁴ Tümgeneral Lionel Dunsterville, Hemedan'a yerleştikten sonra Kafkasya muharebe sahnesine girebilmenin yollarını aramaya başladı. Kazvin üzerinden kara yoluyla Tebriz hattını takiple Culfa'ya

Tümgeneral Lionel Dunsterville'in sahneden çekilmesi Bakü meselesini hiçbir şekilde kapatmadı ve Bolşevikler ile İngilizler farklı kulvarlarda tekraren kapıştılar. Bakü Komünü etrafında gün geçtikçe daralan çember, Büyük Britanya'nın bölgesel siyasetini idare edenlere yeni taktikler geliştirme fırsatı tanıdı. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü istikametinde ilerleyişinin hızlandığı günlerde İngilizlerin hem yerel Bolşevikler hem de Bolşevizm karşıtı fraksiyonlarla ittifak oluşturulması düşünüldü. Bakü'deki İngiliz Viskonsülü Aeneas Ranald MacDonell'in³¹⁵ koordinasyonunda aklın sınırlarını zorlayan bir takım komplolar hazırlandı. İlk önce Stepan Şaumyan ile görüşmeyi tercih etten MacDonell, ona İngiliz askeri yardımını önerdi. İlkesel olarak İngilizlerin Bakü'ye girişine karşı olan Şaumyan, muharebe cephesinde tezahür eden zor koşullardan dolayı askeri mahkemelerin kurulması, subaylara ödemeler yapılması ve bütün istihdam yetkisinin Askeri İhtilal Komitesi'ne bırakılması koşuluyla İngilizlerin Bakü'ye girişine ılımlı yaklaşır gibi gözükte (Ullman, 1961, s. 307; Suny, 1990, s. 281; Hopkirk, 1995, s. 382; Ezimova, 2017, s. 54). Fakat Moskova'dan gelen direktifler yüzünden MacDonell'in önerisini geri çevirdi. Meşru yolların tükendiğini düşünen İngiliz Viskonsülü MacDonell de gayri meşru usullere el attı. Bakü'deki Bolşevik idaresinden memnun olmayan Çarlık subayları ve Sosyalist İhtilalciler ile iletişime geçti, Merkezi Denizcilik Okulu çevresinde şekillenen darbe girişimini organize etti. Bolşevik iktidarını düşürmeyi ve İngilizleri şehre davet etmeyi planlayan bu grubun çalışmaları, merkezi Meşhed'de bulunan Hazar etrafındaki işlerden sorumlu İngiliz Askeri Heyeti Komutanı Tümgeneral Wilfrid Malleson'a bağlı olarak çalışan İstihbarat Subayı Yüzbaşı Reginald Teague-Jones'un³¹⁶

ulaşılabilir ve oradan da demiryoluyla Tiflis'e gidilebilirdi. Ancak soğuk kış mevsiminde motorlu araçların ilerlemesi çok zordu. Buna ek olarak, Cengeliler ile Şahsevenlerin saldırılarına maruz kalınabilirdi (Dunsterville, 2016, s. 72). Avantajları ve dezavantajları dikkatlice etüt eden Dunsterville, yeni bir maceraya atılmaya cesaret etmedi ve Hemedan'da beklemeyi tercih etti.

³¹⁵ İskoçya'daki Glengarry Klanı'nın 21. Reisi olan Chelsea doğumlu Aeneas Ranald MacDonell, 7 yıl boyunca Bakü'de viskonsül görevinde bulundu. Ekim İhtilali'ni müteakiben 1917'nin Aralık ayında İngiltere Dışişleri Bakanlığının onayıyla ona binbaşı rütbesi verildi, Almanlar ile Türklerin Kafkasya ve Türkistan'a sızmalarını engellemek amacıyla oluşturulan Tiflis'teki İngiliz Askeri Heyeti'nin "özel istihbarat subayı" olarak görevlendirildi (Hopkirk, 1995, s. 325-326). Bu yüzden MacDonell'in sonraki hayatı Tiflis ile Bakü arasında mekik dokumakla geçti.

³¹⁶ Lancashire doğumlu Reginald Teague-Jones'un çocukluğu Rusya İmparatorluğu'nun başkenti Petersburg'da geçti. Babasının vefatı sırasında henüz 13 yaşında olan Teague-Jones, dil öğrenmeye yatkınlığıyla tebarüz etti ve babasının arkadaşlarının yardımlarıyla Petersburg'daki Alman Dil Okulu'nda Almanca, Rusça ve Fransızca öğrendi. Bundan sonra Londra'da Kings College'de 2 yıl eğitim aldı. 1910 senesinde Hindistan'a gitti, 21 yaşındayken Hindistan Polis Teşkilatı'nda göreve alındı ve Hindistan'ın kuzeybatı sınırlarındaki istihbarat işlerinde çalışmaya başladı. Bu arada dil hazinesine Farsça ve diğer Asya dillerini ekledi. Üstün yetenekleri amirlerinin dikkatini hemen çekti ve Hindistan'daki Dışişleri ve Politik Dairesine nakledildi. Dünya Savaşı senelerinde Basra körfezindeki askeri istihbarat biriminde istihdam edildi. Türkler ve Almanların Bakü üzerinden Türkistan'a sızma ihtimali üzerine Meşhet'teki İngiliz Askeri

Bakü'ye yerleşmesiyle ivme kazandı. MacDonell ise dairesinde tuttuğu hazinenin ağzını açtı ve şehirdeki Bolşeviklerden memnun olmayan karşı devrimcilerin örgütlenmesini finanse etti (Sunny, 1990, s. 296-297; Hopkirk, 1995, s. 390-397).³¹⁷

Müteakip günlerin gelişmeleri çok hızlı oldu, MacDonell'in katılımıyla gizli toplantılar yapıldı ve Bakü Komünü Hükümeti'ni düşürmek için gizli bir darbe planı hazırlandı. Bu plana göre, petrol işçileri greve giderek hep birlikte Bakü limanında toplanmalı ve sahneye çıkan ateşin konuşmacılar da şehrin eşiğindeki Türk tehdidine karşı Stepan Şaumyan'ı bir şey yapmamakla suçlamalıydılar. Bundan sonra oybirliğiyle İngilizlerin şehre davet edilmesine karar verilmeliydi. Şaumyan'a sadık asker ve polisler greve giden işçileri kontrol altında tutmaya çalışırken, Bakü'de saklandıkları söylenen birkaç yüz eski Çar subayı da harekete geçerek Bolşevik karargâhını basmalı, Şaumyan ve maiyetini tutuklamalıydı. Darbenin başarılı olmasının anlaşılmasından sonra harekete geçecek olan MacDonell, sokaklardaki asayişin sağlamak üzere Ermeni askerleri şehrin muhtelif noktalarında konuşlandırmalıydı. Gizli yürütüldüğü varsayılan plan, vaktiden önce bir şekilde deşifre oldu ve darbeden bir gün önce komplocuların elebaşlarından olan eski bir Çar subayı gizli polis tarafından tutuklandı. Bundan sonra alt kademedeki 2 isim daha tutuklandı (Hopkirk, 1995, s. 398-399). Tutuklananlardan birisi her şeyi anlattığı için gece baskınıyla darbeyi organize eden elebaşların birçoğu tutuklandı ve darbenin organizasyonunu üstlenen Cephe Askerleri Birliği dağıtıldı.³¹⁸ Tutuklananların ifade tutanakları İngiliz Viskonsülü Aeneas Ranald MacDonell'in darbe planındaki rolüne işaret etti. Bu yüzden MacDonell de tutuklandı, mahkemeye çıkarıldı ve yargılamada kendisine yönetilen suçlamaların hepsini reddetti (Sunny, 1990, s. 297; Hopkirk, 1995, s. 401, 404-407). Bundan sonraki süreçte serbest bırakılan MacDonell, ayarladığı ilk vapurla Enzeli'ye kaçtı ve Tümgeneral Lionel Dunsterville'in karargâhına sığındı.

Heyeti Komutanı Tümgeneral Wilfred Malleson'un emriyle 10 Temmuz 1918'de İranlı bir Ermeni tüccarı kılıfında neler olup bittiğini öğrenmek amacıyla Bakü'ye gitti (Hopkirk, 1995, s. 388-390). Bundan sonraki süreçte yine birçok kez Bakü'ye gidiş dönüşleri oldu.

³¹⁷ Konunun araştırmacılarından Peter Hopkirk, Stepan Şaumyan'ı devirme planına Aeneas Ranald MacDonell'in 2 milyon ruble para harcadığı kanaatindedir (Hopkirk, 1995, s. 397).

³¹⁸ Tutuklananlar arasında Sağ Sosyalist İhtilalcilerden İvanov ve Ardahan Harp Gemisi mühendislerinden Kiriçenko soyadını taşıyan elebaşlar bulunmaktaydı. Soruşturmalar neticesinde eylemin organizasyonunu Yevgeni Cunkovski isimli birisinin yaptığı ortaya çıktı (Rathauzer, 1928, s. 212-213; Şaumyan, 1929, s. 205-206).

Firarından sonra kurulan ikinci mahkemede MacDonell suçlu bulundu ve gıyabında ölüme mahkûm edildi (Hopkirk, 1995, s. 407-408).³¹⁹

İngilizlerin MacDonell'in organizatörlüğünde kurguladığı darbe planının iflasla sonuçlanması, majesteleri hükümetinin Bakü meselesindeki kararlılığını hiçbir şekilde etkilemedi. Bundan sonra dışarıdan müdahale planına hız verildi. Dış müdahalenin bütün sorumluluğu Tümgeneral Lionel Dunsterville havale edildi. MacDonell'in tecrübelerini de göz önünde bulunduran bu İngiliz generali, oldukça temkinli ve kendinden emin hareket etti, ilk önce Bakü'ye geçiş noktası olarak belirlediği Enzeli'ye rahatlıkla ulaşabilmek amacıyla karargâh merkezini Hemedan'dan Kazvin'e taşıdı. Kazvin'de geçirdiği günlerde emrindeki gizli ordu teşkilatı 8 zırhlı araba, 1.000 tüfekli asker, 2 dağ topu, 500 Ford kamyonu ve Onuncu Royal Field Topçu Bataryası ile takviye edildi (Dunsterville, 2016, s. 158). Küçük Han ile nihai hesaplaşma öncesinde generalin üstün gayretleri neticesinde İngiltere çıkarlarına hizmet etmeyi kabul eden Kazak Müfrezesi Komutanı Albay Lazar Biçerahov'un muharip desteğini de kazandı.³²⁰ Biçerahov'un demir yumruğu, ilk önce Reşt taraflarındaki Küçük Han engelini bertaraf etti ve Enzeli'ye giden kara yolunu açtı.³²¹ Bundan sonra Enzeli'deki Bolşevik teşkilatı ile İngiliz generali arasında hususi görüşme organize edildi. Söz konusu görüşmede İngiliz kıtaatının kasabaya yerleşmesi meselesi genişçe müzakere edildi. İngilizlerin bu talebini ise Enzeli'deki Bolşevik Komitesi Başkanı Aleksandr Çelyapın reddetti (Dunsterville, 2016, s. 164-166). İlkesel düzeyde Bolşevizm ideolojisine karşı olan Tümgeneral Dunsterville ise Bolşevik muhatabıyla fazla tartışmaya girmedii. Pratik meselelerle ilgilendiğinden hedefe giden her türlü yolu mübah gördü ve Çelyapın aracılığıyla Bakü Komünü'ne Ford otomobilleri satma karşılığında ordusunun ihtiyacı olan yakıtı satın alabilmek için sıkı pazarlığa girişti (Dunsterville, 2016, s. 167; Rawlinson, 2016, s. 100).³²² Hatta bu süre

³¹⁹ Aeneas Ranald MacDonell, Bakü muharebe cephesinden hiç uzaklaşmadı, Tümgeneral Lionel Dunsterville'in 4 Ağustos 1918'de Bakü'ye gönderdiği öncü kuvvetin askerleri arasında MacDonell de bulunmaktaydı (Hopkirk, 1995, s. 409-410, 413).

³²⁰ Rus kuvvetlerinin İran'ın kuzeydoğusunu tahliye ettiği dönemde Albay Lazar Biçerahov ile anlaşılan Tümgeneral Lionel Dunsterville, onun komutasındaki Kazak Müfrezesi'nin muharebe potansiyelinden istifade ederek, Küçük Han'a karşı avantajlı duruma geldi (Dunsterville ile Biçerahov arasında imzalanan antlaşmanın ayrıntıları için bkz. Dunsterville, 2016, s. 88-89).

³²¹ Albay Lazar Biçerahov'un Enzeli yolunu açabilmek için Reşt havalisinde Küçük Han kuvvetleriyle yaptığı mücadelenin ayrıntıları için bkz. Dunsterville, 2016, s. 159-163.

³²² Tümgeneral Lionel Dunsterville'in Bolşeviklerle yaptığı anlaşmaya gereğince toplamda 50.000 sterlin değerinde petrol alındı. Buna karşılık olarak gönderilen 10 adet Ford otomobili Bakü'ye ulaştığında Komün Hükümeti iktidarı tamamen kaybetmişti (Dunsterville, 2016, s. 167; Suny, 1990, s. 272; Qafarov, 2011, s. 240).

içinde Bolşeviklere yakınlaşması icap etti. Bakü'yle ilgili gerçek planını ise hiçbir vakit ötelemedi. Taktik gereğince Lazar Biçerahov'un Bolşevizm ideolojisine dönmesini yararlı buldu ve onun muharip yumruğuyla Bakü cephesinde önemli bir basamak elde etmeye çalıştı (Suny, 1990, s. 272-273). 1918'in Temmuz ayının ilk haftasında Azerbaycan'ın Hazar kıyısındaki Elet limanına sevk olunan Biçerahov Müfrezesi'ne Bolşevikleri kuşkulandırmamak için Rus üniforması giydirdiği birkaç İngiliz askerini katmayı da ihmal etmedi (Donohoe, 2016, s. 165, 202).³²³

Tümgeneral Lionel Dunsterville'in esas ordusunu Bakü'ye geçirme planının 1918'in Temmuz ayında gerçekleşme ihtimali fazlaca arttı. İngiltere'nin ortalarından gelen Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaaatı ile Dokuzuncu Worcestershire Kıtaaatı ve Dokuzuncu Kraliyet Warwickshire Kıtaaatı'ndan ibaret olan Otuz Dokuzuncu Piyade Tugayı onun emrine verildi (Dunsterville, 2016, s. 177). Tugayın ilk kabileleri ancak Temmuz'un ortasına doğru Kazvin'e ulaştı (Dunsterville, 2016, s. 193).³²⁴ Kafkas İslam Ordusu ile muharebe halinde olan Kızıl Kolordu'nun Aksu ve Kürdemir taraflarında yenilgiye uğraması da aynı tarihlere denk geldi. Bundan mütevellit gergin politik ortamda Bakü'deki Sosyalist İhtilalciler, Menşevikler ve Taşnakların Bolşeviklere karşı muhalefetine artış meydana geldi. Böylece İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi hususunda açık çağrılar yapılmaya başlandı. Olgunlaşan yeni muharebe koşullarında 20 Temmuz 1918'de Kazvin'den harekete geçen Tümgeneral Dunsterville, birkaç günlük çarpışma sonrasında Reşt'in kontrolünü tamamen ele geçirdi (Dunsterville, 2016, s. 194-196; Donohoe, 2016, s. 169-170; Berkuk, 1934, s. 38). Yeni mevziinden yürüttüğü diplomatik ataklarla Küçük Han'ın İttihad-ı İslam Komitesi ve Askeri Şura üyeleriyle bir dizi görüşmeler yaptı. Onurlu barış karşılığında Enzeli'nin tüm kapıları kayıtsız ve şartsız olarak ona açıldı (İbrahimov, 1957, s. 504-505). Buraya kadar ifade edilenlerden de

³²³ Kazak Müfrezesi'nin Elet limanına geçişi sırasında Tümgeneral Lionel Dunsterville tarafından Albay Lazar Biçerahov'un emrine 5 İngiliz zabiti ve 4 zırhlı otomobil tahsis edilmişti (Dunsterville, 2016, s. 180; Rathauzer, 1928, s. 207). 26 Temmuz 1918'de Bakü-Maraza yolu üzerinde pusuya düşürülerek esir edilen bir İngiliz zabitinin ifade tutanaklarında ise Biçerahov'un İran'dan gelirken 4 İngiliz zabiti, 4 zırhlı otomobil ve 50 kadar İngiliz askerini beraberinde getirdiği yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 37:37-1; Rüştü, 1934, s. 123).

³²⁴ Temmuz'un ortalarına doğru Otuz Dokuzuncu Piyade Tugayı'nın ilk müfrezeleri Irak'tan Hemedan'a kadar kamyonla ve oradan da taşıt bulunma durumuna göre arabayla veya yaya olarak Enzeli'ye kadar yolculuk etti. Tugayın geriden gelen diğer kabileleri ise ancak 1918'in Ağustos ayının sonuna doğru Enzeli limanına ulaşabildi (Dunsterville, 2016, s. 193). Tugay mevcudunun tamamının Bakü'ye nakledilmediği ifade edilmelidir. Sonraki sayfalarda üzerinde ayrıca durulacağı üzere, Bakü Operasyonu'na tahminen 1.000 kadar İngiliz askeri katıldı (Rayevski, 1927-a, s. 16).

anlaşıldığı üzere, kendi koşullarını kendisi oluşturan Dunster Kuvveti, 23 Temmuz 1918'de çok rahatlıkla Enzeli'ye ulaşabildi. Bundan sonraki süreçte Enzeli limanı Hazar Denizi üzerinden Bakü'ye çıkarma yapmak isteyen İngilizler açısından müsait bir üs haline geldi.

b. Askeri Diplomasi

Kafkas İslam Ordusu unsurlarının muharebe sahnesini lehe çevirdiği dönem itibariyle Moskova'dan aldığı direktif doğrultusunda harekete geçen Sovyet Rusya'nın Berlin'deki tam yetkili diplomatı Adolf Joffe, Almanya Hariciye Nezaretine nota vererek, Brest-Litovsk Muahedenamesi ahkâmının ihlal edildiğini ileri sürdü ve Almanya'nın müttefiki olan Osmanlı kuvvetlerinin Bakü'ye doğru ilerlemesini şiddetli şekilde protesto etti. Tarihin bu döneminde Kafkasya güneyinde vukua gelen olaylarla hiçbir alakası olmadığını beyan eden Almanya Hariciye Nezareti ise Bakü petrolünün paylaşılması karşılığında sürece müdahil olunarak Türklerin durdurulabileceğini deklare etti. Her iki tarafın çıkarlarını gözetken bu formülü mutlulukla karşılayan Adolf Joffe, Moskova mahfillerini gelişmelerden haberdar etti. Almanya'nın diplomatik kanallarla ilettiği öneriyi, Vladimir Lenin de memnuniyetle karşıladı (Swietochowski, 1988, s. 182; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 216; Hesenov, 1993, s. 108-109; Qafarov, 2011, s. 228-229). 7 Temmuz 1918'de Jozef Stalin'e telgraf çekti ve Bakü petrolüne karşılık Almanlarla anlaşma sağlandığı bilgisinin Stepan Şaumyan'a iletilmesini istedi (Lenin, 1974-a, c. 27, s. 533; *ASİQUBM*, 1960, no. 559, s. 523). Josef Stalin ise 8 Temmuz 1918'de Berlin mutabakatının içeriği hakkında Stepan Şaumyan'ı bilgilendirdi ve Gence'nin daha ilerisine özellikle Gürcistan taraflarına geçilerek Almanların kışkırtılmaması hususunda onu tembihledi (*DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 298, s. 289-290; *ASİQUBM*, 1960, no. 561, s. 526).

Berlin-Moskova hattında yapılan pazarlık, Osmanlı askeriyesini idare eden mekanizmayı hareketlendirdi. Başkomutan Vekili Enver Paşa, 8 Temmuz 1918'de Almanya Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg'a Almanca olarak mufassal bir telgraf çekti. 9 Temmuz 1918 günü mevzubahis telgrafının Osmanlıca suretini Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'ya da gönderdi ve telgrafın içeriğinde zikredilen meselelerin Almanya Hükümeti'ne kabul ettirilmesi hususunda girişimler yapılmasını istedi. Telgrafının dibace

kısımında Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin imzalanmasını izleyen süreçte Kafkasya'da vukua gelen olayların panoramik durumunu, Rusya'nın askeri ve idari olarak bölgeden çekilmesinden sonra mahalli hükümetin teşekkülünü ve bu hükümetin mevzubahis konferans ahkâmını tanımadığını özetleyen Enver Paşa, Rusya'nın yeni konjonktüre karşı sessiz kaldığını ve Bolşeviklerin konferans esnasında ileri sürdükleri self-determinasyon ilkesinden hareketle Kafkas Hükümeti'nin bağımsızlığını ilan ettiğini bildirdi. Telgrafının devamında, yeni teşekkül eden mahalli hükümetin Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin Kafkasya'yı alakadar eden kısmını uygulamaktan kaçınması üzerine kısa süreli çarpışmalar olduğunu, Almanya Hükümeti ve Genel Karargâh ile mutabık kalınarak mahalli hükümete ultimatoma verildiğini ve Batum müzakerelerinin son merhalesinde istiklallerini ilan eden yeni Kafkas Cumhuriyetleri ile imzalanan muahedelerle bir miktar tashih-i hudut yapıldığını beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2371/5, v. 25, s. 1-2).

Almanya Hükümeti ile Genel Karargâh'ın malumat ve muvafakati çerçevesinde çözümlenen bu kabil meselelerin İstanbul Konferansı'nda yeniden müzakereye açılmasına karşı olduğunu açıkça ifade eden Enver Paşa, bizzat Kafkasya meselesi hakkında bir takım somut önerilerde bulundu. Paşanın şahsi mülâhazalarına göre, Rusya saldırısına karşı savunma ve himaye taahhüdüne hiç gerek olmadan da yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin siyasi istiklalleri kayıtsız ve şartsız olarak tanınabilirdi. Yeni cumhuriyetlerin kendi aralarındaki sınırlar ise İstanbul Konferansı'nda çok rahatlıkla belirlenebilirdi.³²⁵ Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da asayiş, düzen ve mahalli askeri teşkilat Osmanlı kıtaatının yardımıyla temin edilebilirdi. Bu iş için tahsis edilecek askerin miktarını Alman ve Osmanlı karargâhları beraberce belirleyebilirdi (BOA, HR.SYS, no.

³²⁵ Almanya'nın alenen desteklediği Gürcistan kuvvetlerinin Azerbaycan ile sınırdaki tartışmalı bölgelerden özellikle Borçalı Kazası'nın Türk ve Müslüman köylerinde uyguladığı baskı, yıldırma, yağma ve yakıp yıkma eylemlerinde 1918'in Temmuz ayında artış meydana geldi. Böylesine ağır baskı ve etnik temizlik tehlikesiyle yüz yüze kalan köylerin ahalisi de doğal olarak bölgedeki Türk komutanlarına başvurarak kendilerine yardım edilmesini talep etti (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 19). Buna eş zamanlı olarak, Tiflis'teki Alman Askeri Heyeti Komutanı Kress Paşa da 8 Temmuz 1918 tarihinde Şark Ordular Grubu Komutanlığı Vekâleti aracılığıyla tartışmalı yerlerin tahliye edilmesini talep etti (Sürmeli, 2001, s. 205-206). Kress Paşa'nın telgrafına yanıt olarak, 10 Temmuz 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'ya gönderdiği telgrafında Azerbaycan ile sınırdaki tartışmalı bölgeleri cebren kendine ilhak etmeye çalışan Gürcistan'ın bahis konusu eylemlerinden haberdar olduğunu beyan eden Enver Paşa, yeni Kafkas Cumhuriyetleri arasındaki sınırların etnografi esasına dayalı olarak İstanbul Konferansı'nda belirleneceği hususunun özellikle Tiflis'teki Gürcüler üzerinde etkin nüfuza sahip Alman Askeri Heyeti Komutanı Tuğgeneral Friedrich Kress von Kressenstein'e iletilmesini istedi (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 50-8; ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 3-6; TTK, KO, no. 12/93, v. 1; Sürmeli, 2001, s. 206).

2371/5, v. 25, s. 2-3). Gürcistan'da da Almanya'nın benzer bir görev icra etmesi mümkündü. Ekonomik çıkarlara ilişkin meseleler Almanya ve Osmanlı Devleti arasında ayrıca tartışılmalı ve sorunlu gözüken hususlar beraberce karara bağlanmalıydı. Bakü'deki petrol kuyularının bulunduğu saha ise Osmanlı ve Alman kıtaatının koordinasyonu ile korunabilirdi. Bölgedeki asayişin sağlanmasından sonra söz konusu mıntikanın ait olduğu Azerbaycan Hükümeti'ne devredilmesi gerekirdi (BOA, HR.SYS, no. 2371/5, v. 25 s. 3).

Enver Paşa'nın Hindenburg'a yaptığı önerilerini içeren telgrafının bir sureti, Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa tarafından Almanya Hariciye Nezaretine iletildi. Alman Genel Karargâhı da Enver Paşa'nın telgrafını aynı kanal üzerinden 12 Temmuz 1918 günü yazılı olarak yanıtladı (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 41). Alman Genel Karargâhı'ndan alınan telgrafın bir sureti de 13 Temmuz 1918'de Enver Paşa'ya iletildi. Telgrafın ilk kısmında 29 Haziran 1918 tarihli telgrafına atıfta bulunan Almanya Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Almanya ordularının temel görevlerini zikrettikten sonra Osmanlı Ordusu'nun başlıca görevinin Suriye, Irak ve İran'daki İngiliz kuvvetlerini zapt ettikleri yerlerden çıkarmak olduğunu hatırlattı. Rusya'yı savaşıma tahrik ederek yeni bir muharebe sahnesi oluşmasına mahal tanımamak için özellikle Kuzey Kafkasya'daki harekâttan kaçınılması gerektiği ve aksi durumun Rusya'yı yeniden İtilaf cephesine itebileceği hususunda ihtarda bulundu. Ham madde tedariki açısından önem arz eden bazı mıntıkaların elde bulundurulması amacıyla hem Almanya hem Osmanlı Devleti'nin Güney Kafkasya'da asgari sayıda kuvvet bulundurabileceğine de yeşil ışık yaktı (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 41). Bakü'deki petrol ve gaz madenlerine ulaşabilmek amacıyla açık veya gizli düşmanlığı üzerine çekmeye gerek olmadığını beyan etti ve Almanya'nın zikredilen ekonomik hedeflere dostane yollarla ulaşma ümidinde olduğunu şöyle beyan etti:

“... Mâverâ-yı Kafkas'ta bilhassa bizim için fevkalhad kıymetli olan Bakü gaz madenlerinden istifade ümidimiz vardır. Bu kuyuları bila-hasar elde etmek için elden gelen her şeyi yapmalıyız. Buna müzakerat ile muvaffak olmak ümidi evvelce mevcut idi. Fakat Beşinci Kafkas Fırkası'nın Gence üzerinden Bakü'ye karşı ilerlemesi bu madenlerden istifade müzakeratını tevkif ve tasip etti. Fakat bu kuyular Rusya'ya terk edilmezlerse, bu müessesatın idare ve istifade olunması hususunun Romanya'da olduğu gibi ancak Almanya idare-i harbiyesi tarafından deruhde edilebileceğine zat-ı devletleri de bizimle hemfikirdirler. Almanya bir taraftan harbin esas yükünü tahammül etmiş olduğu gibi, diğer taraftan da bu babda lüzumu olan eşhas-ı fenniyeye yalnız o maliktir. Bu, aynı zamanda şimendifer münakalatının ve Bakü'den Karadeniz'e müntehi gaz isale borularının Almanya'nın taht-ı murakabesinde vazedilmeği de şart kılmaktadır...” (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 41).

Yeni Kafkasya Cumhuriyetleri arasında tartışma konusu olan sınırlar, Alman harp doktrinini belirleyenlerin kanaatine, İstanbul Konferansı'nda rahatlıkla çözülebilirdi. Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da yapılandırdığı mahalli teşkilattan istifade etme hakkı vardı. Ancak bu teşkilatın şimendifer hattından mümkün mertebe uzak tutulması gerekiyordu. Yeni dönemde tarafların üzerinde uzlaştığı diğer bir husus ise Beşinci Kafkas Fırkası'nın harekât bölgesinin gerisine alınamayacağı idi. Bu realiteyi kabullenmek zorunda kalan Hindenburg'un belki de en önemli hamlesi, Beşinci Kafkas Fırkası'nın daha fazla ileri gitmeyerek, ulaştığı en son mevkiye durması hususunda özel ricada bulunmak oldu (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 41).

Dünya Savaşı senelerindeki Osmanlı-Alman ilişkilerinin dayanıklılık testinden geçtiği böylesine kritik dönemde “kontrollü gerilim stratejisi” benimseyen Enver Paşa, önceki haftalarda uygulamaya koyduğu taktiğine tekraren döndü. Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa üzerinden 14 Temmuz 1918'de Nuri Paşa'ya iletilmesini istediği telgrafında, Bakü'nün müzakereler yoluyla teslim alınması girişimlerine darbe vurulmaması için harekâtın durdurulmasını ve tamamen savunmada kalınmasını emretti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-11).³²⁶ Aynı gün içerisinde “zatî” işaretiyle Mehmet Esat Paşa'ya gönderdiği ikinci telgrafında ise Bakü harekâtını durdurması hususunda yazdığı emirnamenin Nuri Paşa'ya mümkün mertebe geç iletilmesini ve hatta Bakü'nün zaptı mümkün ise Bakü'nün zaptından sonra gönderilmesini emretti. Bakü harekâtının daha fazla uzama ihtimali varsa harekâtı tehir etmeye mecbur olacağını da ilave etti (TTK, KO, no. 4/88).

Enver Paşa'nın bizzat idare ettiği Kafkasya siyasetinin müttefik Almanya cephesindeki görünümünü en iyi özetleyen tarihi vesika, Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'nın 17 Temmuz 1918'de gönderdiği 461 numaralı telgrafnamedir. İtilaf Devletlerinin Rusya'yı içten, kuzeybatıdan ve doğudan kuşatarak tekraren savaşa sokmak için gayret gösterdiği yeni muharebe koşullarında Almanya'nın Bolşeviklerle münasebetleri idame ettirme ve Brest-Litovsk Muahedenamesi'ni muhafaza etme girişimleri bu dönemin aktüellik arz

³²⁶ Bahsedilen telgrafın son kısmında Enver Paşa, karşı saldırı söz konusu olursa kesinlikle kuzeye çekilmemeyi tembih etti. Buna sebep olarak da, ordu unsurları ile irtibatın kesintiye uğrama ihtimalini gösterdi. Böyle bir durum olursa şimendifer hattı boyunca Gence'ye doğru çekilmenin gerekli olduğunu emretti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-11). Muharebe meydanında Kafkas İslam Ordusu'nun avantajlı konumda olduğunu bildiğimizden Enver Paşa'nın ifade ettiği tarzda bir çekilmenin söz konusu olmadığı ve telgraftaki direktiflerin aslında Almanları oyalama taktiği olduğu gayet açıktır.

eden en önemli dış politika meselesiydi. İtilaf Devletlerinin bahis konusu muahede ahkâmını kadük etmek için her türlü desiseye başvurduğu konjonktürde Müttefik Devletlerin Bolşevik Rusya'yı rahatsız edecek her türlü girişimi müttefik Almanya'yı ziyadesiyle hoşnutsuz etmekteydi. Buna ek olarak, harbin belki de en müşkül ve en tehlikeli zamanında Arabistan'ın istilaya uğrama tehlikesinin söz konusu olduğu muharebe koşullarında Kafkasya harekâtı için bu kadar muharip kuvvet tahsis edilmesi Almanya'nın yoğun itirazına sebep olmaktaydı.³²⁷ Zikredilen tüm bu gerekçelerden dolayı Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa da Kafkasya'da ileri harekâttan sakınılmasını, Bakü istikametinin zinhar tehdit edilmemesini ve yalnızca Genel Karargâh'ın müsaadesi çerçevesinde harekâtın yürütülmesini hassaten tavsiye etmekteydi (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 41).³²⁸

Söz konusu dönemin Osmanlı Devleti'ni yöneten hükümet erkânı arasında Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa gibi müttefik Almanya'nın siyasi çıkarlarının gözetilmesini öğütleyen genel bir kanaat olmakla birlikte, Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın kendi ülkesinin çıkarlarının gözetilmesi hususundaki düşüncesi gayet net ve berraktı. Askeri politığın her şeyin önüne geçtiği muharebe ortamında her türlü pazarlığa da açıktı. Hindenburg'un en son telgrafında önerdiği ilkeler, aslına bakılırsa, Osmanlı idari mekanizması tarafından mutedil ve muvafık bulunmuştu (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 42, s. 1). Ancak Enver Paşa'nın da kendi planı vardı ve bu planını gerçekleştirebilmek için Almanları bir az daha oyalaması gerekirdi. Bu nedenle 17 Temmuz 1918'de Almanya Genelkurmay Başkanlığına Kafkas cephesindeki son durumla ilgili mülâhazalarını özetleyen ve Almanya'nın birçok önerisini kabul ettiğini deklare eden bir telgraf çekti. Bu telgrafında, Bakü petrol ve gaz madenlerinin müzakere yoluyla ele geçirilmesi mümkün olursa bundan şükran duyacağını özellikle vurguladı. Bakü'deki Kızıl kıtaatın

³²⁷ Söz konusu dönemin Almanya basınında Kafkasya harekâtıyla ilgili bir dizi eleştirel değerlendirmeler yayımlandı. Bu kabil değerlendirmelerin özeti şundan ibaretti ki Filistin, Arabistan ve Mısır cephelerinde tehlikeli gelişmelerin yaşandığı kritik dönemde Osmanlı Devleti önceliği Kafkasya yerine bahsedilen cephelere vermelidir. Alman basınındaki değerlendirmeler Türk basınının da ilgisine mazhar oldu ve onlara karşı eşitirel değerlendirmeler yayımlandı (İstanbul basınındaki yazılara örnek olarak bkz. *Haftalık Gazete*, 3, s. 8-9; *Sabah*, 10309, s. 1).

³²⁸ Müttefik Almanya'nın çıkarlarının gözetilmesini öğütleyen telgrafname, İbrahim Hakkı Paşa'nın Alman politik oryantasyonuna yakınlığıyla açıklanabilir. Bu tercihten dolayı Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri olduğu dönemde (1915-1918) muhatabı olduğu meselelere genellikle "Alman gözlüğü" ile baktı. 1915 ve 1916 seneleri arasında Almanya'nın İstanbul'da büyükelçisi olan Paul Wolf-Metternich, söz konusu faktörü göz önünde bulundurarak, İbrahim Hakkı Paşa'nın politik konumunun güçlendirmesi için çokça gayret gösterdi (Bu konuyla ilgili bilgi için bkz. Dumanlı, 2018, s. 224-225).

muharip unsurlarla takviye edildiği ortamda müzakerelerin başarılı olacağından duyduğu kuşkuyu da açıkça beyan etti. Almanya Genelkurmay Başkanı'nın arzusunun uygun olarak Azerbaycan'daki Osmanlı kuvvetleri kumandanına savunmada kalınarak Bakü üzerine yürümemesi emrini verdiğini bildirdi. Beşinci Kafkas Fırkası'nın muhtaç olduğu cephane dışında Azerbaycan'a takviye kuvveti göndermek fikrinde olmadığını da deklare etti. Bütün bu ifade edilenlerle birlikte, ortak çıkarlar açısından Bakü'ye karşı bir askeri harekâtın icrasını gerekli kılan vadenin gelip gelmediğinin de nazarıdikkata alınması ricasında bulundu. İşbu anın vaki olduğunu anlayabilmek için Azerbaycan'daki Osmanlı kumandanı maiyetine bir Alman kurmay subayının izam olunmasını teklif etti. Önce de ifade ettiği üzere, Kuzey Kafkasya'ya Osmanlı kuvveti göndermek fikrinde olmadığını belirtti. Ele geçirilecek olan Bakü petrol ve gaz madenlerinin idare edilmesi, Azerbaycan Hükümeti tebaasının hukuku mahfuz kalmak üzere, harp devam ettiği müddetçe bir Alman'ın başkanlığında Osmanlı ve Alman memurlarının oluşturduğu bir komisyonun uhdesine bırakılabilirdi. Harp devam ettiği müddetçe, Bakü'den Karadeniz'e giden şimendifer hattı ile petrol kuruluşlarının müşterek komisyonun nezaretine alınmasını ve şimendiferlerin işletilmesiyle petrol kuruluşlarının fenni idaresinin de Almanya'ya bırakılmasını muvafık buldu (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 42).

Alman Genel Karargâhı'nı oyalamayı amaçlayan telgrafının hemen ardından (aynı gün içerisinde) Şark Ordular Grubu Komutan Vekili ve Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'yla iletişime geçen Enver Paşa, içeriği aynen aşağıya aktarılan "zati" işaretli özel direktifini verdi:

"Sütratle hareket ederek Bakü işini bir an evvel neticelendirmesini Nuri Paşa'ya bildirmenizi rica ederim." (TTK, KO, no. 12/97).

Enver Paşa'nın "zati" işaretli muhabere metninde verilen emri Mehmet Esat Paşa hiç bekletmedi, aynen olduğu şekliyle "müstacel" ve "zata mahsus" işaretiyle Nuri Paşa'ya sevk etti (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 112). 19-20 Temmuz gecesi Şark Cephesi Komutanlığına telgraf çeken Nuri Paşa da hızlı taarruzla Bakü'nün ele geçirilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 17; ATBD, 148, belge no. 37, s. 108).

Bakü meselesinin zikredildiği üzere halledilmesinden sonra yapılması gereken işler hususunda Enver Paşa'nın planı hazırды:

"Esat Paşa hazretleri vasıtasıyla bugün size tebliğ ettirdiğim vechle mümkün olan sütratle Bakü işini neticelendiriniz. Bana da yalnız Ermenilerden ibaret kalmış olan Bolşeviklerin yaptıkları harekât neticesinde yeniden muharebeye giriştiğinizi ve bu sırada sol cenah

açığında hareket eden Azerbaycan kıtaatının Bakü'ye girmeleri üzerine sizin de şehirde kıtali men' ve asayiş-i hâli temin için Bakü'ye girmek mecburiyetinde kaldığınızı bildiriniz..." (TTK, KO, no. 12/100, v. 3).

Enver Paşa'nın 21 Temmuz 1918'de "zata mahsus" işaretiyle Nuri Paşa'ya gönderdiği bu telgrafında kendisine yazılmasını istediği hususlar, Bakü'nün kurtarılmasından sonra Almanları yatıştırabilmenin makul zeminini oluşturmaya yönelikti. Dikkate almak gerekir ki söz konusu dönem itibarıyla Bakü meselesi fazlaca dallanıp budaklanmıştı. Muharebe meydanında beyhude geçen her gün yeni hadiselerin vukuuna neden olabiliyordu. Almanların Ermenileri himaye edeceklerine dair söylentiler kulaktan kulağa dolaşmaktaydı. Üçüncü Ordu Komutanlığının derleyip gönderdiği bir tezkerede Karabağ taraflarındaki Müslümanlar ile Ermeniler arasında çarpışmalar vukua geldiği ve Osmanlı Ordusu'nun Müslümanları himaye etmek için ilerlemesi halinde Almanların söz konusu harekâta mani olacaklarının konuşulduğu yazılıydı (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 42, s. 1; ATASE, BDH, no. 527/2055, f. 13). Hakikat ile hayal arasında gidip gelen böylesine söylentiler özellikle Bakü'deki Ermenileri bir hayli umutlandırmıştı. Komün idaresinin sallandığını idrak ettikleri andan itibaren Bakü'nün "serbest şehir" olması düşüncesini terviç etmeye başlamışlardı. Bir süre sonra düşüncenin de ötesine geçtiler ve Bakü'nün "serbest şehir" yapılması için Almanlara başvuruda bulundular (*Vakit*, 266, s. 1; *Sabah*, 10302, s. 1). Bu kabilden girişimler, özellikle Tiflis'teki Alman diplomatların aleni desteğini kazandı ve Bakü'nün tarafsız ve serbest şehre dönüştürülebilmesi için Alman diplomasisinin gerekli olan mesaide bulunacağı hususunda matbuata bazı demeçler verildi (*Tesvir-i Efkâr*, 2521, s. 2). Bu kabil eylemlerden dolayı Bakü'nün beynelmilel ve serbest şehre dönüştürülme fikri, bir süreliğine müttefik Almanya'nın dış politika gündemini meşgul etti.³²⁹ Söz konusu dönemde yeni Kafkas Cumhuriyetleri arasındaki tartışmalı meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla yapılması planlanan konferansın çalışmalarına katılmak üzere İstanbul'da bulunan Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade, İstanbul basınına verdiği demeçler ve röportajlarda zikredilen türden gelişmeler ile tartışmaları toptan reddetti. Bakü'nün dışarıdan gelen güçlerin hiçbirine ait olmadığını, bağımsız Azerbaycan'ın başkenti olduğunu ve bunun için de sahada

³²⁹ 4 Ağustos 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği raporunda Tiflis gazetelerinden birinde Bakü'nün serbest şehir ilan edileceği haberini gördüğünü ifade eden İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade, meseleyi Enver Paşa, Talat Paşa ve İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Johann Heinrich von Bernstorff ile görüştüğünü ve Alman Büyükelçi'nin söz konusu haberi teyit etmediğini bildirdi (BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 44; İmanov, 2006, belge no. 4, s. 89).

mücadele edildiğini dünya kamuoyuna duyurdu (ATASE, BDH, no. 530/2069, f. 2-41; *Vakit*, 266, s. 1; *Sabah*, 10302, s. 1).

2.4. BOLŞEVİZM'İN TASFİYESİ

Bakü Komünü Hükümeti'nin politik ömrünün son iki haftasında muharebe cephesinde yoğun çarpışmalar yaşandı ve sahadaki üstünlüğü tamamen ele geçiren Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları bütün mevzilerde avantajlı hale geldi. Özellikle Şamahı ve Kürdemir'in ele geçirilmesinden sonra muharip kuvvetlerin öncü birlikler Bakü banliyölerine kadar ulaştı. Bakü Sovyeti'nin 16 Temmuz 1918'deki toplantısında ertelenen dış yardım meselesi, cephelerde yaşanan yenilgilerden dolayı 25 Temmuz 1918'deki toplantıda tekraren gündeme alındı. Önceki toplantıda olduğu gibi bu toplantıda da Bolşevik fraksiyonu yalnız Sovyet Rusya'nın desteğine güvenilmesini savunur iken, karşı cenastaki fraksiyonlar İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesinde ısrarcı oldular. 25 Temmuz 1918'deki toplantıdaki tartışmaların sonunda yapılan oylamayı kaybeden Bolşevikler, 31 Temmuz 1918 tarihi itibarıyla hükümetten tamamen çekildiler. Böylece Bolşevik düzenin Kafkasya'daki en son kalesi olan Bakü Komünü Hükümeti tarihin tozlu raflarında yerini almaya mahkûm oldu.

2.4.1. Payitahtın Yolları

1918'in Temmuz ayının ikinci yarısında Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları, Kuzey Grubu ve Güney Grubu olmak üzere, iki kısma ayrıldı. Bakü'ye giden yolların çeşitlenmesinden dolayı Aksu-Şamahı Kara Yolu üzerindeki dağlık alan Kuzey Grubu'nun, Kürdemir-Hacıkabul Demiryolu üzerindeki ovalık alan Güney Grubu'nun muharebe cephesi olarak belirlendi. 19-20 Temmuz 1918 tarihlerinde yapılan Şamahı Operasyonu sonucunda Kuzey Grubu'nun muharip unsurları Maraza hattına ulaştı. Kuzeydeki harekâta nispetle daha yavaş ilerleyen Güney Grubu cephesinde 21-22 Temmuz 1918 tarihlerindeki operasyonlar sonucunda Sığırılı ve Padar istasyonları ele geçirildi ve şimendifer hattı hizasındaki Kızıl kıtaat Hacıkabul'a çekildi.

a. Ufak Tefek Çarpışmalar

1918'in Temmuz ayının ikinci yarısında uluslararası sistemdeki karmaşık konjonktürde Bakü etrafındaki düğümü çözecek yegâne faktör, muharebe cephesindeki askerin süngüsüydü. Bakü cephesindeki askeri unsurlar ise genellikle iki hat üzerine yoğunlaşmış haldeydi. Bakü'ye giden yollardan ilki ovalık alandan Hazar kıyılarına kadar uzanan demiryolu, diğeri ise Aksu kuzeyinde yerleşen dağlık alandan geçen kara yoluydu. Biri diğerine zıt coğrafya koşullarından dolayı yeni savaş stratejisinin belirlenmesi gerekliydi. Ovalık alanda demiryolu boyunca hareket eden kıtaatın ana muharebe görevi, gösterişten taarruzda bulunarak karşısındaki Kızıl kıtaatın kuzeye yardıma gitmesini engellemek suretiyle dağlar üzerinden ilerleyen muharip kıtaatın taarruzunu desteklemekten ibaretti. Şamahı-Bakü Kara Yolu üzerinden ilerleme kaydeden kıtaatın yeni mevkileri ele geçirmesine eş zamanlı olarak demiryolu üzerindeki Kızıl kıtaat da Bakü'ye çekilmek zorunda kalacaktı (Rüşti, 1934, s. 97). Ova ile dağlık alanlardaki operasyonlarda kuvvetler arasındaki mesafenin açılmasından dolayı muharip unsurların komuta edilmesinde zorluklar yaşanması kaçınılmazdı. Bu hususu göz önünde bulunduran Nuri Paşa da Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığı ile haberleşmesinde her iki rota üzerinden Bakü'ye doğru ilerleyen unsurların komuta edilmesi meselesinin zorluğuna dikkat çekti (14 Temmuz 1918). Buna ilaveten, her iki rotadaki muharip kuvvetlere atanması uygun olan komutanların kimler olacağını öğrenmek istedi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 98-3).

Nuri Paşa'nın bahsettiği meselenin çözüme kavuşturulması birkaç günlük süreye yayıldı. O aralık cephedeki muharip kuvvetlerden birkaçının mevzi değiştirmesi gerekli oldu. 15-16 Temmuz gecesi Kerrar İstasyonu cephesindeki On Üçüncü Alay'ın 2 taburu Aksu'ya alındı. Aksu'daki Yirmi Beşinci Tabur ile Müsüslü Müfrezesi emrindeki Altmışıncı Tabur tebdil edildi ve Altmışıncı Tabur'un On Üçüncü Alay'a iltihak etmesi kararlaştırıldı (Rüşti, 1934, s. 100). Kafkas İslam Ordusu'nu takviye etmek amacıyla gönderilen Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu, Makineli Tüfek Bölüğü ve Kudretli Dağ Bataryası 16 Temmuz 1918 günü Kürdemir'e sevk olundu. Alayın İkinci Taburu 18 Temmuz 1918 günü Müsüslü Müfrezesi'nin emrine girdi. Alayın Üçüncü Taburu ise

Gence’de tutuldu (Rüşti, 1934, s. 100-101; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 569; Karaköse, 2012, s. 182).³³⁰

Muharip unsurların konuşlandırılmasını harekât bölgesindeki grupların taksim edilmesi izledi. Kaymakam Mürsel Bey komutasında Şark Cephesi Komutanlığı veya Bakü Cephesi Komutanlığı adıyla 2 gruptan meydana gelen komuta merkezi oluşturuldu. Bakü’ye giden Şamahı-Maraza Kara Yolu boyunca ilerleyen unsurlara Kuzey Grubu, demiryolu boyunca ilerleyen unsurlara ise Güney Grubu adı verildi. Kuzey Grubu Komutanlığına Kaymakam Osman Bey, Güney Grubu Komutanlığına ise Kaymakam Habip Selimov tayin edildi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 117-1; ATASE, BDH, no. 5307/36, f. 5; Rüşti, 1934, s. 101; Baykara, 1975, s. 263).³³¹ Şimendifer hattı üzerinde konuşlanan Müsüslü Müfrezesi ve Otuz Sekizinci Alay’ın İkinci Taburu, Dokuzuncu Alay’a merbut Yirmi Altıncı Tabur’dan 1 piyade bölüğü, 1 süvari takımı ve Yirmi Yedinci Tabur’dan 2 piyade bölüğü, Fırka İstihkâm Bölüğü ile 2 top ve 1 zırhlı tren Güney Grubu emrine verildi. Şamahı cephesinde konuşlandırılan Onuncu Alay ile On Üçüncü Alay’ın muharip unsurları ve Zihni Bey Müfrezesi de Kuzey Grubu strüktürüne dâhil edildi (Yüceer, 1996, s. 91; Süleymanov, 1999-b, s. 233; Zeynallı, 2010, s. 135-136; Karaköse, 2012, s. 185; Güler, 2021, s. 173).

Muharip unsurlarının konuşlandırılışı ve komuta mekanizmasının revize edildiği dönemde muhasım kuvvetler arasında birkaç kez ufak tefek çarpışmalar vukua geldi. Bu kabil çarpışmaların bir tanesi, 16 Temmuz 1918’de Onuncu Alay’ın gerilerinde meydana geldi. Zarnava sırtlarında zuhur eden 150-200 mevcutlu Kızıl müfrezeye karşı Onuncu Alay’dan makineli tüfek takımlı bir piyade bölüğü gönderildi. Meydana gelen küçük çaplı çarpışmada gerileri tehdit eden unsurlar tamamen ortadan kaldırıldı (Rüşti, 1934, s. 100; Süleymanov, 1999-b, s. 230). 17 Temmuz 1918’de Kerrar İstasyonu ilerisindeki cephe hattına keşif kolu gönderildi ve Sığırılı İstasyonu’na 20 vagonluk bir trenin geldiği

³³⁰ Otuz Sekizinci Alay’ın Gence’deki Üçüncü Taburu’nun bir bölüğü, 25 Temmuz 1918’de genel asayişin temin etmek amacıyla Zengezur mıntıkasına, diğer bölüğü Gürcistan hududuna gönderildi. Sonuncu bölük ise Gence’de tutuldu (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 20).

³³¹ Komuta kademesine atamalar çerçevesinde Kaymakam Osman Bey’den boşalan Onuncu Alay Komutanlığına Otuz Sekizinci Alay Komutanı Kaymakam Mehmet Selim Bey tayin edildi (ATASE, BDH, no. 5307/36, f. 5; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 569; Yüceer, 1996, s. 91-92; Süleymanov, 1999-b, s. 233; Karaköse, 2012, s. 185).

öğrenildi.³³² 18 Temmuz 1918’de Kuzey Grubu cephesinde karşı tarafın tahkimatla meşgul olduğu görüldü (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 114; Rüştü, 1934, s. 101). Bu havalideki muhasım kuvvetler arasında ara sıra ateş teatisi yapıldı. Kürboğaz cephesindeki Kızılardan oluşan piyade kıtaatı üzerine topçu takımı tarafından 10 mermi atıldı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 126).

18 Temmuz 1918 gecesi harekete geçen Cevat Müfrezesi emrindeki 100 kadar düzenli asker ve milis efradından ibaret olan Abdülayn Kıtaatı, 19 Temmuz 1918 sabahı Abdülayn’ın kuzeydoğusunda Kura Nehri kenarındaki Kelani’deki su fabrikasını muhafaza eden Kızıl müfrezeye karşı şafak baskını düzenledi. Bu mevkide vukua gelen çarpışmalarda Kızıl müfrezeden 40 asker öldü, 40 asker yaralandı, Abdülayn Müfrezesi’nden ise 1 asker şehit oldu, 1 asker yaralandı (Rüştü, 1934, s. 108). Kelani havalideki tehlikenin büyümesini engellemek isteyen Kızıl Kolordu Komutanlığı, Karasu taraflarından 300 mevcutlu takviye kuvveti gönderdi. Kızıl Kolordu’nun Hacıkabul’da 300’den fazla askeri ve Hacıkabul gölü etrafında 2 uçağı, Arapşahverdi köyü ile kuzeyinde 300’e yakın piyade ve süvarisi, 2 makineli tüfeğı ve 1 topu bulunmaktaydı. Yaklaşık 1.000 askerden oluşan bu kuvvete karşı Cevat Müfrezesi’nin mevcudu az kuvvetiyle mücadele etmek imkânsızdı. Güney Grubu emrindeki Yirmi Altıncı Tabur’un geri kalan 2 bölüğü ile takviye edildiği takdirde bu mıntıkadaki muarız kuvvetlere karşı etkili mücadele yürütülebilirdi. Cevat Müfrezesi emrinde iyi işler çıkarması beklenen bu bölükler ise ancak Ahmet Hamdi Bey Müfrezesi’nin şimendifer hattı cephesindeki Sığırlı İstasyonu’nu ele geçirmesinden sonra harekete geçirilebilirdi (Rüştü, 1934, s. 109).

b. Şamahı Operasyonu

Güney Grubu’nun sorumluluk alanındaki Kura Nehri’nin güneyinde vukua gelen çarpışmalar sınırlı düzeyde olup geniş ölçekli taarruzun bileşeni olmaktan çok uzaktı. Sözü edilen dönemde Kafkas İslam Ordusu’nun esas muharip unsurları Bakü’ye giden kara yolu üzerindeki Şamahı kasabası uğrunda kapsamlı taarruza hazırlanmaktaydı. Onuncu Alay’ın karşısındaki Kızıl kıtaatın bir çırpıda kuşatılarak imha edilmesini isteyen

³³² Keşif kolunun tespitlerine göre, 17 Temmuz 1918 günü saat 10.30’da bahsi geçen istasyondan 100 atlı Kerrar köyüne gitti. Kerrar cephesinde Kızıl kıtaatın toplam mevcudunun 400 piyade ve 200 kadar atlıdan ibaret olduğu tahmin edilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 114).

Nuri Paşa, 17 Temmuz 1918 günü cephe Komutanlığına telgraf çekerek, On Üçüncü Alay'ın sevk ve tahrikiyle ilgili kendi muharebe planını önerdi. Bakü'ye giden şoseyi kesmek üzere Şamahı kasabasının 15 verst³³³ güneyindeki Gökler köyü üzerinden piyade, süvari ve topçunun katılımıyla üç sınıftan meydana gelen süvarisi fazla bir müfrezenin hemen sevk edilmesini elzem buldu. Böyle bir hareket neticesinde Kızıl Kolordu'nun kati yenilgiye uğratılması kuvvetle muhtemeldi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 15; Rüştü, 1934, s. 103). Nuri Paşa'nın önerdiği taktik kesin sonuca götürebilirdi. Fakat kıtaatın yekdiğerinden fazla uzaklaşması, harekâtın koordinasyonunu zorlaştırdığı gibi iâşe, su ve diğer ikmal faaliyetlerini müşkülata uğratabilirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 9; Rüştü, 1934, s. 103, 112).³³⁴

Şark Cephesi Komutanlığının 19 Temmuz 1918 tarihli emrinde kısaca özetlenen istihbarat bilgilerine göre, Güney Grubu'nun karşısındaki Kızıl kıtaat 200 süvari, 700 piyade, zırhlı tren ve zırhlı otomobillerden meydana gelmekteydi. Kuzey Grubu'nun karşısındaki Kızıl kıtaatın ise 2-3 tabur piyade, birkaç top ve makineli tüfekten müteşekkil olduğu tahmin edilmekteydi (Rüştü, 1934, s. 104; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 570; Süleymanov, 1999-b, s. 235-236). Aynı gün içerisinde sahadan gönderilen muharebe raporunda da Kuzey Grubu strüktüründeki On Üçüncü Alay cephesindeki Kızıl kıtaatın mevcudunun 650-700 piyade ve 3 top, Onuncu Alay cephesindeki Kızıl kıtaatın mevcudunun 250-300 askerden ibaret olduğu yazılıydı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 137).

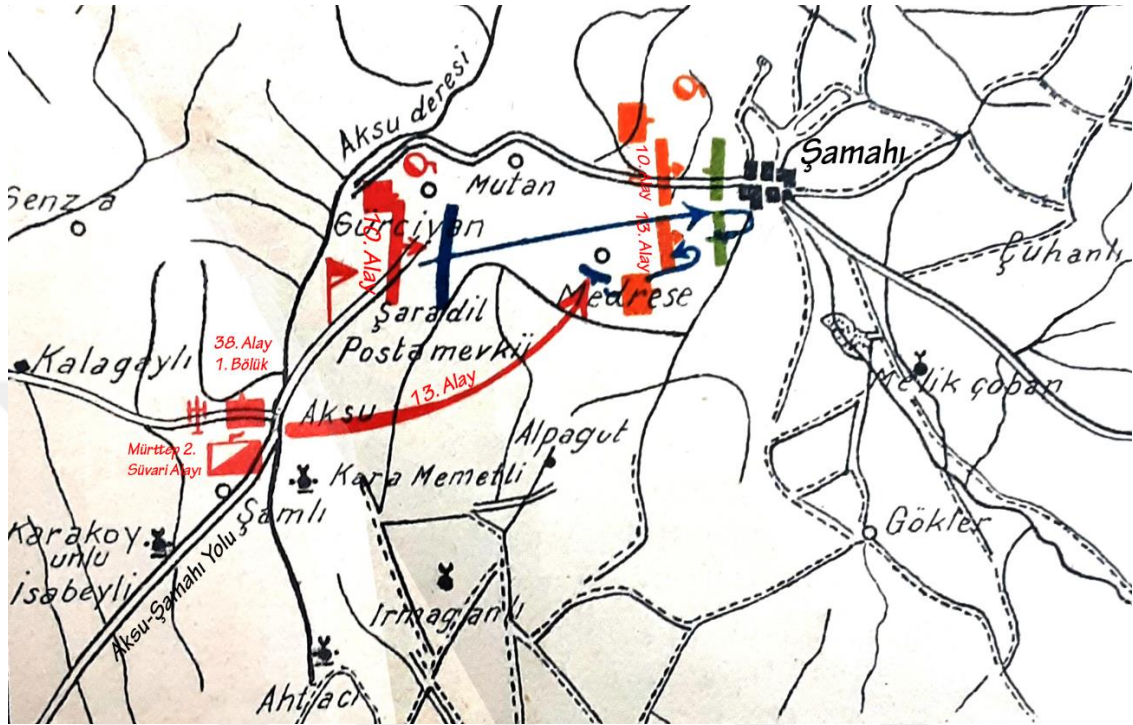
Cephe Komutanlığının Kuzey Grubu'na tevdi ettiği başlıca muharebe görevi, 19 Temmuz 1918 gecesini harekete geçerek, karşısındaki unsurları imha etmekten ibaretti. Grup emrindeki On Üçüncü Alay da Kızıl kıtaatın ricat hattını kesmekle muvazzaftı. Taarruz esnasında güneyden kuzeye takviye kuvvetinin gitmesinin engellenmesi görevi Güney Grubu'na tevdi edildi. Taktik gereğince gösterişten taarruzda bulunacak olan Güney

³³³ Çarlık döneminde kullanılan Rus uzunluk ölçü birimi olan verst 1,0668 kilometrenin karşılığı olduğundan 15 verst de 16,002 kilometreye tekabül etmektedir.

³³⁴ Şamahı'dan Bakü'ye doğru ve Kürdemir'den Hacıkabul'a doğru harekât bölgesinde askerin bulunduğu mevkiilerde içmeli su bulmak çok zordu (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 120; Rüştü, 1934, s. 102). Şamahı ile Bakü arasında ancak Maraza köyünde güzel ve içmeli su kaynakları vardı. Maraza'dan sonra 30 kilometre doğuda Cengiposta denilen mahalde ancak zorda kalındığı vakit kaynatılarak içilebilecek yağmur suyu birikintileri mevcuttu (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 16; ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 132; Rüştü, 1934, s. 106). Buna ek olarak, Kuba'dan Bakü'ye borularla içmeli su akmaktaydı. Bu su, borularla Hırdalan ve Hocasen köylerine de sevk olunmaktaydı. Her iki köyde büyük su havuzları mevcuttu (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 20). Demiryolu hizasındaki merkez cephesinde ancak Hacıkabul'da ehemmiyeti haiz su tesisatı bulunmaktaydı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 120).

Grubu, karşıdaki mevzilerde boşluklar oluşursa, hemen ilerleyerek yeni mevzileri ele geçirmeliydi (Rüştü, 1934, s. 104; Süleymanov, 1999-b, s. 236).³³⁵

Harita 6. Şamahı Operasyonu³³⁶

Şamahı'nın kurtarılmasını hedefleyen taarruzun yapılacağı gece yarısından itibaren gün boyunca şiddetli yağmur yağdı, yollar ve patikalar çamur deryasına döndü. Bu kadar zorluklarla dolu saha koşullarında sabaha doğru saat 3.30'da harekete geçirilen Şimal Grubu emrindeki On Üçüncü Alay'ın muharip unsurları önce Alpaut köyünün sırtlarını, sonra da Medrese köyünün güney ve güneybatı sırtlarını ele geçirdi (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 127; ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 137; Rüştü, 1934, s. 104). Bu cephedeki Kızıl kıtaat savaşın şiddetine daha fazla sebat gösteremedi, sabahleyin saat 10'dan itibaren Şamahı şosesiyle doğuya doğru çekildi. Onuncu Alay cephesinde de benzer ricat vukua geldi ve alayın muharip unsurları firari unsurları takibe koyuldu. On Üçüncü Alay'ın muharip unsurları öğleden sonra saat 16.35'te Medrese köyüne 600 metre kadar

³³⁵ Şark Cephesi Komutanlığının emrindeki muharip kuvvetlerin yedek unsurları Aksu'da bulunmakta olup Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu, Mürettep İkinci Süvari Alayı ve karargâh emrindeki Rus Dağ Topu Takımı'ndan meydana gelmekteydi. Sıhhiye Bölüğü Karakoyunlu köyünde, Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane Gence'de, Ekmekçi Takımı Gökçay'da idi. Kürdemir ve Aksu'daki ambarlardan muharip unsurların iâşesi temin edilmekteydi (Rüştü, 1934, s. 104).

³³⁶ Şamahı Operasyonu'nun ayrıntılarını gösteren haritanın Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Rüştü, 1934, s. 105.

yakınlaştı. Bundan sonra topçuların bulunduğu mevziler de ileri hatta alındı. Güney Grubu'nun cephesinde savaşın seyrini etkileyecek boyutta bir çarpışma olmadı. Şiddetli rüzgâr ve yağmurdan dolayı Kürdemir ile Aksu arasındaki telgraf hattı kırıldığından muhaberede kesintiler yaşandı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 137).

Operasyonun ilk günü 37.000 mavzer tüfeği mermisi, 187 Schneider ve 129 kudretli top mermisi sarf edildi. 19 Temmuz 1918'deki taarruz sırasında Kuzey Grubu unsurlarından 1 zabıt ve 4 asker şehit oldu, 20 asker yaralandı (Rüştü, 1934, s. 107; Yüceer, 1996, s. 93; Zeynallı, 2010, s. 139). Şamahı Operasyonu'nun ilk günü oluşan manzaradan Nuri Paşa pek memnun olmadı.³³⁷ Gökler köyü üzerinden ricat yolunun kapatılmasını içeren esaret ve imha planı uygulanmadığından Kızıl Kolordu'nun Bakü'ye doğru çekilmeye muvaffak olduğu kanaatindeydi. Ricat halinde olan kolordunun artçı kıtaatının 2 alayla takip edilmesini maksada muvafık olmayan bir hareket olarak değerlendirdi. Bu yüzden grup strüktüründeki süvari kuvvetinin erkenden harekete geçirilmesini ve uzaktan çevirme hareketi yapılmasını istedi (Rüştü, 1934, s. 106; Süleymanov, 1999-a, s. 76; Süleymanov, 1999-b, s. 238; Karaköse, 2012, s. 186).

Şamahı Operasyonu'nun planlama ve uygulanmasında Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı ile Şark Cephesi Komutanlığı arasında fikir ayrılığı olduğu aşikârdı. Bu farklılığın saha koşullarından kaynaklanan gerekçeleri vardı. Karameryem Savaşı sırasında Onuncu Alay strüktüründeki Yirmi Sekizinci Tabur ile Yirmi Dokuzuncu Tabur'un uğradığı felaket, Kürdemir Operasyonu sırasında Hasan Bey Müfrezesi'nin personel zayıyatı ve benzeri faktörlerden dolayı cephe komutanlığı ihtiyata riayet koşuluyla harekâtı sevk ve idare etmekteydi. Kürdemir Operasyonu sırasında Müsüslü cephe hattının 16 kilometre gerisine piyade alayı, mürettep süvari ve milis alayı gönderilmesine rağmen, muharebe alanından çekilen Kızıl kıtaatın ne esareti ne de imhası mümkün olmuştu (Rüştü, 1934, s. 106-107). Bunun gibi nedenlerden dolayı cephe komutanlığı kendi planını uygulamaya devam etti. 20 Temmuz 1918 gününün taarruz planlamasında Kuzey Grubu'na Şamahı

³³⁷ Nuri Paşa'nın memnuniyetsizliğinin makul gerekçeleri vardı. Almanların markaja aldıkları Enver Paşa, uluslararası dengelerdeki değişkenlikleri göz önünde bulundurarak, Şark Ordular Grubu Komutanlığı aracılığıyla gizlice gönderdiği telgraflarda Bakü meselesinin ivedilikle halledilmesi gerektiğini bildirmekteydi. Muharebe cephesindeki sıkışık ortamda vaktin ne kadar fazla önem arz ettiğinin bilincinde olan Nuri Paşa da 19-20 Temmuz gecesi Şark Cephesi Komutanlığına içeriği şuraya aynen aktarılan emri gönderdi: "Dersaadet'ten aldığım mahrem emirde Bakü'nün gayet seri hareketle işgali işar buyruluyor. Buna göre hareket edilmesi, düşmanı takib ve ihatada faaliyet gösterilmesi bendenizden intizar olunmaktadır." (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 17; Rüştü, 1934, s. 107).

yolunu ateş altına alarak Çuhanlı-Melikçoban hattını ele geçirme görevi tevdi edildi. Kızıl Kolordu'nun Şamahı'da yenilgiye uğratılmasından sonra güneyden yardım gönderilmesi halinde Güney Grubu'nun hemen ileri harekâta başlaması muvafık görüldü. Fırkanın yedek kuvveti olan Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu ve Rus Dağ Topu Takımı'nın Şaradil'de, Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın geceyi Aksu'da geçirmesine karar verildi. Şark Cephesi Komutanlığı Karargâhı'nın 19-20 Temmuz gecesi Şaradil'e taşınması münasip görüldü (Rüştü, 1934, s. 107-108).

20 Temmuz 1918 sabahı saat 5 sularında Şamahı taarruzunun ikinci dalgası başladı. Medrese köyü üzerinden harekete geçen Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları, Artau dağı ve Kerkenç tepelerini ele geçirdi, dolambaçlı yollarla Acidere tepelerine kadar ilerledi ve Maraza yolunu kesmeye çalıştı. Kuşatılma tehlikesi nedeniyle Şamahı cephesindeki Kızıl kıtaat mevzileri alelacele boşalttı ve kasabanın içlerine doğru çekildi. Şiddetli yağmur altında yapılan ricat sırasında askerler ve atların takati kesildi, zırhlı otomobil Acidere yolunda çamura saplandı (*ASİQUBM*, 1960, no. 596, s. 551). Sahadaki gerçek koşullardan dolayı Kızıl kıtaatin Şamahı'yı elde tutması mümkün değildi ve geceleyin kasabayı tamamen tahliye etti.³³⁸ Mart katliamındaki tahripten sonra kasabada ayakta kalmış olan son binalar da bu çekilme sırasında yakıldı. Kuzey Grubu'nun muharip unsurları 20 Temmuz 1918 sabahı ciddi bir direniş olmaksızın Şamahı kasabasına girdi (Rüştü, 1934, s. 108; Karaköse, 2012, s. 187). Süvarilerin takib ettiği Kızıl kıtaattan 1 top, 3 toparlak, 2 makineli tüfek, 15 sandık Rus tüfeği mermisi, 1 zırhlı otomobil, birkaç kamyon ve birçok nakliye arabası ganimet olarak ele geçirildi (Rüştü, 1934, s. 108; *ATBD*, 148, belge no. 38, s. 109; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 570).

Kuzey Grubu karşısından Maraza taraflarına çekilmekte olan Kızıl kıtaatı takip etmekle görevlendirilen ve ağırlık yükü hafif 1 tabur, 2 makineli tüfek ve 1 topçu takımından ibaret olan özel bir müfreze oluşturuldu. Bu müfreze fırsatını bulursa Maraza'ya gece baskını düzenleme emri verildi. Kuzey Grubu'nun diğer unsurları sorunsuz olarak Çuhanlı-Melikçoban hattına ulaştı. Aksu'daki Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın Gökler-

³³⁸ Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu strüktüründeki Üçüncü Tugay'ı meydana getiren Dördüncü Tabur, On Beşinci Tabur, On Yedinci Tabur ve On Sekizinci Taburun Şamahı kasabasından çekilmesinden dolayı Tugay Komutanı Hamazasp Srvantsyan'ı suçlayan Tugay Komiseri Anastas Mikoyan'ın cepheden gönderdiği 20 Temmuz 1918 tarihli telgrafının içeriği şöyleydi: "Benim gayretlerime rağmen, Hamazasp'ın emri ile ikmal arabaları geri çekildi. Onun ardından tedricen piyadeler de çekilmeye başladılar. Suçlular mahkemede yargılanmalıdır." (*ASİQUBM*, 1960, no. 592, s. 548).

Sığır yolu üzerinde görülen 300 süvariden müteşekkil Kızıl kıtaata karşı Karahanlı taraflarına sevk olunması emredildi. Güney Grubu'nun 21 Temmuz 1918'deki muharebe görevi yine gösterişten taarruzda bulunmak oldu. Fırkanın yedek kuvveti olan Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu ile Rus Dağ Topu Takımı'nın Şamahı'ya taşınması kararlaştırıldı. Ekmekçi Takımı ve Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane eski mevkillerinde kaldı. Sıhhiye Bölüğü ve Şark Cephesi Komutanlığı Karargâhı'nın da Şamahı'ya taşınması uygun bulundu (Rüştü, 1934, s. 108-109).

21 Temmuz 1918 sabahı Maraza köyüne doğru ilerleyen Kuzey Grubu'na bağlı muharip unsurlar, köyün batısında Kızıl Kolordu'dan geriye kalan kıtaat ile karşılaştı. Taraflar arasında ufak çaplı bir çatışma yaşandı ve saat 13.30'da köy tamamen işgalden kurtarıldı. Yüzeysel bir keşif ile köyün tamamının boşaltıldığı ve Kızıl kıtaatin Bakü'ye doğru çekildiği aşikâr oldu (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 6; Rüştü, 1934, s. 110-111). Cephe Komutanlığının Maraza'ya ulaşmasının ardından son günlerde Kuzey Grubu cephesinde meydana gelen savaşlarda ele geçirilen ganimetin miktarı belirlendi. İncelemeler neticesinde kısmen bozuk 30-40 civarında nakliye arabası, 4 cephane arabası, 6-7 mutfak arabası, 1 zırhlı otomobil, 6 yük otomobili ve 1 binek otomobili, toparlağı ile beraber 1 seri atışlı sahra topu ve 1 seri atışlı dağ topu, 10 sandık top mermisi ve bir miktar cephane ele geçirildiği anlaşıldı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 6-1:6-2; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 11-1; TTK, KO, no. 12/125, v. 1; Rüştü, 1934, s. 111).

c. Demiryolu Boyunca İlerlemeler

Kuzey Grubu'na bağlı muharip unsurların Şamahı cephesinde ilerlemesine eş zamanlı olarak, Güney Grubu'nun sorumluluk alanındaki demiryolu hizasında bulunan Kızıl kıtaat da aşamalı olarak çekilmeye başladı. Bununla birlikte Güney Grubu Komutanlığı ihtiyatı elden bırakmadı, önceki günlerde olduğu gibi, ilk önce gösterişten taarruzda bulunarak nabız yokladı (21 Temmuz 1918). Kısa süreli denemeden sonra karşı cephedeki muarız kuvvetin zayıflığı anlaşıldı ve Kerrar İstasyonu'nun ilerisine kuvvet sevk edildi. Buradaki çarpışmalar gün boyunca devam etti ve sonraki gün (22 Temmuz 1918) saat 13.30'da Sığırlı İstasyonu ele geçirildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 6-1; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 8; Rüştü, 1934, s. 111). Bununla yetinilmedi, grubun emrindeki süvariler cepheden çekilen Kızıl kıtaata takibe koyuldu ve aynı gün içerisinde

Padar İstasyonu'nu da işgalden kurtardı. Şimendifer hattı boyunca Hacıkabul'a doğru çekilen Kızıl kıtaat ise geçtiği yerlerdeki köprüleri, makasları, su depolarını ve telgraf hatlarını tahrip etmek suretiyle Güney Grubu'nun ilerleyişini yavaşlatmaya çalıştı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 8; TTK, KO, no. 12/125, v. 1; Rüştü, 1934, s. 111).

Güney Grubu cephesindeki Sığırlı ve Padar istasyonlarının kurtarılmasından muhtemelen vaktinde haberdar olmayan Nuri Paşa, 22 Temmuz 1918'de Cephe Komutanlığına telgraf çekerek, Kuzey Grubu'na bağlı muharip unsurların ilerlemesinin birkaç günlük duraksama devresine girmesini tasvip etmediğini bildirdi ve Güney Grubu cephesindeki ataleti de hiçbir şekilde anlamlandıramadığını beyan etti.³³⁹ Nuri Paşa'nın ihtarının kendisi açısından haklı gerekçeleri vardı. Bakü meselesinin hızlıca halledilmesi hususunda Başkomutanlık Vekâletinden devamlı direktifler almaktaydı (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 17-1; Rüştü, 1934, s. 114). Cephe Komutanlığının ise saha koşullarından kaynaklanan makul gerekçeleri vardı. Kuzey Grubu cephesinde hızlı ilerleme olabilmesi için iâşe ve ikmal işlerini yürütmekle görevli menzil teşkilatının mutlaka kurulması ve kurumsallaşması gerekliydi. Güney Grubu cephesinde ise tahrip edilen altyapının onarılabilmesi için fırkanın ve ordunun emrinde yeterli sayıda personel mevcut değildi. Beşinci Kafkas Fırkası'nın İstihkâm Bölüğü, geçeli gündüzlü çalışarak, her türlü soruna çözüm bulmak için gayret göstermekteydi. Bu cephedeki demiryolu ve köprülerin onarılabilmesi, en azı 5 gün vakit talep etmekteydi. Hâlbuki Hacıkabul'daki su tesisatı çok önemliydi ve onun tahribattan kurtarılması öncelik arz eden bir meseleydi. Şimendifer hattı hizasındaki Güney Grubu, Cevat mıntikasından gönderilecek Ahmet Hamdi Bey Müfrezesi ve Maraza'dan sevk edilecek kıtaatın meydana getirdiği müfrezenin müşterek operasyonu bu iş kolaylıkla halledilebilirdi. Bu yüzden fırkanın

³³⁹ Kuzey Grubu'na bağlı muharip unsurların iâşe ve ikmal gerekçesiyle duraksadığından rahatsız olduğunu açıkça beyan eden Nuri Paşa, 22 Temmuz 1918'de Cephe Komutanlığına çektiği telgrafında aynen şunları ifade etmiştir: "Cephedeki düşman halen perişandır. Kuvveti az, maneviyatı kırıktır. Çoluk çocuktan ibaret, hercümerç halinde bir kabile, düşmanın zaafını arttırmaktadır... Biz mümkün olduğu kadar açlığa ve susuzluğa bakmayarak hassaten Şimal Grubu ile doğru Bakü'ye yürümekte fayda ve necat buluruz. Bugünkü tevakkufu, ancak bir şekil ile münasib görür idim. O da süvari, topçu ve piyadeden mürekkep bir takib müfrezesinin düşmanın peşini bırakmaması idi. Su meselesinin Ordu'ca da nazar-ı itibara alındığı malumunuzdur. Cengi çayından istifade imkânını da siz bildiriyorsunuz ki su meselesi bu suretle halledilmiştir. Mevadd-ı iâşeye gelince, fırkanın eti bol ve ekmeği de kısmen şimdi bulunduğu mıntıkada ve kısmen de arkadan sevk edilmek suretiyle kabil-i tedariktir. Bakü'ye yakın olan Müslüman köylerinin müsellahan yardımları kaviyen memul olmakla beraber size su, et ve ekmek hususunda yardım edecekleri de muhakkaktır. Siz bu köylerden halen azami 70 kilometre mesafedesiniz. Muharebesiz 3 günde kat' edilecek bu mesafe dâhilinde şimdiye kadar tecrübe ettiğimiz düşman karşısında 2 günden fazla muharebe için sarf edeceğinizi zannetmiyorum. Buna göre hazırlanmak ise birkaç gün tevakkufu intaç etmez..." (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 17:17-1; Rüştü, 1934, s. 113-114).

istihkâm teşkilatına tahrip olan şimendifer hattı ve köprülerin hızlıca onarılması emredildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 14; Rüştü, 1934, s. 115-116).

24 Temmuz 1918 günü tüm cephelere sükûnet hâkimdi. 24-25 Temmuz gecesi Kafkas İslam Ordusu Komutanlığından Şark Cephesi Komutanlığına ulaşan telgrafta 26 Temmuz 1918 günü Bakü'ye hızlı ve kati taarruz yapılması emri yazılıydı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 18; ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 18; Rüştü, 1934, s. 117). O günün saha koşullarından dolayı söz konusu emrin gereğinin yapılması mümkün değildi. Muharip unsurların geri hizmetlerini temin etmesi gereken menzil teşkilatı henüz tam şekilde oluşturulamamıştı. Kuzey Grubu'nun ihtiyacı olan erzak kâfi miktarda toplanamamıştı. Bakü önlerindeki direnişin kırılabilmesi için külliyetli cephaneye ihtiyaç vardı. Kürdemir'deki cephane ise en erken 28 Temmuz 1918 günü Şamahı'ya ulaştırılabilirdi. İkmal ve iâşesi nispeten kolay sağlanan Güney Grubu'nun ilerleyişi ise büyük oranda şimendifer hattının sağlıklı işleyişine muhtaç olup, bu cephede yenice ele geçirilen istasyonlar arasındaki demiryolu ve köprülerin onarımı hâlen tamamlanamamıştı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 18-1:18-2; Rüştü, 1934, s. 117-118). Bahsedilen faktörler, saha koşullarından kaynaklanan gerçek manzarayı belirgin şekilde aksettirmekteydi. İlaveten, muharebe meydanında kaybedilen her günün ve her saatin önem arz ettiği konjonktürde Azerbaycan'ın yegâne sorunu Bakü meselesi değildi. Yeni kurulan genç cumhuriyetin komşularıyla ciddiye arz eden sınır sorunları vardı.

ç. Karayazı Meselesi

Araştırmanın tarihi arka planıyla ilgili kısımda bahsi gecen Batum Konferansı'ndaki müzakereler, Kafkasya Cumhuriyetlerinin kuruluşuna vesile olmakla birlikte yeni cumhuriyetler ile Osmanlı Devleti'nin sınırlarının belirlenmesine olanak sağladı. Yeni cumhuriyetlerin kendi aralarındaki sınırlar ise hiçbir şekilde belirlenemedi. Antlaşmaların son halinin imzalanmasından önce Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya telgraf çeken Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Vehip Paşa, Ahılkelek doğusunda kalan mıntıkadan dolayı Gürcüler ile Ermenilerin sınırlarını belirleyemediklerini bildirdi (1 Haziran 1918). Sözü edilen mıntıkanın Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ni birbirine bağlayan müsait bir koridor olabileceğini de telgrafına eklemeyi ihmal etmedi (ATASE, BDH, no. 2920/507, f. 1-17). Yine aynı gün içerisinde Batum Konferansı'ndaki Osmanlı

Heyeti Reisi Halil Bey'e gönderdiği tezkerede, yeni teşekkül eden cumhuriyetlerin kendi aralarındaki sınırların bir an önce belirlenmesinin kendi aralarındaki münasebetler açısından özel önem arz ettiğini beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2399/1, v. 13). 11 Haziran 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığına çektiği telgrafında ise Ermeniler ile Gürcüler ve Azerbaycanlılar arasındaki sınırların belli olmamasından dolayı ileride büyük ihtilaflar zuhur edeceğini bildirdi (ATASE, BDH, no. 2944/613, f. 18-2).

Mehmet Vehip Paşa'nın öngörüsü kısa vadede gerçekliğe dönüştü ve koridor olarak tahayyül ettiği mıntıka yeni cumhuriyetler arasındaki çatışma alanlarından biri oldu. Sözü edilen mıntıka, kozmopolit nüfus yapısına sahip Borçalı Kazası idi. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti'ni engelsiz olarak irtibatlandırması gereken bu mıntıka, özellikle Azerbaycan ile Gürcistan arasında hararetli tartışmalara neden oldu. Almanya'nın politik ve askeri desteğini edinen Gürcüler, önceki sayfalarda üzerinde genişçe durulduğu üzere, işi oldubittiye getirdiler ve 1783 senesinde Rusya himayesine girdikleri vakit Borçalı, Kazah ve Sıgnak kazaları ile Karayazı Nahiyesi ve Zakatala Sancağı'nın kendilerine ait olduğunu iddia ettiler. Söz konusu mıntıkların ahalisinin az bir kısmının Gürcülerden ibaret olmasına rağmen, Almanya'nın doğrudan yardımıyla Borçalı Kazası'nın önemli bir kısmını zapt ettiler ve sonrasında Karayazı Nahiyesi'ne göz diktiler (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 18, s. 1). Gürcistan Hükümeti, az önce zikredilen faktörden dolayı 17 Temmuz 1918'de Azerbaycan Hükümeti'ne nota verdi ve Karayazı'daki Azerbaycan Müfrezesi'nin çıkarılmasını talep etti. Azerbaycan Hükümeti ise Gürcülerin ifade edilen talebini tamamen reddetti, tartışmalı meselelerin hudut tashihi komisyonunun çalışmaları ile çözülmesini önerdi (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 18, s. 1; *Haftalık Gazete*, 8, s. 4; *İkdam*, 7734, s. 1; *Vakit*, 300, s. 1).

Borçalı Kazası ve Karayazı Nahiyesi'nin Türk ve Müslüman ahalisi, Gürcistan Hükümeti'nin genişlemeci siyasetine karşı proaktif önlem olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne birleşme kararı aldı ve Azerbaycan Hükümeti'nden alınan kararın gereğinin yapılmasını talep etti.³⁴⁰ Sözü edilen bölgelerden Karayazı ahalisinin protestosu

³⁴⁰ İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade, 19 Temmuz 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretine gönderdiği raporunda, Borçalı ve Karayazı ahalisinin Azerbaycan'a birleşmek istediğini beyan eden kararların alınmasını ve söz konusu kararları muhtevi telgrafların hızlıca kendisine gönderilmesini talep etti. Resulzade'nin niyeti, bahis konusu materyali İstanbul gazetelerinde neşrederek, Azerbaycan lehine propaganda kampanyası başlatmaktı (İmanov, 2006, belge no. 2, s. 82). Azerbaycan Hükümeti de Resulzade'nin talep ettiği materyali 30 Temmuz 1918'de Gence'den İstanbul'a gönderdi (İmanov, 2006, belge no. 18, s. 142). Bahsedilen materyalin bir kısmı

özellikle sert oldu. Gürcistan'ın ilhakçı siyasetine karşı çıkan Karayazı'nın Türk ve Müslüman ahalisinin temsilcileri, Karayazı'nın Gürcistan'a ilhak olunmasını tamamen reddettiler ve nahiyenin zorla Azerbaycan'dan koparılması halinde silahlı olarak direneceklerini bildirdiler. Gürcü siyasetçilerin etkisi altındaki Güney Kafkasya Hükümeti'nin Azerbaycan Müfrezesi'ni Karayazı'ya yerleştirdiğini güçlü bir argüman olarak ileri sürdüler ve Karayazı'nın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunda ısrarcı oldular (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 18, s. 1-2).

İfade edilen tepkileri önemsemeyen Gürcistan Hükümeti, 20 Temmuz 1918'de Azerbaycan Hükümeti'ne ultimatoma vererek, 24 saat zarfında Karayazı'daki müfrezenin çekilmesini ve aksitakdirde tahliyenin silah kuvvetiyle yapılacağını beyan etti. Azerbaycan Hükümeti ise Gürcülerin ultimatoma reddetti (İmanov, 2006, belge no. 27, s. 151; belge no. 29, s. 158). Her iki devlet arasında soruna dönüşen meselenin önceden ifade edilen hudut komisyonunun çalışmalarıyla çözülmesinde ısrarcı oldu. Tehdit yoluyla isteğine ulaşamayan Gürcistan Hükümeti, 23 Temmuz 1918'de Tiflis'teki Alman Askeri Heyeti Reisi Kress Paşa'ya müracaat etti ve Azerbaycan ile vukua gelen sorunun çözülmesine yardımcı olmasını istedi (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 18, s. 2; İmanov, 2006, belge no. 29, s. 159; *Haftalık Gazete*, 8, s. 4; *İkdam*, 7734, s. 1; *Vakit*, 300, s. 1). Bu hususla ilgili Nuri Paşa'ya mektup gönderen Kress Paşa, barışçıl bir çözüm yolu olarak, Karayazı'daki Azerbaycan Müfrezesi'nin çekilmesini ve yerine bir Alman müfrezesinin ikame olunmasını önerdi. Azerbaycan Hükümeti ise Kress Paşa'nın bu önerisini kabul etmedi. 27 Temmuz 1918'de cevaben verilen notada, son 2 ay boyunca Borçalı'da meydana gelen olaylarda Gürcülerin himaye edilmesinden dolayı Almanya'yla ilgili güven bunalımı olduğu ve kamuoyunda Türklerle Almanlar arasında ihtilaf çıktığına dair haberler dolaştığı bildirildi. Karayazı'ya yalnız Alman müfrezesinin yerleştirilmesinin ahalisi arasında Karayazı'nın Gürcülere terk edildiğiyle ilgili şayia

İstanbul gazetelerinin sayfalarında neşredildi. Örneğin, Borçalı Kazası Saral Nahiyesi ahalisinin Gürcistan'a ilhak olunmaya karşı çıkan protesto telgrafında şöyle denilmekteydi: "... Bize malum olmayan sebeblere göre Borçalı Sancağı'nı] Gürcistan'a iltihak etmişler. İnkılâbın bize verdiği "her millet kendi mukadderatını tayinde muhtardır" düsturu mucibince biz Borçalı Sancağı İslamları öz hakkımızı müdafaa ederek umuma beyan eyleriz ki kendimizi Azerbaycanlı addeyleyerek Azerbaycan Cumhuriyeti'nde kalmak isteriz. Bunun fiilen icrasını Azerbaycan Hükümeti'nden rica ediyoruz..." (*İkdam*, 7738, s. 1). Gürcistan'ın ilhakçı girişimlerine karşı silahlı olarak direnen ve köyleri tarumar olan Paydar Nahiyesi ahalisinin protestosunda ise özetle şöyle denilmekteydi: "... Din ve milliyet noktainazarından tarih ve coğrafya esasatına istinaden biz Azerbaycan'a dâhiliz. Katiyen Gürcistan'ı tanımayız ve tanımak istemeyiz. Son damla kanımıza kadar ana vatanımız Azerbaycan'da kalmak hakkımızı müdafaada bulunacağız..." (*İkdam*, 7738, s. 1).

çıkmasına neden olacağı, bunun da nahoş ve arzu edilmeyen olaylara sebebiyet vereceği ifade edildi. Böylesine yanlış anlaşılmanın önüne geçilmesi amacıyla Azerbaycan Müfrezesi'nin tahliyesinden sonra Karayazı'ya Osmanlı-Alman müşterek müfrezesinin ikame edilmesi önerildi. Azerbaycan Hükümeti'nin önerdiği çözüm formülü, netice itibariyle Gürcistan Hükümeti tarafından kabul edilmedi. Bu yüzden statükoda şimdilik hiçbir değişiklik vukua gelmedi (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 18, s. 2-3; İmanov, 2006, belge no. 29, s. 159; *Haftalık Gazete*, 8, s. 4; *İkdam*, 7734, s. 1; *Vakit*, 300, s. 1).

d. Kress Paşa'nın Gence Seyahati

Bakü cephesindeki halkanın daralmasıyla nerdeyse aynı tarihlerde müttefik Almanya'nın yeni bir hamlesi ortalığı alevlendirdi. Tiflis'teki Alman Askeri Heyeti Başkanı Kress Paşa, Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraf çekerek, Almanya Hükümeti tarafından yeni Kafkasya Cumhuriyetleri katına siyasi memur tayin edildiğini bildirdi³⁴¹ ve görevi gereğince bulunduğu Gürcistan başkentinin yanı sıra Ermenistan ile Azerbaycan'ın başkentlerini de geçici olarak ziyaret etmek niyetinde olduğunu beyan etti (16 Temmuz 1918). Gence'ye seyahati esnasında Nuri Paşa'yı ziyaret etmeyi düşündüğünü özellikle vurguladı. Tüm bu seyahati sırasında kendisini taşıyan trenin Türk cephesinden geçerek ziyaret mahalline gidebilmesi ve aynı tarikle geri dönebilmesine müsaade olunmasını rica etti (ATASE, BDH, no. 3188/46, f. 8). Kress Paşa'nın talebine formalite gereği olumlu yaklaşan Mehmet Esat Paşa, 25 Temmuz 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı ve Dokuzuncu Ordu Komutanlığına şifreli telgraflar çekti, Kress Paşa'nın seyahatinin amaç ve çerçevesini anlattı, Alman Heyeti'ni Gence ve Erivan'a götürüp getirecek olan trenin her iki komutanın sorumluluk bölgesine girmesinden sonra saygıda kusur edilmemesini ve iyi muamele olunmasını hassaten rica etti (ATASE, BDH, no. 3188/46, f. 8-2:8-3; ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 48). Aynı gün içerisinde Kress Paşa'ya da telgraf çeken Enver Paşa, Dokuzuncu Ordu Komutanlığı ve Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının

³⁴¹ Almanya Hükümeti'nin yeni Kafkas Cumhuriyetlerine siyasi temsilci atamasının ardından Osmanlı Hükümeti de siyasi temsilciler atadı. Bu çerçevede Abdülkerim Paşa Gürcistan Hükümeti'ne, Mehmet Ali Paşa Ermenistan Hükümeti'ne, Nuri Paşa Azerbaycan Hükümeti'ne, Yusuf İzzet Paşa Kuzey Kafkasya Hükümeti'ne siyasi temsilci olarak tayin edildiler (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 57; ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 9-4:9-5; 9-13; Sürmeli, 2001, s. 207).

Alman Heyeti'nin seyahatiyle ilgili bilgilendirildiğini, trenin gidiş ve dönüşüne kolaylıklar sağlanacağını bildirdi (ATASE, BDH, no. 3188/46, f. 8-4).

Kress Paşa, kendi ziyaretine ilaveten, Bakü'nün barış yoluyla teslim alınması gerekçesiyle şehre 2 Alman parlamenter göndermek istedi. Nuri Paşa, Tiflis'ten gelen bu taleple ilgili Enver Paşa'yı bilgilendirdikten sonra Alman parlamenterlerin Bakü'ye geçişine izin vermedi. Geçiş izninin çıkmaması gerekçesiyle doğrudan Enver Paşa'ya müracaat eden Kress Paşa, Alman parlamenterlerin Bakü'ye gitmesine müsaade olunmasını rica etti. Alman subayların etkin olduğu karargâhtan 28 Temmuz 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraf çeken Enver Paşa ise parlamenterlerin geçişine izin verilmesinin Nuri Paşa'ya tebliğ olunmasını emretti. Bundan sonra Harbiye Nezaretine geçti, yine aynı ordu komutanlığına “zata mahsus ve müstacel” işaretiyle telgraf çekti ve az önce gönderdiği emir henüz Nuri Paşa'ya gönderilmemişse 15-20 gün sonra ulaşacak şekilde gönderilmesini emretti. Söz konusu emri içeren telgraf eğer Nuri Paşa'ya gönderilmişse veya vaziyet bu parlamenterlerin geçişi için müsait değilse Almanların Bakü'ye geçişine izin verilmemesinin Nuri Paşa'ya yazılmasını ve söz konusu telgrafın da eline ulaşmayıp kalemlerden birindeki kâğıtların arasında kalmış gibi davranmasını istedi (TTK, KO, no. 12/101).

Gence ziyareti sırasında Kress Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyslu ile görüştü. Gence'deki bu kabil formel işlerini tamamlamasının ardından Tiflis'e döndü. Nuri Paşa da onunla görüşmedeki konuşulanları ve edindiği izlenimleri telgrafla Üçüncü Ordu Komutanlığına bildirdi.³⁴² Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa ise aynı telgrafnamenin bir suretini 1 Ağustos 1918'de Enver Paşa'ya iletti (TTK, KO, no. 6/99, v. 1). Nuri Paşa'nın bahis konusu görüşmede edindiği izlenimler aynen şöyleydi:

“Kress Paşa dün zahiren beni ziyaret maksadıyla Gence'ye geldi ve avdet etti. Bura Başvekili'ni de ziyaret elyedi. Bendenize ve Başvekil'e Bakü'ye Almanlarla müşterek bir hareket yapmak lüzumunu zımnem anlattı. Bakü Bolşevikleriyle bir mütareke akdini teklif etti. Buna dair gayr-i muvafık cevap aldı. Buradaki ham mevaddın mubayaasına müsaade istedi. Bunun alınan bir mikdar avans mukabilinde Hükümet-i Osmaniye'ye inhisar ettiği bildirildi. Ben mevaidda bulundum. Çokça mevcut olan şarabın ihracına müsaade edildi. Batum'un Devlet-i Aliyye tarafından işgali kuvvetlerimizin dağılmasına sebep olduğunu,

³⁴² Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'nın 1 Ağustos 1918'de üst makama çektiği telgrafının üst yazısında, Kress Paşa'nın Gence ziyaretiyle ilgili Nuri Paşa'dan alınan telgrafın tarihi “21 Temmuz 1918” olarak kaydedilmiştir (TTK, KO, no. 6/99, v. 1). Ziyareti sırasında Kress Paşa'ya yardımcı olunması hususunda Nuri Paşa'ya gönderilen emrin tarihinin 25 Temmuz 1918 olmasından dolayı Mehmet Esat Paşa'nın telgrafındaki tarih kaydı muhtemelen şifre çözümünden kaynaklanan teknik hatadır.

Abastuman ve diğer bir yerin Gürcülere terki lüzumunu anlattı. Bütün ifadeleri Osmanlılık menfaatine mugayir bir takım çocuk aldatırcasına söylenen sözlerden ibaret idi...” (TTK, KO, no. 6/43, v. 1).³⁴³

Telgrafnameden aktarılan parçadan görüldüğü üzere, Kress Paşa'nın Osmanlı menfaatlerine hiçbir şekilde gözetmeyen konuşmalarından Nuri Paşa ziyadesiyle rahatsızdı. Buna ilaveten, Gürcistan Hükümeti namına hareket eden Almanların 32.000 nüfusu barındıran Borçalı Kazası'nın 20 civarında Müslüman köyünde ve Karayazı mıntıkasında uyguladıkları mezalimden dolayı çok öfkeliydi. Almanlarla siyasi mücadelede Kafkasya Müslümanlarının ileride zarara uğrayacaklarından dolayı endişeliydi. Ermenilerin Karabağ'da, Gürcülerin de Kazah Kazası'nın bir kısmı ile Zakatala mıntıkasında gözleri olduğundan gelecekte Almanların eliyle bu mıntikalarda mesele çıkaracaklarını tahmin etmekteydi (TTK, KO, no. 6/43, v. 2-3; TTK, KO, no. 6/99, v. 1-2; *ATBD*, 148, belge no. 72-1:72-2, s. 194). Nuri Paşa'nın öngörüsünde ne kadar haklı olduğunu makûs coğrafyanın insanları, sonraki süreçte yaşayarak deneyimlediler. Son demlerini yaşayan Bakü Halk Komiserleri Sovyeti etrafındaki çember ise fazlasıyla daraldı ve Tümgeneral Lionel Dunsterville'in aylardan beri beklediği mümbit zemin oluştu.

2.4.2. Komün'ün Son Günleri

Bakü Sovyeti'nin 25 Temmuz 1918'deki genişletilmiş toplantısında Bolşevik fraksiyonun mücadele etme önerisi reddedildi ve sağ fraksiyonların İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesine hukuki zemin teşkil eden önerisi oy çokluğuyla kabul edildi. Toplantıdan sonraki bir hafta boyunca Bakü Komünü'nün idari gücü tamamen eridi, fraksiyonlar arası gerilimin gölgesinde şehirde ciddi asayiş sorunları tezahür etti ve asker sayısı gün geçtikçe azalan Kızıl Kolordu'daki disiplin tamamen kayboldu. Kafkas İslam Ordusu'nun muharip kuvvetlerinin Bakü banliyölerine ulaşmasından korkuya kapılan Kızıl Kolordu'daki Ermeni askerleri savaşımayı reddettiler, Taşnak zabitleri ile Ermeni Milli Şurası üyeleri ve diğer fraksiyonlara mensup siyasetçilerin baskısıyla şehrin barış

³⁴³ Alıntılanan pasaj, telgrafnamenin müsvedde nüshasından nakledilmiştir. Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'nın 1 Ağustos 1918'de Enver Paşa'ya ilettiği telgrafname suretinde ise muhtemelen şifrelerin çözülmesi sırasında oluşan tahrifattan dolayı kısmen farklılık mevcuttur (söz konusu nüsha için bkz. TTK, KO, no. 6/99, v. 1). Bahse konu telgrafın bir nüshası 14 Ağustos 1918'de Genel Karargâh İstihbarat Şubesi tarafından Umur-ı Şarkıyye Müdürlüğüne de iletilmiştir (*ATBD*, 148, belge no. 72, 72-1:72-2, s. 193-195).

yoluyla teslim edilmesi hususundaki taleplerde artış gözlemlendi. Bahsedilen baskılara dayanamayan Halk Komiserleri, 31 Temmuz 1918'deki toplantıda istifa ederek, Bakü siyaset sahnesinden çekildiler.

a. 25 Temmuz Toplantısı

Temmuz'un son on gününde Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının taarruzu karşısında sürekli kan kaybeden Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu muharip unsurlarının yeni muharebe pozisyonları, Bakü etrafındaki halkanın ne kadar fazla daraldığının somut göstergesiydi. Bu süreçte sağ cenahı savunan Kızıl kıtaat, Şamahı-Bakü Kara Yolu boyunca Pirsat Nehri'ne doğru çekilmek zorunda kaldı. Sol cenahta demiryolu hizasında bulunan merkez cephesindeki Kızıl kıtaat Hacıkabul'a doğru çekilerek Kubarkent'e mevzilendi. Güneyde Salyan cephesinde yenilgiye uğrayan Kızıl kıtaat da Elet İstasyonu'na doğru çekilmek zorunda kaldı (*ASİQUBM*, 1960, no. 602, s. 557; no. 620, s. 575). Kızıl Kolordu'nun içinde bulunduğu muharebe koşulları fazlasıyla umutsuzdu ve böylesine melankolik koşullarda emrindeki kuvvetlerle bulunduğu cephenin savunulamayacağını düşünen Albay Lazar Biçerahov da cephe komutanlığını Ermeni subaylarından Avetisov'a devrettiğini açıkladı (Rathauzer, 1928, s. 221; Süleymanov, 1999-b, s. 242; Zeynallı, 2010, s. 151; Görüryılmaz, 2015, s. 254). Cephedeki komutan değişikliğini, Kızıl Kolordu'da görevli olan komiserlerin kontrol mekanizmasının kaybetmeleri izledi. Hamazasp ve Avetisov gibi birçok Ermeni komutanı İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi hususunda yoğun propagandaya girişti.³⁴⁴ Bakü Komünü Başkanı Stepan Şaumyan'a telgraf çeken merkez cephesinin geçici komutanı Avetisov, İngilizlerin hızlıca şehre davet edilmesini talep etti (*ASİQUBM*, 1960, no. 602, s. 557).

Zuhur eden siyasal bunalımdan dolayı 25 Temmuz 1918 günü İlçe Sovyetleri, Hazar Donanması Komiteleri ve Kafkas Kızıl Kolordusu Askeri İhtilal Komitesi'nden delegelerin katılımıyla Bakü Sovyeti'nin genişletilmiş toplantısı yapıldı (İbrahimov, 1957, s. 512; Kolesnikova, 1958, s. 105; Suny, 1990, s. 301). 16 Temmuz 1918'deki

³⁴⁴ Bakü Bölgesi Askeri Komiseri Albay Grigori Petrov, 24 Temmuz 1918'de Bakü Komünü Başkanı Stepan Şaumyan ile Harbiye ve Bahriye İşleri Komiseri Grigori Korganov'a gönderdiği mektubunda, Ermeni komutanların birçok olayda sergiledikleri davranışlar karşısında uğradığı şaşkınlığı şöyle ifade etmiştir: "... Ben anlayamıyorum, bu adamlar yürekten büyük bir iş uğrunda, "halk işi uğrunda canlarını feda ettikleri" bir cephede miyim yoksa Allah bilir neredeyim!.. Bir asker olarak uyarıyorum ki bu muharebe değil darmadağın olurlar ve her şey mahvolur..." (*ASİQUBM*, 1960, no. 613, s. 565).

toplantıda Sağ İhtilalci Sosyalistler, Sağ Taşnaklar ve Menşeviklerin önerdikleri “İngilizleri Bakü’ye davet edilmesi meselesi” bu toplantının ana gündemini oluşturdu. Toplantıda ilk önce söz alan Stepan Şaumyan, mevcut siyasi durumun geniş tahlilini yaptı ve cephedeki durumla ilgili delegeleri bilgilendirdi. Bundan sonra İngilizlerin Bakü’ye davet edilmesi meselesinin toplantının gündeminden çıkarılmasını ve onun yerine Bolşevik Rusya ile birlikte cephenin savunulması için önlemler alınmasının müzakere edilmesini önerdi (*ASİQUBM*, 1960, no. 617, s. 572; no. 632, s. 587; Şaumyan, 1929, s. 255-258; Lenin, 1974-b, c. 28, s. 21; Şaumyan, 1978, c. 2, s. 384-387). Sosyalist İhtilalcilerin sağ kanadı ile Taşnakların sağ kanadı ve Menşevikler ise Şaumyan’ın önerisine itiraz ettiler. Yapılan oylama sonucunda Şaumyan’ın önerisi 208 oya karşı 257 oyla reddedildi. 16 Temmuz 1918’deki toplantıda alınan karar doğrultusunda cepheye giderek teftişte bulunan komisyonun dinlenmesine karar verildi. Sosyalist İhtilalcilerin sol kanadından komisyon üyesi Palaşkov, cephedeki durumun çok ağır olduğunu, yenilgi ve geri çekilmelerin gerçek nedeninin yedek kuvvetlerinin azlığı ile karşıdaki kuvvetin fazlalığından kaynaklandığını bildirdi. Cepheye acil olarak takviye kuvveti gönderilmesi gerektiğini beyan eden Biçerahov ve Avetisov’un kanaatine mevcut kuvvetlerle savunmanın teşkil edilmesi mümkün değildi. Sahadaki gerçek durumu vahim olarak değerlendiren komutanların önerisi, İngilizlerin bir an önce Bakü’ye davet edilmesinden ibaretti (Şaumyan, 1929, s. 261-265; İbrahimov, 1957, s. 512-513).

Komisyonun raporunun dinlenmesinden sonra toplantıdaki tartışmalar şiddetlendi. Sırasıyla söz alan Ayollo, Ter-Ohanyan, Lev Umanski ve Mirakyan, Halk Komiserleri iktidarının Türk ve Alman tehlikesini defetmekte güçsüz ve yetersiz olduğunu gerekçe göstererek, İngilizlerin şehre davet olunmasını talep ettiler. Sırasıyla söz alan Meşhedi Azizbeyov, Prokofi Caparidze ve Yakov Zevin gibi Bolşevik ileri gelenleri, Sosyalist İhtilalciler ile Taşnaklar ve Menşeviklerin önergesinin reddedilmesini talep ettiler.³⁴⁵ Tartışmalar sonunda biri diğerine zıt iki önerge ortaya çıktı. Sovyet’teki sol fraksiyonlar tarafından desteklenen Bolşeviklerin önergesi Bakü’nün savunulmasına yönelik

³⁴⁵ Hümmet Fırkası ileri gelenlerinden olup Bakü Halk Komiserleri Sovyeti İçişleri Komiser Yardımcısı Meşhedi Azizbeyov’un 25 Temmuz 1918’deki toplantıda İngilizlerle ilgili değerlendirmeleri oldukça manidardı: “... Eğer onlar reel bir kuvvet olsalardı, Türkler ile Almanların Bakü’yü ele geçirmekte olduklarını görerek, bizim davetimiz olmadan da gelirlerdi. Öyleyse 300 bin askerden oluşan kuvvetle şimdiye kadar neden gelmediler? Bellidir ki onların yeterli kadar kuvveti yoktur. İran’dan gelen tanıkların ifadelerine göre toplam 1.000 kadar askerleri vardır... Onlar buraya gelseler bizim için savaşmayacaklar ve eğer Türkleri mağlup etseler biz onları buradan çıkaramayacağız...” (*ASİQUBM*, 1960, no. 618, s. 572-573).

önlemlerin alınmasını, tam seferberlik yapılmasını ve Bolşevik Rusya'dan yardım talep edilmesini içermekteydi. Taşnaklar ve Menşeviklerin destekledikleri Sosyalist İhtilalcilerin sağ kanadının önergesi ise İngilizlerin Bakü'ye davet olunmasını ve iktidarın koalisyon hükümetine devredilmesini talep etmekteydi. Sınırları geren tartışmaların yatışması için toplantıya 15 dakika ara verildi. Oturumun yeniden açılmasından sonra her iki önerge oylamaya sunuldu. Bolşeviklerin önergesi 236 oy, Sosyalist İhtilalcilerin önergesi ise 259 oy aldı (*ASİQUBM*, 1960, no. 617, s. 573; no. 632, s. 587-588; Şaumyan, 1929, s. 258-285; Lenin, 1974-b, c. 28, s. 21; İbrahimov, 1957, s. 513-514; Kolesnikova, 1958, 106-107).³⁴⁶

Genel oylamanın kaybedilmesinden sonra söz alan Stepan Şaumyan, İngilizlerin davet edilmesinin Bolşevik Rusya'ya karşı nankörlük ve ihanet olduğunu bildirdi, Halk Komiserlerinin görevden çekilerek istifa edeceklerini ve yeni kurulacak olan koalisyon hükümetini katılmayacaklarını beyan etti (*ASİQUBM*, 1960, no. 617, s. 573-574; no. 632, s. 588; Şaumyan, 1929, s. 286; Lenin, 1974-b, c. 28, s. 21; İbrahimov, 1957, s. 515). Şaumyan'dan sonra söz alan Menşevik ileri gelenlerinden Grigori Ayollo, Bolşeviklerin mümkünse Bakü Sovyeti'nden de ayrılmaları gerektiğini vurguladı. Bolşevikler ise karşı repliklerle Sovyet'ten ayrılmayacaklarını bildirdiler. Bakü Sovyeti'nin bu toplantısı gece saat 1.40'a kadar devam etti ve Bolşeviklerin yenilgisinin tescillenmesiyle sona erdi. Stepan Şaumyan da toplantıdan bir gün sonra Kafkasya İşleri Fevkalade Komiseri unvanıyla Moskova'ya telgraf çekerek, Bakü Sovyeti'nin en son toplantısındaki vukua gelen tartışmaların ayrıntılarını ve oylama sonucunu Vladimir Lenin'e ilettili. Kolordudaki disiplinin tamamen kaybolduğunu ve Bakü'de her an iç savaş çıkabileceğini bildirdi.³⁴⁷ Bakü'nün kurtarılabilmesi için acil takviye kuvvete ihtiyaç olduğunu beyanla düzenli birliklerin gönderilmesini ısrarla talep etti (*DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 287, s. 412; *ASİQUBM*, 1960, no. 620, s. 575-576).

Şaumyan'ın en son telgrafındaki taleplerin karşılanması imkânsızdı. Rus İç Savaşı'nın derin bataklığına saplanan Kızıl Ordu'nun diğer cephelerden asker çekmek pahasına

³⁴⁶ Sosyalist İhtilalcilerin sol kanadından bir grup, özellikle de Mir Hazan Vezirov müzakereler sırasında İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesine karşı çıktı ve Bolşeviklerin önergesini destekledi (İbrahimov, 1957, s. 515).

³⁴⁷ 26 Temmuz 1918'de Hümmet ve Adalet Fırkalarının organizatörlüğünde Bakü'nün 4 farklı yerinde Müslüman işçilerin katılımıyla mitingler düzenlendi ve İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi protesto edildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 622, s. 578; İbrahimov, 1957, s. 517-518).

Bakü'ye daha fazla asker göndermesi mümkün değildi. Sahaya fiilen hükmetmenin mümkün olmadığı birçok olayda olduğu gibi, diplomasinin olanaklarıyla belki birkaç girişimde bulunulabilirdi. Bu çerçevede Almanya'nın Moskova'daki Geçici Diplomatik Temsilcisi Kurt Riezler'e Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin imzasıyla bir nota verildi. Almanya Hükümeti'nin Osmanlı Hükümeti'ni durduracağı hususunda Sovyet Hükümeti'ne defalarca güvence verildiğinin vurgulandığı bu notada, Türk kıtaatının Bakü'ye doğru ilerlediği bildirildi ve üstlenilen taahhütler gereğince bu taarruzun durdurulması talep edildi (*DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 284, s. 410; Kurat, 2011, belge no. 27, s. 679). Aynı gün Berlin'deki Sovyet diplomatı Adolf Joffe ve özel temsilci Rakovski'ye de telgraf çeken Çiçerin, Bakü'nün tehlike altında olduğunu bildirdi ve taarruzun hemen durdurulması için Almanya Hükümeti katında diplomatik girişimlerde bulunulmasını talep etti (*DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 285, s. 410; Kurat, 2011, s. 544-545; Qafarov, 2011, s. 235). Sovyet taleplerine cevaben Bakü petrolü karşılığında Azerbaycan'daki Türk kuvvetlerinin dizginleneceği ve Türklerin Bakü istikametindeki ilerleyişinin durdurulacağı beyan edildi (Süleymanov, 1999-b, s. 284; Qafarov, 2011, s. 235). Sahadaki gerçek muharebe koşullarından görüldüğü üzere, diplomasi alanındaki girişimler nafileydi ve 25 Temmuz 1918'deki toplantıda beyin ölümü gerçekleşen Bakü Komünü'nün gerçek hayatta sayılı günleri kalmıştı.

b. Bakü'ye Doğru İlerleyiş

Şimendifer hattı boyunca ilerleyen Güney Grubu unsurlarının muharebe cephesindeki Karasu İstasyonu'nda Kızıl kıtaatın 1 zırhlı treni ve 1 bölük süvarisi mevzilenmişti (Rüşti, 1934, s. 117). 26 Temmuz 1918 günü bu istikamette yapılan taarruzla Karasu İstasyonu ele geçirildi ve Cevat mıntıkasındaki Ahmet Hamdi Bey Müfrezesi'yle irtibat tesis edildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 23-3; Rüşti, 1934, s. 119). Güney Grubu'nun sonraki hedefi, bol miktarda içmeli su tesisatının bulunduğu Hacıkabul İstasyonu'nu oldu. Bu operasyon için tertip edilen müfrezeye Kuzey Grubu'ndan Lezgi Süvari Alayı ile Dağ Topu Takımı da izam olundu. Güney Grubu strüktüründeki Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Taburu ile takviye edilen bu müfrezeye verilen muharebe görevi, Hacıkabul İstasyonu'nu kuzeyden kuşatmaktı (Rüşti, 1934, s. 118). Cevat mıntıkasından hareketlenen Ahmet Hamdi Bey Müfrezesi de Hacıkabul-Bakü Demiryolu'nu gerilerden kapatmalıydı.

Operasyonun hedeflerini vaktinde sezen Kızıl Kolordu'nun sahadaki unsurları, 26 Temmuz 1918'de Hacıkabul'dan çekildi (Süleymanov, 1999-b, s. 249). Çekilme esnasında Karasu ile Hacıkabul arasındaki 6 köprü tahrip edildi. Güney Grubu süvarileri de 27 Temmuz 1918 günü saat 11'de savaşız olarak Hacıkabul İstasyonu'nu ele geçirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 30; Rüştü, 1934, s. 119).

Kuzey Grubu'nun muharebe cephesindeki büyük taarruz öncesinde yani 26-27 Temmuz gecesini Kaçalar köyünde geçiren Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın On Dokuzuncu Bölüğü'nün keşif kolu, Maraza-Bakü şosesi üzerinde biri zırhlı, diğeri yük ve üçüncüsü de binek olmak üzere, 3 otomobilin hareket ettiğini fark etti. Bu otomobillerin ele geçirilmesi amacıyla münasip bir mahalde pusu kuruldu. Kısa süreli çarpışma sonunda otomobiller ele geçirildi.³⁴⁸ Çarpışma sırasında karşı taraftan 4 asker öldü, 2 asker yaralandı ve biri zabit olmak üzere 4 İngiliz ve 1 Ermeni askeri esir alındı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 23-2, 36; TTK, KO, no. 12/125, v. 1; Rüştü, 1934, s. 119; Donohoe, 2016, s. 203).³⁴⁹

27 Temmuz 1918 günü Bakü taarruzunun lokomotifini olan Kuzey Grubu'nun güçlendirilmesi amacıyla Güney Grubu'na bağlı Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Taburu ile Dağ Topu Takımı'nın Kışpaşalı ve Karapazar üzerinden 2.933 rakımlı dağa sevk olunması emredildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 30; Rüştü, 1934, s. 119; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 572).³⁵⁰ Aynı gün içerisinde On Dokuzuncu Süvari Bölüğü ile karşılarındaki muarız kuvvetlerin piyade, süvari ve zırhlı otomobilleri arasında ateş teatisi yapıldı. 27-28 Temmuz gecesi tüm cephelerde sükûnetle geçti. Cephe komutanlığının 28 Temmuz 1918 günü için hazırladığı muharebe planında Kuzey Grubu'nun Bakü'ye doğru harekete geçerek Cengiposta'yı ele geçirmesi, Güney Grubu'nun ise tahrip edilen

³⁴⁸ Keşif Kolu Komutanı Ermenekli İhtiyat Zabit Vekili Mehmet Emin Efendi operasyon sırasındaki cesurane hareketinden dolayı bir derece terfi aldı ve Nuri Paşa tarafından 1 Eylül 1918'de kundaklı parabellum revolversi ile ödüllendirildi. Keşif Kolu'nun erleri ise 100 lira nakdi para ile ödüllendirildiler (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 71-12).

³⁴⁹ *Daily Chronicle*'in savaş muhabiri ve Dunster Ordusu'nun Özel Hizmet Subayı Binbaşı Martin Henry Donohoe'in kayıtlarından esir edilen İngiliz subayının Yüzbaşı Hull olduğu anlaşılmaktadır (Donohoe, 2016, s. 203).

³⁵⁰ Sükûnet ve asayişin sağlanması amacıyla Gence'de tutulan Otuz Sekizinci Alay'ın Üçüncü Taburu'nun da Kürdemir'e sevk edilmesine karar verildi (Rüştü, 1934, s. 120; Süleymanov, 1999-b, s. 250).

şimendifer hattı ve köprüleri tamir etmekle beraber keşif yapması uygun görüldü (Rüştü, 1934, s. 120).³⁵¹

Kuzey Grubu'nun muharip unsurları, 28 Temmuz 1918 sabahı harekete geçerek, Cengiposta mevkiinin batısına ulaştı. Saat 11.30'da Bakü'nün 42 kilometre kuzeybatısında bulunan Kaçalar köyü havalisinde 150 süvari, 2 top ve zırhlı otomobilden oluşan Kızıl Müfreze'nin batıya doğru hareket ettiği müşahede edildi. Zikredilen mevkideki Mürettep ve Milis Süvari Alayı'nın çabaları sonucunda Kızıl Müfreze'nin önü kesildi. Karşı cepheden 200 piyade ve 50 süvari, 8 zırhlı ve 1 yük otomobili Kızıl Müfreze'nin yardımına geldi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 31, 38). Taraflar arasında meydana gelen çarpışmada Kuzey Grubu'nun süvari alayı bir hayli hırpalandı. Onuncu Alay'ın vaktinde yetişmesi üzerine Kızıl Müfreze yenilgiye uğratıldı ve Cengiposta'nın doğu sırtları ele geçirildi. Günlük muharebe planında keşif faaliyetinde bulunması düşünülen Güney Grubu unsurları da Pirsaat İstasyonu'nun batı sırtlarını zapt etti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 38; Rüştü, 1934, s. 120-121; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 572-573). Tüm bu olayların vukua geldiği gün Bakü'den havalanan bir uçak Kuzey Grubu unsurları üzerinde, diğer uçak da Hacıkabul havalisinde Güney Grubu unsurları üzerinde keşif uçuşu yaptı ve Bakü'ye döndü (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 38; Rüştü, 1934, s. 121). Söz konusu uçuşların amacı Kafkas İslam Ordusu unsurlarının muharebe pozisyonlarını öğrenmekten ibaretti.

28-29 Temmuz gecesi bütün cephelerde sükûnetle geçti. Sabaha doğru saat 4 sularında harekete geçen Kuzey Gurbu unsurları Atbatan mevkiinin batı sırtlarına ulaştı. Burada kısmen ovada, kısmen de tepelerde 2 taburdan fazla piyade, 200 süvari, 2 makineli tüfek ve 3 zırhlı otomobilden meydana gelen bir Kızıl kıtaat müşahede edildi. Sabahın erken saatlerinde Atbatan'da yoğun çarpışmalar meydana geldi ve saat 12.30'da mevki tamamen ele geçirildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 44-1; TTK, KO, no. 12/125, v. 2;

³⁵¹ Güney Grubu karşısındaki Kızıl kıtaat, önceleri olduğu gibi, Hacıkabul'dan çekilmesi sırasında Karasu ile Hacıkabul arasındaki demiryolunu ve köprüleri tahrip etti. Bu nedenle demiryolu boyunca ilerleyen Güney Grubu'nun muharip unsurlarının erzak, su, eşya ve cephe ile temininde güçlükler yaşandı. Ordunun İstihkâm Bölüğü söz konusu tahribatın onarılması için var kuvvetiyle çalışmaktaydı. Hat Komiserliği'nin Ordu Komutanlığına verdiği raporda zorluklarla ilgili şunlar yazılıydı: "... Bugün daha 3 köprü tamir edilerek tren Padar köprüsünü geçmiştir... Padar garbında oldukça tamiratta müşkülât görülen köprü de ikmal edildi. İstihkâm Bölüğü bugün aldığı vazifede büyük gayret göstererek Padar'da tamirat yapması emredilmiş iken, Padar'ı da geçerek büyük köprüyü tamir etmiştir. Düşman, hattın müşkülât ile tamiri ve seyr ü hareketin tehiri için mühim köprüleri tahrib, bilhassa istasyondaki makasları çıkarıp beraber nakletmektedir..." (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 26; Rüştü, 1934, s. 120).

Rüşti, 1934, s. 123). Demiryolunun tahrip edilmiş olmasından dolayı Güney Grubu'nun unsurları çok yavaş ilerledi. Geri hizmetlerde görevli İstihkâm Bölüğü, merkez cephesindeki harekâtın başlamasından beri geceli gündüzlü çalışarak, Müsüslü'den Hacıkabul'a kadar uzanan hatta irili ufaklı 22 köprüyü onarmıştı. Bu kadar gayretli çalışmalara rağmen demiryolu ulaşımında hâlen müşkülât yaşanmaktaydı. Telgraf Takımı Aksu-Şamahı-Maraza rotasındaki iletişim hatlarını onararak ilerlemekteydi. Ekmekçi Takımı hala Gökçay'daydı. Cephede yaralanan askere ilk tıbbi yardımda bulunan Sıhhiye Bölüğü Maraza'ya, Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane de Şamahı'ya nakledilmişti (Rüşti, 1934, s. 123-124).

30 Temmuz 1918 sabahı ilerleyişine devam eden Kuzey Grubu unsurları, Atbatan'ın güneydoğu sırtları ve Bakü'ye giden yolun her iki tarafına serpilen Kızıl kıtaatın direnciyle karşılaştı. Disiplini kaybolan bir ordunun muharebe meydanında daha fazla dayanması mümkün değildi ve bu yüzden saat 10.15'te kuzey ve kuzeydoğuya doğru çekilmek zorunda kaldı. Piyadeler, ağır makineli tüfekler ve zırhlı otomobillerden oluşan bu müfrezeyle takibe koyulan grup unsurları, hızlı taarruzla Bakü'nün kuzeybatısındaki Kobu köyünün kuzeyindeki mevzileri ele geçirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 43-3; Rüşti, 1934, s. 124). Atbatan'ın 12 kilometre kuzeybatısında Bakü-Derbent Demiryolu üzerindeki Sumkayıt'a doğru çekilen Kızıl müfrezeyle karşı Şark cephesinin yedek kuvveti olarak tutulan Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu, Mürettep İkinci Süvari Alayı'ndan On Dokuzuncu Süvari Bölüğü ve Kudretli Dağ Topu Takımı sevk olundu (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 43-3; Rüşti, 1934, s. 124). Sumkayıt'ta mevzilenen Kızıl müfrezenin emrinde 4 top, Hırdalan istinat noktasındaki müfrezenin emrinde ise 2 obüs ve 2 sahra topu vardı (Rüşti, 1934, s. 124-125).³⁵² Ateş gücü yüksek Sumkayıt'taki müfrezeyle karşı gönderilen Mürettep İkinci Süvari Alayı'na (bu alaya milis atlıları da dâhildi) kasabanın kuzeybatısından geçen demiryolunun iki noktada tahrip olunması görevi tevdi edildi. Bu görev çerçevesinde 30 Temmuz günü bir takım girişimler yapıldıysa da demiryolunun tahribinde tam anlamıyla başarıya ulaşılamadı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 44; Rüşti, 1934, s. 125).³⁵³ Yine aynı tarihte yapılacak hızlı taarruzla

³⁵² Bahis konusu dönemde Güney Grubu'nun karşısındaki Kızıl müfrezenin emrinde 1 zırhlı tren bulunmaktaydı (Rüşti, 1934, s. 125).

³⁵³ Sumkayıt İstasyonu'nun batısında tahrip edildiği varsayılan noktalardan 30 Temmuz 1918 günü 71 vagonlu bir tren geçti. Tren ancak süvarilerin ateşiyle durdurulabildi ve içindeki Ruslar ile Ermeniler sorguya götürüldüler (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 44).

Bakü'nün kurtarılması mümkün değildi. Şehir içinde birbiriyle çarpışan hizipler ve fraksiyonlar olmakla birlikte şehir savunmasını üstlenen muharip kuvvetler hâlâ mevcuttu.

c. Umutsuz Çabalar

Bakü Sovyeti'nin en son toplantısında İngilizlerin davet edilmesiyle ilgili önerenin kabul edilmesinden sonra söz alan Stepan Şaumyan'ın histerik bir edayla Halk Komiserlerinin yönetimden çekileceğini beyan etmesinin ertesi günü Bakü Sovyeti Yürütme Komitesi acil olarak toplandı. Şaumyan'ın acele ve acemice verdiği beyanatının revizyonunun gerekli olduğu göz önünde bulundurularak, Bakü Sovyeti'nin 31 Temmuz 1918'deki toplantısında yönetim meselesinin çözüme kavuşturulmasına kadar Halk Komiserlerinin görevlerinin başında bulunmasına karar verildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 632, s. 588; Lenin, 1974-b, c. 28, s. 22; İbrahimov, 1957, s. 517). Bundan bir gün sonra 27 Temmuz 1918'de yapılan parti konferansında da en son gelişmeler masaya yatırıldı, bütün meseleler enine boyuna tartışıldı ve Bolşeviklerin sonraki günlerde izleyeceği politikayla ilgili mühim kararlar alındı. İlk önce yönetimin mücadelesiz teslim edilmesi reddedildi, Halk Komiserleri Sovyeti'nin rehberliği altında işçilerin toplu halde Bakü savunmasını teşkil etmesi, olağanüstü hal ve genel seferberlik ilan edilmesi karara bağlandı (*ASİQUBM*, 1960, no. 624, s. 579; İbrahimov, 1957, s. 517). 28 Temmuz 1918'de yapılan duyuruyla geçici veya daimi olarak Bakü'de ikamet eden 1883-1892 doğumlu bütün milletlerden vatandaşlar 6 ay süreliğine zorunlu askerlik hizmetine davet edildiler (*ASİQUBM*, 1960, no. 629, s. 584; İbrahimov, 1957, s. 518-519; Görüryılmaz, 2015, s. 258). Bolşevizm'in başlıca dayanağı olan işçiler arasında askerliğe katılmayı teşvik eden propaganda amaçlı toplantılar yapıldı. Ancak söz konusu toplantılara işçilerin katılımı çok düşük seviyelerde oldu. Askere alınmayla ilgili yapılan girişimler de aynı biçimde başarısızlığa uğradı (Suny, 1990, s. 305).³⁵⁴

Seferberlik çalışmalarındaki başarısızlığı kolordudaki disiplinin kayboluşu izledi ve firar eden askerlerin sayısında artış meydana geldi. Komuta kademesi İngilizlerin davet

³⁵⁴ Seferberlik çağrılarına karşı lakaytlık öylesine boyutlara ulaştı ki Hümmet ve Adalet firkalarının merkez komitelerinin başkanları, üyelerine özel bildirişler göndererek, 31 Temmuz 1918 tarihine kadar ordu sıralarına kayıtlanmalarını talep ettiler. Kayıtlanmayanların üyelikleri ilga edilip firkadan ihraç edilecekleri bildirildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 637, s. 592).

edilmesini körükleyen propagandanın etkisi altında kaldı ve İngiliz yanlısı siyaset benimseyenlerin sayısı gün geçtikçe çoğaldı (*ASİQUBM*, 1960, no. 632, s. 587; Suny, 1990, s. 306). Böylesine karmaşık durumundan dolayı bütün cephelerdeki unsurlar devamlı olarak Bakü'ye doğru çekilmeye başladı. Bu kadar zor koşullarda Kazak Müfrezesi Komutanı Lazar Biçerahov da kendi önlemlerini aldı, 28 Temmuz 1918 tarihi itibarıyla merkez cephesindeki müfrezesini Bakü eteklerine kadar çekti ve şehre varmadan önceki son istasyon olan Bilacari'ye konuşlandırdı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 39; Rüştü, 1934, s. 122-123; Suny, 1990, s. 307). Sıcak savaşların yaşandığı cepheden çekilmenin amacı gayet açıktı. Bakü-Tiflis Demiryolu'nun kapalı olduğu konjonktürde Biçerahov yeni bir yol arayışındaydı. Müfrezesini konuşlandırdığı mevziler Hazar Denizi kıyısı boyunca Derbent'e kadar giden demiryolunun çok yakınındaydı (Dunsterville, 2016, s. 192; Süleymanov, 1999-b, s. 253). Kısa süre sonra bu yolun da kapanacağını tahmin etti ve 30 Temmuz 1918'de aldığı ani kararlar müfrezesini Sumkayıt'a çekti. Bundan sonra ise Bakü cephesinde daha fazlaca zaman kaybetmek istemedi ve müfrezesini de alarak Kafkasya'nın kuzeyine gitmek üzere yola koyuldu (*ASİQUBM*, 1960, no. 639, s. 593; İbrahimov, 1957, s. 522; Yüceer, 1996, s. 102).

Lazar Biçerahov'un aniden çekip gitmesi, Kızıl Kolordu'nun geri kalan unsurlarını olumsuz etkiledi ve Bakü muharebe cephesinde gedikler açılmasına neden oldu. Akşama doğru Biçerahov'un kuzeyden dolanarak gerilerden taarruzda bulunacağı hususunda bir söylenti çıktı. Sonradan asılsız olduğu anlaşılan bu haberden dolayı savunmacılar geçici olarak moral buldular (Suny, 1990, s. 307). Disiplini tamamen bozulan kolordunun çözülmesi ise durdurulamadı. Güney Grubu karşısındaki Elet ve Sangaçal'daki mevzilerden çekilen 1.600 Kızıl askerden 30 Temmuz gününe gelindiğinde ancak 200 kadar asker cephe hattındaydı. Kuzey Grubu cephesindeki Petrov Müfrezesi'nden geriye ancak 200 kadar Kızıl asker kalmıştı. 32 verst uzunluğundaki cephe hattı ancak 400 askerle savunulmaktaydı (*ASİQUBM*, 1960, no. 639, s. 593; Şaumyan, 1929, s. 230; İbrahimov, 1957, s. 522; Süleymanov, 1999-b, s. 254).

Zikredilen istatistiklerden de görüldüğü üzere, Temmuz'un son iki gününde cephe hattında toplam 1.000 askerden daha az savunmacı vardı. 3.000 mevcutlu olduğu tahmin edilen Taşnak taburları cephe hattının tamamen gerisine çekilmişlerdi. Kolordu'nun fiili komutasını elinde bulunduran Taşnaksutyun eğilimli Albay Avetisov, 30 Temmuz 1918 tarihinde beyaz bayrakla Türk karargâhına gidilerek, barış yapılmasını talep etmekteydi.

Akşama doğru Taşnak eğilimli komutanların katılımıyla Askeri Şura toplantısı yapıldı. Bu toplantıda Hamazasp ve Gazarov gibi Ermeni komutanlar da Avetisov ile dayanışma içinde oldular ve şehrin barış yoluyla teslim edilmesinin temin olunması için heyet gönderilmesinin gerekli olduğunu beyan ettiler. Halk Komiserleri, ilkesel düzeyde Türklerle barış görüşmesine karşı çıkarak, ideolojik düzlemde yaslandıkları işçileri şehri savunmaya davet ettiler ve Bakü'deki bütün muharip unsurları cepheye gitmeye seslediler. Harbin devamı veya barış görüşmesinin başlanması arasında zikzaklar çizen Ermeni komutanlar ise On Altıncı Tabur ile On Sekizinci Tabur'un cepheye sevk edilmesine rıza gösterdiler. Ancak Ermeni taburlarındaki askerler şehri savunmaya istekli değillerdi. Cepheye sevk edilmesi emredilen On Altıncı Tabur'dan ancak 320 asker cephe hattına gitmişti ki onlar da çarpışmalara hiç katılmamışlardı (*ASİQUBM*, 1960, no. 639, s. 593-594; Şaumyan, 1929, s. 230-231; Süleymanov, 1999-b, s. 254; Görüryılmaz, 2015, s. 266).³⁵⁵

ç. Çiçerin'in Diploması Atağı

Saha koşullarından kaynaklanan karmaşık manzara, diploması alanındaki tartışmaların fitilini tekraren ateşledi. Rusya Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin, 29 Temmuz 1918'de Moskova'daki Alman Maslahatgüzarı'na en son gelişmeleri konu edinen bir nota vererek, Sovyet Hükümeti'nin Almanya ile dostane ilişkiler kurmak için çokça çaba harcadığını deklare etti ve Almanya Hükümeti'nin defalarca güvenceler vermesine rağmen Türk kuvvetlerinin Bakü'ye doğru ilerlediğine dikkat çekti. Muharebe cephesindeki gelişmeleri Brest-Litovsk Muahedenamesi ahkâmının ihlali olarak değerlendirdi ve Türklerin Bakü'ye doğru ilerleyişini şiddetle protesto etti. Almanya Hükümeti'nin söz konusu ilerleyişi durdurma emri vereceğini ve Rusya'ya karşı bu girişimin sona ereceğini umduğunu da ayrıca vurguladı (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 48). İfade edilenlere ilaveten, Berlin'deki tam yetkili Sovyet diplomatı Adolf Joffe'ye telgraf çeken Çiçerin, Bakü meselesini Almanya Hariciye Nezaretindeki muhataplarıyla görüşmesini talep etti (Qafarov, 2011, s. 235).

³⁵⁵ Sovyet dönemi müelliflerinden Zülfali İbrahimov ve Manaf Süleymanov'un tespitlerine göre, Ermeni Milli Şurası'nın cepheye göndermeyi taahhüt ettiği 1.000 mevcutlu müfrezeden sadece 21 asker 31 Temmuz 1918 tarihi saat 4 itibarıyla cephedeki görev mahalline gitti (İbrahimov, 1957, s. 523; Süleymanov, 2012, s. 310).

Çiğerin'den aldığı talimat üzerine harekete geçen Joffe, Almanya Hariciye Nezareti'nin kıdemli bürokratlarından Herr Busche'yi resmi olarak ziyaret etti ve son gelişmelerden dolayı Sovyet Hükümeti'nde oluşan kaygıları ona iletti. Bu görüşmede Almanya Hariciye Nazırı Paul von Hintze'nin görüşlerine de atıfta bulunan Busche, Sovyet Hükümeti'ni kaygılandıran hususların abes olduğunu, Tiflis ve İstanbul'dan alınan bilgilere göre Türklerin Almanların taleplerini kabul ederek Bakü'ye doğru ilerlemediklerini bildirdi. Müstesna bir hal olarak, Bakü'ye hücum edenlerin Türkler değil de yerel düzensiz birlikler olması ihtimalini dışlamadı. Bundan ise İstanbul ve Tiflis'teki Alman subayların haberdar olmadığını beyan etti. Buna mukabil Joffe de hangi şekilde olursa olsun Bakü'ye doğru Türklerin ilerlemesinin engellenmesinde ısrarcı oldu. Böylesine ısrarlı tutum karşısında Herr Busche de Sovyet tarafının iddiası doğru çıkarsa Almanların Türkleri geri dönmeye zorlayacağını beyan etti (İbrahimov, 1957, s. 510; Süleymanov, 1999-b, s. 284-285; Kurat, 2011, s. 545-546; Qafarov, 2011, s. 235-236).

Her Busche'nin taahhütlerinin Berlin'deki Sovyet diplomatı ikna etmediği muhakkaktır. Çünkü Busche ile görüşmeden sonra Almanya Hariciye Nezareti Hukuk Departmanı Direktörü Johannes Kriege ile iletişime geçerek Türklerle ilgili edindiği bilgileri onun katında teyit etmeye çalıştı. Kriege de 30 Temmuz 1918'de İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Johann Heinrich von Bernstorff'tan alınan telgrafnameyi ona gönderdi. Bu telgrafnamede Bakü meselesiyle ilgili Talat Paşa, Enver Paşa ve Ahmet Nesimi Bey ile görüşüldüğü ve hepsinin de Bakü üzerine yürümemesi hususunda Nuri Paşa'ya kati emir gönderildiği hakkında hususi teminat verdiği yazılıydı. Kısacası, İstanbul'daki Alman Büyükelçi'ye göre, Türklerin Bakü üzerine yürüdükleriyle ilgili haberlerin aslı ve esası yoktu (Süleymanov, 1999-b, s. 285; Kurat, 2011, s. 546; Qafarov, 2011, s. 236). Kendisine aktarılan bu kabil sözlerle ikna olmayan Georgi Çiğerin, yine diplomasi cephesindeki baskıyı arttırdı. 30 Temmuz 1918'de Almanya'nın Moskova'daki maslahatgüzar düzeyindeki diplomatik temsilcisi Kurt Riezler ile görüştü. Bu görüşmede Bakü meselesine şifahen temas ederek harekâtın durdurulmasını ısrarlı biçimde talep etti. Çiğerin'in gündeme getirdiği konuyu hemen yanıtlayan Riezler, Berlin Hükümeti ile devamlı muhaberede olduğunu, Bakü cephesinde Alman askerlerinin bulunmadığını ve Türk Ordusu'nun harekâtıyla ilgili herhangi bir malumatının da olmadığını beyan etti. Bahsedilen görüşmeden bir gün sonra Riezler de Moskova'daki Osmanlı Sefiri Galip Kemali Bey'i ziyaret etti ve Çiğerin'le arasında geçen konuşmanın içeriğini ona anlattı.

Buna ek ilaveten, Bakü'nün cebren zapt edilmemesiyle ilgili hükümetinin düşüncesini Türk diplomata ayrıntılı olarak izah etti (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 56). Galip Kemali Bey ise Alman maslahatgüzarla görüşmede konuşulanların içeriğiyle ilgili İstanbul mahfillerini bilgilendirdi.

d. Keşif Taarruzu

31 Temmuz 1918 günü, Bakü'nün kurtuluşu namına ele geçen tarihi bir fırsat olabilirdi. Kızıl kıtaatın cephelerdeki perişan durumu taarruz için müsait koşullar temin etmekteydi. Bunun içindir ki Kuzey Grubu'nun muharip unsurlarına 31 Temmuz 1918'de fecir vakti şehre doğru genel taarruz emri verildi. Taarruzun belki de birkaç saat öncesinde (30-31 Temmuz gecesi) Cephe Komutanı Kaymakam Mürsel Bey, şehrin ele geçirilmesinden sonra alınması gereken önlemlerle ilgili Ordu Komutanlığını bilgilendirdi. Önlemler paketi büyük oranda şehirdeki asayiş ve düzenin hızlıca sağlanmasını hedeflemekteydi. Şehir etrafındaki Kızıl kıtaatın yenilgiye uğratılmasından sonra On Üçüncü Alay kıtaatı şehre girmeli, inzibat ve asayişi derhal temin etmeliydi. Şehrin giriş ve çıkışlarına nöbetçiler dikilmeli, zabıta postaları ikame edilerek zabıt ve efradın şehre giriş çıkışı kontrol edilmeliydi. Bakü'de birçok fraksiyon bulunduğundan asayişin sağlanmasında gerekirse şiddete başvurulabilirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 45; *ATBD*, 148, belge no. 43, s. 120; Rüştü, 1934, s. 125). Ordu Komutanı Nuri Paşa da Cephe Komutanı'na cevaben gönderdiği telgrafında, ele geçirilmesinden derhal sonra şehirde örfi idare ilan edilerek asayişin tesis ve muhafaza olunmasını, yağma ve kıtalin engellenmesini, alınan ganimet ile askeri malzemelerin muhafaza ve tasnif edilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-7; Rüştü, 1934, s. 127; *ATBD*, 148, belge no. 42, s. 118). Cephe Komutanı Mürsel Bey ise Nuri Paşa'ya yazdığı cevabında şehrin ele geçirilmesinden sonra şehirdeki asayiş sağlamak amacıyla On Üçüncü Alay'ın şehre gireceğini, alayın bir taburunun Müslüman mahallesine, diğer taburunun Hristiyan mahallesine ikame edileceğini, üçüncü taburunun ise şehrin batısındaki kışlada tutulacağını, Kuzey Grubu'nun diğer kıtaatının Bakü'nün kuzeybatı cephesinde ikame edileceğini, şehirde yağmacılık ve çapulculuk hallerinin vukua gelmemesine özen gösterileceğini bildirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-12).

30-31 Temmuz gecesi Şark Cephesi Karargâhı, Bakü'nün 10 kilometre batısındaki Kobu köyüne taşındı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 43-3, 45). Gece yarısı Güney Grubu karşısındaki mevzilerden çekilen Kızıl kıtaatın bir kısmı Kobu'nun doğu sırtlarına doğru ilerledi. Bu mevkide taraflar arasında gece sükûnetini ihlal eden kısa süreli ateş teatisi yapıldı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-3; Rüştü, 1934, s. 126; *ATBD*, 148, belge no. 45, s. 124). Kuzey Grubu cephesinde sabaha doğru saat 3.30'da Heybet İstasyonu'nun 2 kilometre kadar kuzeybatısındaki 905 rakımlı tepe ele geçirildi (Rüştü, 1934, s. 126; Süleymanov, 1999-b, s. 251). Hırdalan'ın güneyinde tel örgülerle tahkim edilen siperler topçu ve makineli tüfek ateşleriyle tahrip edildi. Sabah saat 8'de genel taarruza geçildi, siperler ele geçirildi ve Hırdalan mevkii temizlendi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-3; Rüştü, 1934, s. 126; *ATBD*, 148, belge no. 45, s. 124). Bahsi geçen mevkide 1 makineli tüfek ve çok sayıda Rus piyade mermisi ganimet olarak ele geçirildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-4; Rüştü, 1934, s. 126). Önceki gün Sumkayıt taraflarına sevk edilen Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu ile Kudretli Dağ Topu Takımı ve On Dokuzuncu Süvari Bölüğü geceleyin yaptığı taarruzla karşı siperlerdeki muarız kuvvetleri mevzileri dışına itti ve sabaha doğru savaşız olarak Sumkayıt İstasyonu'nu ele geçirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-3; *ATBD*, 148, belge no. 45, s. 124).

Heybet İstasyonu'nun kuzeybatısında stratejik ehemmiyeti haiz olan 905 rakımlı tepe, Bakü'den takviye kuvveti alan Kızıl kıtaatın mukabil taarruzuyla el değiştirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-4; Rüştü, 1934, s. 126). Karadan ve gemiden yoğun top atışları yapılmasına rağmen, Kuzey Grubu'nun yoğun gayretleri sonucunda bir az geç vakitte de olsa tepe tekraren ele geçirildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-5; Rüştü, 1934, s. 126). Bundan sonra Kuzey Grubu'nun muharip unsurları Hocasen köyünün batı ve güneybatı sırtlarına iyice yerleşti. Şimendifer hattı boyunca ilerlemeye çalışan Güney Grubu'nun muharip unsurları sabahleyin saat 7.30'da Nevahi İstasyonu'nu, akşamüzeri saat 5'te ise Akbulak İstasyonu'nu ele geçirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-5, 46-10; Rüştü, 1934, s. 127-128).

e. Komün'ün Düşüşü

Moskova'daki Alman diplomatı Kurt Riezler'in Osmanlı Sefiri Galip Kemali Bey'i 31 Temmuz 1918'deki ziyaretinde gündeme gelen konulardan biri de Bakü'deki Ermenilerle

ilgili izlenecek siyasetin keyfiyetiydi. Şehirdeki Ermenilere özellikle iyi davranılmasını isteyen Alman diplomatına Galip Kemali Bey'in yanıtı, Bakü civarında eğer bir Türk kıtaatı varsa şehrin barış yoluyla ele geçirilmesinde hassasiyetlerin gözetileceği şeklinde oldu (BOA, HR.SYS, no. 2372/1, v. 56). Hatırlanacağı üzere, harekâtın başlamasından sonraki süreçte Bakü'deki Ermeni taburlarının Bolşeviklerden tefrik edilerek Ermenistan'a gönderilmesi gerektiği hususunda Enver Paşa'nın özel gayretleri vardı. 31 Temmuz 1918'de harekâtın Kafkas İslam Ordusu lehine olduğu saha koşullarında bile "zata mahsus" işaretiyle Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafında Bakü'deki Ermenilerden sulh yapılması veya harbe devam edilmesini istediklerini gösteren yazılı bir kâğıt alınmasını talep etmekteydi. Buna ek olarak, Ermenilerin Bakü'yü terk etmek niyetinde olduklarıyla ilgili haberler duyduğunu, bunun aslı astarının araştırılmasını ve sulh istedikleri takdirde derhal teslim olmaları koşuluyla şehirden ayrılımlarına müsaade edilmesini bildirmekteydi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-9; TTK, KO, no. 12/104; TTK, KO, no. 12/108, v. 1-2).

Enver Paşa'nın muhayyilesindeki planın gerçekleşme ihtimali çok zayıftı. Mercek altına alınan dönemde Bakü'deki Ermeniler çok karmaşık bir haletiruhiye içindeydiler. Bir taraftan İngilizlerle dirsek temasında iken, diğer taraftan Almanların eteğine yapışmışlardı. İbrenin Türklerden yana olduğunu idrak ettikleri andan itibaren beyaz bayraklar sallamaya başladılar. Yeni konjonktürde insiyatifi ele alan Taşnaksutyun Fırkası, Bakü'deki Ermeni Milli Şurası'nı toplantıya çağırdı ve Türklerle görüşmenin kaçınılmaz olduğunu deklare etti. Toplantıdaki müzakerler sonunda barış yoluyla teslim olmanın en iyi seçenek olduğu kanaati hâsıl oldu. Bundan sonra Türklerle barış görüşmesini yürütecek heyetin üyeleri belirlendi. Ermenilerin can güvenliğinin temin edileceğini taahhüt eden İsveç Konsolosu da bu heyete dâhil edildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 639, s. 594; İbrahimov, 1957, s. 524; Qafarov, 2011, s. 242; Süleymanov, 2012, s. 311). 31 Temmuz 1918 günü Hasanov soyadlı bir Müslümanın imzasıyla Türklerin karargâhına teslimiyet bilgisi içeren özel bir mektup iletildi. Bu mektupta Bakü'deki Ermenilerin çok korktukları, barışa meyilli oldukları ve onlara iyi davranılacağına dair garanti verildiği takdirde barış görüşmeleri yapmak üzere delegeler göndermeye hazır oldukları bildirilmekteydi. Ermenilerden gelen talebi prensip itibarıyla olumlu karşılayan Şark Cephesi Komutanlığı, teslim olmaları koşuluyla herkese iyi muamele yapılacağını ve barış görüşmelerinin yapılabilmesi için delegelerin hemen gönderilmesi gerektiğini

beyan eden bir cevap mektubu gönderdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 48; Rüştü, 1934, s. 130; Görüryılmaz, 2015, s. 261).

31 Temmuz 1918 tarihinde Bakü Bolşevikleri cenahına fazlasıyla acıklı bir manzara egemendi. Abşeron Yarımadası'nın batı hizasındaki Hökmali köyünün güneyi ile Kobu köyünün kuzeydoğusunda bulunan Şabandağ'daki Kızıl kıtaat tamamen yenilgiye uğramıştı. Petrov, Mikoyan ve Gabişev'in sorumluluğundaki müfrezeler şehrin varoşlarına kadar çekilmişti. Böylesine karamsar tabloda ipleri eline alarak heyecanlı biçimde davul çalmaya başlayan Taşnak eğilimli komutan Avetisov, cephedeki durumun çok ağır olduğu hususunda Şaumyan'a uyarılarda bulunarak, şehrin birkaç saat içinde düşebileceğini bildirdi (İbrahimov, 1957, s. 524). Avetisov'a göre şehirdeki ahalinin selameti açısından bir an önce beyaz bayraklar kaldırıp teslim olmak gerekirdi. Bakü'deki Ermeni Milli Şurası'nın temsilcileri de beyaz bayraklar kaldırılıp teslim olunmasının gerekli olduğu hususunda gece alınan kararı Halk Komiserlerine tebliğ ettiler (*ASİQUBM*, 1960, no. 639, s. 594-595; Yusifzade, 1999, s. 118). Hazar Denizi'ndeki bahriyeliler İngilizlere meyyal olmaları hasebiyle Bakü Komünü'nden son kertede tamamen yüz çevirmişlerdi. Cephe hattındaki Ganin, Gabişev ve Mikoyan gibi Bolşevik komiserlerin üstüne hiddetle bağırان Avetisov, Türklerin şehre girmek üzere olduklarını bildirerek, beyaz bayraklar altında Türklerin karargâhına gidilip barışık önerilmesinin muharebe koşullarından kaynaklanan zorunluluk olduğunu deklare etmekteydi. Şehrin içlerine doğru çekilen Petrov Müfrezesi'nin Karargâh Reisi Stepanov da işin artık bitmiş olduğunu ve 3-4 saat sonra Türklerin şehirde olacağı hususunda Halk Komiserleri Sovyeti'ni bilgilendirdi (*ASİQUBM*, 1960, no. 639, s. 595).

Brest-Litovsk Konferansı'nı izleyen süreçte Bolşevik Rusya'nın doğal ve yakın müttefikine dönüşen Almanların etkisiz kaldığı muharebe koşullarında İngilizlerle veya Türklerle anlaşma ihtimali bulunmayan Stepan Şaumyan, ayaklanma sonucu iktidarı kaybetmektense Bolşeviklerin mümkün olduğu kadar hızlıca şehri terk etmelerine karar verdi. Askeri İhtilal Komitesi'nin karargâhı limandaki gemiye taşındı, vezinde hafif ve kıymette ağır eşya da limanda el konulan diğer 13 gemiye yüklendi (Dunsterville, 2016, s. 198; Rawlinson, 2016, s. 102; İbrahimov, 1957, s. 524-525; Suny, 1990, s. 308). Ardından Bakü Sovyeti'nin son toplantısı yapıldı (31 Temmuz 1918). Bu toplantıda, Avetisov'un Türklerle görüşme yapılmasında ısrarcı olduğu bildirilerek, Taşnaksutyun Fırkası ve Ermeni Milli Şurası'nın da bu öneriyi desteklediği açıklandı. Bundan sonra

Stepan Şaumyan istifasını sundu, Sağ Sosyalist İhtilalcilerler ile Menşevikleri ve diğer fraksiyonları Türklerle görüşmekte serbest bıraktı. Sağ cenah ise ne görüş birliğine sahipti ne de Bolşeviklerin iktidarı bırakmasından hoşnuttu. Menşevikler ise şehrin teslim edilmesinde isteksizlerdi (Suny, 1990, s. 308-309). Fraksiyonların son saniyede ne düşündüğünün hiçbir önemi yoktu. 25 Temmuz 1918'deki toplantıdan beri can çekişen Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin politik ömrü, 31 Temmuz 1918'deki toplantıda tamamen sona erdi. Bolşevizm'in bu şekilde tasfiye edilmesinden sonra Bakü'de yeni bir dönem başladı ve İngiltere'nin muharebe sahnesine girmesiyle birlikte Bakü şehri Dünya Savaşı'nın kaotik cephelerinden birine dönüştü.

3. BÖLÜM

DÜNYA SAVAŞI'NIN SORUNSAĞI OLARAK BAKÜ CEPHESİ

Bolşevik düzenin çöküşünü müteakiben İngilizlerin muharebe sahnesine girişleriyle birlikte Bakü, Dünya Savaşı'nın çetrefilli cephelerinden biri haline geldi. Muharebe sahnesindeki güçler nispeti ile taarruz ve savunma dengesindeki değişkenlikler, şehrin hangi ülkenin elinde kalacağını doğrudan etkiledi. Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları Bakü'yü ele geçirmek için iki kez taarruzda bulundu. 1-5 Ağustos 1918 tarih aralığına denk gelen ilk taarruz, planlama yetersizliği ve saha koşullarının iyi etüt edilmemesinden dolayı başarısız oldu. 14-15 Eylül 1918 tarih aralığındaki ikinci taarruz ise kusursuz planlama ve takviye unsurlarının gayretleriyle başarıya ulaştı.

3.1. BİRİNCİ TAARRUZ

Bakü Komünü Hükümeti'nin 31 Temmuz 1918'de çökmesinden sonra Menşevikler, Sağ Sosyalist İhtilalciler, Sağ Taşnaklar ve Bahriyelilerin katılımıyla Diktatörlük Hükümeti adıyla bilinen Merkezi Hazar Diktatörlüğü, İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Geçici Yürütme Kurulu Başkanlığı oluşturuldu. İngiliz Viskonsülü Aeneas Ranald Macdonell'in güçlü desteğini edinen yeni hükümet, İran'ın kuzeyindeki Tümgeneral Lionel Dunsterville ile temasa geçerek, İngilizleri Bakü'ye davet etti. İngilizlerin yardım göndereceği hususunda çıkan şayialar, öylesine etkili oldu ki Bakü müdafileri moral buldular ve şehri barış yoluyla şehri teslim etmekten vazgeçtiler. İç hesaplaşmaların yaşandığı günlerde Bakü'nün batısındaki Heybet-Bilacarı Demiryolu'na kadar ilerleyen Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları ise hızlı taarruzla şehri ele geçirmeye çalıştılar (1-5 Ağustos 1918). Şehri savunanların mucizevi direnişine ek olarak, organizasyon yetersizliği, yanlış planlama, taktiksel hata ve diğer etkenlerden dolayı ilk taarruz başarısız oldu.

3.1.1. Aceleye Getirilen Operasyon

Ağustos'un ilk günlerinde Bakü muharebe cephesinde geçerli olan koşullar, nihai taarruzun yapılması için fazlasıyla müsaitti. İç kargaşa ile boğuşan şehir yönetiminin disiplinsiz ordusu ile çarpışmak çok kolaydı. İçeriden alınan istihbarat bilgilerine dayalı olarak, 1 Ağustos 1918 sabahı Heybet-Hırdalan hattındaki Kuzey Grubu kuvvetlerinin Bakü'ye taarruz etmesine karar verildi. Kurtkapısı Dağı esas taarruz mıntıkası olarak belirlendi. İlk günkü taarruzda bahsi geçen mıntıkadaki 763 rakımlı yükselti ele geçirildi. Kurtkapısı ile Hocasen arasındaki mıntıkasından Salyan Kışlası ile Salhane sırtlarına kadar ilerlendi ve şehrin neredeyse 2 kilometre mesafesine kadar yaklaşıldı. Muharebe sahasının belki de en zorlu mıntıkası üzerinden yapılan bu taarruz, sonraki günlerde cephenin karşı tarafındaki kuvvetlerin toparlanması ve savunma önlemleri alması yüzünden duraksama devresine girdi.

a. Diktatörlük Hükümeti

Kafkasya genelini tahakkümü altına alması beklenen Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin 31 Temmuz 1918'de çöküşü, Bakü'deki diğer fraksiyonları sevince boğdu ve İngilizlerin yardıma gelmekte olduklarına dair çıkan söylentiler askerleri coşturdu. Özellikle Yirminci Tabur'a bağlı 900 kadar askerin 1 Ağustos 1918 günü büyük şevkle cepheye gitmesi dengeleri değiştirdi (Suny, 1990, s. 311). Taşnaklar da önceki gün kaldırdıkları beyaz bayrakları hemen indirdiler ve şehrin savunmasına koyuldular. Mucizevi biçimde bir gün arayla değişen siyasi iklim Bakü'nün işgalden kurtarılmasının tam bir buçuk ay ertelenmesine neden oldu. Şehirdeki otorite boşluğunun farkında olan İngiliz Viskonsülü Aeneas Ranald MacDonell, ipleri ele alarak, Bakü'deki diğer fırkaları ve fraksiyonları bir araya topladı. 1 Ağustos 1918 günü fırkalar arasında yapılan istişare toplantısında yeni bir idari mekanizmanın oluşturması hususunda mutabakata varıldı. Merkezi Hazar Diktatörlüğü, İşçi ve Asker Temsilcileri Sovyeti Geçici Yürütme Kurulu Başkanlığı (Diktatörlük Hükümeti) çatısı altında kurulan bu mekanizmayı Menşevikler, Sağ Sosyalist İhtilalciler, Sağ Taşnaklar ve Bahriyeliler desteklediler (*ASİQUBM*, 1960, no.

640, s. 597-598; İbrahimov, 1957, s. 526).³⁵⁶ Diktatörlük Geçici Yürütme Kurulu'na Taşnaklardan Aleksandr Arakelyan ve Melik-Yolçıyan, Menşeviklerden Grigori Ayolla ve Mihail Sadovski, Sosyalist İhtilalcilerden Abram Velunts ve Lev Umanski, Bahriyelilerden Peçenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemleyn ve Yermakov üye olarak seçildiler (Sunny, 1990, s. 314; Yusufzade, 1999, s. 118; Darabadi, 2013, s. 89-90; Ezimova, 2017, s. 55; Hasanlı, 2022, s. 220). Diktatörlerin yönetimi devraldıktan sonra yaptıkları ilk icraat ise *İzvestiya*, *Bakinski Raboçi* ve benzeri gazeteleri kapatmak oldu. Bundan sonra Bakü Sovyeti feshedildi. Müfrezesini Bakü cephesinden çekerek kuzeye giden Albay Lazar Biçerahov, başında bulunmadığı ordunun başkomutanı tayin edildi (Rathauzer, 1929-a, s. 26; İbrahimov, 1957, s. 526; Süleymanov, 1999-b, s. 265).³⁵⁷ Bundan sonra Bakü'de seferberlik ilan edildi ve şehrin savunulması için tahkimat yapılmaya başlandı (Sunny, 1990, s. 315; Hesenov, 1993, s. 116).

b. Banliyölerde Çarpışmalar

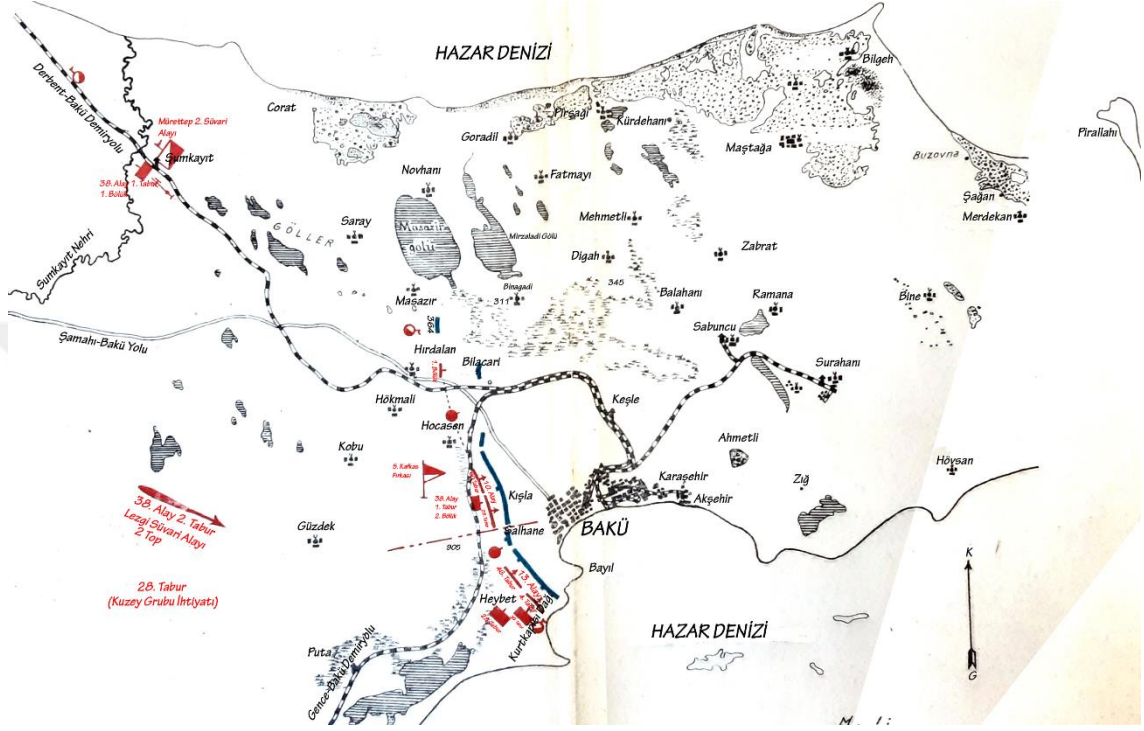
Bakü'deki iç hesaplaşmalarla neredeyse aynı saatlerde cephenin kuzeybatı kısmındaki Heybet-Hocasen-Bilacari eksenine kadar ilerleyen Kuzey Grubu'nun muharip unsurlarına hızlı taarruzla şehri ele geçirme emri verildi. Henüz Elet İstasyonu'nda bulunan Güney Grubu'na bağlı muharip unsurların Heybet İstasyonu'na ulaşması halinde Kuzey Grubu'nun taarruzuna destek olması istendi. Hazar Denizi'ndeki gemilerden açılacak ateşe de mutlaka dikkat edilmeliydi. Cengiposta'nın 11 kilometre güneybatısındaki 2.933 rakımlı yükseltideki Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Taburu, Kudretli Dağ Topu Takımı ve Lezgi Süvari Alayı fırkanın yedek kuvveti olarak Güzdek'te konuşlanmalıydı. Kuzey Grubu Komutanlığı müşkül durumda kalırsa söz

³⁵⁶ Bu çalışmada Bahriyeliler olarak bahsi geçen grup, merkezi 1867'de Astrahan'dan Bakü'ye taşınan Hazar Donanması'nda hizmet eden denizcilerdi. Rus ihtilalleri döneminde Kars ve Ardahan gambotları ile Göktepe ve Krasnovodsk nakliye gemilerinden oluşan Hazar Donanması'nda 1.170 bahriyeli hizmet etmekteydi (Ezimova, 2017, s. 46-47). 1918'in yazında 11 gemi daha silahlandırıldı (Ezimova, 2017, s. 53). Rus ihtilallerinden mütevellit kaotik ortamda donanmadaki bahriyeliler özellikle Sosyalist İhtilalcilerin yoğun propagandasına maruz kaldılar. 31 Temmuz 1918'de Bakü'deki hükümet krizinden sonra diğer fraksiyonlarla birlikte ipleri ele alarak Diktatörlük Hükümeti tesis edenler de bizzat bu bahriyelilerdi (Rathauzer, 1929-a, s. 25-26).

³⁵⁷ Bakü cephesinden ayrılarak Derbent'e giden Lazar Biçerahov, gıyabında tayin olunduğu ordunun başkomutanlığı görevini hiçbir vakit üstlenmedi. Diktatörlük Ordusu Başkomutanlığını geçici olarak Albay Avetisov üstlendi. Sonraki günlerde Tümgeneral Georgi Dokuçayev Ordu'nun Başkomutanı, Albay Avetisov Ordu'nun Genelkurmay Başkanı, Tümgeneral Yakov Bagratuni ise Diktatörlük Hükümeti'nin Savunma Bakanı oldu (Dunsterville, 2016, s. 217, 266; Süleymanov, 1999-b, s. 294).

konusu müfrezeyle emrine alabilirdi (Rüştü, 1934, s. 128; Süleymanov, 1999-b, s. 265). Taarruza katılan bütün muharip unsurların 1 Ağustos 1918'de Bakü önlerindeki mevzilerinin harita üzerindeki ayrıntılı tasviri aynen şöyleydi:

Harita 7. Birinci Taarruz Öncesinde Bakü Muharebe Cephesi³⁵⁸

1 Ağustos 1918 sabahı Kuzey Grubu'nun muharip unsurları sağ cenahtan şiddetli taarruza kalkıştı. Sumkayıt İstasyonu'ndaki Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu'nun 2 bölümü ve Kudretli Top Takımı da grubun emrine girdi. Grubun mevzilerini ateş altına alamaya çalışan karşı cephedeki 3 sahra topu kudretli bataryanın etkili ateşiyle susturuldu. On Üçüncü Alay saat 14.30'da denize ve şehre egemen olan 763 rakımlı Kurtkapısı Dağı'nı ele geçirdi. Hocasen köyü ile Kurtkapısı arasındaki mınıtkadan hareketlenen Yirmi Dokuzuncu Tabur, Kurtkapısı mınıtkasındaki Salyan Kışlası ve Salhane sırtlarına kadar ilerledi ve şehrin 2 kilometre mesafesine kadar yakınlaştı. Geçici olarak Onuncu Alay'a bağlı bulunan Altmışıncı Tabur Hocasen köyünü ele geçirdi. Hocasen-Heybet hattında meydana gelen gelişmelerden dolayı Salyan Kışlası'nın bulunduğu sırtın gerisine 5 top yerleştirilen Diktatörlük kuvvetleri, Kuzey Grubu'nun mevzilerini ateş altına aldı. Hazar

³⁵⁸ Birinci Taarruz'un ilk günlerinde muharip unsurların mevzilerini gösteren haritanın Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Rüştü, 1934, ek no. 10 (1 Ağustos 1334).

Denizi'ndeki gambot ile bahriye uçaklarından On Üçüncü Alay'ın sağ cenahına ve gerilerine belli aralıklarla top atışları yapıldı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 48-1:48-2; TTK, KO, no. 12/125, v. 2; Rüştü, 1934, s. 128-129).³⁵⁹

Operasyonun ilk günü topçu atışlarıyla vurulması gereken birçok hedef vardı. Kuzey Grubu'nun elinde ise yeterli kadar top mermisi mevcut değildi. Elet İstasyonu'nda bulunan Güney Grubu'nun muharip unsurları demiryolunun denizden atılan top atışı menzilinde olması ve diğer iaşe problemleri yüzünden 1 Ağustos 1918 gününün akşamına kadar bir türlü Heybet İstasyonu'na ulaşamadı. Normal koşullarda Güney Grubu'nun mevkilere ulaşmasının beklenilmesi ve toplu halde taarruzda bulunulması doğru bir taktik olabilirdi. Ancak bunun da birçok sakıncası vardı. Diktatörlük kuvvetlerinin derlenip toparlanmasına vakit tanınmazdı. Dışarıdan imdat kuvvetlerinin ulaşmasından önce taarruzun başarıyla sonlandırılması arzu olunmaktaydı (Rüştü, 1934, s. 130; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 575; Yüceer, 1996, s. 103; Süleymanov, 1999-b, s. 266).

1-2 Ağustos 1918 gecesi boyunca cephe genelinde piyade ve ağır makineli tüfek ateşleri hiç susmadı. Arada sırada topçu atışları yapıldı. Şafak söktüğünde çarpışmaların şiddeti bir kat daha arttı. Bakü'nün güneybatısındaki Kurtkapısı sırtlarında mevzilenen Diktatörlük kuvvetleri, yeni aldığı takviye unsurların da katılımıyla On Üçüncü Alay'a karşı birkaç kez taarruza kalkıştı. Her defasında başarıyla defedilen bu taarruzlarda On Üçüncü Alay fazlaca hırpalandı. Bakü'ye doğru ilerlemesi bir tarafa, bulunduğu mevzileride zorlukla tutunabilirdi. 2 Ağustos 1918 sabahı taarruzuna devam eden Yirmi Dokuzuncu Tabur ile Altmışıncı Tabur, saat 11 sularında karşı cephedeki muarız kuvvetleri geri püskürttü (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 48-4; Rüştü, 1934, s. 131-132). Bakü'nün kuzeyindeki köylerde bulunan silahlı gönüllülerin çarpışmalara katılmasının sağlanması amacıyla Lezgi Süvari Alayı Komutanı'nın emrinde bir süvari bölüğü özellikle Sabuncu ve Surahani'ya gönderildi (Rüştü, 1934, s. 132, 134; Karaköse, 2012, s. 198).

Kuzey Grubu'nun sorumluluğunda bulunan mıntikalardaki çarpışmalar 2 Ağustos 1918 akşamına kadar devam etti. Cephenin bu kısmındaki Diktatörlük kuvvetleri birkaç kez

³⁵⁹ Bakü limanında mahsur kalan Halk Komiserlerinin lideri Stepan Şaumyan'ın emriyle Petrov Müfrezesi'ndeki toplar da mücadeleye katıldı, Heybet ve Çemberekent havalisindeki On Üçüncü Alay'ın mevzilerini ve Kurtkapısı etrafındaki Kuzey Grubu'nun diğer mevzilerini bombaladı (İbrahimov, 1957, s. 528; Süleymanov, 1999-b, s. 266).

taarruza kalkıştı. Bilacarı İstasyonu'ndaki zırhlı lokomotifin başına ve sonuna takılı açık vagonlar üzerine koydukları toplar ile Hırdalan mevkiindeki Kuzey Grubu kıtaatına karşı atışlar yaptılar. Grup topçularının mukabil atışlarından biri, bu yarı zırhlı trene isabet etti ve treni kullanılamaz hale getirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 49; Rüştü, 1934, s. 132). Güney Grubu'nun muharip unsurları 2 Ağustos 1918 günü de Heybet İstasyonu'na ulaşamadı. Grup Komutanlığından 2 Ağustos 1918 günü saat 14'te alınan haberde Yirmi Beşinci Tabur'un harekete geçirildiği ve Sangaçal köprüsünün onarılmasından sonra 3 Ağustos 1918 günü Heybet İstasyonu'na ulaşılacağı bildirildi (Rüştü, 1934, s. 132).

2-3 Ağustos gecesi On Üçüncü Alay ve Yirmi Dokuzuncu Tabur cephelerinde şiddetli makineli tüfek ve topçu ateşi, diğer kıtaatın bulunduğu cephelerde ise aralıklı ateş teatisi ile geçti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 57-3; Rüştü, 1934, s. 133). 3 Ağustos 1918 günü Sumkayıt İstasyonu havalisindeki Mürettep İkinci Süvari Alayı Bakü kuzeyindeki Hırdalan istinat noktasının batısına sevk edildi. Bundan sonra keşif kolu istinat noktasının kuzeydoğusundaki sivri tepenin takriben 1 kilometre doğusuna gönderildi. Bahis konusu mevkiideki keşif faaliyetleri neticesinde gaz madenleri arasından 70-80 kadar bir kuvvetin ilerlemekte olduğu öğrenildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 57-2). Bunun üzerine Mürettep İkinci Süvari Alayı ileri sürüldü. Saat 16'da taraflar arasında çarpışma başladı (Rüştü, 1934, s. 134). Diktatörlüğe bağlı cephe komutanlığı tarafından Bilacarı'den 120 kadar asker yardıma gönderildi. Bundan sonra da takviye yapıldı ve bahsi geçen sivri tepe ile tepenin batısındaki sırtlara, piyade ve süvari olmak üzere, 300-400 kadar asker ve 2 makineli tüfek sevk olundu. Hırdalan istinat noktasından da Süvari Alayı'nın yardımına Lezgi Süvari Bölüğü ile 2 piyade takımı ve 1 makineli tüfek takımı sevk edildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 57-2). Vaktinde alınan böylesine önlemler ile bahis konusu cephedeki Diktatörlük kuvvetlerinin taarruzu tamamen durduruldu. Kuzey Grubu'nun sağ cenahındaki On Üçüncü Alay cephesinde ise piyade ve makineli tüfek ateşleri teati edildi, arada sırada da topçu atışları yapıldı (Rüştü, 1934, s. 134).

Muharebe cephesinde son 4 gün boyunca meydana gelen çarpışmaların genel seyri, Kuzey Grubu'na bağlı muharip unsurların Bakü taarruzunu başarıyla sonlandırmasının mümkün olmadığını ortaya koydu. Bu nedenle Güney Grubu unsurlarının Bakü önlerine ulaşmasını beklemek gerekliydi. 4 Ağustos 1918'de ulaşması muhtemel kuvvetlerin katılımıyla Bakü'nün kurtarılması için son gayret ve fedakârlıkla muharebeye

girişilebilirdi. Sahanın koşulları bundan ibaretti. En azı muharebe cephesi kadar önem arz eden diplomasi cephesinde ise nevi şahsına münhasır gelişmeler yaşanmaktaydı.

c. Ermeni Feraseti

Halk Komiserleri Sovyeti'nin henüz iktidarı kaybetmediği günlerde Bakü'deki Ermenilerle ilgili gündeme gelen iki önemli gelişme, taarruzun başlangıcında tekraren aktüellik arz etti. Bunların birincisi, barışa meyilli Ermenilere verilecek olan güvenlik garantisi karşılığında şehri teslim etmeye hazır olduklarıyla ilgili Bakülü Hasanov soyadlı bir Müslüman'ın gönderdiği mektuptu. Önceki sayfalarda ifade edildiği üzere, Hasanov'un girişimine cephe komutanlığının yanıtı olumlu oldu ve barış yoluyla teslim olmaları koşuluyla koruma altına alınacakları hususunda Mürsel Bey'in güvence mektubu onlara gönderildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 48; Rüştü, 1934, s. 130). Bu konuyla doğrudan alakalı olan diğer gelişme ise harbe devam edilmesi veya barış yapılmasıyla ilgili Ermenilerden yazılı kâğıt alınması ve derhal teslim olmaları koşuluyla Bakü'den çıkıp Ermenistan'a gitmelerine müsaade olunacağı hususunda Enver Paşa'nın direktifiydi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 46-9; TTK, KO, no. 12/104; TTK, KO, no. 12/108, v. 1-2). Enver Paşa'nın şifreli telgrafında zikrettiği hususları 2 Ağustos 1918'de Şark Cephesi Komutanlığına ileten Nuri Paşa da savaşa ara vermemek koşuluyla gereğinin yapılmasını emretti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 53-1).

Üstlerinden aldığı direktifler doğrultusunda Mürsel Bey, Rusça ve Türkçe olmak üzere, 2 kıta mektup yazdı.³⁶⁰ Mektupların muhatapları Diktatörlük Hükümeti ve Ermeni Milli Şurası idi (Süleymanov, 1999-b, s. 271). Altmışınca Tabur'dan Mülazım İbrahim Efendi ve beraberindeki 3 asker mektupları karşı tarafa iletmekle görevlendirildi. 3 Ağustos 1918'de mektupları taşıyan heyet üyeleri, beyaz bayrak sallayarak, Bilacari cephesindeki Diktatörlük mevzilerine 300 metre kadar yaklaştılar ve mektupları telgraf direğine ilişitirdiler. Bir müddet sonra karşı taraftan gelen 3 nefer de bahis konusu zarfları aldı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 57-2). Barış yoluyla teslim olma karşılığında milliyet ve

³⁶⁰ Mürsel Bey'in Ermeni Milli Şurası Başkanı'na gönderdiği mektubunda, Bakü'nün savaşız olarak teslim edilmesi halinde din ve millet ayrımı olmadan şehirdeki bütün vatandaşların hukuklarının korunacağı ve arzu ettikleri halde Ermenilerin de Ermenistan'a gitmelerine müsaade tanınacağı yazılıydı. Direniş olduğu takdirde dökülecek kanlar ve oluşacak zararlardan Ermenilerin sorumlu olduğu bildirilmekteydi (Hesenov, 1993, s. 116; Görüryılmaz, 2015, s. 272).

din farkı koyulmadan şehir halkının tamamına güvenlik garantisi verileceğini beyan eden bu mektuplar, aynı gün içinde ilgili mercilere ulaştırıldı. Ancak mektuplardaki mesajlar Ermenilerin ilgisine mazhar olmadı, 3 gün öncesine göre çok farklı tavır takındılar ve şehri teslim etmeye yanaşmadılar (Suny, 1990, s. 315; Süleymanov, 1999-b, s. 271).

Ermenilerin son kertede fikir değiştirmesinin arka planında Bakü siyaset sahnesinde ortaya çıkan yeni aktörler bulunmaktaydı. Halk Komiserleri Hükümeti'nin düşmesinden hemen sonra ipleri ele alan Diktatörlük Hükümeti ve özellikle Ermeni Milli Şurası Enzeli'deki İngilizleri Bakü'ye davet etmişti.³⁶¹ Bunun bir gün öncesinde (2 Ağustos 1918) hâlen işlek durumda olan Bakü-Bilacari-Hırdalan telgraf hattı üzerinden Ermeni Milli Şurası'na çekilen telsiz telgrafında her ne suretle olursa olsun cephenin muhafaza edilmesi, İngiltere'nin 48 saat zarfında Enzeli'den 5.000 kadar askerle yardıma geleceği ve bunun için de Enzeli'ye 7 vapur gönderildiği bildirilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 55-3; Rüştü, 1934, s. 133; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 576). Karşı tarafın mahsusen kesmediği ihtimal olunan bu telgraf hattında istihdam edilerek dil bilgisinden faydalanılan bir Rus memurun yakaladığı açık istihbaratı Şark Cephesi Komutanı Kaymakam Mürsel Bey çok fazla önemsediyordu ve telgrafın içeriği hususunda 2 Ağustos 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığını bilgilendirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 55-3:55-3-a).

Mürsel Bey'in ilettiği telgrafta zikredilen haber henüz kendisine ulaşmadan önce Bakü önlerinde üç günden beri devam eden muharebenin şiddetini göz önünde bulunduran Nuri Paşa, 2 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına Bakü'nün zaptında yaşanılması muhtemel müşkülâtın mazarratından bahseden bir telgraf gönderdi. Bu telgrafında aynı zamanda Dağıstan ve Karabağ harekâtları için şimdiden On Beşinci Piyade Fırkası strüktüründeki Elli Altıncı Alay'ın gönderilmesinin gerekli olduğunu bildirdi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 51; *ATBD*, 148, belge no. 51, s. 142). İngilizlerin Bakü'ye asker göndermeye hazırlandıkları haberi kendisine ulaştıktan sonra 3 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'dan yeni taleplerde bulundu. Mümkün olduğu takdirde Tebriz üzerinden Enzeli'ye kuvvet izam olunmasını ve eğer bu mümkün değilse Küçük Han'ın silah, cephane ve yeterli sayıda subayla desteklenerek İngilizlerin Bakü'ye

³⁶¹ Bahsi geçen günlerde Bakü'deki fırkalar ve fraksiyonlar İngilizlerden çok umutluydular. Halk arasında 20-30 bin kadar İngiliz askerinin yola çıkarıldığı şayiisi konuşulmaktaydı (Allen & Muratoff, 1966, s. 455; Hesenov, 1993, s. 115; Yüceer, 1996, s. 103, 109).

muavenetinin engellenmesini istihbar etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-3; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 54; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 576). İngilizlerin Bakü'ye 7 vapurla 5.000 kadar asker gönderecekleri hususundaki istihbarat bilgisini ek argüman olarak kullandı, 3 Ağustos 1918'de Enver Paşa ve Mehmet Esat Paşa'ya çektiği diğer telgraflarında harekâtın selameti açısından On Beşinci Piyade Fırkası'nın kamilen gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 55; TTK, KO, no. 8/76; TTK, KO, no. 12/110, v. 1).

Nuri Paşa'nın en son telgraflarını Enver Paşa'nın bilgisi dâhilinde 5 Ağustos 1918'de yanıtlayan Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa, On Beşinci Piyade Fırkası'nın kendi emrinde olmadığını, Enver Paşa'nın söz konusu alayın sevk edilmesine müsaade buyurmayacağını tahmin ettiğini, müsaade etse bile talep edilen alayın Bakü önlerine en erken 20 gün sonra ulaşacağını bildirdi. Buna ek olarak, Bakü müdafilerinin Enzeli ve Petrovsk'tan takviye kuvveti alacaklarına da pek ihtimal vermedi. İngilizlerin İran topraklarındaki kuvvetlerinden 5.000 askerin Enzeli'ye kadar ilerleme olasılığı, Mehmet Esat Paşa'ya göre, çok zayıftı. Bakü'nün batısında oluşturulan sıkı savunma ve bazen de mukabil taarruza kalkışma önceleri dağınık halde olan kuvvetlerin küçük bir cepheye cem olarak topluca hareket etmesinden ileri gelebilirdi (TTK, KO, no. 12/110, v. 1-2; ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 4). Harekâtı engellemeye çalışan muhasım cephenin durumuyla ilgili Mehmet Esat Paşa'nın analizi isabetli olmakla birlikte, müttefik cephenin engelleme girişimleriyle ilgili ayrıca önlemler alınması gerekiyordu.

3.1.2. Mucizevi Direniş

Kuzey Grubu'nun muharip unsurlarını destekleyen Güney Grubu unsurlarının Bakü muharebe cephesine ulaşmasından sonra büyük taarruz planlaması yapıldı. 5 Ağustos 1918 sabahı taarruza geçen muharip kuvvetler, Diktatörlük Ordusu'nun birinci savunma hattını ele geçirerek, ikinci savunma hattına kadar ulaştılar. Öğlen saatlerinden itibaren işler sarpa sardı, İngilizlerin takviye kuvveti gönderdikleriyle ilgili söylentilerle moral bulan Diktatörlük kuvvetleri, Bakü limanındaki Bolşevik kıtaatının da desteğiyle karşı taarruza kalkıştı ve Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurlarını sabahleyin bulundukları mevzilere doğru püskürttü. Böylece Heybet-Bilacarı Demiryolu boyunca uzanan mevziler, her iki taraf arasındaki yeni muharebe cephesi oldu. Diktatörlük

kuvvetlerinin 5 Ağustos 1918'deki mucizevi direnişi, Bakü'nün kurtarılmasını 40 gün kadar erteledi.

a. Feldmann Hattı

Harpteki son durumu görüşmek üzere torpido ile Batum'a izam edildiği önceki sayfalarda zikredilen Osmanlı Genel Karargâhı Harekât-ı Harbiye Şubesi Müdürü Otto von Feldmann, muhtemelen Alman Genel Karargâhı'ndan da aldığı direktifler doğrultusunda Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtını izlemeye başladı. Bu çerçevede muhtemelen 1918'in Temmuz ayının son günlerinde Feldmann Bey ile Nuri Paşa arasında önemli bir temas gerçekleşti. 31 Temmuz 1918'de Nuri Paşa'ya çektiği "zati" işaretli telgrafında bu konunun bahsini açan Enver Paşa, Bakü harekâtı başarılı şekilde ilerlemekteyse 5 gün sonra metnini gönderdiği telgrafın kendisine çekilmesini istedi. Bu telgrafnamede, Feldmann Bey'e arz edildiği gibi, kıtaatın şimdiki hatta kalmasının daha fazla zayıat verilmesine, cephenin geniş ve zayıf kalmasına sebep olacağını ve kıtaatın Feldmann Bey'e arz edilen hatta kadar sürülmeye başlandığının bildirilmesi yazılıydı (TTK, KO, no. 5/3, v. 1-2; TTK, KO, no. 12/103).

İfade edilen türden gelişmelerin devamı olarak, 1 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'nın imzasıyla Enver Paşa'nın eline içeriği bir hayli kurmaca olduğu anlaşılan bir telgraf ulaştı. Bu telgrafnamede Kafkas İslam Ordusu'na bağlı muharip unsurların Bakü'nün 40 kilometre mesafesinde olduğu yazılıydı.³⁶² Enver Paşa'nın 2 Ağustos 1918'de "zata mahsus" işaretiyle Mehmet Esat Paşa'ya gönderdiği iki telgrafının ilkinde Alman Genel Karargâhı'yla varılan mutabakat çerçevesinde Bakü'nün barış yoluyla ele geçirileceğini ve kendisinin de bunu onayladığını bildirdi. Bahsedilenlere ilaveten, Almanlarla varılan mutabakatı delmenin dolambaçlı yolunu da gösterdi. Bakü'nün ele geçirilmesi için yalnız Azerbaycan kıtaatı ileri sürülmeliydi. Osmanlı kıtaatı ise Feldmann Bey'e bildirilen hatta alıkonulmalıydı. Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra yalnız bir tabur mevcudunda Türk müfrezesi şehre sokulabilirdi

³⁶² 1 Ağustos 1918 tarihinde muharebe sahnesinin gerçek durumu çok farklıydı. Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları Bilacari-Heybet istasyonları hizasına kadar ulaşmıştı. Hatta Kurtkapısı mıntıkasındaki Salyan Kışlası ve Salhane sırtlarına kadar ilerleyerek, Bakü'nün 2 kilometre mesafesine kadar yaklaşmıştı (Rüşti, 1934, s. 129).

(TTK, KO, no. 12/105).³⁶³ Aynı gün içerisinde gönderdiği ikinci telgrafında ise Genel Karargâh'tan Mehmet Esat Paşa'ya Bakü'nün 40 kilometre uzaklığındaki kıtaatla ilgili soracağı soruya yanıt olarak söz konusu kıtaatın Dağıstan kıtaatı olduğunun tahmin edildiğini ve sahadaki gerçek durumun öğrenilmesinden sonra kesin bilgi verileceğinin bildirilmesini istedi (TTK, KO, no. 12/105).

Bakü'nün barış yoluyla ele geçirilmesi hususunda müttefik Almanya ile oluşan konsensüse sadık olduğunu taktiksel olarak göstermek isteyen Enver Paşa, 2 Ağustos 1918 günü Alman subaylarının çalıştığı Genel Karargâh'a gitti ve Mehmet Esat Paşa'ya sözünü ettiği telgraf teatisini karargâh üzerinden gerçekleştirdi. Bundan sonra Nuri Paşa'ya da içeriğinin bir kısmı aynen aşağıya aktarılan telgrafi çekti:

“Esat Paşa kıtaatın Bakü'ye 40 kilometre mesafede kaldıklarını bildiriyor. Alman Karargâhı'na karşı harekât-ı taarruziyenin icra edilmeyeceğini taahhüd etmiş bulunuyorum. Binaenaleyh Osmanlı kıtaatının Şamahı-Kürdemir hattından daha ileriye gideceğini tahmin etmiyorum. Bakü'ye 40 kilometrede bulunan kıtaatın yerli Dağıstan ve Azerbaycan kıtaatı olduğunu tahmin ediyorum...” (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 3; TTK, KO, no. 12/106; *ATBD*, 148, belge no. 49, s. 138).

Telgrafının devamında Bolşeviklerin mağlup olmalarından dolayı Bakü'nün kuzey tarafının açık kaldığına dikkat çeken Enver Paşa, yerli kıtaat Bakü şehrini ele geçirirse Osmanlı kıtaatının kendisinden habersiz olarak belirlenen hattın ilerisine geçmemesini ve kıtale meydan vermemek üzere ufak bir müfreze dışında Bakü'ye başkaca bir kuvvetin gönderilmemesini emretti (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 3; TTK, KO, no. 12/106; *ATBD*, 148, belge no. 49, s. 138). Enver Paşa'nın Genel Karargâh'taki Alman subaylarını oyalama taktiğine ayak uyduran Nuri Paşa, Enver Paşa'ya gönderdiği 3 Ağustos 1918 tarihli şifreli telgrafında Bakü etrafındaki köylerde 7-8 bin civarında silahlı Azerbaycan gönüllüsü olduğunu ve Dağıstan'dan gelen kuvvetlerle birlikte Bolşeviklerle mütemadiyen çarpıştıklarını bildirdi. Kürdemir taraflarının havası çok fena olup tifüs, kolera ve benzeri bulaşıcı hastalıklar nedeniyle her gün 100'den fazla askerinin hastalanmasından dolayı sorumluluk üstlendiğini ve kıtaatını Otto von Feldmann'ın da bilgisi dâhilinde Şamahı-Hacıkabul hattına sevk etmek zorunda kaldığını beyan etti (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 3-1).

³⁶³ Enver Paşa'nın direktiflerini 2 Ağustos 1918'de “zata mahsus” işaretli telgrafla Nuri Paşa'ya ileten Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa, Otto von Feldmann'a bildirilen hattın da hangi hat olduğunu sordu. Nuri Paşa'nın söz konusu telgrafa verdiği yanıtta ise İngiliz kıtaatının Bakü'ye naklinden dolayı Feldmann Bey'e bildirilen hattın geçildiğini ve Osmanlı kıtaatının da çarpışmalara katıldığını bildirdi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-2).

Konunun dikkatli okuyucusu muharebe sahnesindeki gerçek durumun Genel Karargâh üzerinden yapılan yazışmalardan çok farklı olduğu rahatlıkla görebilir. Bu durumun evvel ahir ifşa olacağının farkında olan Enver Paşa da sahadaki gerçek duruma müsait bir kılıf uydurma arayışındaydı. 4 Ağustos 1918’de “zata mahsus” işaretiyle Nuri Paşa’ya çektiği telgrafında kendisine içeriği aynen aşağıya aktarılan açıklamayı göndermesini istedi:

“Evvelce işar ettiğim vechle kıtaatımı ovanın hastalıklarından kurtarmak ve cephe mi kısaltmak için Feldmann Bey’e arz ettiğim hatta ilerletmiştim. Buradan kıtaatımı geri çekmeğimi her suretle mahzurlu görüyorum. Bu ricat bundan başka Azerbaycan’ın ümit ettiğimiz asker ve saire menafiini de münhaldir. Ben çekilmek istesem bile Azerbaycan kıtaatı tekrar köy ve kasabalarını, ana ve evladlarını Ermeni Bolşeviklerinin mezalimine terk etmeyeceklerini ve bizim de bunları kuvve-i cebriye ile geri çekmek için aramızda kan dökülmesine kadar varmayacağını ve vaziyet bu halde ve ben kıtaatımla buraya kadar gelmiş iken emriniz vechle Bakü’ye ilerlememekle Azerbaycanlıların kendilerini muhafaza yolundaki ısrar ve taleplerine karşı zaten son derece müşkül bir vaziyette bulunuyorken geri çekilmekle bu vaziyetin büsbütün güç ve gayr-i kabil-i tahammül bir şekle gireceğini her halde takdir buyursunuz ve bu gibi emirlerle beni son derece müşkül bir vaziyete sokmamanızı bilhassa istirham eylerim. Mamafih arzunuzla vaziyetin müsaadesi nisbetinde iktidarım dâhilinde çalışacağım. Vaziyetin inkişafına intizaren emrim altındaki kıtaatı yukarıdaki hattan ileri geçirmeyeceğim.” (TTK, KO, no. 5/10, v. 2-3, 5; TTK, KO, no. 12/109, v. 1-3).

Genel Karargâh’taki Alman subaylarını oyalamak amacıyla oluşturulduğu anlaşılan bu açıklama metninden görüldüğü üzere, Bakü’ye doğru ilerlemenin tüm sorumluluğunu üstlenmesi istenen Nuri Paşa’nın Azerbaycan kıtaatını engelleyememesi şeklinde bir izlenim uyandırılması gerekliydi. Azerbaycan teşkilatına mensup askerler Osmanlı üniforması giydiklerinden Bakü harekâtına katılan Türk kıtaatının da Azerbaycan kıtaatı gibi gösterilmesi mümkündü. Böylesine bir kamuflejin inandırıcı olabilmesi için Türk kıtaatının bir kısmı Feldmann Bey’le mutabık kalınan Şamahı-Hacıkabul hattında tutulabilirdi. İfade edilenlere ilaveten, Halil Paşa komutasındaki Şark Ordular Grubu Karargâhı’ndan bir Alman subayının “irtibat zabiti” olarak Nuri Paşa’nın yanına gönderilmesine de gereksinim duyuldu. Bu zabit, Türk kıtaatının Bakü’ye doğru ilerleme durumunu yerinde görerek, Enver Paşa’ya emri hilafında bir şeyin yapıp yapılmadığını bildirmeliydi. Bahsi geçen Alman zabitiyle ilgili Nuri Paşa’yı 4 Ağustos 1918’deki “zata mahsus” işaretli telgrafında bilgilendiren Enver Paşa, “... kendisini buna göre idare et, mahrem harekâttan herhalde bir şey anlamasın ve senin resmen yazdığın hususat dâhilinde olan işleri görsün.” şeklinde uyarıda bulunmaktaydı (TTK, KO, no. 5/10, v. 4-5; TTK, KO, no. 12/109, v. 3-4; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 223).

Enver Paşa’nın normal insanın kafasını döndüren taktiklerle Almanları iyice oyaladığı gayet açıktır. Osmanlı Genel Karargâhı’ndaki Alman subaylarının hiçbirisi gerçek

durumun neden ibaret olduğunu ve Enver Paşa'nın ne yapmak istediğini bir türlü kestirememektedir. Enver Paşa'nın "çifte standart" uyguladığına inanmak istemeyen Tümgeneral Hans von Seeckt, neredeyse istifa noktasına gelmişti (Baumgart, 1966, s. 200; Çolak, 2006, s. 271; Çolak, 2019, s. 180). Üstüne üstelik, Ağustos'un ilk günlerinde Türklerin Bakü şehrini ele geçirmek üzere olduklarıyla ilgili haber, Almanya Genel Karargâhı'nda deprem etkisi uyandırdı. Bu nedenle ufak bir heyet oluşturuldu ve Astrahan üzerinden Bakü'ye gönderildi. Almanlar, hiç kuşkusuz, Bakü'nün zaptına ortak olmaya niyetliydi. Muhtemelen Bolşevik rejiminin sona ermesinden sonra Bakü'de Diktatörlük Hükümeti'nin kurulmasından da habersizdiler. Alman Heyeti'ni taşıyan Kursk gemisi 4 Ağustos 1918 günü rıhtıma yanaştı. Karaya çıkan gemideki heyetin komutanı, hızlıca Türk karargâhına götürülmesini talep etti (*DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 308, s. 430; Dunsterville, 2016, s. 225; Hopkirk, 1995, s. 417). Bakü'de bir Türk karargâhının olmadığını ve Türklerin de şehri ele geçirmediğini öğrenince şaşkınlık karışık büyük bir hayal kırıklığına uğradı. Komutan ile heyetindeki askerler harp esiri olarak tutuklandılar (Dunsterville, 2016, s. 225; Hopkirk, 1995, s. 417; Süleymanov, 2012, s. 314-315; Ter Minassian, 2014, s. 109). İfade edilen girişimin yanı sıra, 4 Ağustos 1918'de Enver Paşa'yla iletişime geçen Erich Ludendorff, Rusya ile yeni bir savaşı göze almayacaklarını beyan etti ve Bakü harekâtı durdurulmazsa Osmanlı Ordusu'ndaki Alman subaylarının geri çağırılacağı hususunda uyarıda bulundu (Baumgart, 1966, s. 200; Çolak, 2006, s. 271; Reynolds, 2016, s. 242; Çolak, 2019, s. 180; Hasanlı, 2022, s. 219-220). Şans eseri, 6 Ağustos 1918'de Tiflis'teki Kress Paşa'dan acil koduyla alınan bir telgraf Almanya Genel Karargâhı'ndaki sınırları yatıştırdı. Bu telgrafta Bakü'ye taarruz eden Türk kıtaatının 5 Ağustos 1918 günü geri püskürtüldüğü yazılıydı (Çolak, 2006, s. 271; Çolak, 2019, s. 180).

b. Kuba ve Haçmaz'ın Kurtarılışı

Enver Paşa'nın mülahazalarında kuzeyden Bakü'ye taarruza geçtiği ifade olunan muharip unsurlar, Kuzey Kafkasya teşkilatına memur İsmail Hakkı Bey'in organize ettiği gönüllü kıtaatı idi. Söz konusu dönemde Yalama İstasyonu ile Kuba'nın doğusundan geçen cephe hattında Kasımkent ve Ahtı'dan sevk edilen milis kuvvetleri bulunmaktaydı. Ahtı'da toplanan müfrezeeye Yüzbaşı Sabri Efendi, Kasımkent'te toplanan müfrezeeye Yüzbaşı

Takiyüddün Efendi komuta etmekteydi. Her iki müfrezenin oluşturduğu müşterek kuvvetlerin başlıca muharebe görevi, Bakü'deki muarız kuvvetlerin kuzeye doğru ilerlemesini engellemek, Bakü-Derbent Demiryolu'nu tahrip etmek ve Kuba Kazası'na taarruz hazırlığında bulunmaktan ibaretti (Berkuk, 1934, s. 28). Kuba'ya yönelik operasyon, Bakü harekâtıyla doğrudan alakalıydı. Bakü taarruzuna katılan muharip unsurların kuzey cenahına ve gerilerine sarkacak olan Bolşevik ve Ermeni çetelerinin tehlike oluşturması her daim mümkündü. Bu tehlikeyi ise Azerbaycan ile Dağıstan'daki muharip kuvvetlerin koordinasyonu önleyebilirdi. Bu yüzden Beşinci Kafkas Fırkası'nın emir zabitlerinden Azerbaycanlı Amanullah Efendi, özel misyonla Dağıstan'a İsmail Hakkı Bey'le görüşmeye gönderildi (Rüştü, 1934, s. 136).

Kuvvetler arasında koordinasyonun oluşturulmasından sonra 1918'in Temmuz ayının son günlerinde Kuba ve Haçmaz'ın ele geçirilmesi amacıyla özel operasyon yapılması kararlaştırıldı. Ahtı'daki müfreze Kuba, Kasımkent'teki müfreze ise Haçmaz taarruzuna memur edildi. Dağıstan havalisindeki yerel teşkilatı organize etmekle meşgul olan Kaymakam Şükrü Bey de bu özel operasyona katıldı. Yaklaşık 1.000 kadar gönüllüden ibaret olan Sabri Efendi Müfrezesi, ilk önce Kuba'nın kuzeyindeki Kusar kasabasına taarruz etti ve kısa süreli çarpışma sonunda kasabayı tamamen ele geçirdi. Kusar'daki çarpışmalarda 4 makineli tüfek ve çokça hastane malzemesi ganimet olarak alındı, Bolşevikler ve Gürcülerin meydana getirdiği bir bölük asker de esir edildi (Berkuk, 1934, s. 42; Görüryılmaz, 2015, s. 449). Bundan sonraki hedef Kuba oldu. Kuzeyden üç kol halinde ilerleyen müfreze, 2 Ağustos 1918 günü Kuba kasabasını ele geçirdi. Kuba'nın kurtarılması sırasında 3 makineli tüfek, 14 at, 600 kadar Rus, İngiliz ve Avusturya tüfeği, 25.000 kadar piyade tüfeği mermisi ve mutfak takımları ganimet olarak ele geçirildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 64-2; Rüştü, 1934, s. 146).³⁶⁴

Kasımkent'teki Takiyüddin Efendi Müfrezesi'ne tahsis edilen mevzilerde herhangi bir ilerleme kaydedilemedi ve bu yüzden Kuba'da yenilgiye uğrayan Bolşevik kuvvetleri Haçmaz'a çekildi. Bahis konusu dönemde Bakü cephesinden ayrılarak demiryolu boyunca Derbent'e doğru ilerleyen Biçerahov Müfrezesi de Haçmaz'a ulaştı. Haçmaz'da mevzilenen Bolşevikler safındaki Ermeniler, derhal saf değiştirerek, Biçerahov

³⁶⁴ Nuri Paşa'nın 12 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına çektiği 36 numaralı telgrafta Kuba'da 250 askerin esir alındığı, 500 piyade tüfeği ile 2 makineli tüfek ve bir hayli cephanenin ganimet olarak ele geçirildiği yazılıydı (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 28-1; ATBD, 148, belge no. 68, s. 183).

Müfrezesi'ne iltihak ettiler (Berkuk, 1934, s. 41-42). Bu şekilde müfrezesini güçlendiren Lazar Biçerahov, İngilizlerden zırhlı otomobil, makineli tüfek ve top talebinde bulundu. Diğer taraftan, Diktatörlük Hükümeti'ne de telgraf çekerek, kuzey cephesinde taarruza geçtiğini bildirdi (Rathauzer, 1929-a, s. 26-27; Süleymanov, 1999-b, s. 271; Yusifzade, 1999, s. 119).³⁶⁵ Sonraki günlerde Haçmaz havalisindeki gönüllü kıtaat ile Biçerahov Müfrezesi arasında epey çatışma oldu. Haçmaz cephesinde kalıcı olmaya niyeti olmayan Biçerahov, 10 Ağustos 1918 günü mücadele etmeyi bıraktı ve müfrezesiyle beraber Derbent taraflarına gitti. Mıntıkeyi terk etmeden önce Haçmaz kasabasını da tamamen tahrip etti. Haçmaz'ı kurtarma operasyonuna katılan milli muharip unsurlar 11 Ağustos 1918 sabahı saat 6 sularında tahrip olmuş kasabaya direnişsiz olarak girdiler (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 36-4; Berkuk, 1934, s. 42; Rüştü, 1934, s. 156).

c. Birinci Taarruz'un İflası

3-4 Ağustos gecesi cephe komutanlığı karargâhının yerleştiği Hırdalan istinat noktasına, bir zırhlı trenle desteklenen Diktatörlük kuvvetlerinin taarruza geçtiği haberi alındı. Bu taarruza karşı önlem olarak, Hırdalan ile Bilacari arasındaki rayların sökülmesine karar verildi. Söz konusu iş için özel bir ekip görevlendirildi. Cephe Karargâhı da o aralık Kobu köyüne nakledildi (Rüştü, 1934, s. 135). 4 Ağustos gecesi ve gün boyunca Kuzey Grubu'nun sağ cenahında topçu, piyade ve makineli tüfek atışları yapıldı. Diktatörlük kuvvetleri kısmen ilerleme kaydetti, Kurtkapısı Dağı'nı ve sahil şeridindeki diğer birkaç mevzii ele geçirdi. Kurtkapısı sırtlarına çok sayıda makineli tüfek ile 4 top, Sallhane civarına 7 top konuşlandırdı ve Bayıl'ın doğusunda da 3 harp gemisini teyakkuza tuttu (ATASE, BDH, no. 5309/49, f. 28; Rüştü, 1934, s. 136-137). Güney Grubu muharip unsurlarının 4 Ağustos 1918 sabahına kadar harp sahasına ulaşamamasından dolayı Kuzey Grubu'nun taarruzu şimdilik tehir edildi. Demiryolunun onarılmasına eş zamanlı olarak ilerleyen Güney Grubu unsurları, ancak 4 Ağustos 1918 tarihinde öğle vakti Puta İstasyonu'na ulaştı. Banke kasabasında ufak bir müfreze bırakan Cevat mıntıkasındaki Ahmet Hamdi Bey Müfrezesi de Bakü cephesine nakledildi (Rüştü, 1934, s. 136). Güney Grubu strüktüründeki piyade ve topçu kıtaatı hemen Kuzey Grubu'nun emrine verildi,

³⁶⁵ Lazar Biçerahov'un telgrafı Diktatörlük önderlerini ve Taşnak liderlerini öylesine mutlu etti ki telgraf metnini Rusça ve Ermenice olarak büyük kâğıtlara tabettiler ve Bakü'de yaydılar (Süleymanov, 1999-b, s. 271-272).

süvari kıtaatı da sol cenahta mevzilenen Mürettep İkinci Süvari Alayı'na iltihak etti (Rüşti, 1934, s. 136, Süleymanov, 1999-b, s. 275).

5 Ağustos 1918 tarihine gelindiğinde Kafkas İslam Ordusu'nun bütün muharip unsurlarının savaş düzeni ve muharebe pozisyonları ana hatlarıyla şöyleydi: Onuncu Alay, On Üçüncü Alay, Zihni Bey Müfrezesi ve Sumkayıt Müfrezesi Kaymakam Osman Bey komutasındaki Kuzey Grubu'nun emrindeydi. Kaymakam Ahmet Rıza Bey komutasındaki On Üçüncü Alay'ın Dördüncü Taburu, Kırk Altıncı Taburu ve Otuzuncu Taburu Kurtkapısı Dağı'ndaki birinci hatta konuşlanmıştı. Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Taburu bu alayın yedek kuvveti idi. Aynı alayın muharebe mıntıkasında 4 kudretli top, 6 Schneider topu, 4 Rus sahra topu ve 3 Rus dağ topundan meydana gelen sağ cenah grubu topçu kıtaatı bulunmaktaydı. Kaymakam Selim Bey komutasındaki Onuncu Alay'ın Yirmi Dokuzuncu Taburu ve Altmışınca Taburu On Üçüncü Alay'ın sol cenahı ile Hırdalan arasındaki birinci hattaydı. Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu bu alayın yedek kuvveti idi. Aynı alayın muharebe mıntıkasında 8 kudretli toptan meydana gelen sol cenah grubu topçu kıtaatı bulunmaktaydı. Yirmi Beşinci Tabur, Yirmi Altıncı Tabur ve Yirmi Sekizinci Tabur ise Kuzey Grubu'nun yedek kuvvetleriydi. Binbaşı Zihni Bey Müfrezesi strüktüründeki Türk Esirleri Piyade Bölüğü, Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın Kırk İkinci Bölüğü, alaylar şeklinde organize olan Vahşi Fırka'nın süvari bölükleri, Lezgi Süvari Alayı ve Dokuzuncu Alay'ın Makineli Tüfek Bölüğü Hırdalan kuzeyi ile Masazır gölü arasında bulunmaktaydı. Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın On Dokuzuncu Bölüğü ise Kuzey Grubu'nun sağ cenahındaki sahil şeridinde konuşlandırılmıştı. İki bölükten ibaret olan Lezgi Süvari Alayı'nın bir bölüğü Maştağa havalisindeki gönüllüleri toplamakla meşguldü.³⁶⁶ Sumkayıt'taki müfrezenin emrinde Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu'ndan 1 piyade bölüğü, 1 süvari milis takımı ve 1 ağır makineli tüfek takımı bulunmaktaydı. Miralay Habip Selimov komutasındaki Güney Grubu emrindeki zırhlı tren ile Fırka İstihkâm Bölüğü Puta'da, Yirmi Altıncı Tabur'dan 1 piyade bölüğü ile 1 süvari takımı ve 2 Rus sahra topu Elet'te kıyı şeridini gözetleyip korumakla meşguldü. Otuz Sekizinci Alay'ın Üçüncü Taburu, bir bölüğü noksan olarak, Şamahı üzerinden kara

³⁶⁶ Lezgi Süvari Alayı Komutanlığı 4 Ağustos 1918 tarihine kadar Maştağa'dan 25 gönüllü toplayabildi. 4 Ağustos günü öğle vakti saat 2'de Diktatörlük tarafının gönderdiği 14 askerden meydana gelen bir keşif kolu Maştağa'ya yaklaştı. Bu havalide vukua gelen çarpışmada karşı tarafın keşif kolundan 5 asker öldü, diğer askerler firar ettiler. Süvari Alayı'ndan 1 asker şehit oldu, 1 asker yaralandı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 64-3).

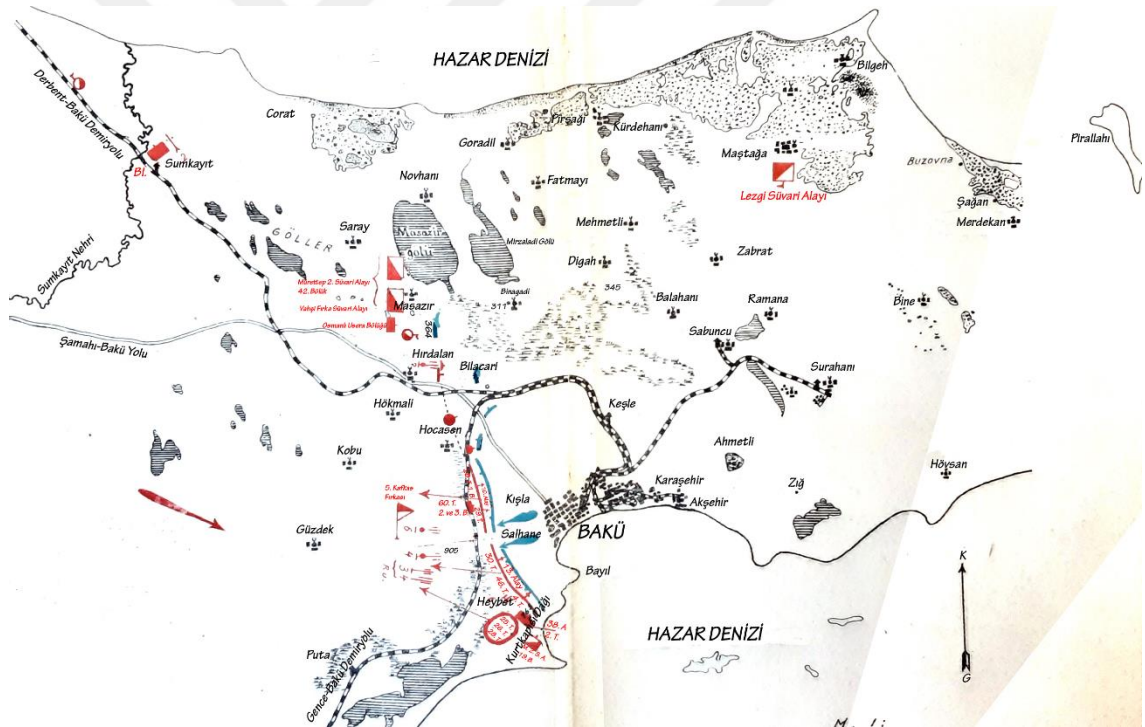
yoluyla Bakü'ye doğru ilerlemekteydi. Yirmi Yedinci Tabur'un 2 bölümü trenle Gence'den Bakü'ye nakledilmektedir (Rüştü, 1934, s. 138-139; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 578-579; Süleymanov, 1999-b, s. 276-278; Karaköse, 2012, s. 201).

Şark Cephesi Komutanlığının hazırladığı muharebe plânına göre, 5 Ağustos 1918 tarihinde saat 4'te ilk önce Kuzey Grubu'nun piyade ve süvarileri taarruza geçmeliydi. Savunma hattı yarıldığı takdirde cepheden çekilen unsurlar takip edilmeli ve gerekirse sokak çarpışmalarına girilmeliydi. Bayıl burnuna konulan sahra topu ile limandaki gemiler dövülmeliydi. Zihni Bey Müfrezesi'nin görevlendirdiği subayların Bakü'nün kuzey ve doğusundaki köylerden topladığı gönüllüler, Kuzey Grubu Komutanlığı ile koordineli olarak, cepheye sevk etmeliydi. Güney Grubu Puta İstasyonu'ndan Elet İstasyonu'na kadar olan sahil şeridini ve demiryolunu denizden yapılması muhtemel çıkarmaya karşı korumalıydı. Talep vukuunda grup emrindeki zırhlı tren de Bakü taarruzuna katılabilirdi. Şark Cephesi Karargâhı şimdilik Kobu köyündeydi. Erzak ve cephe Gence-Kürdemir-Puta Demiryolu'yla temin edilmektedir. Kobu'da konuşlanan Sıhhiye Bölüğü, hastaları ve yaralıları kabul etmeye hazır. Ağır yaralılar ve aynı kategorideki ağır hastalar sıhhiye treniyle geri hatlardaki sağlık kuruluşlarına rahatlıkla nakledilebilirdi (Rüştü, 1934, s. 137; Süleymanov, 1999-b, s. 275-276).

Bakü'deki Diktatörlük kuvvetlerinin tamamen sökülüp atılmasını amaçlayan taarruz, 5 Ağustos 1918 tarihinde sabaha doğru saat 4.25'te başladı. Cephenin karşı tarafındaki mevziler etkili topçu ve piyade ateşi altına alındı. Artan şiddet ve baskı dolayısıyla Diktatörlük unsurları kademeli olarak şehre doğru çekildi. Grubun sağ cenahındaki On Üçüncü Alay unsurları, ilerleme kaydederek, Bayıl burnundaki yükseliyi ele geçirdi. Bu cephenin karşısındaki muarız unsurlar Salhane ve mezarlığa doğru firar ettiler. Karşı taraftaki kuvvetlerin grubun sol cenahına yapmak istediği taarruz da durduruldu. Hırdalan cephesindeki bir miktar süvari ve piyadeden meydana gelen Diktatörlük kıtaatı ateş hattından çekildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 61; *ATBD*, 148, belge no. 54, s. 148; Rüştü, 1934, s. 139). Böylece cephenin sağ cenahından Kurtkapısı'na kadar uzanan birinci savunma hattı kolaylıkla aşıldı ve ikinci savunma hattına ulaşıldı (Rüştü, 1934, s. 139; Yüceer, 1996, s. 104; Süleymanov, 1999-b, s. 279; Karaköse, 2012, s. 202). Diktatörlük kuvvetleri Salyan Kışlası hizasına denk gelen Onuncu Alay cephesinin sol cenahına mukabil taarruzda bulundu. Ancak cephenin bu kısmındaki yedek bölüklerinin vaktinde aldıkları önlemler sayesinde söz konusu taarruz defedildi (Rüştü, 1934, s. 140).

Hazar Donanması tarafından Astrahana'a gidişi engellenen ve birkaç günden beri Bakü limanında mahsur kalan Halk Komiserlerinin lideri Stepan Şaumyan, limandaki Kızıl kıtaatın da savunmaya katılmasını emretti. Albay Grigori Petrov'un gemilere yüklediği bataryalardan bir topçu takımı derhal karaya konuşlandırıldı ve Kafkas İslam Ordusu'nun Kurtkapısı ve Heybet havalisindeki mevzilerini ateş altına aldı (*ASİQUBM*, 1960, no. 646, s. 603; İbrahimov, 1957, s. 528; Suny, 1990, s. 315; Süleymanov, 1999-b, s. 279; Qafarov, 2011, s. 243; Süleymanov, 2012, s. 312; Ter Minassian, 2014, s. 112). Topçu atışları her iki alayın piyadeleri ve hassaten ağır makineli tüfeklerinin bulunduğu mevzilere isabet etti. Onuncu Alay mevzilerindeki ağır makineli tüfeklerden beşi kullanılamaz hale geldi, diğerleri ise kısmen sekteye uğradı (Rüşti, 1934, s. 140; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 579; Süleymanov, 1999-b, s. 279).

Harita 8. Birinci Taarruz'un Son Gününde Cephenin Genel Durumu³⁶⁷

Saat 11 sularında Salyan Kışlası ile Salhane arasındaki mntıkadan Kuzey Grubu'na bağlı Yirmi Dokuzuncu Tabur ile On Üçüncü Alay'ın sol cenahındaki mevzilere karşı taarruz hazırlığı müşahede edildi. Topların dövdüğü bu mevzilere yoğun biçimde piyade ve

³⁶⁷ Birinci Taarruz'un son gününde muharip unsurların mevzilerini gösteren haritanın Beşinci Kafkas Fırkası Ekrânıharbiye Reisi Rüşti Türker'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Rüşti, 1934, ek no. 11 (5 Ağustos 1334, saat 11.30 Vaziyeti).

makineli tüfek ateşleri açıldı. Şiddetli taarruzla grubun unsurları sabahleyin bulundukları mevzilere atıldı. Top mermisinin azlığı ve grubun yedek kuvvetlerinin vaktinde muharebe sahasına sürülememesinden dolayı Onuncu Alay ve On Üçüncü Alay kıtaatı Kurtkapısı taraflarındaki yükseklikleri terk etti. Diktatörlük kuvvetleri Heybet-Bilacari Demiryolu'nun doğusundaki önü dik ve keskin sırtlara yerleşti. Taarruzun durdurulabilmesi için karargâhta bulunan bütün emir zabitleri, mülhaklar ve süvari efradı derhal cepheye sevk olundu. Alınan bütün bu önlemler sayesinde Diktatörlük kuvvetlerinin ilerleyişi durduruldu ve Kuzey Grubu'nun muharip unsurları ise Puta-Hırdalan şimendifer hattının batısındaki sırtlara konuşlandı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 61-1, 69-2; *ATBD*, 148, belge no. 60, s. 162; Rüştü, 1934, s. 140-141, 149).³⁶⁸ 5 Ağustos günü saat 17'de Bilacari-Hırdalan hizasındaki Diktatörlük kuvvetleri de mukabil taarruza geçti ve Hırdalan-Masazır hattındaki Zihni Bey Müfrezesi ile akşama kadar çarpıştı. Zihni Bey'in askerlerinin metanetli direnişi sayesinde bu cephede kayda değer hiçbir mevki değişikliği olmadı (Rüştü, 1934, s. 142; Süleymanov, 1999-b, s. 280).

5 Ağustos 1918 tarihindeki taarruz dâhil olmak üzere Bakü önlerinde meydana gelen muharebelerde verilen toplam personel zayıyatının genel istatistiği şöyleydi:

Tablo 23. Birinci Taarruz'da Uğranılan Personel Zayıyatı³⁶⁹

Zayıyat	Zabit	Asker	Toplam:
Şehit	9	139	148
Yaralı	19	444	463
Toplam:	28	583	611

Bakü önlerindeki ilk taarruzda toplam 43 hayvan öldü, 32 hayvan yaralandı ve 19 hayvan kayboldu. 485 mavzer, 62 Rus tüfeği, 3 ağır makineli tüfek, 4 revolver, 538 kasatura, 10 süngü, 7 nakil sandığı, 2 top cephanesinin tükenmesi ve düşmanın şiddetli müdafaası üzerine demiryolunun garbındaki sırtlara yerleşmekle iktifa olunmuş idi..." (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-10, s. 10; TTK, KO, no. 17/69, s. 10; TTK, KO, no. 17/76, v. 7; Budak, 1998, s. 77).

³⁶⁸ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili 1930'da hazırladığı raporunda Birinci Taarruz'un sonucu şöyle özetlenmiştir: "... İngilizlerin Bakü'ye tecemmüünden ve Bakü'nün tahkiminden evvel mevcut kuvvetle Bakü'yü zapt etmeye karar verilerek Ağustos'un 3. günü hareket-i taarruziye başlamış ve Ağustos'un 5. günü kuvvetlerimiz Bakü şehrinin garbındaki mezarlık ve kışlalara kadar ilelemiş ise de topçu ve piyade cephanesinin tükenmesi ve düşmanın şiddetli müdafaası üzerine demiryolunun garbındaki sırtlara yerleşmekle iktifa olunmuş idi..." (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-10, s. 10; TTK, KO, no. 17/69, s. 10; TTK, KO, no. 17/76, v. 7; Budak, 1998, s. 77).

³⁶⁹ Birinci Taarruz sırasında Kafkas İslam Ordusu'na bağlı muharip unsurların uğradığı personel zayıyatının belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 67-1; *ATBD*, 148, belge no. 61, s. 164; Rüştü, 1934, s. 143; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 580; Yüceer, 1996, s. 105; Süleymanov, 1999-b, s. 281; Bal, 2010, s. 210; Arslan, 2010, s. 105; Karaköse, 2012, s. 202; Darabadi, 2013, s. 92; Görüryılmaz, 2015, s. 278; Carçı, 2018, s. 109; Güler, 2021, s. 192.

sehpası, 1 işaret tabancası, 3 tenvir tabancası, 27 tel makası, 619 portatif çadır, 81 portatif kazma, 286 portatif kürek, 5 adi kürek, 22 portatif kazma, 1 adi kazma, 4 dörtlü mahfe, 2 üçlü mahfe, 15 ikili mahfe, 101 palaska, 3 yedek namlu ve 1 su zarfı zayi oldu. Muharebe meydanında 139 bomba, 100 makine bombası, 945 makineli ve piyade fişegi, 15.560 Rus fişegi, 75 revolver mermisi, 542 Schneider topu mermisi, 120 Rus sahra topu mermisi, 279 kudretli dağ topu mermisi ve 100 Rus Schneider topu mermisi sarf edildi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 67-1:67-1-a; *ATBD*, 148, belge no. 61, s. 164).³⁷⁰ Külliyyetli zayıat ve sarfiyatla sonuçlanan ilk taarruzdan sonra İngilizlerin muharebe sahnesine girişleri, Bakü'nün durumunu fazlaca çetrefilli hale getirdi.

3.2. İNGİLİZ VESAYETİ

Ağustos'un ilk haftasında Savaş Kabinesi'nden çıkan izne göre harekete geçen Tümgeneral Lionel Dunsterville, Bakü muharebe cephesine sınırlı sayıda İngiliz askeri sevk etti. Bağdat ile Bakü arasında doğrudan demiryolu ulaşımının olmadığı muharbe koşullarında mümkün olan tercih edildi ve Bakü'deki Ruslar ile Ermenilerin eğitilip donatılması suretiyle Almanlar ile Türklerin Hazar Denizi üzerinden Türkistan, Afganistan ve Hindistan'a sızmalarının engellenmesi planlandı. Bahsedilen strateji çerçevesinde Bakü'deki muharip unsurları koordine etmekle meşgul olan İngilizler, şehirdeki gayrimüslim ahaliden seferber edilen disiplinsiz insanları silahlandırdılar ve kısa süreli düzenli askeri eğitime tabi tuttular. Bütün bu organizasyonun muharebe cephesine yansımaları, Bakü'nün kurtuluşunu 40 gün kadar erteledi.

3.2.1. İngilizler ve Yeni Umutlar

Diktatörlük Hükümeti'nin davetine icabeten 4 Ağustos 1918'de Albay Claude Stokes komutasındaki İngiliz öncü müfrezesi Enzeli limanından Bakü limanına sevk olundu. Ardından Otuz Dokuzuncu Piyade Tugayı strüktüründeki Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaaatı, Dokuzuncu Kraliyet Warwickshire Kıtaaatı ve Dokuzuncu Worcestershire Kıtaaatı

³⁷⁰ Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserindeki Birinci Taarruz'daki zayıat ve sarfiyatla ilgili istatistik, Cephe Komutanı Mürsel Bey'in raporundaki kayıtlardan kısmen farklıdır (Karşılaştırma için bkz. ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 67-1:67-1-a; Rüştü, 1934, s. 143-144).

5-17 Ağustos 1918 tarihleri arasında kabileler halinde Bakü muharebe cephesine gönderildi. İngilizlerin muharebe sahnesine girişleri, Bakü'yü Dünya Savaşı'nın tartışmalı bir cephesi haline dönüştürmekle birlikte şehirdeki gayrimüslimlerden oluşan muharip unsurlara yeni umut kaynağı oldu.

a. Bakü'ye Çıkarma Yapan İlk İngilizler

Hemedan ile Kazvin ve Enzeli rotasında aylardan beri mekik dokuyan Tümgeneral Lionel Dunsterville, Bakü'deki yönetim değişikliğini müteakiben aldığı davete icabet ederek, 48 saat içerisinde Bakü'ye asker çıkaracağını taahhüt etti. Söz konusu taahhüde rağmen, Dunsterville'in Enzeli ve Kazvin'deki birlikleri geniş çaplı bir sevkiate henüz hazır değildi. Bu yüzden Hant kıtaatından tefrik ettiği Albay Claude Stokes'un emrindeki öncü müfrezeyi 4 Ağustos 1918 günü Bakü'ye gönderdi (Dunsterville, 2016, s. 199).³⁷¹ Görevi muharebe sahnesindeki gerçek koşulları öğrenmek olan Stokes Müfrezesi'ni karşılamaya çıkan Bakü'nün gayrimüslim ahalisi, ellerindeki çiçekleri limandan şehre çıkanlara fırlatarak, beyaz eldivenli ve kepli İngiliz askerlerini ateşin sloganlarla selamladı (Yusifzade, 1999, s. 119). Fazlaca hayallere kapılıp gemilerden oluk oluk İngiliz askerinin limana boşalmasını bekleyenler ise asker mevcudunun azlığından dolayı hayal kırıklığına uğradılar (Dunsterville, 2016, s. 199; Suny, 1990, s. 315; Qafarov, 2011, s. 244). İngiliz müfrezesindeki asker sayısı az olmasına rağmen, Diktatörlük Ordusu'nun askerlerine taze ruhu kazandırdı. Üstün moral ve motivasyonla harekete geçen şehir savunucuları, 5 Ağustos 1918'deki ilk taarruzu geri püskürttüler. Muharebe meydanında vukua gelen son olaylardan vecde gelen Albay Claude Stokes, Tümgeneral Lionel Dunsterville'e telgraf çekerek, askeri açıdan durumun tahmin ettiğinden daha umut verici olduğunu beyanla Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaatı'nın ilk kfilesinin Bakü'ye gönderilmesi için şartların olgunlaştığını bildirdi (Moberly, 1927, c. 4, s. 204). Buna ilaveten, kuzeye giden Lazar Biçerahov'a gönderdiği telgraftan henüz yanıt almadığını

³⁷¹ Bakü'ye çıkan Albay Claude Stokes komutasındaki müfrezenin mevcuduyla ilgili akademik literatürde çelişkili bilgiler mevcuttur. Tuğgeneral Frederick James Moberly'nin Irak seferiyle ilgili devasa eserinde öncü kfilenin mevcudu 44 zabıt ve asker olarak belirtilmiştir (Moberly, 1927, c. 4, s. 204). Söz konusu enformasyon, konunun araştırmacılarından Ronald Grigor Suny tarafından aynen eserine aktarılmıştır (Suny, 1990, s. 315). Kafkas cephesi üzerine araştırma yapan askeri tarihçilerden William Edward David Allen ve Paul Muratoff ise ilk kfilede 70 piyade ve birkaç subayın bulunduğunu ifade etmişlerdir (Allen & Muratoff, 1966, s. 455). Çağdaş Azerbaycan tarihçiliğinde öncü kfilenin mevcudu 150 veya 240 asker olarak zikredilmiştir (Yusifzade, 1999, s. 119; Qafarov, 2011, s. 244; Darabadi, 2013, s. 90).

beyanla Biçerahov'un iki gün içerisinde yardıma gelmesi halinde İngiliz takviye kuvvetlerinin desteğiyle şehrin savunulabileceğini ifade etti.

Takviye kuvvetinin gönderilmesi hususunda fazlaca pımpirikli davranan Dunsterville, lüzumu halinde Bakü'deki unsurlarını kolaylıkla tahliye edebilmek amacıyla yeterli sayıda geminin elde bulundurulmasına özen gösterdi. Bu doğrultuda Hazar Denizi'ndeki en hızlı nakliye araçlarından biri olan Kruger gemisine el koydu.³⁷² Albay Claude Stokes da Bakü'deki Kursk ve Abo gemilerini kontrol altına aldı.³⁷³ Nakliye güvenliğinin sağlanmasından sonra bir grup topçu subayı ve astsubay, 2 zırhlı araba, 2 makineli tüfek takımı ve 150 tüfekliden oluşan yeni bir kafiye Bakü'ye sevk olundu (Moberly, 1927, c. 4, s. 204-205; Donohoe, 2016, s. 205; Darabadi, 2013, s. 90).³⁷⁴ Bu sevkiyatın yapılmasıyla senkronize halde Bakü'deki İngiliz Kıtaatı Komutanlığı ile Diktatörlük ileri gelenleri arasında muharebe sahasındaki durumla ilgili genel bir değerlendirme toplantısı yapıldı (5 Ağustos 1918). Diktatörlük kuvvetlerinin muharebe hazırlığının zayıflığından şikâyetçi olan İngilizler, mevcut kuvvetlerle şehri savunmanın mümkün olmadığını beyan ettiler.³⁷⁵ Böyle bir değerlendirme karşısında Menşeviklerden Mihail Sadovski, vaat

³⁷² Kruger gemisiyle ilgili Lionel Dunsterville'in kayıtları şöyledir: "... Kruger iyi bir gemiydi ve hücumbotlar hariç Hazar Denizi'ndeki en hızlı gemiydi. Tayfalar, subaylar ve aşağı yukarı 300 kişiye yer vardı. Zor bir anda güverteyi de kullanarak 800 kişiyi taşıyabiliyordu..." (Dunsterville, 2016, s. 201). 10 Ağustos 1918'de karargâhını Kruger gemisine taşıyan Tümgeneral Dunsterville, gemiye Çarlık döneminin Rusya bayrağını astırdı. Yerel ihtilal komitesi bayrak meselesine itirazda bulundu. Bu nedenle bayrak başı aşağı asılarak dalgalandırıldı. Kitabında bayrak meselesiyle ilgili Dunsterville'in yorumu şöyledir: "... Rus bayrağını dalgalandırmayı sürdürmemize izin verdiler. Ama bir şartla bayrak başı aşağı çekilecekti. Bunu sevinçle kabul ettim ve Hazar Denizi'nde bundan böyle Sırbistan bayrağı altında seyretmeye başladık. Devrimciler tersine asılmış Rus bayrağının Sırbistan bayrağının aynı olduğunun farkında değillerdi..." (Dunsterville, 2016, s. 207). Bahsedilen vakadan dolayıdır ki Dunsterville'in karargâhının bulunduğu geminin Hazar Denizi'nde Sırp bayrağı altında yüzdüğü hep söylenegelmiştir (Süleymanov, 2012, s. 318; Ter Minassian, 2014, s. 109; Yusufzade, 1999, s. 120).

³⁷³ Diktatörlük Hükümeti, bahsi geçen gemilerin geri verilmesi hususunda Dunsterville katında birkaç kez girişimde bulundu. Bu girişimlerden hiçbir sonuç elde edilmedi ve Bakü macerasının sonuna kadar gemiler İngilizlerin elinde kaldı (Moberly, 1927, c. 4, s. 205; Dunsterville, 2016, s. 200; Suny, 1990, s. 316).

³⁷⁴ İngilizlerin Bakü'ye takviye kuvveti göndermelerinden cephe komutanlığının hemen haberi oldu. 5 Ağustos 1918 tarihinde akşama doğru saat 17'de muhabere hizmetinin yakaladığı gizli bir telgrafta, Reşt'ten Bakü'ye 300 kadar İngiliz askerinin nakledildiği ve bunları iskeleden almak üzere otomobiller gönderildiği bildirilmekteydi (Rüştü, 1934, s. 142). İlginç bir vaka olmakla birlikte, bahis konusu dönemde Kafkas İslam Ordusu Komutanlığında ise Enzeli'den Bakü'ye 5.000 kadar İngiliz askerinin nakledileceği hususunda genel bir kanaat mevcuttu (Erickson, 2001, s. 191).

³⁷⁵ *Daily Chronicle*'in savaş muhabiri Binbaşı Martin Henry Donohoe'in muharebe cephesindeki Ruslar ve Ermenilerle ilgili izlenimleri oldukça manidardır: "... Bu ordu kendi savaşma ahlakına sahipti ve bu onlardan ayrılmıyordu. Savaşı o kadar da ciddiye alınmayan ve insanların ne geleneksel uğraşlarına ne de işlerine ya da sosyal meşguliyetlerine müdahale etmesine asla izin verilmemesi gereken bir iş olarak hissediyorlardı. Rus ve Ermeniler "yarın döneceğim" şeklinde bir mesaj bırakırlar ve gelişigüzel bir şekilde cephe hattındaki siperlerinden çıkarlar, içerisinde bulundukları haletiruhiye ne şekilde ise ona göre ya Bakü'deki bazı siyasi toplantılara katılmak üzere ya da bazı yerel lokanta ve barlarda serinletici bir içki ve muğlak bir zevk aramaya giderlerdi..." (Donohoe, 2016, s. 171-172).

edilen büyük ordunun nerede olduğunu sordu. Dunsterville’i temsilen konuşan İngiliz subayı ise hiçbir vakit hiçbir yerde büyük kuvvetle yardım edileceğinin vaat edilmediğini bildirdi (Yusifzade, 1999, s. 119).

Çoğunluğunu Ermeniler ve Rusların oluşturdukları Diktatörlük Ordusu, aslına bakılırsa, biri diğeriyle mücadele eden 5 farklı örgütün birleşimiydi.³⁷⁶ Oldukça iyimser bir bakışa sahip olan Albay Claude Stokes ise müteferrik grupların tek bir komuta merkezinde birleştirilmesinin mümkün olacağı kanaatindeydi (Moberly, 1927, c. 4, s. 205; Suny, 1990, s. 316). En son savaşlarda uğranılan zayıat ise Diktatörlük Ordusu’nun önem arz eden diğeri bir sorunuydu. Tahminen ileri sürülen bir istatistiğe göre, son savaşlardaki zayıat, ölü ve yaralı olmak üzere, 20 zabıt ve 600 askerden ibaretti (Allen & Muratoff, 1966, s. 455).³⁷⁷ Zayıatın yerini hızlıca doldurmayı hedefleyen Diktatörlük Hükümeti, 6 Ağustos 1918’den itibaren Bakü’deki bütün milletlerden eli silah tutan insanları zorla silahlaltına almaya başladı (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 69-2; ATBD, 148, belge no. 60, s. 162).³⁷⁸

Sevk olunan İngiliz askerlerinin sayısını çok az bulan Ermeni Milli Şurası, Doktor Araratyan isimli temsilcisini Tümgeneral Lionel Dunsterville ile görüşmeye gönderdi. Söz konusu görüşmede Bakü’ye gönderilen askerlerin sayısının azlığından şikayetlenen Araratyan, daha fazla destek talebiyle takviye kuvvet gönderileceği hususunda bağlayıcı sözler almaya çalıştı. Araratyan’ın ısrarlı taleplerine yanıtlayan Dunsterville, hiçbir ciddi taahhütte bulunmadı. “Söz vermişsiniz, tutmadınız” mealinde sonraları çıkması muhtemel söylentileri şimdiden önlemek amacıyla görüşmede konuşulanlarla ilgili 7 Ağustos 1918’de bir mektup yazdı ve Bakü ahalisine açıktan duyurulması koşuluyla Doktor

³⁷⁶ İngilizlerin muharebe sahnesine girdikleri günlerde Diktatörlük Ordusu’nun muharip mevcudunun 8.000 askerden ibaret olduğu tahmin edilmektedir (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/274, s. [365-22] 84-5; Ullman, 1961, s. 310; Ellis, 1963, s. 36; Suny, 1990, s. 315). Şark Cephesi Komutanlığının aynı tarihte edindiği istihbarat raporunda ise Diktatörlük Ordusu’nun Salyan Kışlası’ndan Heybet İstasyonu’na kadar olan cephede 6.000, kışladan Bilacarı İstasyonu’na ve daha kuzeye kadar olan mıntıkada 4.000 ve Mayılov tiyatrosu çevresinde de 2.300 muharip kuvveti olduğu yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 64-10; Rüşti, 1934, s. 147). Bakü savunmasına katılanlardan 3.000 kadar piyade asker ile topçuların Bolşevik eğilimli olduğu tahmin edilmekteydi (Ellis, 1963, s. 36). Ermeni kuvvetlerin ise 5.000 disiplinsiz askerden ibaret olduğu düşünülmekteydi (Donohoe, 2016, s. 171).

³⁷⁷ Şark Cephesi Komutanlığının elde ettiği bir istihbaratta ise karşı tarafın 2.000 kadar zayıatı olduğu ve Bakü’deki hastanelerin yaralılarla dolup taşıdığı tahmin edilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 64-10; Rüşti, 1934, s. 147).

³⁷⁸ Diktatörlük Hükümeti’nin seferberliğine direnerek asker olmak istemeyen 600 kadar Bakülü Müslümanın idam edildiğiyle ilgili bilgiler günümüze ulaşmıştır (Yüceer, 1996, s. 106; Arslan, 2010, s. 105; Görüryılmaz, 2015, s. 280).

Araratyan'a verdi (Dunsterville, 2016, s. 203; Süleymanov, 1999-b, s. 295). Önceki gün yapılan görüşmede Bakü'nün savunulması ve Culfa ile Erivan'daki Ermenilerin durumuyla ilgili müzakerelerin ayrıntıları bu mektupla kayıt altına aldı. Lionel Dunsterville'nin Bakü savunmasıyla ilgili düşüncesi, Türklerin şehri ele geçirme ihtimalinin hiç olmadığı ve şehri savunmanın mümkün olduğu yönündeydi. Şehri elde tutabilmek için sadece başarılı savunma yeterli değildi, Bakü'deki muharip güçlerin taarruza geçerek karşı tarafı yenilgiye uğratması gerekliydi. Bu da muharebe gücünün büyük bir kısmını oluşturan Ermenilerin davranışlarıyla doğrudan alakalıydı. Şimdiki halde Bakü'deki muharip unsurların temel sıkıntısı organizasyon eksikliğiydi. Dunsterville de söz konusu eksikliğin giderilmesi amacıyla uzman personelin görevlendirileceğini taahhüt etmekteydi (Dunsterville, 2016, s. 203-204; Süleymanov, 1999-b, s. 296).

Lionel Dunsterville'in mesafeli duruşunun bir takım rasyonel sebepleri vardı. Dünya Savaşı'nın aynı anda birçok cephesinde savaşan İngiliz kuvvetlerinin Bakü cephesini tek başına savunması realitede mümkün değildi. Bakü ile Bağdat arasındaki mesafe çok uzaktı ve demiryolunun olmayışı ikmal hizmetlerini zorlaştırmaktaydı (Dunsterville, 2016, s. 204, 250; Kazımzade, 2016, s. 168). "Ümit verdin ama gerçekleştiremedin" mealinde sonraki tarihlerde ortaya çıkması muhtemel suçlamaları, bahsedildiği üzere, devre dışı bırakan Dunsterville'in alabileceği en önemli önlem, Bakü'deki yerel unsurları eğitip donatmaktan ibaretti (Ellis, 1963, s. 34). Tam teşekküllü savunma organizasyonu oluşturulduğu takdirde İngiliz subayları çok rahatlıkla muharip kuvvetleri sevk ve idare edebilirlerdi. Lionel Dunsterville, zikredilenleri göz önünde bulundurarak, cephe hattında konuşlanan savunma kuvvetlerine komutan olarak Kraliyet Topçu Birliği'nden Albay R. Keyworth'u de Bakü'ye gönderdi (Dunsterville, 2016, s. 199; Donohoe, 2016, s. 172).³⁷⁹

³⁷⁹ Bahse konu dönemdeki gözlemlerini ve duyumlarını sonraları hatıрата dönüştüren Manaf Süleymanov'un Albay Keyworth komutasında Bakü'ye sevk olunan kıtaatla ilgili notlarında şunlar yazılıdır: "... Köprüye onları karşılamaya mümtaz şahıslar toplanmışlardı. Büyük Britanya askerleri Taşnaklar, Sosyalist İhtilalciler ve Menşevikleri hem Türk Ordusu'ndan hem de iç düşmanlar olarak değerlendirilen Bolşeviklerden koruyacaklardı. Burjuvazi ise halaskârlarını büyük bir heves, sevinç ve sabırsızlıkla beklemekteydi. Bu münasebetle köprü özellikle süslenmiş, yola halılar döşenmiş, her tarafa bayraklar dikilmişti. Taşnaklar birçok yere İngilizce ve Ermenice olarak büyük harflerle yazılı şiarlar asmışlardı: "Ermeni milletinin büyük hamisi Büyük Britanya çok yaşa! Ermeni halkının halaskârı İngilizler var olsun!" Abo gemisi köprüye yaklaştıktan sonra Kent Alayı'nın bir bölük askeri ile Stafford Kıtaatının 200 askeri kıyıya çıktı, Kraliyet Topçu Birliği'nin birkaç hafif topu, 7 küçük yük otomobili, cephane sandıkları ve bir takım diğer askeri levazımat limana boşaltıldı. Makineli tüfekçilerin kucağında 3 tane de maymun vardı. Bakü'ye yapılan sevkiyatın toplam personel mevcudu 400 asker, 7 yük otomobili, 4 hafif dağ topu ve birkaç sandık cephane ve 3 maymundan ibaretti..." (Süleymanov, 2012, s. 313-314).

Albay Keyworth de Bakü'deki muharebe durumunu iyice tetkik ettikten sonra 7 Ağustos 1918'de Dunsterville'e telgraf çekti, yerel unsurların yeterli düzeyde organize olmadığını ve Bakü'deki muharebe pozisyonlarını koruyabilmek için Dunster Ordusu'nun tamamının gerekli olduğunu bildirdi. Bakü'de yeterli kadar ikmal malzemesi mevcut olduğu halde Diktatörlük Hükümeti istikrarsızdı ve şehirdeki Bolşeviklerle her an çatışma çıkabilirdi. Söz konusu raporu yanıtlayan Lionel Dunsterville de Bolşeviklerle mücadelede Diktatörlük Hükümeti'ne sınırsız destek verilmesi hususunda Keyworth'u tam olarak yetkilendirdi (Moberly, 1927, c. 4, s. 205-206; Suny, 1990, s. 316).

Bakü şehrini savunan Diktatörlük Ordusu'nu cesaretlendirmek amacıyla bir takım motivasyon oluşturuvcu yöntemlere başvurmak gerekli oldu. İlk önce Dunsterville'in mektubu Bakü ahalisine duyuruldu. 8 Ağustos 1918'de cephedeki durumun görüşüldüğü toplantıya katılan İngiliz İstihbarat Subayı Yüzbaşı Reginald Teague-Jones, İngiliz generalinin beyanatını bizzat okudu ve Bakü banliyölerindeki en son çarpışmalarda Diktatörlük Ordusu'nun direnişinden övgüyle bahsetti. Beraber çalışıldığı takdirde sadece şehri savunmakla kalmayıp, taarruza da geçilerek karşı tarafın şehirden uzaklaştırılacağına mümkün olduğunu vurguladı. Toplantıyı izleyen 9 Ağustos 1918 tarihinde Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtataatı'nın başlıca muharip unsurları cephe hattının sol cenahına, 100 askerden ibaret olan diğerc bir müfrezesi ise cephenin merkezine sevk olundu (Dunsterville, 2016, s. 210; Süleymanov, 1999-b, s. 299-300). Aynı tarihte 2 zırhlı araba ve Makineli Tüfek Takımının yarısı, Maştağa Müfrezesi'ne karşı yürütölen operasyona katılmak üzere, Zabrat'a gönderildi (Donohoe, 2016, s. 206). Zırhlı araçlar ve makineli tüfekler söz konusu cephedeki Ermeni askerlerini takviye unsuru olarak kullanıldı. İngiliz kıtaatının istihkâm bölüğü ile telgraf takımı ise iletişim ve ulaşım olanaklarının onarılması amacıyla cephe hattına gönderildi. Bakü'de kalan İngilizler ise yenice seferber edilen efradı eğitmekle meşgul oldular (Yusifzade, 1999, s. 119).

12 Ağustos 1918 tarihine kadar Bakü cephesinin bir bölümüne konuşlanan İngiliz kıtaatının toplam mevcudu 400 asker olarak tahmin edilmektedir.³⁸⁰ Albay Keyworth ve

³⁸⁰ Savaş Kabinesi Doğu Komitesi'nin Lord Curzon'un odasında 8 Ağustos 1918'de yapılan toplantısında ele alınan raporda, Kuzey Stafford Kıtataatından 360 asker, 2 makineli tüfek takımı, 8 zırhlı araç, 7 zabıt ve 40 diğerc rütbeli askerin Bakü'ye sevk olunduğı bildirilmektedir (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/274, s. [365-22] 84-5). Aynı komitenin 20 Ağustos 1918'deki toplantısının tutanaklarında ise 14 Ağustos 1918'de 16 makineli tüfek, birçok zırhlı araç ve çeşitli rütbelerden 375 İngiliz askerinin Bakü'ye ulaştığı yazılıdır (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/274, s. [365-27] 102-4).

Albay Claude Stokes'un raporlarında şehirdeki yerli kıtaatın güvenilemez olduğuna vurgu yapılarak, takviye kuvvetinin gerekli olduğu bildirilmektedir. Savaş Kabinesi ise Bakü Operasyonu'na ancak 2 tabur ve 1 batarya tahsis edilmesini uygun görmekteydi. Irak'taki karargâh üzerinden Lionel Dunsterville ile haberleşen İngiliz Generali Alexander Cobbe de Bakü'ye sevk olunan kuvvetin 2 piyade taburu veya 3 piyade taburu ve uçaklarla sınırlı tutulmasını tavsiye etmekteydi. Tahliyesi zor olduğundan topçuların gönderilmesini tasvip etmemekteydi. Buna ek olarak, Lionel Dunsterville'in de sonraki katile ile Bakü'ye gitmesini ve şehrin savunulmasını bizzat koordine etmesini emretmekteydi (Moberly, 1927, c. 4, s. 210-211).

b. Dunsterville'in Bakü'ye Geçişi

Bakü'deki İngiliz kuvvetlerinin komutanı Albay Keyworth'tan Tümgeneral Lionel Dunsterville'e 15 Ağustos 1918'de hususi bir mektup ulaştı. Muharebe cephesinin panoramik durumunun özetlendiği bu mektupta, en uçtaki sağ ve sol cenahları müstesna olmak üzere savunma hattının büyük bir kısmının sarp kayalıktan geçtiği ve çok kötü olan siperlerin ateş açmaya müsait olmadığı bildirilmektedir. Toplam uzunluğu 21.000 yarda (19.202 metre) olan cephe hattında her iki tarafın mevzileri arasındaki mesafe 2.000 ila 3.000 yarda (1.828 metre ila 2.743 metre) arasında değişmekteydi. Savunma hattı şehre çok yakın olduğundan cephenin karşı tarafında konuşlanan kuvvetler limanı ve gemileri rahatlıkla bombalayabiliydiler. Bakü'nün güvenliğini temin etmenin gerekli olduğunu düşünen Keyworth'un önerisi, saldırıya geçerek batıdaki mevzileri ele geçirmek ve cephe hattını 15.000-20.000 yarda (13.716-18.288 metre) kadar batıya doğru itmekten ibaretti (Dunsterville, 2016, s. 210-211; Moberly, 1927, c. 4, s. 215).

Muharebe cephesinin gerçek durumunu bütün boyutlarıyla gözler önüne seren Keyworth'un raporu, Tümgeneral Lionel Dunsterville'in Bakü'ye geçişini hızlandırdı. 16 Ağustos günü Kruger gemisiyle Enzeli'den yola çıktı ve 18 saat yolculuktan sonra 17 Ağustos günü öğleden sonra Bakü limanına ulaştı.³⁸¹ Günün öğleden sonraki kısmında

³⁸¹ Dunster Ordusu'nun Bakü'ye ulaşması haberini Londra'daki kaynaklarından öğrenen Milli Ajans'ın 17 Ağustos 1918'de Rotterdam'dan gönderdiği telgrafname, İstanbul'da Türkçe olarak neşredilen gazetelerin 17-18 Ağustos 1918'deki sayılarına şöyle yansdı: "Bir İngiliz fırkası Bağdat'tan Bahr-ı Hazar sahiline ve oradan da Bakü'ye gönderilmiştir. Bu firkanın vazifesi şehri müdafaa etmektir." (*Sabah*, 10328, s. 1; *Tanin*, 3479, s. 2; *Tercüman-ı Hakikat*, 13455, s. 1; *Vakit*, 298, s. 1; *Zaman*, 134, s. 1).

hastane olarak kullanılan binayı ve İngiliz subaylarının konakladığı yerleri teftiş etti (Dunsterville, 2016, s. 213-214).³⁸² Sonraki iki gün boyunca Albay Duncan ve Albay Hoskyn ile birlikte savunma hattını denetlemekle meşgul oldu. Heybet'in 1 mil batısında denize doğru kayalıklar üzerindeki mevzilerin konumunu gayet müstahkem buldu. Ateş alanı açıktı ve geri hatlar koruma altındaydı. Bu cephedeki Yedinci Kuzey Staffordshire Kıttaatı'nın tahkimatı da oldukça başarılıydı ve siperler derin kazılmıştı. Bunların sağında tahkimatla meşgul olan Ermeni taburu bulunmaktaydı. Mevziler denizden 7 mil kadar kuzeye doğru uzandıktan sonra hafiften batıya doğru kıvrılarak, Bilacari kavşağının 1 mil kadar batısında demiryoluyla kesişmekteydi. Demiryolu mıntıkasından Yanardağ'a kadar uzanan savunma hattı, Binagadi tepesinin 2 mil daha doğusuna kıvrılmaktaydı. Bundan sonrası Biçerahov Müfrezesi'nin boşalttığı mevziler olup, savunma hattının belki de en zayıf noktasıydı. Tuz gölünü geçerek doğrudan yarımada'nın kuzeyindeki Hazar kıyılarına ulaşması gereken savunma hattı söz konusu mevkideki köyler boyunca 19 mil kadar kuzeydoğuya doğru uzanmaktaydı (Dunsterville, 2016, s. 215; Moberly, 1927, c. 4, s. 216; Allen & Muratoff, 1966, s. 457).

Bakü cephesindeki yerel unsurların güvenilmez olduğunu düşünen Lionel Dunsterville, İngiliz askerlerini cephe hattına dengeli biçimde konuşlandırmayı tercih etti. Savunmanın sol cenahını Yedinci Kuzey Staffordshire Kıttaatı'na bıraktı, denizden 3,5 mil uzaklıktaki Kurtkapısı mevkiine bir müfreze, cephenin en zayıf yeri olan Yanardağ havalisine diğer bir müfreze konuşlandırdı. Demiryolu hizasında konuşlanan yerel müfrezelere İngiliz askerleriyle koordineli çalışma görevi tevdi edildi. Muharebe meydanına tam vaktinde yetişen Dokuzuncu Kraliyet Warwickshire Kıttaatı ve Dokuzuncu Worcestershire Kıttaatı cephe hattındaki direnişi güçlendirdi (Dunsterville, 2016, s. 2016; Allen & Muratoff, 1966, s. 457). Bu muharebe düzeninde savaşın sonuna kadar kayda değer bir değişiklik olmadı. Sahadaki kuvvetlerin komutası Albay Keyworth'e, piyade tugayının komutası ise Albay Faviell'a bırakıldı (Dunsterville, 2016, s. 216).

Bakü muharebe cephesindeki İngiliz kıtaatındaki asker mevcuduyla ilgili biri diğerini çelişen istatistikler mevcuttur. Lionel Dunsterville'in kendi notlarında muharip

³⁸² Bakü'deki Avrupa oteli, İngiliz kuvvetlerinin karargâhı olarak tercih edildi (Dunsterville, 2016, s. 214; Rawlinson, 2016, s. 108). Metropol oteli ise İngiliz subaylarının ikametgâhı oldu (Dunsterville, 2016, s. 214).

mevcudun 900 civarında olduğu yazılıdır (Dunsterville, 2016, s. 216, 268).³⁸³ Generalin aynı eserinde 14 Eylül 1918'de Bakü şehrinin tahliye edilmesi sırasında Kruger gemisindeki 1.300 personelden 900 kadarının ateş hattında, 400 kadarının ise çeşitli şehir görevleri, muhafızlık ve ikmal işlerinde kullanıldığı bilgisi kayıtlıdır (Dunsterville, 2016, s. 400). Dunster Ordusu'nun Özel Hizmet Subayı Binbaşı Martin Henry Donohoe'un anılarında Bakü'ye sevk edilen kuvvetin toplam personel mevcudunun 2.000 askerden ibaret olduğu belirtilir (Donohoe, 2016, s. 171).³⁸⁴ İngilizlerin sahneye girmesinden sonra Şark Cephesi Komutanlığının eline geçen istihbarat bilgilerinde ise 1.500 kadar İngiliz askerinin Bakü'ye çıkarma yaptığı tespit edilmiştir (ATASE, BDH, no. 5379/27, f. 22; ATBD, 148, belge no. 81, s. 217; Rüştü, 1934, s. 156; Berkuk, 1934, s. 38; Süleyman İzzet, 1936, s. 20).³⁸⁵ Tuğgeneral Frederick James Moberly'nin resmi arşiv belgelerine dayalı olarak Irak harekâtıyla ilgili yazdığı devasa eserinde ise 1 Eylül 1918'e değin İngilizlerin Bakü muharebe cephesinde 37 subay ve 1.048 askeri (toplam 1.085) bulunduğu yazılıdır (Moberly, 1927, c. 4, s. 228-dipnot kısmı). Bu bilgiden hareketle ifade edilen tarihte İngilizlerin muharebe cephesindeki bütün unsurlarının personel durumunu gösteren tablanonun ayrıntıları şöyleydi:

³⁸³ İstanbul'da Türkçe olarak neşredilen gazetelerin 18-19 Ağustos 1918 tarihlerindeki sayılarında, Milli Ajans'ın 17 Ağustos 1918'de Viyana'dan gönderdiği telgrafnameye dayalı olarak, İngilizlerin Bakü'ye 900 asker çıkardıkları haber verilmekteydi (*Atı*, 228, s. 1; *İkdam*, 7731, s. 1; *Sabah*, 10329, s. 1; *Tanin*, 3480, s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, 13456, s. 4; *Vakit*, 299, s. 1). Diktatörlük Hükümeti'nin 4 Eylül 1918'de Tümgeneral Lionel Dunsterville'e gönderdiği ultimatoma benzer mektupta, 3 Eylül'e kadar geçen bir ay boyunca Bakü'ye 6 top ve bir takım teknik araç gerece sahip 1.000'den biraz fazla İngiliz askeri sevk edildiği bildirilmekteydi (Dunsterville, 1934, s. 257). Bakü Bolşeviklerinin önderlerinden Anastas Mikoyan'ın 1923'te yayımlanan bir makalesinde, Bakü'ye çıkarma yapan İngilizlerin toplam mevcudunun 1.000 kadar askerden ibaret olduğu yazılıydı (*ASİQUBM*, 1960, no. 624, s. 581). Sonraki tarihlerde yayımlanan araştırma eserlerinde ise müteferrik rakamlar telaffuz edilmiştir. Söz misali, alanın batılı araştırmacılarından Richard Henry Ullman İngiliz kuvvetinin 900 asker, Winfried Baumgart 1.000 askerden bir kadar fazla olduğunu ifade etmişlerdir (Ullman, 1961, s. 310; Baumgart, 1966, s. 200). Sovyet dönemi Azerbaycan tarihinin araştırmacılarından Yakov Rathauzer 800-1.000 asker, Zülfali İbrahimov 900-1.000 asker, Aleksandr Rayevski 1.000 asker olduğu tahmininde bulunmuşlardır (Rayevski, 1927-a, s. 16; Rathauzer, 1929-a, s. 19; İbrahimov, 1957, s. 526).

³⁸⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoylu'nun İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'ye 23 Ağustos 1918'de gönderdiği mektubunda, İngilizlerin tüm teknik donanımlarıyla beraber 2.000'den fazla askerle Bakü'ye çıkarma yaptıkları bildirilmekteydi (İmanov, 2003, s. 112). Buna benzer şekilde, Müsavat Fırkası'nın 30 Ağustos 1918'de Şark Cephesi Komutanlığına ilettiği diğer bir mektupta, "2.000 kadar İngiliz askeri ve 12 topun geldiği ve daha Hemedan ve Kazvin'den külliyetli miktarda İngilizlerin geleceğinin rivayet edildiği" yazılıydı (TTK, KO, no. 8/75, v. 2; Rüştü, 1934, s. 173).

³⁸⁵ Bahsi geçen istihbarat bilgileri, sonraki tarihlerde Türkçe kaleme alınan eserlere kaynaklık teşkil etmiştir (Yüceer, 1996, s. 109, 111; Sürmeli, 2001, s. 263-264; Güler, 2021, s. 195).

Tablo 24. Otuz Dokuzuncu Piyade Tugayı'nın Personel Mevcudu³⁸⁶

Kıtaat	Zabit	Asker
Tugay Karargâhı	4	84
Dokuzuncu Kraliyet Warwickshire Kıtaatı	16	437
Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaatı	13	425
Dokuzuncu Worcestershire Kıtaatı	4	102
Toplam:	37	1.048
Genel Toplam:	1.085	

Toplam mevcudu her ne kadar olursa olsun, İngiliz Komutanlığının Bakü savunmasında çok daha fazla disiplinli askere ihtiyacı vardı. Bu realitenin farkında olan Lionel Dunsterville, İngilizler için ne yapabileceği hususunda Lazar Biçerahov ile görüşme yapmak üzere 20 Ağustos 1917'de Derbent'e doğru yola aldı. Ancak bu görüşme hiçbir vakit yapılmadı. Derbent'in 4 mil uzaklığında mürettebatı Bolşevik eğilimli olan Usbeg gemisi Dunsterville'i taşıyan geminin yolunu kesti. Bu yüzden riske girilmedi ve Derbent seferinden eli boş olarak geri dönüldü (Dunsterville, 2016, s. 233; Yusifzade, 1999, s. 120).³⁸⁷ Bu yüzden Dunsterville de Bakü savunmasını emrindeki az sayıda disiplinli İngiliz askeri ile çoğunlukla başıbozuk olan Rus ve Ermeni askerleriyle teşkil etmek zorunda kaldı.³⁸⁸

3.2.2. İngiliz Destekli İlk Muharebeler

Bakü muharebe sahnesine girdikten sonra bütün cephelerdeki durumu iyice tetkik eden İngilizler, ilk önce Diktatörlük Ordusu askerlerini eğitmekle meşgul oldular. Buna ek olarak, savunma hatlarında noksanlı olarak gördükleri yerlerin tahkim edilmesine ihtimam gösterdiler. Bakü müdafilerinin tahkimatının engellenmesi amacıyla Kuzey Grubu ile Güney Grubu'nun muharebe mıntıkalarında müteakip 15 gün boyunca bazen

³⁸⁶ Zikredilen istatistiğin oluşturulmasından önce 26 Ağustos 1918'deki Yanardağ muharebesinde İngilizlerin 3 zabiti ve 46 askeri ölmüş veya kaybolmuş, 2 zabiti ve 31 askeri yaralanmıştı (Moberly, 1927, c. 4, s. 228-dipnot kısmı). 31 Ağustos 1918'deki Binagadi muharebesinde İngilizlerin toplam zayıyatı 44 askerden ibaretti (Moberly, 1927, c. 4, s. 227-228). Sonraki gün vukua gelen çarpışmalarda ise İngilizlerden 4 zabiti ve 67 asker kayıptı (Moberly, 1927, c. 4, s. 229).

³⁸⁷ Bahsedilen tarihte Derbent'te bulunan Lazar Biçerahov, Lionel Dunsterville'e haber göndererek, Dağıstan Müslümanlarının Bakü'nün 80 mil kuzeybatısındaki Kızılburun'u ele geçirdiklerini beyan etti ve Petrovsk'u ele geçirdikten sonra Kuzey Kafkasya'dan alacağı takviye kuvvetleriyle Bakü'ye yardım etmek niyetinde olduğunu bildirdi (TNA, CAB, no. 23/7/24, s. 2; TNA, CAB, no. 23/42/4, s. 2).

³⁸⁸ Güney Kafkasya tarihinin araştırmacılarından Firuz Kazımzade, Bakü savunmasına katılan birisinden İngiliz askerlerinin sayısının çok gösterilmesi için çeşitli manevralar yapıldığıyla ilgili teyidi bir hayli zor bir duyumu kendi eserine aktarmıştır. Söz konusu duyumun özeti kısaca şundan ibarettir ki karanlık çöktükten sonra birliklerini her gece gemilere bindiren İngilizler, takviye geliyormuş izlenimi uyandırmak için birliklerini ertesi sabah gemilerden indirmek teymiş (Kazımzade, 2016, s. 169).

mevki çarpışmaları meydana geldi, genelde ise karşılıklı olarak topçu atışları ve makineli tüfek ateşleri teati edildi.

a. Lenkeran Vukuatı

Aras Nehri'nin Kura Nehri'ne kavuştuğu yerin güneyi ile Hazar Denizi'nin güneybatısında kalan coğrafi alan, çağdaş Azerbaycan'ın güney bölgesi olarak kabul edilir. Bu bölgenin en önemli yerleşim alanı olan Lenkeran ilçesi ile Muğan ovasında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus yerleşimciler iskan edildi. Rus ihtilallerini izleyen dönemde hızlıca örgütlenen bu yerleşimciler, askerlik deneyimi olan gençleri silahaltına aldılar ve 5.000 kadar askeri kuvvet oluşturma potansiyeline ulaştılar (Dunsterville, 2016, s. 209).³⁸⁹ Bundan sonra bir Rus subayını temsilci olarak Tümgeneral Lionel Dunsterville'e gönderdiler ve İngilizlerle işbirliğine hazır olduklarını beyan ettiler. İlk talepleri ise birliklerini eğitecek eğitmen kadrosunun görevlendirilmesi oldu (Dunsterville, 2016, s. 209; Süleymanov, 1999-b, s. 296; Görüryılmaz, 2015, s. 289). Yerleşimcilerin talebini olumlu yanıtlayan Dunsterville, birkaç süvari ve çavuştan ibaret olan İngiliz eğitmen heyetini Lenkeran'a gönderdi. Heyette Yüzbaşı Stepanov ve Yüzbaşı Gurland gibi kıdemli zabıtlar de istihdam edildi (Dunsterville, 2016, s. 209-210; Süleymanov, 1999-b, s. 297).³⁹⁰

Salyan mıntıkasındaki Banke kasabasının güvenliğinden sorumlu olan küçük müfrezenin komutanı Binbaşı Nazım Ramazanov, Lenkeran ve Muğan havalisinde meydana gelen yeni gelişmeleri hemen üstlerine ilettiler ve 3-4 bin kadar piyade, 6 top, birkaç makineli tüfek ve 1 zırhlı otomobilden meydana gelen kuvvetin Bilesuvar'ın güneydoğusundaki Tekle köyüne doğru ilerlediğini bildirdi (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 26, 28-1; Rüştü, 1934, s. 153; *ATBD*, 148, belge no. 68, s. 183). Bu kuvvetin hedefindeki bölgeyi 1 bölük, 2 makineli tüfek ve 1 toptan ibaret küçük bir müfreze savunmaktaydı. Güneyden olan taarruzun önlenmesini isteyen Ramazanov ise Puta'dan Yirmi Yedinci Tabur'un 2 bölümü

³⁸⁹ Savaş Kabinesi Doğu Komitesi'nin 20 Ağustos 1918'de Lord Curzon'un odasında yapılan toplantısında ele alınan bir telgrafta, Muğan ovasındaki Rus yerleşimcilerin 4.500 silahlı personel temin ettikleri ve Dunsterville'in kanaatince bunlardan 3.000 iyi savaşçı çıkarılabileceği yazılıydı (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/274, s. [365-26] 98-2).

³⁹⁰ Yüzbaşı Stepanov, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk senelerinden itibaren İngilizlere hizmet eden bir topçu subayı idi. Yüzbaşı Gurland ise levazım konusunda uzman bir subaydı (Dunsterville, 2016, s. 209-210).

ile makineli tüfek takımı ve Gence'den de 1 piyade bölüğünün sevk edilmesini talep etti (Rüşti, 1934, s. 153; Süleymanov, 1999-b, s. 297).

Bakü cephesinin gerilerinin güvenliğini ziyadesiyle önemseyen Ordu Komutanlığı, Karakilise'den yenice sevk olunan Yüz Yedinci Alay'ın Şark Cephesi Komutanlığı emrinde Salyan mıntıkasında ve sahil şeridinde konuşlandırılmasını uygun gördü. Bu hususu açıklığa kavuşturan 13 Ağustos 1918 tarihli emirnamede Yüz Yedinci Alay'ın Birinci Taburu'nun Salyan'daki Beşinci Kafkas Fırkası'na ait kıtaatın mevziine konuşlandırılması ve mevzubahis kıtaatın Bakü cephesine alınması, İkinci Taburu'nun Elet-Putı hizasına konuşlandırılması ve Üçüncü Taburu'nun da Salyan'a sevkine lüzum olmazsa Şark Cephesi'nin yedek kuvveti olarak Güzdek köyüne gönderilmesi emredildi. Binbaşı Nazım Ramazanov ise Müslüman ahaliyi organize ederek Lenkeran operasyonuna hazırlamak üzere Lenkeran'ın batısındaki dağlara gönderilmeliydi (Rüşti, 1934, s. 153-154; Süleymanov, 1999-b, s. 298). Ancak Ramazanov'un izam olunması hususunda Şark Cephesi Komutanlığı ile Ordu Komutanlığı arasında fikir ayrılığı tezahür etti. Azerbaycan'ın cevval subaylarından olan Ramazanov, Şark Cephesi Komutanlığına göre, Salyan ve Banke mıntıklarında uzun süreden beri bulunması hasebiyle yeni teşekkül edecek olan müfrezeyi bırakarak Lenkeran'ın batısındaki dağlara gitmesi maksada muvafık değildi. Ramazanov'un konumunu ilgilendiren bu husus, az önce ifade edilen gerekçeleriyle birlikte, Ordu Komutanlığına sunuldu. Ordu Komutanlığından gelen yazıda makamında kalması tensip buyrulmakla birlikte bilgi toplaması ve ahaliyi Lenkeran'daki yerleşimcilere karşı cem etmesi amacıyla güneye gönderilmesinin gerekli olduğu bildirildi (Rüşti, 1934, s. 154; Süleymanov, 1999-b, s. 298).

Eylül'ün ilk haftasında Lenkeran taraflarındaki gelişmeler özellikle kritik önem arz etti. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına ulaşan istihbarat bilgilerine göre Lenkeran'daki 300 İngiliz askerinin organizatörlüğünde Ermeni ve Rusların katılımıyla 10-15 bin civarında askerden ibaret bir kuvvet oluşturulmuş haldeydi (ATASE, BDH, no. 3193/81, f. 28; ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-25, 67-32; Rüşti, 1934, s. 181). O havalideki Müslüman ve Hristiyan köylerindeki nakliye araçlarını toplayan bu kuvvetin 5-10 gün sonra taarruza geçmesi kuvvetle muhtemeldi (Rüşti, 1934, s. 181). Ordu Komutanlığı, sözü edilen tehlikeye karşı önlem olarak, müfrezedeki süvari bölükleriyle Kura Nehri'nin ağzı, Karaağaç körfezi ve Yeni Tekle mıntıkasında keşif yapılmasını ve mıntıkanın devamlı gözetim altında tutulmasını emretti. Önceden Lenkeran'dan hareketle Yeni Tekle ve

Bilesuvar mıntıkasına geçtiği haber alınan kuvvetin mahiyeti de keşif ve tayin edilmeli, harekâtı da yakından takip edilmeliydi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-24). Bu türden önlemlere ek olarak, söz konusu mıntıkanın güvenliğini sağlayan Salyan Müfrezesi'nin güçlendirilmesi gerektiğini düşünen Şark Cephesi Komutanlığı, trenle Hacıkabul taraflarına 2 Krupp dağ topu gönderilmesini emretti (Rüştü, 1934, s. 181). Bahsedilen kuvvetlerin Zengezur taraflarındaki Ermeni eşkıyasıyla birleşmesi de muhtemeldi. Bu yüzden Karabağ Mıntıkası Komutanlığına telgraf çeken Ordu Komutanlığı, Aras Nehri boyunda karakollar ikame olunmasını, köprü ve geçit mahallerinin muhafaza altına alınmasını emretti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-32; ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-3). Salyan-Lenkeran eksenindeki en önemli vukuat Eylül'ün ilk hafta sonuna denk geldi ve 15 kişilik bir keşif kolu Salyan'ın 35 kilometre güneyinde bulunan Kocakent civarındaki telefon merkezindeki milis muhafızlarına taarruz etti ve telefon merkezini zapt etti. Buna karşı önlem olarak, civar köylerdeki milis kuvvetleri Kocakent taraflarına sevk edildi ve telefon merkezini zapt eden keşif kolu da ahalinin yardımıyla bertaraf edildi (Rüştü, 1934, s. 189).

b. Artçı Çarpışmalar

Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurlarının 5 Ağustos 1918'deki geri çekilmeden sonra bir süre boyunca savunma pozisyonunda kalması icap etti. Böylesine bir bekleyişin makul gerekçeleri vardı. Asker yorgun, kayıplar çok, moraller bozuktu. Zabit ile asker sayısının az olması ve cephane yetersizliği olumsuz sonuçlar doğurabilirdi.³⁹¹ Bundan daha önemlisi, Diktatörlük Ordusu'nun karşı taarruza kalkışması muhtemeldi. Beklendiği üzere, 6 Ağustos 1918 tarihinde Kuzey Grubu'nun sol cenahı şimendifer hattı boyunca

³⁹¹ Birinci Bakü Taarruzu döneminde Hacıkabul ile Elet arasında menzil teşkilatı kurmakla meşgul olan Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey, taarruzun başarısız olması üzerine, harekât bölgesine gitti ve Kobu'daki Şark Cephesi Karargâhı'nda kurmay subaylarla görüştü. Buradaki izlenimlerini rapora dönüştürerek 6 Ağustos 1918'de Nuri Paşa'ya iletti. Söz konusu raporunda, Beşinci Kafkas Fırkası'nın tüfek mevcudunun yarısının zayı olduğu ve bu yüzden On Beşinci Piyade Fırkası'nın Batum-Tiflis yoluyla getirilmesinin gerekli olduğunu bildirdi (Rüştü, 1934, s. 145-146; Yüceer, 1996, s. 106; Karaköse, 2012, s. 205). Bu realiteden hareketle 8 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına telgraf çeken Nuri Paşa, 5.000 taze muharip kuvvet, 2 sahra bataryası, 4 ağır batarya, 1 telgraf bölüğü, 1 tayyare müfrezesi ve çokça cephane talep etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-9; ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 69-2; ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 4; ATBD, 148, belge no. 60, s. 162; Rüştü, 1934, s. 149). Nuri Paşa'nın bu minval üzere talepleri zamanla çoğaldı ve bir süre sonra Otuz Altıncı Kafkas Fırkası'ndan tefrik edilen 1.200 personel mevcutlu Yüz Yedinci Alay ile Topçu Takımı 8-13 Ağustos 1918 tarih aralığında Azerbaycan'a sevk olundu (Rüştü, 1934, 2. 153-154; Süleymanov, 1999-b, s. 293).

Diktatörlük topçularının yoğun ateşi altına alındı. Bundan sonra 300-400 kadar piyade askeri taarruza geçti. Ancak ilerleme kaydedemedi, cephenin bu kısmındaki piyade ve makineli tüfek ateşiyle geri püskürtüldü. Kültepe ile kuzeybatısına doğru ilerleyen Diktatörlük Müfrezesi de ricat etmek zorunda kaldı. Diktatörlük kuvvetlerinin sadece bir kısmı Altmışıncı Tabur'un sol cenahına taarruz etmeyi sürdürdü (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 64-6). Bu cephedeki ön ve arkasına birer vagon takılan bir zırhlı tren, Bilacari'den Hırdalan'a doğru ateş ederek, yaklaştı. Önceden alınan tertip doğrultusunda demiryolunun bu kısmındaki raylar sökülerek karşı tarafa belli olmayacak şekilde atıl bırakılmıştı. Diktatörlük treni de aynı yere ulaşınca öndeki vagon devrildi. Vagonu kaçırmak amacıyla olay mahalline ulaşan zırhlı lokomotif ile efradın teşebbüsleri Hırdalan istinat noktasındaki askerler ve topçuların ateşleriyle engellendi (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 64-6; Rüştü, 1934, s. 145). Vagon ile içindeki 7,5 santimetrelik 1 top, 3 makineli tüfek, 1 doldurma aleti, 2 edevat ve 1 yedek sandık ile 7 sandık Rus makineli tüfek mermisi ganimet olarak ele geçirildi. 6 Ağustos günü vukua gelen çarpışmalarda Altmışıncı Tabur'dan 1 zabıt ile 2 asker şehit oldu ve 6 asker yaralandı (Rüştü, 1934, s. 145; Süleymanov, 1999-b, s. 303).

6-7 Ağustos gecesi Onuncu Alay'a bağlı Yirmi Sekizinci Tabur cephesinde hafif piyade tüfeklerinden ateş açıldı. 7 Ağustos günü Kuzey Grubu strüktüründeki süvarilerin çabaları neticesinde Masazır köyü kurtarıldı. Yaklaşık 100 askerden meydana gelen Diktatörlük Müfrezesi köyü geri almak için Masazır'ın güneyindeki sırtlardan taarruza kalkıştı. Ancak yenilgiye uğradı ve Yanardağ'ın batısındaki sırtlara çekildi. Geceleyin Puta'dan Elet'e yaralı taşıyan sıhhiye trenine bir Diktatörlük zırhlısı ateş açtı ve 13 asker şehit oldu. Elet'ten Hacıkabul'a giden treni ise aynı gün içerisinde bir Diktatörlük uçağı bombaladı ve 7 asker şehit oldu (Rüştü, 1934, s. 146; Süleymanov, 1999-b, s. 303). Gün boyunca belli aralıklarla yapılan topçu atışları neticesinde Kafkas İslam Ordusu'nun 1 zabiti ile 1 askeri ve uçak bombardımanı nedeniyle istihkâm bölüğü komutanı yaralandı (Rüştü, 1934, s. 147). Diktatörlük uçakları ve harp gemileri Elet ile Puta istasyonlarını ve istasyonlar arasındaki demiryolunu devamlı olarak havadan ve denizden bombaladığından ek önlemler almak icap etti. Bu çerçevede Puta'ya 1 top ile Yirmi Beşinci Tabur'dan bir piyade takımı, Elet'e Gence'den gönderilen hücum bölüğü ile 4 ağır makineli tüfekli bölüğü konuşlandırıldı. Sahil şeridini gözetleyen bütün kuvvetler Güney Grubu'nun emrine verildi (Rüştü, 1934, s. 146-147).

7-8 Ağustos gecesi piyade ve makineli tüfek ateşleri teati edildi, Diktatörlük topçuları birkaç top atışı yaptılar. 8 Ağustos günü Hazar Denizi'ndeki harp gemileri Elet-Puta şimendifer hattını ve Elet İstasyonu'nu bombardıman etti. Güney Grubu'nun Elet ve Puta'da konuşlandığı topçular mukabelede bulundular. Topların menzilleri kısa olduğundan onların bu atışları etkili olmadı. Elet üzerinde uçan bir Diktatörlük uçağı piyade tüfeğı ve makineli tüfek ateşleriyle düşürüldü, pilot ve rasıt (gözlemci) yaralı olarak ele geçirildi, uçak ise harap oldu.³⁹² Ordu Komutanlığından gönderilen emirde Diktatörlük Ordusu'nun gemileri ve uçaklarının saldırılarından korunabilmek için Hacıkabul'dan Puta'ya giden trenlerin gündüzleri değil de geceleri yolculuk yapması, uçaklara karşı Elet'te bulunan ağır makineli tüfek bölüğünün ateş gücünden istifade edilmesi ve seyyar trenlerde uçaksavar sehpalı makineli tüfek bulundurulması tavsiye edildi. Kuzey Grubu Karargâhı ve kıtaatın ağırlıkları Kobu köyünde bırakıldı, Şark Cephesi Karargâhı ve Sıhhiye Bölüğü Güzdek köyüne taşındı (Rüştü, 1934, s. 148). Lezgi ve Çeçen kökenli 7 zabıt ve 234 askerden ibaret olan bir Kuzey Kafkasya Müfrezesi, Şark Cephesi Komutanlığının emrine girmek üzere, Gence'den trenle Kürdemir'e, oradan da Şamahı üzerinden kara yoluyla cephe hattına sevk edildi (Rüştü, 1934, s. 150).

8-9 Ağustos gecesi tüm cephelerde sükûnetle geçti. 9 Ağustos günü Diktatörlük Ordusu'nun uçakları keşif yaptı, ağır makineli tüfekleri ve topçuları fark ettikleri bir askere bile ateş açtılar (Rüştü, 1934, s. 150). 9-10 Ağustos gecesi de sükûnetle geçti. 10 Ağustos günü 150-200 kadar piyadeden oluşan Diktatörlük Müfrezesi, Maştağa'daki Lezgi Süvari Alayı'na taarruz etti. Alayın aldığı önlemler sayesinde taarruz defedildi. Güney cephesinde ise yelkenli bir gemi ile 40-50 piyadeden ibaret olan ufak bir Diktatörlük Müfrezesi Puta İstasyonu'nun doğusundaki iskeleye çıkarma yaptı. Bahse konu mevkiideki zırhlı trenin ateşleri ve Yirmi Beşinci Tabur'dan sevk edilen bir bölüğün aldığı önlemler sayesinde bu taarruz da bertaraf edildi (TTK, KO, no. 6/93, v. 1; Rüştü, 1934, s. 151; *ATBD*, 148, belge no. 65, s. 175). Maştağa'daki süvarinin piyade ve makineli tüfekle takviyesi lüzumu görüldüğünden oradaki Lezgi Süvari Alayı'ndan 1 bölük Hırdalan'a alındı ve onun yerine 1 piyade bölüğü ile 1 makineli tüfek takımı sevk olundu (Rüştü, 1934, s. 151; Süleymanov, 1999-b, s. 304).

³⁹² Ordu Komutanı'nın 23 Ağustos 1918 tarihli 10 numaralı emriyle Elet'te Diktatörlük uçağını düşüren Hücüm Bölüğü ile Makineli Tüfek Bölüğü subayları ve askerlerine 100 lira mükâfat verildi (ATASE, BDH, no. 3834/18, f. 1-21; ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 71-12; Rüştü, 1934, s. 165).

10-11 Ağustos gecesi boyunca belli aralıklarla piyade tüfeklerinden atışlar yapıldı. Maştağa'daki çatışmalar 11 Ağustos günü de devam etti. Yarımada'nın kuzey kıyılarına harp gemilerinin yanaşmasından dolayı önlem alınması gerekli oldu ve Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Taburu ile 1 Schneider topu kuzeydeki kıyı şeridine sevk olundu (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 23-1; Rüştü, 1934, s. 152). 11-12 Ağustos gecesi Diktatörlük cephesinden belli aralıklarla makineli tüfek atışları yapıldı. Buna mukabele olarak, cephenin sağ cenahındaki topçular 5-6 mermi attılar. Gündüzün On Üçüncü Alay cephesine de birkaç mermi atıldı. Bu cephenin karşısındaki siperlerde tahkimat yapan piyadeler topçu ateşiyle dağıtıldı. Zabrat'tan kuzeye doğru ilerlemeye çalışan Diktatörlük Müfrezesi ile Maştağa-Kürdehanı hattındaki muharip unsurlar arasında çarpışmalar vukua geldi. Söz konusu hattı güçlendirmek amacıyla takviye kuvveti gönderildi. Maştağa'daki Lezgi Süvari Bölüğü de kuzey sahil şeridinde önemli bir mevki olan Merdekan taraflarına sevk edildi (Rüştü, 1934, s. 153). Maştağa mıntıkasında bulunan kıtaat 13 Ağustos 1918 tarihi itibarıyla Maştağa Müfrezesi adını aldı, müfrezenin komutanlığına da Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Tabur Komutanı Kaymakam Hasan Bey tayin edildi. Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Mehmet Tevfik Bey, mülkiye teşkilatını oluşturmak üzere, Maştağa Mevki Komutanı olarak görevlendirildi. Azerbaycan'ın yetenekli zabitlerinden Habip Selimov'un kadrosu Gence'ye nakledildi ve ondan boşalan Güney Grubu Komutanlığına Cemil Cahit Bey tayin edildi (Rüştü, 1934, s. 154-155; Süleymanov, 1999-b, s. 305; Karaköse, 2012, s. 209).

13 Ağustos 1918 günü cephede pek önemli bir değişiklik vukua gelmedi. Sadece Bilacarı mıntıkasında makineli tüfek ve topçu atışları teati edildi (Rüştü, 1934, s. 154). 14 Ağustos akşamı saat 19.30'da sağ cenahtaki Dokuzuncu Alay ateş baskınına maruz kaldı. Cephe hattının diğer kısımlarından Yanardağ'ın batısında tahkimat yapan Diktatörlük piyadeleri topçu atışlarıyla dağıtıldı (Rüştü, 1934, s. 155). 14-15 Ağustos gecesi sükûnetle geçti. Kuzey Grubu cephesindeki Diktatörlük unsurları tahkimatla meşgul oldu, Güney Grubu cephesinde kayda değer bir olay olmadı. Maştağa Müfrezesi cephesinde Merdekan ile Binagadi arasında ufak tefek çarpışmalar oldu. Bakü'den Merdekan'a giden 2 İngiliz otomobili durduruldu, otomobillerdeki 1 İngiliz çavuşu ile 3 Müslüman esir alındı (ATASE, BDH, no. 3819/7, f. 40-2; Rüştü, 1934, s. 156-157).³⁹³ 15-16 Ağustos gecesi

³⁹³ Esir olarak ele geçirilen İngiliz askeri, Dunster Ordusu'nun Özel Hizmet Subayı Binbaşı Martin Henry Donohoe'in kayıtlarına göre, Rusya doğumlu yerel dil bilimci Çavuş Miks idi. Miks ve beraberindeki

sükûnetle geçti. Gündüzün Kuzey Grubu cephesinde hafif topçu atışları teati edildi, Güney Grubu ve Salyan cephelerinde hiçbir mühim çarpışma vukua gelmedi (Rüştü, 1934, s. 157).

16 Ağustos 1918 tarihinde Puta İstasyonu'nda esen şiddetli rüzgâr boş vagonların birbiriyle çarpışmasına ve harap olmasına neden oldu. 16-17 Ağustos gecesi Sangaçal İstasyonu'nda durmakta olan bir askeri trenle arkadan gelen diğer tren arasında ihmal ve dikkatsizlik yüzünden çarpışma oldu, 2 vagon harap oldu, 1 asker şehit oldu ve birkaç asker yaralandı (ATASE, BDH, no. 3823/43, f. 24; Rüştü, 1934, s. 159). 17 Ağustos günü saat 4.30'da 500 piyade, bir miktar süvari, 1 top ve 5 ağır makineli tüfekten meydana gelen Diktatörlük Müfrezesi Fatmayı köyüne doğru ilerledi (Rüştü, 1934, s. 158; *ATBD*, 148, belge no. 76, s. 206). Saat 7'de 2 obüs ve açık vagon üzerindeki 1 dağ topu ile ateşe başladı ve Fatmayı'nın 1 kilometre kadar güneyindeki sırtlara kadar ilerledi. Kuzey Grubu'nun yedek kuvveti olan taburdan 1 bölük asker bölgeye sevk olundu. Diktatörlük müfrezesine de takviye kuvvet gönderildi. Böylece Fatmayı havalisindeki Diktatörlük kuvveti 1.500 piyade ve 250 süvariye ulaştı. Bunlara karşı Maşağa'dan 1 top ile 1 bölük, Kuzey Grubu'ndan da 1 piyade bölüğü sevk edildi. Mürettep İkinci Süvari Alayı'nın da katılımıyla Diktatörlük müfrezesi defedildi ve hâkim sırtlar geri alındı. Fatmayı köyü etrafında meydana gelen savaşta Otuz Sekizinci Alay'dan 5 asker şehit oldu, 20 asker yaralandı, 49.000 piyade ve makineli tüfek mermisi sarf olundu (Rüştü, 1934, s. 158; Süleymanov, 1999-b, s. 306).

17-18 Ağustos gecesi bütün cephelerde sükûnetle geçti. Maşağa Müfrezesi'ni takviye amacıyla Kuzey Grubu'ndan Novhanı köyüne 1 ağır makineli tüfek takımı ile Onuncu Alay'ın yedek kuvveti olan Yirmi Dokuzuncu Tabur ve 2 dağ topu sevk olundu. Bunlar Masazır gölü ile Mirzaladi gölü arasına konuşlandırıldı. Gün içerisinde yapılan topçu atışlarıyla Diktatörlük Ordusu'nun Bilacari batısındaki zırhlı treni ve Yanardağ'daki topçu gözetleyicileri kovuldu (Rüştü, 1934, s. 159-160). 18-19 Ağustos gecesi de bütün cephelerde sükûnetle geçti. Gün boyunca Kuzey Grubu cephesinde belli aralıklarla piyade ve makineli tüfek ateşleri teati edildi. Karşı cephede toplu görünen ve tahkimat yapan efrat üzerine topçu atışları yapıldı. Maşağa cephesinde saat 8.30'da 500 piyade, 700 süvari ve 3 zırhlı otomobilden oluşan bir Diktatörlük müfrezesi Buzovna yoluyla

Müslüman delegelere tevdi edilen görev, cephe gerisindeki Müslümanlarla samimiyet kurmak idi (Donohoe, 2016, s. 206).

ilerlemeye başladı.³⁹⁴ Maştağa Müfrezesi'nin bu cephedeki kuvvetlerinin mukabil ateşleriyle söz konusu müfreze geri püskürtüldü. Bine istikametinde ilerlemek isteyen Diktatörlük süvarileri ise Lezgi Süvari Alayı'nın üstün gayretleriyle geri püskürtüldü (Rüştü, 1934, s. 160; Süleymanov, 1999-b, s. 306). Bakü'deki savaşçıların direncinin kırılması ve ahalinin komutanlığa baskı yaparak şehri teslim zorlaması için Kuba'dan Bakü'ye akan içme su hattı kapatıldı (Rüştü, 1934, s. 161; Yüceer, 1996, s. 110; Karaköse, 2012, s. 209; Ter Minassian, 2014, s. 111).

19-20 Ağustos gecesi Güney Grubu cephesinde sükûnetle geçti. Kuzey Grubu cephesinde piyade ve makineli tüfek atışları, Maştağa cephesinde hafif piyade ve makineli tüfek atışları yapıldı. 20 Ağustos günü saat 15.30'da Diktatörlük Ordusu'na ait 3 zırhlı otomobil Puta İstasyonu'na yakınlığa ve topçulara 20 etkisiz mermi attı. Kuzey Grubu cephesi üzerinde bir uçak keşif uçuşu yaptı ve her iki taraf toplu olarak gördüğü kıtaat üzerine topçu atışları yaptı. Bakü'den çıkan bir vapur yarımada'nın kuzeyine gitti ve Nasoslu köyü yakınlarında kıyıya yanaştı. Vapurdan 5-10 kişi kıyıya çıktı. Aynı mevkideki süvari keşif kolu ve Sumkayıt'tan gelen milisler, kıyıya çıkan kişileri tutukladılar. Sorgulama sırasında bu kişilerin Bakü'ye giden su borusundaki makinelerde arıza oluştuğunu tahmin ederek onarmak için görevlendirilen mühendis ve memurlar olduğu anlaşıldı (Rüştü, 1934, s. 161).

20-21 Ağustos gecesi Kuzey Grubu ve Güney Grubu cephelerinde sükûnetle geçti. Maştağa Müfrezesi cephesinin Fatmayı kısmında piyade ve makineli tüfek atışları oldu. Bu cephenin Maştağa kısmında ise sabaha kadar piyade tüfek atışları yapıldı. Gündüzün keşif yapan Diktatörlük uçağı Onuncu Alay ve Mürettep İkinci Süvari Alayı mıntıkalarına birkaç etkisiz bomba attı (Rüştü, 1934, s. 162-163). 21-22 Ağustos gecesi grupların cephelerinde sükûnetle geçti, Maştağa cephesinde hafif piyade ve makineli tüfek atışları oldu. Gündüzün şiddetli kum fırtınası esti ve Kuzey Grubu cephesinde hafif makineli tüfek ve topçu ateşi teati edildi. Maştağa cephesindeki Diktatörlük Ordusu'na ait zırhlı otomobiller, saat 18'de iki kez Kürdehanı'ya doğru ilerlediyse de onların taarruzu her defasında geri püskürtüldü (Rüştü, 1934, s. 164). 22-23 Ağustos gecesi bütün cephelerde sükûnetle geçti. Gün boyunca şiddetli fırtına devam etti. Ahalinin heyecana kapılarak

³⁹⁴ Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'nın Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine gönderdiği 2560 numaralı şifreli telgrafın çözülmüş metninde, 19 Ağustos 1918'de sol cenaha sokulmak isteyen Diktatörlük müfrezesinin mevcudu 500 piyade, 300 süvari ve 3 zırhlı otomobil olarak zikredilmiştir (ATASE, BDH, no. 157/695, f. 53-1; TTK, KO, no. 8/28).

komutan üzerinde baskı kurması ve şehri teslim zorlaması için Kudretli Dağ Bataryası ile Bakü'nün iç kısımlarına 32 top mermisi atıldı (Rüştü, 1934, s. 165).³⁹⁵

23-24 Ağustos gecesi Güney Grubu cephesinde sükûnetle geçti, Kuzey Grubu cephesinde kudretli toplarla Bakü'ye 48 mermi atıldı. Diktatörlük unsurları gece boyunca belli aralıklarla piyade ve makineli tüfek ateşi açtı. Maştağa cephesinde hafif piyade ve makineli tüfek atışları teati edildi. Gündüzün tahkimatla meşgul olan Diktatörlük kıtaatı üzerine top atışları yapıldı. Hazar Denizi'ndeki bir Diktatörlük gemisi Puta kıyılarına birkaç etkisiz mermi attı (Rüştü, 1934, s. 166). Buna ilaveten, Pirallahı adasından hareketlenen 2 vapur yarımada'nın kuzeyine yanaştı ve kıyıya çıkardığı efrat ile telgraf tellerini tahrip etmek istedi. Buradaki silahlı ahalinin gayretleri sayesinde tamamen defedildiler (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 17; ATASE, BDH, no. 157/693, f. 24; Rüştü, 1934, s. 166). Binagadi-Bakü yolu üzerindeki Diktatörlük unsurları Binagadi'nin batısındaki ileri mevzileri tel örgüsü ile tahkim etmeye çalıştı (Rüştü, 1934, s. 166). 25 Ağustos 1918 tarihinde Kuzey Grubu cephesinde ve Maştağa cephesinde taraflar arasında hafif piyade ve makineli tüfek atışları oldu, Ermenikent taraflarına 2 Rus dağ topu ile 11 şarapnel ve 18 dane atıldı (Rüştü, 1934, s. 168). Birinci Taarruz'un başarısızlığa uğramasından İkinci Taarruz hazırlıklarına kadar geçen sürede muharebe sahnesinde meydana gelen çarpışmaların kısa özeti burada zikredilenlerden ibarettir. Harekâtın başlamasından itibaren sıklıkla görüldüğü üzere, muharebe alanındaki çarpışmaların benzeri diplomasi alanında yaşandı.

3.3. DİPLOMASİ VE SAVAŞ

Dunster Ordusu'nun Bakü muharebe sahnesine girişinden sonra Almanya Hükümeti'nin Kafkasya siyasetinde biri diğeriyle çelişen iki önemli akım ortaya çıktı. Almanya Genelkurmay Başkan Yardımcısı Erich Ludendorff'un başını çektiği askeri cenah, Türk tarafı ile koordineli halde müşterek kıtaatın operasyonu ile İngilizlerin Bakü'den çıkarılması siyasetinin benimsenmesini önerdi. Almanya Hariciye Nazırı Paul von Hintze'nin başını çektiği diplomatik cenah ise Bolşevik Rusya ile anlaşarak İngilizlerin

³⁹⁵ Cephenin karşı tarafındaki durumu ayrıntılarıyla nakleden Lionel Dunsterville, 23 Ağustos 1918'deki bombardıman sırasında çok az kayıp olmasına rağmen ahalinin çok korktuğunu eserine not etmiştir (Dunsterville, 2016, s. 234).

Bakü muharebe cephesinden çıkarılması siyasetinin benimsenmesinde ısrarcı oldu. Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne zeyil olarak 27 Ağustos 1918'de akdedilen Alman-Sovyet Mukavelenamesi ile diplomatik cenahın önerisi resmi devlet siyasetine dönüştü. Ancak gerçek manzarayı, her zaman olduğu gibi, muharebe cephesindeki askerin süngüsü belirledi. Cephenin özellikle kuzeyinde yapılan operasyonlar sonucunda Bakü etrafındaki kuşatma çemberi biraz daha daraltıldı.

3.3.1. Çok Vektörlü Siyaset

Bakü'deki Bolşevik yönetimin tasfiye edilmesinden sonra histerik bir siyaset benimseyen Sovyet Rusya, İttifak Devletlerine karşı iki önemli hamle geliştirdi. İlk önce yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin istikbaline karar vermesi beklenen İstanbul Konferansı'na temsilci göndermek istedi. Rus tarafının talebi Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Hükümetleri arasındaki istişarelerden sonra reddedildi. Türk askerinin Bakü'ye doğru ilerleyişinin durdurulması amacıyla yapılan diplomatik girişimler, Sovyet Rusya'nın ikinci hamlesi oldu. Rusların bu son hamlesine karşı tutarlı bir siyaset izleyen Osmanlı askeri mekanizması, Türk-Alman kıtaatının müşterek operasyonu ile İngilizlerin Bakü'den ihraç edilmesini önerdi. Türk tarafının önerisi müttefik Almanya'nın karar mercilerini ikiye böldü. Alman askeri mekanizmasının aksine dış politika mahfilleri Sovyet Rusya ile anlaşmayı tercih etti ve 27 Ağustos 1918'de akdedilen mukavelenamenin 14. maddesi gereğince üçüncü bir devletin ordusunun belirlenen hattı geçerek Bakü'ye taarruz etmesinin engelleneceğini taahhüt etti.

a. Bolşevik Kışkacı

31 Temmuz 1918'de alınan karar doğrultusunda hükümetten çekilmeyi geçici adım olarak değerlendiren Stepan Şaumyan, Bolşeviklerin bir gün daha güçlü şekilde geri döneceklerine umut beslemekteydi. Ancak iktidarın el değiştirdiği yeni Bakü'de Bolşeviklerin barınmaları mümkün değildi. Bu yüzden Bolşevik kadrosu ile Kızıl kıtaattan geri kalan askerlerin limana giderek gemilere binmeleri ve Bakü'den ayrılmaları kararlaştırıldı. Şaumyan'ın da içinde bulunduğu kabile, Hazar Denizi kıyılarında Bolşeviklerin elindeki yegâne liman olan Astrahan'a doğru yola çıktı. Bolşeviklerin bu

şekilde firarlarından haberdar olan Hazar Donanması strüktüründeki Ardahan gambotu hemen yolu kapattı ve kabileyi Bakü limanına dönmeye zorladı. Birkaç gün boyunca zorunlu misafir bulundukları limanda onlara müdahale edilmedi (Dunsterville, 2016, s. 198; Suny, 1990, s. 311; Yusifzade, 1999, s. 118; Qafarov, 2011, s. 243). Bolşevikler ikinci kez 3 Ağustos 1918'de Bakü'den firar etmeye yeltendiler. Bahriyeliler bu defasında da onları yakaladılar. Bolşevik önderlerin serbest kalmaları için Diktatörlük Hükümeti'ne başvuran Grigori Petrov, toplanan şehir bombalama tehdidinde bulundu (Suny, 1990, s. 317). Bunu müteakiben 5 Ağustos 1918'deki birinci taarruz sırasında Bolşeviklerle Diktatörlük kuvvetleri arasında doğal ittifak husule geldi. Önceki sayfalarda bahsi geçtiği üzere, Grigori Petrov komutasındaki Kızıl topçular Kafkas İslam Ordusu'nun Kurtkapısı ve Heybet havalisindeki mevzilerini bombaladılar (*ASİQUBM*, 1960, no. 646, s. 603; İbrahimov, 1957, s. 528; Suny, 1990, s. 315).

İngilizlerin Bakü muharebe cephesine konuşlanmasından sonra tekraren harekete geçen Bolşevikler, ellerindeki bütün levazımat ile teçhizatı gemilere yüklediler ve 14 Ağustos 1918 tarihinde Astrahan'a doğru yola çıktılar. 16 Ağustos 1918'de çıkan şiddetli fırtınadan dolayı Bakü'nün 100 kilometre ve Abşeron Yarımadası'nın en uç mıntıkasının 25 kilometre doğusundaki Çilov adası yakınlarında mola verdiler. Durakladıkları mevkide Hazar Donanması'nın Ardahan, Estarabad ve Göktepe gambotları tarafından kuşatıldılar. Ellerindeki silahları ve mühimmatı teslim etmek üzere Bakü limanına dönmeleri talep edildi. Bolşevikler söz konusu talebi ilk önce kabul etmediler. Gambotlardan birkaç mermi atılmasından sonra kabul ettiler ve Bakü limanına döndüler. Gemilerin boşaltılması birkaç gün sürdü.³⁹⁶ Devir teslim işlemlerinin tamamlanmasından sonra silahsız yolcuların Astrahan'a gitmesine izin verildi. Komiserler ile diğer Bolşevik önderleri ise tutuklandılar ve Bayıl hapishanesine gönderildiler (*ASİQUBM*, 1960, no. 624, s. 580; no. 648, s. 604; Dunsterville, 2016, s. 228; İbrahimov, 1957, s. 534; Ellis,

³⁹⁶ Gemilerin boşaltılması sırasında karşılaşılan manzarayla ilgili Tümgeneral Lionel Dunsterville'in izlenimleri şöyledir: "... Gemiler boşaltıldığında bunların yüklenirken dikkatli bir şekilde yüklenmediği görüldü. Silahtan gramofona her türlü malzeme vardı. Bu da Bolşeviklerin sadece askeri amaçla bazı mühimmatı götürecekleri iddialarının aslında bir yağmayı maskelemek olduğunu ortaya koydu..." (Dunsterville, 2016, s. 228). 17 Eylül 1918'de Bakü cephesindeki görev yerine ulaşan Alfred Rawlinson'un hatıratında, söz konusu gemilerden boşaltılan eşyanın rıhtım üzerindeki gümrük binasında karmaşık bir şekilde yığılı olduğu bilgisi yazılıdır (Rawlinson, 2016, s. 103).

1963, s. 36-37; Suny, 1990, s. 319; İlkin, 1998, s. 364-365; Süleymanov, 2012, s. 315-317, 322; Ezimova, 2017, s. 55).³⁹⁷

Komiserlerin serbest veya tutuklu olarak Bakü’de bulunmaları, Bolşevik Rusya’ya umut aşılayan zayıf bir etken oldu. Diplomasi cephesine taşıdığı Bakü meselesiyle ilgili envaiçeşit taktikler geliştirdi. İttifak Devletleri ile yeni Kafkasya Cumhuriyetleri arasındaki ilişkilerin düzene konulması amacıyla İstanbul’da yapılması planlanan konferansa Sokolnikov adlı bir Rus delegenin katılması hususunda Berlin’deki tam yetkili Sovyet diplomatı Adolf Joffe aracılığıyla Almanya Hükümeti’ne başvuruda bulundu. Almanya Hükümeti de bu meseleyi müttefikleriyle görüşeceğini bildirdi. Bundan sonra Almanya’nın İstanbul Büyükelçisi Johann Heinrich von Bernstorff, Rusların talebini 5 Ağustos 1918’de Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine iletti ve Rus diplomatın konferansa katılımı kabul edilse de esas meselelerle ilgili müttefikler arasında itilaf oluşması için özel müzakerelerin yapılmasının lüzumlu olduğunu ilave etti (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 69, s. 1). Söz konusu talebinden dolayı Bolşevik Rusya’nın Brest-Litovsk Konferansı’ndan sonra Kafkasya’da meydana gelen gelişmeleri kabul etmeye meyilli olduğu sonucuna varan Osmanlı Hariciyesi de müttefikler arasında esas meselelerin görüşülerek mutabakata varılmasına rıza gösterdi. Bolşevik Rusya’nın Kafkasya’daki en son gelişmeleri kabul ettiğini açık şekilde beyan etmesinden sonra İstanbul Konferansı’nda delege bulundurmasına cevaz verilebileceği kararı Kont Bernstorff’a ifade edildi (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 69, s. 2). Rusların konferansa katılma talebi, görünüşe bakılırsa, 7 Ağustos 1918’deki Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı ile Avusturya Maslahatgüzarı arasındaki toplantının da müzakere konusu oldu. Hükümetinden aldığı talimat üzerine hareket ettiğini beyan eden maslahatgüzar, Almanya Büyükelçisi’nin söylediklerinin aynısını tekrarladı. Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı ise Alman Büyükelçisi’ne söylediklerini aynen Avusturya Maslahatgüzarı’na da tekrarladı (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 69, s. 2-2).

Bolşevik Rusya’nın konferansa katılma talebini dengeleyici unsur olarak Moskova’daki Osmanlı Büyükelçisi Galip Kemali Bey’e Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin ile

³⁹⁷ 28 Ağustos 1918’de Bakü Sovyeti’ne yeni seçimler yapıldı. Bu seçimlerde Sağ Sosyalist İhtilalciler 3.419 oy, Sağ Taşnaklar 2.734 oy, Menşevikler 2.295 oy, Bolşevikler 934 oy, Sol Sosyalist İhtilalciler 533 oy, Su Taşıma İşçileri 446 oy, Otomobil Taşıma İşçileri 194 oy, Sol Taşnaklar 164 oy aldılar. Bolşevikler Sovyet’te 28 sandalye kazandılar. Fakat mahpushanedeki liderlerini serbest bıraktıramadılar (Suny, 1990, s. 321-32).

görüşmesi ve Brest-Litovsk Muahedenamesi'nde Almanya'ya tanınan “en ziyade müsaadeye mazhar devlet” esasının Osmanlı Devleti'ne de tanınması hususunda diplomatik girişimde bulunması istendi. 8 Ağustos 1918'de yapılan görüşmede Çiçerin Türklerin talebini hiçbir şekilde kabul etmedi. Buna karşın Bakü meselesini tartışmaya açarak, Türklerin Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne aykırı biçimde Rus topraklarına girip Rus askerleriyle muharebe ettikleri halde barış ahkâmının genişletilmesinden bahsetmenin mümkün olmadığını bildirdi. Bakü etrafında vukua gelen hadiseler hakkında Çiçerin'in sarıh bilgiye sahip olmadığını ima eden Galip Kemali Bey de operasyonların Ermeni çetecilerini bastırma ve Osmanlı tebaası ile Türk esirleri ve Müslüman ahaliyi koruma amaçlı olduğunu beyan etti (Kurat, 2011, s. 547; Süleymanov, 1999-b, s. 286-287; Qafarov, 2011, s. 237-238; Reynolds, 2016, s. 243).

Bahsi geçen görüşme taraflar arasında yapılan son diplomatik temas oldu. Rusya'daki iç karışıklık ve ilişkilerde yaşanan gerilimden dolayı Osmanlı-Rusya diplomatik ilişkilerinin kesintiye uğradı ve Büyükelçi Galip Kemali Bey de 9 Ağustos 1918 tarihi itibarıyla Moskova'yı terk etti. Bakü meselesiyle ilgili tartışmalar ise bir müddet daha ilgili tarafların üst düzey mahfillerini meşgul etti. Bu yeni süreçte Almanya Genel Karargâhı'nda bulunan Osmanlı Askeri Murahhası Zeki Paşa'ya fazlaca iş düştü ve zuhur eden yeni konjonktür gereğince Almanya Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg ve Genelkurmay Başkan Yardımcısı Erich Ludendorff ile görüşmeler yaptı. 12 Ağustos 1918'de Enver Paşa'ya çektiği gizli telgrafında, söz konusu görüşmelerin içeriğinden bahsederek, Ludendorff'un Enver Paşa ile birçok meselede anlaşmaya meyilli olduğunu ve bu hususu Hariciye Nezaretine de tebliğ edeceğini vaat ettiğini bildirdi. Azerbaycan meselesinde Osmanlı Hükümeti'ne özel imtiyaz tanınması da mümkündü. Bakü şehri tarafsız bir mıntika halinde idare edilebilirdi. Almanların mevkiinin yumuşadığını tahmin eden Zeki Paşa, bunu karargâhlar arasında samimi anlaşmanın temellerinin atıldığıyla ilişkilendirmektedir (TTK, KO, no. 11/77).

Erich Ludendorff, Zeki Paşa'nın ifade ettiği üzere, 14 Ağustos 1918 tarihinde Belçika'nın Spa kasabasında Hariciye Nazırı Paul von Hintze ile bir araya geldi. Bu toplantıda Bakü'nün Ruslar, Türkler ve Almanların müşterek idaresinde olması gerektiğini düşünen Ludendorff'un önerisini Hintze hiçbir şekilde kabul etmedi ve mevzubahis formülün Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne zeyil olarak hazırlanan Alman-Rus Mukavelenamesi'ne aykırı olduğunu bildirdi. Böylece askeriye ve hariciye kurumlarının

iki üst düzey bürokratları arasında ciddi boyutlarda fikir ayrılığı olduğu ortaya çıktı.³⁹⁸ Fikir ayrılığı şimdilik fazla abartılmadı, Hans von Seeckt'in raporları temel alınarak, Bakü'nün istikbaliyle ilgili radikal bir mutabakata varıldı. Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çıkarlarını hiçe sayan bu mutabakat, tamamen Almanya ile Bolşevik Rusya'nın çıkarlarını gözetti. Her iki cenahın mutabık kaldığı karara göre, Bakü şehri Rus idaresine bırakılmalıydı. Tiflis üzerinden Bakü'ye giden ikmal hattı bloke edilmeli ve Türk Ordusu'nun Bakü'ye ele geçirmesine engeller çıkarılmalıydı. Almanya'nın Bakü petrollerinden yararlanmasını sağlamak amacıyla Bolşevik Rusya ile özel bir antlaşma imzalanmalıydı (Baumgart, 1966, s. 200; Çolak, 2006, s. 271-272; Qafarov, 2011, s. 247-248; Çolak, 2019, s. 181).

b. İngiliz Faktörü

Almanya ile Rusya dış politika mahfillerinin görüşmelerini gizlemek mümkün olmadı. 14 Ağustos 1918'de Berlin'deki Osmanlı askeri murahhası ile Bolşevik Rusya'nın diplomatı arasındaki görüşmede bir şekilde bu konuya temas edildi ve Sovyet diplomatı Adolf Joffe'nin ifadelerinden Türklerin Bakü'ye girişinin engelleneceği hususunda Almanların garanti mektubu verdiği öğrenildi (Qafarov, 2011, s. 248). Söz konusu görüşmede bulunan Osmanlı askeri murahhası da Enver Paşa'ya hemen haber uçurdu. Bu gelişme üzerine Enver Paşa da kendi planını uygulamaya koydu. 15 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'ya "zati" işaretli bir telgraf çekti ve okunduktan sonra aynı telgrafın Nuri Paşa'ya gönderilmesini istedi. Nuri Paşa da söz konusu telgrafı olduğu şekliyle kendisi yazmış gibi Enver Paşa'ya göndermeliydi. Baş döndürücü bir prosedüre tabi tutulan telgrafın içeriğinde özetle cephenin karşı tarafında savaşanların Rus Bolşevikleri olmaktan ziyade Ermeni Bolşevikleri olduğu yazılıydı.³⁹⁹

³⁹⁸ Bahsedilen dönemin Alman hariciyesinden farklı kanaat sahibi olan Alman askeriyesi, Bolşevik Hükümeti'ne karşı ziyadesiyle katı tutum benimsemişti. Askeri mekanizmanın başında bulunanlardan özellikle Erich Ludendorff'un Bolşeviklikle ilgili eleştirel değerlendirmesi oldukça manidardı: "... Bolşevikliğin mesai-i sakinanesi Alman Hükümeti tarafından anlaşılamamıştı. Hükümet bunları namuskar zannediyor ve yahut öyle telkin etmek istiyordu. Hükümet, Bolşeviklerle Brest-Litovsk Muahedesi'nin açık bırakılmış olan nukata dair müzakeratı temdid etti. Bizim hükümet, Bolşeviklere olan itimadını hiçbir suretle ve hatta Almanya'nın Moskova Sefiri'ne karşı yapılan haksız suikasttan sonra dahi haleldar etmedi. Hükümet, Rusya'daki sair cereyanların kaffesine adem-i itimad gösterdiği halde doğrudan doğruya Bolşeviklerin kurdukları tuzağın içine düşüyordu. Bolşevik Hükümeti bize karşı pek mültefit davranıyordu..." (Ludendorff, 1336/1920, c. 3, s. 124).

³⁹⁹ Enver Paşa'nın 15 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanlığına çektiği telgrafındaki Ermeni Bolşevikler tezi, Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetinin 4 Ağustos 1918'deki şifreli telgrafına cevaben

Bu Ermeniler de İngilizlerle teşrikimesai halindeydiler ve İngilizlerden sürekli olarak takviye almaktaydılar. İngilizlerin kuvvetli şekilde Bakü'ye yerleşmesinden önce meseleyi bir şekilde halletmek ve hızlı taarruzla Bakü'yü zapt etmek gerekiyordu. Buna ek olarak, Müslümanların aylardan beri güçlkle muhafaza ettikleri petrol kuyularının tahrip edilmesi muhtemeldi. Müslüman ahalinin maneviyatını çok fena etkileyen bu manzara karşısında hareketsiz kalmak mümkün değildi ve Nuri Paşa da kendisi yazmış gibi gönderdiği telgrafıyla Şark Ordular Grubu Komutanlığından takviye kuvveti talep etmekteydi (TTK, KO, no. 6/5, v. 2).⁴⁰⁰

Nuri Paşa'nın 16 Ağustos 1918'de gönderdiği kurmaca telgrafındaki bilgileri, harekât bölgesinin durumunu teftiş etmek amacıyla Gence'ye izam kılınan Osmanlı Genel Karargâhı Harekât Şubesi Müdür Yardımcısı Binbaşı Saffet Bey de teyit etti. Saffet Bey'in telgrafında Kress Paşa ile Halil Paşa'nın Gence ziyaretleri sırasında Bakü'de İngiliz kıtaatının bulunduğu gerçeğinin tespit edildiği ve bu kıtaatin petrol ve gaz tesisatını tahrip etme ihtimaline binaen Kafkas İslam Ordusu'nun ilerlediği ve bundan sonra lüzumu olursa Alman kıtaati ile birlikte müşterek operasyonunun yapılmasına karar verildiği bildirildi (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 13). İngilizlerin Bakü'ye nüfuz etmeleri, öyle gözükmemektedir ki, meselenin mahiyetini tamamen değiştirmişti. Bakü artık uluslararası hesaplaşmaların yaşandığı Dünya Savaşı'nın çetrefilli cephelerinden biriydi. Bizzat bu argümana isnat eden Enver Paşa, 17 Ağustos 1918'de Alman Genel Karargâhı'na yazılı olarak başvurarak, Bakü'deki İngilizlere karşı müşterek operasyon yapılması önerisinde bulundu (Jäschke, 1941, s. 41; Qafarov, 2011, s. 245).⁴⁰¹ Kafkasya'nın özel durumunu en iyi bilen Seeckt Paşa ve Kress Paşa gibi generallerinden

Nuri Paşa'nın 10 Ağustos 1918'de çektiği şifreli telgrafındaki "... Karşımızdaki Ermeni Bolşevikleri, Rus Bolşevikleri değillerdir..." notuna dayanmaktaydı (ATBD, 148, belge no. 64, s. 173). Bu notu bir askeri diplomasi aracı olarak kullanan Enver Paşa, görüldüğü üzere, Bakü taarruzunu engellemeye çalışan Alman mahfillerine karşı önemli ve tutarlı bir argüman geliştirmekteydi.

⁴⁰⁰ Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa, Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetinden gelen telgrafi okudu ve aynı gün içerisinde Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya iletti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 9-20). Enver Paşa'nın direktifine göre davranan Nuri Paşa da 16 Ağustos 1918 günü bahse konu telgrafi kendisi yazmış gibi Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine gönderdi (ATASE, BDH, no. 157/693, f. 19). Aynı telgrafın bir nüshasını da 29 Ağustos 1918'de Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'ya gönderdi. Mehmet Esat Paşa da aynı nüshayı 7 Eylül 1918'de Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine iletti (ATASE, BDH, no. 157/693, f. 18-9; ATASE, BDH, no. 527/2057, f. 13-2).

⁴⁰¹ Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa, Ağustos'un üçüncü haftasında Tiflis'e giderek, İngilizlerin Bakü'deki durumunu Kress Paşa ile görüştü. Taraflar arasında bu defaki müzakereler olumlu seyir izledi, Alman Askeri Heyeti Başkanı Kress Paşa ve Şark Ordular Grubu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Ernst Paraquin örneğinde Kafkasya'daki Alman subayları İngilizlerin Bakü'den defedilmesi taarruzuna ılımlı yaklaştılar (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 15-5).

gerekli bilgilendirmeyi aldıktan sonra Almanya Hükümeti Hariciye Nezaretiyle iletişime geçen Erich Ludendorff, Alman-Osmanlı müşterek kıtaatının İngiliz kıtaatını Bakü'den çıkarması hususunda Bolşevik Rusya'nın onayının alınmasını istedi (Baumgart, 1966, s. 201; Çolak, 2006, s. 272-273).

İngilizlerin desteğiyle Bolşevizm karşıtı güçlerin Bakü cephesinden söküp attığı Sovyet Rusya'nın yeni süreçte izlediği politika, bir hayli garabet içermektedir. Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin, 18 Ağustos 1918'de Berlin'deki Sovyet diplomatı Adolf Joffe'ye telgraf çekerek, Türklerin Bakü'ye karşı tekraren harekete geçeceklerini ve bu konjonktürde Almanların Sovyetleri aldattıklarını ve yahut kendilerinin aldandıklarını yazmaktaydı (Kurat, 2011, s. 547; Süleymanov, 1999-b, s. 286). Üç haftadan daha fazla süreden beri İngilizlere kaptırılan Bakü önündeki Türklerin taarruzunun durdurulması, öyle gözükmemektedir ki, hala Bolşevik Rusya'nın dış politika önceliği idi. Çiçerin'in baskılarının sonu neredeyse gelmeyecek gibi olup süreklilik arz etmekteydi. 19 Ağustos 1918'de Moskova'daki Alman Başkonsolosu Herr Hauschild aracılığıyla Almanya Hükümeti'ne bir nota verdi. Bakü cephesindeki harekâtın kısaca özetlendiği bu notada, Türk ve Alman Hükümetleri verdikleri sözleri tutmamakla itham edildi, Bakü'nün Türklerin eline geçmesinin büyük bir felaket olacağı ve şehirde büyük bir tahribat oluşacağı bildirildi. Almanya Hükümeti'nin böyle bir felaketin yaşanmasına müsaade etmeyeceğini uman Çiçerin, Bakü petrolünün Rusya ekonomisi ve dolayısıyla Rusya'nın ekonomik anlaşmalar yapmak istediği ülkeler açısından çok önemli olduğunu belirtti (DVP-SSSR, 1959, c. 1, belge no. 306, s. 428-429; Kurat, 2011, s. 549).⁴⁰²

Sovyet baskısının yoğunlaştığı 20 Ağustos 1918 günü Berlin'de Almanya Hükümeti Hariciye Nazırı Paul von Hintze ile Sovyet diplomat Adolf Joffe arasında özel bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Ermenilerin İngiliz yönetimini Türk yönetimine tercih ettiklerini argüman olarak ileri süren Joffe, Bakü'nün İngilizlerden alınmasında Türk askerinin kullanılmasına karşı olduğunu ve böyle bir tercihin Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne zeyil olarak hazırlanan mukavelenamenin 14. maddesiyle çelişeceğini bildirdi. Operasyonda Alman askerinin kullanılmasını ılımlı yaklaşan Joffe, Almanya işgalindeki Bakü'de Bolşeviklerin idareyi ele almasını ve İngiliz tehlikesinin bertaraf olunmasından sonra Alman askerinin Bakü şehrini tahliye etmesi gerektiğini ön koşul olarak ileri sürdü

⁴⁰² Çiçerin'in notasının Almanya Hariciye Nezaretine sunulmak üzere verilen ve kısmen değişiklik içeren nüshası için bkz. DVP-SSSR, 1959, c. 1, belge no. 308, s. 430-431.

(Baumgart, 1966, s. 201; Çolak, 2006, s. 273; Qafarov, 2011, s. 249-250; Çolak, 2019, s. 183).

Sovyet diplomatının ileri sürdüğü argümanlar karşısında Hintze kolaylıkla ikna oldu ve Ludendorff'un taleplerinin Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin zeyli olarak hazırlanan mukavelenameye zıt olduğu kanaatine vardı. Almanya'nın Rusya tarafından kabul edilebilir bir çözümü onaylamaması halinde Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin ihlal edileceğinden çekindi ve hatta Ludendorff'un taleplerinde ısrarcı olması halinde istifa edeceğini ima etti. Hintze'nin kesin ve keskin tavrından dolayı Ludendorff da Rusya ile imzalanacak ek mukavelenameyi desteklediğini bildirdi. Bundan sonra İstanbul'da bulunan Seeckt Paşa'ya telgraf çekti ve Türklerin Bakü cephesinde belirlenen çizgiyi geçmemesi hususunda Enver Paşa üzerinde baskı kurmasını istedi. Tiflis'teki Kress Paşa'ya gönderdiği telgrafında ise Kafkasya'daki Alman kıtaatının Bakü operasyonu için hazır hale getirilmesini emretti (Baumgart, 1966, s. 201-202; Çolak, 2006, s. 273; Qafarov, 2011, s. 250; Çolak, 2019, s. 183). Enver Paşa ise Bakü'nün sadece Alman kıtaatı ile zapt edilmesine muvafakat etmedi ve müzakereleri birkaç günlük süreye yaymayı tercih etti.⁴⁰³ Arzu ettiği vakti kazandıktan sonra Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'ya çektiği telgrafında Alman kıtaatının en erken 3-4 gün sonra Nuri Paşa'nın yanına ulaşabileceğini bildirdi ve Alman kıtaatının cepheye ulaşmasına kadar bir gece baskısıyla Bakü'nün ele geçirilip geçirilemeyeceğinin sual etti. Bakü şehrinin Almanlardan önce ele geçirilmesi gerektiğini özellikle vurgulayan Enver Paşa, emrinin ivedilikle Nuri Paşa'ya tebliğ olunmasını istedi (ATASE, BDH, no. 3193/80, f. 21-4; TTK, KO, no. 3/18; *ATBD*, 148, belge no. 82, s. 219).⁴⁰⁴

⁴⁰³ Almanya Genelkurmay Başkan Yardımcısı Erich Ludendorff'un hatıratında, İngilizlerin Bakü'ye çıkarma yapması Türklerin İran'ın kuzeyinde tamamen bekleyiş halinde kalmalarıyla ilişkilendirilmiştir. Çıkarmanın vukuundan derhal sonra harekete geçen Almanya Genel Karargâhı, Nuri Paşa'nın kıtaatını da celp ederek, Bakü'deki İngilizlere karşı bir taarruz hazırlığında olmuştur. Hatta bu taarruz için Tiflis'e bir süvari livasıyla birkaç tabur gönderilmiştir (Ludendorff, 1336/1920, c. 3, s. 125-126). Sözü edilen taarruz öncesine yani 20 Ağustos 1918'e ait bir bilgi notunda Gürcistan topraklarındaki Alman kıtaatının toplam mevcudunun 214 zabıt ve 5.050 askerden ibaret olduğu yazılıdır (Qafarov, 2011, s. 237).

⁴⁰⁴ Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'nın Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya 24 Ağustos 1918'de çektiği telgrafında Enver Paşa'nın direktifinin Nuri Paşa'ya aktarıldığı yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3193/80, f. 21-4; *ATBD*, 148, belge no. 82, s. 219). Fakat ani bir gece baskısıyla Bakü'nün alınabilmesi için Nuri Paşa'nın emrinde yeterli kadar kuvvet mevcut değildi. Bu realitenin farkında olan Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa da Nuri Paşa'nın yardımına 2 alay, 2 obüs ve 1 dağ topu bataryası sevk etmeyi kararlaştırdı. 27 Ağustos 1918'de Enver Paşa'ya çektiği telgrafında ise Almanları Bakü meselesine karıştırmadan meseleyi şözmeye çalıştığını bildirdi (TTK, KO, no. 8/34).

Alman askeriyesi, Enver Paşa'nın sözünü ettiği kıtaatı doğrudan sahaya sürmeden önce, Bakü cephesindeki muharebe durumunu öğrenmek istedi. Bu gerekçeyle 22 Ağustos 1918'de 1 kaymakam ve 2 binbaşidan ibaret olan bir Alman Heyeti, Kürdemir üzerinden Bakü cephesine gitti ve ilk önce Şark Cephesi Komutanlığının Güzdek'teki karargâhını ziyaret etti. Karargâhtaki Türk kurmaylarla yapılan görüşmede heyet üyelerinden en üst rütbeli subayın Şark Ordular Grubu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Ernst Paraquin ve diğerlerinin de onun maiyeti olduğu anlaşıldı. Karargâhtaki görüşmede Alman heyetinin bütün cephe boyunca incelemelerde bulunmak istediği malum oldu. Her ne kadar heyet üyelerinin ellerinde Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının izin belgesi olmasa da, Şark Ordular Grubu'na mensup olmalarından dolayı inceleme yapmalarına müsaade tanındı. Lakin şiddetli kum fırtınası nedeniyle 22 Ağustos tarihinde cepheyi inceleyemediler. Fırtına 23 Ağustos günü de devam ettiğinden cephenin sadece merkez ve sol cenahlarında incelemede bulunabildiler (Rüşti, 1934, s. 165-167; Süleymanov, 1999-b, s. 308). Sonraki gün Türk kurmaylarının da yardımıyla cephenin diğer kısımlarında kapsamlı incelemeler yaptılar ve gerekli notları aldıktan sonra asil görev mahallerine döndüler.⁴⁰⁵

c. 27 Ağustos Mukavelenamesi

Alman askeriyesinin muharebe cephesindeki planlamasına rağmen, hariciye cenahının planlamasında hiçbir değişikliğe vukua gelmedi. Bolşeviklerin İngilizleri Bakü'den çıkarması karşılığında Bakü'ye hücum edilmeyeceği hususu, açık şekilde Sovyet Hükümeti'ne taahhüt edildi (*ASİQUBM*, 1960, no. 647, s. 603; Süleymanov, 1999-b, s. 286; Qafarov, 2011, s. 251). Her iki taraf arasındaki pürüzlerin giderilmesinin ardından Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne zeyil olarak 1918'in Haziran ayından beri hazırlanmakta olan Almanya-Rusya Mukavelenamesi akdedildi (27 Ağustos 1918). Sovyet Rusya'nın Berlin'deki yetkili diplomatı Adolf Joffe ile Almanya Hükümeti Hariciye Nazırı Paul von Hintze ve Hariciye Nezareti Hukuk Departmanı Direktörü Johannes Kriege'nin imzaladığı mukavelename, toplam 8 bölüm ve 17 maddeden ibaretti.

⁴⁰⁵ Şark Cephesi Komutanlığı 24 Ağustos 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına Almanlarla beraber yapılan incelemelerle ilgili ayrıntılı bir rapor sundu. Bu rapordaki kayıtlara göre, 364 ve 311 rakımlı tepeler hattının sonraki günlerde ele geçirilebileceği hususu cephede incelemeler yapan Alman Heyeti'ne de beyan edildi (Rüşti, 1934, s. 166-167). Heyetin başında bulunan Şark Ordular Grubu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Ernst Paraquin de taarruzla ilgili kendi mütalaalarını bildirdi. Onun mütalaaları da 24 Ağustos 1918'de Ordu Komutanlığına gönderildi (Rüşti, 1934, s. 167-168).

Mukavelenamenin 6. bölümünün 13. ve 14. maddeleri doğrudan Kafkasya'yla alakalıydı. Mukavelenamenin 13. maddesinde Almanya'nın Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımaya Sovyet Rusya'nın rıza gösterdiği kayıt altına alınmıştı. Bir hayli kapsamlı meselelere temas eden mukavelenamenin 14. maddesi, Gürcistan dışında Kafkasya'nın diğer bölgelerindeki operasyonlarda Almanya'nın üçüncü bir devletin ordusunu desteklemeyeceği hususunu açıklığa kavuşturmaktaydı.⁴⁰⁶ Buna ek olarak, Kura Nehri'nin denize döküldüğü yerden Petropavlovsk köyüne, oradan Şamahı Kazası sınırları boyunca Eğrioba köyüne, oradan Bakü, Şamahı ve Kuba kazalarının sınırlarının birleştiği noktaya, oradan da Bakü Kazası'nın kuzey sınırının denize birleştiği yere kadar çizilen hattı üçüncü bir devletin kuvvetinin geçmeyeceği hususunda Almanya Hükümeti taahhütte bulunmuştu. Bolşevik Rusya, tüm olanaklarını kullanarak, Bakü'deki petrol üretimini arttıracaklarını ve üretilen petrolün belli bir kısmını Almanya'ya vereceğini taahhüt etmişti (*DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 319, s. 443-444; *BCA*, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 35; *TNA, CAB*, no. 24/66/8, s. 9; İmanov, 2006, belge no. 5, s. 101; *Vakit*, 325, s. 1).

27 Ağustos Mukavelenamesi'nin Kafkasya özelinde en azından üç nedenden dolayı geçersiz olduğu söylenebilir. Birincisi, fiiliyatta mevcut olan dört yeni Kafkasya cumhuriyetinden sadece Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınması hususunda Bolşevik Rusya'nın onayının alınması diğer cumhuriyetlerdeki Alman siyasetinin geleceğini gölgelemişti. İkincisi, Ağustos'un ilk haftasında Bolşevik Rusya'nın İngilizlere kaptırdığı gaz ve petrol madenlerinin Ağustos'un son haftasında imzalanan mukavelenamede taksime konu olması irrasyonel bir siyasetin göstergesiydi ve savaş boyunca enerji kaynaklarına fazlasıyla ihtiyacı olan Almanya Hükümeti'ne hiçbir perspektif vaat etmemekteydi. Üçüncüsü, mukavelenamede belirlenen çizginin ilerisine geçmesi

⁴⁰⁶ Bolşevik istilasının 15. yılı dolayısıyla Azerbaycan İstiklal Komitesi'nin 1935'in Nisan sonunda Berlin'de düzenlediği matem merasiminin ikinci kısmında "Almanya ve Azerbaycan" başlığıyla konferans veren ünlü Türkolog Gotthard Jäschke'nin "üçüncü bir devlet" ile ilgili tevili şöyledir: "... Kafkasya'nın ve bilhassa Azerbaycan'ın siyasi vaziyeti maalesef imparatorluk Almanya'da dahi icap eden şekilde tanınmamıştı. Bu hususta mesela Harb-i Umumi'nin şayan-ı dikkat vesikalarından biri olan 27 Ağustos 1918 tarihli Alman-Rus (Sovyet) Muahedesi'ni hatırlayabiliriz. Brest-Litovsk Sulh Mukavelesi'ne artırılan bu muahede mucibince o zamanki Almanya üçüncü bir devlet ordusunun Kafkasya'da muayyen bir hattı geçmemesine dair kendi üzerine bir takım taahhütler almıştı. İsmi zikrolunmayan, lakin göz önüne alınan bu üçüncü devlet Türkiye idi. O Türkiye ki aynı ırktan olan Azerbaycan adlı kardeş bir devletin payitahtı Bakü'yü düşmandan halas etmek azminde bulunuyordu. Bir müttefiki kendi kardeşleriyle birleşmek ve onlara yardım etmek gibi vicdani vazifelerden mahrum bırakmak çok acı bir hakikattir ki bu da Bakü'nün o zamanki vaziyetini dürüst ve doğru bilenler için bittabi tuhaf bir teşebbüsten başka bir şey değildir..." (*Kurtuluş*, 7-8, s. 214-215).

engellenmesi gereken “üçüncü devletin ordusu” yani Türk askeri, mukavelename akdedildiği tarihten önce çizginin çok daha ilerisine geçerek, Bakü banliyölerine ulaşmıştı. Dolayısıyla Alman mahfillerinin uzaktan dokunuşlarıyla nihai taarruzun engellenmesi hiçbir şekilde mümkün değildi.⁴⁰⁷

3.3.2. Mevki Muharebeleri

Bakü harekâtının son aşamasında muharebe cephesindeki stratejik mevkilerin zapt edilmesi ve şehrin etrafındaki kuşatma çemberinin daraltılması planlandı. Bu çerçevede 26 Ağustos 1918’deki operasyonla 364 rakımlı tepe (Yanardağ), 31 Ağustos 1918’deki operasyonla 311 rakımlı tepe (Binagadi), 1 Eylül 1918’deki operasyonla Digah-Muhammetli hattı kontrol altına alındı. Nihai taarruza kadarki son iki haftalık süre boyunca cephe hattının genelinde mevki muharebeleri vukua geldi.

a. Yanardağ Operasyonu

İstanbul-Berlin-Moskova mahfillerini meşgul eden diplomatik mücadele döneminde Kafkas İslam Ordusu’nun sahadaki unsurları Bakü’ye genel taarruz hazırlığındaydı. Taarruz öncesinde cephenin durumunu anlamak amacıyla Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Mehmet Tevfik Bey cephe hattına gönderildi. Güzdek’teki cephe karargâhında 20 Ağustos 1918’de kurmay subaylarla Mehmet Tevfik Bey arasındaki görüşmede cephenin durumu genişçe müzakere edildi. Bu toplantıdan sonra Ordu Karargâhı’na telgraf çeken Mehmet Tevfik Bey, Yüz Yedinci Alay’ın Beşinci Kafkas Fırkası’na eklemlenmesiyle taarruzun yapılabileceğini bildirdi. Bahsi geçen alayın Bakü cephesine nakledilebilmesi için Elet’teki Üçüncü Tabur’un yerine Aktaş’taki Makineli Tüfek Bölüğü ile Azerbaycan teşkilatındaki Dördüncü Alay’ın Birinci Taburu’nun Elet

⁴⁰⁷ Zikredilen mukavelenamedeki tuhafliklarla ilgili Gotthard Jäschke’nin mevzubahis konferans tebliğindeki değerlendirmesi şöyledir: “... Meydana çıkan tuhaf vaziyete lütfen dikkat buyrulsun: Yukarıda kaydettiğimiz 27 Ağustos Tarihli Alman-Sovyet Muahedesi mucibince Türkiye, müttefiki Almanya vasıtasıyla İngilizlerle Beyaz Ruslara karşı yürüttüğü mücadeleden menedilmeli idi! Bu hadise, o zamanki Komünist diplomasisinin hakikaten de güzel bir muvaffakiyeti addolunmaya layıktır ve böyle bir muvaffakiyet de bizim siyasetteki bir takım tezatlardan doğmakta idi. Hem de nasıl ve ne kadar gülünç bir tezat! Zira Lenin, mevzubahis muahede ile kendisinin malik olmadığı ve fiilen başkalarının (İngilizlerin) elinde bulunan Abşeron mıntıklarındaki petrol istihsalını yükselteceğini ve çıkarılan bütün petrolardan dörtte birini Almanya’ya terk edeceğini deruhte etmekte idi!...” (*Kurtuluş*, 7-8, s. 215).

cephesine ve aynı alayın Gökçay'daki İkinci Taburu ile 2 süvari bölüğünün Salyan cephesine sevk olunmasını önerdi. Harekât Şubesi Müdürü'nün önerisi Gence'deki karargâh merkezinde titizlikle etüt edildi ve sonrasında araziye bizzat gözlemleyip mevcut kuvvetleri karşılaştırdıktan sonra taarruzla ilgili genel kanaatini bildirmesi istendi (Rüştü, 1934, s. 161).

Komutanlıktan aldığı talimat üzere hareket eden Mehmet Tevfik Bey, gün boyunca arazide incelemelerde bulundu, Osmanlı Genel Karargâhı Harekât Şubesi Müdür Yardımcısı Binbaşı Saffet Bey ve Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa'yla beraber hazırladığı taarruz planını 20-21 Ağustos gecesi telgrafla Gence'deki Ordu Karargâhı'na bildirdi. Her üç kurmayın ortak düşüncesi, Puta-Hocasen hattında savunmada kalınarak, Hocasen-Bilacari hattının 2 kilometre doğusundaki yol üzerinden taarruza geçmekten ibaretti. Hırdalan'ın kuzeybatısındaki 364 ve 311 rakımlı tepeler hattı ele geçirildikten sonra hattın gerisindeki kuvvetler taarruza hazırlanabilirdi. Taarruzun başarısızlığa uğraması halinde muharip kuvvetlerin tutunabilmesi için söz konusu hattın hemen tahkim edilmesi gerekiyordu. Savunma cephesine 1 alay, taarruza kalkışılacak 364 ve 311 rakımlı tepeler hattına 2 alay ve yedek kuvveti olarak da 1 alay tahsis edilmeliydi. Taarruz hattının sol cenahını himaye etmek amacıyla Maştağa ve Fatmayı'daki tabur Binagadi'ye çekilmeli, süvariler de Balahani'ya konuşlanmalıydı. Kurtkapısı mıntıkasındaki 763 rakımlı tepenin zaptı müşkül olduğundan buraya ve daha kuzeyine topçu ateşi açılmalıydı. Savunma cephesine 4 Schneider topu ve 4 Rus sahra topunun yerleştirilmesi yeterliydi. Bilacari tarafından yapılacak taarruzu desteklemek amacıyla bütün kudretli toplar Hocasen'in batısına konuşlandırılmalı, diğer toplar da taarruz koluna refakat etmeliydi. Bütün kudretli top cephanesinin Kobu'da cem edilmek üzere hemen Puta'ya gönderilmesi gerekiyordu (Rüştü, 1934, s. 161-162; *ATBD*, 148, belge no. 78, s. 210; Süleymanov, 1999-b, s. 307). Bu taarruz planı, öyle gözükmektedir ki, Gence'deki Ordu Karargâhı'nın da onayını aldı. Aktaş'ta bulunan Rus Dağ Topu Takımı'nın şark cephesine sevk olunmasına, yeni teşkil edilmekte olan Azerbaycan kıtaatından Dördüncü Alay'ın Birinci Taburu ile Aktaş Süvari Bölüğü'nün Salyan'daki Yüz Yedinci Alay'ın İkinci Taburu ve Dördüncü Alay'ın İkinci Taburu'nun da Elet-Puta arasındaki Yüz Yedinci

Alay'ın Birinci Taburu ile yer değiştirmesine karar verildi. Yüz Yedinci Alay'ın tamamı ise Şark Cephesi Komutanlığının emrine girdi (Rüştü, 1934, s. 162).⁴⁰⁸

21 Ağustos 1918 günü Ordu Komutanlığından alınan şifreli telgrafta, Batum-Tiflis tarihiyle takviye kıtaatı gönderildiğinden taarruzun ertelendiği ve şimdilik savunmada kalınması emredildi (Rüştü, 1934, s. 163; Süleymanov, 1999-b, s. 308). 22 Ağustos 1918'de alınan şifreli telgrafta ise taarruza hazırlık olmak üzere Hırdalan'ın kuzeydoğusundaki 364 rakımlı tepe ile 311 rakımlı tepenin zapt ve tahkim edilmesi emri verildi. Fatmayı'daki müfreze ile Digah ve Saray'daki süvarilerin Balahanı'ya alınması uygun görüldü. Maştağa'daki müfrezenin Digah'a ve Merdekan'daki Lezgi süvarilerinin Maştağa'ya celbi hususunun tetkiki önerildi. 23 Ağustos 1918 sabahı başlaması planlanan operasyona genel taarruz görünümü verdirmek için Hocasen güneyindeki cephede de etkili top atışları yapılmalıydı (Rüştü, 1934, s. 164-165). Böylesine ayrıntılı planlama yapılmasına rağmen, sonraki iki gün boyunca şiddetle esen kum fırtınası ve Alman Heyeti'nin cephedeki incelemelerinden dolayı operasyonunun ertelenmesi lüzumu ortaya çıktı. İki gün boyunca cephe hattını dikkatlice inceleyen Alman Heyeti Başkanı Kaymakam Ernst Paraquin ise 24 Ağustos 1918'de Şark Cephesi Komutanlığına kendi taarruz planını sundu.⁴⁰⁹

Paraquin'in planı özetle şöyleydi: Binagadi ve Masazır köyleri kuzeyindeki göller arası Novhanı'da bulunan Yirmi Dokuzuncu Tabur tarafından kapatılmıştır. Mürettep İkinci Süvari Alayı da Masazır'ın kuzeyinde olduğundan bu cenahta emniyet sağlanmıştır. Otuz Sekizinci Alay kuzey cephesini kontrol ettiğinden 364 rakımlı tepe ile 311 rakımlı tepenin zaptı için kan dökmeye ve fazladan mermi sarf etmeye lüzum yoktur. Kuzeydeki silahlı gönüllüler ile Otuz Sekizinci Alay'dan 1 tabur ve 2 top bırakarak bütün süvarileri Bakü'nün doğusuna almak, diğer alayları ve kuvvetleri gizlice Heybet-Hocasen hattının batısında toplamak gereklidir. Bir taburu noksan 5 alay ile Hocasen ve Heybet İstasyonu'nun 1 kilometre kuzeyinden fecir vakti hızlı ve şiddetli taarruza geçilmelidir. Kuzey'deki Otuz Sekizinci Alay'ın taburu ile silahlı gönüllüler aynı gün ilk önce Zabrat'ı

⁴⁰⁸ 23 Ağustos 1918'de Yüz Yedinci Alay'ın Birinci Taburu, Kuzey Grubu'nun yedek kuvveti olarak, Kobu'ya sevk olundu. Alayın Üçüncü Taburu, Şark Cephesi'nin yedek kuvveti olarak, Elet'ten Güzdek'e celp olundu (Rüştü, 1934, s. 165, 167).

⁴⁰⁹ Konunun titiz araştırmacılarından Mustafa Çolak, Almanya Genel Karargâhı ile muhaberede sorunlar yaşayan Şark Ordular Grubu Erkânıharbiye Reisi Ernst Paraquin'in bahis konusu planını Almanya menfaatine olduğu zannıyla hazırladığı kanaatindedir (Çolak, 2019, s. 186-187).

ele geçirmeli, sonra da Balahani ve Sabuncu arasından ilerleyerek Bakü'nün doğu kısmını ele geçirmelidir. Zabrata'tan inen taburla eş zamanlı hareketlenen Mürettep İkinci Süvari Alayı da Hövsan-Zığ rotasıyla Bakü'ye doğru ilerlemelidir (Rüşti, 1934, s. 168; Süleymanov, 1999-b, s. 310).

Taarruz planlarının hangisinin uygulanacağı hususunda tereddütte kalan Şark Cephesi Komutanlığı, 24 Ağustos 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına telgraf çekerek, planlamayla ilgili komutanlıktan emir beklediğini bildirdi. 25 Ağustos 1918'de komutanlıktan gelen telgrafta 364 rakımlı tepe ile 311 rakımlı tepe ile Digah'ın zaptının gerekli olduğu ve operasyonun 26 Ağustos 1918 sabahı yapılması emredildi (Rüşti, 1934, s. 168-169; Süleymanov, 1999-b, s. 310; Karaköse, 2012, s. 210). Emrin alınmasının akabinde hazırlıklar başladı. Operasyonda görevlendirilen kıtaatın komutanlarına ve topçu komutanına muharebe alanı ve planın ayrıntıları anlatıldı. On Üçüncü Alay, emrine verilen 6 Krupp dağ topu ile 364 rakımlı tepayı topçu ateşi altına alarak, Otuz Sekizinci Alay'ın ilerleyişini kolaylaştırmalıydı. Masazır ve Mirzaladi gölleri arasında ufak bir piyade kuvveti bırakarak Yirmi Dokuzuncu Tabur'la 311 rakımlı tepeye karşı gösterişten taarruzda bulunması gereken Maştağa Müfrezesi, imkân olursa aynı tepayı zapt etmeliydi. Hırdalan istinat noktasına giden sol cemahtaki Rus sahra ve Rus dağ topları, 364 rakımlı tepayı ateş altına alarak, On Üçüncü Alay'a yardım etmeliydi. Bilacarı'den Yanardağ'a gitmesi muhtemel yardım kuvvetinin ateş altına alınması da unutulmamalıydı. Mürettep İkinci Süvari Alayı, her an harekete hazır halde bulunduğu mevkie kalmalıydı. Operasyon oldukça hızlı yapılmalı, piyade mermisi ve piyade neferi iktisatla kullanılmalı, daha çok topçu atışlarıyla düğüm çözülmeliydi (Rüşti, 1934, s. 169-170; Süleymanov, 1999-b, s. 310-311).

Taarruzun yapılacağı muharebe alanının savunucuları arasında Ermeni ve Rus askerlerinin yanı sıra İngiliz askerleri de bulunmaktaydı. Muharebe alanının en stratejik yeri olan 364 rakımlı tepede Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaatı'ndan 150 kadar İngiliz askeri tahkimatla meşguldü. Yüzbaşı M. C. Sparrow komutasındaki bu müfrezenin mevzilerine 4 makineli tüfekten ateş desteği verilmekteydi (Donohoe, 2016, s. 173).

kadar Diktatörlük kuvvetinin bulunmasından dolayı Yirmi Dokuzuncu Tabur tepenin eteklerine kadar sokulabildi ve orada mevzilendi. Bundan sonra 364 rakımlı tepe ve diğer mevziler tahkim edildi. Gün içerisinde On Üçüncü Alay mevzileri ile Maştağa ve Güzdek köyleri üzerinde keşif uçuşu yapan 2 Diktatörlük uçağı, Güzdek'e 2 bomba ve On Üçüncü Alay'ın gerilerine birkaç bomba attı. Söz konusu bombardımanın etkisiyle fırkanın binek araba koşumlarından birinin bacakları kırıldı, arabacı da feci şekilde yaralandı (Rüşti, 1934, s. 171).

26 Ağustos 1918'deki operasyon sırasında uğranılan personel zayıyatıyla ilgili genel manzara şöyledi:

Tablo 25. Yanardağ Operasyonu'nda Uğranılan Personel Zayıyatı⁴¹³

Kıtaat	Şehit		Yaralı		Toplam:
	Zabit	Asker	Zabit	Asker	
13. Alay	3	23	2	55	83
29. Tabur	-	3	1	15	19
Toplam:	3	26	3	70	102

Operasyon sırasında 29.250 piyade tüfeği mermisi, 29.200 makineli tüfek mermisi ve 88 adet bomba harcandı (ATBD, 148, belge no. 83, s. 221). Buna ek olarak, 506 Rus dağ topu mermisi, 728 Rus sahra topu mermisi, 18 Krupp top mermisi ve 35 kudretli top mermisi sarf edildi. Kızak çivileri kopan 1 top atıl hale geldi. Karşı taraftan ikisi maksim olmak üzere 6 makineli tüfek ganimet olarak ele geçirildi.

Cephenin karşı tarafındaki muharip kuvvetlerin zayıyatı, Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Bey'in tahminlerine göre, biri zabıt ve birçoğu İngiliz olmak üzere toplam 150 askerden ibaretti.⁴¹⁴ İngiliz tarafının verilerine dayanan başka bir istatistikte ise 3 subayın öldüğü veya kaybolduğu, 2 subayın yaralandığı, diğer rütbelerden 46 askerin öldüğü veya kaybolduğu, 31 askerin yaralandığı yazılıydı (Moberly, 1927, c. 4, s. 223-dipnot kısmı).⁴¹⁵ İngiliz askerlerinden 2 tanesi ise esir olarak ele geçirildi (Rüşti, 1934, s. 171; Yüceer, 1996, s. 112; Güler, 2021, s. 198).

⁴¹³ Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının Yanardağ Operasyonu'nda uğradığı personel zayıyatının belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. Rüştü, 1934, s. 171; ATBD, 148, belge no. 83, s. 221; Görüryılmaz, 2015, s. 300.

⁴¹⁴ Tümgeneral Lionel Dunsterville'in kayıtlarında, 26 Ağustos 1918'deki çarpışmada ölen İngiliz subayının cephede telgraf hattı çekmekle meşgul olan Binbaşı Haslam olduğu anlaşılmaktadır (Dunsterville, 2016, s. 238).

⁴¹⁵ Otuz Dokuzuncu Piyade Tugayı Komutanı Albay Faviell'in Tümgeneral Lionel Dunsterville'e sunduğu raporda 364 rakımlı tepeden çekilme sırasında cephedeki bütün İngiliz subaylarının yaralandıkları ve 80

b. Binagadi Operasyonu

364 rakımlı tepeden yani Yanardağ'dan çekilen İngiliz askerleri, Binagadi köyünün kuzeyinden Bilacari İstasyonu'na giden yol üzerinde yeni bir savunma cephesi oluşturdular. Bu cephede önem arz eden mevkilere çamur volkanı havalisine Dokuzuncu Kraliyet Warwickshire Kıtataı'nın bir bölüğü, volkan ile istasyon arasındaki düzlüğe ise Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtataı'nın bir bölüğü konuşlandırıldı (Dunsterville, 2016, s. 246; Süleymanov, 1999-b, s. 312-313). Tahkim edilen mevzilerden şehre sızılacağını tahmin eden İngilizler, 26-27 Ağustos gecesi boyunca aralıklı olarak 364 rakımlı tepeye topçu atışları yaptılar. Kuzey Grubu'nun topçuları da belli aralıklarla şehirdeki Ermeni mevzilerine top atışları yaptılar. Maşağa Müfrezesi'nin bulunduğu cephede piyade ve makineli tüfek ateşleri teati edildi. Gündüzün 2 topla On Üçüncü Alay mevzilerine belli aralıklarla ateş açıldı. Diktatörlük Ordusu'nun uçağı Onuncu Alay mevzilerine 6 bomba attı. Elet mıntıkasında keşif yapan uçağına ise makineli tüfek atışlarıyla yanıt verildi. 311 rakımlı tepenin eteklerinde bulunan Yirmi Dokuzuncu Tabur'un mevzii zayıat vermesine neden olduğundan bir kadar geri alınması emredildi (Rüşti, 1934, s. 171-172). Aynı gün içerisinde Hazar Donanması'na bağlı birkaç gambot da Abşeron Yarımadası'nın güney ve kuzey kıyılarındaki yerleşim alanlarını denizden bombardıman etti (ATBD, 148, belge no. 83, s. 221).

27-28 Ağustos gecesi Dokuzuncu Alay cephesinde sükûnetle geçti. Onuncu Alay cephesine karşı taraftan topçu atışı yapıldı. Maşağa Müfrezesi'nin bulunduğu cephede hafif piyade tüfeğı ve makineli tüfek atışları oldu. Bu atışlar Mirzaladi gölünün doğusunda daha şiddetli şekilde vukua geldi. Diktatörlük kuvvetleri Bilacari'nin kuzeyindeki mevzilerini 2 kilometre kadar kuzeye doğru genişletmeye çalıştı ve 800 metrelik bir tel örgü çekti. Diktatörlük Ordusu'nun 3 uçağı gün boyunca bombardımana devam etti. Harp gemilerinin yarımada'nın kuzey kıyılarını bombalamasından dolayı Otuz Sekizinci Alay'ın Üçüncü Taburu yedek kuvveti olarak Kürdehanı köyüne sevk edildi (Rüşti, 1934, s. 172). Dokuzuncu Alay cephesinde 28-29 Ağustos gecesi de sükûnetle geçti ve diğer cephelerde hafif piyade tüfeğı atışları oldu, belli aralıklarla topçu ve

askerin kaybedildiğı, 311 rakımlı tepedeki çarpışmada ise 10 İngiliz askerinin öldüğü yazılıdır (Dunsterville, 2016, s. 245). Konunun araştırmacılarından Peter Hopkirk'in tahminlerine göre, Yanardağ Operasyonu'nda Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtataı'na bağlı bölüğün bütün subayları ile 80 askeri öldü ve çarpışmadan sadece 12 asker sağ kurtuldu (Hopkirk, 1995, s. 423).

makineli tüfek atışları yapıldı. Gündüzün Kürdehanı ve Pirşağı köylerini gözetleyen Hazar Donanması'nın bir gemisi güneydoğuya doğru çekildi. Diktatörlük Ordusu'nun uçağı Şark Cephesi'nin Güzdek'teki karargâhına 6 bomba attı (Rüşti, 1934, s. 172).

29-30 Ağustos gecesi Onuncu Alay, On Üçüncü Alay ve Maştağa Müfrezesi cephelerinde hafif piyade tüfeği ve makineli tüfek atışları oldu. 30 Ağustos günü hafif topçu ateşi teati edildi (Rüşti, 1934, s. 173). 30 Ağustos sabahı saat 9 sularında yarımada'nın kuzeyinde yerleşen Nasoslu taraflarına yanaşan Hazar Donanması'nın 3 gemisi, Sumkayıt ile Yaşma arasındaki Karatepe mevkiine 70-80 askerden ibaret ufak bir müfreze çıkardı. Kıyı şeridindeki yolu kapatan bu müfreze, Kuba'dan gelen 20 nakliye arabasını tevkif etti. Durdurulan arabalardan dördünün yükleri gemilere taşındı (TTK, KO, no. 8/75, v. 1-2).⁴¹⁶ Kuzey Grubu'nun sahil gözetleme unsurları ise durumu üstlerine ilettiler. Yoldaki olaya müdahale amacıyla Sumkayıt'tan 10 milis, Mürettep İkinci Süvari Alayı'ndan 1 bölük ve 1 makineli tüfek takımı olay mahalline sevk edildi. Süvari bölüğünün ulaşmasından önce diğer arabaları da yakan Diktatörlük Müfrezesi, hemencecik olay mahallinden uzaklaştı (Rüşti, 1934, s. 173; Süleymanov, 1999-b, s. 315). Gün içerisinde Kafkas İslam Ordusu mevzileri üzerinde uçan Diktatörlük uçaklarından biri, Dokuzuncu Alay cephesinin gerilerine birkaç etkisiz bomba attı (Rüşti, 1934, s. 173).

30 Ağustos 1918 günü Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına telgraf çeken Şark Cephesi Komutanlığı, 31 Ağustos 1918'de 311 rakımlı tepenin (Binagadi) kurtarılması için taarruza geçileceğini bildirdi (Rüşti, 1934, s. 173). Taarruz öncesinde Bakü muharebe cephesindeki bütün unsurların yeniden gruplaşmasına gereksinim duyuldu. Hırdalan'ın kuzeydoğusundaki boyun mıntıkasından daha doğudaki Merdekan'a kadar uzanan sahil şeridi, Miralay Osman Bey komutasındaki Kuzey Grubu'nun sorumluluk alanı oldu. Kuzeydoğu kıyıdaki boyun mıntıkasından Puta İstasyonu'na kadar uzanan hat, Miralay Cemil Cahit Bey komutasındaki Batı Grubu'nun sorumluluğuna bırakıldı. Kaymakam Halim Pertev Bey komutasında oluşturulan Güney Grubu'nun sorumluluk alanı ise yarımada'nın güneyindeki Puta-Elet istasyonları arasındaki sahil şeridi oldu (Rüşti, 1934, s. 174; Süleymanov, 1999-a, s. 85; Süleymanov, 1999-b, s. 316). 31 Ağustos 1918'de yapılması planlanan taarruz esnasında Kuzey Grubu kıtaatı Digah-Binagadi hattına hâkim

⁴¹⁶ Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüşti Türker'in eserinde Karatepe'ye çıkarılan müfrezenin mevcudunun 100-150 askerden ibaret olduğu ve 3 arabanın yüklerinin gemiye taşındığı kaydedilmiştir (Rüşti, 1934, s. 173).

sırtları, On Üçüncü Alay Masazır gölünün güneyinden hareketle Binagadi tepesini, Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu ve Yirmi Dokuzuncu Tabur da Mirzaladi gölünün doğusundan taarruzla Binagadi hizasına kadar olan hâkim sırtları zapt etmeliydi. Ordunun cephane ve erzakı Kobu köyünde, yaralılara ilkin müdahalede bulunan tıbbi üniteler Masazır ve Puta'da, Sıhhiye Bölüğü Güzdek'teydi. İstihkâm Bölüğü, Ekmekçi Takımı ve Yirmi Dördüncü Seyyar Hastane ise Hacıkabul'da idi (Rüşti, 1934, s. 175).

Taarruz öncesinde 311 rakımlı tepede Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaatı'ndan Teğmen R. L. Petty komutasında 80 askerden ibaret bir İngiliz Müfrezesi bulunmaktaydı. Bu müfreze ve sağ cenahındaki Ermeni taburuna karşı 31 Ağustos 1918 sabahı saat 4'te harekete geçildi. Taarruzdan hemen haberdar olan İngiliz bölüğünün komutanı, 500 mevcutlu bir kuvvetin taarruza geçtiği bilgisini üstlerine ilettiler (Dunsterville, 2016, s. 248; Süleymanov, 1999-b, s. 317). On Üçüncü Alay ile Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu ve Yirmi Dokuzuncu Tabur'dan meydana gelen Kuzey Grubu unsurları, saat 6.30'da tepe önündeki üç sıralı tel örgüyü kesmeyi başardı ve On Üçüncü Alay'ın şiddetli taarruzuyla tepe ele geçirildi. 311 rakımlı tepeden Bilacarı'ya doğru firar eden İngiliz bölüğü topçu ve makineli tüfek ateşleriyle takip edildi. Hırdalan istinat noktasındaki topçular da çekilen kuvveti yandan etkili ateş altına aldı. Mirzaladi gölünün doğusunda sağ cenahta Yirmi Dokuzuncu Tabur, sol cenahta da Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu taarruza geçti. Arazinin düz olması ve Diktatörlük gemilerinin kuzeyden yaptıkları topçu atışları yüzünden bahse konu cephedeki taarruz müşkülata uğradı. Bu cephedeki Mürettep İkinci Süvari Alayı da ilerleyemedi. Otuz Sekizinci Alay'ın yedekte tutulan Üçüncü Taburu ve Makineli Tüfek Bölüğü taarruza katıldıysa da hiçbir ilerleme olmadı (Rüşti, 1934, s. 176). Bu yüzden Kuzey Grubu'nun yedek kuvveti olan Yüz Yedinci Alay'ın İkinci Taburu cepheye sürüldü ve Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu'yla birlikte Digah-Muhammetli hattına hâkim nokta ile mezkûr köylerin ele geçirilmesi emredildi. Büyük bir gayretle savaştan Yirmi Dokuzuncu Tabur Digah'ın batı hizasına, Birinci Tabur da Digah'ın kuzeyine ulaştı ve karanlığın çökmesi üzerine bulundukları mevzide kaldılar (Rüşti, 1934, s. 176; Süleymanov, 1999-b, s. 316-317).⁴¹⁷ Duraksayan taarruza 1 Eylül 1918 sabahı saat 4 sularında devam edildi. Saat 8'de Muhammetli köyünün kuzey sırtları

⁴¹⁷ Kuzey Grubu cephesinde zikredilen olaylar yaşanırken, Batı Grubu cephesinde Schneider toplarından karşıdaki mevzilere ve Ermenikent taraflarına topçu atışları yapıldı. Salyan mıntıkasında ve Elet-Puta sahil şeridinde 31 Ağustos 1918 günü özel önem arz eden hiçbir olay yaşanmadı (Rüşti, 1934, s. 176).

ele geçirildi. Az sonra Üçüncü Tabur'un da desteğiyle Mürettep İkinci Süvari Alayı Muhammetli köyüne girdi. Öğle vakti Digah-Muhammetli hattı ve Digah köyü ile kuzeyindeki 345 rakımlı tepe tamamen kontrol altına alındı. Bu mevzilerdeki muarız kuvvetler Ramana ve Balahanı taraflarına firar etti (Rüştü, 1934, s. 179; *ATBD*, 148, belge no. 88, s. 234).

31 Ağustos 1918'deki taarruz esnasında 311 rakımlı tepede 6 makineli tüfek, Binagadi köyünde namlusu bozuk büyük çaplı 1 top ve 100 kadar top mermisi, Binagadi köyünün güneyindeki fabrikalarda 50 sandık Rus piyade mermisi ile birçok nakliye arabası, 8 mutfak arabası, birçok kazan ve binek koşulu 1 fayton ganimet olarak On Üçüncü Alay'ın eline geçti (Rüştü, 1934, s. 180; *ATBD*, 148, belge no. 88-1, s. 235). 1 Eylül 1918'de Digah-Muhammetli hattının kontrol altına alınması operasyonunda 2 otomatik makineli tüfek, 1 telemetre, 70 sandık İngiliz piyade mermisi, 100 Rus sahra mermisi ve tahrip olmuş 1 sahra topu Otuz Sekizinci Alay'ın aldığı ganimetler arasındaydı (Rüştü, 1934, s. 180; *ATBD*, 148, belge no. 88-1, s. 235).

Son iki günde meydana gelen muharebelerde İngilizlerin uğradığı personel zayıtı oldukça fazlaydı. 31 Ağustos 1918'de Binagadi havalisindeki çarpışmalarda İngilizlerden 2 zabıt ve 31 asker ölmüş veya kaybolmuştu (Dunsterville, 2016, s. 249).⁴¹⁸ Bu hususla ilgili başka bir raporda ise İngilizlerin toplam zayıtının (çoğunluğu Yedinci Kuzey Stafford Kıtıatı'ndan olmak üzere) 44 askerden ibaret olduğu yazılıydı. 1 Eylül 1918'de Digah havalisinde vukua gelen çarpışmalarda İngilizlerin zayıtı toplam 4 zabıt ve 67 askerden ibaretti (Moberly, 1927, c. 4, s. 227-229). Aynı günün çarpışmalarında Digah köyünde mecruhen 5 İngiliz askeri ve Binagadi fabrikalarında saklanan 3 Rus askeri, 49 İngiliz askeri ve birisi doktor olmak üzere 2 İngiliz zabiti esir alındı (Rüştü, 1934, s. 180; *ATBD*, 148, belge no. 88-1, s. 235).⁴¹⁹

31 Ağustos-1 Eylül tarihlerindeki çarpışmalarda Kafkas İslam Ordusu'nun uğradığı personel zayıtı, günlük raporlara yansımadığından belirsizdi. Cephe Komutanlığı ile haberleşmesinde söz konusu hususa temas eden Nuri Paşa, Binagadi ve Digah

⁴¹⁸ 31 Ağustos 1918'deki çarpışmada ölen İngiliz subaylarından biri, 311 rakımlı tepayı savunan İngiliz Bölüğü Komutanı Teğmen R. L. Petty idi (Dunsterville, 2016, s. 248).

⁴¹⁹ Binagadi ve Digah muharebelerinin sonuçları, Azerbaycan Hükümeti'nin resmi yayın organı olan *Azerbaycan Gazetesi*'nin 15 Eylül 1918'deki ilk sayısının ikinci sayfasına önemli bir haber olarak yansıdı: "Vaki olan taarruzumuz neticesinde düşmandan 3 köy ve müstahkem 2 tepe zapt ettik. İngilizler perişan bir halde firar ettiler. 8 makineli tüfek, biri büyük 2 top, pek çok cephane ve araba ile 1 telsiz iğtinam eyledik. 2 zabitle 57 İngiliz neferi esir aldık." (*Azerbaycan*, 1, s. 2).

muharebelerinde oluşan zayıflığın yazılı olarak bildirilmesini talep etmekteydi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-29). Cephe Komutanlığının sonraki günkü raporunda 364, 311 ve 345 rakımlı tepelerin kurtarılması operasyonlarında 3 zabitin  ehit olduğu ve 5 zabitin yaralandığı bildirildi (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 7-1). Dügah'ın ele geçirilmesi için yapılan operasyondaki toplam zayıflık ise 16 askerden ibaretti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-38; R    , 1934, s. 187).

311 rakımlı tepe etrafındaki hezimetten sonra Bakü müdafileri arasında fikir ayrılığı tezahür etti. Binagadi havalisindeki yenilgiden dolayı Dunsterville'de Bakü  ehrini savunmanın mümkün olmayacağı kanaati oluştu. Aynı tarihlerde Bakü cephesini teftiş eden General Lewin ile konuyu g r   t kten sonra tahliye hususundaki kanaati ziyadesiyle peki ti. 1 Eylül 1918 günü oğleden sonra saat 4'te Avrupa otelinde toplanan Diktatörlerin toplantısına gitti ve tahliye hususundaki kararını onlara tebliğ etti. Buna ilaveten, mütareke bayrağı taşıyan bir heyeti karşı tarafa göndererek uzlaşma koşulları aramalarını tavsiye etti. İngiliz generalinin kararı ve  nerisi Diktatörlerin histerisine neden oldu.  ltimatoma benzer bir cevabi mektupla İngiliz askerinin ancak yerel kuvvetlerle aynı vakit ve koşullarda şehri terk edebileceğini deklare ettiler (Moberly, 1927, c. 4, s. 229; Dunsterville, 2016, s. 253-255, 258; Rawlinson, 2016, s. 111; Allen & Muratoff, 1966, s. 458; Süleymanov, 1999-b, s. 319-321).

İngiliz generalinin uzlaşma önerisini, g r n  e bakılırsa, reddettiler. Gerçek durum hiç de öyle değildi. Diktatörlük Hükümeti, Dunsterville'in önerisinden çok daha önce 22 Ağustos 1918'den beri Tiflis'teki Alman Askeri Heyeti'yle dolaylı olarak dirsek temasındaydı. Rus ihtilallerinden önce Duma'nın Sosyal-Demokrat vekillerinden biri olan Gürcü devlet adamı İsidor Rami vili, bahsedilen tarihte Diktatörlük Hükümeti Yürütme Kurulu  yelerinden Grigori Ayolla ve Abram Velunts ile radyogram üzerinden iletişime geçerek, Bakü meselesinin barı ıl yollarla çözümü için Alman Asker Heyeti ile g r   melerde arabulucu olabileceğini bildirmişti.  nerisinin kabul edilmesi halinde koşulların belirlenerek bildirilmesini istemişti. Diktatörlük Hükümeti  yelerinden Lev Umanski tarafından Bakü'den Tiflis'e yanıt olarak gönderilen radyogramda, bahsedilen önerinin ciddiyet arz ettiği ve Diktatörlük Hükümeti Yürütme Kurulu Ba kanlığına sunulacağı bildirilmişti. Rami vili'den Umanski'ye cevaben gönderilen radyogramda ise konunun kapsamlı değerlendirilmesinden sonra arabulucuya ihtiyaç olursa,

memnuniyetle yardımcı olabileceği beyan edilmişti (*DMVP-ZG*, 1919, belge no. 223/1-3, s. 440).

Lionel Dunsterville'in Bakü'yü terk etme düşüncesi, öyle gözükmemektedir ki, Diktatörlerin alternatif arayışlarını hızlandırdı. 22 Ağustos 1918'den beri rafta beklettikleri Ramişvili'nin önerisini 1 Eylül 1918'de gündeme aldılar. 2 Eylül 1918'de Başkan Tyuşkov ve üye Lev Umanski'nin imzalarını muhtevi telgrafname ile Diktatörlerin Almanlarla müzakereye hazır olduklarını beyan eden bir haberi İsidor Ramişvili'ye iletiler. Müzakerelerin yapılabilmesi için İsidor Ramişvili ve diğerlerinin Bakü'ye sefer etmelerini rica ettiler (*DMVP-ZG*, 1919, belge no. 224/2, s. 441). Bakü Diktatörlerinin talebini 11 Eylül 1918'de radyogramla yanıtlayan İsidor Ramişvili, Azerbaycan Hükümeti'nin arabuluculuğu uygun görmemesinden dolayı anlaşmazlığın barış yoluyla çözülmesinin mümkün olmadığını bildirdi (*DMVP-ZG*, 1919, belge no. 227, s. 443).

c. İkinci Taarruz Öncesi Son Çarpışmalar

1 Eylül 1918 günü öğle vakti Onuncu Alay cephesinde uçan bir Diktatörlük uçağı alayın karargâhına bir bomba attı ve avdeti esnasında topçu takımının attığı mermilerden biri uçağı isabet etti.⁴²⁰ Yalpa yaparak kaçmaya çalışan uçak Salyan Kışlası'nın gerisindeki Yeşilcami civarına düştü. Düşen uçağın başına toplanan ahali topçu atışıyla dağıtıldı (*ATBD*, 148, belge no. 88, s. 234). Şaşırtıcı olmakla birlikte, 1 Eylül 1918 tarihinde Kazvin'den çıktığı söylenen başka bir İngiliz uçağı sehven Karabağ'daki Minahorlu köyüne indi. Uçağın pilotu, sağlam olarak derdest edilerek, karargâha celp olundu.⁴²¹ İlk sorgulamada İngilizlerin Karabağ'daki Ermenilerle irtibat tesis etmek istedikleri anlaşıldı (*ATASE*, BDH, no. 3193/81, f. 28; *ATASE*, BDH, no. 3818/4, f. 67-25; *ATASE*, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-3). Aynı gün içerisinde Hazar Denizi'ndeki Diktatörlük Donanması'nın birkaç yelkenli gemisi Sangaçal İstasyonu yakınlarına demir attı. Bir süre sonra 2 harp gemisi de oraya yanaştı ve harp gemilerinin ateşi eşliğinde yelkenli gemilerle

⁴²⁰ Sağ cenah Topçu Takımı'nın Diktatörlük uçağını düşürmesi, Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa'yı ziyadesiyle memnun etti ve 1 Eylül 1918'de Topçu Komutanlığına gönderdiği emirde takıma komuta eden subay ile uçağı düşüren nişancı çavuşu ve neferlerinin adlarının acilen bildirilmesini istedi (*ATASE*, BDH, no. 5309/51, f. 71-12).

⁴²¹ *Azerbaycan Gazetesi*'nin 15 Eylül 1918'de neşredilen ilk sayısının ikinci sayfasında söz konusu olayla ilgili şöyle bir haber yayımlanmıştır: "Akdam'da 1 İngiliz tayyaresini pilotuyla birlikte sağlam olarak esir aldık." (*Azerbaycan*, 1, s. 2).

sahile çıkarma yapılması düşünüldü. Bu mevkideki piyadeler, yaklaşan gemilere doğru ateş açarak, sahil şeridini savunmaya çalıştılar. Diktatörlük gemilerinin bahse konu mıntıkaya çıkarma yapmasını engellemek amacıyla Hacıkabul'a ulaşmış olan Yüz Altıncı Alay'ın İkinci Taburu saat 9.30'da Sangaçal'a sevk olundu. Elet İstasyonu'ndan hareket eden trenle 1 top ve Dokuzuncu Alay'ın sağ cenahındaki Yirmi Beşinci Tabur'dan 1 bölük ile 2 dağ topu ve zırhlı trenin Puta'dan Sangaçal'a gönderilmesi emredildi. Vaktinde muharebe alanına yetişen toplar derhal uygun mevkilere konuşlandırıldı ve gemilere doğru ateş açmaya başladı. Harp gemilerinden birisine mermi isabet etti ve güvertesini yoğun duman kapladığı halde Bakü'ye doğru gitti.⁴²² Sahile yaklaşan yelkenli gemilerden birisi de piyade ateşinden dolayı tahrip oldu ve diğer harp gemisi tarafından yedeğe alınarak geldiği yere götürüldü (Rüşti, 1934, s. 179-180; ATBD, 148, belge no. 88, s. 234-235).

2 Eylül 1918 günü Otuz Sekizinci Alay'ın İkinci Taburu'ndan bir müfreze hızlı taarruzla Zabrat köyünü ele geçirdi ve bölgedeki Diktatörlük Müfrezesi köyün güneyindeki petrol fabrikasına doğru çekildi. Günün çeşitli saatlerinde havalanan 5 Diktatörlük uçağı Kafkas İslam Ordusu'nun mevzilerine 7 etkisiz bomba attı. Bilacarı'nın doğusundaki Diktatörlük obüsleri sabahtan akşama kadar belli aralıklarla Digah'taki mevzilere ateş açtı. Buna mukabele olarak, saat 15'te Bakü'deki birkaç hedefe isabetli topçu atışları yapıldı (TTK, KO, no. 8/81, v. 1; Rüşti, 1934, s. 181).⁴²³ 2-3 Eylül gecesi Batı Grubu cephesinde topçu

⁴²² *Azerbaycan Gazetesi*'nin 15 Eylül 1918 tarihli ilk sayısının ikinci sayfasında söz konusu olayla ilgili şöyle bir haber yayımlanmıştır: "Karaya asker çıkarmak isteyen düşmanı bu teşebbüsten men' ile bir bölüğünü kayık içerisinde bulunan 50 neferini itlaf eyledik. Vaki olan isabetle bir gemi Bakü istikametine kaçtı ve güvertesinde duman görüldü." (*Azerbaycan*, 1, s. 2).

⁴²³ Bakü muharebelerinin son 15 gününde Kafkas İslam Ordusu'nun topçu bataryaları cephe hattına öylesine yaklaştırılmıştı ki şehir bir uçtan diğer uca topçu menziline atış mesafesindeydi (Kazımlı, 2016, s. 170). Türk topçusunun isabetli atışlarının karşı tarafta uyandırdığı etkiyi en iyi şekilde Lionel Dunsterville'in kendi eserindeki anlatıları yansıtır: "... Gemimin, Avrupa otelinin ve genelde şehrin bombardımanı o kadar isabetliydi ki düşmanın birkaç yüz metre ilerimizde muhabere santralının olduğuna inanasım geldi. Başka türlü bu denli isabet sağlanamazdı. Gerçi bölgeye ait ayrıntılı haritaları vardı ve doğrudan görüş olmaksızın belli bir bölgeyi bombalayabilirlerdi. Fakat bombardıman son derece bilinçli ve isabetliydi. Şehrin açığında demirli olan gemiden her bir bombanın düşüşü net olarak görülüyordu. Bombardıman salvoları başımın üstünden geçip gidiyordu. İlk bomba şehrin yüksek kesimine, ikincisi ortalara, üçüncüsü kıyıya ve sonuncusu da gemi direkleri arasına düşüyordu. Sonra isabet kayıtları telefonla doğrulanınca atış iki tur daha tekrarlanıyordu. İlginç bir tesadüf eseri Kruger dışında her şey vuruluyordu. Tam yanımızda tayfasız (bu nedenle ölen olmadı) bir gemi parçalandı, rıhtımın yanındaki bir cephanelik yığını isabet aldı, cephane kutuları parçalandı, iki nöbetçi hafif yaralandı. Ama neyse ki patlama olmadı. Bu isabetli seri atışlar her gün devam etti. Hedef doğruluğunu izah edecek telefon bağlantısı dışında bir açıklama yoktu ve tüm aramalara rağmen bulunamadı..." (Dunsterville, 2016, s. 236-237). Bakü'ye yapılan topçu atışlarına koordinat aktaran bir casusun mevcut olduğu sonradan anlaşılmıştır. Bakü muharebelerinden sonraki bir tarihte İngiliz Viskonsülü Aeneas Ranald MacDonell ile görüşen bir Türk subayı, katırları için kendilerine yem satan kızıl sakallı Tatar'ı hatırlayıp hatırlamadığını sormuştur.

atışları yapıldı, Kuzey Grubu ve Güney Grubu cephelerine ise sükkûnet hâkim oldu. 3 Eylül 1918 sabahı Balahanı sırtlarında karşı tarafın keşif kuvvetleri görüldü. Bundan sonra 700 kadar piyade ve 3 toptan ibaret olan Diktatörlük Müfrezesi karşı taarruzla önceki gün ele geçirilerek Yirmi Sekizinci Alay kıtaatı tarafından savunulan Zabrat köyünü zapt etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-26; Rüştü, 1934, s. 185). Balahanı köyünün güneyi ve güneydoğusundaki sırtlarda tabya edilen 5 Diktatörlük topu sabahtan akşama kadar aralıklı olarak Digah ve Binagadi köyleri ile 311 rakımlı tepeyi dövdü. Birkaç Diktatörlük uçağı, sabah ve akşam olmak üzere, Batı Grubu ile Güzdek, Kobu ve Yanardağ üzerinde keşif uçuşları yaptı, Kobu'ya ve diğer iki mıntıkaya birkaç bomba attı (Rüştü, 1934, s. 185).

3-4 Eylül gecesi kayda değer bir olay yaşanmadı. 4 Eylül günü Diktatörlük uçakları keşif yaptılar ve birkaç etkisiz bomba atıldılar. Her iki taraf arasında topçu atışları teati edildi. 5 Eylül 1918 tarihinde cephede önemli bir gelişme olmadı. Bakü ve civarında şiddetli kum fırtınası esti (Rüştü, 1934, s. 186). Kum fırtınası 6 Eylül günü de devam etti. Gece boyunca cephede önemli bir vukuat meydana gelmedi, gündüzün karşılıklı topçu atışları oldu.⁴²⁴ Cephenin Diktatörlük tarafı 364 rakımlı tepenin 1.500 metre kadar güneyindeki küçük bir tepeyi mukavemet merkezi haline getirdi, Bilacari köyünün etrafına tel örgüsü çekti ve kenar evleri tahkim etti (Rüştü, 1934, s. 188). Aynı gün içerisinde 1 bölük piyade ile 1 bölük süvari ve 2 toptan ibaret olan Diktatörlük Müfrezesi ile Kuzey Grubu süvarileri arasında Bakü'nün 20 kilometre doğusundaki Hövsan köyünde çarpışma meydana geldi. Diktatörlük topçuları Bakü güneyindeki mevziler ile Binagadi köyüne etkisiz 61 mermi attı (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 17-1; ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-5; TTK, KO, no. 8/129, v. 1). Kafkas İslam Ordusu'nun topçuları Bakü'nün batısındaki Diktatörlük bataryasını isabetli atışla vurdu, Zabrat köyünde perakende olarak toplanan bir bölüğü ve Bilacari İstasyonu'nun güneyindeki siperlerde görülen 50 kadar Diktatörlük piyadesini dağıttı (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 17-1; TTK, KO, no. 8/129, v. 1).

Şiddetli kum fırtınası 7 Eylül 1918 tarihinde de devam etti. Gün boyunca karşılıklı topçu atışları yapıldı. Bakü cephesini takviye amacıyla sevk olunan Yüz Altıncı Alay'ın Birinci Taburu'nu taşıyan trenin Sangaçal İstasyonu'ndan geçişi esnasında Hazar Denizi'ndeki

MacDonell mevzubahis şahsı hatırlamış ve Türk subayı da o kızıl sakallı Tatar'ın kendisi olduğunu bildirmiştir (Hopkirk, 1995, s. 424).

⁴²⁴ Türk topçularının 6 Eylül 1918'de attıkları mermilerden biri, İngiliz Karargâhı'nın 100 yada (91,44 metre) yakınına düştü ve epey yangın çıkmasına neden oldu (Dunsterville, 2016, s. 262).

harp gemilerinin birinden top ateşi açıldı ve mermilerden biri trene isabet etti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 17-1; TTK, KO, no. 8/129, v. 2; Rüştü, 1934, s. 188).⁴²⁵ Bu bombardıman yüzünden Birinci Tabur'dan 1 zabıt ile 3 asker şehit oldu ve 1 zabıt ile 2 asker de ağır surette yaralandı (Rüştü, 1934, s. 188; Süleyman İzzet, 1936, s. 29).⁴²⁶ Aynı gemi aynı gün içerisinde Divanını İstasyonu'nu da bombardıman etti. Harp gemisinin top atışlarına mukabele olarak, saat 16 ve 20 sularında Bakü'deki Diktatörlük mevzileri Rus sahra topları ve Schneider dağ topları ile bombardıman edildi (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 17-1; TTK, KO, no. 8/129, v. 2; Rüştü, 1934, s. 188).

8 Eylül 1918 günü cephelerde hafif piyade tüfeklerinden ateşler açıldı. Bakü'deki mevzilere saat 11'de sağ cenahtaki topçu takımından 2 obüs topu, 2 Rus Schneider topu, 1 Rus sahra topu, 4 kudretli dağ topu ile ateş baskını yapıldı. Topçu atışlarından dolayı şehirde yangın belirtileri görüldü ve iskelelerdeki 10 kadar gemi denize açıldı. Saat 16'da Bakü'den kalkan 3 Diktatörlük uçağı Batı Grubu mevzileri üzerinde yarım saat kadar uçuş yaptı ve sonrasında Kobu'ya 9, Güzdek'e ise 8 bomba attı. Bu bombardıman neticesinde Güzdek'te 2 nefer ve 3 kadın şehit oldu, 1 nefer, 1 erkek ve 2 kadın yaralandı (Rüştü, 1934, s. 189). 8-9 Eylül gecesi Bakü'deki mevzilere Schneider top takımıyla taciz ateşi açıldı. Gündüzün de Bilacarı'nın batısında toplanan piyadelere topçu atışları yapıldı. Diktatörlük topçuları da Hırdalan'ın doğusundaki Kobu köyünü, Onuncu Alay'ın mevzilerini ve Hocasen köyünü bombardıman ettiler. Diktatörlük uçakları gün boyunca keşif yaptı ve Kobu'daki topçu mevzilerine etkisiz bir bomba attı (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 17-2; ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 2-2; Rüştü, 1934, s. 190).

9-10 Eylül gecesi bütün cephelerde sükûnetle geçti. Önceki günlerden beri devam eden fırtına 10 Eylül günü de tüm şiddetiyle hissedildi. Diktatörlük tarafının Surahanı sırtlarına tabya ettiği topçu bataryası gün içerisinde belli aralıklarla Bine köyünü dövdü. Hazar Donanması'nın bir harp gemisi Hövsan köyünü bombardıman etti, diğer harp gemisi ise Puta'ya birkaç mermi attı (Rüştü, 1934, s. 191). Hazar Donanması'nın bir gambotu

⁴²⁵ Hazar Donanması strüktüründeki harp gemisinin attığı top mermisinin isabet ettiği trenden inen tabur efradının bir kısmı kıyıda yapılan saldırıya karşı savunma önlemi aldı, diğer kısımların cepheye nakli devam etti (Rüştü, 1934, s. 188).

⁴²⁶ On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'in anlatılarında söz konusu olayın vukua gelme şekli şöyle açıklanmıştır: "... Bir gün evvel 106. Alay 1. Taburu götüren trenin Rus makinisti bir lokomotif çekemiyor diye vagonların yarısını bırakmış ve düşman gemileri bu vagonlara ateş ederek 1 zabıt ile 3 neferimizin şehit ve 1 zabıt ile 2 neferimizin ağır mecruh olmasına sebebiyet vermişti..." (Süleyman İzzet, 1936, s. 29).

Pirşığı kıyılarına 2 bomba attı. Keşifle meşgul olan bir Diktatörlük uçağından 2 etkisiz bomba atıldı. Diktatörlük topçuları Bine köyünü bir müddet bombardıman etti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 17-2; ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 2-3). 10-11 Eylül gecesi bütün cephelerde sükûnetle geçti. Diktatörlük topçusu öğleden sonra Kobu köyünün şark sırtlarına belli aralıklarla etkisiz mermiler attı (Rüştü, 1934, s. 193). Maştağa'ya yaklaşmak isteyen Diktatörlük süvarilerinden ufak bir keşif kolu geri püskürtüldü. Diktatörlük topçuları gün içerisinde Yanardağ ile Digah ve Binagadi köylerine atışlar yaptılar (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 2-2). Bu ateşler neticesinde 1 tabip ve 1 asker yaralandı (Süleyman İzzet, 1936, s. 38).

11-12 Eylül gecesi bütün cephelerde sükûnetle geçti. Gündüzün Kobu köyü üzerinde uçuş yapan Diktatörlük Ordusu'nun 2 uçağının attığı bombalar nedeniyle ahaliden 2 kişi şehit oldu, 8 kişi de yaralandı (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 4; Rüştü, 1934, s. 195). Kafkas İslam Ordusu'nun Yanardağ havalisinde konuşlandırılan topçusu Balahanı ve Bilacari taraflarını yoğun ateş altına aldı. Diktatörlük topçusunun mukabil atışlarından 4 mermi saat 19.55'te Binagadi tepesindeki mevzilere isabet etti ve 1 zabıt ile 20 asker yaralandı (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 4; ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-11).⁴²⁷ Diktatörlük topçusunun Onuncu Alay'ın mevzilerine attığı mermiler ise etkisiz oldu (Rüştü, 1934, s. 195).

12-13 Eylül gecesi, önceki geceye benzer şekilde tam sükûnetle geçti. Diktatörlük topçusu gündüzün cephenin sağ cenahı ve merkez mevkillerini belli aralıklarla dövdü. Diktatörlük uçakları mutat hal üzere sabah ve akşam keşif uçuşları yaptı (Rüştü, 1934, 196).

13 Eylül 1918 günü kum fırtınası tamamen dindi, harekât bölgesinde gökyüzü kısmen bulutlu oldu. Bakü etrafını üç taraftan çevreleyen cephe hattındaki muharip durum, tsunami öncesindeki okyanusun haliyle benzerlik arz etmekteydi. Mücadelenin diplomasi cephesinde yaşanan gelişmeler ise fazlasıyla hararetliydi.

⁴²⁷ On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet'in eserindeki kayıtlara göre, fırkanın mevzileri üzerinde keşif uçuşu yapan bir Diktatörlük uçağı Binagadi tepesi gerisindeki ordugâhı bombalaması neticesinde Yüz Yedinci Alay'dan 1 zabıtın kolu kırıldı, 9 asker yaralandı. Otuz Sekizinci Alay'dan ise 11 asker yaralandı (Süleyman İzzet, 1936, s. 38).

3.4. İKİNCİ TAARRUZ

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bakü'nün kurtarılmasını amaçlayan nihai taarruz döneminde diplomasi ve muharebe cephelerinde yoğun mücadeleler yaşandı. Diplomasi cephesindeki çarpışmanın ilk aşamasında askeriye ve hariciye kurumlarının yoğun çabaları ile taarruzun önündeki “Alman engeli” ortadan kaldırıldı. Muharebe cephesindeki esas taarruz istikameti batı cephesi olmakla birlikte kuzey ve doğu cephelerinden yapılan eş zamanlı 36 saatlik operasyonla Bakü şehri asıl sahiplerine iade olundu (15 Eylül 1918). Muharebe cephesindeki başarıya rağmen diplomasi cephesindeki mücadele bir süre daha devam etti. Müttefik Almanya'yı yatıştırmak amacıyla diplomatik mücadelerin ikinci aşamasına geçildi ve muharebe meydanında kazanılan zaferin sonuçları diplomasi meydanındaki “gizli protokol” ile taçlandırıldı (23 Eylül 1918). Nihai zaferden yaklaşık 45 gün önce Bakü muharebe sahnesinden silinen Sovyet Rusya'nın uluslararası siyaset sahnesindeki baskıları ise diplomatik düzeydeki oyalama taktiğiyle tamamen devre dışı bırakıldı.

3.4.1. Diplomasi Cephesi

Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne zeyil olarak 27 Ağustos 1918'de akdedilen Alman-Rus Mukavelenamesi'nin Kafkasya meselesini alakadar eden maddeleri, İstanbul kamuoyunda derin infial uyandırdı. İstanbul'un önde gelen gazetelerinin haber sütunlarında ve köşe yazılarında, mukavelenamenin ilgili maddeleri ayrıntılı şekilde etüt edildi ve Almanya'nın pragmatik siyaseti açıktan eleştirildi. İdari mekanizmanın başında bulunanlar ise müttefik Almanya ile ihtilaflı meselelerin çözüme kavuşturulması amacıyla Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin'e kadar giderek görüşmeler yapmasını uygun gördü. Berlin müzakerelerinin ilk aşamasında Bakü taarruzunun önündeki engellerin aşılması için yoğun diplomatik çaba harcandı ve arzu edilen sonuca ulaşıldı.

a. 27 Ağustos Mukavelenamesi'nin Yankıları

İkinci Taarruz öncesindeki son üç hafta boyunca diplomasi cephesinde çok yoğun tartışmalar yaşandı. Diplomatik mücadeleyi tetikleyen en önemli vaka, Brest-Litovsk

Muahedenamesi'ne zeyil olarak 27 Ağustos 1918'de Berlin'de akdedilen Almanya-Rusya Mukavelenamesi oldu. İstanbul'daki Alman Büyükelçiliği, 28 Ağustos 1918 günü bahsedilen mukavelenamenin imzalandığı bilgisini Babıali'ye iletti (Bayur, 1991, c. 3-4, s. 227; Qafarov, 2011, s. 253; Qafarov, 2022, s. 211). Buna ilaveten, Almanya Hükümeti'nin yarı resmi gazetesi olan *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'da neşredilen bir habere⁴²⁸ dayalı olarak Kostantinopol Ajansı'nın 28 Ağustos 1918'de gönderdiği telgrafnamede Bakü meselesiyle ilgili zikredilen hususlar, İstanbul kamuoyunda derin infial uyandırdı (Ati, 237, s. 3; *İkdam*, 7743, s. 2; *Sabah*, 10341, s. 1). İstanbul'da Türkçe olarak yayımlanan gazetelerin müttefik Almanya'nın Kafkasya'daki Osmanlı çıkarlarını görmezden gelen girişimine reaksiyonu fazlasıyla sert oldu. Söz misali, basının usta kalemlerinden Kafkasyalı Ahmet Ağaoğlu'nun *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi*'nin 1 Eylül 1918'deki sayısında yayımladığı köşe yazısında, bahse konu mukavelename “şekil ve mahiyet itibarıyla fasit ve mecruh” olarak değerlendirildi. Brest-Litovsk Muahedenamesi şeklen dört müttefik devlet ile Bolşevik Rusya arasında akdedildiğinden onun zeyli de dört artı bir devletin imzasını muhtevi olmalıydı. Müellifin mukavelenamenin mahiyetinin fasit olmasıyla ilgili değerlendirmesi aynen şöyleydi:

“... Azerbaycan için Almanya Hükümeti ile Bolşevik Hükümeti arasında Azerbaycan ve Bakü hakkında akdedilmiş olan mukavelenamenin hiçbir kıymet ve ehemmiyeti olamayacağı bedihidir. Almanya Bakü'yü bir miktar gaza mukabil Bolşevik Hükümeti'ne terk ederken, fuzuli bir semahat göstermiş ve başkasının hesabına gaz kazanmak istemiştir. Almanya'nın Kafkasya ile hiçbir alakası olmamıştır ve bu kader, ırk, din, siyaset, iktisadiyat itibarıyla Almanya şimdiye kadar Kafkasya'ya tamamen yabancı olduğu gibi şimdi de yabancısıdır. Binaenaleyh Almanya'nın Bakü'yü Bolşeviklere terk etmesi hemen Himalaya Dağlarından birini Amerika'ya terk etmesine benzer. İş dönüp dolaşıp kuvvete, cebre, tahakküme dökülecektir. Ben meydanda bu kuvveti de görmüyorum. Bolşevikler Azerbaycan'dan ve Bakü'den çıkarılmış ve tard olunmuşlardır... Kendi içlerinde bin türlü isyanlara, anarşilere maruz kalmış bulunan ve payitahtları olan Moskova'da bile Alman sefirinin hayatını temin edemeyen Bolşeviklerin Bakü ve Azerbaycan'ı kuvvetle istirdad eyleyeceklerini zanneden dünyada bir tek budala tasavvur etmiyorum...” (*Tercüman-ı Hakikat*, 13470, s. 1).

Azerbaycan siyaset sahnesinin aka aktörlerinin efkârına tercüman olan Ahmet Ağaoğlu, Bakü'nün hiçbir vakit ve hiçbir şekilde Azerbaycan'dan koparılmasına müsaade edilmeyeceğini ve Bakü şehrinin Bolşeviklere verilmesinden mahvolmasının tercih edileceğini bildirmekteydi. Şimdi bir miktar gaz karşılığında müttefikini satmaya yeltenen Almanların yarın büyük hesapların yapılacağı sulh masasında neler yapabileceği

⁴²⁸ Almanya Hükümeti'nin yarı resmi yayın organı olan *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'un 28 Ağustos 1918'deki 438. sayısında Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne zeyil olarak 27 Ağustos 1918'de akdedilen Almanya-Rusya Mukavelenamesi hakkında kısa bir haber neşredilmiştir. Bu haberde, Alman ve Rus delegelerinin haftalardan beri süren müzakerelerinin sonucu olarak, 3 ek antlaşma imzalandığı duyurulmuştur (*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 438, s. 1).

hususunda Ağaoğlu'nun retorik üslup ile dile getirdiği soru oldukça manidardı: “Bu bir miktar gaz cümlesi yok mu? Bunu beynimizde hak ettirerek mütemadiyen gözlerimizin önünde tutmalıyız... Bugün bir miktar gaza satıyoruz. Yarın da neye satılacağımızı şimdiden sormak hakkımız ve vazifemiz değil midir?” (*Tercüman-ı Hakikat*, 13470, s. 1).⁴²⁹

Ahmet Ağaoğlu'nun mütalaalarına benzer düşünceye sahip olan İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade, 2 Eylül 1918'de Almanya-Rusya Mukavelenamesi'nden kaynaklanan gelişmelerle ilgili İstanbul basınına geniş bir beyanat verdi. Gürcistan'ın istiklalinin tanınmasına argüman olarak ileri sürülen tezleri tümünden reddeden Resulzade, Azerbaycan'daki sükûnet ve asayişin sadece Gürcistan değil bütün Rusya'dan çok daha ileri düzeyde olduğunu beyan etti. Bakü petrollerinin bir kısmını elde etmek isteyen Almanya'nın Bakü şehrini Ruslara teslim etmek istemesinin Azerbaycan tarafından kabul edilemez olduğunu bildirdi ve bilumum Bakü meselesiyle ilgili şunlara dikkat çekti:

“... Bakü'deki neft hasılatının bir kısmını temin etmek, Almanya politikasında Almanya'nın Bakü'yü Ruslara terk etmesini mucip olacak bir amil-i esasi teşkil edemez. Bakü'nün sahibi-i tabiisi olan Azerbaycanlılar Almanya'ya petrol vermeyeceklerini ihsas edecek hiçbir harekette bulunmamışlardır... Bakü vaziyet-i coğrafiyesi, münasebat-ı ırkıyesi, tarihi ile hülâsa her suretle Azerbaycan'a aittir. Bakü'süz Azerbaycan başsız bir gövdedir. Asakirimiz Bakü'yü muhasara etmişlerdir. Bizim fikrimiz, Bakü'yü gasıplardan tathir etmektir. Mücadelemizin gayesini şimdiye kadar bu teşkil etmiştir. Âtiyen dahi Bolşevikler ile elyevm şehir-i mezkûru ellerinde bulunduran İngilizlere karşı da mücadelemizin gayesi bu olacaktır. Şimdiki düşmanlarımızın yerine kaim olacak her türlü kuvvet, her türlü nüfuza karşı harbe devam edeceğiz. Farzımuhal olarak Almanya ve yahut hami-i tabiimiz olan Türkiye bile bize karşı çıksa, sizi temin ederim ki, bunlara karşı duracağız ve Bakü'den hiçbir zaman feragat

⁴²⁹ Ahmet Ağaoğlu'nun retoriğine benzer biçimde, *İkdam Gazetesi*'nin 2 Eylül 1918'deki sayısının ilk sayfasında “Kafkasya ve Almanya: Azerbaycan'ın Azm-ı Millide Sebatı” başlığıyla yayımlanan köşe yazısında müttefik Almanya'ya gayet makul bir soru sorulmuştur: “... Şimdiye kadar Harb-ı Umumi'nin en ağır yükünü – cüsse ve kuvvetine nispetle – Türkiye yükledi. Öyle olduğu halde Türkiye son harplerde yalnız kendi noktalarını takip etseydi ve herhalde neft yağından çok büyük menfaatler ve bugünkü Rusya ile sulh akdi mecburiyetinden çok daha büyük ve hayati mecburiyetlerle müttefikinin menafiiini feda eyleseydi acaba mazur görülecek miydi?...” (*İkdam*, 7745, s. 1). Aynı tarihte *Sabah Gazetesi*'nin ilk sayfasında “Bakü'nün Atisi Meselesi” başlığıyla yayımlanan köşe yazısında ise uhulet ve suhulet çağrısı yapılmaktaydı: “... Harp devam ediyor ve ne zaman nihayet bulacağı da malum değildir. Binaenaleyh daha birçok fedakârlıklar ihtiyar etmek lazımdır. Bu fedakârlıkların ihtiyarı için ise şüphelerin izalesi, “bir miktar gaza satıldık. Yarın da acaba neye satılacağız?” gibi düşüncelere meydan verilmemesi lazımdır... Top sesleri arasında akdedilen ve düşmanlarımızın aramızı bozmak için sarf ettikleri bütün mesaiye rağmen kuvvet ve samimiyetini muhafaza eden ittifakın bundan sonra da aynı kuvvetle payidar olacağını ve Almanya'nın yaptığı hatayı tamir ederek bugünkü teessür ve heyecanı izale eyleyeceğini ümit ederiz.” (*Sabah*, 10343, s. 1). Bu türden suhulet çağrılarına rağmen İstanbul basınındaki tartışmalar sonraki günlerde de devam etti. Gazetelerdeki değerlendirmelerin doruk noktası olarak, *Haftalık Gazete*'nin bir köşe yazısında “Almanya bizimle müttefik mi değil mi? Acaba Almanya her hangi bir hükümetle müzakerata girip hiçbir şeyden haberdar olmayan diğer üç devletin mevcudiyet-i milliyeleri meselesini istediği gibi ve hususiyle bir şekl-i menfide halletmek salahiyetini haiz mi?” şeklindeki iki belîğ soruyla her iki devlet arasındaki ilişkilerin keyfiyeti sorgulandı (*Haftalık Gazete*, 11, s. 2).

etmeyeceğiz. Almanya, Bakü müdafaasının İngiliz zabitleri kumandasına mevdu olduğuna vakıf olduğu gibi, Azerbaycanlıların zikrettiği azm-ı millilerine de vakıf olması iktiza eder. Binaenaleyh Azerbaycan'ı yalnız başına müdafaaya terk etmek Kafkas hududunda İngilizlere karşı harp eden bir kavmi muavenetsiz bırakmak demektir. Bunlar nazarıdikkattan dur tutulmayacak mülahazattır ..." (Sabah, 10343, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 13470, s. 1; Vakıf, 311, s. 1; Zaman, 149, s. 3).⁴³⁰

İstanbul mahfillerinde ve gazetelerde tartışılan "kara haberi" kendi hükümetine iletmeyi vecibe addeden Mehmet Emin Resulzade, 2 Eylül 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye bir rapor göndererek, Almanlarla Ruslar arasında Brest-Litovsk Muahedenamesi'ne zeyil olarak 3 mukavele imzalandığını bildirdi (BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 29; İmanov, 2006, belge no. 5, s. 94). Raporunun sonuna eklediği bilgilendirmede Gürcistan'ın istiklalinin tanındığını ve bir miktar petrol kasrılığında Bakü'nün Almanlar tarafından Ruslara bırakıldığını beyan etti. Bakü meselesini bizzat Sadrazam Talat Paşa ile görüştüktan sonra Murahhas Heyeti namına bir protesto yayımlayacağını bildirdi ve Azerbaycan Hükümeti'nin de bağımsız şekilde söz konusu mukavelenameyi protesto etmesini ve feryat figan koparmasını istedi (BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 35-36; İmanov, 2006, belge no. 5, s. 101-102). Son gelişmelerden gayrimemnun olduğu anlaşılan İstanbul Konferansı'na memur Ermenistan Heyeti üyelerinden Hariciye Nazırı Aleksandr Hatisyan da 2 Eylül 1918 gününün İstanbul gazetelerinde Almanya'yı protesto mahiyetli bir beyanat yayımladı ve Bolşevik Hükümeti'nin Gürcistan'ın istiklalini tanıdığı halde Ermenistan ve Azerbaycan'ın istiklallerini tanımamasını kınadı.⁴³¹ Beyanatının devamında, genişlemeci siyaset yürüten Bolşevik Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin dikkatli olması gerektiğini ve bu ülkenin ileride bütün komşularına tehlike teşkil edeceğini özellikle vurguladı (Sabah, 10343, s. 1; Tercüman-ı Hakikat, 13470, s. 1-2; Vakıf, 311, s. 1; Zaman, 149, s. 3).⁴³²

⁴³⁰ Mehmet Emin Resulzade'nin 2 Eylül 1918'de *İkdam Gazetesi*'ne Bakü meselesiyle ilgili verdiği başka bir demeçte şöyle denilmekteydi: "... Bolşeviklerin ilân u ilâ eyledikleri prensip üzerine kendi mukadderat-ı milliyesini Rusya'dan ayrılmak suretiyle tayin etmiş olan Azerbaycan tekrar esarete girmeyecek. Hür kalmak isteyen memleketim Bakü'süz ne istiklal, ne hürriyet, ne de hayat tasavvur eder. Hakk-ı hayatını kazanmak için Bakü'nün istirdadını azmetmiş olan Azerbaycan bütün mevaniya karşı göğüs gerecek ve bu maksadını istihsale ne gibi vesait mutasavver ise hepsinden istifade edecektir..." (İkdam, 7745, s. 1).

⁴³¹ İstanbul Konferansı'na memur Gürcistan Heyeti'nin üyelerinden Georgi Gvazava, 4 Eylül 1918'de basına verdiği demeçte Gürcistan'la ilgili tepkileri şöyle yanıtladı: "... Lenin Hükümeti tarafından Gürcistan istiklalinin tasdiki kimseyi dışarı hayret edemez. Gürcistan Rusya tarafından zapt edilmemiş, bilakis kendisi 18. asır nihayetine doğru iki taraf arasında husule gelen bir mukavele-i mahsusa ile Rusya'ya iltihak etmiş idi. Bu mukaveleye göre Rus Ordusu, Gürcistan hudutlarını müdafaayı taahhüt etmiş idi. Binaenaleyh Rus Ordusu Kafkas cephesinden çekildiği ve Gürcistan'ı kendi haline bıraktığı gün Gürcistan da fiilen ve hukuken istiklalini tekrar iktisap ediyor idi. Bu halde Almanya'nın bizim istiklalimizi tasdik ve bunu Rusya Hükümeti nezdinde terviç etmesinde anlaşılmayacak ne var?..." (Sabah, 10345, s. 1).

⁴³² Aleksandr Hatisyan'ın ileri sürdüğü tezi, 2 Eylül 1918'de *İkdam Gazetesi*'ne verdiği demeçte Mehmet Emin Resulzade daha güçlü biçimde ifade etmiştir: "... Garpta sıkıştırılmış olan Rusya bir az iade-i kuvvet

27 Ağustos Mukavelenamesi'nin ayrıntılarını Osmanlı devlet ricali titizlikle müzakere etti ve müttefik Almanya'nın bu mukavelenameyi onaylamaması amacıyla diplomatik girişimlerde bulunulmasıyla ilgili genel bir kanaat oluştu. Meselenin ayrıntılarını müttefik devlet ricali ve Almanya İmparatoru ile görüşmek üzere Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin'e kadar gitmesine karar verildi (İmanov, 2006, belge no. 5, s. 102; *Sabah*, 10343, s. 1; *Vakit*, 311, s. 1). Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi Mehmet Rıfat Paşa, sadrazamın seyahatinden önce Almanya Hükümeti Hariciye Nazırı Paul von Hintze ile görüşerek, Alman-Rus Mukavelenamesi'yle ilgili hükümetinin protestosunu iletti ve mukavelenamenin onaylanmamasını talep etti. Büyükelçinin talebi diplomatik kurallara riayet usulüyle nazikçe atlatıldı (Qafarov, 2011, s. 253-254).

Diplomasi alanındaki gelişmelerle eş zamanlı olarak, Bakü taarruzuna Alman kıtaatının katılması meselesi tekraren gündeme geldi. Tiflis'teki Alman Askeri Heyeti Reisi Kress Paşa, 30 Ağustos 1918'de Almanya Genel Karargâhı'na gönderdiği raporunda Türk kıtaatının yapmaya hazırlandığı taarruza Alman kıtaatının katılmasının zorunluluk olduğunu bildirdi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 1, s. 1; TTK, KO, no. 8/116). Bundan birkaç gün sonra Seeckt Paşa da söz konusu raporun içeriğiyle ilgili Enver Paşa'yı bilgilendirdi ve harekâtın idaresinin bir Alman komutana havale edilmesinin münasip olacağını beyan etti. Enver Paşa ise gün geçtikçe durumun daha da fenalaştığını bildirmekle iktifa etti ve Alman komutan önerisine hiçbir yanıt vermedi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 1, s. 1-2). Sahadaki manzaranın yakinen izleyicisi olan Kress Paşa ise 2 Eylül 1918'deki raporunda Rusların ısrarla talep ettikleri Türk askerinin iştiraki olmadan Bakü'nün alınması planının fiiliyatta mümkün olmadığını üstlerine iletti. Bu kanaatin realiteden kaynaklanan gerekçeleri vardı. Osmanlı Hükümeti her ne kadar Türk askerinin Almanlarla mutabık kalınan hattın gerisinde kalacağını taahhüt etse de saha komutanlarının merkezden formalite gereğince gönderilen emirlere uyma ihtimalleri mevzubahis değildi (Çolak, 2006, s. 275). Bunun içindir ki masabaşında alınan kararların cephenin koşullarıyla bağdaşmadığı hususunda kendi hükümetini uyarma gereksinimi hissetti ve daha realist siyaset yürütülmesini tavsiye etti.

edince hemen cenuba doğru akın edecek ve bu yüzden Türkiye müdafaat-ı tarihiyesine yeni baştan başlamak mecburiyetinde kalacaktır. Türkiye'nin bu derecede vazih ve bu derecede hayati bir menfaatin büyük müttefiki tarafından ihmal edilmeyeceği mülahazası varid olan haberlerin kayd-ı ihtiyatla telakki edilmesini muktezidir..." (*İkdam*, 7745, s. 1).

b. Sadrazam Paşa'nın Berlin Seyahati

Bakü meselesi ve müttefikler arasındaki diğer ihtilaflı hususları muhataplarıyla doğrudan görüşerek çözmek isteyen Sadrazam Talat Paşa'nın Avrupa seyahati, 3 Eylül 1918 akşamı başladı. Toplamda 15-20 gün devam etmesi planlanan seyahat boyunca Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'in de Sadrazam Paşa'ya refakat etmesi uygun görüldü. Seyahate taraflar arasındaki anlaşmazlıkların ayrıntılarını en iyi bilen Alman diplomatlardan İstanbul Büyükelçisi Johann Heinrich von Bernstorff da katıldı (*Vakit*, 312, s. 1). Seyahat planı çerçevesinde ilk önce 4 Eylül 1918'de Viyana'ya uğrayan Talat Paşa, 5 Eylül 1918'de İttifak Devletleri temsilcilerinin toplantısına katıldı. 6 Eylül 1918'de ise Berlin'e geçti (Qafarov, 2011, s. 261). Berlin'deki ilk gününde Enver Paşa'dan özel bir telgrafname aldı (7 Eylül 1918). Bu telgrafında muharebe cephesindeki askerini takviye etmeyi düşündüğünü ifade eden Enver Paşa, Osmanlı Genel Karargâhı'nın planlamasına Alman Genel Karargâhı'nın engel çıkarmaması için Almanya Hükümeti Hariciye Nazırı ile görüşmede konunun gündeme getirilmesini istemekteydi. İngilizlerin muhtemel taarruzu nedeniyle ileriki günlerde çarpışmaların nasıl olacağını şimdiden kestiremediğini beyan ettikten sonra zuhuru muhtemel yeni manzaradan dolayı Almanya Hükümeti Hariciye Nezaretinin Türkleri suçlamaya kalkışmaması için şimdiden önlemler alınması gerektiğini bildirmekteydi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 40).

Talat Paşa'nın Şansölye Georg von Hertling ve Hariciye Nazırı Paul von Hintze ile görüşmeleri 7 Eylül 1918 günü yapıldı. Hertling ile yapılan görüşme kısa sürdü ve tartışılan meselelerin ayrıntılarına girilmedi. Hintze ile yapılan görüşme ise iki saat kadar sürdü ve tartışmalı meselelerin tamamı ele alındı. Görüşmenin başında inisiyatifi ele almaya çalışan Almanya Hükümeti Hariciye Nazırı, Brest-Litovsk Muahedenamesi ahkâmının teşmil bulunmadığı Kuzey Kafkasya'ya asker gönderilmemesi ve Bakü harekâtının durdurulması hususunda Babıali'nin defalarca uyarıldığını ifade etti ve harekâttan İstanbul mahfillerinin haberdar olmadığıyla ilgili iddiaların doğru olmadığını düşündüğünü bildirdi. Bu söylemler karşısında meselelerin başlama şekli ve hudut tashihi hususunda Genel Karargâh ile Alman Büyükelçisi'nin muvafakatinin alındığını ayrıntılarıyla anlatan Talat Paşa, en son havadiste Almanya'nın en sadık müttefikine karşı bir emrivaki yapmasından dolayı elim bir manzara ortaya çıktığını gayet sakin bir üslupla

ifade etti. Buna cevaben sözü Bakü meselesine getiren Hintze, Babıali ile Enver Paşa'nın taahhütlerine rağmen Türk askerinin Bakü üzerine yürüdüğünü ve hatta ufak bir başarısızlığa maruz kaldığını manalı bir şekilde ima etti. Bununla birlikte, Türk tarafının taleplerini not etti ve üzerinde düşünmek için müsaade istedi. Görüşmenin ardından Hariciye Nezareti ve Sadaret Vekâletine telgraf çeken Talat Paşa, bu saatten sonra Bakü üzerine yürümenin Berlin'deki müzakereleri tepetaklak edebileceğini melankolik bir üslupla beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 13).⁴³³

Talat Paşa'nın Berlin'de kapıldığı karamsarlığının aksine Enver Paşa sahadaki gelişmelerden dolayı gayet iyimserdi. Muharebe cephesindeki durumla ilgili Talat Paşa'ya gönderdiği cevabi telgrafında, Bakü cephesine yığınak yapan İngilizler ile Ruslar ve Ermenilerin 2-3 gün içerisinde taarruza geçecekleriyle ilgili emarelerin görüldüğünü bildirdi. Böylesine bir taarruzun vukuu halinde İngilizleri ve Ermenileri geri püskürtmeye hazır olan Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının karşı taarruza kalkışarak Bakü meselesinin kesin olarak halledileceği bilgisini de önceden beyan etmeyi ihmal etmedi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 42). Aynı gün içerisinde Üçüncü Ordu Komutanlığı aracılığıyla Nuri Paşa'ya ilettiği "zata mahsus" işaretli telgrafiyle Bakü şehrini kurtarma operasyonundan önce karargâha gönderilen raporlarda İngilizlerin Ermenilerle beraber taarruza hazırlandıkları ve mevzileri topçu ateşi altına aldıkları, bazen de gece baskınlarıyla mevzilerin durumunu yokladıkları hususunda özel haberler geçilmesini istedi. Nihai taarruz tarihinde ise İngilizlerin taarruzuna maruz kalan cenahtaki mevzilerdeki kuvvetin geri alındığını ve cephenin genelini kurtarmak amacıyla diğer cenahlardan taarruza geçilerek İngilizleri takiple şehre girildiğinin özel haber olarak bildirilmesini emretti (TTK, KO, no. 8/106, v. 1-2). Bundan sonra Talat Paşa'ya en son havadisle ilgili telgraf çeken Enver Paşa, her ne kadar önceden belirlenen hattın ilerisine geçilmeyeceğine dair Almanya Genel Karargâhı'na söz verildiyse de Bakü'deki muarız kuvvetlerin Azerbaycan kıtaatına saldırımları nedeniyle Türk askerinin hattın ilerisine geçmek zorunda kaldığını bildirdi (9 Eylül 1918). Aynı malumat önceden Almanya Genel Karargâhı'na da gönderildiğinden Türk kıtaatının artık Bakü önlerinde bulunduğu,

⁴³³ Talat Paşa'nın telgrafındaki melankolik kısım aynen şöyledir: "... Şu vaziyete göre Bakü üzerine yürümek benim işlerimi burada altüst edebilir. Ben verilen sözün tamamıyla muhafaza edildiğini ve Bakü üzerine söz verildikten sonra hareket edilmediğini iddia ettim. İşin ne suretle halledileceğine dair daha hiçbir fikrim yoktur. Fakat ümitsiz değilim. Matbuatı bu günlerde idare etmenizi rica ederim. Yarın Hariciye Nazırı'nda yemek yeyeceğim. Akşam Hariciye Nazırı karârgâha gidecek. Yarınki mülakat neticesini ayrıca yazarım ..." (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 13).

İngilizler ile Azerbaycan kıtaatı arasında topçu atışlarının teati edildiği ve İngilizlerin taarruza kalkışmaya hazırlandıkları bilgisinden Almanların artık haberdar olduğunu da ifade etti. Buna ek olarak, Almanya İmparatorluğu ile Bolşevik Rusya'nın akdettiği en son mukavelenameye istinaden Almanların 6 milyar mark tazminat aldıkları bilgisini de Sadrazam Paşa'ya iletti ve bu kadar fazla menfaate karşılık olarak Almanların Bakü meselesinde daha fazla ısrar etmemeleri gerektiğini güçlü bir argüman olarak ileri sürdü. Sadrazam Paşa'nın da söz konusu argümanı kullanarak neticeye ulaşmasının mümkün olduğu hususunda öneride bulundu (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 5, s. 1-2; TTK, KO, no. 1/58, v. 1-2).

Enver Paşa'dan alınan bilgiler dorultusunda izlenmesi gereken siyaseti belirleyen Talat Paşa, hükümetinin tekliflerini içeren özel bir memorandumu yazılı olarak Almanya Hükümeti Hariciye Nezaretine sundu (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 21). Sadrazam Paşa'nın memorandumunda politik dengeye özellikle özen gösterildi ve pazarlık azami düzeyden başlatıldı. Kafkasya'nın kuzeyi ve güneyindeki Müslümanların aynı devlet çatısı altında birleştirilmesinin Babıali'nin temel politik hedefi olduğu deklare edildi. Buna ek olarak, nüfusunun çoğunluğunu Türkler ile diğer Müslüman milletlerin oluşturduğu Bakü'nün Azerbaycan Cumhuriyeti'nden başka hiçbir devlete ait olmadığı açıkça beyan edildi. Bütün bu koşullara dayalı olarak, Osmanlı Hükümeti namına Almanya Hükümeti'ne Gürcistan gibi Azerbaycan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya'nın da bağımsızlıklarının tanınması ve Kafkasya ile Türkistan'ın beşeri potansiyelinin askerlik noktainazarından İttifak Devletleri lehine kullanılmasını teklif etti (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 8, s. 2; Kurat, 2011, belge no. 29-a, s. 682-683).

Öneriler paketini sunduktan sonra 10 Eylül 1918'de İstanbul mahfillerine telgraf çeken Talat Paşa, Almanya Hariciye Nazırı'yla görüşmesinden Bakü operasyonuna muvafakat edileceğini hissettiğini, Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da ise Türk planının serbest işleyişine muvafakat ve muavenet etmeleri için bastırdığını bildirdi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 21). Talat Paşa'nın zikredilen gayretlerine rağmen Berlin'deki müzakereler çok yavaş ilerledi. Sadrazam Paşa'nın memorandumunu dikkatlice irdeleyen Alman hariciyesi, meselenin ayrıntılarının Berlin'deki Sovyet diplomatı Adolf Joffe ile görüşülmesine karar verdi. Hukuk Departmanı Direktörü Johannes Kriege olduğu ihtimal edilen Alman hariciyesinden bir bürokrat, 11 Eylül 1918'de Joffe ile temasa geçerek, Türk memorandumuyla ilgili Sovyet Rusya'nın

fikirlerini öğrenmeye çalıştı (Kurat, 2011, s. 521; Qafarov, 2011, s. 264). Kendisine gönderilen memorandumunu titizlikle inceleyen Joffe, metindeki tekliflerle ilgili düşüncesini aynı gün içinde yazılı olarak bildirdi. Yeni Kafkasya Cumhuriyetleri ile akdedilen mukavelenameleri Bolşevik Hükümeti'nin tanımadığının ifade edildiği yanıtta, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında tampon devletin kurulması mümkün olmakla birlikte Kafkasya'nın kuzeyi ve güneyindeki Müslümanların tek devlet olarak birleşmesine Sovyet Rusya'nın rıza göstermeyeceği açıkça beyan edildi (Kurat, 2011, belge no. 29-b, s. 684; Süleymanov, 1999-b, s. 290).

Joffe'nin bakışıyla Sovyet Hükümeti'nin hassasiyetlerini de göz önünde bulundurmaya çalışan Almanya Hükümeti Hariciye Nezareti, 12 Eylül 1918'de Türk memorandumunu yazılı olarak yanıtladı. Gürcistan, Ermenistan, Kafkas Azerbaycan'ı, Kuzey Kafkasya ve Türkistan şeklinde ayrıntılı olarak kategorize edilen bütün tartışmalı meseleler Alman memorandumunda ayrı ayrı değerlendirmeye tabi tutuldu. Gürcistan'ın bağımsızlığının 27 Ağustos 1918'de akdedilen Alman-Rus Mukavelenamesi'nin 13. maddesine dayalı olarak tanındığı bildirildi ve hâlen Osmanlı kuvvetlerinin elinde bulunan Ahıska ile Ahılkelek'in iadesinin Gürcistan için hayati öneme haiz olduğu beyan edildi. Ermenistan ile Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da teşekkül eden bağımsız hükümetlerin kuruluşuna Almanya'nın hiçbir şekilde katkıda bulunamayacağı ve bu devletlerin bağımsızlığının tanınamayacağı ifade edildi. Bununla birlikte, Rusya Hükümeti Güney Kafkasya'da hiçbir güce sahip olmadığı sürece, yerel sorunları ele almak amacıyla bölgedeki yeni hükümetlere Alman konsololar gönderileceği bildirildi. Bakü meselesinin ayrıca değerlendirilmesini isteyen Almanya Hükümeti, şimdilik acil önem arz eden meselenin İngilizleri Bakü'den çıkarmak ve petrol sanayiini koruma altına almak olduğunu bildirdi. Sanayi kuruluşlarının muhafaza edilebilmesi için Türk kıtaatının 27 Ağustos 1918'de akdedilen mukavelenamenin 14. maddesinde belirlenen hattın gerisine alınmasını ve Bakü'nün kurtarılmasından sonra Almanya Hükümeti'nin diğer iki müttefik devlete olduğu gibi Osmanlı Hükümeti'ne de petrol üretiminden pay vermeyi kabul ettiğini vurguladı. Türkistan'ın beşeri potansiyelinin müttefikler lehine askeri amaçlarla kullanılması meselesini Almanya Hükümeti ilksel düzeyde onayladı. Lakin Sovyet Rusya aleyhine ayrılıkçı eğilimlerin tetiklenmemesi hususunda da özel uyarıda bulundu (BOA, HR.SYS, no. 2397/6, v. 27, s. 1-5; Kurat, 2011, belge no. 29-a, s. 685-688).

Almanya Hükümeti'nin ipe un serme siyaseti, ne Osmanlı Hükümeti'ni ne de Kafkasya'da yenice teşekkül eden hükümetleri memnun etti. Bunun içindir ki İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Heyeti, kendi hükümetinden aldığı direktif doğrultusunda hareket ettiğini beyan ederek, 12 Eylül 1918'de Almanya Hükümeti'nin İstanbul'daki Sefaret Vekâletine özel bir nota sundu (BOA, HR.SYS, no. 2303/6, v. 11; Mehmetzade, 1991, s. 97).⁴³⁴ Bu notanın birer suretini aynı gün içerisinde Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın İstanbul'daki büyükelçiliklerine ve tarafsız devletlerin diplomatik temsilciliklerine de verdi (Hesenov, 1993, s. 121). Brest-Litovsk Konferansı devrinde Bolşeviklerin ileri sürdüğü self-determinasyonla ilgili deklarasyonuna dayalı olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edildiğinin ifade edildiği notada, Bakü şehrinin bağımsız Azerbaycan'ın kalpgâhı olduğu tarihi, coğrafi, dini, kültürel, etnografik ve ekonomik argümanlarla ortaya koyuldu. Yer altı ve yer üstü zenginliklerinden dolayı dış devletlerin iştahını fazlaca kabartan ve envaiçeşit hesaplaşmalara sahne olan Bakü'nün Azerbaycan'ın tabii ve tarihi parçası olduğu özellikle vurgulandı. Parçanın bütüne rücu etmesi gibi, Bakü'nün de eninde sonunda Azerbaycan'a rücu etmesinin tarihi zaruret olduğu ifade edildi. Buna ek olarak, şehrin kurtarılmasından sonra ekonomik kaynakların kullanılmasında Almanya gibi ileri sanayi gücüne sahip dost ülkelerle ekonomik ve ticari ilişkilerin hiçbir şekilde ihmal edilmeyeceği hususu, notanın son kısmında özellikle beyan edildi (BOA, HR.SYS, no. 2303/6, v. 12, s. 1-4).⁴³⁵

⁴³⁴ 12 Eylül 1918'de Hariciye Nezaretine sunulan nota suretinin Mehmet Emin Resulzade imzasını muhtevi üst yazısının içeriği aynen şöyledir: "Hükümetimden aldığım emr-i mahsus üzerine Alman Sefaret Vekâletine tebliğ ettiğim notanın bir suretini melfufen huzur-ı alilerine takdim ve bu vesile ile tecdid-i muvalat ve arz-ı ihtiram eylerim efendim." (BOA, HR.SYS, no. 2303/6, v. 11). Gerçekte ise söz konusu nota Azerbaycan Hükümeti'nden habersiz olarak tebliğ edilmişti. Hatta notanın verilmesinden sonra Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretini bilgilendiren Mehmet Emin Resulzade, notayla ilgili şunlar yazmıştır: "... Vakit kaybetmemek için biz notayı güya sizden aldığımız hususi vekâlet esasında takdim ettik. Bu hususta sizin de malumatınız olsun..." (Hesenov, 1993, s. 123). Bahsedilen dönemde Batum'dan İstanbul'a seyahat eden Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoylu'ya 15 Eylül 1918'de mektup göndererek, Azerbaycan Hükümeti'nin Kress Paşa aracılığıyla Almanya Hükümeti'ni protesto etmesini telkin etti. Hatta protestonameye Ali Merdan Topçubaşı'nın Berlin ve Viyana'da söz konusu protestoyu bizzat ileteceğinin de ilave edilmesini tavsiye etti (Topçubaşov, 2018-a, s. 184).

⁴³⁵ İstanbul Konferansı'na memur Ermenistan Heyeti, Azerbaycan Heyeti ile koordineli şekilde hareket ederek, 12 Eylül 1918'de Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine nota verdi, 27 Ağustos 1918'de akdedilen Almanya-Rusya Mukavelenamesi'nin ilgili maddesi gereğince sadece Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasını ve Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlıklarının tanınmamasını protesto etti. Aynı notanın birer suretinin de İttifak Bloğunun diğer üyelerine verileceğini bildirdi (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 99, s. 1-2). Berlin'deki Osmanlı Sefareti ise 4 gün sonra yani 16 Eylül 1918'de Azerbaycan ve Ermenistan'ın notalarının içeriği hususunda bilgilendirildi (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 98, s. 1-2).

Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin'de yürüttüğü müzakereler ile İstanbul'daki diplomatik girişimlerin vaki olduğu günlerde muharebe meydanında bir dizi yeni gelişme vukua geldi. Bakü'deki İngilizleri püskürtmeyi amaçlayan Almanya, önceki sayfalarda bahsedildiği üzere, Alman askerinin süngüsüyle Bolşeviklere yardım etmeye niyetliydi. Bakü cephesindeki şartların müsait olmadığının anlaşılmasından sonra Türk kıtaatı ile beraber Bakü'ye bir Alman taburu sokulması düşüncesi gündeme geldi. Tamamen saha koşullarından kaynaklanan bu taktiksel değişiklik, geç kalınmış bir hamleydi. Çünkü Türk kıtaatını takviye amacıyla sevk olunan On Beşinci Piyade Fırkası'nın bütün unsurları, Bakü muharebe cephesine ulaşarak, uygun mevzilere konuşlandırılmış haldeydi. Enver Paşa'nın direktifiyle Halil Paşa da nihai taarruzu koordine etmek amacıyla Bakü cephesine gitmişti. İşleri bu şekilde düzene koyan Enver Paşa, “zata mahsus” işaretiyle Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa'ya çektiği telgrafında da Bakü meselesinin bugün veya yarın neticeleneceğinin muhtemel olduğunu ve Almanların muharebe sahasına girmelerine fırsat olmayacağını belirtmekteydi (TTK, KO, no. 8/105, v. 1). Ne var ki nihai taarruzdan önce vukua gelen birkaç günlük gecikme Almanlara yeni umut kaynağı oldu. Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'nın beraberinde Erkânıharbiye Reisi sıfatıyla Bakü cephesine giden Kaymakam Ernst Paraquin, fırsattan bilistifade cephedeki mevzileri denetlemeye girişti. Paraquin'in girişimlerinin Tiflis'ten Bakü'ye gönderilmesi planlanan Alman taburunun hazırlanmasına kadar vakit kazanma ve Türk taarruzunu geciktirme amaçlı olduğunu Enver Paşa hemen anladı. Bu yüzden 12 Eylül 1918'de Halil Paşa ile iletişime geçerek, Paraquin'in oyalama taktiklerine meydan verilmemesini ve son devresine girilen Bakü meselesinin kati surette halli için şehrin hızlı taarruzla ele geçirilmesinin gerekli olduğunu bildirdi (TTK, KO, no. 8/104).

Coğrafyayı ve hadiselerin gidişatını en iyi bilen diplomat sıfatıyla Berlin'deki müzakerelere katılan Büyükelçi Johann Heinrich von Bernstorff'un Almanya Genel Karargâhı'ndan edinerek Talat Paşa'ya ilettiği gizli bir bilgi, Alman taburunun Bakü taarruzuna katılmasıyla ilgili hazırlıkların hızlandığını dolaylı olarak teyit etmekteydi. Sadrazam Paşa da bu bilgiye dayalı olarak 13 Eylül 1918'de Hariciye Nezaretine ve Sadaret Vekâletine gönderdiği bilgilendirmeye “... Karargâh yapılacak hareketin müşterek olmasını düşünüyor imiş. Kress'e dahi yazmışlar...” notunu eklemeyi ihmal etmedi. Bakü'nün Azerbaycan'a aidiyetini Almanların onaylayacağından umutlu olduğu halde bunun ne şekilde olacağını bir türlü kestiremeyen Talat Paşa, şayet İngilizler

taarruza kalkışırsa, muvaffak olunması koşuluyla karşı taarruz ile Bakü'nün alınmasında bir mahzur görmediğini bildirdi. Osmanlı Genel Karargâhı'nın aynı konudaki kanaatinin de ivedilikle kendisine bildirilmesini talep etti (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 24). Genel Karargâhtan alınan malumat üzerine, İngilizlerin taarruzuna karşı taarruza geçecek olan kıtaatın Bakü şehrini muvaffakiyetle ele geçirmesinin kuvvetle muhtemel olduğu bilgisi, ertesi gün Sadrazam Paşa'ya iletilti (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 26).

15 Eylül 1918'de Almanya Genel Karargâhı'nda Türk-Alman ilişkilerinin geleceği açısından özel önem arz eden bir toplantı yapıldı. Sadrazam Talat Paşa ile İmparator II. Wilhelm, Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg ve Genelkurmay Başkan Yardımcısı Erich Ludendorff arasında yapılan kapsamlı görüşmede, Türk tarafının önerdiği azami program ve Türkistan'daki askeri teşkilatlanma meselesi tartışıldı. Alman idari ve askeri mekanizmasının çarkını çekip çevirenler, ciddi veya nezaket eseri olduğu anlaşılmayan biçimde Sadrazam Paşa'nın mütalaalarını onayladılar. Ludendorff, bir az daha ileri giderek, Bakü'nün alınması hususunda bir karar verilip verilmediğini Alman Büyükelçi Johan Heinrich von Bernstorff'a sordu. Bu soru nedeniyle Almanya Genel Karargâhı'nın Ruslarla yapılan itilaf üzerinde pek de ısrar etmediği sonucuna varan Talat Paşa, Bakü'nün geleceğinin doğrudan Azerbaycan'a ait olduğunu ifade ederek, her türlü vesaite sahip Almanya'nın oradaki gaz ve petrol madenlerini kullanmasına olanak sağlanacağını bildirdi. Batı cephesinde Almanların siyasetine Türklerin itimat ettiği gibi, doğu cephesinde de Türklerin siyasetine Almanların itimat göstermesi gerektiğini söyledi. Bir anlık oluşan sükûttan bilistifade Alman Büyükelçi'ye döndü ve “görüyorsunuz ya, Ludendorff'la da ittifak ettik. Artık Berlin'de, ümit ederim ki, teklifatımız kabul edilir.” diyerek önemli bir siyasi hamlede bulundu. Almanya Genel Karargâhı'nda yapılan bütün bu müzakerelerin somut sonucu olarak, Türkler ve Almanların tartışmalı meselelere bakışında yakınlaşma emareleri zuhur etti. Günün sonunda karargâhtan memnun şekilde ayrılarak Berlin'e dönen Sadrazam Paşa, müzakerelerin ayrıntıları ve yaşanan gelişmeleri sefaret aracılığıyla Sadaret Vekâletine iletti, Bakü cephesindeki son durumla ilgili kendisinin bilgilendirilmesini talep etti ve

Bakü'nün özellikle şu günlerde alınmasının Berlin'deki işleri fevkalade düzeyde kolaylaştıracağını bildirdi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 28).⁴³⁶

3.4.2. Muharebe Cephesi

1918'in Eylül ayının birinci yarısında Bakü cephesinde konuşlanan bütün muharip unsurlar, nihai hesaplaşmaya hazır haldeydiler. Enzeli'den hareketle Bakü'ye çıkarma yapan İngilizlerin desteklediği Diktatörlük Ordusu'na karşı Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları nihai taarruz emrini beklemekteydi. 13-15 Eylül 1918 tarih aralığında yapılan 36 saatlik taarruzdan sonra Bakü işgalden kurtarıldı ve Hazar'ın kıyısındaki bu kadim şehir, bir daha terk edilmemek üzere, gerçek sahiplerine iade olundu. Kurtarma operasyonunun ertesi günü şehir dışındaki resmigeçitten sonra muzafer ordunun komutanları ve hükümet üyeleri Bakü'ye giriş yaptılar. İlk önce şehirdeki asayiş meseleleri çözüme kavuşturuldu, sonraki günlerde ordu karargâhı ve hükümet kurumları Bakü'ye nakledildi.

a. Taarruz Planlaması

Haziran'ın ikinci yarısında başlayan harekâtın hedefindeki Bakü şehrinin kurtarılmasını amaçlayan nihai taarruzun hazırlıklarına Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin seyahatinden önce başlanmıştı. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının 1 Eylül 1918'de Şark Cephesi Komutanlığına gönderdiği emirnamede, Dokuzuncu Ordu'dan On Beşinci Piyade Fırkası Karargâhı ile Elli Altıncı Alay, Yüz Altıncı Alay ve Kudretli Top Bataryası, 10,5 santimetrelik Skoda Dağ Obüs Bataryası ve 10,5 santimetrelik Sahra Obüs Bataryası'nın muharip unsurları desteklemek amacıyla Bakü cephesine sevk olunduğu bildirilmekteydi. Nihai taarruz da söz konusu fırkanın cepheye ulaşmasını müteakiben Halil Paşa ve Nuri Paşa'nın bizzat katılımıyla yapılmalıydı. Taarruza 2 fırka katılacağından ufak tefek düzenlemeler gerekliydi. Bu çerçevede 364 rakımlı tepe (Yanardağ) ile Bilacarî İstasyonu her iki fırka arasındaki ayrışma noktası olarak kabul edildi. On Beşinci Piyade Fırkası'nın Yanardağ ve doğusuna konuşlandırılması uygun görüldü. Yüz Altıncı Alay ile Elli Altıncı

⁴³⁶ 15 Eylül 1918'de Berlin Sefareti aracılığıyla Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine telgraf çeken Sadrazam Talat Paşa, Berlin müzakerelerinin gidişatındaki en son gelişmelerin Sultan Mehmet Vahideddin'e arz edilmesini istedi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 27).

Alay ve Otuz Sekizinci Alay'ın On Beşinci Piyade Fırkası'na bağlanmasına karar verildi. Mürettep İkinci Süvari Alayı ile Vahşi Fırka süvarilerinin Merdekan'a giderek Lezgi Süvari Alayı ile birleşmesi ve Binbaşı Zihni Bey'in komutasına girmesi emredildi. Ordu Karargâhı Güzdek'te, Beşinci Kafkas Fırkası Karargâhı Kobu'da, On Beşinci Piyade Fırkası Karargâhı Masazır'da olmalıydı. Mevkiler arasında kesintisiz haberleşmenin temin edilmesi amacıyla telefon irtibatının tanzim ve ıslah edilmesi gerekliydi. Kesin taarruz ise Beşinci Kafkas Fırkası Onuncu Alay mıntıkası ve On Beşinci Piyade Fırkası'nın Yanardağ-Binagadi hattı üzerinden yapılmalıydı. Taarruz öncesinde mıntikalar gerisinde Güzdek, Kobu ve Masazır'da piyade ve topçu cephanesi biriktirilmeliydi. Bahsi geçen planlama çerçevesinde Gence ve Kürdemir'deki Rus sahra topu ve dağ topu mermileri de Puta'ya sevk edilmeliydi (ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 4-6:4-7; *ATBD*, 148, belge no. 89, s. 238; Rüştü, 1934, s. 180-181).

Bakü cephesine iki fırkanın konuşlandırılması halinde taarruzun yapılma şekli, Nuri Paşa'yı son kertede kaygılandıran meseleler arasında yer aldı. Bu nedenle muharebe cephesindeki gelişmeleri Şark cephesinin Güzdek'teki karargâhından izleyen Ordu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e 1 Eylül 1918'de bildirerek, kaygısına neden olan meselenin ayrıntılarının tetkik edilmesini ve daha sonra kendisinin bilgilendirmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 4-7; *ATBD*, 148, belge no. 89, s. 239; Rüştü, 1934, s. 181). Taarruz planının ayrıntıları üzerinde titizlikle çalışan Mehmet Nazım Bey ise Cephe Komutanı Mürsel Paşa'nın fikirlerini de aldıktan sonra 2-3 Eylül gecesi mütalaalarını Ordu Komutanlığına ilette. Onun mülahazalarına göre, kuzey ve batı olmak üzere, iki cepheden harekete geçilmesi muvafıktı. Kuzey cephesinden yapılan taarruz Bilacari İstasyonu'nun batısına geçmemeli, batı cephesinden yapılan taarruz da Hocasen köyünün 2 kilometre güneyine kadar olan alanı kapsamalıydı. Her iki taarruz neticesinde topçular ve piyade askerler mümkün mertebe şehre yaklaştırılmalı ve şehrin ele geçirilmesine katkıda bulunmalıydı. Bir fırka kuzeyden, diğer fırka da batıdan harekete geçmeli, bir alayın taburları da cephe ihtiyatı olarak bulundurulmalıydı. Cephenin sağlıklı sevk ve idaresi açısından Beşinci Kafkas Fırkası'na Cemil Cahit Bey, On Beşinci Piyade Fırkası'na Süleyman İzzet Bey, Şark Cephesi'ne Mürsel Paşa, Erkânıharbiye'ye Mehmet Nazım Bey'in komuta etmesini önerilmekteydi (Rüştü, 1934, s. 182-183; Süleymanov, 1999-b, s. 325).

Erkânıharbiye Reisi'nin ifade edilen önerilerini 3 Eylül 1918 tarihinde Gence'deki karargâhtan cevaplayan Harekât Şubesi Reisi Mehmet Tevfik Bey ise Halil Paşa ile Süleyman İzzet Bey'in Bakü cephesine ulaşmasına kadar komutanlar meselesinin askıda kaldığını ve Halil Paşa'nın emri gereğince Şark Cephesi'ne Nuri Paşa'nın bilfiil komuta etmesi gerektiğini bildirdi (Rüştü, 1934, s. 184; Süleymanov, 1999-a, s. 87; Süleymanov, 1999-b, s. 325; Karaköse, 2012, s. 218). İfade edilen haberleşmenin ertesi günü Güzdek'teki cephe karargâhında bulunan Erkânıharbiye Reisi'ne Ordu Komutanlığından başka bir şifreli telgrafname ulaştı (4 Eylül 1918). Bakü cephesindeki muharip kuvvetleri takviye amacıyla sevk olunan kıtaatın geciktiğinin ifade edildiği telgrafnamede, İngilizlerin devamlı olarak destek almalarından dolayı Bakü Operasyonu'nda bazı zorluklar yaşanmasının muhtemel olduğu bildirildi. Bu minval üzere zorluklara karşı önlem olarak Bilacarî'nin güneybatısındaki müstahkem köşenin ele geçirilmesinin Bakü taarruzunu kolaylaştıracağı tavsiye edildi. Bahsi geçen köşe, iki yan cepheden şiddetli topçu ateşi altına alınarak, Hocasen'in doğusundan hareketlendirilen 2-3 alayın taarruzuyla ele geçirilebilirdi. Savunma cephesi bu şekilde yarılan Diktatörlük kuvvetleri de mevzilerinde çok uzun süre dayanamazdılar (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-30; Rüştü, 1934, s. 186; ATBD, 148, belge no. 92, s. 249).

Ordu Komutanlığından son iki günde alınan direktiflere göre hareket eden Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey, Balahanı ve Sabuncu'yu hedef alan taarruz planını 4-5 Eylül 1918 tarihlerinde arazi üzerinde bizzat tetkik etti. Saha koşullarını yerinde gözlemledi ve kuzey cephesindeki Diktatörlük kuvvetlerinin tamamen imha veya esir edilemeyeceği ve sadece birkaç mevkiin ele geçirilebileceği kanaatine vardı. Önceki taarruzlarda olduğu gibi, böyle bir taarruz da en azı bir bölüğün zayi olmasına neden olabilirdi. Kuzey cephesinde yapılan taarruzla ele geçirilecek mevkiilerin Bakü'nün genelini kurtarılması açısından da pek bir faydası yoktu. İkinci telgrafnamede sözü edilen müstahkem köşe ise özel öneme sahipti. Köşenin ele geçirilmesinden sonra şehri isabetli ateş altına almak amacıyla toplar rahatlıkla demiryolunun doğusuna taşınabilirdi. Söz konusu mevkiin alınması belki de şehrin teslimi ile sonuçlanabilirdi. Ne var ki bahsedilen köşenin ele geçirilmesi amacıyla planlanan küçük ölçekli operasyonda bile ihtiyatı elden vermek istemeyen Erkânıharbiye Reisi, takviye kuvveti olarak sevk olunan Yüz Altıncı Alay'ın

mevzilere ulaşarak dinlendikten sonra taarruza geçilmesini tavsiye etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-38; Rüştü, 1934, s. 187).⁴³⁷

Cephedeki yapılanma çerçevesinde emir komuta meselesi Nuri Paşa'nın 7 Eylül 1918 tarihli emirnamesi ile geçici şekilde düzene konuldu. On Beşinci Piyade Fırkası Şark Cephesi Komutanlığının emrine verildi, Cephe Komutanlığı görevini, önceden olduğu gibi, Mürsel Paşa'nın sürdürmesi uygun görüldü. Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığına Miralay Cemil Cahit Bey tayin edildi (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-6; Rüştü, 1934, s. 189).⁴³⁸ Yüz Altıncı Alay ile Elli Altıncı Alay'ın vaktinde cepheye nakli için azami gayret gösterildi. Buna ek olarak, Harekât Şubesi erkânını da beraberine alan Nuri Paşa, 8 Eylül 1918 akşamı saat 22'de genel komutayı üstlenmek üzere, trenle Gence'den Bakü muharebe cephesine doğru yola çıktı.

Kritik önemi haiz günler yaşanmaktaydı. Taarruz için daha fazla beklemek işleri içinden çıkılmaz hale getirebilirdi. Bu nedenle 8 Eylül 1918'de Cephe Komutanlığına telgraf çeken Nuri Paşa, 11 Eylül 1918'de taarruza geçilecek şekilde bütün hazırlıkların yapılmasını emretti (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-7; Rüştü, 1934, s. 190). Takviye kuvveti olarak Bakü cephesine nakledilen On Beşinci Piyade Fırkası Karargâhı, Dağ Obüs Bataryası ve Yüz Altıncı Alay'ın Üçüncü Taburu, 9 Eylül 1918 tarihinde harekât bölgesine ulaştı ve Şark Cephesi Komutanlığının emrine girdi. Fırka Karargâhı Masazır'a gönderildi. Dağ Obüs Bataryası, Topçu Merkez Grubu'nda konuşlandırılmak üzere, Kobu'ya nakledildi. Cephenin yedek kuvveti olan Yüz Altıncı Alay'ın Üçüncü Taburu diğer yedek taburların yanına sevk olundu. Yüz Altıncı Alay'ın Birinci Taburu,

⁴³⁷ Arazideki durumu tetkik ettikten sonra Ordu Komutanlığını yanıtlayan Şark Cephesi Komutanı Mürsel Paşa da kuzey cephesindeki Balahanı, Sabuncu, Surahanı ve Ramana üzerinden taarruzu muvafık bulmadı. Böyle bir taarruz esnasında Diktatörlük kuvvetleri petrol kuyularının bulunduğu alanlara çekilerek topçu ateşinden saklanabilirdi. Bilacarî'nin güneybatısındaki köşenin ele geçirilmesi ancak genel taarruz sırasında faydalı olabilirdi (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 67-36; Rüştü, 1934, s. 187-188; ATBD, 148, belge no. 92-1, s. 251).

⁴³⁸ Uyumsuzluğu nedeniyle pek çok kez yeri değiştirilen Onuncu Fırka Erkânıharbiye Reisi Ali Rıza Efendi'nin Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Bey ile becayiş edilmesi meselesi, 1918'in Eylül ayının ilk haftasında aktüellik arz etti. Söz konusu hususu 7 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına ileten Ordu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey, Bakü hareketinin kritik aşamaya geçmesinden dolayı Rüştü Bey'in fırkasında tutulmasının gerekli olduğunu bildirerek, Ali Rıza Efendi'nin başka biriyle becayişi hususunun Üçüncü Ordu Komutanlığına münasip bir şekilde yazılmasını istihdam etti (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 26). Aynı mesele Bakü'nün kurtarılmasından sonra da gündeme geldi. Bundan dolayı 19 Eylül 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığıyla iletişime geçen Mürsel Paşa, Rüştü Bey'in fırkayla ilgili bütün işleri çok iyi bilmesi ve yokluğunun birçok işi sekteye uğratması gerekçesiyle görevinde tutulmasının gerekli olduğunun Üçüncü Ordu Komutanlığına yazılması hususunda özel istihdamda bulundu. Nuri Paşa da söz konusu görevlendirmenin hiç olmazsa tehir edilmesi hususunun Üçüncü Ordu Komutanlığına yazılmasını emretti (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 26-1).

Dokuzuncu Alay cephesindeki Yirmi Yedinci Taburu tebdil etti (Rüştü, 1934, s. 190-191).

Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ve erkânıharbiyeleri 10 Eylül 1918 günü Gence'den hareketle muharebe cephesine gittiler ve Güzdek'teki karargâhta yapılan toplantıda taarruz planını genişçe müzakere ettiler (Rüştü, 1934, s. 191; Süleymanov, 1999-a, s. 88; Süleymanov, 1999-b, s. 329).⁴³⁹ Toplantıdan sonra Halil Paşa ile erkânıharbiye heyeti, Nuri Paşa ile erkânıharbiye heyeti ve Ali Paşa hep beraber Masazır'a gittiler ve arazi üzerinde incelemelerde bulundular. Bu mevkide taarruzun ne suretle yapılacağının ayrıntılarını konuştular (Süleyman İzzet, 1936, s. 30; Yüceer, 1996, s. 114; Süleymanov, 1999-b, s. 329; Karaköse, 2012, s. 219).⁴⁴⁰ Bahsedilen müzakerelerden sonra çıkarılan emirname ile Şark Cephesi Komutanlığı ilga edildi (10 Eylül 1918). Bu karar öncesinde cephe komutanlığının emrindeki bütün kıtaatın 11 Eylül 1918 akşamı saat 9'a kadar Beşinci Kafkas Fırkası ile On Beşinci Piyade Fırkası ve Güney Grubu şeklinde mıntika gruplarına ayrılması ve bundan sonra bütün kıtaatın doğrudan Nuri Paşa'nın komutası altına girmesi uygun görüldü (Rüştü, 1934, s. 192; Süleyman İzzet, 1936, s. 36; *ATBD*, 148, belge no. 95, s. 257). Beşinci Kafkas Fırkası muharebe mıntikasında Dokuzuncu Alay, Onuncu Alay, On Üçüncü Alay, Elli Altıncı Alay, Dağ Obüs Bataryası, 3 sahra topu, 4 Schneider dağ topu, 2 adet 10,5 santimetrelilik sahra obüs topu ve diğer 10 toptan ibaret 3 Kudretli Dağ Bataryası, 2 Schneider topu ile piyade alaylarına refakat eden 6 Schneider dağ topu bulunmaktaydı. On Beşinci Piyade Fırkası muharebe mıntikasında Otuz Sekizinci Alay, Yüz Yedinci Alay ve Mürettep İkinci Süvari Alayı, Azerbaycan süvari teşkilatı ile milis taburları, 2 adet 10,5

⁴³⁹ Nihai taarruza katılmayı arzu eden Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa, 5 Eylül 1918'de Gümrü'den Nuri Paşa'ya telgraf çekerek, taarruzun muhtemel tarihinin en azı bir gün önceden kendisine bildirilmesini emretti (*ATASE*, BDH, no. 3818/4, f. 67-37). Taarruzun 12 Eylül 1918'de başlayabileceği hususu cevaben ona arz edildi (*ATASE*, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-4).

⁴⁴⁰ Bahsi geçen görüşmede Kuzey Grubu'nun lağvedilerek Otuz Sekizinci Alay'ın On Beşinci Piyade Fırkası'na iade edilmesi istirhamında bulunan Süleyman İzzet Bey, uzun süreden beri yapılan muharebeler dolayısıyla Diktatörlük Ordusu'nun Beşinci Kafkas Fırkası mıntikasına toplandığına dikkat çekerek, nihai taarruzun kuzey cephesinden yani Bilacarî'nin doğusundan Bilacarî sırtlarına ve Sabuncu'dan Ahmetli'ye doğru yapılmasını önerdi (Süleyman İzzet, 1936, s. 30; Yüceer, 1996, s. 115; Süleymanov, 1999-b, s. 329; Karaköse, 2012, s. 219). Ancak onun önerisi kolaylıkla tahmin edilebilir bir plandı. Bakü'deki İngiliz Kuvvetlerinin Komutanı Lionel Dunsterville de Eylül'ün ilk günlerinden itibaren taarruzun kuzey cephesinden yapılacağı tahmininde bulunmuştu (Dunsterville, 2016, s. 255-256). Kutulamare'de İngilizleri perişan eden Halil Paşa, Nuri Paşa ile birlikte hazırladığı taarruz planı üzere orduyu en iyi tahkim edilmiş olan batı cephesinden harekete geçirdi ve İngilizleri bir kez daha Bakü önlerinde hezimete uğrattı. Kendi hatıratında Halil Paşa'nın taarruz cephesiyle ilgili anıları şöyledir: "... Bakü'yü tam göğsünden vurmaya karar vermiştim. Bunun için de dar bir cephe tespit ettim..." (Halil Paşa, 1972, s. 225).

santimetrelik sahra obüs topu, 2 Schneider dağ topu, Kudretli Dağ Bataryası, piyadelere refakat eden (Digah'ta) 4 Krupp dağ topu ve (Maştağa'da) Krupp Dağ Topu Takımı konuşlandırıldı.⁴⁴¹ Güney Grubu muharebe mıntıkası ise yeni Azerbaycan teşkilatından Dördüncü Piyade Alay'ının Birinci Taburu ile İkinci Taburu ve 2 süvari bölüğü, Azerbaycan süvarilerinden 1 bölük, 2 Krupp dağ topu ve 2 Rus sahra topundan ibaretti.⁴⁴² Yüz Altıncı Alay'ın 2 taburu ordunun yedek kuvveti olarak Hökmali'de konuşlandırılırken, 1 taburu Beşinci Kafkas Fırkası emrine verilip Yirmi Altıncı Tabur mıntikasına konuşlandırılmasına, Yirmi Altıncı Tabur'un da Yirmi Beşinci Tabur'un mıntikasına konuşlandırılmasına karar verildi (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-9; Rüştü, 1934, s. 192; *ATBD*, 148, belge no. 95, s. 257).

İkinci taarruz öncesinde top bataryaları ile telgraf takımı, ekmekçi takımı, istihkâm kıtaatı, sıhhiye bölükleri ve hastaneler hariç olmak üzere, Ordu'nun Bakü muharebe cephesindeki unsurlarının komuta kademesi ile yapısının genel manzarası şöyleydi:

Tablo 26. İkinci Taarruz Öncesinde Bakü Cephesindeki Muharip Kuvvetler⁴⁴³

Ordu Komutanı Nuri Paşa		Erkânıharp Reisi Binbaşı Mehmet Nazım Bey		
Mıntika Grupları		Alaylar	Komutanlar	Kıtaat
5. Kafkas Fırkası	Fırka Komutanı Mürsel Paşa Erkânıharbiye Reisi Binbaşı Rüştü Bey	9. Piyade Alayı	Kaymakam Ahmet Hamdi Bey	25., 26. ve 27. Taburlar
		10. Piyade Alayı	Miralay Osman Bey	28., 29. ve 30. Taburlar
		13. Piyade Alayı	Miralay Ahmet Rıza Bey	4., 46. ve 60. Taburlar
		56. Piyade Alayı	Kaymakam Fehmi Bey	1., 2. ve 3. Taburlar
		106. Piyade Alayı	Kaymakam Nuri Bey	2. Tabur
15. Piyade Fırkası	Fırka Komutanı Kaymakam Süleyman İzzet Bey	38. Piyade Alayı	Miralay Selim Bey	1., 2. ve 3. Taburlar
		107. Piyade Alayı	Kaymakam Fazlı Bey	1., 2. ve 3. Taburlar
		Mürettep 2. Süvari Alayı	Binbaşı Zihni Bey	19. Bölük, 42. Bölük
		Vahşi Fırka 1. Süvari Alayı	-	1., 2. ve 4. Bölükler

⁴⁴¹ On Beşinci Piyade Fırkası muharebe mıntikasındaki Azerbaycan süvari teşkilatı, mülga kolordu yapısından geri kalan Vahşi Fırka'nın Birinci Süvari Alayı ile İkinci Süvari Alayı ve Üçüncü Lezgi Süvari Alayı'ndan ibaretti. Mülga kolordu ve emlakinin 21 Ağustos 1918'deki taksimatı sırasında söz konusu yapı Birinci Karayazı Süvari Alayı, İkinci Karabağ Süvari Alayı ve Üçüncü Lezgi Alayı şeklinde varlığını korudu. Bakü'nün kurtuluşundan sonra Karayazı Süvari Alayı (130 atlı), Lezgi Süvari Alayı (118 atlı), Milis Süvari Bölüğü (50 atlı) ve Berda Süvari Bölüğü (50 atlı) sahil tarassuduna memur edildi (Süleyman İzzet, 1936, s. 49).

⁴⁴² Güney Grubu Komutanlığına Miralay Cemil Cahit Bey, Azerbaycan teşkilatının Dördüncü Alay Komutanlığına da Kaymakam Halim Pertev Bey tayin edildiler (Rüştü, 1934, s. 193; *ATBD*, 148, belge no. 95-1, s. 258).

⁴⁴³ 11 Eylül 1918 tarihi itibarıyla Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü cephesindeki muharip kuvvetlerinin belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. Rüştü, 1934, s. 192-193; *ATBD*, 148, belge no. 95, 95-1, s. 257, ek no. 4; Süleymanov, 1999-b, s. 331; Bal, 2010, s. 215.

	Erkânıharbiye Reisi Binbaşı İhsan Bey	Vahşi Fırka 2. Süvari Alayı	-	2. Bölük
		3. Lezgi Süvari Alayı	-	1. Bölük ve 2. Bölük
Güney Grubu	Grup Komutanı Miralay Cemil Cahit Bey	4. Piyade Alayı	Kaymakam Halim Pertev Bey	1. Tabur ve 2. Tabur
		Süvari Bölükleri	-	1. Bölük ve 2. Bölük
		Vahşi Fırka 2. Süvari Alayı	-	1. Bölük
Yedek	-	106. Piyade Alayı	Kaymakam Nuri Bey	1. Tabur ve 3. Tabur

10 Eylül 1918 tarihli emirnamede taarruzun kabataslak manzarası ortaya çıktı. Beşinci Kafkas Fırkası muharebe mıntıkasının sol cenahı ile Hocasen-Ermenikent istikametine doğru ilerleyen kuvvetler, hattın güneyinde 1.500 metrelik cephe hattına taarruz ederek, Bakü'nün doğu kenarına kadar ulaşmalıydı. Heybet İstasyonu'ndan deniz kıyısı boyunca gönderilen kuvvetli ve fedakâr bir keşif kolu ile Kurtkapısı Dağı ele geçirilmeliydi. On Beşinci Piyade Fırkası muharebe mıntıkasından hareketlenen kuvvetler, Bilacarı köyünün sağ kenarı-Ermenikent istikametinde ilerleyerek, Bakü'ye ulaşmalıydı. Aynı muharebe mıntıkasındaki süvari alayları ve milis taburları da Sabuncu ve Balahanı'daki Diktatörlük unsurlarını tespit ettikten sonra Hövsan üzerinden Ahmetli ve Keşle'ye doğru taarruza geçmeliydi. Güney Grubu'nun muharebe görevinde pek bir değişiklik söz konusu değildi, önceden olduğu gibi demiryolu boyunca uzanan sahil şeridini korumakla mükellefi.⁴⁴⁴ Her bir fırka diğerinin ilerlemesini beklemeksizin taarruzuna devam etmeliydi. Fırkaların topçuları birbirine yardım etmeliydi. Koordinasyonu da Ordu Topçu Müfettişi temin etmeliydi. Diktatörlük savunmasının ilk hattının gece baskınıyla ele geçirilmesi düşünülmektedir. Taarruza katılacak kıtaatın zabitleri ile askerleri ilerleyecekleri mıntıkayı ve mevzileri önceden tetkik edip öğrenmeliydiler. Taarruzun saati şimdilik belli değildi ve vakti gelince ayrı bir emirle kıtaata bildirilecekti (Rüşti, 1934, s. 192-193; ATBD, 148, belge no. 95, 95-1, s. 257-258).

11 Eylül 1918 günü On Beşinci Piyade Fırkası muharebe mıntıkasında taarruz için gereken bütün hazırlıklar yapıldı. Yüz Yedinci Alay'ın taburları Binagadi'de, Otuz Sekizinci Alay'ın bir kısmı, Digah'ın güneybatısındaki tepelere taarruz etmek üzere,

⁴⁴⁴ İkinci Taarruz döneminde İngilizlerin geri hatları bozguna uğratmak hususunda hazırladıkları sabotaj planı, ifade edilen önlemin ne denli önem arz ettiğine işaret etmektedir. Tespit edilebildiği kadarla Bakü'deki İngiliz generalinin emrinde olan Albay Alfred Rawlinson Kura Nehri'nden hareketle demiryolunun geçtiği bir köprüyü imha etmek suretiyle Kafkas İslam Ordusu'nun ikmal hattını kesmekle görevlendirilmişti. Rawlinson da söz konusu görev için itinayla hazırlanmıştı. Fakat taarruzun başarıya ulaşmasından dolayı söz konusu sabotaj planının uygulanmasına fırsat olmadı (Dunsterville, 2016, s. 263; Rawlinson, 2016, s. 109, 119-120).

Digah'ta toplandı. Yüz Yedinci Alay'dan 2 bölük ve Otuz Sekizinci Alay'dan 1 bölük ile Makineli Tüfek Bölüğü, fırkanın yedek kuvveti olarak, Binagadi'nin batısındaki Büyükdag'ın gerisine alındı. Sahra Obüs Takımı Yanardağ civarında, Kudretli Dağ Bataryası Digah'ın güneyinde konuşlandırıldı. Piyade askerlere refakat edecek olan 4 Krupp topu ise Binagadi'nin güneydoğusundaki mevzilere alındı. Mürettep İkinci Süvari Alayı ve Azerbaycan süvari alayları kâmilten hazır hale getirildi (Süleyman İzzet, 1936, s. 37; *ATBD*, 148, belge no. 95-2, 95-3, s. 262). Beşinci Kafkas Fırkası muharebe mıntıkasındaki alayların tertibat alacağı mevziler de 11-12 Eylül gecesi belirlendi. Fırka cephesinde yedek kıtaatı terk edilerek Dokuzuncu Alay'ın kendi cephesinin sol cenahının gerisindeki Kobu deresinde, Onuncu Alay'ın cephe merkezinin gerisindeki Şabandağı'nın kuzeyinde bulunan dere içerisinde, On Üçüncü Alay'ın Hökmali'nin güneyinde, Elli Altıncı Alay'ın ise Dokuzuncu Alay'ın solunda toplanması emredildi. Her bir alaya refakat topçusu gibi birer Schneider Dağ Topu Takımı'nın tahsis edilmesi uygun görüldü (Rüştü, 1934, s. 194).

12 Eylül 1918 tarihli emirnameyle gruplara tahsis edilen muharebe mıntıklarının ayrışma çizgileri netleşti. Güney Grubu ile Beşinci Kafkas Fırkası muharebe mıntıkları arasındaki ayrışma çizgisi, Puta Körfezi-283 Rakımlı Tepe-Puta İstasyonu hattı oldu (*ATASE*, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-11; Rüştü, 1934, s. 195). Zikredilen hattın kuzeydoğusunda kalan mevziler Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharebe mıntikasını teşkil etti ve zırhlı tren de aynı fırkanın emrine verildi. Beşinci Kafkas Fırkası ile On Beşinci Piyade Fırkası arasındaki ayrışma çizgisi ise Hırdalan'ın kuzeyindeki Yanardağ-Bilacari İstasyonu-Ermenikent hattı oldu. Zikredilen hattın kuzeyinde ve doğusunda kalan bütün mevziler On Beşinci Piyade Fırkası'nın muharebe mıntikası oldu (*ATASE*, BDH, no. 5309/51, f. 13-3; Rüştü, 1934, s. 195).

Zikredilen taksimatla senkronik halde muharip kıtaata ön emirler verildi ve taarruz için gerekli olan bütün hazırlıklar yapıldı. Şark Ordular Grubu ile Kafkas İslam Ordusu Komutanları da arazideki tetkiklerini sürdürdüler ve taarruz planını kısmen tadil ettiler. 12 Eylül 1918 günü saat 16.45'te fırkalar komutanlıklarına iletilen yeni taarruz emirnamesinde, Beşinci Kafkas Fırkası strüktüründeki Dokuzuncu Alay, Onuncu Alay, On Üçüncü Alay ve Elli Altıncı Alay'a bağlı Yirmi Altıncı Tabur'un muharebe

mıntıkasındaki fabrikalardan Sarı Uçlu Kilise'ye⁴⁴⁵ doğru taarruz etmesi uygun görüldü (Rüşti, 1934, s. 195-196; Süleyman İzzet, 1936, s. 39). Taarruzun lokomotifi olan batı cephesini desteklemek amacıyla On Beşinci Piyade Fırkası emrindeki toplardan 2 sahra obüsü, Kudretli Top Bataryası ve 2 Schneider topu da Beşinci Kafkas Fırkası'nın emrine verildi.⁴⁴⁶ Emrinde sadece 6 dağ topu kalan On Beşinci Piyade Fırkası'nın taarruz planında ciddi bir değişiklik olmadı. Önceden ifade edildiği üzere, fırkanın Otuz Sekizinci Alayı, Azerbaycan süvari alayları ve milis taburları Balahanı ve Bilacari mıntıkasındaki Diktatörlük kuvvetlerini tespit ederek oyalamalı, Mürettep İkinci Süvari Alayı ise Ahmetli'ye doğru ilerlemeliydi. Yedek kuvveti olarak planlanan Yüz Altıncı Alay'ın ise Yirmi Altıncı Tabur mıntıkasındaki fabrikaların gerisine alınması emredildi. İlave yedek kuvveti olarak düşünülen Yüz Yedinci Alay'ın Hökmali'ye sevk olunmasına karar verildi (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-11; ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-4; Rüşti, 1934, s. 195-196; Süleyman İzzet, 1936, s. 39).⁴⁴⁷

13 Eylül 1918 günü arazi üzerinde piyade alayları ile topçu komutanlarına taarruz mıntıkaları, hedefleri ve hareket şekilleri hakkında geniş izahat verildi. Alay komutanları da arazi üzerinde tabur komutanlarını bilgilendirdiler. Taarruzun gizliliği özellikle önem arz etmekteydi. Sabah ve akşam mevziler üzerinde keşif uçuşları yapan Diktatörlük uçaklarından saklanmak için yer değiştirmeler ve yeniden konuşlanmaların gece karanlığında yapılması uygun görüldü (Rüşti, 1934, s. 196). Her ne kadar titiz davranılsa da planlanan taarruz ve taarruzun tarihiyle ilgili bilgiler bir şekilde karşı tarafa sızdı. 12

⁴⁴⁵ Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüşti Türker'in eserinde taarruz istikameti olarak belirlenen "Sarı Çan Kuleli Kilise", Bakü popüler kültüründe "Kızıllı Kilise" olarak bilinen Aleksandr Nevski Katedrali'di. Güney Kafkasya'nın en büyük Ortodoks mabedi olan bu katedral, 1888-1898 seneleri arasında eski bir Müslüman mezarlığı üzerinde inşa edilmişti (Süleymanov, 2012, s. 40; Odjagova, 2003, s. 35-36). Bu katedral, Bakü Operasyonu'yla ilgili arşiv materyalinde "Sarı Uçlu Kilise" olarak kayıtlara geçmiştir (ATASE, BDH, no. 3820/11, f. 7-31; ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-11:1-12). Söz konusu katedral, Sovyetler döneminde tamamen yıkılmıştır (1936).

⁴⁴⁶ Bahsi geçen toplar geceleyin yeni mevzilerine nakledilmeliydi. Topların her biri nakilden önce Bilacari köyündeki Diktatörlük mevzilerine beşer mermi atmalıydı (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-4; Rüşti, 1934, s. 194).

⁴⁴⁷ Kuzey cephesindeki oyalama taarruzu için görevlendirilen On Beşinci Piyade Fırkası'nın muharebe mıntıkasında 3 taburlu 1 piyade alayıyla 6 Krupp topu, 2 bölüklü Mürettep İkinci Süvari Alayı, yerel süvari alayları ve milis taburları bırakıldı. 3 bölüklü 1 piyade alayı da fırkanın yedek kuvveti oldu. Esas taarruzun yapılacağı batı cephesindeki Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharebe mıntıkasına makineli tüfeklerle beraber muhtelif çapta 38 top ve 12 piyade taburlu 4 alay konuşlandırıldı. 6 piyade taburlu 2 alay da fırka cephesinin gerisinde yedek kuvveti olarak bulunduruldu (Süleyman İzzet, 1936, s. 53-54).

Eylül 1918’de Türk cephesinden Bakü’ye İngilizce konuşabilen bir Arap zabıtı firar etti.⁴⁴⁸ Sorgulama sırasında ondan Türklerin 14 Eylül 1918 tarihinde taarruza geçecekleri öğrenildi (Moberly, 1927, c. 4, s. 239; Dunsterville, 2016, s. 263; Donohoe, 2016, s. 173; Rawlinson, 2016, s. 120; Hopkirk, 1995, s. 426-427; Süleymanov, 1999-b, s. 334; Görüryılmaz, 2015, s. 310). Arap zabitten taarruzun hangi cepheden yapılacağı tam olarak öğrenilemedi.⁴⁴⁹ Firari Arab’ın kendisi de muhtemelen taarruzun ayrıntılarından habersizdi veya sadece cephenin sol cenahının taarruzun başlıca hedefi olabileceğine işaret etmekteydi (Dunsterville, 2016, s. 263; Donohoe, 2016, 208). Arap zabitin söyledikleri ziyadesiyle muğlak ve 14 mil (22,5 kilometre) uzunluğunda olduğu tahmin edilen cephenin herhangi bir yerinden taarruz yapılması mümkündü.

İngilizler açısından umutsuz gözüken manzarada yegâne umut aşıl原因an etken, Lazar Biçerahov’un 9 Eylül 1918’de Petrovsk’tan sevk ettiği 10 makineli tüfeğe sahip 500 mevcutlu müfreze idi (Dunsterville, 2016, s. 263; Rüştü, 1934, s. 194; Süleymanov, 1999-b, s. 334). Biçerahov’un Ağustos ayında kuzeye götürdüğü disiplinsiz Bakülü askerler, söz konusu müfrezenin esasını teşkil etmekteydiler.⁴⁵⁰ Ancak kaçınılmaz olan taarruzu ne Dunsterville ne de Biçerahov’un askerleri durdurabilirlerdi. Lionel Dunsterville de birkaç gün sonra neler olabileceğinin farkındaydı. Bu yüzden telefon işlerinde ehil Binbaşı Pulverman’ı muhabere memuru olarak görevlendirdi ve tehlikeli vaziyet vukuunda Bakü cephesindeki kıtaatının hızlıca limana nakledebilmesi için telefon muhabere hizmetinin sorunsuz olarak çalışmasını arzu etti (Dunsterville, 2016, s. 263).

Kafkas İslam Ordusu’nun taarruzundan önce İngiliz birliklerinin harekât ve nizamı hususundaki emirleri Albay Keyworth vermekteydi. Albay Keyworth ile Tümgeneral Georgi Dokuçayev’in Erkânıharbiye Reisi Albay Claude Stokes, sağ cenahtaki Otuz Dokuzuncu Tugay’a komuta eden Albay Faviell ve sol cenahtaki Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaatı’na komuta eden Binbaşı Ley sürekli olarak irtibat halindeydiler. Tümgeneral Lionel Dunsterville ise Diktatörlük Ordusu Başkomutanı Tümgeneral

⁴⁴⁸ Bakü’ye firar eden şahsın bir Ermeni subayı olduğunu ve Diktatörlük Hükümeti Savunma Bakanı Yakov Bagratuni’nin onu bizzat tanıdığını belirten yazarlar da vardır (Rawlinson, 2016, s. 120; Hopkirk, 1995, s. 427).

⁴⁴⁹ İkinci Taarruz’la ilgili Arap firarının verdiği bilginin doğruluğu, ancak taarruz günü ve saatinde tam olarak ortaya çıktı (Dunsterville, 2016, s. 267; Donohoe, 2016, s. 173, 208; Rawlinson, 2016, s. 120).

⁴⁵⁰ William Edward David Allen ile Paul Muratoff’un kanaatince Derbent’ten gönderilen takviye kuvveti, Bakü’den çekilmesinden önce Lazar Biçerahov’un emrine giren 1.000 kişilik Ermeni müfrezesine mensuptu. Müfrezeden 500 kadar asker deniz yoluyla Derbent’ten Bakü’ye dönmüştü (Allen & Muratoff, 1966, s. 458, dn. 28).

Georgi Dokuçayev ve Savunma Bakanı Tümgeneral Yakov Bagratuni ile temas halindeydi (Dunsterville, 2016, s. 266; Süleymanov, 1999-b, s. 337-338). İngiliz kuvvetlerinin cephedeki muharebe düzeni ana hatlarıyla şöyleydi: Cephe hattının en solundaki Heybet bölgesinde Kuzey Staffordshire Kıttaatı'ndan Yüzbaşı Bollington'un emrinde 60 piyadeden oluşan A Bölüğü konuşlanmıştı. Bu cenahın gerisinde yedek kuvveti olarak 100 asker mevcutlu Ermeni taburu bulunmaktaydı. Kurtkapısı mıntıkasında 2 makineli tüfekle desteklenen bir Rus müfrezesi mevzilenmişti. A Bölüğü'nün gerisindeki tepenin zirvesine Kuzey Staffordshire Kıttaatı'ndan 100 asker mevcutlu bir bölük yerleşmişti. Tepenin kuzey eteklerinde 3 inçlik (7,62 santimetrelik) sahra topları ve 2 havan topuna sahip bir batarya vardı. Kurtkapısı mıntıkasının kuzeyinde Kuzey Staffordshire Kıttaatı'ndan Yüzbaşı Turkington emrinde B Bölüğü konuşlanmıştı. Hattın bu kısmından Hocasen köyü karşısındaki noktaya kadar Ermeni birlikleri mevzilenmişti. Kurtkapısı yolunun kuzeyine 3 inçlik (7,62 santimetrelik) toplar ve havan toplarından oluşan bir batarya yerleştirilmişti. 2 Ermeni bataryasından oluşan yedek kuvveti de Bakü yolu üzerindeki 1,5 mil (2,4 kilometre) mesafede bulunan Beyaz Saray yakınlarındaydı. Albay Beg Surab komutasında Binbaşı Dayrell'in görev yaptığı sol cenahın karargâhı da bahsi geçen mevzideydi. Albay Gazarov'un komuta ettiği ve Binbaşı Engledue'nun irtibat subayı olduğu cephenin sağ kanadı Hocasen köyü karşısındaki noktadan başlayarak Bilacari karşısındaki tepeye kadar uzanmaktaydı. Biçerahov'un gönderdiği 500 mevcutlu müfreme burada konuşlanmıştı. Sekizinci Kraliyet Topçu Bataryası ve Havan Bataryası'ndan oluşan Topçu Takımı sağ cenahı desteklemekteydi. İngiliz zırhlı araçlarından 2 otomobil Bilacari cephesindeydi, 1 otomobil de yedek olarak Bakü'de bekletilmekteydi. 3 inçlik (7,62 santimetrelik) toplarla desteklenen 500 asker mevcutlu Ermeni kuvveti, 3 Rus zırhlı aracı ve süvari bölüğü Surahanı havalisinde konuşlandırılmıştı (Dunsterville, 2016, s. 265; Moberly, 1927, c. 4, s. 240-241; Süleymanov, 1999-b, s. 337).⁴⁵¹

Nuri Paşa'nın 13 Eylül 1918 tarihinde saat 17.11'de fırkaların komutanlarına gönderdiği emirnamede taarruzun tarihi ve nihai şekli tam olarak bildirildi. 14 Eylül 1918 tarihi,

⁴⁵¹ Cephenin Diktatörlük tarafındaki topçu bataryalarından Kurtkapısı mıntıkasındaki 2 top, Salyan Kışlası'nın batısındaki 4 top, Bilacari'nin doğusundaki 2 topun konuşlandırıldığı mevziler 13 Eylül 1918 tarihi itibarıyla Kafkas İslam Ordusu tarafından keşfedilmişti. Taarruzun esas yükünü taşıyan Beşinci Kafkas Fırkası'nın emrinde ise 11 kudretli top, 8 obüs, 3 Rus sahra topu, 8 Schneider topu, 5 Rus dağ topu bulunmaktaydı. Cephenin karşı tarafındaki muharip unsurların yedek kuvvetlerinin ise Bayıl tepesinin gerisinde, Ermenikent'te ve Balahanı taraflarında olduğu öğrenilmişti (Rüşti, 1934, s. 199).

taarruz günü olarak belirlendi. Taarruz tertibatına göre, gece saat 2 sularında Hocasen'in güneyindeki mevzilerinden harekete geçen Beşinci Kafkas Fırkası piyade alayları, Sarı Uçlu Kilise'ye doğru ilerleyerek, bomba ve süngü ile savunmanın ilk hattını ele geçirmeliydi. Alınan ilk mevzilere lüzumu kadar makineli tüfek yerleştirildikten sonra savunmanın ikinci hattının ele geçirilmesi için girişimde bulunulmalıydı. Hatların ele geçirilmesinden sonra ortalığın ağarmasını ve topçuların ateş desteğini beklemek gerekliydi. Savunmanın ilk hattını hedef alan taarruz esnasında hiçbir şekilde topçu atışı yapılmamalıydı. Piyadeleri himaye eden toplar mobilize halde ileri hatta taşınmalıydı. Piyade baskını fark edilirse ikinci ve üçüncü hatlardaki takviye kuvvetleri ile ikmal hatları topçu ateşiyle vurulabilirdi. Totalde ise toplar ancak ortalık ağardıktan sonra piyadelerin taarruzunu himaye etmeliydi. Yedek kuvveti olarak Hökmali'de konuşlandırılan Yüz Altıncı Alay ve Yüz Yedinci Alay, önceden belirlendiği üzere, her an harekete hazır halde olmalıydı. On Beşinci Piyade Fırkası'nın kuvvetli keşif kolları, geceleyin harekete geçerek, topçu ateşi eşliğinde Bilacarı, Balahanı, Surahanı ve Ahmetli'deki muarız kuvvetleri tespit ettikten sonra süvarilerin taarruzuyla Ahmetli'yi ele geçirmeliydi. Beşinci Kafkas Fırkası emrindeki zırhlı tren, Heybet İstasyonu'na doğru ilerleyerek, Kurtkapısı mıntıkasındaki muarız kuvvetlerin ateşini üzerine çekmeli ve fırkanın sağ cenahını muhafaza etmeliydi (Rüşti, 1934, s. 198; *ATBD*, 148, belge no. 96, s. 266). Bakü'nün ele geçirilmesi sırasında ve sonrasında teslim olan ahali ile esirlerin hayatının cins ve millet ayrımına gidilmeden korunması özellikle emredilmişti (Rüşti, 1934, s. 199; Yüceer, 1996, s. 116).

Cephenin batı kısmında konuşlanan Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Mürsel Paşa, Ordu Komutanı'nın emirnamesindeki direktiflere dayalı olarak, taarruz sırasında ilerlenecek mevzileri ve hatları arazi üzerinde alay komutanlarına izah etti. Gerekli bilgilendirmenin yapılmasından sonra yayımladığı fırka emirnamesiyle muharebe mevzilerini ve mıntıkları alaylar ile taburlar arasında taksim etti. Cephenin bu kısmındaki Beşinci Kafkas Fırkası mıntıkası unsurlarının, Şubanı fabrikaları ile Yirmi Altıncı Tabur'un sağ cenahından geçerek, Bakü'ye giden yol boyunca Sarı Uçlu Kilise istikametinde ilerleyeceği hareket rotası kısaca şöyleydi: Yirmi Beşinci Tabur, Yüz Altıncı Alay'ın İkinci Taburu ve Yirmi Yedinci Tabur'un 2 bölüğünden ibaret olan Dokuzuncu Alay'ın muharebe cephesi Yirmi Altıncı Tabur'un sağ cenahından Bakü'ye giden yol ile söz

konusu yolun kuzeyindeki taşlık bölgeydi.⁴⁵² Şubanı fabrikalarından Bakü'ye giden yol boyunca harekete geçen Elli Altıncı Alay, Dokuzuncu Alay'ın sol cenahından buruna kadar olan cephe bombası ve süngü kullanarak gece baskınıyla cephenin ilk kenar mevzilerini ele geçirmeliydi. Her iki alay, savunmanın ikinci hattını da aynı şekilde ele geçirdikten sonra ortalığın ağarmasını ve topçu desteğinin verilmesini beklemeliydi (Rüşti, 1934, s. 199; Süleymanov, 1999-b, s. 340). Ortalığın ağarmasına kadar geçen sürede bütün cenahların himaye edilerek gerekli tertibatın alınabilmesi için keşif kollarının ileri sürülmesi gerekliydi. On Üçüncü Alay, Dokuzuncu Alay'ın sağ cenahının gerisinde bulunmak üzere, taarruz sırasında ele geçirilen birinci hatta yerleşmeli ve karşı taarruzu defetmeye hazır olmalıydı. Ele geçirilen mevziler ile mıntıkalara hemen makineli tüfekler yerleştirilmeli ve karşı tarafın muhtemel taarruzuna karşı savunma önlemleri alınmalıydı. Elli Altıncı Alay, ortalığın ağarmasından sonra Salhane ve güneyindeki tek pencereli bina ile Salhane'nin kuzeyindeki kırmızı tek bina arasından ilerlerken, Dokuzuncu Alay da Elli Altıncı Alay'ın sağ cenahından ve maşatlığın kuzeydoğusundaki toprak renkli üç binanın en sonundakine kadar olan cephe üzerinden Sarı Uçlu Kilise'ye doğru taarruzunu sürdürmeliydi. Şehre hâkim mevziler ve şehrin giriş çıkışları ele geçirildikten sonra söz konusu mevzilerde beklenilmeliydi. Dokuzuncu Alay strüktüründeki Yirmi Altıncı Tabur'un 2 bölümü de sağ cenahtaki açığı kapatmalıydı (Rüşti, 1934, s. 200; Süleymanov, 1999-b, s. 340).

Üç grup halindeki topçuların birinci grubu ve ikinci grubu cephenin karşı tarafındaki mevzileri döverek kıtaatın ilerleyişini kolaylaştırmalı ve Bayıl ile Kurtkapısı taraflarından yapılması muhtemel karşı taarruzu topçu atışlarıyla defetmeliydi. Topçuların üçüncü grubu ise piyadelere ateş desteği vermeli ve sol cenahta yapılması muhtemel karşı taarruzu defetmeliydi. Heybet İstasyonu'na doğru ilerleyen zırhlı tren, Kurtkapısı mıntıkasındaki kuvvetlerin ateşini üzerine çekerek, fırkanın sağ cenahını koruma altına almalıydı. Dokuzuncu Alay'dan seçilmiş olan kuvvetli bir keşif kolu, Kurtkapısı ile deniz

⁴⁵² Hocasen gölünün güneyinden Kurtkapısı Mezarlığı'nın kuzeyine kadar uzanan taşlık ve kayalık alandaki dar cepheden taarruz yapılması taktiğinin fikir babasının Halil Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Kendi hatıratında paşanın söz konusu meseleyle ilgili kayıtlar şöyledir: "... Bakü'yü tam göğsünden vurmaya karar vermişim. Bunun için de dar bir cephe tespit ettirdim..." (Halil Paşa, s. 1972, 225). On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Kaymakam Süleyman İzzet Bey ise kendi eserinde dar alanda taarruz yapılmasına eleştirel yaklaşmıştır (Süleyman İzzet, 1936, s. 53-54).

arasından sevk olunarak, azami fedakârlıkla Kurtkapısı mevziini ele geçirmeliydi (Rüştü, 1934, s. 201; Süleymanov, 1999-b, s. 340-341).

Cepenin kuzeyindeki ve doğusundaki mevzilerde konuşlanan On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey, Ordu Komutanı'nın taarruz emirnamesine dayalı olarak, kıtaatının muharebe görevlerini açıklayan fırka emirnamesini yayımladı. Bu emirnameye göre, Otuz Sekizinci Alay'ın kuvvetli bir piyade takımı ile 2 makineli tüfek Binagadi'nin güneybatısındaki Yanardağ eteğinde Bilacari'ye karşı bırakılır iken, alayın 2 taburu birinci hatta ve 1 taburu da yedekte olmak üzere Bilacari'nin doğusundaki sırtlara taarruz etmeliydi. Fedakâr 2 zabıt komutasında kırkar askerden ibaret olan 2 keşif kolu gece yarısı Bilacari'ye ve sırtlar hattının burun noktasına sevk olunmalıydı. Maştağa Müfrezesi'nin muharip unsurları, Balahani'yi ele geçirdikten sonra Sabuncu'nun güneyine kadar ilerleyerek, Surahani'nin güney sırtlarına ulaşmalı ve şimendifer hattını takiben Bakü'ye doğru ilerlemeye gayret etmeliydi. Maştağa Müfrezesi ile irtibat halinde olan Binbaşı Zihni Bey komutasındaki süvariler ise Ahmetli'ye taarruz etmeliydi (ATASE, BDH, no. 3820/11, f. 7-31:7-32; ; ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-5; Süleyman İzzet, 1936, s. 40). Muharebe meydanındaki kuvvetlerin taarruzuna ateş desteği olarak, Otuz Sekizinci Alaya 4 Krupp topu, milisler ile süvarilere de birer Krupp topu tahsis edilmişti (Süleyman İzzet, 1936, s. 40). Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharip unsurlarına olduğu gibi, On Beşinci Piyade Fırkası'nın muharip unsurlarına da Bakü'nün ele geçirilmesi sırasında zapturapt ile asayişe özellikle dikkat edilmesi ve ahaliye karşı iyi muamelede bulunulması talimatı verildi (Süleyman İzzet, 1936, s. 40). Ayrıntıları titizlikle düşünülen operasyonun başarılı olması, taarruza katılan zabıtlar ile askerlerin gayretleri ve fedakârlıklarına bağlıydı. Askerin motivasyon ve fedakârlığının düzeyini ise 36 saat süren taarruzun sonuçları ortaya koydu.

b. Rüzgârlar Şehrinin Kurtuluşu

Hazar'ın batı kıyısında denizin içlerine doğru sivri kartal kafasına benzer biçimde uzanan Abşeron Yarımadası'nın gerdan kısmında lokalize olan Bakü şehri, çok eskilerden beri popüler kültürde “rüzgârlar şehri” olarak bilinir.⁴⁵³ Ağustos'un ilk günlerinden itibaren

⁴⁵³ “Bakü” yer adının anlamını rüzgârla ilişkilendiren etimolojik çözümleme, genellikle “Badkuh”, “Badkub” ve benzeri imla şekillerine dayalı olarak, ortaya konulmuştur. Örneğin, Rus Ordusu

Bakü etrafını çevreleyen Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının kesin sonuca götüren taarruzu, 14 Eylül 1918 gecesi başladı. Cephenin batısındaki Beşinci Kafkas Fırkası kıtaatı gecenin derin karanlığında, zabıtlere gündüzün belletilen taarruz planı üzere, Heybet-Bilcarı Demiryolu'na doğru akıştı. İlk mevzilere ulaşıldığında ilk bombalar da patladı. Oldukça hızlı ilerleyen Elli Altıncı Alay, saat 3'te Salhane'ye giden yolun her iki tarafındaki sırtlar ve taşlıklardan sonra gelen burnu ele geçirdi. Dokuzuncu Alay da Keskinsırt'taki birinci hattı saat 3.30'da kurtardı (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 21; Rüştü, 1934, s. 203; *ATBD*, 148, belge no. 98-2, s. 277).

Beşinci Kafkas Fırkası muharebe mıntıkasındaki taarruzla senkronize halde On Beşinci Piyade Fırkası muharebe mıntıkasındaki kırkar askerden oluşan keşif kolları cephenin karşı tarafındaki ilk hatta sevk olundu. Piyade ve makineli tüfeklerden ateş açıldı. Cephenin kuzeyindeki muharip unsurlarının batı cephesine sevk olunmasının engellenmesi amacıyla saat 4 sularında Krupp topları ile Diktatörlük mevzileri yoğun ateş altına alındı. Otuz Sekizinci Alay, topçu hazırlığının tamamlanmasından sonra, Bilacarı sırtlarına doğru taarruz kalkıştı ve ilk hattın 500-600 metre kadar mesafesine yaklaştı. Ancak mevzubahis hattın bulunduğu Bilacarı köyünün şark kenarındaki siperlerde mevzilenen Diktatörlük Müfrezesi'nin yoğun direnişiyle karşılaştı. Köyün doğu kenarında iyice kamufle olan 6 makineli tüfek ile alayın sağ cenahı yandan açılan ateşe maruz kaldı. Makineli tüfeklerin bulunduğu mevzilere Krupp toplarından ateş açıldıysa da hiçbir etkisi olmadı. Demiryolunun güneye döndüğü yerin gerisinde bulunan Diktatörlük piyadeleri ile topçularının yan ateşleri Otuz Sekizinci Alay'ın sol cenahına çokça zarar verdi (Süleyman İzzet, 1936, s. 40-41; Yüceer, 1996, s. 117; Bal, 2010, s. 218; Güler, 2021, s. 202). Her iki cenahtan uğradığı ateş baskını yüzünden Otuz Sekizinci Alay'ın ilerlemesi bir süreliğine duraksadı.⁴⁵⁴

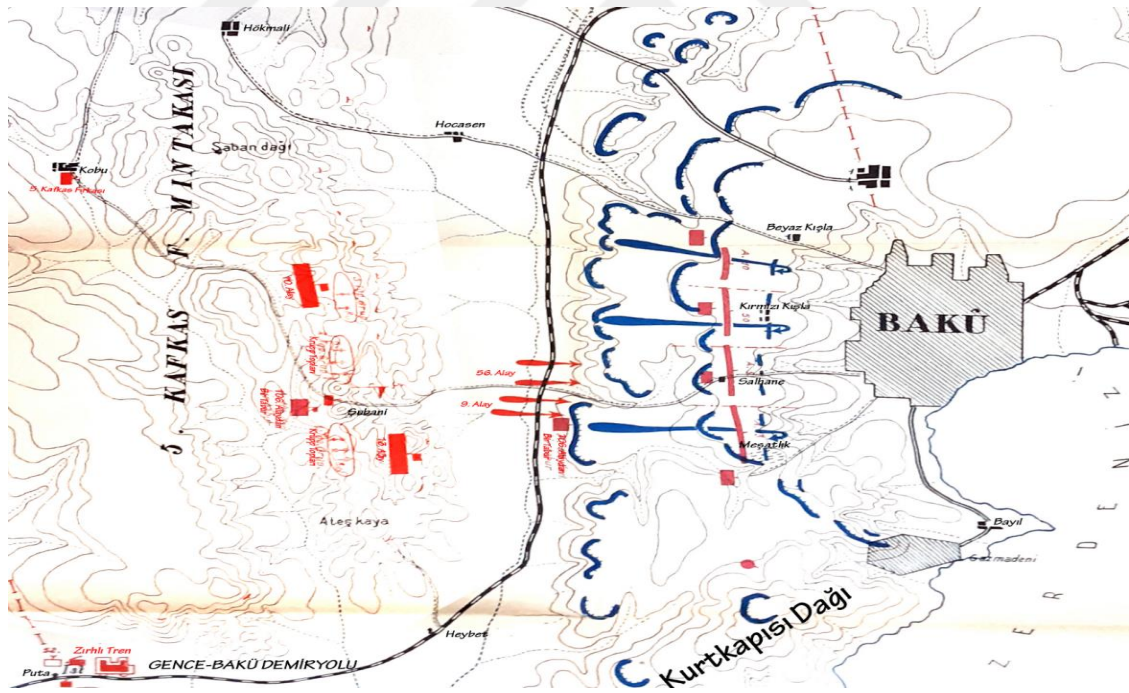
Beşinci Kafkas Fırkası muharebe mıntıkasındaki Elli Altıncı Alay'ın taarruzu başarılı şekilde ilerledi ve birinci hattın 600-700 metre doğusundaki ikinci hat saat 6.30'da ele

generallerinden Nikolay Muravyov'un seyahatnamesinde, "Badku" şeklinde imla üzerinde durularak, şehrin adının "dağ rüzgârı" olduğu ifade edilmiştir (Muravyov, 1822, s. 10, dn. 1). Bahis konusu coğrafyaya egemen olan iklim koşulları da böylesine tevillere haklılık payı kazandırır. Senenin bütün mevsimlerinde güneyden esen gilavar ile kuzeyden esen hazri isimli iki rüzgâr Abşeron Yarımadası'nın genelinde fazlaca etkili olur.

⁴⁵⁴ Muharebe cephesinin kuzeyindeki taarruz esnasında ele geçirilen esirlerden birinden karşı mevzilerde 800 Ermeni, 700 Rus ve 100 İngiliz askeri, 16 makineli tüfek ve ikisi uzun menzilli olmak üzere 12 top bulunduğu öğrenildi (Süleyman İzzet, 1936, s. 41; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 588; Süleymanov, 1999-b, s. 342; Bal, 2010, s. 218).

Kurtkapısı havalisinde cephenin sağ cenahına taarruza yeltenen bir Diktatörlük yığınağı fark edildi. Ayakta ve yatmış olduğu müşahede edilen bu yığınak üzerine Kudretli Dağ Taburu'ndan ateş açılması ve yığınağın ezilmesinden sonra dağ taburunun ileri çekilmesi emredildi. Bununla senkronize halde obüs bataryaları da karşı tarafın direnç merkezlerini, Salhane ve Salyan Kışlası'nı etkili ateş altına aldı (Rüştü, 1934, s. 204). Lüzumu kadar topçu atışının yapılmasından sonra Dokuzuncu Alay ile On Üçüncü Alay maşatlığın kuzeyindeki şehre yakın sırtları, Elli Altıncı Alay sağ cenahı da şehre hâkim sırtları kontrol altına aldı. Kurtkapısı ile Bayıl burnu arasındaki Diktatörlük kıtaatı Bayıl tepesinin gerisine çekildi ve On Üçüncü Alay da maşatlık sırtına doğru ilerlemeye başladı. On Üçüncü Alay'ın muharebe mıntıkasının daha fazla güneye doğru genişletilmesi düşünülmedi ve önceden deniz ile Kurtkapısı arasındaki mevzilere sevk edilen Dokuzuncu Alay'ın keşif kolları ile koordineli halde kendi muharebe mıntıkasında bulunması uygun görüldü (Rüştü, 1934, s. 204).

Harita 11. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Muharebe Mıntıkası⁴⁵⁶

Elli Altıncı Alay'ın muharebe mıntıkasında devamlı olarak geri çekilen Diktatörlük askerlerinin birçoğu Kırmızı Kışla'ya sığındı ve söz konusu mevzilerdeki makineli

⁴⁵⁶ İkinci Taarruz sırasında Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharebe mıntıkasının ayrıntılarını gösteren haritanın Fırka Erkâniharbiye Reisi Rüştü Türker'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Rüştü, 1934, ek no. 13 (14 Eylül 1334, sabah ve akşam vaziyetleri).

tüfeklerden ateş açmaya başladı. Kışlanın gerisindeki mevzilerde de 3 zırhlı otomobil görüldü. Alaydan gelen bilgilendirme doğrultusunda obüs bataryalarının attığı birkaç mermi kışlaya isabet etti. Bu yüzden kışla alelacele tahliye edildi. Saat 11.45'te Puta'dan yola çıkan zırhlı tren, Kurtkapısı havalisindeki hedeflere ateş açmak üzere, Heybet İstasyonu'na doğru ilerledi. Cephenin bahsedilen mıntıkasındaki On Üçüncü Alay da maşatlık sırtını tamamen ele geçirdi. Cephenin bu mıntıkasındaki Diktatörlük kıtaatı gün içerisinde iki kez toparlanarak karşı taarruza kalkıştıysa da geri püskürtüldü. Bundan sonra hızlıca sahile doğru çekildi ve gemilere binerek firar etmeye çalıştı. Onların kaçışının engellenmesi amacıyla birkaç topçu atışı yapılması icap etti (Rüşti, 1934, s. 205-206). Cephenin kuzeybatısındaki Onuncu Alay'ın muharebe mıntikasından Elli Altıncı Alay'ın sol cenahına sevk olunan Diktatörlük kıtaatı, 3-4 defa karşı taarruza teşebbüs ettiyse de her defasında geri püskürtüldü.

Yüz Yedinci Alay'ın muharebe mıntikasında saat 13'te taarruza kalkışan Diktatörlük kıtaatı, Hocasen köyünün kuzeybatısındaki sırtı ve daha doğusundaki diğer birkaç sırtı ele geçirdi. Söz konusu hattın gerilerine sevk edilen Yirmi Sekizinci Tabur'un önlemleri sonunda saat 16.00'da Diktatörlük kıtaatı geri çekilmeye mecbur oldu ve Yüz Yedinci Alay da mezkûr sırtlara yerleşti. Onuncu Alay'ın sol cenahının karşısında 2 zırhlı otomobil görüldü ve topçu ateşiyle bu otomobiller de cephe hattından hızlıca uzaklaştırıldı (Rüşti, 1934, s. 206). Cephenin kuzeyindeki taarruzun çok yavaş ilerlemesinden dolayı Yüz Yedinci Alay, Otuz Sekizinci Alay'ın sağ cenahına gelmek üzere, On Beşinci Piyade Fırkası emrine verildi ve Hocasen köyü üzerinden Bilacari'nin gerisine gönderildi. Bilacari'nin kuzeyinde ilerlemesi kısmen duraksayan Otuz Sekizinci Alay, Krupp toplarının da ateş desteğiyle öğleden sonra tekrar taarruza kalkıştı. Yaklaşık bir saat süren şiddetli muharebede cesurane bir surette Bilacari sırtlarına tırmandı, karşısındaki muarız kuvvetleri püskürterek, öğleden sonra saat 3'te sırtlara hâkim oldu. Bunun ardından fırkanın yedek kuvveti olan 100 asker ile 2 makineli tüfek ve 2 Krupp topu yeni mevzilere sevk edildi. Sözü edilen mevzilerin tahkimatı esnasında karşı taarruza kalkışan Diktatörlük kıtaatı da makineli tüfek ve topçu atışları himayesinde Otuz Sekizinci Alay'ın sol cenahını akşama kadar meşgul etti (Süleyman İzzet, 1936, s. 41-42).

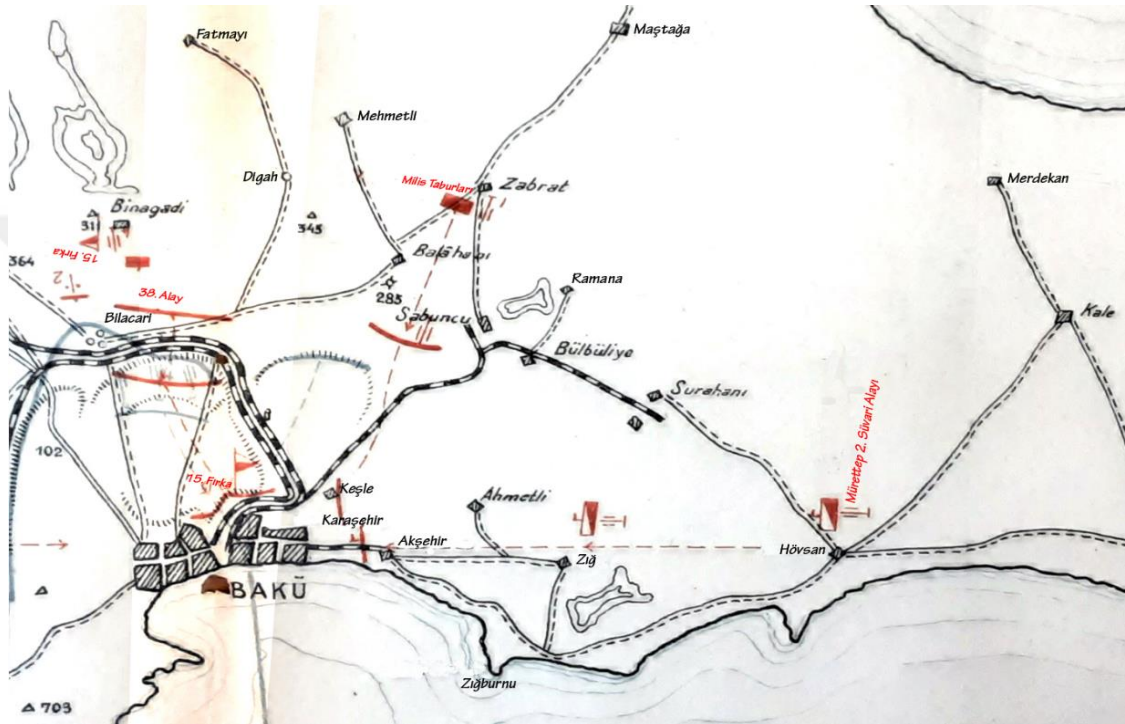
14 Eylül 1918 günü boyunca vuku bulan çarpışmalarda Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharip unsurlarının ulaştığı mevkiller ana hatlarıyla şöyleydi: On Üçüncü Alay maşatlık

sırtının güneyindeki bina ile Salhane civarındaki bina grupları arasındaki hatta, Dokuzuncu Alay On Üçüncü Alay'ın sol cenahından Salhane'nin kuzeyindeki kırmızı binaya kadar uzanan hatta, Elli Altıncı Alay Dokuzuncu Alay'ın sol cenahından Kırmızı Kışla kuzeyindeki hatta, Onuncu Alay da Elli Altıncı Alay'ın sol cenahından itibaren fırka sol cenahının bittiği noktaya kadar olan hatta bulunmaktaydı. Onuncu Alay'ın 2 taburu, diğer alayların birer taburları cephe gerisinde yedek kuvveti olarak tutulmaktaydı. Yüz Altıncı Alay'ın 1 taburu Heybet-Bakü yolunun taşlık sırtında, diğer taburu ise fabrikalar mevkiindeydi. Her iki tabur da fırkanın yedek kuvvetiydi (Rüşti, 1934, s. 206-207; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 587; Bal, 2010, s. 217). On Beşinci Piyade Fırkası kıtaatının ulaştığı mevkiller ise şöyleydi: İhtiyaca binaen öğleden sonra fırkanın emrine verilen Yüz Yedinci Alay Hocasen köyünün doğusundaki taşlık ve kesik sırtlarda bulunmaktaydı (Rüşti, 1934, s. 207). Otuz Sekizinci Alay'ın Üçüncü Taburu Bilacari köyünün güneyindeki sırtlarda, Birinci Taburu onun sol cenahında, İkinci Taburu ise her ikisinin gerisindeki merkez mevkiinde alayın yedek kuvveti olarak bulunmaktaydı. Krupp Dağ Bataryası Üçüncü Tabur'un sol cenahının gerisindeki mevzide, milisler ile süvariler de Balahanı-Ahmetli hattındaydılar (Süleyman İzzet, 1936, s. 44).

14-15 Eylül gecesi batı cephesinde piyade ve makineli tüfek ateşleriyle geçti. Diktatörlük kıtaatının şehirde ve Kırmızı Kışla havalisinde toplandığı müşahede edildi. Bilacari ve Ermenikent havalisinde bazı yangınlar zuhur etti. Sabah saat 5.30'da kurtarma operasyonunun ön hazırlığı olması hasebiyle topçu atışları başladı. Normal koşullarda bir saat kadar sürmesi gereken topçu atışlarını beklemesi gereken kıtaat, müsait muharebe durumunu değerlendirerek, ileriye atıldı. Dokuzuncu Alay, On Üçüncü Alay ve Elli Altıncı Alay'dan oluşan batı cephesinin taarruz grubu şehrin kenarına kadar ulaştı. Bazı evler ile mahalleler arasından piyade ve makineli tüfek ateşleri duyulmaktaydı. Savaşı kaybettiklerini anlayan Diktatörlük askerleri alelacele Nargin adası ile şehir arasında seyir halinde olan harp gemilerine ulaşmaya çalıştılar. Firar edenleri takip amacıyla iskelelere akın eden muharip unsurlara kudretli bataryalardan topçu atışları yapıldı (Rüşti, 1934, s. 211; Yüceer, 1996, s. 119). Batı cephesinde olduğu gibi kuzey cephesinde de bütün gece boyunca piyade ve makineli tüfek ateşi teati edildi. Arada bir topçu atışları yapıldı. Bir ara Diktatörlük kıtaatı taarruza kalkıştıysa da Otuz Sekizinci Alay'ın metanetli direnişi neticesinde geri püskürtüldü (Süleyman İzzet, 1936, s. 44). Şafak vakti taarruza kalkışan alayın Birinci ve İkinci Taburları çok kolaylıkla Ermenikent'e kadar ilerledi. Sol cenahtan

ilerleyen Birinci Tabur'un karşısındaki Diktatörlük alayı hızlı koşuyla Bakü'ye doğru firar etti. Birinci Tabur onları takibe koyuldu. Birinci Tabur'dan boşalan cepheyi doldurmak amacıyla sol cenaha yaklaşan İkinci Tabur, saat 8.30'da Bakü'nün hemen yanı başındaki Karaşehir denilen kısmına hâkim ve mahalleye çok yakın kuzey sırtları ele geçirdi (Süleyman İzzet, 1936, s. 45-46; Yüceer, 1996, s. 119-120).

Harita 12. On Beşinci Piyade Fırkası'nın Muharebe Mıntıkası⁴⁵⁷

On Beşinci Piyade Fırkası'nın muharebe mıntıkasındaki süvari ve milis kıtaatının doğu cephesindeki başarılı taarruzu sonucunda Ahmetli köyü ele geçirildi. Çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu piyade ve atlı kıtaat, cephenin bu kısmında çok fazla direnemeyerek, bozguna uğradı ve Bakü'ye doğru firar etti. Bakü'nün doğusundaki diğer firari kuvvetlerle birleşen bu unsurlar, şehrin doğu mahallesindeki binaların dam ve pencerelerine mitralyözler yerleştirdiler ve açtıkları gelişigüzel ateşlerle ortalığı kan gölüne çevirdiler. Ziyadesiyle direngen manzara oluşturan bu kuvvetin üzerine saat 10'da topçu ateşi himayesinde Yüz Yedinci Alay'ın Üçüncü Taburu sevk olundu. Bundan sonra mahallenin sokakları şiddetli çarpışmalara sahne oldu. Mahalledeki evlerin duvarlarını ve

⁴⁵⁷ İkinci Taarruz sırasında On Beşinci Piyade Fırkası'nın muharebe mıntıkasını gösteren haritanın Fırka Komutanı Süleyman İzzet Yeğin'in eserindeki ilk çizimi için bkz. Süleyman İzzet, 1936, ek no. 4 (14-15 Eylül 1334).

dolambaçlı sokakları siper edinen Diktatörlük kıtaatı, Üçüncü Tabur'un ilerleyişine çokça müşkülât çıkardı. Üçüncü Taburu takviye kuvveti olarak, Otuz Sekizinci Alay'dan 1 bölükle 2 makineli tüfek muharebe meydanına sürüldü. Topçu ateşinin de desteğiyle mahalledeki muarız kuvvetlerin inadı kırıldı ve sokak başları kontrol altına alındı (Süleyman İzzet, 1936, s. 46).

Üç cenahtan ablukaya alınan şehrin kuzeydoğu ve doğusundaki çarpışmalar muhtemelen muhabere eksikliğinden dolayı öğleden sonraya kadar sarkar iken, batısındaki çarpışmalar daha erken vakitte sona erdi. Tespit edilebildiği kadarla öğleden önce saat 10.30'da üzerine İran bayrağı ile büyük bir beyaz bayrak çekilen binek otomobili On Üçüncü Alay mıntıkasına yakınlaştı. Doğrudan muharebe mevzilerine yakınlaşan otomobille ilgili haber derhal Fırka Komutanlığına arz edildi. Komutanlığın izni alındıktan sonra söz konusu otomobil alay emir zabiti nezaretinde Fırka Karargâhı'na gönderildi. Karargâhtaki görüşme sırasında otomobilde gelenlerin İran Konsolosu ve Diktatörlük Ordusu'nun batı cephesi komutanı oldukları anlaşıldı. Her iki delege şehrin teslim olma koşullarının görüşülmesi amacıyla konsoloslar ve diğer üyelerden oluşan bir Sulh Heyeti'nin ziyarette bulunma talebini fırka komutanlığına ilettiler. Bakü delegelerinin önerilerini derinlemesine mütalaa eden Fırka Komutanı Mürsel Paşa, sulh heyeti üyelerinin kimlerden ibaret olacağını iyice araştırdı ve müteakiben meselenin mahiyetiyle ilgili Ordu Komutanlığına bilgilendirme gönderdi. Söz konusu bilgilendirmede Sulh Heyeti'nin terkiibinin Bakü'deki ABD, İsveç, Danimarka ve İran konsolosları ve hükümet temsilcilerinden ibaret olacağını bildirdi. Bundan sonra Sulh Heyeti'nin Fırka Komutanlığına getirilmesi için Fırka Erkânıharbiye Reisi Rüştü Bey'i de konsolos ve komutanla beraber Bakü'ye gönderdi (Rüştü, 1934, s. 211-212; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 590; Yüceer, 1996, s. 119; Süleymanov, 1999-b, s. 355; Bal, 2010, s. 220; Arslan, 2010, s. 113; Görüryılmaz, 2015, s. 334-336; Güler, 2021, s. 203).

Rüştü Bey ile diğer iki temsilciyi taşıyan otomobil, Ermeni askerlerinin rastgele kurşunlar sıktığı sokaklardan geçerek, doğruca Danimarka Konsoloshanesi'ne gitti. Konsoloshanenin kapısı kapalıydı. Büyük bir uğraşından sonra kapı açtırıldı ve konsoloshaneye girildi. Derhal telefona sarılan Danimarka Konsolosu, şehirdeki diğer ülkelerin konsolosları ve belediye azalarını kendi konsoloshanesine davet etti. Konsoloslar ve azaların konsoloshaneye toplanmaları epey zaman aldı. Herkesin toplanmasından sonra üzerine beyaz bayraklar dikili 3-4 otomobile binen Sulh Heyeti,

ateş çemberinden geçerek, öğleden sonra Fırka Karargâhı'na ulaştı (Rüştü, 1934, s. 212-213; Süleymanov, 1999-b, s. 355-356). Fırka Karargâhı'ndaki görüşmede şehrin teslim edilmesiyle ilgili koşullar heyet üyelerine tebliğ olundu. Söz konusu koşullara göre, Bakü şehri bilakayduşart teslim edilmeliydi. Cephenin karşı tarafında elinde silah olan bütün askerler teslim olmalıydılar. Nargin adasındaki Türk, Alman ve Avusturya esirleri derhal teslim edilmeliydi. Her türlü devlet emlaki, binalar, silah ve erzak ambarları, her çeşit silahlar ve toplar, zırhlı otomobiller ile binek otomobilleri ve kamyonlar, uçaklar ve bilcümle muharebe levazımatı teslim edilmeliydi. Belirtilen koşullar çerçevesinde teslim olan ahalinin can ve mallarının emniyette olduğu ve kimseye fenalık yapılmayacağı hususu heyet üyelerine tebliğ edildi. Nuri Paşa adına verilen güvenceleri içeren beyannameler, Rusça ve Türkçe olarak tabettirilerek, temsilciler aracılığıyla Bakü ahalisine tevzi ettirildi (Rüştü, 1934, s. 213-214; Yüceer, 1996, s. 121; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 590-591; Süleymanov, 1999-b, s. 356; Bal, 2010, s. 220-221; Karaköse, 2012, s. 229; Görüryılmaz, 2015, s. 336-337; Güler, 2021, s. 205).⁴⁵⁸

Teslimiyet koşullarında mutabakata varılmasından sonra Miralay Cemil Cahit Bey, Bakü Mevki Komutanı tayin edildi. Şehrin merkezindeki asayişin sağlanmasına Elli Altıncı Alay memur edildi ve diğer bütün kıtaatın şehre girişi men edildi. Dokuzuncu Alay'ın Salhane ve civarına, Onuncu Alay'ın Salyan Kışlası civarına, Yüz Altıncı Alay'ın Kırmızı Kışla ile Salhane arasına, On Üçüncü Alay'ın mezarlık mevkiine, aynı alayın bir bölüğünün Kurtkapısı mevkiine, diğer bölüğünün ise Bayıl'a konuşlandırılması kararlaştırıldı. Taarruz sırasında Beşinci Kafkas Fırkası emrinde bulunan topların Bakü'nün batısındaki mevzilere yerleştirilmesi uygun görüldü. Hazar Denizi'ndeki harp gemilerinin Bakü şehrini ateş altına almalarına mani olunması amacıyla bir piyade takımı muhafazasında Dağ Obüs Bataryası'nın Bayıl burnuna tabya edilmesi emredildi (Rüştü, 1934, s. 213-214).⁴⁵⁹ On Beşinci Piyade Fırkası emrindeki Dağ Obüs Bataryası'nın da

⁴⁵⁸ Sulh Heyeti ile varılan mutabakata dayalı olarak Bakü'nün barış yoluyla teslim edileceği hususu, şehrin doğusundaki muharebe cephesine komuta eden On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'e telefonla iletildi. Buna cevaben, karşı mevzilerden ateş açılması hasebiyle çatışmaların sürdüğünü ifade eden Süleyman İzzet Bey, görüşülen temsilcilere durumun izah edilerek, kendisine de bir heyetin müracaat etmesi gerektiğini Beşinci Kafkas Fırkası Komutanlığına bildirdi. Böylece öğleden sonra saat 14.30'da bahse konu muharebe mıntıkasındaki Otuz Sekizinci Alay Komutanı'nı ziyaret eden temsilciler, saat 16'da teslim olacaklarını bildirdiler (Süleyman İzzet, 1936, s. 46; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 591; Yüceer, 1996, s. 120; Süleymanov, 1999-b, s. 356; Bal, 2010, s. 221; Görüryılmaz, 2015, s. 333; Güler, 2021, s. 204).

⁴⁵⁹ On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Kaymakam Süleyman İzzet Bey'in 11 numaralı fırka emrinde Sahra Obüs Bataryası'nın Bayıl burnuna tabya edileceği yazılıdır (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-9).

Bakü'nün doğusundaki Zığ burnuna konuşlandırılması uygun görüldü (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-16; ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-9; Rüştü, 1934, s. 214). Bakü'nün doğusundaki Karaşehir'de asayişin temin edilmesine Otuz Sekizinci Alay memur edildi. Alay Komutanı Mehmet Selim Bey, aynı zamanda Bakü'nün Karaşehir mıntıkasının Merkez Komutanı tayin edildi (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-10). On Beşinci Piyade Fırkası strüktüründeki diğer kıtaattan Zihni Bey Müfrezesi'nin Ermenikent'e ikame olunması, Yüz Yedinci Alay'ın daha doğudaki Ahmetli sırtlarındaki açık ordugâha konuşlanması, Tevfik Bey Müfrezesi'nin Keşle'de kalması emredildi (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-9). Yağmalamaya meydan vermemek için disiplinsiz olduğu düşünülen gönüllü milis kıtaatının şehre girişi tamamen men edildi (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-16).

Taarruz sırasında tahribata uğrayan askeri malzemeler ve ele geçirilen ganimetlerle ilgili birçok münferit kayıt günümüze ulaşmıştır.⁴⁶⁰ Söz gelişi, Ermenikent'i savunan Diktatörlük askerleri 14 Eylül 1918'deki çarpışmalarda muhtemelen savaşı kaybettiklerini anladıklarından dolayı 3 uçağı yaktdılar (Rüştü, 1934, s. 205; Yüceer, 1996, s. 117; Güler, 2021, s. 201). Aynı gün batı cephesinde ilerleme kaydeden Elli Altıncı Alay'ın muharebe mıntıkasında 5 makineli tüfek, On Üçüncü Alay'ın muharebe mıntıkasında 1 otomatik tüfek ile 2 ağır makineli tüfek ganimet olarak alındı. Kuzey cephesinde ilerlemeye çalışan Otuz Sekizinci Alay'ın muharebe mıntıkasında da makineli tüfeklere el koyuldu (Süleyman İzzet, 1936, s. 42). 15 Eylül günü batı cephesindeki yol üzerinde makinesi bozuk 2 zırhlı otomobile tesadüf edildi (Rüştü, 1934, s. 214). Aynı günün sabah vakti Otuz Sekizinci Alay'ın Ermenikent havalisindeki çarpışmalarında 2 uzun menzilli top, 8 sahra topu, 2 dağ topu ve 2 uçak ganimet olarak alındı (Süleyman İzzet, 1936, s. 45; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 590; Süleymanov, 1999-b, s. 353; Bal, 2010, s. 219; Görüryılmaz, 2015, s. 332). Aynı gün öğleden sonra saat 3'te Karaşehir'e giren Otuz Sekizinci Alay, 800 piyade tüfeğine ve 6 makineli tüfeğe el koydu (Süleyman İzzet, 1936, s. 47; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 591; Süleymanov, 1999-b, s. 356; Bal, 2010, s. 221; Görüryılmaz, 2015, s. 333). Buna ek olarak, ele geçen askeri ganimetler arasında 4 deniz uçağı, 1 kara uçağı, pek çok uçak malzemesi ve yedek edevatı

⁴⁶⁰ 15 Eylül 1918'de firkaların komutanlarına özel bir emirname gönderen Nuri Paşa, her fırkanın muharebe mıntıkasında birer komisyon teşkil edilmesini, ele geçen ganimetlerin muhafaza ve kayıt altına alınmasını istedi (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-16; Rüştü, 1934, s. 214).

mevcuttu (Rüştü, 1934, s. 216; *ATBD*, 148, belge no. 111, s. 307). Bakü'den çekilmeleri sırasında İngilizlerin kendileri de 2 uçağı imha ettiler, 30 Ford marka otomobil ile Dunsterville'in özel hizmet arabasını Bakü'de terk ettiler (Dunsterville, 2016, s. 279).⁴⁶¹ Bakü civarındaki petrol kuyuları ve petrol kuruluşları ise sağlam şekilde ele geçirildi. Operasyondan sonraki günlerde şehirde 450 bin ton ham petrol, 600 bin ton mazot, 30 bin ton benzin, 165 bin ton petrol ve 135 bin ton muhtelif cins yağın mevcut olduğu tahmin edilmekteydi.⁴⁶² Şehirde hükümete ait büyük bir top mermi fabrikasıyla biri hükümetin olmak üzere 3 adet dinamit fabrikası ve muhtelif cins büyük makine fabrikaları mevcuttu (*ATASE*, BDH, no. 3820/12, f. 28; TTK, KO, no. 9/73; BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 30, s. 1; *ATBD*, 148, belge no. 102, s. 287).

Bakü Operasyonu'nda esir alınan Ruslar, İngilizler ve Ermenilerin sayısı ile ilgili birçok müteferrik istatistik mevcuttur. Söz misali, 14 Eylül 1918 günü On Üçüncü Alay'ın muharebe mıntıkasında 2 asker esir olarak ele geçirildi (Rüştü, 1934, s. 207). Aynı gün cephenin kuzeyinde Otuz Sekizinci Alay'ın muharebe mıntıkasında birkaç İngiliz zabiti ve askeri esir alındı (Süleyman İzzet, 1936, s. 42). 15 Eylül günü batı cephesinde ele geçirilen 2 zırhlı otomobilden birinin şoförü de esir edildi (Rüştü, 1934, s. 214). Aynı günün sabah vakti Otuz Sekizinci Alay'ın Ermenikent'e doğru ilerleyişi sırasında birçok asker esir olarak ele geçirildi (Süleyman İzzet, 1936, s. 45). Bahsi geçen alayın öğleden sonra Karaşehir'e girişi sırasında da 2 zabıt ile 80 asker esir olarak alınmış (Süleyman İzzet, 1936, s. 47; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 591; Süleymanov, 1999-b, s. 356; Bal, 2010, s. 221; Görüryılmaz, 2015, s. 333). 16 Eylül 1918 akşamı saat 20.30'a kadar teslim olan Ermenilerden 17 zabıt ve 742 asker esir statüsündeydi (*ATASE*, BDH, no. 3820/12, f. 18). Esir olarak ele geçenlerin toplam sayısı ise 17 Ermeni, 9 Rus ve 10 Gürcü

⁴⁶¹ *Daily Chronicle*'in savaş muhabiri Binbaşı Martin Henry Donohoe, tahliye sırasında 4 Austin zırhlı aracı, 6 Vauxhall genel hizmet aracı, 3 Ford binek otomobili, 2 Ford ambulans, 18 Ford kamyonet ve Telsiz Mangası'na ait 1 Ford kamyonet olmak üzere, toplam 34 aracın Bakü'de terk edildiğini eserinde nakletmiştir (Donohoe, 2016, s. 209). Tahliyeyle ilgili işittiklerini, gördüklerini ve okuduklarını eserine aktaran Manaf Süleymanov ise İngilizlerin naklemedikleri İskoç katırları ve atları öldürdüklerini yazmıştır (Süleymanov, 2012, s. 324-325).

⁴⁶² Bakü'nün alınmasından yaklaşık 10 gün sonra İstanbul gazetelerinde ganimetlerle ilgili yayımlanan haberin içeriği şöyleydi: "Osmanlı Kıtaatı Bakü'ye dâhil oldukları zaman 100 milyon lira kıymetinde (takriben 2 milyar frank) petrol, yağ, yün ve ilahtan mürekkep eşya bulmuşlardır." (*Ati*, 259, s. 2; *Sabah*, 10364, s. 2; *Vakit*, 332, s. 2; *Yeni Gün*, 22, s. 2).

zabiti⁴⁶³ ile 1.151 Ermeni,⁴⁶⁴ 383 Rus, 4 İngiliz ve muhtelif milletlerden 113 askerden ibaretti (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 18-1; ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 28; *ATBD*, 148, belge no. 116, s. 322; Rüştü, 1934, s. 216; Darabadi, 2013, s. 97; Görüryılmaz, 2015, s. 338-339, 506).⁴⁶⁵

İkinci Taarruz'da muharip unsurların uğradığı zayıyla ilgili dağınık ve tahmini rakamlar mevcuttur. 14 Eylül gününe ait bir raporda Elli Altıncı Alay'ın personel mevcudundan 1 zabıt ve 16 askerin şehit olduğu, 2 zabıt ve 74 askerin yaralandığı yazılıydı (Rüştü, 1934, s. 207; Yüceer, 1996, s. 118; Süleymanov, 1999-b, s. 349; Arslan, 2010, s. 112; Görüryılmaz, 2015, s. 327; Güler, 2021, s. 202).⁴⁶⁶ Aynı gün On Beşinci Piyade Fırkası'nın muharebe mıntıkasında vukua gelen çarpışmalarda Otuz Sekizinci Alay'dan 1 zabıt şehit oldu ve 1 zabıt ile 116 asker yaralandı, Yüz Yedinci Alay'dan ise 8 zabıt ve 80 asker yaralandı (Yüceer, 1996, s. 118; Süleymanov, 1999-b, s. 349; Arslan, 2010, s. 112; Görüryılmaz, 2015, s. 327; Güler, 2021, s. 202). 15 Eylül günü her iki alayın Karaşehir'e yaptığı taarruz sırasında 2 zabıt ve 23 asker şehit oldu, 2 zabıt ve 27 asker yaralandı (Yüceer, 1996, s. 120; Görüryılmaz, 2015, s. 332; Güler, 2021, s. 204). Yaklaşık 36 saat süren muharebede Otuz Sekizinci Alay ve Elli Altıncı Alay'dan toplam 6 zabıt ve 84 asker şehit oldu, 12 zabıt ve 373 asker yaralandı (Süleyman İzzet, 1936, s. 48). Çoğunluğunu Azerbaycan milislerinin oluşturduğu Maşağa Müfrezesi'nden 11 asker şehit oldu ve 44 asker yaralandı (Yüceer, 1996, s. 122; Arslan, 2010, s. 116; Karaköse, 2012, s. 229; Görüryılmaz, 2015, s. 340; Güler, 2021, s. 206). Bakü muharebelerinde Beşinci Kafkas Fırkası ve On Beşinci Piyade Fırkası'nın toplam zıyatı, 800 ila 1.000 kadar askerden ibaretti (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-17; Rüştü, 1934, s. 216). Taarruz sırasında her iki fırkanın rütbeli zabıtlarından 1 binbaşı, 6 yüzbaşı, 4

⁴⁶³ Bakü'de ikamet eden Gürcülerin Milli Şurası'nın Azerbaycan Hükümeti'ne yaptığı müracaatta esir düşen Gürcülerin sayısı 8 zabıt ve 60 kadar asker olarak zikredilmiştir (ATASE, BDH, no. 3832/12, f. 1-1).

⁴⁶⁴ Ermeni tezlerini inşa eden Bahşi İshanyan, Ermeni esir veya tutsakların sayısının 3.396 kişi olduğu iddiasında bulunmuştur (İshanyan, 1920, s. 56, 61).

⁴⁶⁵ İkinci Taarruz'da alınan esirlerin sayısının çok daha fazla olabileceğini ifade eden On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey, ortaya çıkan durumu koordinasyon ve teşkilat eksikliği ile ilişkilendirmiştir: "... Limanda vapurlara binmeye yetişemeyen birçok düşman zabıtan ve efradı vardı. Limanda büyük küçük birçok gemiler ve yelkenlilerle sandallar duruyordu. Burada da bir şey yapılamamıştı. Gerek bunlar ve gerekse Otuz Sekizinci Alay'ın süvarilerimiz karşısından Bakü'ye kaçan birçok düşman zabıtan ve efradı derakap birer sivil elbise tedarik ederek ve evlere saklanarak ahali arasına karıştı ve takibimizden kurtuldu..." (Süleyman İzzet, 1936, s. 59).

⁴⁶⁶ 14 Eylül 1918'de Elli Altıncı Alay'ın muharebe mıntıkasındaki çarpışmalar sırasında alayın hizmetindeki 8 hayvan yaralanmış, 105 sandık piyade ve makineli tüfek mermisi ve 465 bomba sarf edilmiştir (Rüştü, 1934, s. 207; Süleymanov, 1999-b, s. 349).

mülazımievvel, 21 mülazımısani, 6 zabıt vekili şehit olmuş ve 6 yüzbaşı, 14 mülazımievvel, 23 mülazımısani ve 6 zabıt vekili de yaralanmıştı (ATASE, BDH, no. 3834/19, f. 7-1).

Bakü muharebelerinde İngilizler ve Diktatörlük kuvvetlerinin toplam personel zayıyatını, eldeki malzemeye dayalı olarak, kesin rakamlarla ifade etmek bir hayli zordur. Beşinci Kafkas Fırkası'nın Bakü harekâtına katılımıyla ilgili eserinde bu hususa temas eden Fırka Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker, İngilizlerin (ölü, yaralı ve esirlerden oluşan) toplam zayıyatının Otuz Dokuzuncu Tugay mevcudunun üçte birinden daha fazla olduğunu tahmin etmiştir (Rüştü, 1934, s. 215). Rüştü Bey'in tahmini aslında abartılı olup, İngilizlerin zayıyat oranı hiçbir vakit %20'yi geçmemiştir (Dunsterville, 2016, s. 278; Hopkirk, 1995, s. 433). Muharebe cephesinde yaralananlar ve hasta düşenler de 14 Eylül 1918 tarihinde karanlık çöktükten sonra Kursk ve Abo gemilerine bindirilerek, Enzeli'ye nakledilmişlerdi (Moberly, 1927, c. 4, s. 246; Hopkirk, 1995, s. 429).⁴⁶⁷ Bakü'ye çıkarma yapan İngiliz kıtaatının son çarpışmalardaki toplam kaybı, bütün rütbelerden olmak üzere, 180 askerden ibaretti.⁴⁶⁸ Toplam 70 zabıt ve 800 asker ise Kruger gemisiyle Bakü'den Enzeli'ye nakledilmişti (Dunsterville, 2016, s. 278; Yusifzade, 1999, s. 121; Qafarov, 2011, s. 257).⁴⁶⁹ Bakü'deki Ruslar ve Ermenilerin oluşturdukları (5-6 bin piyade, 100

⁴⁶⁷ Albay Alfred Rawlinson komutasındaki ufak bir İngiliz müfrezesi, Diktatörlük Ordusu'nun rıhtımdaki silah ambarında bulunan yüksek kaliteli patlayıcı mermiler ile top yedek parçaları, özel aletleri, bilumum cephe ve diğer levazımatı "Armenia" adlı bir nakliye vapuruna yükledi (Rawlinson, 2016, s. 121). Kruger gemisinin ardından hareket eden Armenia vapuru, 16 Eylül 1918 günü silah ve mühimmat yüküyle birlikte Enzeli limanına ulaştı (Rawlinson, 2016, s. 134-135). Bakü'den kaçırılan başlıca silah ve cephe arasında 1916 model 4 Fransız Creusot topu, 2 Rus sahra topu, 22 makineli tüfek, 20 sandık top yedek parçası ve özel aletler, 9.000 top mermisi, 9.000.000 küçük silah mermisi, 6 sandık dinamit ve nitro-selülöz, çok sayıda fünye, elektrikli patlayıcı ve diğer mühimmat çeşitleri mevcuttu (Rawlinson, 2016, s. 137-138).

⁴⁶⁸ Tümgeneral Lionel Dunsterville'in Bakü muharebe cephesindeki nitelikli personel kaybıyla ilgili notu şöyledir: "... Bakü Savaşı'nın bu son gününde ölen kahramanlar hakkında pek çok hikâye anlatılabilir. Diğerlerinin arasında Lucknowlu meşhur Sir Henry Havelock'un torunu, Kuzey Stafford Taburu'ndan Binbaşı Beresford Havelock, askerlerine önderlik ederken, ölümcül yaralandı ve son nefesine kadar sakin ve ılımlı emirler vermeye devam etti..." (Dunsterville, 2016, s. 273). Dunster Ordusu'nun Bakü serüvenine kendi eserinde yer veren Richard Henry Ullman, tahliye kadar vukua gelen çarpışmalarda İngilizlerin toplam 125 asker kaybettikleri kanaatindedir (Ullman, 1961, s. 310).

⁴⁶⁹ Büyük Britanya Genelkurmay Başkanı'nın 17 Eylül 1918'de Savaş Kabinesi'ne sunduğu raporda, Tümgeneral Lionel Dunsterville'in 1.200 kişilik bir kuvvetle Enzeli'ye ulaştığı ve bu sayıdan kaç kişinin İngiliz askeri olduğunun bilinmediği yazılıydı (TNA, CAB, no. 23/7/36, s. 2). Enzeli'de kıtaatını teftiş eden Lionel Dunsterville, Avusturalya Grubu'ndan Binbaşı Suttor ve Çavuş Buller ile 1 astsubayın piyade nöbetçisi ve hangarda görevli 6 askerin kayıp olduğunu tespit etti. Binbaşı Suttor ve Çavuş Buller, Bakü'den kaçan diğer gruplarla beraber Krasnovodsk'a gitmişlerdi. Biçerahov askerlerine karışan nöbetçi de Petrovsk'a kaçmıştı (Dunsterville, 2016, s. 282; Donohoe, 2016, s. 174). Bakü'deki misyonunu ifade edildiği üzere tamamlayan Dunsterville, Kafkasya ve Kuzey İran'daki durumu görüşmek üzere, 1918'in Eylül ayının ikinci yarısında Bağdat'a gitti. Dunster Ordusu'nun zabıtlarının bir kısmı Fransa, Selanik ve Mısır'daki birliklerine döndü, diğer kısmı ise Enzeli'deki İngiliz Generali William Montgomerie Thomson'un emrine girdi (Ellis, 1963, s. 65; Donohoe, 2016, s. 181; Rawlinson, 2016, s. 1381-39).

makineli tüfek ve 20 kadar toptan ibaret olduğu tahmin edilen) Diktatörlük Ordusu'na mensup askerlerin bir kısmı sivil elbise giyerek halkın arasına karışırken, diğer kısmı can havliyle limana akışmış,⁴⁷⁰ vapurlara binebilenler Derbent, Petrovsk ve Krasnovodsk şehirlerine firar etmişlerdi (Süleyman İzzet, 1936, s. 48; Bal, 2010, s. 222).⁴⁷¹

c. Zafer Kutlamaları

Bakü'nün kurtuluş tarihi, içinde bulunulan senenin hicri takvimine göre, Kurban bayramının arife gününe denk gelmişti. Dost ve müttefik ülkelerde çifte bayram havası estirecek olan bu haberi, duyurmak da çok çok önemliydi. Zaferin mimarı olan Nuri Paşa da güzel haberi ilk önce Gence'deki Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Fethali Han Hoylu'ya ilettili ve 15 Eylül 1918 sabahı saat 9 itibariyle şehrin tamamen işgalden kurtarıldığını müjdeledi (ATBD, 148, belge no. 98, s. 273; *Azerbaycan*, 1, s. 2). Bunun yanı sıra Üçüncü Ordu Komutanlığı, Dokuzuncu Ordu Komutanlığı ile Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine telgraflar çekti ve 36 saatlik muharebeden sonra Bakü'nün kurtarıldığını bildirdi (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-16; ATBD, 148, belge no. 98-1, s. 275). Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa da Nuri Paşa'dan aldığı haberi derhal telefonla İstanbul'daki Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'ye ilettili (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 66; Kurat, 2011, s. 540).⁴⁷² Resulzade de aldığı bu müjdeli haber üzerine Enver Paşa'yı ziyaret etti ve çifte bayramı beraberce kutladılar (BCA, no. 930-1-

⁴⁷⁰ Bakü limanına doğru kaçış öylesine kaotik biçimde olmuştu ki Diktatörlük Hükümeti'nin Savunma Bakanı Tümgeneral Yakov Bagratuni firar eden askerlerin ayakları altında kalarak çignenmiştir (Yusifzade, 1999, s. 121).

⁴⁷¹ Askeri tarih araştırmacılarından William Edward David Allen ve Paul Muratoff, 15 Eylül 1918 sabahına kadar Ermeni kıtaatı ile sivil halkın önemli bir kısmının gemilerle Bakü şehrini terk ettiğini kanaatindedirler (Allen & Muratoff, 1966, s. 459). Konunun çağdaş araştırmacılarından Michael A. Reynolds ise gemilerle kaçanların 70.000 civarında olduğunu tahmin etmektedir (Reynolds, 2016, s. 246). 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü'den kaçanlar arasında Halk Komiserleri de bulunmaktaydı. Bakü'nün kurtuluşuna kadar mahpushanede tutuklu bulunan komiserler, şehrin düşüşünün hemen öncesinde serbest bırakıldılar ve Türkmen gemisine binerek Hazar'ın karşı kıyısındaki Krasnovodsk'a gittiler (*DİGV-SSSR*, 1941, c. 1, belge no. 308, s. 296; *ASİQUBM*, 1960, no. 652, s. 607-608; İbrahimov, 1957, s. 538-539; Ellis, 1963, s. 59; Hopkirk, 1995, s. 434-435; İlkin, 1998, s. 365; Süleymanov, 2012, s. 327-328; Görüryılmaz, 2015, s. 341-342). Krasnovodsk'a ulaşınca tutuklandılar ve Aşkabat'a götürülmek üzere trene bindirildiler. 20 Eylül 1918 tarihinde Pereval ile Akçakum istasyonları arasında tren den indirildiler ve infaz edildiler (*ASİQUBM*, 1960, no. 655, s. 611; Rathauzer, 1929-a, s. 78-79, 86-90; İbrahimov, 1957, s. 539-540; Suny, 1990, s. 329-330; Hopkirk, 1995, s. 448-453; İlkin, 1998, s. 365; Kazımzade, 2016, s. 173-174).

⁴⁷² Mehmet Emin Resulzade'nin 1923'te İstanbul'da yayımladığı eserinde bahsedilen haberle ilgili notu şöyledir: "... Enver Paşa hazretleri telefon ediyorlardı: Emin Bey, Bakü alındı! Bu kısa haberin bende tevlit ettiği tesiri kabil değil tasvir edemem ve o tesiri hala unutamıyorum... Kafası meşhur giyotin mengenesinde bulunan bir adamın halası nasıl bir hayat-ı nevin ise, Bakü'nün istirdadı dahi o nispette icazkar bir vaka idi. Hem hakikaten de öyle idi..." (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 66).

0-0/1-17-1, v. 7; İmanov, 2006, belge no. 6, s. 104). Enver Paşa, bu müjdeli haberi aynı gün içerisinde Berlin’de yoğun diplomatik müzakereler yürüten Sadrazam Talat Paşa’ya da iletti (TTK, KO, no. 1/67; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 425).

Büyük bayram öncesinde kazanılan zaferin ardından Nuri Paşa ile iletişime geçen Mürsel Paşa, 16 Eylül 1918’de Şark Ordular Grubu Komutanı ile Kafkas İslam Ordusu Komutanı’nın Puta’dan trenle Bakü’ye azimet etmelerini ve şehir haricinde düzenlenecek olan geçit töreninden sonra hep beraber şehre girilmesini önerdi (Rüştü, 1934, s. 214). Bu öneriye sıcak bakan Nuri Paşa, 15 Eylül 1918 günü saat 1 sularında Gence’deki Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Fethali Han Hoylu’ya telgraf çekti ve kabine üyelerini 16 Eylül günü Bakü etrafında düzenlenecek törene davet etti (*Azerbaycan*, 1, s. 2). Mürsel Paşa’ya gönderdiği yanıtta ise 16 Eylül günü öğleden önce saat 10’da Bakü’ye ulaşacaklarını ve şehre girmeden önce münasip bir mahalde geçit töreni yapılmasının uygun olduğunu bildirdi (Süleymanov, 1999-a, s. 96; Süleymanov, 1999-b, s. 358). Nuri Paşa’nın davetine icabet eden Azerbaycan Hükümeti’nin bütün üyeleri, 16 Eylül 1918 günü özel trenle Gence’den hareketle Bakü’ye doğru yola çıktılar (*Azerbaycan*, 2, s. 1). Bakü’deki asayişin temin etmeye memur Elli Altıncı Alay’ın haricindeki bütün kıtaat da 16 Eylül 1918 günü saat 10’da Kırmızı Kışla yakınındaki iki hat üzerinde sıraya girdi. Halil Paşa ile Nuri Paşa ve hükümet erkânının tören alanına gelmesinden sonra yoklama yapıldı ve taarruza katılan bütün kıtaat komutanlara arz edildi. Bundan sonra manga kolu halinde iki saat süren bir geçit töreni yapıldı (Süleyman İzzet, 1936, s. 48; Süleymanov, 1999-a, s. 96-97; Süleymanov, 1999-b, s. 358; Karaköse, 2012, s. 230; Görüryılmaz, 2015, s. 344). Törenden sonra komutanlar ile Azerbaycan Cumhuriyeti’nin mühim şahısları ve hükümet erkânı Bakü’ye girdiler ve Bristol otelinde öğlen yemeği yediler (Süleyman İzzet, 1936, s. 48; Süleymanov, 1999-b, s. 359; Karaköse, 2012, s. 230).⁴⁷³

⁴⁷³ Bakü zenginlerinden Musa Nakiyev’in müteveffa oğlunun anısına yaptırarak Müslüman Hayriye Cemiyeti’nin kullanımına tahsis ettiği İsmailiye sarayının karşısında yerleşen iki katlı oteli Nuri Paşa’ya ikametgâh olarak tahsis edildi (Süleymanov, 2012, s. 329; Süleymanov, 1999-a, s. 101; Süleymanov, 1999-b, s. 359; Görüryılmaz, 2015, s. 345). Mürsel Paşa ise aynı otelin lokalize olduğu İstiklalîyet caddesinde bir zamanlar İran Şahı Muzaffereddin’in konakladığı binada ikamet etti (Süleymanov, 2012, s. 329; Süleymanov, 1999-b, s. 359; Karaköse, 2012, s. 231, dn. 379; Görüryılmaz, 2015, s. 345). Kısa süreliğine Bakü’de bulunan Halil Paşa ise Bakü zenginlerinden Hacı Zeynelabidin Takiyev’in evine misafir oldu (Süleymanov, 1999-b, s. 359; Süleymanov, 1999-b, s. 359; Karaköse, 2012, s. 231, dn. 379; Görüryılmaz, 2015, s. 345-346). Ordu Karargâhı olarak Metropol oteli tercih edildi (Süleymanov, 1999-a, s. 101). Kafkas İslam Ordusu Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Mehmet Tevfik Bey, 18 Eylül 1918’de Gence Mevki Komutanlığına telgraf çekerek, Ordu Karargâhı’nın Gence’de kalan kısmının da Bakü’ye naklolanmasını talep etti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 23). Karargâhın tamamının Bakü’ye nakli 20 Eylül 1918’de tamamlandı (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 34-1).

Bakü zaferi, dost ülkelerde ve müttefik mercilerde büyük bir sevinçle karşılandı. Müjdeli haber vesilesiyle komutanları ve hükümet erkânını çokça tebrik edenler oldu. Bu haber dolayısıyla Nuri Paşa'yı yazılı olarak kutlayan ilk resmi şahıs, Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Fethali Han Hoylu oldu ve payitahtın kurtarılmasından dolayı duyduğu minnettarlığını şöyle ifade etti:

“Taht-ı kumandanızda olan cesur Türk askerlerimiz tarafından Azerbaycan'ın payitahtı olan Bakü'nün düşmandan halas edildiği münasebetiyle milletin zat-ı hamiyet-perveranelerinize ve dünyanın en cesur ve en necib askeri olan Türk oğullarına minnettar olduğunu arz etmekle iftihar ederim efendim.” (ATASE, BDH, no. 3831/6, f. 5-7; *ATBD*, 148, belge no. 103, s. 289; *Azerbaycan*, 1, s. 2).

Fethali Han Hoylu'nun aynı tarihte Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafın içeriği ise şöyleydi:

“Bakü'nün, Azerbaycan'ın istikbalini, saadetini iktisaden ve siyaseten temin edecek ve Türk âleminin ikinci bir İstanbul'u olmaya layık bir merkezin Türk'ün cengâver, namuslu evladlarının kahramanane hücumları sayesinde düşmanlarından halası münasebetiyle zat-ı ali-i hamiyet-perveranelerini en samimane bir surette tebrik ederim.” (*Azerbaycan*, 1, s. 2).

Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi sıfatıyla Enver Paşa'nın 16 Eylül 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya çektiği telgrafında zaferden dolayı tebrik ve memnuniyet ifade edildi (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 12; *ATBD*, 148, belge no. 99, s. 279). 16 Eylül 1918'de Gence'ye telgraf çeken Kuzey Kafkasya Hükümeti Başbakanı Tapa Abdülmecit Çermoyev, Bakü önlerinde kazanılan zaferin büyüklüğüne atıfta bulunarak, temsil ettiği bölge ahalisi namına Ordu Komutanı Nuri Paşa'yı tebrik etti (ATASE, BDH, no. 3831/6, f. 5-3:5-4; *ATBD*, 148, belge no. 101:101-1, s. 284). Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade, 18 Eylül 1918 tarihinde İstanbul'dan Nuri Paşa'ya telgraf çekerek, Bakü'nün alınmasında canını feda eden şehidanın ruhları karşısında saygıyla baş eğdiğini bildirdi (BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 6).⁴⁷⁴ Aynı gün içerisinde Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoylu'ya da telgraf çekti, payitahtın alınmasından dolayı kendi hükümetini tebrik etti ve Bakü'nün yeni Türk illerinin kurtuluşu yolunda sarsılmaz bir metin kale olmasını temenni etti (BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 7).

Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde görevli olan mülki idare amirleri, Bakü'nün kurtuluşundan duyulan memnuniyete binaen, Nuri Paşa'ya kutlama mesajları

⁴⁷⁴ Mehmet Emin Resulzade'nin telgrafını 27 Eylül 1918'de yanıtlayan Nuri Paşa, kutlama mesajından dolayı teşekkür etti ve yakın zamanda daha büyük başarıların husule gelmesini niyaz ettiğini beyan etti (BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 12).

gönderdiler. Telgraf çekenlerden Zakatala Valisi Aliyar Haşimbeyov, Kafkasya'nın kalbi mevkiindeki Bakü'nün kurtarılmasından dolayı duyduğu memnuniyeti açıkça ifade etti ve temsil ettiği bölge ahalisi namına Nuri Paşa'yı içtenlikle kutladı. Buna ek olarak, muazzam zafere yaslanan Azerbaycan Hükümeti'nin istikbalinin çok parlak olacağına inandığını beyan ederek, mülki amiri olduğu bölge ahalisinin Türk askerine müteşekkirdiğini, Bakü ve Nuri Paşa için daima duacı olacağını bildirdi (ATASE, BDH, no. 3831/6, f. 5-9). Gence Belediye Reisi Alasgar Hasmehmeli'nin gönderdiği tebrik mesajında ise Türklüğün en mühim merkezlerinden biri olan Bakü'nün Türk askerlerinin yiğitlikleri sayesinde kurtarılması ve üzerinde Türk bayrağının dalgalanması münasebetiyle duyulan memnuniyet açıkça ifade edildi (ATASE, BDH, no. 3831/6, f. 5-8). Bahsi geçen türden kutlamalara rütbeli Türk zabıtları da katıldılar. Rütbeli askerlerin kutlama mesajlarına örnek olarak, Azerbaycan teşkilatına nitelikli personel yetiştirmekle mükellef olan Gence Talimgâhı Komutanı Kaymakam Atıf Bey'in telgrafnamesi ele alınabilir. Kutlu bir güne denk gelen şanlı zaferin çifte bayram yaşattığını ifade eden Atıf Bey, bütün talimgâh heyeti adına Nuri Paşa'yı bayram ve zafer dolayısıyla tebrik etti (ATASE, BDH, no. 3831/6, f. 5-6; Yüceer, 1996, s. 128; Karaköse, 2012, s. 240). Benzer içerikli telgraflar çekenler arasında Umur-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa, Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Askeri ve Siyasi Temsilcisi Abdülkerim Paşa, Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişi Şefik Bey, Gence Merkez Komutan Yardımcısı Binbaşı Süleyman Fehmi Bey ve Karabağ İkinci Süvari Alayı Komutanı Kamil Bey'in de isimleri zikredilebilir (ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 12-1; ATASE, BDH, no. 3831/6, f. 5, 5-1:5-2, 6).⁴⁷⁵

Bakü zaferi, İstanbul sokaklarında 16 Eylül 1918 günü duyuldu ve şehrin bütün kesimlerinde büyük bir meserret uyandırdı (*Sabah*, 10358, s. 1). İstanbul'un önde gelen gazetelerinin 17 Eylül'deki sayılarında, 36 saatlik muharebeden sonra İngilizlerin Bakü'den tamamen püskürtüldüğü ve şehrin Azerbaycan kuvvetleri tarafından alındığı haberi mutantan cümlelerle neşredildi (*Atı*, 253, s. 4; *Sabah*, 10358, s. 1; *Tanin*, 3509, s. 1; *Vakit*, 326, s. 1; *Yeni Gün*, 16, s. 3). Petrol ve gaz tesisatının tahrip olmadığı haberinin

⁴⁷⁵ Abdülkerim Paşa, Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretinin yanı sıra Azerbaycan Hükümeti'nin Gürcistan'daki Siyasi Vekili Mehmet Yusuf Caferov aracılığıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretine de kutlama telefonogramı gönderdi (BOA, HR.SYS, no. 2113/17, v. 7; BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 3-4). Abdülkerim Paşa'nın nezaketine mukabelede bulunan Azerbaycan Siyasi Vekili de kendi hükümeti namına ona tebrikname ve teşekkürname gönderdi (BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 5).

duyulmasının İstanbul piyasalarına muazzam etkisi oldu ve petrol fiyatlarında düşüş yaşandı (*Vakit*, 326, s. 1; İmanov, 2003, s. 115). İstanbul'un özellikle vatanperver mahfillerinde derin heyecan uyandıran haber, Pera Palas otelinde konaklayan Kafkas heyetlerinin milliyetperver tezahüratına neden oldu. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Heyeti'ni ziyaret eden Kars, Ardahan ve Batum heyetleri, böylesine mutlu bir hadiseyi milli bir bayram olarak telakki ettiklerini ifade ederek, Mehmet Emin Resulzade'yi tebrik ettiler ve çifte bayramı yaşama şerefine nail olduklarını beyanla "Padişahım çok yaşa!" tezahüratında bulundular (*Tanin*, 3509, s. 1).

İstanbul basınının önde gelen gazetelerinden *Tercüman-ı Hakikat Gazetesi* Başyazarı Ahmet Ağaoğlu'nun "Bakü Alındı!" serlevhasıyla siyasiyat köşesinde kaleme aldığı makalesinde geçmişin muhasebesi yapılmaktaydı:

"... Bundan altı ay akdem Bakü bizden o kadar uzaktı ki onu düşünmek bile bir hülya gibi gözükiyordu. Yerli ahali kahir ü bi-aman bir kuvvet karşısında ezilip mahvolmakta idi. Doksan beş senelik ömrünü Türklük hülyası ile geçirmiş olan ihtiyar Hacı Zeynelabidin, milyonlarını soymuş ve kendini hapislere atmış cellatlara "Türkleri göreyim de bundan fazlasına da tahammül ederim!" diye feryat ediyordu. Refikası Sona Hanım teessüründen aklını kaçıırıyordu. Nice aileler aynı hale maruz kalmışlardı. Daha dün zengin, milyoner olarak naz u nimet içinde geçinenler bugün her şeyden mahrum kalarak sefil ü perişan bir halde yalnız kadınlarının ve çocuklarının ırz u can havli ile dağlara, taşlara sığınarak serseriler hayatı geçirmeye mecbur idiler. Fakat bunlar ümitlerini hiçbir zaman kesmediler. Her nev-i felaket içinde büyük halife ve hakanın imdadını, Enver Bey'in geleceğini ümit ediyorlardı..." (*Tercüman-ı Hakikat*, 13482, s. 1).

Bakü'nün alınması, hayal âlemindeki ümidin hakikate dönüşmüş haliydi. Bakü'nün alınmasıyla kara bulutlar dağılmış, geniş ve parlak semanın muhteşem ufukları görünür olmuştu. İstanbul semalarında yankılanan böylesine iyimser hava ve sevinç gösterilerinin ömrü, tarihin talihsiz seyrinden dolayı kısa oldu. Çok da uzun süre değil, sadece üç hafta sonra İstanbul'da zorunlu kabine değişikliği vukua geldi ve tarihin seyri farklı istikamette ilerledi. Zikredilen değişiklikten Kafkas İslam Ordusu'nun kahraman askerleri de nasiplendiler. Doğrudur, 36 saat süren çetin muharebelerde üstün gayretleri görülen zabitler ve askerlerin fedakârlıkları Ordu Komutanı'nın özel ihtimamına mazhar oldu ve Beşinci Kafkas Fırkası ile On Beşinci Piyade Fırkası Komutanlıklarına gönderdiği takdir ve teşekkür mesajında askerlerinin cesaret ve kahramanlıklardan övgüyle bahsetti:

"Bakü'nün zaptı için cereyan eden muharebatta bütün kıtaat zabitan ve efradının gösterdikleri gayret ve fedakârlıktan dolayı beyan-ı teşekkür ederim. Geceleyin muvaffakiyetle ilk piyade taarruzunu icra eyleyen Dokuzuncu ve Elli Altıncı Alaylara ve gündüz faik düşmana karşı taarruzla Bilacarî'nin cenub-ı şarkisindeki sırtları zapt eden Otuz Sekizinci Alay'a hassaten teşekkür ederim. Elli Altıncı Alay topçu ateşi olmaksızın geceleyin düşmanın iki hattını zapta muvaffak olduğundan şayan-ı takdirdir. Alay Kumandanı Binbaşı Fehmi Bey'in kaymakamlığa terfii için Nezaret-i Celileye arz edilmiştir..." (ATASE, BDH, no. 3820/12,

f. 3; ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-11; Rüştü, 1934, s. 214-215; Süleyman İzzet, 1936, s. 47).

Zikredilen düzeyde takdir ve teşekkürü hak eden kıtaatın ümera ve zabitlerinin fahri ödülleri almaları mutlaka gerekliydi. Bunu göz önünde bulunduran Nuri Paşa da en son muharebelerde fedakârlığı görülen ümera ve zabitlerin terfi ve taltif defterlerinin oluşturulmasını ve en geç 17 Eylül 1918 akşamına kadar Ordu Komutanlığına gönderilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 3; ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-11). Bahse konu listeleri içeren defterler tanzim edildi ve Ordu Komutanlığına takdim edildi. Komutanlık da Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine gönderdi. Ancak 8 Ekim 1918'deki kabine değişikliğinden dolayı defterlerin üst makama arz edilmesi bir türlü mümkün olmadı. Bu nedenle muharebe meydanında fedakârlık ve kahramanlığı görülen birçok ümera ve zabitin emeklerinin karşılığı ödüllendirilmeden konu kapandı (Rüştü, 1934, s. 215; Süleyman İzzet, 1936, s. 47-48; Yüceer, 1996, s. 122-123; Güler, 2021, s. 206).⁴⁷⁶

ç. Askeri Zaferin Siyasi Rövanşı

Dünya Savaşı'nın fazlaca çekişmeli cephelerinden biri olan Bakü, müttefik ve muhasım mercilerin diplomatik ve askeri engellemelerine rağmen, başarılı bir operasyonla 1918'in 15 Eylül günü gerçek sahiplerine iade olundu. Bakü'deki İngiliz kıtaatı, önceki sayfalarda ifade edildiği üzere, 14 Eylül 1918 akşamı şehirden tamamen ayrıldı. İngilizlerin ardından Diktatörlük Ordusu'nun bakiyeleri gemilere binerek Derbent, Petrovsk ve Krasnovodsk'a firar ettiler. Böylece her türlü askeri kuvvetten yoksun kalan ihtilalci örgütlerin oluşturdukları Diktatörlük Hükümeti de kendiliğinden fesih oldu. Kısa süreli otorite boşluğu esnasında şehir ahalisi arasında çarpışmalar ve yağmalama olayları vukua geldi. Şehrin teslim edilmesi hususunda mutabakat oluşmasının hemen ardından 15 Eylül günü öğleden sonra Ordu Komutanlığının emriyle Cemil Cahit Bey Bakü Mevki Komutanı

⁴⁷⁶ Kuzey Kafkasya Ordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa, Derbent ve Petrovsk operasyonlarında zafere ulaşan On Beşinci Piyade Fırkası ümera ve zabitlerinin terfi ve taltif defterlerini İstanbul'a döndükten sonra kendi eliyle Harbiye Nezaretine takdim etti. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının takdim ettiği terfi ve taltif defterlerinde olduğu gibi, Kuzey Kafkasya Ordusu Komutanlığının defterleri de mütareke karışıklığı içerisinde unutulup gitti ve birçok ümera ve zabitin gayret ve fedakârlıkları karşılıksız kaldı (Süleyman İzzet, 1936, s. 256-257).

tain edildi.⁴⁷⁷ Bundan sonra şehir merkezindeki asayişin sağlanması amacıyla Elli Altıncı Alay hızlıca Bakü'ye sevk olundu (Rüşti, 1934, s. 213). Bakü'nün doğusundaki Karaşehir mintikadaki asayişin sağlanması görevi Otuz Sekizinci Alay'a tevdi edildi ve alay komutanı Mehmet Selim Bey ise söz konusu mintikanın merkez komutanı tain edildi (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-10).⁴⁷⁸ 16 Eylül günü öğleden önce Kırmızı Kışla havalisindeki geçit töreninden sonra komutanlar da Bakü'ye girdiler. Şehirdeki durumu bizzat denetleyen Nuri Paşa, yasadışı eylemlere ve yağmalamalara, kargaşa amaçlı çarpışmalara hiç prim vermedi ve asayişin sağlanması hususunda gerekli gördüğü en ağır cezai tedbirleri uygulamaktan geri durmadı.⁴⁷⁹

Genel asayiş ihlal edenler ile yağmalamaya karışanlara karşı uygulanan cezai tedbirler ve diğer güvenlik önlemleri, Şark Ordular Grubu Karargâhı'nın personeli sıfatıyla Halil Paşa ile birlikte Bakü'ye giren Alman subaylarının homurdanmalarına neden oldu. Şiddetli muharebe neticesinde alınan şehirde gözlemlenen manzaraya tepki göstererek acayip ve garaip tavırlar takındılar. Şark Ordular Grubu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Ernst Paraquin bile birkaç defa Halil Paşa ile tartışmaya tevessül etti. Halil Paşa'nın Divanıharp'te yargılanacağıyla ilgili uyarısından dolayı susmak zorunda kaldı ve ertesi

⁴⁷⁷ Miralay Cemil Cahit Bey'in yayımladığı emirnameyle akşam saat 7'den sabah saat 7'ye kadar sokağa çıkma yasağı ilan edildi, şehirde silahla dolaşma ve yağmalama yasaklandı. Yağma yaptığı anlaşılanların tutuklanarak idam edileceği ve 17 Eylül 1918 tarihinden itibaren şehirdeki bütün dükkânların açılması gerektiği Bakü ahalisine duyuruldu (Süleymanov, 1999-b, s. 364; Arslan, 2010, s. 114). Alınan önlemler piyasadaki fiyatlara derhal yansıdı. Türk askerinin şehre girişinden önce 800 ruble olan 1 pud un 100-150 rubleye, 20 rubleden zor bulunan 1 kilo koyun eti 6 rubleye indi (Kurat, 2011, s. 539; Süleymanov, 1999-b, s. 365). Bolşevikler ve İngilizler döneminde piyasada hiç bulunmayan kavun, karpuz, üzüm, diğer sebze ve meyveler pazarlarda uygun fiyattan satışa çıktı (Kurat, 2011, s. 539; Yüceer, 1996, s. 127).

⁴⁷⁸ On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Kaymakam Süleyman İzzet Bey'in 15 Eylül 1918'de yayımladığı 11 numaralı fırka emirnamesinin lahikasında, sivil ahalinin güneş doğuncaya kadar sokaklarda gezmesi yasaklandı ve geceleyin dışarıdan Karaşehir'e girmeye teşebbüs eden sivillerin tutuklanacağı bildirildi. buna ilaveten, vesikasız olarak hiçbir şahsın şehre bırakılmayacağı, şehirdeki Ermenilere mezalim yapılmaması, sahil ve limanın koruma altına alınması emredildi (ATASE, BDH, no. 5309/51, f. 13-10).

⁴⁷⁹ Bakü'deki düzeni ve güvenliği tesis etmeye çalışan Nuri Paşa'nın yayımladığı emirnamede, şehirdeki sivil insanların ellerindeki silahların 18 Eylül 1918 akşamı saat 18'e kadar teslim edilmesi gerektiği duyuruldu. Kuralı ihlal edenlerin idam cezasına çarptırılacağı deklare edildi (Süleymanov, 1999-b, s. 364; Arslan, 2010, s. 114; Görüryılmaz, 2015, s. 346). Bahse konu dönemin olaylarıyla ilgili duyduklarını ve okuduklarını hatıratına aktaran Manaf Süleymanov'un Bakü'deki asayişin sağlanmasıyla ilgili notları şöyledir: "... Kuba meydanında, Kurubağ'da (Parapet), Vağzal karşılarındaki meydana, Bulvar'da, Karaşehir köprüsü önünde ve diğer mahallelerde darağaçları kurulmuştu. Darağaçlarının her birinde birer idam mahkûmunun cesedi asılıydı. Beher mahkûmun suçu büyük harflerle tahta levhaya yazılarak darağacına iştirilmişti. Bir mahkûmun cesedinin boynuna yağmaladığı şal sarılmıştı. Başka bir mahkûmun yağmaladığı eşyalar darağacının kenarına konulmuştu. Herkesin işlediği suçu gösteren kanıtlar göz önündeydi. Hazri rüzgârı estikçe mahkûmların cesetleri savrulmaktaydı. Bir caninin cinayetine dikkat çekmek amacıyla çaldığı keçi darağacının direklerinden birine bağlanmıştı..." (Süleymanov, 2012, s. 329).

gün istifasını sundu.⁴⁸⁰ Onun ardından İkinci Şube Müdürü Binbaşı Grassmann da istifa etti. Muharebe kurallarına aykırı olarak çekilen reste restle cevap veren Halil Paşa, karargâhındaki bütün Alman subaylarının istifası ederek Tiflis'e gitmelerini ve Kress Paşa'nın emrine girmelerini istedi. Böylece Halil Paşa'nın karargâh personeli olarak Bakü'de bulunan bütün Alman subayları topluca istifa ettiler ve Tiflis'e gittiler (Halil Paşa, 1972, s. 228-230; Yüceer, 1996, s. 125, Karaköse, 2012, s. 232; Görüryılmaz, 2015, s. 347-349).

Bahsedilen vaka, Almanların Bakü'yle ilgili planlarının tamamen sona erdiği anlamına gelmezdi. Operasyondan sonra şehirdeki asayiş ve güvenlik sorunlarını bahane gösteren Tiflis'teki Alman Murahhaslığı, sonraki günlerde Bakü'ye asker göndermek için elinden geleni yaptı. Ayrıntıları önceden belirlenerek sahnelenen senaryo çerçevesinde İran, Danimarka ve İsveç Konsoloslarının İttifak Devletlerine başvurmaları ve Bakü'de güvenlik zafiyeti olduğunu deklare etmeleri mevzubahis oldu (ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-17; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 593). Konsolosların protestosuna istinaden Türklerin asayişini yeterli düzeyde temin edemedikleri algısı pekiştirildikten sonra şehirdeki yabancıların, özellikle de Hristiyanların himaye edilmesi amacıyla Alman ve Avusturyalı askerlerin Bakü'ye kolaylıkla girişine meşru zemin oluşturulabilirdi (Bayur, 1991, c. 3-4, s. 235; Yüceer, 1996, s. 125; Karaköse, 2012, s. 241; Görüryılmaz, 2015, s. 356). Böyle bir manevra alanının oluşturulma gayretlerine eş zamanlı surette Tiflis'teki Osmanlı Askeri ve Siyasi Murahhası Abdülkerim Paşa ve Bakü'deki Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'yla iletişime geçen Almanya Hükümeti'nin Kafkasya Murahhası Kress Paşa, operasyon esnasında şehirdeki gayrimüslim milletlerin mezalime uğradıkları iddiasında bulundu ve özellikle Almanların mal ve canlarının korunması amacıyla Bakü'ye bir Alman taburunun gönderilmesine muvafakat edilmesini imparator namına talep etti (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 106, s. 1-2; TTK, KO, no. 8/90).⁴⁸¹

⁴⁸⁰ Konunun araştırmacılarından Yusuf Hikmet Bayur, Ernst Paraquin'in istifasını Metropol Otelindeki ziyafette münasebetsiz davranışıyla ilişkilendirmiştir. Bakü'deki sokak çarpışmalarında iki Alman'ın evine girildiği hususundaki iddiaya atıfta bulunan Ernst Paraquin'in tarafsız ülkelerin konsolosları ve şehir ileri gelenlerinin katılımıyla verilen ziyafette Nuri Paşa'ya hitaben yaptığı öfkeli konuşmanın içeriği şöyledir: "Paşa, Almanların can ve malları söz konusudur. Durmadan çetin ölçemler alınmasını Almanya adına isterim. Ben yurttaşlarımı korumayı bilirim. Neye mal olursa olsun bunu sağlayacağım." (Bayur, 1991, c. 3-4, s. 235).

⁴⁸¹ Alman taburunun katılımı olmadan Bakü Operasyonu'nun yapılmasına fazlasıyla kızgın olan Kress Paşa, Bakü'deki Almanların mezalime uğradıkları iddiasını öfkeli biçimde ve biraz da haddini aşarak şu cümlelere ifade etti: "... Alman tebaalarına karşı irtikâp edilmiş olan cinayata ait hususata gelince,

Kress Paşa'nın fazlaca iddialı ve öfke içeren talebini serinkanlı yanıtlayan Nuri Paşa, Bakü'de asayişin yeterli düzeyde tesis edildiği gerekçesiyle Alman taburunun gönderilmesine hiçbir hacet olmadığını bildirdi (TTK, KO, no. 8/90).⁴⁸² Kafkasya'daki birkaç aylık sürede edindiği deneyimlere dayalı olarak Almanların koşulları zorlayarak tabur göndermeye kalkışacakları ihtimalini de göz önünde bulundurdu ve Gence'deki Askeri Hat Komiserliği'ne 18 Eylül 1918'de çektiği şifreli telgrafında içeriği aşağıya aktarılan proaktif önlemlerin alınmasını emretti:

“Bu bir-iki gün zarfında Tiflis'ten bir Alman müfrezesinin gelmesi memuldür. Bu gelecek müfreze malumatım olmaksızın katiyen Poylu'yu geçmeyecektir. Emir dinlemedikleri takdirde Poylu köprüsü, mümkün olamazsa diğer ikinci köprüyü derhal berhava edersiniz. Bunun için şimdiden mezkûr köprülerde malzeme-i tahribiye ile memur bulundurunuz.” (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 19).

18 Eylül 1918'de Kazah'taki Birinci Azerbaycan Alayı Komutanlığına gönderdiği diğer telgrafında, kendisinden müsaade alınmadığı sürece Poylu köprüsünden Azerbaycan tarafına hiçbir Alman kıtaatının geçirilmemesini ve lüzumu halinde Alman kıtaatının geçişinin silahlı direnişle engellenmesini emretti. Sınırdaki direnişi takviye amacıyla Alay Komutanlığı emrine verdiği zırhlı treni de alelacele Akstafa'ya gönderdi (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 19).⁴⁸³

Nuri Paşa'nın öngörüsü gerçeğin kendisi oldu. Kress Paşa, beklediği üzere, Kaymakam Goltz komutasında bir Alman Heyeti'ni Bakü'ye göndermeye teşebbüs etti. Bakü'deki

hükümetin bu husustaki talimatını aldıktan sonra bilahare o meseleye gelmek üzere şimdilik bu baptaki sözümü ihtiyaten muhafaza ediyorum...” (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 106, s. 2).

⁴⁸² Kress Paşa'nın Abdülkerim Paşa'ya gönderdiği tezkereye Nuri Paşa'ya yazdığı mektubun bir nüshası da ekliydi. Abdülkerim Paşa da bahis konusu mektup ve tezkeredeki talep hakkında Hariciye Nezaretine gönderdiği 80 numaralı şifreli telgrafta şöyle bir değerlendirmede bulundu: “... Alman tebaasının hayat ve menafiini muhafaza etmek fikriyle bunca kan pahasına fedakârlıklarla alınan bir şehre başka bir taburun gönderilmesine, fikrimce, bir iktiza görülmemektedir...” (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 106, s. 2).

⁴⁸³ Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'nın 21 Eylül 1918'de “gayet acele” ve “zata mahsus” işaretiyle Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine çektiği telgrafında, Almanların zorla kuvvet gönderme teşebbüslerine karşı Nuri Paşa'nın da demiryolu üzerindeki bir köprüyü tahrip ettirerek sevkiyatı engellemeye kararlı olduğu yazılıydı. Buna ek olarak, bahis konusu meseleyle ilgili başkaca bir emir olursa, ivedilikle bildirilmesi ifade edilmekteydi (TTK, KO, no. 8/90). Halil Paşa'nın telgrafını sonraki gün “gayet acele” ve “zata mahsus” işaretiyle yanıtlayan Enver Paşa, merkezi hükümetten müsaade alınmadıkça Alman taburunun Bakü'ye geçmesine muvafakat edilmeyeceğini Nuri Paşa'nın Kress Paşa'ya bildirmesini emretti. Bu tebligat karşısında zorla kuvvet göndermeye teşebbüs edilirse, demiryolu köprüsünün atırılmasını ve geçişlerin engellenmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 19-2; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 426). Sözü edilen direktife göre hareket eden Nuri Paşa da Bakü'de asayişin fevkalade düzeyde iyi olduğunu, ordunun vazifesini güzel yaptığını ve Bakü'ye bir Alman taburunun gönderilmesine lüzum olmadığını Kress Paşa'ya yazdı. Bu hususla ilgili Şark Ordular Grubu Komutanlığını da bilgilendirdi (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 14; TTK, KO, no. 8/59). Bahsedilenlere ek olarak, Tiflis'teki Osmanlı Hükümeti Mümessili Abdülkerim Paşa'ya telgraf çeken Enver Paşa, Bakü'ye Alman taburu gönderilmesi işinden Kress Paşa'nın sarfınazar ettirilmesini emretti (TTK, KO, no. 8/21).

komutanlık ve hükümet erkânı ise az sayıda personelden oluşan Alman Heyeti'nin ziyaretine müsaade tanındı. Böylesine koşullu mavafakati dikkate almayan Kaymakam Goltz da kalabalık bir heyetle yola çıktı (*BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 595; Görüryılmaz, 2015, s. 352). Alman Heyeti'ni taşıyan tren, 26 Eylül 1918 sabahı saat 4'te Gürcistan-Azerbaycan sınırına ulaştı ve Poylu İstasyonu'na geçiş izni istedi. Prosedür gereğince trendeki Alman subaylarından biriyle irtibata geçildi. Mükâleme neticesinde Almanların ellerinde Komutan Paşa'nın imzasını muhtevi bir mürur vesikası olduğu anlaşıldı. Vesikanın doğruluğunun teyit edilebilmesi için Gence İstasyonu Komutanlığı aracılığıyla Gence Mevki Komutanlığına bilgi verildi. Görülen lüzum üzerine şimendifer hatlarından biri de ihtiyata binaen söküldü. Mevki Komutanlığından gelen emirde ellerinde vesika mevcut olduğu halde geçişlerine müsaade olunması bildirildi. Bunun üzerine şimendifer hattı tamir edildi ve lokomotif ile gelen subayın elindeki vesika muayene edildi. Söz konusu vesikada Kaymakam Goltz ile maiyetinin geçişine engel çıkarılmaması ve icap eden saygı çerçevesinde kolaylıklar sağlanması yazılıydı. Böylece Almanları taşıyan trenin Poylu İstasyonu'na geçişine müsaade tanındı (*ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 5-12*).

Poylu İstasyonu'nda uygulanan rutin kontrollerde trendeki Alman Heyeti'nin 8 zabıt, 60 asker ve 5 otomobilden ibaret olduğu anlaşıldı (*ATASE, BDH, no. 3829/45, f 5-11-a*). Almanların bu kadar kalabalık bir heyetle başkaca bir şey planladıklarını düşünen Poylu İstasyonu Komutanı, trenin Gence İstasyonu'na doğru yol çıkmasının ardından Gence Mevki Komutanı Kaymakam Atıf Bey'le iletişime geerek, heyetin kalabalık olduğunu bildirdi.⁴⁸⁴ Gelişmeler hususunda Nuri Paşa'yı bilgilendiren Kaymakam Atıf Bey de emrindeki yüzbaşılardan birini Şemkir İstasyonu'na gönderdi ve sadece miktarı belli zevatın Bakü'ye gidebileceği bilgisinin Kaymakam Goltz'a iletilmesini istedi. Yüzbaşıya verilen emirnamede Alman Heyeti'ndeki diğer zabıtlar ve askerlerin Salahlı İstasyonu'na iade olunmaları yazılıydı. Diğer taraftan, gerekli olduğu takdirde Şemkir ile Gence arasındaki köprülerden birinin tahrip edilmesi hususu istasyon komutanına tebliğ edildi. Gence İstasyonu'na giren yollar ise vagonlarla kapatıldı.⁴⁸⁵ Gerekli görüldüğü takdirde

⁴⁸⁴ Nuri Paşa'nın 27 Eylül 1918'de Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine gönderdiği şifreli telgrafında, Gence'ye yaklaştığı vakit Kaymakam Goltz'un beraberinde 115 asker olduğu yazılıdır (*TTK, KO, no. 8/58*).

⁴⁸⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan Topçubaşı'nın 1918'in Kasım ayında İstanbul'da neşrettiği risalesinde Almanlarla ilgili mesele şöyle tasvir edilmiştir: "... Kafkasya'da bulunan Almanya Murahhaslarının Azerbaycan'a karşı olan muamelesine dostane idi demek dahi

Gence-Yevlah arasındaki istasyonda tahribat yapılmak suretiyle ek engelleme yapılabilirdi (ATASE, BDH, no. 3829/45, f. 5-11). Hasılıkelam, bir hayli çetrefilli önlemler sonucunda Almanları taşıyan tren Gence yakınlarında durduruldu ve kalabalık heyetin geçişine müsaade edilmedi.⁴⁸⁶ Sadece Kaymakam Goltz ile maiyetindeki birkaç zabıt ve askerin Bakü'ye gitmesine izin verildi (BDH-THKC 3.OH, 1993, c. 2-2, s. 595; Budak, 1998, s. 87).⁴⁸⁷

Tiflis'teki Alman subaylarının Bakü'ye asker konuşlandırmak amacıyla masabaşında ürettikleri hayali iddialar, operasyondan birkaç gün sonra Moskof mahfillerinin temel argümanına dönüştü. Dünya Savaşı'nın gidişatında vukua gelen değişikliklerle uyumlu halde 20 Eylül 1918'de Osmanlı Hükümeti'ni protesto notası yayımlayan Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin, her ne kadar Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin dördüncü maddesi gereğince Batum, Kars ve Ardahan sancakları ahalisine kendi kaderlerini belirleme hakkı tanınsa da, Türklerin muahdede belirtilmeyen yöntemlerle söz konusu sancakları ele geçirdiklerini ve usulsüz halk oylaması ile mevzubahis sancakların Osmanlı Devleti'ne ilhak edildiğini ileri sürdü. Türk askerinin muahedename gereğince

müşküldür. Bunlar Bakü'nün tehir-i işgaline bais oldular. Bunlar musırrane talep ediyorlar idi ki Bakü alınırken, küçük de olsa bir Alman Müfreze-i Askeriyesi bu işe iştirak etsin. Azerbaycan Hükümeti, Almanların bu talebine kati surette itiraz etti. Bir de nihayet, Bakü alındıktan sonra, Almanlar Azerbaycan Hükümeti'nin haberi olmadan hususi bir trene rakiben şehir-i mezkure geçmek niyetinde bulundular. Vagonlarda büyük bir hayretle Alman neferatı gören ahali, Şamhor İstasyonu'nda treni bizzat tevkif edip Almanları geriye sürmeye muvaffak oldular..." (Ali Merdan, 1334/1918, s. 43-44).

⁴⁸⁶ Alman Heyeti'nin seyrüseferi sırasında Nuri Paşa'ya telgraf çeken Enver Paşa, Kaymakam Goltz'un az miktarda da olsa Bakü'ye asker sokmasına müsaade edilmemesini ve Gence'de durdurulan askerlerin de derhal geri gönderilmesini emretti. Bundan sonra Kress Paşa'ya şöyle bir telgrafın çekilmesi direktifini verdi: "Bakü'de asayiş teessüs etmiştir. Azerbaycan Hükümeti, Bakü'ye İngilizlerin tekrar taarruzlarına vesile vereceği tehlikesinden dolayı payitahtlarına katiyen Alman askeri sokmamaya karar vermiştir. Aksi takdirde Azerbaycan kuvvetlerinin harekete mecbur kalacaklarını tebliğ ederim." (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 427-428; Karaköse, 2012, s. 248).

⁴⁸⁷ 1 Ekim 1918'de Bakü'ye ulaşan Kaymakam Goltz başkanlığındaki heyet, 2 Ekim 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoylu, Maarif Nazırı Nasip Yusufbeyli, Dahiliye Nazırı Behbut Han Cavanşir ve Maliye Nazırı Abdülali Emircanov ile Metropol otelinde görüştü (Azerbaycan, 6, s. 2). Birçok konunun ele alındığı bu görüşmede Almanların ilgisini en fazla Azerbaycan'ın petrol ve pamuk sektörleri çekti (Hesenov, 1991, s. 129). Söz konusu dönemde Büyük Britanya gibi üzerinde güneş batmayan bir imparatorluğun bile ekonomik hedefinde bulunan Bakü şehri, dünyanın başlıca petrol üretim merkezlerinden biriydi. Henüz gelişim aşamasında olan pamuk sektörü ise Azerbaycan'ın Mil ve Muğan ovalarına yayılmış haldeydi (TNA, CAB, no. 24/72/40, s. 10, 12). Almanlar her iki sektöre ilgi duymaktaydılar. Dünya Savaşı seneleri boyunca yakıt yetersizliğinden dolayı Alman kentlerinin sokakları karanlığa gömülmüş, uçakları ve denizaltılarının hareketleri kısıtlanmıştı. Buna ilaveten, patlayıcı ve üniforma üretiminde kullanılan ham pamuğa da ihtiyaç duyulmaktaydı (Hopkirk, 1995, s. 321). Her iki stratejik ürün, belli ölçekte Azerbaycan'dan tedarik edilebilirdi. Özellikle petrol üretim ve depolama kapasitesini öğrenmek isteyen Almanlar, Azerbaycan'a bir uzmanın gönderilmesi hususunda müsaade talebinde bulundular. Onların bu talebini Azerbaycan Hükümeti de olumlu yanıtladı (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-21a, s. 24; TTK, KO, no. 17/69, s. 28; Budak, 1998, s. 88).

belirlenen çizginin ötesine geçmesinin defalarca protesto edildiğini ve bu protestoların hiçbir işe yaramadığı belirtti. Sovyet Hükümeti'nin süreklilik arz eden protestolarına karşın, Türklerin ısrarla ilerleyerek Bakü'yü ele geçirdiklerini ve şehrin görülmemiş düzeyde yağmalamaya maruz kaldığını iddia etti. Osmanlı Hükümeti'nin Brest-Litovsk Muahedenamesi'ni sistematik biçimde ihlal ettiğini ileri süren Çiçerin, vukua gelen en son havadisten dolayı Osmanlı Devleti ile Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti arasında barış ilişkilerini tesis eden muahedenamenin fiilen kadük olduğunu beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 2, s. 1-2; DVP-SSSR, 1959, c. 1, belge no. 346, s. 490-492; Kurat, 2011, belge no. 30:30-a, s. 688-692; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 241-242).

Galip Kemali Bey'in 9 Ağustos 1918'de Moskova'dan ayrılmasından sonraki süreçte Rusya'da Türk diplomatik misyonu bulunmadığından Çiçerin'in notası, Almanya'daki Osmanlı Sefaretine sunulmak üzere, Berlin'deki yetkilili Sovyet diplomatı Adolf Joffe'ye gönderildi. Bu sıralar Berlin'de diplomatik görüşmeler yapan Sadrazam Talat Paşa, Çiçerin'in notasının radyo-telgrafla yayımlanan Fransızca nüshasından aynı gün içerisinde gayriresmi kanallar üzerinden haberdar oldu (Kurat, 2011, s. 551; Qafarov, 2011, s. 272). Çiçerin'in diplomatik hamlesine karşı proaktif önlem almak isteyen Sadrazam Paşa, notanın resmi şekilde sunulmasından önce Berlin'deki Sovyet diplomatı ile meselenin görüşülmesine yeşil ışık yaktı. Adolf Joffe de diplomatik görüşmeler sonuçlanıncaya kadar notanın bekletilmesinden yana bir tavır benimsedi. Böylece Talat Paşa ile Adolf Joffe arasında Berlin görüşmelerinin ilk raundu başladı. Görüşme sırasında Türk-Sovyet müzakerelerinin başlatılabilmesi için önemli bir ön koşul ileri süren Adolf Joffe, Azerbaycan'daki Türk kuvvetlerinin geri çekilmesini önerdi. Sadrazam Paşa da onun önerisini kabul etmiş gibi davrandı ve Türk Ordusu'ndan uzaklaştırılanlar ile ordudaki görevini terk edenlerin önerinin kapsama alanı dışında olduğunu bildirdi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 33, s. 1-2). Dolayısıyla Bakü Operasyonu'na düzenli Türk kıtaatının katıldığını inkâr etti ve Nuri Paşa'nın bu iş için resmi olarak görevlendirilmediğini ısrarla müdafaa etti (Kurat, 2011, s. 554; Qafarov, 2011, s. 273; Karaköse, 2012, s. 244). Kısacası, ilk toplantıda hiçbir mutabakata varılamadı ve meselenin sonraki toplantıda tekraren görüşülmesine karar verildi.

Georgi Çiçerin'in 21 Eylül 1918'de Moskova'daki Alman Başkonsolosu Herr Hauschild'e sunduğu diğer notasının hedefinde ise Almanya Hükümeti bulunmaktaydı. Protestonun nedeni, notanın tevdiinden iki gün önce Almanya'nın yarı resmi gazetesi

statüsündeki *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'un ikinci sayfasında İngiliz işgalindeki Bakü'nün Türkler tarafından kurtarılmasından dolayı duyulan memnuniyetin açıkça ifade edilmesi idi.⁴⁸⁸ Alman matbuatında yayımlanan böylesine haberlere ziyadesiyle eleştirel yaklaşan Çiçerin, Almanya'nın üstlendiği taahhütleri yerine getirmediğine vurgu yaparak, Türk askerinin 27 Ağustos 1918'de akdedilen mukavelenamede belirtilen hattı geçmesine izin verdiği için Almanya'yı sert biçimde suçlamaktaydı (*DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 347, s. 492-493). Çiçerin'in ileri sürdüğü argümanları biraz daha geliştiren Adolf Joffe, 21 Eylül 1918'de Almanya Hükümeti Hariciye Nezaretine bir nota vererek, üçüncü bir devletin kuvvetinin 27 Ağustos Mukavelenamesi'nde belirlenen hattı geçmesine engel olmadığından dolayı Almanya Hükümeti'ni protesto etti (*DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 349, s. 494-496).

Sovyet taleplerinin çoğaldığı bu tarihi günlerde Berlin diplomasi sahnesi, önceki sayfalarda zikredilenlerden anlaşıldığı üzere, Türk-Alman görüşmelerine ev sahipliği yapmaktaydı. Alman hariciye mahfilleri özellikle Bakü Operasyonu'ndan sonra fazlaca suskunlardı. Sadrazam Talat Paşa'nın da ifade ettiği üzere, Bakü'nün alınması fena bir etki uyandırmamıştı, hatta zamanlaması çok iyi olmuştu ve Berlin'deki işleri kolaylaştırmıştı (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 49). Bu yüzden Türk-Alman görüşmelerinin özellikle son bir haftası yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının tanınması hususunda yoğun müzakerelere sahne oldu. 21 Eylül 1918 tarihi itibarıyla Almanya Hükümeti, Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlıklarını Rusya'dan önce tanımayacağını deklare etti. Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını tanımasına, Kuzey Kafkasya ile Türkistan'da bağımsız hükümetler teşkil etmesine ve onlarla ittifak kurmasına da hiçbir itirazda bulunmadı. Bu yüzden Rusya ile bir ihtilaf zuhur ederse Almanya'nın müttefiklik görevini yapacağı hususunda taahhüt üstlenmesi çok önemliydi. Sadrazam Paşa da son üç günden beri bunun formülü üzerinde çalışmaktaydı. Türk tarafının "... Almanya Hükümeti vazife-i ittifakı ifa edecektir." şeklindeki sarih ifadeli önerisini Alman tarafı "mümkün olanı yapacaktır." şeklinde tashihle iade etmekteydi (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 33, s. 1).

⁴⁸⁸ Almanya Hükümeti'nin yarı resmi gazetesi statüsündeki *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*'un Çiçerin'in itirazına sebep olan haberinde, İngiliz işgalindeki Bakü'nün Türkler tarafından kurtarılmasının önemine atıfta bulunularak, mevzubahis vakanın Almanya ile Sovyet Rusya arasındaki anlaşmaları etkilemeyecek düzeyde önemli olduğu vurgulanmıştır (*Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 479, s. 2).

Berlin'deki diğer görüşmelerle eş zamanlı yürütülen Türk-Sovyet müzakerelerinin ikinci raundu, 22 Eylül 1918 tarihinde başladı. Türklerin Brest-Litovsk Muahedenamesi'ni devamlı olarak ihlal ettiklerini kanıtlamaya kalkışan Adolf Joffe, Sovyet Hükümeti'nin sürekli sabretmesine karşın en son Bakü havadisinin Sovyet Hükümeti'nin sabrını taşırdığını belirtti. Uzun süren tartışmalardan sonra Talat Paşa, Osmanlı Hükümeti'nin Kafkasya işlerine karışmayacağı hususunda resmi güvence verebileceğini bildirdi. Taviz vermiş gibi gözüken Sadrazam Paşa, Osmanlı Devleti'nin Rusya hesabına arazisini genişletme niyetinde olmadığını ve Kafkasya'daki Türk kuvvetlerini hemen geri çekebileceğini beyan etti. İfade edilen sözlü beyanları yeterli bulmayan Joffe, Bakü'deki bütün kıtaatın, özellikle de gönüllü kıtaatın ve bütün askeri malzemenin geri alınmasını istedi. Joffe'nin talebine muvafakat etmiş gibi gözüken Sadrazam Paşa, Osmanlı Devleti'nin Rusya ile barış içinde yaşamak arzusunda olduğunu ve Bakü ihtilafını barış yoluyla tatlıya bağlamaya niyetli olduğunu bildirdi. İkinci toplantının bitmesinden hemen sonra Moskova'ya telgraf çeken Joffe, Türk tarafı ile konuşulan bütün meseleler ve Sadrazam Paşa'nın önerileri hususunda Georgi Çiçerin'i bilgilendirdi. Bu haberleşme üzerine, 20 Eylül 1918 tarihli notanın Türk makamlarına sunulmasının ertelenmesini isteyen Çiçerin, Talat Paşa'nın önerilerinin Sovyet Hükümeti'nce makbul olduğunu bildirdi ve Bakü şehrinin Türk kıtaatı tarafından Sovyet makamlarına teslim edilmesi koşulunun imzalanacak olan protokole eklenmesini istedi (Kurat, 2011, s. 554-555; Qafarov, 2011, s. 273-275).

22 Eylül 1918'de gerçekleşen ikinci Türk-Sovyet görüşmesinde Sadrazam Paşa'nın sarf ettiği sözler ile tavizkâr tavırların aslında oyalama taktiği olduğunu, sonraki günün gelişmeleri teyit etti. 6 Eylül'den beri Berlin'de yürütülen diplomatik müzakereler olumlu sonuçlandığından 23 Eylül 1918 gecesi saat 8'de Osmanlı Hükümeti Sadrazamı Talat Paşa ile Almanya Hariciye Nazırı Paul von Hintze arasında ayrıntılı bir mutabakat metni imzalandı (BOA, HR.SYS, no. 2374/1, v. 50). "Gizli Protokol" olarak bilinen 7 maddelik mutabakat çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Almanya İmparatorluğu arasındaki bütün ihtilafli meseleler belli ölçekte çözüme kavuştu. Osmanlı Hükümeti, Kafkasya'daki Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerini bağımsız devletler olarak tanımak arzusunda bulunduğunu beyan etti. Gürcistan'ın bağımsızlığını derhal tanımaya hazır olan Almanya Hükümeti ise Azerbaycan ve Ermenistan'a karşı benzer muamelede bulunamayacağını teessüfle ifade etti. Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınmasından önce

Azerbaycan ve Ermenistan'a konsoloslar göndermeyi de kabul etti. Yeni Kafkasya Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının tanınması nedeniyle Osmanlı Hükümeti ile Rusya Hükümeti arasında bir ihtilaf zuhuru halinde Almanya Hükümeti sorunun giderilmesi amacıyla elinden gelen her şeyi yapacağını taahhüt etti. Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan ve Ermenistan'daki askerini geri almasını kabul etmesi karşılığında Almanya Hükümeti de her iki cumhuriyetin bağımsızlığının Rusya tarafından tanınması için mesai harcayacağını beyan etti. Osmanlı Hükümeti, Kuzey Kafkasya ile Türkistan'da bağımsız devletler teşkil edilmesi için çalışacağını ve bu devletler ile ittifak kuracağını, oluşturacağı yeni askeri teşkilatı İttifak Devletlerinin menfaati lehine kullanacağını deklare etti. Almanya Hükümeti, söz konusu girişime yardımcı olamayacağını belirtmekle birlikte itiraz ve muhalefet etmediğini de bildirdi. Osmanlı Hükümeti, savaş devam ettiği müddetçe petrol ve gaz madenlerini havi sahalar ile petrol sanayii ve Bakü-Tiflis Demiryolu ile Bakü-Batum Petrol Boru Hattı'nın idaresinin Almanya Hükümeti'ne tahsis edilmesi hususunda Azerbaycan Hükümeti katında girişimde bulunacağını taahhüt etti. Almanya Hükümeti, Kırım ve umum Rusya Müslümanlarının milli ve dini kimlikleri ile kültürlerinin korunmasının gerekliliği hususunda Osmanlı Hükümeti'nin hassasiyetlerini onayladı. Osmanlı Hükümeti de Azerbaycan'da ikamet eden Alman muhacirlerine eski Rusya İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinde bahşedilen muamelenin aynısının uygulanmasının sağlanması hususunda Azerbaycan Hükümeti katında girişimde bulunmayı kabul etti (BOA, HR.SYS, no. 2303/14, v. 1, s. 1-2; BOA, HR.SYS, no. 2303/14, v. 53, s. 1-3).

Berlin'den ayrılmasından önce Türk-Sovyet müzakerelerine nihai bir şekil vermek isteyen Sadrazam Paşa, 24 Eylül günü Sovyet diplomatı Adolf Joffe ile son görüşmeyi gerçekleştirdi. Bu toplantıda da katı tavır benimseyen Joffe, Türklerin Bakü'yü tamamen boşaltarak Sovyet Hükümeti'ne teslim etmelerini ve meydana gelen zarar ile ziyana karşılık olarak tazminat ödenmesini talep etti. Sadrazam Paşa, Kafkasya milletlerinin iç işlerine karışma niyetinde olmadığını vurgulayarak, herhangi bir yeri Sovyet Hükümeti'ne teslim edemeyeceğini bildirdi. Joffe'nin taleplerinde tekraren ısrarcı olması üzerine, Türk askerini ve sivil personeli Brest-Litovsk Muahedenamesi'nde belirlenen hattın gerisine almaya hazır olduğunu ve bundan daha fazlasını yapamayacağını beyan etti. Buna ilaveten, İstanbul'a gitmek üzere yola çıkması gerektiğini ifade ederek, bir Sovyet delegasyonun katılımıyla müzakerelerin İstanbul'da sürdürülmesini veya

Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi Mehmet Rıfat Paşa ile görüşülmesini teklif etti. Joffe de müzakerelerin Berlin'de sürdürülmesini tercih etti. Osmanlı Sadrazamı ile toplantının bitmesinden sonra Moskova'ya telgraf çeken Adolf Joffe, Türklerin düzenli ve düzensiz bütün kıtaatı ile sivil personeli ve askeri malzemeyi Brest-Litovsk sınırları gerisine almayı kabul ettiklerini, vukua gelen zararı tazmin etmeye hazır olduklarını ve bütün bunların Almanya'nın garantörlüğü altında mümkün olabileceğini özetle Georgi Çiçerin'e iletti. Müzakere kapılarının açık tutulması amacıyla 20 Eylül 1918 tarihli notanın takdiminin biraz daha ertelenmesini istirham etti. Çiçerin de 30 Eylül 1918'e kadar beklenebileceğini ve o vakte kadar Türklerden cevap gelmezse münasebetlerin otomatik olarak kesileceğini bildirdi (Kurat, 2011, s. 555-557; Qafarov, s. 275-276).

Çiçerin'in direktifi üzerine 28 Eylül 1918'de Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi Mehmet Rıfat Paşa'yla görüşen Adolf Joffe, Moskof mahfillerinin galeyanda olduğunu ifade ederek, Sadrazam Paşa'ya ilettiği eski taleplerinde ısrarcı oldu ve 30 Eylül 1918'e kadar taleplerine cevap verilmediği takdirde keyfiyeti hükümetine bildirmeye mecbur olduğunu beyan etti. Mehmet Rıfat Paşa da Joffe ile konuşulanların içeriğini Hariciye Nezaretine iletti ve Ruslarla yapılacak müzakerenin keyfiyetiyle ilgili talimatın ivedilikle gönderilmesini talep etti. Berlin Büyükelçisi'nin kanaatince, gönderilecek talimat dairesinde müzakerelerin yapılması Osmanlı Devleti'ne vakit kazandırabilirdi (BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 1). Büyükelçinin sorusu ertesi gün yanıtlı, meselenin kabinde görüşüldükten sonra 2-3 gün içerisinde karar alınacağı bildirildi, dolayısıyla Joffe'nin 2-3 gün daha beklemesi rica olundu (BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 3). Sadrazam Paşa'nın yanıtı, 30 Eylül 1918 tarihinde olduğu şekliyle Joffe'ye iletilti. Osmanlı Hükümeti'nin yanıtını 2 Ekim 1918 gününe kadar bekleyebileceğini ifade eden Joffe, belirtilen gün bir şekilde yanıt verilmezse, gereğinin yapılması hususunu kendi hükümetine arz etmeye mecbur olduğunu beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 4). Sovyet Hükümeti'nin taleplerini 1 Ekim 1918'de resmi şekilde yanıtlayan Osmanlı Hükümeti, Bakü'nün İngilizler tarafından işgal edilmesi dolayısıyla Kafkasya'da bulunan bütün kuvvetlerin geri alınmasının emredildiğini ve hatta bir kısmının geri alındığını beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 5).⁴⁸⁹

⁴⁸⁹ Türk-Sovyet görüşmelerinde taviz verilmiş gibi gözükten hususlar, aslına bakılırsa, Rusları yatıştırmayı amaçlayan diplomatik düzeyde oyalama taktikleri sayılabilir. Sahadaki gerçek manzaraya bakılırsa, Eylül ve Ekim aylarında Kafkasya tahliye edilmemişti. Kafkas İslam Ordusu'ndan tefrik edilerek Kuzey Kafkasya Ordusu emrine verilen On Beşinci Piyade Fırkası, Derbent ile Petrovsk ve Mohaçkale'de

İçinde bulunulan senenin Ekim ayında uluslararası sistemde meydana gelen değişiklikler, Türk-Sovyet ilişkilerinin keyfiyetini doğrudan etkiledi ve taraflar arasında karşılıklı restleşmeler vukua geldi. Kafkasya'daki Türk kıtaatının geri alınması hususundaki beyanı yeterli bulmayan Sovyet Hükümeti, Berlin'deki diplomatı aracılığıyla 3 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Hükümeti'nin Berlin'deki Büyükelçiliğine 2 nota takdim etti (BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 11). Bunlardan ilki, önceki sayfalarda bahsi geçen Georgi Çiçerin'in 20 Eylül 1918 tarihli notasıydı. Adolf Joffe'nin Mehmet Rıfat Paşa'ya sunduğu ikinci notada ise Sadrazam Paşa ile yapılan görüşmede Türk kıtaatının geri çekilmesi, tazminat ödenmesi ve garantörlük meselesinin konuşulduğu hatırlatıldıktan sonra düzenli kıtaatın Brest-Litovsk sınırlarına çekilmesi emri verilir iken, düzensiz kıtaatın geri çekilmediği ve diğer koşulların da belirsiz olduğu bildirildi (BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 7, s. 1-2; *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 358, s. 509-510). Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti, 20 Eylül 1918 tarihli notada ileri sürülen iddiaları 6 Ekim 1918'de yanıtladı. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey'in imzasıyla Sovyet tarafına tevdi edilen cevabi notada, Çiçerin'in 20 Eylül 1918 tarihli notasında ifade edilen Üç Sancak ve Bakü'de baskı, tahribat ve yağmalama yapıldığıyla ilgili bütün iddialar reddedildi. Diğer önemli bir faktör olarak, Brest-Litovsk görüşmeleri döneminde ilan edilen eski Çarlık Rusyası milletlerinin kendi kaderlerini tayin etmekte serbest oldukları ilkesi Sovyet Hükümeti'ne tekraren hatırlatıldı. Buna ilaveten, Bakü'deki İngilizlerin püskürtülmesinin o günün konjonktürden kaynaklanan askeri zorunluluk olduğu ve operasyona katılan düzenli kıtaat ile gönüllülerin Brest-Litovsk sınırlarının gerisine alınması hususunda gerekli emrin verildiği tekraren ifade edildi (Kurat, 2011, belge no. 31, s. 693-695).

Türk ve Sovyet hariciye kurumları arasında gidip gelen notaların teatisini izleyen günlerde İstanbul'da çok önemli gelişmeler yaşandı ve Talat Paşa kabinesi istifa etti (8 Ekim 1918). Yeni kabinenin oluşmasına kadar geçen bir haftalık sürede Georgi Çiçerin de 6 Ekim 1918 tarihli Türk notasına yeni bir nota ile cevap verdi (10 Ekim 1918). En son notasında Ahmet Nesimi Bey'in argümanlarını inandırıcı bulmadığını ifade eden Çiçerin, Türk Ordusu'nun Batum, Kars ve Ardahan sancaklarını usulsüzce ele geçirdiğini, sonrasında halk oylamasına müdahale edildiğini ve yerel nüfusa şiddet

operasyonlar yapmak amacıyla Kafkasya'nın kuzeyine sevk edilmişti. Dokuzuncu Alay ve Yüz Altıncı Alay ise Karabağ harekâtı için Akdam'a gönderilmişti. İfade edilenlerle birlikte, bir süre sonra zorunluluk arz eden tahliye realitesinden dolayı Azerbaycan'ın yerel teşkilatının genişletilmesine başlanılmıştı.

uygulandığını tekraren iddia etti. Buna ek olarak, İngilizlerin müdahalesine karşı taarruza geçip Bakü'yü ele geçiren düzenli ve düzensiz bütün kıtaatın sözde değil özde geri çekilmesi gerektiğini ve oluşan zararın tazmin edilmesinin gereklili olduğuyla ilgili önceki taleplerini aynen tekrarladı (BOA, HR.SYS, no. 2293/8, v. 1, s. 1-4; BOA, HR.SYS, no. 2374/2, v. 14, s. 1-9; *DVP-SSSR*, 1959, c. 1, belge no. 363, s. 514-516; Kurat, 2011, belge no. 32, s. 696-699).

Gün geçtikçe artış gösteren Sovyet baskısı, ifade edilenlerden görüldüğü üzere, belli bir noktadan sonra ekspansiyonist söyleme dönüştü ve muharebe meydanında kazanılması muhal olan olanakların diplomasi yoluyla sağlanması için fazlaca gayret gösterildi. Talat Paşa kabinesinin istifa etmesinden sonra kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinin Bolşevik Rusya'nın aşırı talepleriyle ilgilenmeye pek vakti ve hevesi olmadı. Dünya Savaşı'ndan çekilmenin yollarının arandığı ortamda Sovyet Hükümeti'nin Bakü ve bilumum Kafkasya'yla ilgili ekspansiyonist söylemlerinin sahnede ciddi bir muhatabı da kalmadı ve muharebe meydanında kaybedilen şehrin kaderine diplomatik kanallarla karar verilmesi söz konusu olmadı. Yeni siyasal konjonktüre dayanan uluslararası siyasette fazlaca yalnızlaşan Sovyet Hükümeti, birkaç hafta önce Tiflis'teki Alman subaylarının masabaşında ürettikleri ifrat iddialara dört elle sarıldı ve uluslararası düzeyde kara propaganda kampanyasına girişti.⁴⁹⁰ Moskof mahfillerinde geliştirildikten sonra diplomatik kanallarla Avrupa siyaset sahnesine sürülen yeni Sovyet suçlamalarında, Bakü Operasyonu'ndan sonraki 2-3 gün boyunca vukua gelen hadiselerde 15 bin kadar Ermeni'nin öldürüldüğü, hastanelerdeki hastaların ölüme terk edildiği ve doktorlara işkence yapıldığı iddiaları ileri sürüldü. Fazlasıyla muhayyel Sovyet ithamını içeren bir telgrafname, 3 Ekim 1918 günü İstokholm'daki Osmanlı Sefaretinin eline geçti. Telgrafnamede ifade edilenlerin ileride politik tehditler oluşturabileceğini idrak eden İstokholm Sefareti, Hariciye Nezareti aracılığıyla Sadaret makamını da bilgilendirdi (BOA, HR.SYS, no. 2293/8, v. 43).

Ekim'in ortalarında iş başına geçen yeni kabine, Dünya Savaşı'nın nihai safhasında İtilaf Devletleri ile mütarekeye meyilli olduğundan İstanbul mahfillerine kadar ulaşan Sovyet ithamının İngilizlerle münasebetin keyfiyetini etkilemesinden ihtiyat etti ve meselenin

⁴⁹⁰ Bahsedilen kampanyanın kaleşorlarından biri olan Karl Radek, Bakü'nün tahliye edilerek Rusya'ya iade edilmediği konjonktürde Sovyet Hükümeti'nin Ermeni meselesini Rusya ve Osmanlı Ermenilerini de kapsayacak biçimde genişleteceği tehdidini savurdu (Kurat, 2011, s. 562; Reynolds, 2016, s. 258-259).

mahiyetinin kapsamlı şekilde araştırılmasını talep etti.⁴⁹¹ Bu çerçevede Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa, 20 Ekim 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'ya telgraf çekerek, Nuri Paşa ile iletişime geçilmesini ve meselenin mahiyetinin ayrıntılı olarak öğrenilmesini emretti. Yakup Şevki Paşa da Erkânıharbiye Reisi'nden aldığı telgrafın Nuri Paşa'ya gönderilen nüshası üstüne eklediği yazıda talep edilen tahkikatın hızlıca yapılmasını ve yanıtın sağlam kanıtlara dayalı olarak ilgili makama arz edilmesini beyan etti (TTK, KO, no. 7/109).

Mütarekenin ilk günlerinde Türk Ordusu'nun kontrolündeki bölgelere müdahil olmaya meşru gerekçe arayan İtilaf güçlerine itham hakkı tanınması muhtemel gözüken vakayı Nuri Paşa titizlikle tahkik ettirdi ve tahkikat sonuçlarını içeren özel raporunu 11 Kasım 1918'de şifreli telgrafla Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine gönderdi. Zikredilen raporda meselenin ayrıntılarından bahseden Nuri Paşa, Bakü'de 15 bin Ermeni'nin öldürüldüğüyle ilgili havadisın asılsız ve esassız olduğunu kati delillerle ortaya koydu. Rumi takvim ile 18 Mart 1918'de Ermenilerin Bakü'de yaptıkları katliam ve vahşetten fazlaca etkilenen Müslüman ahalinin yatıştırılması amacıyla Ordu Komutanlığının şehrin kurtarılmasını müteakiben her türlü güvenlik önlemlerini aldığını ifade etti. Şehrin kurtarılmasından sonra sokaklardaki asayişin sağlayan Türk askerine hanelerden ateş açarak kargaşa çıkardığı anlaşılan birkaç Ermeni'nin tutuklanarak üsera garnizonuna

⁴⁹¹ Bakü muharebe cephesine girmek amacıyla Tiflis'teki Alman subaylarının masabaşında ürettikleri ve Bolşeviklerin geliştirdikleri şayanın, Dünya Savaşı'nın son merhalesinde uluslararası konjonktürdeki değişikliklere eş zamanlı olarak, İngiliz ithamına dönüştürülmesi yolunda çokça gayret gösterildi. İstanbul Konferansı'na memur Ermenistan Heyeti üyeleri, 1918'in Ekim ayının son günlerinde başkentlerine dönüşlerinden önce İstanbul'daki gazetelerden birinin idarehanesine uğradılar ve Bakü'de pogromlar yapıldığı iddiasıyla ilgili üstünkörü düşüncelerini basına sızdırdılar (*Zaman*, 204, s. 2). Buna eş zamanlı olarak, Bakü'deki Ermeni Milli Şurası'nın propaganda ve yayın çalışmaları hızlandı. Şuranın oluşturduğu komisyonun üyelerinden Bahşi İshanyan'ın 1920'de Tiflis'te neşrettiği eserin birinci bölümünün üçüncü alt başlığındaki E kodlu tabloda 15-17 Eylül 1918 tarihleri arasında Bakü'de 5.248 Ermeni'nin öldürüldüğü iddia edildi. Tablodan sonra gelen sayfada mülteci olarak Bakü'de bulunurken öldürüldüğü farz edilen 1.500 kişi de listeye eklendi. Eserin sonraki sayfasında kimliği belirsiz olarak cesetleri Bakü sokaklarında kaldığı iddia edilen 2.240 kişinin de listeye eklenmesiyle toplam rakam 8.988 kişiye ulaştırıldı (İshanyan, 1920, s. 28-30). İshanyan'ın masabaşında ürettiği istatistik, sonraki sürecin propaganda çalışmalarının en önemli kaynağı oldu ve hayali rakamların miktarı 15 binden 30 bine kadar arttırıldı. Zikredilen bütün bu rakamların rasyonellikten uzak olduğu ifade edilmelidir. Konuyla ilgili en sağlam demografik veri olarak görülen 1897'deki düzenli nüfus sayımının Bakü Eyaleti'ne münhasır 1905'deki baskısında Bakü Kazası genelinde 22.583 Ermeni, kazanın merkezi olan Bakü şehrinde ise 19.099 Ermeni'nin yaşadığı yazılıdır. Karşılaştırmak amacıyla ifade etmekte yarar vardır ki aynı dönemde Bakü Kazası genelinde 64.282 Türk, kazanın merkezi olan Bakü şehrinde ise 41.173 Türk yaşamaktaydı (*Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g.: Bakinskaya Guberniya*, 1905, s. 53). Sonraki 20 senenin nüfus tahminleri de ufak tefek farklılıkla zikredilenlerin benzeridir. Çarlık düzeninin son çeyreğinde 1 dünya savaşı ve 3 büyük ihtilale sahne olan Rusya'nın periferideki en önemli şehirlerinden biri olan Bakü'de açıklanması mümkün olmayan aşırı bir nüfus artışı söz konusu değildir.

gönderildiğini bildirdi. Ermenilerin çıkardıkları kargaşa ortamında yağmacılıkla meşgul olduğu anlaşılan 100 kadar Müslüman'ın da asayiş ve adaletin tesis edilmesi bağlamında idam edildiğini rapor etti (TTK, KO, no. 7/111, v. 1).⁴⁹²

Sözün özü, Türk askerinin operasyondan sonra mahsusen şehrin dışında kaldığı ve Azerbaycan başıbozukları ile Müslüman ahalinin 2-3 gün boyunca Bakü'de pogromlar yapmasına göz yumulduğuyla ilgili ithamların aslı ve esası yoktur. Bu meselede dikkat çekici faktör olarak ifade edilmelidir ki bahsedilen tarihte pogromla suçlanan Azerbaycan teşkilatının Birinci Alayı Kazah, İkinci Alayı Karabağ, Üçüncü Alayı Nuha ve Zakatala'da asayiş ve güvenliği sağlamakla meşguldü. Disiplinsiz olduğu düşünülen gönüllü milis kıtaatı, On Beşinci Piyade Fırkası Komutanlığına gönderilen emir doğrultusunda şehre hiç sokulmazken, Güney Grubu strüktüründeki Dördüncü Alay Sangaçal'dan Heybet'e kadar olan sahil şeridinin, On Beşinci Piyade Fırkası'na bağlı Azerbaycan süvari teşkilatı da Zığ burnundan doğuya doğru sahil şeridinin güvenliğinden sorumluydu. İfade edilenlerden de anlaşıldığı üzere, yerli teşkilatın Bakü'de herhangi bir vukuata karışması fiili olarak mümkün değildi. Bakü'deki Müslüman ahali ile diğer milletler ve etnik gruplar arasındaki çarpışmalar ve yağmalamaların engellenmesi amacıyla alınan önlemler çerçevesinde, çalışmanın bu faslının ilk paragrafında belirtildiği üzere, Miralay Cemil Cahit Bey Bakü Mevki Komutanı tayin edilmiş, diğer kıtaatın şehre girişi menedilmek suretiyle Elli Altıncı Alay Bakü merkezinde asayişini sağlamakla görevlendirilmişti. Bakü'nün doğusundaki Karaşehir mıntıkasındaki güvenliğin temin edilmesi amacıyla Mıntıka Merkez Komutanı olarak Mehmet Selim Bey tayin edilmiş, Otuz Sekizinci Alay da mıntıkanın genelindeki asayişin sağlanması için görevlendirilmişti. İfade edilenlerden anlaşıldığı üzere, Bakü ve civarındaki mıntikalarda güvenliğin ve asayişin sağlanması hususunda gerekli olan her türlü önlem alınmıştı. Dolayısıyla değişen çağın siyasi konjonktürüne göre biçimlenen propaganda ile gerçek tarihi birbirinden tefrik etmek gereklidir. Siyasi konjonktürün gölgesinde yürütülen günlük propagandanın reel tarihte karşılığı yoktur.

⁴⁹² Nuri Paşa'nın 27 Ekim 1918 tarihli diğer raporunda asayiş ihlali ve kargaşaya karıştıkları belirlenen 174 Müslüman'ın idam edildiği yazılıdır (Bayur, 1991, c. 3-4, s. 260; Karaköse, 2012, s. 257; Güler, 2021, s. 221).

4. BÖLÜM

MÜTAREKE VE TAHLİYE

Birinci Dünya Savaşı'nın son aşamasında Almanların batı cephesinde gerilemesi, Bulgarların dengeyi kaybederek sendelemesi, Türklerin Filistin ve Suriye cephelerinde zorluklarla karşılaşması gibi etkenlerden dolayı İttifak Devletlerinin yenilgiye uğramak üzere oldukları ayan beyan ortaya çıktı. Savaş sürdürmenin imkânsız olduğunu idrak eden Talat Paşa kabinesi 8 Ekim 1918 tarihi itibarıyla istifa etti. 14 Ekim 1918'de kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinin önceliği, İtilaf Devletleri ile mütareke akdederek savaştan çekilmek oldu. 30 Ekim 1918'de akdedilen mütarekenin 11. ve 15. maddeleri gereğince İran'ın kuzeyi ile Kafkasya'nın tahliye edilmesi, Güney Kafkasya Demiryollarının kontrolünün İngilizlere devredilmesi ve İngilizlerin Batum ile Bakü'yü işgal etmelerine itiraz edilmemesi gerekli oldu. Bahsedilen maddelerin sahada uygulanmasına istekli yanaşmayan Kafkasya'daki komuta kademesi, mütareke akdinden birkaç gün önce lağvedilen Kafkas İslam Ordusu'nu Azerbaycan Ordusu'na dönüştürerek, tahliyeden kaçınmanın yollarını aradı (4 Kasım 1918). Mütarekenin 15. maddesine dayalı olarak 17 Kasım 1918'de Bakü'ye çıkarma yapan İngilizler ise Azerbaycan'da herhangi bir isim ve çatı altında Türk askerinin kalmamasını ve tahliyenin ivedilikle yapılmasını talep ettiler. Bundan sonraki aşamada ana vatani daha fazla zorda bırakmak istemeyen komuta kademesinin hazırladığı tahliye çizelgesi çerçevesinde Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki kıtaat peyderpey memlekete sevk olundu.

4.1. KONJONKTÜREL RESTORASYON

Birinci Dünya Savaşı'nın son merhalesinde muharebe sahnesinde vukua gelen olumsuz gelişmeler yüzünden Kafkasya'daki Türk kıtaatının Filistin ve Suriye cephelerine sevk olunması düşünüldü. Kafkasya'daki kazanımların korunması amacıyla yerel teşkilatın restorasyonu aktüellik arz etti ve Enver Paşa'nın 12 Eylül 1918'de imzaladığı emirname ile kuruluşuna başlanılan Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin kadro çizelgesi oluşturuldu ve münhal pozisyonlara atamalar yapıldı. Mondros Mütarekesi'nin ardından

Azerbaycan Hükümeti'nin 1 Kasım 1918 tarihli kararnamesiyle Harbiye Nezareti kabine strüktürüne alındı. Bahsedilen kurumun oluşturulmasıyla neredeyse aynı vakitte Azerbaycan Kolordusu'nun reorganizasyonuna girildi, 2 piyade fırkası ile 1 süvari fırkası ve hudut alayından meydana gelen yeni bir kolordu teşkilatı oluşturuldu.

4.1.1. Harbiye Nezaretinin Oluşturulması

İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade ile Osmanlı devlet ricali arasındaki görüşmeler sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası itibarının korunması ve askeri mükellefiyetin rahatlıkla uygulanabilmesi amacıyla Harbiye Nezaretinin oluşturulması hususunda genel bir mutabakata varıldı. Enver Paşa'nın 12 Eylül 1918'de imzaladığı emirname ile Harbiye Nezaretinin kuruluş talimatnamesi ve kadro çizelgesi yayımlandı. Nezaretin kuruluş işlerinin takibi ise Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'e havale edildi. Mondros Mütarekesi'ne binaen Türk kıtaatının Kafkasya'dan çekilme ihtimali, İstanbul'da yapılandırılan teşkilatı kesintiye uğrattı ve Azerbaycan Hükümeti Bakanlar Kurulunun 1 Kasım 1918'deki toplantısında alınan kararla Harbiye Nezareti kabine strüktürüne alındı. Harbiye Nezaretini oluşturma görev, topçu generallerinden Samet Paşa'ya havale edildi. Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesi gereğince İngilizlerin Bakü'ye çıkarma yapmasından dolayı Harbiye Nezaretinin kurumsal yapısı Gence'ye nakledildi. 25 Aralık 1918'de teşkil edilen üçüncü Azerbaycan Hükümeti'nde Harbiye Nazırı makamına Samet Paşa, Nazır Yardımcısı makamına ise Ali Paşa tayin edildi.

a. Nezaretin Kuruluş Çalışmaları

28 Mayıs 1918'de ilan edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kabinesinde bağımsız bir kurum olarak Harbiye Nezareti mevcuttu ve Hüsrev Sultanov da nezaretin ilk nazırı idi (Şahin, 2002, s. 602). Henüz ciddi bir kurumsal yapılanmanın olmadığı ortamda Azerbaycan'ın topçu generallerinden Ali Paşa, Harbiye Nezareti teşkilatının oluşturulmasına kılavuz olması amacıyla 28 Mayıs 1918'de hükümete bir layiha sundu. Bu layiha, nezaret çatısı altında ordunun teşkili, talim ve terbiye işleri ile teçhizat meselelerinin ayrıntılarını muhteviydi. Buna ilaveten, kurumsal yapılanmadaki kadrolara

kimlerin atanacağıyla ilgili bir ön çalışmayı içermektedir. Ali Paşa'nın hükümete sunduğu ikinci layihada ise yapılan işlere ve alınan kararlara yardımcı olunması amacıyla Müslüman Kolordusu Komutanı'nın Harbiye Nazırı Yardımcısı olarak atanması önerilmektedir (Güvenbaş, 2019, s. 51-52). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk kabinesinin politik ömrü çok kısa olduğundan Ali Paşa'nın layihalarının da uygulanma alanı olmadı. Bu yüzden Harbiye Nezareti strüktürü hiçbir şekilde oluşturulamadı.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci hükümetinde Harbiye Nezaretine yer verilmedi ve bütün askeri meselelerin idaresi Nuri Paşa'ya havale edildi (Qafarov, 2011, s. 210-211; Qafarov, 2022, s. 161). İfade edilen minval üzere adı konulmayan bakanlığın koltuğuna oturan Nuri Paşa, Azerbaycan teşkilatını oluşturmakla meşgul oldu. Kısa vadede muharebe cephesinde ortaya çıkan pratik sorunlar İstanbul mahfillerine olumsuz gelişmeler olarak yansdı. Enver Paşa ile görüşmesinde yerel teşkilatla ilgili duyduklarından dolayı çokça mahcup olan Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretine 19 Temmuz 1918'de gönderdiği raporunda İstanbul'da konuşulanların kısa özetini geçerek, askeri mükellefiyetin tatbik edilmesinin zorunluluk olduğunu ve hükümetin bu meselede inisiyatif alması gerektiğini ifade etti. Talat Paşa'nın da kanaatini raporuna aktaran Resulzade, kabine strüktüründe Harbiye Nezaretine yer verilmesinin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası itibarı açısından yararlı ve gerekli olduğunu bildirdi. Raporuna şu cümleleri eklemeyi de ihmal etmedi: "... Koy, bu nezaret olsun, fiilen yine Nuri Paşa hazretleri idare etsin, hiç ayıbı yok..." (BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 85; İmanov, 2006, belge no. 2, s. 80).

Mehmet Emin Resulzade'nin raporunda bahsettiği nezaretin kurulmasına yine İstanbul'da başlandı. Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'nın 12 Eylül 1918 tarihli mahrem emirnamesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezareti teşkilatının kuruluşunun yasal zemini oluşturuldu. Teşkilatın oluşturulmasına Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey memur edildi. Teşkilata tahsis edilen bazı kadrolara Osmanlı Ordusu mensuplarının tayin olunması münasip görüldü. Sözü edilen personelin tedrici olarak teşkilatın emrine girmesine ve bunların Harbiye Nezaretinin muhtelif şubelerinde staj görmelerine karar verildi.⁴⁹³ Teşkilatın kuruluşuyla meşgul olan Behiç Bey, ilgili

⁴⁹³ Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı'yla ilgili raporunda Azerbaycan'dan gönderilecek olan personelin Harbiye Nezaretinde staj görmeleri gerektiği hususu açıkça ifade edilmiştir (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-17; TTK, KO, no. 17/69, s. 17-18; Budak, 1998, s. 81).

daireler ve şubeler ile anlaşarak, staj hizmetinin vakti ve yapılma şeklinin düzene koymalıydı. Teşkilatın merkezi, İstanbul'daki Piyade Küçük Zabit Mektebi idi. Teşkilatın kurumsal yapılanması hazır olup tamamlandıktan sonra bütün heyet hep beraber görev mahalline gönderilecekti (ATASE, BDH, no. 1968/322, f. 2; ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-42; ATBD, 148, belge no. 104, s. 290).

İfade edildiği üzere İstanbul'da kuruluşuna başlanan Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin teşkilat şeması ana hatlarıyla şöyleydi:

Tablo 27. Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin Teşkilat Şeması⁴⁹⁴

Müsteşarlık		
Şubeler	Kısımlar	
Merkez Şubesi	Nezaret Kalemî	Dâhili Hizmetler Kısmı
	Mahkeme İşleri Kısmı	İnşaat Kısmı
	Hukuk Müşavirliği Kısmı	
Erkânıharbiye Şubesi	Harekât ve İstihbarat Kısmı	Talim-Terbiye ve Askeri Mektepler Kısmı
	Şimendifer Kısmı	
Ordu Şubesi	Teşkilat ve Seferberlik Kısmı	Kadro ve Bütçe Kısmı
	İkmal ve Ahz-ı Asker Kısmı	
Harbiye Şubesi	Piyade Kısmı	Süvari Kısmı
	Topçu Kısmı	Nakliye Kıtaatı Kısmı
	Kıtaat-ı Fenniye ve Müstahkem Mevkiler Kısmı	Muhabere ve Muvasala Kıtaatı Kısmı
	Baytarlık İşleri Kısmı	
Muamelat-ı Zatiye Şubesi	Sicil Kısmı	Terfi, Taltif ve Tekaüt Kısmı
Sıhhiye Şubesi	Levazım ve Sıhhiye Müesseseleri Kısmı	Fen ve İstatistik Kısmı
Levazım Şubesi	Havale ve Bütçe Kontrolü Kısmı	Maaş ve Tayinat Kısmı
	Melbusat ve Teçhizat Kısmı	Nakliyat ve Sevkiyat Kısmı
	Vezne Kısmı	

Teşkilatın kadro çizelgesindeki müsteşar, müsteşar yardımcısı, müsteşar yaveri ve refakat memuru, şube müdürleri ve kısım amirleri, evrak memuru ve şifre memuru gibi özel bilgi ve beceri talep eden kalifiye personelin Osmanlı Ordusu'ndan, geri kalan diğer kadroların ise yerli personelden ibaret olması uygun görüldü. İfade edilen kadroların bazıları için özel koşullar belirlendi. Söz gelişi, Merkez Şubesi Müdürü tercihen hukuk tahsilli olmalıydı. Aynı şube strüktüründeki Nezaret Kaleminde çalışacak olan evrak memuru ikinci sınıf kâtip, yazıcı ikinci sınıf kâtip, mütercim ikinci sınıf mümeyyiz olabilirdi. Harbiye Şubesi strüktüründeki bütün kısımların amirleri aynı zamanda kendi sınıflarının

⁴⁹⁴ Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin kuruluş dönemindeki teşkilat şemasının belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. ATASE, BDH, no. 1968/322, f. 2-1:2-5; ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-44:1-52.

müfettişleriydi (ATASE, BDH, no. 1968/322, f. 2-1:2-5; ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-44:1-47).

Bakü'nün kurtarılmasını müteakiben Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin münhal kadrolarına personel atamaları yapılmaya başlandı. Bu hususla ilgili 30 Eylül 1918'de yayımlanan pusulada Mülazımievvel Arif Efendi'nin⁴⁹⁵ Müsteşar Yaverliğine, Kaymakam Hafız Besim Bey'in Merkez Şubesi Müdürlüğüne, Binbaşı Mehmet Nazif Bey'in Evrak Memurluğuna, Mehmet Nuri Bey'in Şifre Memurluğuna, Binbaşı Ziya Bey'in Dâhili Hizmetler Kısmı Müdürlüğüne, Binbaşı Şevki Bey'in İkmal ve Ahz-ı Asker Kısmı Müdürlüğüne, Binbaşı Hayri Bey'in Harbiye Şubesi Müdürlüğüne, Yüzbaşı Cevat Bey'in Piyade Kısmı Amirliği'ne, Yüzbaşı Haydar Efendi'nin Kıttaat-ı Fenniye ve Müstahkem Mevkiler Kısmı Amirliği'ne, Yüzbaşı Mehmet Hayri Efendi'nin Muhabere ve Muvasala Kısmı Amirliği'ne, Binbaşı Saffet Efendi'nin Baytarlık Kısmı Müdürlüğüne, Binbaşı Ali Akif Efendi'nin Talim-Terbiye ve Askeri Mektepler Müdürlüğüne, Yüzbaşı Nuri Efendi'nin Seferberlik Kısmına, Kıdemli Yüzbaşı Bedri Efendi'nin Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğüne, Kıdemli Yüzbaşı Halil Kamil Efendi'nin Sicil Kısmı Amirliği'ne ve Binbaşı Osman Münir Efendi'nin Vezne Kısmı Müdürlüğüne atamaları yapıldı (ATASE, BDH, no. 1968/322, f. 1-4:1-5). Nezaretin sivil kadrolarına yapılan atamaları belirleyen 2 Ekim 1918 tarihli pusulada ise Nedim Bey müsteşarlık refakatine memur edildi, Şevket Bey ve Hafız Yusuf Bey tahrirat memurları, Ahmet Vefik Bey ve Celalettin Bey hukuk müşavirleri, Hasan Rıza Efendi, Salih Efendi, Osman Nuri Efendi ve Hamdi Efendi düz memur oldular (ATASE, BDH, no. 1968/322, f. 1-7). İsimleri zikredilen veya bu çalışma çerçevesinde isimleri bir şekilde zikredilmeyen memurların Ekim'in ikinci yarısından itibaren memuriyetlerine ve staj mahallerine iltihakında bazen sorunlar olduğu gibi, Mülazımievvel Şevket Efendi'nin Nezaret Kalemi tercüme memurluğunda görevlendirilmesi örneğinde olduğu gibi yeni atamalar da oldu (ATASE, BDH, no. 1968/322, f. 1-19).

⁴⁹⁵ Mülazımievvel Arif Efendi'nin önceden Yirmi Beşinci Kolordu'ya tayin edildiği sonradan anlaşıldığından Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezareti Müsteşar Yaverliğine tayininden 19 Ekim 1918'de sarfinazar edildi (ATASE, BDH, no. 1968/322, f. 1-18).

b. Kabine Strüktürüne Eklemlenme

Mütareke dönemindeki yeni gelişmelerden dolayı sekteye uğrayan Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin kuruluş işlemleri müteakip süreçte Azerbaycan Hükümeti devredildi. Bu mesele Azerbaycan Hükümeti Bakanlar Kurulunun 1 Kasım 1918'deki toplantısında genişçe tartışıldı ve nezaretin Azerbaycan Hükümeti strüktürüne alınmasına karar verildi. Geçici olarak Harbiye Nazırlığı görevini uhdesine alan Başbakan Fethali Han Hoylu, nezaretin teşkil edilmesi vazifesini topçu generallerinden Samet Paşa'ya havale etti (*ADR-Armiya*, 1998, belge no. 17, s. 26; *Adres-kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1920, s. 27; Süleymanov, 2000-b, s. 55).⁴⁹⁶ Harbiye Nezareti Müsteşarlığı'na denk gelen bu görevinde Samet Paşa'nın ilk icraatı, Nezaret Defterhanesi ile Erkânıharbiye Riyasetini oluşturmak oldu (15 Kasım 1918). Yeni düzenleme çerçevesinde Erkânıharbiye Riyaseti strüktüründe Levazım Şubesi, İstihkâm Şubesi, Nöbetçi General Şubesi, Topçu Şubesi, Sıhhiye Şubesi, Askeri Mahkeme Şubesi, Askeri Eğitim Şubesi, Topoğrafya ve Teftiş Şubesi tesis edildi. Miralay Habib Selimov Erkânıharbiye ve Defterhane Reisi, Miralay Abdülhamit Kaytabaşı Nöbetçi General, Miralay Seyfullah Mirza Kaçar Levazım Şubesi Reisi, Mirliva Murat Giray Tlehas Topçu Şubesi Reisi, Mirliva İbrahim Yusufov Askeri Eğitim Şubesi Reisi ve Müfettiş, Kaymakam Galip Vekilov İstihkâm Şubesi Reisi makamlarına atandılar (*ADR-Armiya*, 1998, belge no. 20, s. 34; Süleymanov, 1998, s. 148-149).

Mütarekenin akdedilmesinden sonra uluslararası sistemde karşılaşılması muhtemel zorlukların bilincinde olan Samet Paşa, ordudaki hiyerarşik düzeni, askerlerin talim ve terbiyesini fazlaca önemsedii. 16 Kasım 1918'de yayımladığı günlük emirname ile zabıt heyetinin yasalara itaat etmesini, hukuka saygı duymasını, alt rütbeli personele sevgi beslemesini ve iyi davranmasını emretti (*Azerbaycan*, 41, s. 1). Amma velakin Azerbaycan'ın uluslararası sistemdeki tanımlanmayan politik durumu Harbiye Nezaretinin durumunu da etkiledi. İtilaf Devletleri namına Bakü'yü işgal etmeyi planlayan İngiliz Kıtaatı Komutanı William Montgomerie Thomson, Türk kıtaatına benzer biçimde Azerbaycan kıtaatının da şehri terk etmesini istedi. Bunun ardından

⁴⁹⁶ İkinci Azerbaycan Fırkası Komutanı Mehmet Nazım Bey'in 22-23 Kasım 1918'de Azerbaycan'daki Osmanlı Kıtaatı Komutanlığına gönderdiği şifreli telgrafta, Samet Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğu yazılıdır (TTK, KO, no. 6/47; *ATBD*, 148, belge no. 146, s. 414).

İngilizler haricindeki diğer insanların Bakü’de silahlı olarak dolaşmasını yasakladı (Süleymanov, 1998, s. 149). İlâveten, Harbiye Nezaretindeki bütün personelin Bakü şehrinden çıkmasını talep etti. Böylece 22 Kasım 1918 tarihi itibarıyla Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin bütün kurumsal yapısının Gence’ye nakledilmesi kararlaştırıldı (TTK, KO, no. 6/47; *Adres-kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1920, s. 28). Sonraki süreçte Azerbaycan hükümet erkânı ile İngiliz generali arasında mutabakat husule gelmesi üzerine 25 Aralık 1918’de kurulan yeni kabinede bağımsız bir kurum olarak Harbiye Nezaretine de yeri verildi ve Samet Paşa da yeni kabinenin Harbiye Nazırı oldu (*Adres-kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1920, s. 28; Süleymanov, 1998, s. 152). Azerbaycan’ın ünlü generallerinden Ali Paşa ise 29 Aralık 1918’den itibaren Harbiye Nazırı Yardımcısı oldu (*Adres-kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki*, 1920, s. 28; Süleymanov, 1998, s. 152; Darabadi, 2013, s. 136; Şahbazov, 2020, s. 542). Azerbaycan Cumhuriyeti’nin sonraki süreçteki siyasi mevcudiyeti boyunca kurumsal yapısını geliştiren Harbiye Nezareti, değişen çağın siyasal koşullarına uygun olarak, Azerbaycan topraklarının savunulmasını üstlenen ordunun sevk ve idaresinin yapıldığı başlıca komuta mekanizması oldu.

4.1.2. Kolordu’nun Reorganizasyonu

Bakü harekâtının ardından uluslararası sistemde meydana gelen değişikliklere karşı önlem olarak kuruluş süreci hızlandırılan Azerbaycan Kolordusu, 2 piyade fırkası ile 1 süvari fırkası ve hudut alayından ibaret oldu. Piyade teşkilatındaki fırkaların her birisi 3 alay, süvari fırkası 2 alay ve hudut alayı da 3 taburdan imedana geldi. Kolordunun piyade ve süvari teşkilatına ülke genelinin savunulması, hudut alayına ise Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile sınırlarının savunulması görevleri tevdi edildi.

a. Piyade Teşkilatı

Teşkilatla ilgili bölümün muharip kuvvetlerle ilgili kısmında genişçe bahsedildiği üzere, Bakü harekâtı döneminde görülen lüzumdan dolayı Kafkas İslam Ordusu yapısındaki Azerbaycan Kolordusu lağvedildi, ülke genelini kapsar şekilde ahz-ı asker teşkilatının

oluşturulmasına ve Nuri Paşa'nın himayesinde 2 firkadan ibaret yeni Azerbaycan teşkilatının kurulmasına başlandı. 15 Eylül 1918 tarihine kadar geçen sürede Birinci Fırka'nın Birinci Alayı, İkinci Alayı ve Üçüncü Alayı teşekkül etti, İkinci Fırka'nın sadece Dördüncü Alayı teşkil edilebildi. Birinci Dünya Savaşı'nın son merhalesinde muharebe sahnesinde vukua gelen değişiklikler, Azerbaycan teşkilatının genişletilmesi zarureti ortaya çıkardı. Bu dönemin konjonktürünü iyice etüt eden Enver Paşa, 16 Eylül 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ile iletişime geçerek, Bakü'nün alınması üzerine serbest kalan kuvvetlerden bir fırkayı orada bırakmayı, diğerlerini ise geri almayı düşündüğünü bildirdi (TTK, KO, no. 8/96, v. 1; ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 12; *ATBD*, 148, belge no. 99, s. 279). Ertesi gün Halil Paşa'ya gönderdiği telgrafında Bakü havalisindeki ahval müsait olur olmaz Beşinci Kafkas Fırkası haricindeki diğer bütün kıtaatı geri almak istediğini beyan etti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 14). 21 Eylül 1918'de Nuri Paşa'ya gönderdiği talimatında ise Beşinci Kafkas Fırkası'nın Bakü cephesinden geri alınması söz konusu olduğundan Azerbaycan teşkilatının hızlıca genişletilmesini istedi (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 31-2).⁴⁹⁷

Enver Paşa ile Halil Paşa ve Nuri Paşa arasındaki haberleşmeler, Azerbaycan teşkilatının istikbaline pozitif gelişme olarak yansıdı ve 2 kolordu şeklinde tasarlanan teşkilatın ilk kolordusu 2 piyade fırkası ile 1 süvari fırkasından ibaret oldu (TTK, KO, no. 9/91, v. 1). Kolordu strüktüründeki Birinci Azerbaycan Fırkası Komutanlığına Miralay Cemil Cahit Bey tayin edildi (20 Eylül 1918). Fırkanın karargâh merkezi şimdilik Akdam oldu.⁴⁹⁸ Altıncı Kolordu Karargâhı'ndan Kurmay Yüzbaşı Necip Efendi ile mülhak ve emir zabiti olmak üzere 2 zabıt, 2 idare memuru, 1 telefon zabiti ve 1 tabip Birinci Azerbaycan Fırkası'nın karargâhını teşkil etmek üzere Akdam'a gönderildi (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 2-32). Bakü harekâtı öncesinde sadece Dördüncü Alay'dan ibaret olan İkinci Azerbaycan Fırkası'nın karargâh merkezi olarak şimdilik Bakü şehri belirlendi ve fırka strüktüründe Beşinci Alay ile Altıncı Alay'ın oluşturulması kararlaştırıldı (ATASE,

⁴⁹⁷ Enver Paşa'nın talimatının arka planında Suriye ve Filistin cephelerinde işlerin sarpa sarması bulunmaktaydı. İfade edilen kaygılı gelişmelerden dolayı Halil Paşa ve Nuri Paşa ile haberleşmelerinde Bakü cephesindeki Beşinci Kafkas Fırkası ile On Beşinci Piyade Fırkası'nın geri alınabileceği hususunda mütereddit ve muğlak beyanlarda bulunmaktaydı (TTK, KO, no. 8/87; ; TTK, KO, no. 9/41; ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 12, 31).

⁴⁹⁸ Azerbaycan Kolordusu'nun ihya sürecinden bahseden başka bir arşiv belgesinde Birinci Azerbaycan Fırkası'nın merkezinin Gence olduğu yazılıdır (TTK, KO, no. 9/91, v. 1).

BDH, no. 3821/14, f. 9; *ATBD*, 148, belge no. 107, s. 298). Ordu Komutanlığının 26 Eylül 1918'deki emriyle İkinci Fırka Komutanlığına vekâleten Kafkas İslam Ordusu'nun eski Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey tayin edildi (ATASE, BDH, no. 3831/7, f. 1-32; *ATBD*, 148, belge no. 109, s. 303).⁴⁹⁹ Her iki fırkayı strüktürüne alan Kolordu Komutanlığına Ali Paşa, Kolordu Erkânıharbiye Riyasetine ise Miralay Habip Selimov atandılar (9 Ekim 1918). Kolordu Karargâhı'ndaki diğer kadroların mülga Altıncı Kolordu Karargâhı'ndan tamamlanması kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3832/10, f. 48).

Türk zabitleri komutasında Azerbaycan Kolordusu'na bağlı yerli kıtaatla bilhassa muharebelerde gerekli olan inzibatın temin olunamayacağı ve firkalar teşkilatına celp olunan efradın hızlı biçimde eğitilemeyeceği gerçeğinden hareketle Beşinci Kafkas Fırkası'nın Dokuzuncu Alayı, Onuncu Alayı ve On Üçüncü Alayı yerli alayların teşkil edilmesine esas oldu (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-118). Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'ya meselenin arz edilmesini müteakiben 7 Ekim 1918'de Beşinci Kafkas Fırkası'nın Dokuzuncu Alayı'ı Birinci Azerbaycan Fırkası, Onuncu Alayı'ı ise İkinci Azerbaycan Fırkası emrine verildi. Söz konusu alayların 1 taburunun 1 alay ve 1 bölüğünün 1 tabur teşkil edecek şekilde Azerbaycan alaylarının efradıyla takviye edilmesi kararlaştırıldı. Birinci Azerbaycan Fırkası teşkilatının tanzimine Karabağ harekâtına katılan Dokuzuncu Alayı'nın serbest kalmasından sonra başlanmalıydı. Beşinci Alayı ve Altıncı Alayı Bakü civarında teşkil edilen İkinci Azerbaycan Fırkası teşkilatının tanzim edilmesine de hemen başlanmalıydı. Beşinci Kafkas Fırkası'nın On Üçüncü Alayı'ı ise bilahare teşekkül edecek olan İkinci Azerbaycan Kolordusu'nun esasını teşkil etmeliydi (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 4-8; ATASE, BDH, no. 4817/4, f. 23; ATASE, İSH, no. 181/88; *ATBD*, 148, belge no. 124-1, s. 345).

Belirlenen ilkeler çerçevesinde 1918'in Ekim ayı nihayetine kadar yapılan çalışmalar sonucunda Beşinci Kafkas Fırkası alaylarının da katılımıyla Azerbaycan Kolordusu yapısında şöyle bir teşkilat oluştu:

⁴⁹⁹ Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın 23 Eylül 1918'de Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'ya çektiği telgrafında Ordu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'in asaleten Bakü Mevki Komutanlığına atandığı ve vekâleten Azerbaycan Kolordusu İkinci Fırka Komutanlığının da onun uhdesine verildiği bildirilmiştir (TTK, KO, no. 7/96, v. 1).

Tablo 28. Azerbaycan Kolordusu Piyade Fırkalarının Teşkilat Şeması⁵⁰⁰

Azerbaycan Kolordusu			
Kolordu Komutanı	Ali Paşa	Erkânıharbiye Reisi	Miralay Habip Selimov
Fırkalar		Alaylar	Komutanlar
1. Azerbaycan Fırkası		9. Alay	Kaymakam Hamdi Bey
		1. Alay	Kaymakam Muhittin Bey
Fırka Komutanı	Miralay Cemil Cahit Bey	2. Alay	Kaymakam Ahmet Hamdi Bey
Erkânıharbiye Reisi	Binbaşı Tahir Bey	3. Alay	Kaymakam Halis Bey
2. Azerbaycan Fırkası		10. Alay	Kaymakam Demir Ali Bey
		4. Alay	Miralay Halim Pertev Bey
Fırka Komutanı	Kaymakam Mehmet Nazım Bey	5. Alay	Kaymakam Yusuf Rıza Bey
Erkânıharbiye Reisi	Binbaşı Cemil Bey	6. Alay	Miralay Demir Ali Bey

Zikredilen hususlara ek olarak, Azerbaycan Kolordusu'na bağlı 2 topçu alayı, 4 süvari alayı, hudut alayı, tayyare müfrezesi, telgraf takımı, zırhlı otomobil birliği ve diğer muharebe destek kıtaatı mevcuttu (ATASE, BDH, no. 3829/46, f. 6-30).⁵⁰¹

Bakü'nün tahliye edilmesine kadar geçen sürede kazalarda oluşturulan ahz-ı asker teşkilatının seferberlik çalışmaları sayesinde kolorduya bağlı fırkalara çok sayıda yerli efrat celp edildi. Seferberlik çalışmalarının en net manzarasını sadece bir fırkanın personel manzarası açıklayabilir. Birinci Azerbaycan Fırkası Komutanı Cemil Cahit Bey'in Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına 12 Kasım 1918'de sunduğu rapordaki istatistiklere göre Bakü'nün tahliye edilmesinden 5 gün önce Birinci Azerbaycan Fırkası'nda 1.675 Türk askeri ve 2.896 Azerbaycan askeri hizmet etmekteydi (ATBD, 148, belge no. 139:139-1, s. 390-391). Her iki asker grubunun alaylara ve taburlara göre dağılımı şöyleydi:

⁵⁰⁰ Azerbaycan Kolordusu yapısındaki piyade fırkalarının teşkilat şemasının belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. ATASE, BDH, no. 3829/46, f. 6-30.

⁵⁰¹ 1918'in Ekim ayı boyunca Azerbaycan Kolordusu kadro çizelgesindeki münhal pozisyonlara uygun atamalar yapıldı. Örneğin, Birinci Fırka'nın İkinci Alay kadrolarına 17 Ekim 1918'de yapılan atamaları gösteren bir pusulada Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in İkinci Alay Komutanı, Mülazımievvel Bedri Muhip Efendi'nin Alay Yaveri, Mülazımievvel Mehmet Ali Efendi'nin Alay Sertabibi, Mülazımievvel Zülfikar Efendi'nin Alay Ağırılık Komutanı, Kıdemli Yüzbaşı Mustafa Salim Efendi'nin Birinci Tabur Komutanı, Mülazımievvel Yusuf Efendi'nin Birinci Tabur Birinci Bölük Komutanı, Abdülkerim Efendi'nin İkinci Bölük Komutanı ve Şerif Efendi'nin Üçüncü Bölük Komutanı, Binbaşı Mehmet İzzetüddin Efendi'nin Birinci Tabur Komutan Vekili, Binbaşı Mehmet Nazım Efendi'nin İkinci Tabur Komutanı, Mülazımievvel Neşet Efendi'nin İkinci Tabur Beşinci Bölük Komutanı ve Mülazımievvel Mahmut Efendi'nin Altıncı Bölük Komutanı, Mülazımisani Ahmet Muhtar Efendi'nin Üçüncü Tabur Yedinci Bölük Komutanı ve Mülazımisani Mehmet Sait Efendi'nin Sekizinci Bölük Komutanı, Mülazımisani Tevfik Efendi'nin Makineli Tüfek Takımı Komutanı ve Mülazımisani Ahmet Rasim Efendi'nin Piyade Bölüğü Komutanı olarak tayin edildikleri yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3831/8, f. 1-60:1-64).

Tablo 29. Birinci Azerbaycan Fırkası'nın Personel Mevcudu⁵⁰²

Kıtaat		Personel Mevcudu	
		Türk Askeri	Azerbaycan Askeri
Fırka Karargâhı		121	65
1. Alay	1. Tabur ve Alay Karargâhı	134	174
	2. Tabur	30	133
	3. Tabur	111	103
	Makineli Tüfek Bölüğü	44	-
2. Alay	1. Tabur ve Alay Karargâhı	153	454
	2. Tabur	140	283
	3. Tabur	120	490
	Makineli Tüfek Bölüğü	58	36
3. Alay	1. Tabur ve Alay Karargâhı	153	139
	2. Tabur	91	131
	3. Tabur	65	741
	Makineli Tüfek Bölüğü	19	34
9. Alay 25. Tabur 2. Bölük ve 4. Bölük		176	-
9. Alay 27. Tabur 2. Bölük ve 4. Bölük		260	113
Toplam:		1.675	2.896

Nuri Paşa'nın kendi raporundaki kayıtlarına göre, İkinci Azerbaycan Fırkası'nın toplam personel mevcudu da birinci fırka mevcudunun tıpkı aynısıydı (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-28; TTK, KO, no. 17/69, s. 43; Budak, 1998, s. 102).⁵⁰³ Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında akdedilen mütarekeye binaen Kafkasya'nın tahliyesi söz konusu olduğundan Azerbaycan fırkalarında hizmet eden Türk askerleri de eski kıtalarına nakledildiler ve sene sonuna kadar geçen sürede Azerbaycan'ı tamamen terk ettiler. Türk zabitleri ve askerlerinin doğrudan katılımıyla kurulan piyade teşkilatı ise müstakbel Azerbaycan Ordusu'nun bel kemiğini oluşturdu.

b. Süvari Teşkilatı

Kafkasya'ya ulaşmasından sonra bölge insanının karakteristik özelliklerini yakından gözlemleyen Nuri Paşa, kolaylıkla atlı tedarik edilebilen coğrafyada süvari teşkilatının yokluğunu büyük bir eksiklik olarak değerlendirdi ve Harbiye Nezaretinden süvari teşkilatının kurulabilmesi için zabıt ve küçük zabıtlardan ibaret portatif bir kadro talebinde bulundu. Harbiye Nezareti de onun bu talebini onayladı ve kadro teşkilatının

⁵⁰² Birinci Azerbaycan Fırkası'nın personel mevcudunun belirlenmesinde kullanılan materyal için bkz. *ATBD*, 148, belge no. 139:139-1, s. 390-391.

⁵⁰³ Bakü'nün tahliye edilmesinden 2 gün önce (15 Kasım 1918) Azerbaycan Hükümeti Bakanlar Kuruluna gizli bir rapor sunan Osmanlı Kıtaatı Komutanı Mürsel Bey, Azerbaycan genelinde 2 piyade fırkasından ibaret 1 kolordu teşkil olduğunu ve fırkaların her birinde 3 piyade alayı ile 1 topçu alayı bulunduğunu bildirdi (ATASE, BDH, no. 3825/34, f. 1-93; *ATBD*, 148, belge no. 141, s. 396).

oluşturulmasını Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğüne havale etti. Müdürlüğün 21 Temmuz 1918'de Ordu Dairesi'ne gönderdiği muhtırada, Gence'ye gönderilmesi mevzubahis olan süvari fırkası teşkilatının Kuzey Kafkasya için oluşturulan Birinci Kafkas Süvari Fırkası Karargâhı ile 2 alayı örneğinde oluşturulması, zabitler ile memurların ivedilikle belirlenmesi ve takım komutanlıkları için gerekli olan küçük zabitlerin hemen temin olunması talep edildi. Ordu Dairesi'nin 4 Ağustos 1918'deki yanıtında ise Gence için hazırlanan süvari fırkasının iki alaydan ibaret olduğu bildirildi ve bu fırkaya Dördüncü Kafkas Süvari Fırkası adı verildi. Fırkanın alayları ise Dördüncü Kafkas Süvari Alayı ve Beşinci Kafkas Süvari Alayı olarak numaralandırıldı (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 8-5).

Kafkasya'nın güneyine gönderilmek üzere oluşturulan Dördüncü Kafkas Süvari Fırkası'nın kadro çizelgesi, Kafkasya'nın kuzeyi için önceden oluşturulan Birinci Kafkas Süvari Fırkası'nın kadro çizelgesiyle eş değer oldu ve muamelenin buna göre yapılmasına karar verildi. Bakü'nün kurtarılmasının ardından Azerbaycan Kolordusu'nun restorasyonu çerçevesinde hızlandırılan işlemler, Süvari Fırkası'nın da durumunu etkiledi ve Kafkasya'nın güneyine gönderilmek üzere İstanbul'da teşkil edilen Dördüncü Kafkas Süvari Fırkası'nın 5 süvari bölüğü ve 1 makineli tüfek bölüğünden ibaret olan bir süvari alayı şeklinde teşkil edilmesine karar verildi. Alayın teşkiline Süvari Binbaşı Salim Bey memur edildi ve yeni süvari teşkilatı Dördüncü Kafkas Süvari Alayı adlandırıldı. Süvari Alayı'na 1 süvari alayı komutanı, 1 alay yaveri, 2 iâşe zabiti, 1 hesap memuru, 2 doktor, 2 baytar, 5 süvari bölük komutanı, 5 süvari takım zabiti, 1 makineli bölük komutanı, 1 makineli tüfek takımı komutanı, 1 tüfekçi ustası ve 1 nalbantbaşı şeklinde rütbeli subay kadrosu verildi. Buna ilaveten, alaya 10 süvari takım komutanı, 5 başçavuş, 5 başçavuş muavini, 5 süvari endaht küçük zabiti, 6 sıhhiye küçük zabiti, 6 terzi, 6 kunduracı, 6 aşçı, 20 süvari çavuşu, 40 süvari onbaşı, 3 süvari boru neferi, 3 makineli tüfek takımı komutanı, 12 tüfekbaşı ile nişancı ustası ve 6 köprü neferi kadrosu tahsis edildi (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-84; ATASE, BDH, no. 3834/19, f. 2-17).

Kafkasya'daki görev mahalline sevk olunmasına kadar geçen sürede süvari teşkilatının kadro çizelgesindeki münhal pozisyonlara atamalar yapıldı. Örneğin, 21 Ağustos 1918'de Mülazımievvel Eyüp Sabri Efendi Dördüncü Alay'ın Dördüncü Bölüğü'ne atandı (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-95). 16 Eylül 1918'de Süvari Fırkası'nın Telgraf Müfrezesi'nde İhtiyat Zabit Vekili Kemalettin Efendi ile Burhanettin Efendi istihdam

edildiler (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-108). 26 Eylül 1918'de Mülazımievvel Fevzi Efendi⁵⁰⁴, 1 Ekim 1918'de Mülazımievvel Yusuf Ziya Efendi Dördüncü Kafkas Süvari Alayı'na bölük komutanları olarak atandılar (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-111, 1-116). 2 Ekim 1918'de Mülazımisani Mehmet Tefik Efendi Dördüncü Kafkas Süvari Alayı'na yaver, 8 Ekim 1918'de Takımbaşı Nazım Efendi Dördüncü Kafkas Süvari Alayı'nın Birinci Bölüğü'nde takım komutanı, Mülazımievvel Ali Haydar Efendi bölük komutanı, 26 Ekim 1918'de Kıdemli Yüzbaşı Salim Efendi ise Dördüncü Kafkas Süvari Alayı Komutanı olarak tayin edildiler (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-117, 1-119:1-120, 1-124).

Tahsis olunan kadro çizelgesindeki diğer münhal pozisyonlara, zikredilenlere benzer biçimde atamaların yapılmasının ardından Batum yoluyla Kafkasya'ya sevk olunan Dördüncü Süvari Alayı Heyeti, 21 Ekim 1918'de Hacıkabul'a ulaştı ve oradan da Salyan'a gönderilmesi mevzubahis oldu (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-85; ATASE, BDH, no. 3834/19, f. 2-16). Ancak teşkilatlanma meselelerinden dolayı sevkியatta değişiklik yapıldı ve iki günden beri Hacıkabul'da bekletilen süvari heyetinin 23 Ekim 1918'de Bakü'ye nakledilmesi kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 62-1). Söz konusu heyet, Bakü'de teşkil edilen İkinci Azerbaycan Fırkası'nın süvari teşkilatına esas oldu ve Dördüncü Süvari Alayı adını aldı. Bundan sonra Birinci Azerbaycan Fırkası strüktüründeki piyade alaylarındaki atlı bölüklerinin de katılımıyla Beşinci Süvari Alayı'nın oluşturulmasına karar verildi (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-85; ATASE, BDH, no. 3834/19, f. 2-16).⁵⁰⁵ Her iki alayın birleşiminden ibaret olan süvari teşkilatı, ilerleyen süreçte Azerbaycan Kolordusu'na bağlı olarak kurulması tahayyül edilen Üçüncü Fırka'nın temelini oluşturdu.⁵⁰⁶ Siyaseten yararlı bulunduğu süvari fırkasının başına yerlilerden birinin komutan olarak atanması düşünüldü (TTK, KO, no.

⁵⁰⁴ 26 Eylül 1918'de Dördüncü Kafkas Süvari Alayı Bölük Komutanlığına atanan Mülazımievvel Fevzi Efendi, 15 Ekim 1918'de İstanbul'da Merkez Komutanlığı Muhafız Süvari Bölüğü Takım Komutanlığına tayin edildi (ATASE, BDH, no. 1856/128, f. 1-121).

⁵⁰⁵ Mülga kolordudan arda kalan Vahşi Fırka'nın Birinci Süvari Alayı ve İkinci Süvari Alayı ile Üçüncü Lezgi Süvari Alayı'nın atlı bölükleri, Bakü harekâtının başarıya ulaşmasından sonra restore edilen Azerbaycan Kolordusu'nun Birinci Fırkası'nın strüktürüne alındılar (ATASE, BDH, no. 3829/46, f. 6-30). Azerbaycan Süvari Fırkası'nın oluşturulması esnasında bahsi geçen bölüklerin katılımıyla Beşinci Süvari Alayı'nın teşkil olunması gündeme geldi.

⁵⁰⁶ 15 Kasım 1918'de Azerbaycan Hükümeti Bakanlar Kuruluna gizli bir rapor sunan Azerbaycan'daki Osmanlı Kıtaatı Komutanı Miralay Mürsel Bey, Azerbaycan Süvari Fırkası'na bağlı 4 alayın oluşturulduğunu bildirdi (ATASE, BDH, no. 3825/34, f. 1-93; *ATBD*, 148, belge no. 141, s. 396).

9/91, v. 1). Bu çerçevede Azerbaycan Süvari Fırkası Komutanlığına 29 Ekim 1918 tarihi itibarıyla Süvari Müfettişi Feyzullah Paşa atandı (ATASE, BDH, no. 3831/9, f. 16-1).

c. Kara Hudut Teşkilatı

Kuruluş döneminden itibaren Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile yaşanan sınır sorunları, Bakü harekâtından sonra Azerbaycan Kolordusu'nun reorganizasyonu çerçevesinde kara hudut teşkilatının oluşturulması meselesini gündeme getirdi. Nuri Paşa'nın 9 Ekim 1918 tarihli 1374 numaralı emirnamesi ile 3 taburlu bir hudut alayının teşkil edilmesi kararlaştırıldı. Taburların her birinde 4 bölük, 1 Makineli Tüfek Bölüğü ve 6 tüfekli bulunmalıydı. Hudut Alayı'na 25 ila 35 yaş aralığındaki Azerbaycanlı efrat ile bir miktar Osmanlı efradının alınması düşünüldü. Şimdilik Birinci Azerbaycan Fırkası'na merbut olan Hudut Alayı'nın bilahare doğrudan Azerbaycan Kolordusu emrinde olması kararlaştırıldı. Alayın Birinci Taburu Zakatala'da, İkinci Taburu Kazah'ta, Üçüncü Taburu Karabağ'da oluşturulmalıydı.⁵⁰⁷ Mevzubahis taburlar, Zakatala'nın kuzeybatısından itibaren Aras Nehri'ne kadar Azerbaycan'ın batı sınırlarını korumakla mükellefi.

Nuri Paşa'nın emriyle Birinci Hudut Taburu Komutanlığına Jandarma Binbaşı Süleyman Bahri Bey, İkinci Hudut Taburu Komutanlığına Kazah Mevki Komutanı Binbaşı Sabri Bey, Üçüncü Hudut Taburu Komutanlığına Cebrail Mevki Komutanı Binbaşı İsmail Fahri Bey ve Hudut Alayı Komutanlığına Dokuzuncu Alay Komutanı Kaymakam Ahmet Hamdi Bey atandılar (ATASE, BDH, no. 3821/16, v. 1-133:1-133-a, 1-162; *ATBD*, 148, belge no. 125, s. 351). Bu atama çizelgesinde 19 Ekim 1918 tarihinde kısmen revizyon yapıldı, Beşinci Kafkas Fırkası'na bağlı Dokuzuncu Alay Komutanı olduğu halde Hudut Alayı Komutanlığına atanan Kaymakam Ahmet Hamdi Bey'in Birinci Azerbaycan Fırkası'na bağlı İkinci Alay Komutanlığına, İkinci Alay Komutanı Kaymakam İsmail Hakkı Bey'in ise Hudut Alayı Komutanlığına ataması yapıldı (ATASE, BDH, no. 3831/7, f. 1-94).

⁵⁰⁷ 15 Kasım 1918'de Azerbaycan Hükümeti Bakanlar Kuruluna gizli bir rapor sunan Azerbaycan'daki Osmanlı Kıtaatı Komutanı Miralay Mürsel Bey, 3 taburlu hudut alayının oluşturulduğunu bildirmekle birlikte maaş meselesinin henüz çözülmediğini ifade etti (ATASE, BDH, no. 3825/34, f. 1-93; *ATBD*, 148, belge no. 141, s. 396).

4.2. GÜVENLİK VE EGEMENLİK

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğudaki kıyı sınırlarının deniz cephesinden gelecek olan tehlikelere karşı korunması ve ülkenin toprak bütünlüğünün sağlanması gibi hususlar, Bakü harekâtını izleyen dönemin aktüellik arz eden meseleleri arasında oldu. Ülkenin doğusundaki uzun kıyı şeridinin savunulması amacıyla bahriye teşkilatı oluşturuldu, Bakü'nün korunması amacıyla Bayıl ve Zığ burunlarına uzun menzilli toplar konuşlandırıldı. Ülke genelinde meşru hükümetin egemenliğinin kurulması amacıyla Lenkeran havalisindeki Rus yerleşimcilere, Karabağ ve Zengezur'daki Ermeni ayrılıkçılara karşı operasyonlar düzenlendi. Ancak mütareke döneminin kendine mahsus koşullarından dolayı her iki operasyon yarım kaldı.

4.2.1. Kıyı Emniyeti

İkinci Taarruz sırasında teslim olmayı reddederek Hazar Denizi'ne açılan ve Nargin adasının güneyinde demirleyen harp gemilerinin şüpheli seyrüseferi, Bakü'nün deniz cephesinden savunmasız olduğu gerçeğini ortaya çıkardı. Bu gemilerin şüpheli seyrine karşı önlem olarak, portatif bir bahriye teşkilatı oluşturuldu ve teşkilatın kadrolarına vekâleten atamalar yapıldı. Buna ek olarak, kıyı şeridindeki köylülerin katılımıyla organize olan ilk denizci milisler bahriye teşkilatında hizmete alındı. Şehrin deniz cephesinden daha iyi düzeyde savunulmasının teşkil edilmesi amacıyla Batum'dan Bakü'ye gönderilen on buçukluk uzun menzilli toplar ise Bayıl ve Zığ burunlarına konuşlandırıldı.

a. Bahriye Teşkilatı

Hazar Denizi'nin Astara'dan Yalama'ya kadar uzanan kıyı şeridi, Azerbaycan'ın doğu sınırlarını oluşturmaktadır. Kıyı boyunca Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının ulaştığı ilk mıntıka, önceki sayfalarda bahsedildiği üzere, Kura Nehri'nin Hazar Denizi'ne kavuştuğu yerde lokalize olan Banke kasabasıydı. Bu kasabanın ele geçirilmesinden sonra Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına başvuran Şark Cephesi Komutanı Miralay Mürsel Bey, Kura Nehri'nin Hazar Denizi'ne kavuştuğu mevkide bir

vapur tamirhanesi ve Bakü’de de üç havuz bulunduğunu beyan ederek, Hazar Denizi’nde bir denizaltı bulundurulmasını teklif etti (ATBD, 148, belge no. 63-1, s. 171). Söz konusu denizaltı gönderilebilirse, Hazar’daki zırhlılar rahatlıkla imha edilebilir, gemilerin seyrüseferleri sınırlandırılabilir ve hatta İngilizlerin Enzeli’den Bakü’ye olan askeri nakliyatı engellenebilirdi. Denizden bu şekilde kuşatılacak olan şehir belki de fazla kan dökülmeden rahatlıkla teslim alınabilirdi (Rüştü, 1934, s. 155). Ordu Komutanı Nuri Paşa da Cephe Komutanlığının talebini derhal üstlerine iletti. Ancak yeterli donanım ve altyapı bulunmadığını gerekçe gösteren Şark Ordular Grubu Komutanlığı, talep edilen denizaltının tedarik edilemeyeceğini bildirdi (Karaköse, 2012, s. 209).⁵⁰⁸

Bakü harekâtının başarıya ulaşmasından sonra şehrin deniz cephesinden savunmasız olduğu hususunda genel kaygılar ortaya çıktı. Şehrin kurtuluşu münasebetiyle Mehmet Emin Resulzade ile yaptığı görüşmesinde sahil güvenliği meselesine özellikle dikkat çeken Enver Paşa, Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretine bağlı Bahriye Müdürlüğü tesis edilmesinin gereklilik olduğunu ifade etti. Hatta Osmanlı Devleti Bahriye Nezaretine yazdığı tezkerede, Azerbaycan Hükümeti hizmetinde görevlendirilmek üzere, bahriye işlerinden anlayan bir müsteşarın tayin edilmesini talep etti (BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 7; İmanov, 2006, belge no. 6, s. 104). Bürokrasideki işlemler yaklaşık bir hafta sürdü ve sonuç itibarıyla Kafkas İslam Ordusu’na bağlı bahriye teşkilatının kurulmasına karar verildi. Osmanlı Devleti Bahriye Nazırı Ahmet Cemal Paşa’nın 21 Eylül 1918 tarihli tezkeresine istinaden 23 Eylül 1918’de çıkarılan irade-i seniyye ile Firkateyn Kaptanı Kasımpaşalı Şükrü Bey Süleyman oğlunun Kafkas İslam Ordusu Deniz Kuvvetleri Komutanlığına ataması yapıldı (BOA, İ.DUİT, no. 183/26, v. 1-2; *Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan*, 2018, belge no. 193, s. 609-610).

Bahriye teşkilatının İstanbul’daki kuruluş çalışmalarıyla aynı vakitte Bakü’de bir dizi gelişme yaşandı. Deniz cephesindeki güvenlik açığından ziyadesiyle kaygılanan Nuri Paşa’nın görevlendirdiği kurmay heyetinin çabalarıyla 21 Eylül 1918’de Bakü bahriye teşkilatının kuruluş krokisi hazırlandı. Teşkilatın esası Komutanlık, Erkânıharbiye ve Müfettişlik, Tersane, Levazım, Komodorluk, Kura Nehri Fabrikaları, Bahri Tayyare, Mektepler ve Liman’dan ibaret oldu (ATASE, BDH, no. 3831/7, f. 1-18:1-19). Sözü

⁵⁰⁸ Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti üyelerinden İbrahim Bey’in istihbarat raporunda, Türklerin Salyan’da 2 denizaltıyı denize indirdikleriyle ilgili şayanın şehirde dolaştığı haberi yazılıydı (ATASE, BDH, no. 3820/8, f. 24-1).

edilen birimlerin her birine ihtiyaç duyulduğu kadar kadro tahsis edildi. Amir, subay ve benzeri nitelikli personelin yanı sıra, seyrüsefer uzmanı, mayın uzmanı, pilot, uçak motorcusu, güverte mühendisi, makine eğitmeni, torpido eğitmeni, elektrik eğitmeni, mayın eğitmeni, telsiz telgraf eğitmeni, trampet eğitmeni ve diğer özel bilgi talep eden uzmanların Osmanlı Devleti Bahriye Nezaretinden temin edilmesi düşünüldü (ATASE, BDH, no. 3831/7, f. 1-20). Kalifiye personelle ilgili talebi 24 Eylül 1918'de Harbiye Nezaretine aktaran Nuri Paşa, bahriye teşkilatının bel kemiğini teşkil edecek olan subaylar ile memurların ivedilikle atanmalarını ve hızlıca Azerbaycan'a izam olunmalarını istirham etti (ATASE, BDH, no. 3831/7, f. 1-22).

Bahriye teşkilatının teşkil edilmesine memur korvet kaptanının 26 Eylül 1918'de Nuri Paşa'ya arz ettiği tezkerede, İstanbul'dan bahriye heyetinin gelmesine kadar Korvet Kaptanı Nebil Bey'in Bahriye Komutanı, Korvet Kaptanı İsmail Bey'in Tersane Komutanı, Korvet Kaptanı Atıf Bey'in Liman Reisi, Korvet Kaptanı Cezmi Bey'in Komodor, Korvet Çarkçısı Hüsnü Bey'in Makine Müfettişi, Korvet Çarkçısı Hulusi Bey'in Ganimetler Memuru, Yüzbaşı Ali Efendi'nin Ganimetler Memur Muavini, Kıdemli Yüzbaşı Şaban Efendi'nin Fabrikalar Müdürü, Kıdemli Yüzbaşı İsmet Efendi'nin İdare Reisi ve Kıdemli Yüzbaşı Alaattin Efendi'nin İnşaat Müfettişi olarak vekâleten atanmaları teklif edildi (ATASE, BDH, no. 3830/4, f. 55). İstanbul'dan izamı söz konusu olan bahriye heyeti ise 1918'in Ekim ayının birinci yarısında meydana gelen kabine değişikliğinden dolayı Azerbaycan'daki görev mahalline izam edilemedi. Muhtemelen bu nedenle 14 Ekim 1918'de Ordu Komutanlığına başvuran Bahriye Komutan Vekili Nebil Bey, Bakü'deki kaptan ve makinistlerden mekteplerde eğitim almış olanların ihtiyat zabiti, bahriyede yetişmiş olanların ise gönüllü zabit olarak harp sonuna kadar Osmanlı bahriye ve askeriye kanununa göre bahriye hizmetine alınmalarına müsaade tanınmasını istirham etti (ATASE, BDH, no. 3835/22, f. 26). Bunun ardından sahil mıntıkalarında ikamet eden köylülerin de katılımıyla bahriye teşkilatına bağlı ilk denizci milis kuvvetlerinin teşkil edilmesine başlandı ve Hazar Denizi'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin doğu sınırlarındaki kıyı şeridi söz konusu kuvvetlerin güvenlik önlemleri sayesinde kontrol altına alındı.

b. Bakü Savunması

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin denizle çevrelenen doğu sınırlarındaki en önemli stratejik mıntıka, hiç kuşkusuz, Bakü şehri idi. Bahsedilen önemi üzerine kurtarılmasının hemen akabinde Bakü'nün iki uç noktasına yani Bayıl ve Zığ burunlarına topçu bataryaları konuşlandırıldı. Ancak bu kabil önlemler yeterli olmadı. Bakü limanına çok yakın kara sularında kontrol dışı demirleyen ve henüz teslim olmayı reddeden torpidolar ile gambotların şüpheli seyahati Ordu Komutanlığında endişe uyandırdı. Zira bu gemilerdeki toplardan açılan ateşlerle Bakü'deki petrol kuyuları ve yağ depoları rahatlıkla imha edilebilirdi (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 37-3; ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 65-1; TTK, KO, no. 8/50). Özellikle Nargin adası civarında demirleyen gemilerden geceleyin kayıklarla Bakü'ye gelip gidenlerin casusluk ve kaçakçılık yaptıkları hususunda genel kanaat mevcuttu (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 27; ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 5-1).⁵⁰⁹ Nargin adasının güneyinde 3 grup halinde 10 vapurun demirlediğiyle ilgili alınan haberler özellikle endişe uyandırmaktaydı (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 31).⁵¹⁰ Enzeli limanında konuşlanan İngiliz kuvvetlerinin tekraren Bakü'ye taarruz yapmaya hazırlandıkları hususundaki istihbarat haberleri ise ehemmiyet arz eden diğer endişe kaynağıydı (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 20-4).

İfade edilen türden tehdit ve tehlikelerin farkında olan Ordu Komutanı Nuri Paşa, Bakü savunmasının teşkil edilmesi amacıyla gerekli görülen önlemlerin alınmasına özen gösterdi ve üstleriyle yazışmalarında meselenin ciddiyetine defalarca dikkat çekti. Örneğin, 21 Eylül 1918 günü Üçüncü Ordu Komutanlığıyla haberleşmesinde Bakü savunmasında kullanılmak üzere 4 adet on buçukluk uzun menzilli topun hızlıca gönderilmesini ve Bakü ile Kuzey Kafkasya arasındaki demiryolu nakliyatının güvenliğinin sağlanması amacıyla Elet-Sumkayıt hattında tabya edilmek üzere uzun menzilli top bataryası tedarik edilmesini istirham etti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 37). Üçüncü Ordu Komutanlığı ile sonraki güne ait haberleşmesinde de Zığ ve Heybet'te

⁵⁰⁹ Casusluk ve kaçakçılık meseleyle ilgili 26 Eylül 1918'de Bakü Komutanlığına telefon açan Nuri Paşa, gerekli olan mahallere polis karakolları ikame edilmesini ve limanda kayık devriyeleri yaptırılarak güvenlik önlemlerinin artırılmasını emretti (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 27; ATASE, BDH, no. 3825/31, f. 5-1).

⁵¹⁰ Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Mürsel Paşa'nın 23 Eylül 1918 tarihli raporunda, 22 Eylül 1918'de Nargin adası yakınlarında 2 gambot, 5 nakliye vapuru ve 1 torpidonun görüldüğü yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 65-1). 3 Ekim 1918 tarihli diğer raporda ise Nargin adasının 2 kilometre güneybatısında 6 vapur ile adanın güneyinde 2 vapur ve adanın güneydoğusunda 3 vapurun bulunduğu not edilmiştir (ATASE, BDH, no. 4817/4, f. 16-3).

konuşlandırılmak üzere 6 kilometrelik sahayı aydınlatma kapasitesine sahip 2 adet sahil projektörünün mürettebatıyla birlikte gönderilmesini talep etti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 50). Aynı gün içerisinde Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyaseti ile yaptığı diğer haberleşmede ise Bakü'de ganimet olarak ele geçirilen uçakları kullanmak üzere birkaç pilotun izam edilmesini ve mümkünse Batum'dan Bakü'ye bir denizaltı gönderilmesini istirham etti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 37-3; TTK, KO, no. 8/50).

Nuri Paşa'nın ileri düzey silah ve ekipman taleplerini prensip itibariyle olumlu karşılayan Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa, temin ve tedarik vazifesini Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya havale etti. Nuri Paşa'ya çektiği telgrafında ise uçak, silah ve diğer malzemelerin bizzat Halil Paşa'dan talep edilmesinin uygun olduğunu beyan etti (TTK, KO, no. 8/130, v. 1-2). Enver Paşa'dan aldığı direktife göre hareket eden Halil Paşa da Batum'dan Bakü'ye 4 adet on buçukluk uzun menzilli top gönderdi (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 44-1). Gence rotasını takiple trenle nakledilen bu toplar, 30 Eylül 1918'de Bilacari İstasyonu'na ulaştı. 1 Ekim 1918 günü öğlene doğru Bilacari ile Sabuncu arasında mevzubahis toplardan deneme atışları yapıldı (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 56-4). Atışların akabinde Beşinci Kafkas Fırkası emrine verilen topların bir kısmı Bayıl burnuna, diğer kısmı ise Zığ burnuna konuşlandırıldı (ATASE, BDH, no. 4817/4, f. 16). Bayıl burnundaki on buçukluk uzun menzilli topçu takımı ile Heybet'teki obüs bataryası ve Salyan Kışlası'ndaki top bataryasından oluşan Heybet Grubu'na Mehmet Ali Bey, Zığ burnundaki Sahra Obüs Bataryası ile Rus Sahra Bataryası ve on buçukluk topçu takımından oluşan Zığ Grubu'na ise Binbaşı Rıza Efendi komutan olarak atandılar (ATASE, BDH, no. 4817/4, f. 19). Bütün bu zikredilenlere ilaveten, Bakü limanı ile dışarısı arasında gemilerin serbest seyrüseferi menedildi. Dışarıdan limana girmek isteyen gemileri muayene etmek üzere açıklarda bir muayene vapuru ile seyyar devriye vapurları bulundurulması uygun görüldü. Dışarıdan gelen gemiler, yükleri ve yolcuları yoklandıktan sonra Bakü Komutanlığının müsaadesiyle limana girebilirdi. İzinsiz olarak limana girmek isteyen gemilerin üzerine her hâlükârda ateş açılmalıydı (ATBD, 148, belge no. 126, s. 353). İfade edilen türden güvenlik önlemleri sayesinde Bakü şehrinin deniz cephesinden korunması şimdilik mümkün hale geldi.⁵¹¹

⁵¹¹ Kuzey Kafkasya'da operasyonlara katılan On Beşinci Piyade Fırkası'nın kesintisiz ikmali açısından özellikle önem arz eden Bakü-Derbent Demiryolu'nun geçtiği sahil bölgesinin güvenliğinin temin olunması öncelikli meseleler arasındaydı. Bu nedenle Zığ burnundan Sumkayıt'a kadar olan kıyı şeridinin gözetim altında tutulması ve savunulması görevi Otuzuncu Tabur'a tevdi edildi (ATBD, 148, belge no. 123, s. 339).

4.2.2. Toprak Bütünlüğü

Bakü harekâtının başarıya ulaşmasından sonra memleketin diğer meseleleriyle uğraşma imkânı elde eden Nuri Paşa, Karabağ ile Zengezur ve Lenkeran'da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden silahlı unsurlara karşı önlemler alınması için harekete geçti. Karabağ'ın genelinde bir ay kadar süren operasyon ile tedip edilen Ermeni çetecilerin silahlarının toplanmasına başlandı ve Karabağ'ın kalpgâhı olan Şuşa kalesinin ahali felaha erdi. Zengezur ve Lenkeran'daki işler ise revan gitmedi, mütareke dolayısıyla her iki bölgedeki operasyonların yarıda kesilmesi icap etti.

a. Güney Harekâtı

İngilizlerin Kafkasya muharebe sahnesine nüfuz ettikleri dönemde Bakü'de kurulan Diktatörlük Hükümeti'ne benzer diğer idari düzen, Kura Nehri'nin güneyi ile Hazar Denizi'nin güneybatısında bulunan bölgede teşekkül etti. Bu bölgenin merkezi olan Lenkeran'daki Rus yerleşimcileri ve Ermeni askerleri, İngiliz talim heyetinin nezaretinde örgütlendiler ve Muğan ovası ile Bilesuvar köylerine doğru genişlemeci eylemlere giriştiler. Onların böylesine planları, önce de zikredildiği üzere, Salyan mıntıkasının güvenliğini sağlayan Binbaşı Nazım Ramazanov'un aldığı güvenlik önlemleri sonucunda kısmen dizginlendi. Fakat bu mesele tam şekilde halledilemedi ve Bakü'nün alınmasına kadar geçen sürede ziyadesiyle kangrenleşti. Bakü'nün kurtarılmasından sonra ise acil çözülmesi gereken mesele gibi komutanlar arasındaki yazışmalara konu oldu. Nuri Paşa ve Halil Paşa ile 16 Eylül 1918'deki haberleşmelerinde meselenin hassasiyetine dikkat çeken Enver Paşa, Bakü Operasyonu'ndan sonra serbest kalan kuvvetlerden bir müfrezeyi Hazar'ın güney kıyılarına sevk etmek ve Enzeli ile Reşt'e kadar olan sahil bölgesini bu müfreze ile kontrol altına almak niyetinde olduğunu beyan etti (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 12; TTK, KO, no. 8/96, v. 2; TTK, KO, no. 8/98, v. 2). Enver Paşa'nın mülahazalarını 21 Eylül 1918'de yanıtlayan Halil Paşa ise On Beşinci Piyade Fırkası'nın

Sumkayıt ile Derbent arasındaki kıyı şeridinin denizden gelecek tehlikelere karşı savunulmasına ise ordu emir zabitlerinden Yüzbaşı Celal Efendi memur edildi. Kıyı şeridindeki köylerde ikamet eden köylüler arasından toplanan milis kuvvetlerinin de onun emrine verilmesi uygun görüldü (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 40).

Elli Altıncı Alayı ile Otuz Sekizinci Alayı'nı Lenkeran-Erdebil yoluyla Reşt'e göndermeyi faydalı bulduğunu bildirdi (ATASE, BDH, no. 137/631, f. 65).

Zikredilen haberleşmelerin gerçekleştiği hafta boyunca sahanın durumunu doğrudan etkileyen bir dizi ürkütücü gelişmeler oldu. İşaret fişegi misali, 16 Eylül 1918'de öğleden sonra Salyan cephesinde kıyıya yaklaşan 3 harp gemisi Kışlak köyü ve civarını bombardıman etti. Bombalama eylemi 17 Eylül 1918 günü de devam etti. Ardından kıyıya asker çıkarılması teşebbüsünde bulunuldu. Ancak bu girişim ahali tarafından püskürtüldü (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 16-1, 34-2; ATASE, BDH, no. 3822/H-1, f. 1-20). 20 Eylül 1918 günü Salyan cephesinde sükûnet husule geldi. Bu cephedeki gelişmeler Nuri Paşa'yı öylesine umutlandırdı ki Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine 21 Eylül 1918'de çektiği telgrafında Lenkeran mıntıkasındaki asilerin teslim olmak üzere olduklarını bildirdi (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 47; TTK, KO, no. 8/56). Aynı makama 22 Eylül 1918'de çektiği şifreli telgrafında ise Lenkeran mevkiinin savaşız olarak teslim olduğunun anlaşıldığını müjdeli haber olarak ilettiler (TTK, KO, no. 8/51).

Lenkeran mıntıkasında sonraki günlerde meydana gelen olaylar, Nuri Paşa'nın gönderdiği müjdeli haberin esassız olduğunu ortaya çıkardı. İngilizlerin Hazar kıyılarını kontrole alma girişimlerini tehlikeli bulan Enver Paşa'nın 25 Eylül 1918'de Şark Ordular Grubu Komutanlığına gönderdiği telgrafında, On Beşinci Piyade Fırkası'ndan bir müfrezenin Lenkeran ve Erdebil üzerine sevk olunması emredildi (ATASE, BDH, no. 51/243-A, f. 20). Enver Paşa'dan alınan direktifi 27 Eylül 1918'de Nuri Paşa'ya aktaran Halil Paşa, On Beşinci Piyade Fırkası'nın Bakü'deki bir piyade alayıyla bir Kudretli Dağ Bataryası'nın bahsi geçen mıntıkaya sevk olunmasını emretti (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 29-3). 28 Eylül 1918 tarihinde ise zikredilen kıtaatın mevzubahis mıntıkaya sevkinden sarfınazar edildiğini bildirdi (ATASE, BDH, no. 3821/14, f. 36-1). Böylece On Beşinci Piyade Fırkası'ndan tefrik edilen Elli Altıncı Alay'a bağlı Üçüncü Tabur'un Lenkeran'a sevk olunmasından vazgeçildi ve Lenkeran'a İkinci Azerbaycan Fırkası'na bağlı Dördüncü Alay'ın gönderilmesine karar verildi (ATASE, BDH, no. 3822/H-2, f. 1-3). Bu karara binaen Lenkeran Operasyonu'na Salyan cephesindeki Dördüncü Alay'ın İkinci ve Üçüncü Taburları ile 2 dağ topu takımı ve 2 süvari bölüğü memur edildi (ATASE, BDH, no. 3822/H-2, f. 1-1:1-2). Onuncu Alay strüktüründeki Yirmi Sekizinci Tabur'un da gerekli görüldüğü takdirde mevzubahis müfrezeyi takviye etmesi uygun

bulundu (ATASE, BDH, no. 3832/10, f. 30). İfade edilen taarruz harekâtı karşısında Salyan'ın güneybatısında bulunan Bilesuvar havalisindeki 2 piyade taburu, 2 süvari bölüğü, 2 top ve 14 makineli toptan meydana gelen muarız kuvvetler Lenkeran savunmasına çekildi (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 59-6). Bu hamle karşılığında Nuri Paşa da Şahsevenlerin potansiyelinden istifade etmeyi düşündü ve Yüzbaşı Hüsamettin Efendi ile Gence ileri gelenlerinden Naki Şeyhzamanlı'yı Şahsevenleri Rus yerleşimcilere karşı organize etmek amacıyla bölgeye gönderdi (Keykurun, 1998, s. 114-115). Ancak Nuri Paşa'nın planının gerçekleşmesi ve hatta güney harekâtının sonuçlanabilmesi için vakit yeterli olmadı. Mütarekenin akabinde Kafkasya'nın tahliye edilmesi realitesinden dolayı güney harekâtı yarım kaldı. Bu yüzden Lenkeran gaillesi de sonraki 10 ay boyunca Azerbaycan Ordusu'nu epey meşgul etti.

b. Karabağ Harekâtı

Batum Konferansı'nın nihai aşamasında akdedilen muahedemeler neticesinde Osmanlı Devleti ile Kafkas Cumhuriyetleri arasındaki sınırlar tam şekilde belirlenirken, yeni cumhuriyetlerin kendi aralarındaki sınırlar muallakta kaldı. Zımnın kabul edilen kabataslak mutabakat çerçevesinde Çarlık döneminin idari sınırlarından Tiflis Eyaleti Gürcistan Cumhuriyeti'ne, Erivan Eyaleti Ermenistan Cumhuriyeti'ne, Bakü ve Gence Eyaletleri ise Azerbaycan Cumhuriyeti'ne esas teşkil etti (ATASE, BDH, no. 366/1461, f. 8).⁵¹² Ancak bu eyaletlerin birkaç kazasının kozmopolit nüfusundan dolayı yeni cumhuriyetler arasında arazi ve sınır tartışmaları patlak verdi.⁵¹³ Çarlık döneminde Gence Eyaleti'nin idari sınırları içerisinde bulunan Zengezur ve Şuşa kazaları, bağımsızlığın ilanının ardından Ermenistan Cumhuriyeti'nin genişlemeci siyasetinin hedefi haline

⁵¹² Gence (Yelizavetpol) Eyaleti Ereş, Karyagin, Cavanşir, Zengezur, Kazah, Nuha, Şuşa ve Yelizavetpol (Gence) kazalarından ibaretti (*Kavkazskiy Kalendar*, 1916, s. 46-65). Eyaletin 1897'deki toplam nüfusu, 878.415 şahıstan ibaretti. Eyalete bağlı Zengezur Kazası'nda ise 73.047 Türk ve Müslüman halk ile 63.625 Ermeni ikamet etmekteydi (*Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g.: Yelizavetpolskaya Guberniya*, 1904, s. 60-61). Toplamda 7.892 kilometrekare alanı kapsayan Zengezur Kazası'nın idari merkezi ise 1.300 metre rakımlı Gorus şehri idi (*Kavkazskiy Kalendar*, 1916, s. 53; Heyderov, 2016, s. 11, 16).

⁵¹³ Yeni Kafkas Cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki sınırlar İstanbul'da yapılması planlanan uluslararası konferansta çözülmeliydi. Cumhuriyetlerin teşekkülünden sonraki üç aylık sürede mevzubahis konferans bir türlü çalışmalarına başlayamadı. Dolayısıyla yeni cumhuriyetler arasındaki sınır ihtilafları da çözülemedi (Ali Merdan, 1334/1918, s. 18).

geldi.⁵¹⁴ Ermenistan Hükümeti'nin teşekkül döneminin komutanlarından Andranik Ozanyan'ın 3.000 piyade ile 600 süvariden meydana gelen kıtaatının Culfa ve Nahçıvan havalisinde yenilgiye uğratılmasından sonra doğuya doğru çekilmesi, Zengezur ve Karabağ'daki çeteci oluşumları harekete geçirdi (Yüceer, 1996, s. 131; Karaköse, 2012, s. 249-250; Güler, 2021, s. 213-214). Dışarıdan desteklenen bu çeteciler Zengezur'un Türk ve Müslüman köylerini yakıp yıkmaya ve ahalisini katletmeye başladılar (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 23-5, 25). Her türlü vasıta ile mahalli asayiş temin etmek isteyen Nuri Paşa da Gence'de bulunan Otuz Sekizinci Alay'ın Üçüncü Taburu'nu Zengezur'a sevk etti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 20).

Nuri Paşa'nın sonraki adımı güvenlik şemsiyesinin sınırlarını genişletmek oldu, Zengezur'un yanı sıra Zengilan, Cebrail ve Akdam mıntıklarına da müfrezeler göndermeyi ve Müslüman gönüllülerin katılımıyla milis kuvvetleri oluşturmayı düşündü (ATASE, BDH, no. 3819/6, f. 23-5, 25). Bütün bu önlemlerin nedeni, Nahçıvan'daki Türk kıtaatının önünden kaçan Andranik'in 3 bin askerden ibaret olan kıtaatının Karabağ'ın kalpgâhı konumundaki Şuşa kalesinin batısındaki Gorus'a yerleşmesi oldu (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 74). Andranik Gorus'ta boi durmadı ve Karabağ'a gönderdiği tebliğcilerin propaganda çalışmaları ile Ermenileri silahlanmaya ve Şuşa'nın kuzeyindeki Hankendi köyünde toplanmaya davet etti (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 74-1; ATASE, BDH, no. 3822/18, f. 25; Yüceer, 1996, s. 131). Onun davetine icabet eden Ermeniler de Karabağ'ın genelinde kargaşa çıkardılar ve birçok Türk köyünü yakıp yıktılar (ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 74-1).⁵¹⁵ Bunun ardından Şuşa'da bir harp meclisi kurdular ve Nuri Paşa'nın onlara gönderdiği nasihat heyetini hapsedtiler. Bundan sonraki süreçte ise ilkbahardan beri Mil ve Muğan ovalarından Karabağ yaylalarına göç etmiş

⁵¹⁴ Yeni Kafkas Cumhuriyetlerinin teşekkül döneminde Azerbaycan ile Ermenistan arasında varılan sözlü mutabakata binaen Karabağ'la ilgili iddialarından vazgeçmeleri karşılığında Erivan ile Kazah Kazası'nın bir kısmı Ermenistan'a bırakıldı. İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'ye 31 Temmuz 1918'de gönderdiği mektubunda mevzubahis mutabakata atıfta bulunan Başbakan Fethali Han Hoylu, Ermenilerin Karabağ'la ilgili iddiada bulunmaları halinde Erivan ile Kazah Kazası'nın bir kısmının Ermenistan'a verilmesinin reddedilmesi direktifini verdi (İmanov, 2006, belge no. 19, s. 140).

⁵¹⁵ Nuri Paşa'nın Karabağ'da güvenlik önlemleri aldığı dönem itibariyle Almanlar da Ermenileri himaye etmeye çalıştılar (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 42, s. 1). Mevzubahis meseleyle ilgili 28 Temmuz 1918'de Nuri Paşa'ya bir mektup gönderen Tiflis'teki Alman Heyeti Komutanı Kress Paşa, Karabağ'a operasyon düzenleneceği şayiasından bahisle İstanbul Konferansı'nda gerekli kararların alınmasına kadar statükonun korunmasını talep etti (BOA, HR.SYS, no. 2372/2, v. 31).

olan bir milyon civarında konargöçerin kışlağa dönüş yolunu tehdit etmeye başladılar (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 24).

Hoşça kelim ve bolca nasihatten anlamayan bu güruha karşı kaba kuvvet kullanılarak güvenliğin sağlanması, ifade eden gerekçelerden dolayı kaçınılmaz hale geldi. Fakat Bakü etrafındaki çemberin daraldığı muharebe günlerinde Karabağ'a kuvvet sevk edilmesi hiçbir şekilde mümkün değildi. Bu nedenle Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'ya birkaç kez başvuruda bulunan Nuri Paşa, Nahçıvan veya Culfa üzerinden kuvvetli bir müfrezenin Ordubad ile Zengezur ve Karabağ mıntıklarına sevk olunmasını talep etti (ATASE, BDH, no. 3193/80, f. 21; ATASE, BDH, no. 3818/4, f. 74-1; ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 24:24-1; *ATBD*, 148, belge no. 77, s. 208). Halil Paşa ise Karabağ'a kuvvet sevk olunmasının şimdilik mümkün olmadığını beyan etti (ATASE, BDH, no. 3193/80, f. 21-1). Bütün konsantrasyonun Bakü cephesine yoğunlaştığı kritik safhada Karabağ'daki durum tamamen de salıverilmedi. Söz konusu haberleşmenin yapıldığı günlerde Azerbaycan teşkilatının Karabağ'da da temelleri atıldı ve Kaymakam İsmail Hakkı Bey komutanlığında İkinci Alay'ın kuruluşuna başlandı. İkinci Alay'ın karargâh merkezi Akdam oldu, taburlarının ise Akdam, Şuşa ve Karabulak mıntıklarında bulundurulması kararlaştırıldı. Ancak alayın subay kadrosu yetersiz idi ve ilkin teşkilatlanmada 2 tabur komutanı ile 3 bölük komutanı ve 16 küçük zabıt görev üstlendi (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-25:1-26). Şimdilik ilkin teşkilatın yapılabilmesi için Akdam mıntıkasında 23 okuryazar, Karabulak mıntıkasında 60 okuryazar bulunabildi. Zengezur mıntıkasında teşkilat yapılamadı, Şuşa mıntıkasındaki özel durumdan dolayı teşkilat yapılması gayrikabil oldu. Mıntıkların hiçbir noktasında ahz-ı asker teşkilatına esas teşkil edecek güvenilir bir nüfus kaydı mevcut değildi (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-46). Böylesine eksikliklerin gölgesinde alayın kurulması için sonraki bir ay boyunca bolca çaba harcandı. Bununla aynı vakitte alayın teçhizat ve ikmal meseleleri halledildi. 8 Eylül 1918'deki sadece bir ikmal tedarikinde 3.000 tüfek ile kâfi miktarda cephane, 1.000 kat elbise, 1.000 kaput, kabalak ve diğer teçhizat gönderildi (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-82).

İkinci Bakü Taarruzu'nun bir hafta öncesinde Karabağ'a operasyon düzenlenmesiyle ilgili düşünceler ana hatlarıyla belirginleşti. Bu hususla ilgili Karabağ Mıntıkası Komutanlığına 8 Eylül 1918'de telgraf çeken Nuri Paşa, Karabağ'ı Ermenistan'a ilhak etmeye çalışan Andranik ile avenesinin organize ettiği çetelerin tepelenerek, Şuşa ile

Gorus'un kurtarılmasını hedefleyen özel bir operasyon planladığını bildirdi. Operasyonun yükünü çeken İkinci Alayı takviye amacıyla kuvvetler göndereceğini ilave etti. Taarruz planına göre Akdam, Karabulak ve Zengezur üzerinden hızlıca harekete geçilerek Şuşa ve Gorus'a ulaşılmalıydı. Taarruzun gizliliği çok önemliydi. Operasyonun başarılı olabilmesi için harekât bölgesindeki iaşe malzemelerini biriktirmek, arazi ve muharip durumu titizlikle izlemek ve statükoyu mümkün olduğu kadar korumak gerekiyordu (ATASE, BDH, no. 3821/16, f. 1-82). Sonraki günlerde Nuri Paşa'nın direktiflerinin her birine titizlikle riayet edildi. Buna ilaveten, İkinci Alay'ın teşkilatlanması büyük oranda tamamlandı. Alayın 2 bölüklü Birinci Taburu'nun mevcudu 478 asker, 3 bölüklü İkinci Taburu'nun mevcudu 854 asker, 1 bölük halinde teşekkül eden Üçüncü Taburu'nun mevcudu 366 askerden ibaret oldu. Alay merkezinde 106 mevcutlu Makineli Tüfek Bölüğü, 143 süvariden ibaret Atlı Piyade Bölüğü, 56 arabalı Nakliye Kolu ve 43 askerden oluşan Topçu Takımı teşekkül etti. Yapılan bu kabil çalışmalar neticesinde büyük oranda şekillenen İkinci Alay'ın 20 Eylül 1918'deki toplam personel mevcudu 2.003 askerden ibaretti (ATASE, BDH, no. 3822/18, f. 82).

Bakü harekâtının nihayete ermesinden sonra serbest kalan Beşinci Kafkas Fırkası'nın Dokuzuncu Alayı ile Otuz Altıncı Kafkas Fırkası'nın Yüz Altıncı Alayı, Schneider Dağ Taburu ve Azerbaycan Süvari Kıttaatı'nın Nuri Paşa'nın 21 Eylül 1918'deki emirnamesi ile operasyonunun takviye kuvveti olarak Karabağ'a sevk olunmasına karar verildi. Operasyonu gerçekleştirmeye memur bütün kıtaat, Birinci Azerbaycan Fırkası Komutanı Miralay Cemil Cahit Bey'in emrine verildi (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 47; TTK, KO, no. 8/56; *ATBD*, 148, belge no. 105, s. 292; Berkuk, 1934, s. 55). Operasyona tahsis edilen takviye kıtaatı, 23-27 Eylül 1918 tarih aralığında Bakü'nün batısındaki Puta İstasyonu'ndan trenlerle Yevlah İstasyonu'na taşındı (Berkuk, 1934, s. 55-57). Yevlah'tan itibaren Akdam'a kadar olan kara yolu ise üç gün içerisinde yürüyerek geçildi (Kemalyeri, 1972, s. 142-143). 2 Ekim 1918'e kadar bütün kıtaat Akdam'a nakledildi (ATASE, BDH, no. 3822/H-2, f. 1-1; *ATBD*, 148, belge no. 114, s. 318).

Harekât öncesinde Karabağ'da yuvalanan Ermeni çetecilere haber gönderen Miralay Cemil Cahit Bey, ellerindeki silahları bırakmalarını ve Azerbaycan Hükümeti'ne teslim olmalarını talep etti. Ermeni kanaat önderlerinin katılımıyla yapılan istişare toplantısında bu mesele müzakereye açıldı ve Azerbaycan Hükümeti'ne boyun eğmeme kararı alındı. Toplantıdan çıkan karar, 5 Ermeni delege ile Akdam'daki Birinci Azerbaycan Fırkası

Komutanlığına iletilti. Cemil Cahit Bey de delegelerin getirdiği haberi öğrendikten sonra Arşavir Kamalyans, Aşot Melik Osipov ve Gerasim Melik Şahnazarov isimli 3 delegeyi hapsedtirdi, Ayrapet ve Danil isimli diğer 2 delegeyi ise en kısa sürede teslim olmaları hususunu iletmeleri için Ermenilere gönderdi.⁵¹⁶ Tekraren toplanan Ermeni kanaat önderleri, meseleyi enine boyuna görüştüler ve silahların teslim edilmemesi koşuluyla Azerbaycan Hükümeti'ne teslim olmaya hazır olduklarını bildirdiler (Süleymanov, 1999-b, s. 381; Karaköse, 2012, s. 253; Görüryılmaz, 2015, s. 392-393). Ermenilerin taktik manevraları kabul edilemez olduğundan Akdam'da tutuklu bulunan delegeleri serbest bırakıldılar ve ellerindeki silahları teslim etmeleri hususunda nasihatte bulunmak üzere Ermenilere gönderildiler. Fırka Komutanlığının talebinde değişiklik olmadığını anlayan Ermeniler, tekraren taktik manevraya başvurarak, Azerbaycan Hükümeti'ne tabi olduklarını deklare ettiler ve ellerindeki 1 top ile 1 makineli tüfek ve 80 tüfeği teslim ettiler (Süleymanov, 1999-b, s. 381; Bal, 2010, s. 224).

Şartlı teslimiyet ve taktik manevralara aldırış etmeyen Fırka Komutanlığının emriyle 4 Ekim 1918 günü Karabağ harekâtı başladı. Ermenilerin müstahkem mevkillerinin bulunduğu Askeran kalesindeki savunma hattını yarmak amacıyla Birinci Azerbaycan Fırkası'nın İkinci Alayı ile Süvari Alayı Kötük ve Daşbaşı köylerine sevk olundu. Dokuzuncu Alay'ın Akbulak'a doğru ilerleyişi neticesinde Ermenilerin güneye doğru çekilme yolu kapatıldı. Bundan sonra aynı alayın Yirmi Beşinci Tabur'u güney cephesinden Askeran kalesine doğru ilerledi. Kale önlerindeki savaşta Ermeniler bozguna uğradılar ve dağlık alanlara firar ettiler (Yüceer, 1996, s. 133-134; Süleymanov, 1999-b, s. 382; Karaköse, 2012, s. 253). Askeran kalesinin düşmesinden sonra Pirlar, Hanabad, Daşbaşı, Aranzemin ve Karakent köylerindeki Ermeni çeteleri de tedip edildi. 6 Ekim 1918 günü Askeran ile Şuşa arasındaki müstahkem bir mevkiye ikinci savaş vukua geldi. Bu savaş Ermenilerin kesin yenilgisiyle sonuçlandı.⁵¹⁷ Ardından Hanabad, Kılıçbağı ve Kötük köylerindeki çetecilerin silahları toplandı. 7 Ekim 1918 günü Talış, Sukovuşan, Çaylı, Karaçınar, Akçakent, Başkent ve Meşeli köylerindeki çeteciler de silahı bıraktılar (Süleymanov, 1999-b, s. 382-383). Hızlıca ilerleyen süvari kıtaatı Şuşa kalesine doğudan ve batıdan giden yolları kapattı. Cemil Cahit Bey komutasındaki piyade alayları ve dağ

⁵¹⁶ Miralay Cemil Cahit Bey'in Karabağ'da eşkıyalık yapan Ermenilere teslim olmaları için 1 gün, 3 gün veya 5 gün süre verdiği hususunda çeşitli rivayetler mevcuttur (Süleymanov, 1999-b, s. 381).

⁵¹⁷ 6 Ekim 1918 tarihine kadar vukua gelen savaşlarda 1 zabıt ve 32 asker şehit oldu, 65 asker yaralandı ve 16.000 mermi sarf edildi (Süleymanov, 1999-b, s. 382; Carçı, 2018, s. 87).

taburu da 8 Ekim 1918 gecesi Şuşa kalesinin önlerine kadar geldi. Bu noktadan sonra savaşmanın faydasız olduğunu düşünen Andranik de kuvvetlerini Şuşa etrafından çekti. Bundan dolayı Şuşa şehri 8 Ekim 1918 sabahı hiçbir silahlı çarpışma olmadan barışçıl yolla özgürlüğüne kavuştu (Yüceer, 1996, s. 134; Karaköse, 2012, s. 253; Görüryılmaz, 2015, s. 394).

Ellerinde ekmek ile tuz ve bayraklar olduğu halde şehrin dış mahallelerine kadar çıkan Şuşalılar, kendilerini kurtaran Türk askerlerini büyük sevinç ve coşkuyla karşıladılar. Halaskâr askerler üç zafer takının altından geçerek şehre girdiler.⁵¹⁸ Taklardan birincisinde “Yaşasın Enver!”, ikincisinde “Yaşasın Sultan!”, üçüncüsünde “Bir gün olacak şems-i hakiki doğacak, Şark’ın bu esir beldeleri hür olacak!” şiarları yazılıydı (Kemalyeri, 1972, s. 144). Dış mahallelerdeki karşılama töreninden sonra zabitler kendilerine tahsis edilen evlere, askerler ise eski kışlalara yerleştirildiler. Kışlaların yetersizliğinden dolayı askerlerin yerleşmesi için Şuşa Real Mektebi ve Seminer Okulu’nun binaları da tahsis edildi (Süleymanov, 1999-b, s. 384). Kıtaatının başında muzaffer komutan olarak Şuşa’ya giren Cemil Cahit Bey, muhasım tarafları nasihat yoluyla barıştırmak amacıyla Şuşa’nın Türk ve Ermeni ahalisiyle ayrı ayrılıkta görüştü ve şehrin sorunlarını sühuletle çözdü. Muhasım tarafların barıştırılması üzerine mahalleler arasındaki barikatlar kaldırıldı, Şuşa’nın kavşak ve mahallelerine Türk askerleri yerleştirilerek asayiş tam şekilde sağlandı. Bundan sonra şehrin Hansaray denilen meydanında geçit töreni yapıldı, Şuşa’daki Türkler ve Ermeniler bu töreni beraberce izlediler (Yüceer, 1996, s. 134-135; Süleymanov, 1999-b, s. 384-385; Karaköse, 2012, s. 154-255; Görüryılmaz, 2015, s. 395-396; Güler, 2021, s. 217-218). Törenin ardından alay, tabur ve bölük komutanlarının şerefine ziyafet verildi. Ermeniler adına ziyafette söz alan gür sesli bir şehir ileri geleni, bundan böyle Osmanlı Hükümeti’ne itaat edeceklerini alenen taahhüt etti. Komutanlık namına konuşan Cemil Cahit Bey ise

⁵¹⁸ 8 Ekim 1918 sabahı saat 9.30’da Şuşa’ya törenle giren kıtaat, Dokuzuncu Alay ile Yüz Altıncı Alay ve Schneider Dağ Taburu’ndan ibaret idi (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 8; ATBD, 148, belge no. 124-3, s. 349). Mevzubahis kıtaat arasında Kalederesi kahramanlarından Sultan Sultanov ile Yıldırım Bey’in atlı bölükleri de vardı (Süleymanov, 1999-b, s. 384). Karabağ harekâtına katılan yerli teşkilattan Azerbaycan Süvari Alayı, Terter şehrinin güney ve kuzeyindeki mıntıkadan batıya doğru uzanan köylerdeki çetecilerin silahlarını toplamakla meşguldü. İkinci Azerbaycan Alayı’nın 2 taburu Akdam’da, 1 taburu ve 1 atlı bölüğü ise Zengezur’da güvenliği sağlamaktaydı (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 8; ATBD, 148, belge no. 124-3, s. 349).

Azerbaycan topraklarındaki Ermenilerin Azerbaycan Hükümeti'ne itaat etmelerinin gerekli olduğunu tavsiye etti (Kemalyeri, 1972, s. 148-150).

Garip bir rastlantıdır ki Şuşa'nın kurtuluşunun kutlandığı günlerde İstanbul'da çok önemli değişiklikler meydana geldi ve bir süreden beri yönetimden çekileceği konuşulan Sadrazam Talat Paşa istifanamesini sundu. Yeni kabinenin 14 Ekim 1918'de teşekkülüne kadar teamüller gereği işbaşında kalan eski hükümetin Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın son icraatları, Karabağ harekâtı ve Azerbaycan-Ermenistan hudut meseleleriyle doğrudan ilgilenmek oldu. "Zata mahsus" işaretiyle 10 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya gönderdiği telgrafında Karabağ meselesi ile Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki hudut sorununun kan dökülmeden çözülmesini faydalı bulduğunu bildirdi. Bu sorunu barışçıl yolla çözebilmek amacıyla Azerbaycan Heyeti'nin Ermenistan'a veya Ermenistan Heyeti'nin Azerbaycan'a sefer etmesini teklif etti (ATASE, BDH, no. 3193/80, f. 28-1).

Enver Paşa'nın yaklaşımında gözlemlenen yumuşama, dünya savaşının son merhalesinde uluslararası düzende Ermenistan lehine değişen politik dengelerle doğrudan alakalıydı. Aynı hassasiyeti gözeten Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa'nın Nuri Paşa ile 12 Ekim 1918'deki haberleşmesinde de Şuşa'nın kurtarılması ile iktifa edilerek harekâtın genişletilmemesi ve Karabağ meselesinin Ermenistan'la Azerbaycan arasında müzakereler yoluyla çözülmesi tavsiye edilmekteydi (ATASE, BDH, no. 527/2056, f. 33; ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 15-1). 13 Ekim 1918'de Nuri Paşa'yla haberleşen Enver Paşa, 10 Ekim 1918'deki mülahazalarını kısmen revize ederek, Azerbaycan hududunun Karabağ ve Zengezur dâhil olmak üzere kontrol altına alınması ve hudut karakolları kurulmasının gerekli olduğu direktifini verdi. Bütün bunların Ermenilerle olabildiğince kavga çıkarılmadan yapılmasını hassaten nasihat etti (ATASE, BDH, no. 527/2056, f. 33-1).

Enver Paşa'nın en son direktifi, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında doğrudan bağlantının oluşturulması anlamına gelmekteydi. Andranik'in başında bulunduğu çetecilerin etkin olduğu bölgenin kontrol altına alınmasıyla Zengezur üzerinden Ordubad'a kadar uzanan kara yolu kullanıma açılabilirdi. Muhasım devletlerle mütareke meselesinin gündemde olduğu ortamda Türk askerinin süngüsü ile bahis konusu planın gerçekleşme ihtimali yoktu. Bu yüzden Ordubad ile Zengezur arasındaki yolun açılması vazifesi, 15 Ekim 1918'de İkinci Azerbaycan Alayı'na tevdi edildi. Bu

görevlendirme çerçevesinde alayın Cebail, Zengezur ve Karabağ'daki taburlarının hızlıca donatılması ve silahlandırılması gerekli oldu. Bu işte ve diğer teşkilat meselelerinde Şuşa'daki Dokuzuncu Alay'ın imkanlarından istifade edilebilirdi (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 10, 10-2). Nuri Paşa'nın emirnamesinin gereği hemen yapıldı. Kaladeresi kahramanlarından Sultan Sultanov komutasındaki öncü müfreze, Andranik'in kuvvetlerini takip etmek üzere, 18 Ekim 1918'de Gorus'a sevk olundu (Karaköse, 2012, s. 255; Görüryılmaz, 2015, s. 396; Güler, 202021, s. 218). Buna ilaveten, geçici olarak Şuşa'da bulunan Dokuzuncu Alay'a bağlı Yirmi Beşinci Tabur Birinci Bölük Komutanı Yüzbaşı Mucip Efendi'ye de Zengezur genelinde asayişin temin etme ve yerel milis teşkilatı oluşturma görevi tevdi edildi (Kemalyeri, 1972, s. 150-151).

Karabağ'daki operasyonel alanı genişletmek suretiyle Zengezur'u kurtarma planının İstanbul'daki politik gelişmelerden dolayı hiçbir şekilde uygulanma olanağı olmadı. 14 Ekim 1918'de kendi kabinesini kuran Sadrazam ve Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'nın İtilaf Devletleri ile mütareke arayışları Karabağ ve Zengezur'daki durumu doğrudan etkiledi. Dünya Savaşı'ndaki yenilginin kesinleştiği konjonktürde İtilaf Devletlerinin himayesi altındaki Ermenilerin gücendirilmesini tasvip etmeyen Ahmet İzzet Paşa, 23 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya telgraf çekerek, Karabağ'daki Türk kıtaatının geri alınmasını ve çekilmenin tamamlanmasından sonra Genel Karargâh'ın bilgilendirilmesini emretti (Yüceer, 1996, s. 136; Süleymanov, 1999-b, s. 389; Karaköse, 2012, s. 256; Güler, 2021, s. 219).

İstanbul'dan alınan direktif çerçevesinde Karabağ'daki Türk kıtaatının geri alınmasından önce ek güvenlik önlemleri alındı, Ordu Komutanlığının 25 Ekim 1918'deki emirnamesi ile Birinci Azerbaycan Fırkası'na bağlı Birinci Alay ile Üçüncü Alay'dan ikişer taburun mümkün mertebe hızlıca Karabağ'a sevk olunması ve Akdam ile Şuşa arasında muvafık bir mıntıkada konuşlandırılması kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3823/25, 50-2). Buna ek olarak, Şuşa Kazası'nın Müslüman köylerindeki ahalinin silahlandırılması ve bol miktarda cephane ile temin edilmesine özen gösterildi (ATBD, 148, belge no. 137-1, s. 385). Sözü edilen önlemlere ilaveten, Birinci Fırka Komutanlığına Azerbaycan'ın güzide generallerinden İbrahim Yusufov'un ataması yapıldı. Tümgeneral Yusufov'un Akdam'da komutanlığı devralmasının ardından Dokuzuncu Alay ile Yüz Altıncı Alay da Karabağ'dan çekildi (Yüceer, 1996, s. 136; Süleymanov, 1999-b, s. 391-392; Karaköse, 2012, s. 258; Güler, 2021, s. 222). İfade edilenlerden de görüldüğü üzere, uluslararası

sistemde meydana gelen tebeddülât ve mütareke koşullarından dolayı Karabağ harekâtı yarım kaldı ve bu sorun sonraki aylar boyunca Azerbaycan Ordusu’nu epey meşgul etti. Azerbaycan tarihinin Sovyetler döneminde ise derin buzlukta dondurulmuş halde tutuldu.

4.3. RÜYA ÂLEMINİN SONU

1918’in Eylül ayının ikinci yarısından itibaren İttifak Devletlerinin Dünya Savaşı’nı kaybettikleri gerçekliği tüm boyutlarıyla ortaya çıktı. Barışı arayan taraf olunmasından dolayı diğer müttefik devletler gibi Osmanlı Devleti de Enver Paşa’nın ifadesiyle “oyunu kaybetti”. Bu yüzden 8 Ekim 1918’de Talat Paşa kabinesi istifa etti ve 14 Ekim 1918’de kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinin önceliği mütareke arayışları oldu. 30 Ekim 1918’de İtilaf Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında akdedilen mütarekenin Kafkasya’yı alakadar eden kısmında İran’ın kuzeyi ile Azerbaycan’ın tahliye edilmesi mevzubahis oldu, Güney Kafkasya Demiryollarının kontrolü İtilaf memurlarına devredildi, Bakü ve Batum’un işgaline itiraz edilmedi. Dolayısıyla Kafkasya’nın güneyi ve kuzeyinde beş ay boyunca muharebe yoluyla elde edilen bütün kazanımlardan masadaki müzakereler sonucunda vazgeçildi.

4.3.1. Mütareke Labirenti

Dünya Savaşı’nın kaybedildiği konjonktürden kaçınmanın yollarını arayan Enver Paşa, Halil Paşa ve Nuri Paşa ile haberleşmelerinde Tahran’daki İngiltere ve Amerika Büyükelçilikleri ile iletişime geçilmesini ve tarafsız kalınması koşuluyla Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya’nın istiklallerinin tanınmasının müzakere edilmesini tavsiye etti. Böyle bir öneri İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmezse, Bolşeviklerle savaşılması koşuluyla her iki hükümetin bağımsızlıklarının tanınması için çalışılmasını öğütledi. Uygulamaya konulan bu kabil manevralar işe yaramazsa, Bolşeviklerle iletişime geçilmesini ve her iki hükümetin istiklalinin tanınması koşuluyla İtilaf Devletlerine karşı cephe alınmasını tavsiye etti. Talat Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine Enver Paşa’nın bütün görevlerinden feragat etmesinden dolayı sözü edilen taktiklerin hiçbirinin uygulanması mümkün olmadı. Yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşa kabinesinin 30 Ekim 1918’de İtilaf Devletleri ile imzaladığı mütarekenamenin iki maddesi doğrudan Azerbaycan’ı alakadar

etti. On birinci madde gereğince Kafkasya'nın tahliye edilmesi mevzubahis oldu, on beşinci madde gereğince İtilaf Devletlerinin Bakü'yü işgal etmesine Osmanlı Devleti'nin itiraz etmeyeceği taahhüt edildi.

a. Enver Paşa'nın Son Manevraları

Dünya Savaşı'nın kaybedildiğinin anlaşıldığı siyasi iklimde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'un duyurduğu ilkeler çerçevesinde barış yapılmasıyla ilgili düşünceler, İttifak Devletleri cenahında yüksek sesle konuşulur hale geldi. Barışı isteyen tarafın hükmen yenik sayılacağı muharebe koşullarında Kafkasya'daki kazanımların heba edileceği veya hiç değilse tehlikeye gireceği gayet açıktı. Bakü harekâtı devrinde karşılaşılan zorlukları kıvrak zekâsı ve taktik manevralarıyla defeden Enver Paşa, yeni dönemin zorluklarıyla baş etmenin yollarını aramaktaydı. Belirsizlikler içeren istikbalde Azerbaycan'ın her şeyden önce sağlam bir idare sistemine ihtiyacı vardı. Nuri Paşa ile 23 Eylül 1918'deki haberleşmesinde bu meselenin bahsini açan Enver Paşa, hükümetin Bakü'ye taşınmasından sonra toplanacak olan Milli Meclis'in Azerbaycan'ın bir hükümdarın riyaseti altında idare olunması hususunda karar almasını önerdi. Şimdilik önem arz eden asıl mesele böyle bir kararın alınmasıydı ve hükümdarın seçilmesi meselesi daha sonra halledilebilirdi.⁵¹⁹ Hükümetin idaresi, şimdi olduğu gibi, ileride de Başbakan ile Bakanlara bırakılabilirdi (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 428; Karaköse, 2012, s. 273). Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa ise Azerbaycan'ı ve özellikle onun başkentini çok fazla önemsemekteydi. Onun nazarında Bakü şehri Doğu Türk Âlemi'nin kaynağı ve hareket noktası olabilirdi. Son günlerde Bakü'de inceleme fırsatı bulduğu makine, silah ve cephane fabrikaları onu fazlaca umutlandırmıştı. Şu kasvetli ve karanlık dönemde Bakü'yü elde tutmak mümkün olursa, 6 ay sonra Türklük Âlemi'nin istiklali ve istikbalini garanti altına alabilecek kadar top, tüfek ve cephane üretilebilirdi (ATASE, BDH, no. 3820/12, f. 64-1).⁵²⁰

⁵¹⁹ Enver Paşa'nın önerisinden yaklaşık 2 buçuk ay önce (11 Temmuz 1918) Savaş Kabinesi Doğu Komitesi'nin Lord Curzon'un odasındaki toplantısında ele alınan içeriği bir hayli yanlış bir raporda, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Enver'in kardeşi Nuri'nin sultan ilan edildiği yazılıydı (QDL, Mss/Eur/F, no. 112/274, s. [365-18] 63-6).

⁵²⁰ Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan Topçubaşı'nın İstanbul'da neşrettiği risalesinde Bakü şehri şöyle tasvir edilmiştir: "... Petrol gibi menabi-i servetiyle bütün cihanın marufu olan Bakü şehri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tabii payitahtıdır. Hatta Rusların hâkimiyeti zamanında bile Bakü bütün Kafkasya Müslümanları için iktisadî olduğu kadar irfanî ve siyasî bir merkez teşkil ediyordu ve el-

Geostratejik konumu ile yer altı ve yer üstü kaynaklarından dolayı fazlaca önemsenen Bakü ve bilumum Azerbaycan'ın sadece askeri vasıtalarla elde tutulması mümkün değildi. Mütarekenin akdedilmesinden önce yapılabilecek bazı şeyler vardı. Diplomatik bir atak ile Azerbaycan'ın istiklal ve istikbalinin güvence altına alınmasıyla ilgili 2 Ekim 1918'de Nuri Paşa ile haberleşen Enver Paşa, Azerbaycan Hükümeti'nin İngiliz ve Amerikan Büyükelçileriyle görüşmek üzere Tahran'a bir temsilci göndermesini, tarafsız devlet olmak istediğini beyanla istiklalinin tanınmasını talep etmesini tavsiye etti (TTK, KO, no. 8/15; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 443). Aynı meseleden bahseden sonraki telgrafında ise Tahran'daki büyükelçilerle görüşmede, Almanların Bakü'ye asker sokmak istediklerinden bahisle çabucak bir anlaşma sağlanabileceği kanaatinde olduğunu bildirdi (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 428; Reynolds, 2016, s. 259).

Enver Paşa'nın ifade edilen önerisinin aktüellik arz ettiği tarihte İstanbul mahfillerinde Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletleri ile anlaşarak savaştan çekilme opsiyonu gündeme geldi. Kabine toplantısında bu konuyu tartışmaya açan Talat Paşa, hükümet üyelerinin çoğunluğunun desteğini edinerek, Wilson ilkeleri çerçevesinde mütareke akdedilmesi amacıyla İzmir Valisi Rahmi Bey'i (Rahmi Arslan) görevlendirdi (Bayar, 1997, c. 1, s. 24-25; Kurat, 2011, s. 573-574). Muhtemeldir ki kabinedeki müzakereler nedeniyle Enver Paşa da kendi planını bir süreliğine ertelemeyi münasip gördü. Nuri Paşa ile 3 Ekim 1918'deki haberleşmesinde önceki gün gönderdiği tebligatın gereğinin şimdilik ertelenmesini beyan ederek, mealinden hiç kimseye ve özellikle Azerbaycanlılara hiç bahsedilmemesini tembihledi (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 438).

Talat Paşa'nın görevlendirdiği Rahmi Bey'in diplomatik düzeydeki girişimlerinden hiçbir sonuç alınamadı. Normal yollardan mütarekenin mümkün olmadığı siyasi iklimde Talat Paşa kabinesinin istifası gündeme geldi (Bayar, 1997, c. 1, s. 5). Bu umutsuz gelişmeyi 8 Ekim 1918'de "zati" işaretli telgrafla Halil Paşa'ya aktaran Enver Paşa, kabinenin istifa etmek üzere olduğunu beyan ederek, ileriki günlerde Azerbaycan'a seyahat etmek istediğini ve muhtemel bir hayat eseri bulursa büsbütün orada kalmak niyetinde olduğunu bildirdi (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 446). Bu hususla ilgili şahsi

ân da öyledir. Müessesat-ı hayriye, müessesat-ı irfaniye ve siyasiye, medaris-i enmuzeciye, matbuat ve ilh. gibi Azerbaycan Türklerinin az çok ehemmiyeti haiz ne kadar teşkilatları varsa, cümlesi işte Bakü'de tesis edilmiş ve bu şehirde payidar olmaktadır. Türklerin en mühim kuva-yı irfaniyesi – muallimler, tabibler, dava vekilleri, mühendisler, muharirler – bittabi burada toplanmışlardır..." (Ali Merdan, 1334/1918, s. 29-30).

mütalaasını sorduğu Halil Paşa'ya aynı gün içerisinde gönderdiği ikinci telgrafında ise Azerbaycan'a gitme düşüncesinin henüz kesin olmayıp da sadece bir tasavvur olduğunu ve bu tasavvurdan Halil Paşa haricinde başka bir kişinin malumattar olmasını istemediğini beyan etti. Enver Paşa'nın ifadesiyle dikkatsiz bir şayia durumu daha fazla karmaşık hale getirebilirdi. Halil Paşa sadece mütalaasını bildirmeli ve meseleden hiçbir kimseye bahsetmemeliydi (TTK, KO, no. 12/25, v. 2).

Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili 2 Ekim 1918'de Nuri Paşa'ya bahsettiği düşüncesini 8 Ekim 1918'de Halil Paşa'ya da aktardı. Tahran'daki İngiliz ve Amerikan Büyükelçileriyle görüşmek üzere bir delege gönderilmesini ve istiklallerinin tanınması karşılığında Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın tarafsız olacağının büyükelçilerle müzakere edilmesini tavsiye etti. Büyükelçiler bahis konusu öneriyi kabul etmezlerse, biraz daha esnek davranılarak istiklallerinin tanınması koşuluyla Bolşeviklere karşı İtilafçılarla beraber hareket edilmesinin önerilmesini istedi. Bahsettiği bütün bu taktik manevralar neticesinde Enver Paşa'nın çokça önemsedığı Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'nın istiklalleri İtilaf Hükümetlerine kabul ettirilebilirdi. İstanbul'daki mütareke mülahazaları dolayısıyla 3 Ekim 1918'de ertelenmesini istediği süreci şimdi başlatmayı muvafık bulmaktaydı. Nuri Paşa'ya haber verdikten sonra sürecin takipçisi olmasını istediği Halil Paşa, Azerbaycan'da bir iş görülüp görülemeyeceğini araştırarak, İtilafçılara başvuru hususunda Başbakan Fethali Han Hoşlu'nun fikirlerini öğrenmeli ve sonrasında Enver Paşa'yı bilgilendirmeliydi. İtilaf Devletlerinin Tahran'daki büyükelçilerine başvuru hususunda güvenilirliklerinden hiçbir şekilde kuşku duyulmayan Azerbaycan'ın birkaç zevatiyla gizlice görüşülebilirdi. Bu zevattan başkasının ifade edilen keyfiyetten haberdar olması uygun değildi. Azerbaycan'da belirtilen kıstaslara uygun itimada şayan kimse bulunmazsa, Nuri Paşa Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Ordusu Komutanı sıfatıyla büyükelçilerle müzakereleri bizzat yürütebilirdi (TTK, KO, no. 12/25, v. 2).

Talat Paşa'nın istifasını sunmasından sonra yeni kabinenin teşekkül sürecinde gizlilik ilkesini tamamen terk eden Enver Paşa, Kafkasya'nın istikbaliyle ilgili dış politika mahfillerindeki girişimlerini alenen sürdürdü. 9 Ekim 1918 günü Osmanlı Devleti'nin Bern Büyükelçisi Fuat Selim Bey'le iletişime geçti ve Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya'nın istiklallerinin tanıtılması amacıyla İsviçre'ye bir heyet göndermek

istediğini bildirdi.⁵²¹ Fuat Selim Bey'den beklenen şey ise savaşta tarafsız kalınması ve hatta icap ederse Bolşeviklere karşı savaşılması koşuluyla Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya Hükümetlerinin istiklallerinin İngiltere tarafından tanınmasının mümkün olup olmadığının tetkik edilmesiydi. Enver Paşanın kanaatine, her iki hükümetin istiklallerinin tanınması karşılığında İngilizler de bölgenin kaynaklarından rahatlıkla istifade edebilirlerdi (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 442; Reynolds, 2016, s. 261). Enver Paşa'dan aldığı haber üzerine harekete geçen Fuat Selim Bey, İstanbul'daki Azerbaycan diplomatları adına hareket ettiğini beyan ederek, mevzubahis konuyu İsviçre'deki bir İngiliz ajanına iletti (TNA, CAB, no. 24/68/45, s. 2). İngiliz ajanının bu konuyla ilgili tasarrufu ve sonrasında yaşanan sürecin ayrıntılarını, eldeki materyallerdeki bilgilere dayalı olarak, şimdilik açıklamak mümkün değildir.⁵²² Enver'in 8 Ekim 1918'de Halil Paşa'ya çektiği telgrafının yanıtı ise tam bir hayal kırıklığı sayılabilir. Uzun müddetten beri tahakküm altında ezilen halkın kendinde kuvvet bularak dışarıdan gelen tehditlere karşı mukavemet gösterebileceğine kuşkuyla yaklaşan Halil Paşa, kişisel nedenlerden dolayı zorunlu kalmadığı sürece Enver Paşa'nın Azerbaycan'a gitmesini pek tasvip etmemekteydi (10 Ekim 1918). Çünkü Osmanlı Devleti'nin himayesi ve Türk askerinin süngüsü olmadan yerli ahalinin kuvvetiyle Azerbaycan'ın politik mevcudiyetini sürdürmesi mümkün değildi. İleride kuvvetli başka bir hükümetin etkisi görülünce yerli ahalinin dirsek çevirmesi de önceden üzerinde düşünülmesi gereken muhtemel bir senaryoydu (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 443; Reynolds, 2016, s. 261).

Halil Paşa'nın mülahazalarının Enver Paşa'yı tatmin etmediği kuvvetle muhtemeldir. Çünkü aynı meseleyi 13 Ekim 1918'de doğrudan Nuri Paşa'ya da sordu:

“Burada çalışacağım mühim bir iş olmazsa, sıkılmamak için Azerbaycan'a gelerek, hem orada hem Şimalî Kafkas'ta çalışmak hatırıma geliyor. Senin her iki milletin atisi ve bir hayat eseri gösterip göstermeyecekleri hakkında şimdiye kadar hâsıl ettiğin kanaat nedir ve benim oraya gelip gelmemekliğim hakkında ne düşünürsün? Bir iş görülebilir mi?” (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 446; Süleymanov, 1999-b, s. 117).

⁵²¹ Enver Paşa'nın telgrafında bahsi geçen heyetin Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan Topçubaşı'nın İstanbul'da Ali Hüseyinzade ve Selim Behbudov'un katılımıyla oluşturmaya çalıştığı temsil heyeti olduğu kuvvetle muhtemeldir (Topçubaşov, 2018-a, s. 192, 204; Hasanlı, 2022, s. 228). Topçubaşı'nın 3 Ekim 1918'de Harbiye Nezaretini ziyareti sırasında bu konunun bahsini açan Enver Paşa, Avrupa başkentlerine temsilciler gönderilmesi meselesine temas ederek, savaşan ülkelerin büyükelçilikleriyle iletişime geçilmesi için özellikle İsviçre ve Hollanda'ya gidilmesi gerektiğini bildirdi (Topçubaşov, 2018-a, s. 233; Topçubaşov, 2018-b, belge no. 4, s. 57-58).

⁵²² Fuat Selim Bey'le haberleşmeden sonra Ali Hüseyinzade, Mehmet Fuat Köprülüzade, Abdürreşit İbrahim, Abdullah Bahaattin ve diğerlerinden oluşan bir heyetin İsviçre'ye gittiği anlaşılmaktadır. Ancak mütarekenin akdedilmesini üzerine söz konusu heyetin 1 Kasım 1918 tarihi itibarıyla İstanbul'a dönmesi icap etti (Topçubaşov, 2018-a, s. 219; Hasanlı, 2022, s. 232-233).

“Gayet mahrem ve zata mahsus” işaretiyle gönderdiği bu telgrafının içeriğinden görüldüğü üzere, teslim olmayı hiçbir şekilde tasavvur etmeyip devamlı mücadele taraftarı olan Enver Paşa, mütareke çıkmazının getireceği fesatları en azından Kafkasya bağlamında izale etmenin yollarını aramaktaydı. Uluslararası sistemde meydana gelen tebeddülattan dolayı Azerbaycan Cumhuriyeti ile Kuzey Kafkasya Hükümeti’nin istiklallerinin İtilaf Devletlerine tanıtılmasının çok zor olacağının da farkındaydı. Bu nedenle Nuri Paşa ile 13 Ekim 1918’deki haberleşmesinde, Kafkasya’daki her iki hükümetin istiklallerinin tanınması karşılığında Bolşeviklerle de müzakereler yapılmasını tavsiye etti. Önerilere taraflardan hangisi müspet yaklaşırsa, onunla işbirliğine gidilebilirdi. Elbette ki İngilizlerle işbirliği en iyi tercih olurdu.⁵²³ Bu mümkün olmazsa, her iki hükümetin istiklallerinin tanınması koşuluyla Bolşeviklerle teşrikimesai edilebilirdi (TTK, KO, no. 8/24, v. 1-2). Her iki tarafa yapılan başvurunun başarısız olma ihtimaline karşı Enver Paşa’nın başka bir planı daha vardı. Zorluklara karşı metanetle direnebilmek için Kafkasya Müslümanlarının birlikte çalışmaları gerektiğini düşünmekteydi. Bu hususla ilgili 13 Ekim 1918’de Kuzey Kafkasya Ordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ile haberleşmelerinde, tek başlarına faaliyet göstermeleri halinde zayıf kalacak olan bu hükümetlerin “Şarkî Kafkasya Hükümeti” namıyla güçlü bir hükümet modelinde birleşmesini veya hiç değilse konfederasyon oluşturmalarını öğütledi (TTK, KO, no. 8/22; Halil Paşa, 1972, s. 249-250; Budak, 1998, c. 4, s. 96). Günün ağırlaşan koşullarından dolayı Enver Paşa’nın planlarının gerçekleşme ihtimali de azaldı. Yeni kabinenin görevi devralmasının önceki günü yani 13 Ekim 1918 tarihinde Halil Paşa ile Nuri Paşa’ya çektiği en son telgrafiyle Kafkasya işlerine ait şimdiye kadar “zata mahsus” işaretiyle kendisiyle yapılan yazışmaların bundan böyle Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı Paşa ile yine “zata mahsus” işaretiyle yapılmasını emretti ve diğer mesai arkadaşlarıyla birlikte kabinedeki bütün görevlerinden feragat etti (TTK, KO, no. 8/23).

Osmanlı hükümet mekanizmasındaki bütün resmi görevlerinden ayrılan Enver Paşa’nın istikballe ilgili düşüncesi, bir süre Adapazarı’nda vakit geçirdikten sonra oluşturduğu teşkilatıyla Kafkasya’ya gitmekten ibaretti. Kafkasya’ya ulaştığı halde oradaki Türk kıtaatını yerli gönüllülerle kuvvetlendirdikten sonra Ermenistan’ı ezmeyi ve İtilaf

⁵²³ Enver Paşa’nın Kafkasya siyasetinden bahseden bir memorandumda, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin tanınması talebiyle İran’daki İngiliz makamlarına başvurulduğu yazılıdır (TNA, CAB, no. 24/68/45, s. 2).

Devletlerinin kolaylıkla ulaşamayacağı Kars gibi müstahkem bir mevkiye geçici hükümet kurmayı tahayyül etmekteydi (Bayar, 1997, c. 1, s. 89).⁵²⁴ Ancak İttihat ve Terakki Fırkası'nın kendini feshetmesinden sonra planını kısmen revize etmek zorunda kaldı. Parti ileri gelenlerinin telkinleri üzerine Talat Paşa ve Cemal Paşa ile beraber Enver Paşa da bir Alman denizaltısına bindi ve Kırım'a gitmek üzere Karadeniz'e açıldı (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 468). İstanbul'dan ayrıldığı vakit, Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya iletilmek üzere, bir mektup bıraktı. 3 Kasım 1918 tarihli bu mektubun Kafkasya'yla alakalı kısmı şöyleydi:

“... Mütareke-i münferide dolayısıyla vatanımın şimdilik alacağı şekil yakın zamanlarda bu topraklarda nafi bir iş göremeyeceğime ayan bir alamettir. Binaenaleyh zaten mevcut olan mezuniyetim zamanında faydalı bir surette iş göreceğime ümit ettiğim Kafkasya'ya hareket ediyorum. Bu suretle bütün hayat ve mevcudiyetimi iyiliğine vakfettiğim memleketimde kalarak dinime, milletime, padişahıma hizmet etmekten mütevellit teessürüm pek büyüktür. Fakat Kafkasya'da bir İslam istiklalinin husul bulmasına yardım edebilmek ümidi, teessürümü biraz tadil ediyor...” (Bayar, 1997, c. 1, s. 217; *Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında*, 2018, no. 428, s. 421; *Hadisat*, 26, s. 1; *İkdam*, 7816, s. 2).⁵²⁵

Paşaların Kırım'ın Gözleve (Evpatoria) mıntikasına ulaşmalarından sonra Almanların tahsis ettiği askeri trenle Berlin'e gitmelerine karar verildi. Enver Paşa ise son anda paşaları götüren trene binmedi ve ikamet ettiği oteli geceleyin terk ile kalabalıklar arasında kayboldu. Düşündüğü şey, bir şekilde yolunu bulup Kafkasya'ya gitmektir. Yeni yolculuğunda ise Almanlardan herhangi bir destek alması söz konusu değildi. Bu yüzden kendi imkânlarıyla temin ettiği yelkenli tekneye bindi ve Kafkasya kıyılarına gitmek üzere denize açıldı. Ancak Karadeniz'in şiddetli fırtınasına yakalandı ve güçlüklerle Kırım kıyılarına dönebildi. Deniz yolculuğu sırasında geçirdiği üşütmeden dolayı uzun

⁵²⁴ Hatıratında Enver Paşa'nın projelerine yer veren Muhittin Birgen'in tarihte düştüğü notu şöyledir: “... Enver Paşa, mağlubiyeti bir türlü kabule razı olmamıştır. Kafkasya'da bulunan ve o zaman için bizce mühimce bir kuvvet olan 40.000 kişilik muharip bir orduyu kısmen oradan çekerek ve kısmen de gerek Türkiye'den, gerek Kafkasya'dan yeni asker toplayarak mücadeleye devam fikrindedir...” (Birgen, 2006, c. 1, s. 494). Ali Fuat Cebesoy'un hatıratında ise Enver Paşa'nın Bakü'yü milli hükümetin merkezi yapmak suretiyle Anadolu'yu Bakü üzerinden kurtarmak niyetinde olduğu yazılıdır (Cebesoy, 1953, s. 124). Bu konunun araştırmacılarından Akdes Nimet Kurat ise Enver Paşa'nın hükümet merkezinin Kars şehri olması gerektiği kanaatindedir (Kurat, 2011, 573).

⁵²⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan Topçubaşı'nın 14 Kasım 1918'de Başbakan Fethali Han Hoylu'ya gönderdiği mektubunda Enver Paşa'nın mektubunun İstanbul muhitinde uyandırdığı yankılar şöyle tasvir edilmiştir: “... Bugün gazetelerde Enver Paşa'nın sabık Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya yazdığı mektup neşredildi. Yeni koşullarda onun vatana faydalı olamayacağı bildirilmektedir. Bu nedenle bağımsız bir Müslüman devleti olarak kurulacağına umut ettiği Kafkasya'ya gitmiştir... Mektupla ilgili gazetelerden biri “Zavallı Kafkasya Müslümanları!” diye hayretini ifade etti. Enver gerçekten de Kafkasya'ya gitti mi? Bu hiç kimsenin malumu değil. Buradaki herkes Enver Paşa'nın gidişinin umumi işe zarar vereceği kanaatindedir. Çünkü İngilizler Batum'u zapt ettikten sonra Güney Kafkasya Demiryolu ile oraya asker, silah ve cephane gönderebilirler. Peki, o halde bu işler nasıl olacak? Kısacası ileride karşılaşıacağımız o kadar fazla bela var ki...” (Topçubaşov, 2018-a, s. 211-212).

bir süre hasta yattı (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 480-483, 486-487; Kurat, 2011, s. 583-584). İyileştikten sonra Berlin'e gitti ve İngilizlerle mücadelenin yollarını aradı. Anadolu ve Kafkasya'yla ilgili tahayyül ettiği düşüncesini gerçekleştirme şansı olmadığını idrak ettiği andan itibaren Türkistan'a gitti ve ömrünün geri kalan kısmını muhayyilesindeki ülkünün gerçekleşmesi uğrunda harcadı.

b. Mütarekenamenin İlgili Maddeleri

14 Ekim 1918 tarihi itibarıyla Sadrazam ve Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi görevlerini üstlenen Ahmet İzzet Paşa, İtilaf Devletleri ile anlaşarak, savaştan çekilmenin yollarını aramaya koyuldu. Mütarekenin akdinin ön koşullarının sağlanması amacıyla 21 Ekim 1918'de imzaladığı emirname ile Beşinci Kafkas Fırkası ile Otuz Altıncı Kafkas Fırkası ve On Beşinci Piyade Fırkası'nın Kafkasya'dan geri alınmasını uygun gördü (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 4-51). Dokuzuncu Ordu ile Kafkas İslam Ordusu Komutanlıklarına çektiği şifreli telgrafında ise Brest-Litovsk Muahedenamesi'yle Osmanlı Devleti'ne iltihak eden Üç Sancak sınırlarının ötesinde İran'ın kuzeyinde ve Kafkasya'da ele geçirilen bütün toprakların 24 Ekim 1918'den itibaren 6 hafta içerisinde tahliye edilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 43-5). Bunun ardından Büyükkada'da esir tutulan İngiliz generali Carhles Townshed'i serbest bıraktı ve İtilaf Devletleri ile mütareke görüşmeleri için arabulucu olmasını istedi. Townshed de uhdesine tevdi edilen görevi layıkıyla yerine getirdi ve mütareke için ön mutabakatın oluşmasına müsait zemin hazırladı. Böylece 27 Ekim 1918 tarihinde Limni adasının Mondros limanındaki Agamemnon gemisinde Akdeniz Filosu Komutanı Amiral Somerset Gough-Calthorpe başkanlığındaki İngiliz Heyeti ile Bahriye Nazırı Miralay Hüseyin Rauf Bey riyasetindeki Osmanlı Heyeti arasında mütareke görüşmeleri başladı (Bayar, 1997, c. 1, s. 25-26, 32-60; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 623-624; Kurat, 2011, s. 575-576). Toplam 4 gün boyunca 5 celse halinde yapılan görüşmelerin ilk gününde İngilizler, 24 maddelik mütareke taslağını ortaya koydular. Mütarekenin ilkin taslağının Kafkasya'yla alakalı 2 maddesinin içeriği aynen şöyleydi:

“Madde 11 - İran'ın şimal-ı garbî kısmında ve Maveray-ı Kafkasya'daki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal kable'l-harb hudud dâhiline celbi.

Madde 15 - Kâffe-i hutut-ı hadidiyenin İtilaf murakabe zabitlerinin idaresine tevdi, Maveray-ı Kafkas'ta el-yevm Osmanlı idaresinde bulunan hutut-ı hadidiye de dâhildir ve bunlar serbest ve tam olarak İtilaf memurinin emrine verilecektir. Bu maddeye Bakü ve Batum'un

İtilaf kuvvetleri tarafından işgali de dâhildir.” (BOA, HR.SYS, no. 2563/2, v. 1, s. 2; Erım, 1953, c. 1, s. 521-522).⁵²⁶

Taslağın bütün maddeleri görüşmenin 27 Ekim 1918'deki ikinci celsesinde genişçe müzakere edildi. Konumuzu alakadar eden 11. maddenin müzakeresinde söz alan Osmanlı Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, İran'ın kuzeybatısının tahliyesiyle ilgili önceden verilen emrin gereğinin yapılacağını beyan etti. Kafkasya meselesi ise bir hayli girifti. Brest-Litovsk Muahedenamesi ile belirlenen sınırların ötesindeki Kafkasya topraklarının tahliye edilmesini gerekli kılan emirname, Hüseyin Rauf Bey'in sözlerine göre, zaten mütareke görüşmelerinden önce Sadrazam tarafından imzalanmıştı. Brest-Litovsk Muahedenamesi'nin sağladığı meşru zemin çerçevesinde Osmanlı Devleti'ne terk edilen Üç Sancak ise 93 Harbi'nin sonuçlarını belirleyen Berlin Muahedenamesi gereğince harp tazminatı karşılığında Rusya'nın zapt ettiği topraklardı ve Osmanlı Devleti'nin şimdiki konjonktürde bu toprakları tahliye etmesi halinde mevzubahis sancaklar sahipsiz kalabilirdi (BOA, HR.SYS, no. 2305/20, v. 3, s. 2; Bayar, 1997, c. 1, s. 38). Müzakerelerin ulaştığı böylesine kritik safhada söz alan heyet üyelerinden Reşat Hikmet Bey, Üç Sancak'ın özellikle güney kısmına talip olan Gürcülerin bütün sancakları ilhak etmeye niyetli olmadıklarını ifade etti. Osmanlı Heyeti'nin savunmasını onaylar gibi gözüken Amiral Calthorpe, lüzum görüldüğü takdirde bahsi geçen sancakların İtilaf Devletleri ile müzakereler neticesinde tahliye edileceğini söyledi. Muhtelif fikirlerin karşılıklı olarak teati edilmesinden sonra on birinci madde şöyle tadil edildi:

“İran'ın şimal-ı garbi kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harbdan evvelki hudud gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maveray-ı Kafkas'ın evvelce Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısm-ı mütebakisi Müttefikler tarafından vaziyet-i mahalliyeye tedkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.” (BOA, HR.SYS, no. 2305/20, v. 3, s. 3).

Kafkasya'nın tahliye edilmesinin usul ve esaslarını belirleyen bu madde, mütareke görüşmelerinin sonraki celselerinde tekraren müzakereye açılmadı ve 30 Ekim 1918'deki dördüncü celsede az önce zikredildiği şekliyle kabul olundu (BOA, HR.SYS, no. 2305/20, v. 5, s. 3).

Osmanlı Demiryolları ile Güney Kafkasya'da Osmanlı idaresinde bulunan bütün demiryollarının İtilaf kontrol zabitlerinin idaresine verilmesine ve Batum ile Bakü'nün işgaline hukuki zemin oluşturan on beşinci madde üzerindeki müzakereler bir hayli

⁵²⁶ İngilizlerin müzakereye açtıkları mütareke taslağında Kafkasya'yı alakadar eden maddeler için bkz. TNA, CAB, no. 24/67/68.

tartışmalı oldu. On beşinci maddenin son kısmında İtilaf kuvvetlerinin Bakü şehrini işgal etmelerini gerekli kılan cümle, mütareke görüşmelerinin 27 Ekim 1918'deki ikinci celsesinde Hüseyin Rauf Bey'in önerisiyle "Hükûmet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır." şeklinde tadil edildi (BOA, HR.SYS, no. 2305/20, v. 3, s. 4; Bayar, 1997, c. 1, s. 41). İlk iki celsedeki müzakerelerin sonuçlarıyla ilgili 27 Ekim 1918'de Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya telgraf çeken heyet üyeleri, İngilizlerin Batum'un işgal edilmesi hususunda ısrarcı olduklarını ve Bakü'yle ilgili cümlelerin ise "Devlet-i Aliyye'ce Bakü'nün İtilafiyyun tarafından işgaline itiraz edilmeyecektir." şeklinde değiştirildiğini bildirdiler (BOA, HR.SYS, no. 2563/1, v. 14, s. 2). Bakü ve Batum meseleleriyle demiryollarının işletilmesini tanzim eden on beşinci maddeye mütareke görüşmelerinin 28 Ekim 1918 tarihindeki üçüncü celsesinde nihai şekil verildi:

"Bilcümle hutut-ı hadidiyeye İtilaf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında el-yevm Hükûmet-i Osmaniye'nin taht-ı murakabesinde bulunan Maveray-ı Kafkas Hutut-ı Hadidiyesi aksamı dâhildir. İşbu Kafkas hututu serbest ve tam olarak İtilaf memurlarının taht-ı idaresine vaz edilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazar-ı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dâhildir. Hükûmet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır." (BOA, HR.SYS, no. 2305/20, v. 4, s. 2).

Üçüncü celsedeki kapsamlı müzakerelerin sonucu olarak mütareke metninde yapılan değişiklikler hususunda 29 Ekim 1918'de Osmanlı Heyeti'ne telgraf çeken Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, on birinci maddenin tadil edildiği şekliyle kabul olunduğunu, on beşinci maddenin Kafkasya Demiryollarıyla ilgili kısmının kabul olunduğunu ve Bakü ile Batum'un işgaline itiraz edilmediğini bildirdi. İfade edilenlere ilaveten, Bakü petrollerinden bir hissenin de Osmanlı Devleti'ne tahsis edilmesinin şayan-ı arzu olduğunu beyan etti (BOA, HR.SYS, no. 2563/3, v. 1, s. 2; Bayar, 1997, c. 1, s. 55).⁵²⁷ Sadrazam Paşa'nın bu son arzusu, mütareke görüşmelerinin 30 Ekim 1918'deki dördüncü ve beşinci celselerine mevzu teşkil etmedi. Beşinci celsedeki nihai revizyonlar çerçevesinde mütareke metninin on altıncı maddeye kadar olan kısmı (dolayısıyla da Kafkasya'yı alakadar eden her iki madde) olduğu şekliyle kabul edildi (BOA, HR.SYS, no. 2305/20, v. 6, s. 2; Bayar, 1997, c. 1, s. 58).

Sonuç olarak, Limni adasının Mondros limanındaki Agamemnon gemisinde 4 gün boyunca devam eden müzakereler çerçevesinde toplamda 25 maddeye ulaşan Mondros

⁵²⁷ Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın arzusu, mütareke döneminde yayın hayatına başlayan *Minber Gazetesi*'nin 2 Kasım 1918'deki sayısına "Bakü petrol istihsalatından Memalik-i Osmaniye ihtiyacı için petrol tefrik edilecektir." şeklinde yansıdı (*Minber*, 2, s. 1).

Mürarekesi, 31 Ekim 1918 günü mahalli saatle öğle vaktinden itibaren yürürlüğe konulmak üzere, 30 Ekim 1918 akşamı saat 22.03'te imzalandı (BOA, HR.SYS, no. 2305/20, v. 6, s. 3; BOA, HR.SYS, no. 2563/7, v. 3, s. 6; Bayar, 1997, c. 1, s. 59).⁵²⁸ Sadrazam ve Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa, mütarekenamenin akdedilmesinin ertesi günü bütün ordu komutanlıklarına tebligat göndererek, İtilaf Devletleri ile varılan mutabakat çerçevesinde harbin tamamen sona erdiğini beyanla mütarekeye riayet edilmesini emretti (Sarı, 2014, s. 172; Görüryılmaz, 2015, s. 474).

4.3.2. Tasfiye ve Tahliye

İtilaf Devletleri ile mütareke siyasetini benimseyen Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, 26 Ekim 1918'de yayımladığı 5287 sayılı genelgeyle Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkasya Ordusu'nu ilga etti ve arzu eden zabitler ile askerlerin genç hükümetlerin hizmetine girerek Kafkasya'da kalabilmelerine cevaz verdi. 4 Kasım 1918'de mülga Kafkas İslam Ordusu'nun adı Azerbaycan Ordusu olarak değiştirildi ve Nuri Paşa'nın neşrettiği 2113 sayılı şartname ile personelin Azerbaycan Hükümeti hizmetine girmesinin usul ve esasları belirlendi. Azerbaycan'da kalmak isteyen zabitler ile memurlardan beyannameler alındı ve hükümet ile hizmete talip personel arasında kontratlar akdedildi. Ancak Enzeli'den harekete geçerek 17 Kasım 1918'de Bakü şehrin çıkarma yapan İtilaf Kuvvetleri Komutanlığı, Azerbaycan'da herhangi bir isim ve çatı altında Türk askerinin kalmasına itiraz etti. İngilizlerin Osmanlı Hükümeti üzerinde kurdukları baskıdan dolayı 21 Kasım 1918'de yeni bir emirname imzalayan Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, 26 Ekim 1918 tarihli 5287 sayılı genelgenin ahkâmını ilga etti ve Kafkasya'daki bütün Türk kıtaatının geri alınması emretti. Bu emir üzerine 1918'in Kasım ayının son haftasından Aralık ayının ilk haftasına kadar geçen sürede Kafkasya'nın kuzeyindeki On Beşinci Piyade Fırkası kabileler halinde ana vatana nakledildi. Kafkasya'nın güneyindeki Beşinci Kafkas Fırkası ile Otuz Altıncı Kafkas Fırkası'nın bütün unsurları ise 1919'un Ocak ayına kadarki süreçte peyderpey ana vatana döndü.

⁵²⁸ Mütarekenamenin Türkçe ve İngilizce metinleri için bkz. BOA, HR.SYS, no. 2563/3, v. 3, s. 2-3; BOA, HR.SYS, no. 2563/7, v. 3, s. 1-6; ATASE, İSH, no. 5/1; TTK, KO, no. 17/16, v. 1-3; Bayar, 1997, c. 1, s. 61-63; Erim, 1953, c. 1, s. 519-524.

a. Ordunun Lağvedilerek Dönüştürülmesi

Dünya Savaşı'ndan çekilmeye olanak sağlayan mütarekenin Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki Türk kıtaatının geri alınmasını gerekli kılacağını önceden tahmin eden Enver Paşa, Şark Ordular Grubu Komutanı Halil Paşa ile 2 Ekim 1918'deki haberleşmesinde bir dizi proaktif önlemlerin alınmasını tavsiye etti. Tahliyenin ifade edildiği üzere olduğu koşullarda ilk önce Kuzey Kafkasya'daki On Beşinci Piyade Fırkası ile Batum'daki On İkinci Fırka geri alınmalı, Bakü'deki Beşinci Kafkas Fırkası ise en sona bırakılmalıydı. Günün koşullarının müsaade ettiği ölçüde Beşinci Kafkas Fırkası'nın muharip ve muharebe destek kuvvetleri Azerbaycan birlikleri namıyla bulundukları mevkilerde kalabilir veya tamamen Azerbaycan teşkilatına dönüştürülebilirdi (ATASE, BDH, no. 3822/H-2, f. 1-6; *ATBD*, 148, belge no. 118, s. 326; Berkuk, 1934, s. 60-61; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 440). Enver Paşa'nın kanaatine, hükümetten çekilme emri alındığı vakit Kafkasya'daki Türk kıtaatı ifade edildiği üzere çekilme imitasyonu gerçekleştirerek mevcut durumunu kamufle edebilirdi. Bahsedilen dönemde Türk askerinin Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'da yerel kuvvetler olarak kalabilmesinin altyapısı da şimdiden hazırlanmalıydı. Azerbaycan tebaası olarak Kafkasya'da kalmak isteyen zabıtlere ve diğer memurlara müsait çalışma ortamı ifade edildiği üzere sunulmuş olurdu. Diğer taraftan, Azerbaycan'a çokça silah ve cephane sevk olunmalıydı (ATASE, BDH, no. 3823/25, f. 5; *ATBD*, 148, belge no. 120, s. 330; Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 445).⁵²⁹

5 Ekim 1918'de Nuri Paşa ve 8 Ekim 1918'de Halil Paşa ile tekraren iletişime geçen Enver Paşa, Azerbaycan teşkilatının ihtiyacı olan uzman personel ile her türlü silah ve cephanenin ivedilikle temin edilmesini emretti. 8 Ekim 1918'de ise organizasyonun ihtiyaçlarına harcanmak üzere Nuri Paşa'ya 700.000 lira para gönderdi (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 445-446; Süleymanov, 1999-b, s. 412). Bu husustan bahseden 9 Ekim 1918'deki diğer telgrafında, gönderilen paranın israf edilmeden idareli kullanılmasını tembihledi. Her ihtimale binaen Azerbaycan'da kalmak isteyen zabıtlarin de isimlerinin şimdiden belirlenmesini öğütledi (TTK, KO, no. 8/17). Halil Paşa'nın 10 Ekim 1918'de Enver

⁵²⁹ Dokuzuncu Ordu Komutanlığını ziyaret eden Azerbaycan Kolordusu Komutanı Ali Paşa, Kars'taki toplardan işe yarayanları tefrik etti. Buna ilaveten, Dokuzuncu Ordu deposundan kâfi miktarda cephane ve 8.000 adet tüfek gönderilmesi mevzubahis oldu (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-26, s. 33; TTK, KO, no. 17/69, s. 37; *ATBD*, 148, belge no. 118, s. 326; Berkuk, 1934, s. 60; Bayur, 1991, c. 3-4, s. 256).

Paşa'ya yaptığı öneride ise Nuri Paşa'nın kaydının Osmanlı Ordusu'ndan silinerek Azerbaycan'da kalmasına meşru zeminin oluşturulması gerektiği yazılıydı (Aydemir, 2019-b, c. 3, s. 445). Talat Paşa kabinesinin son gününde Halil Paşa'nın önerisini onaylayan Enver Paşa, yeni kabinenin kararı dolayısıyla tahliye sırasında müşkülât oluşmaması için Azerbaycan'da kalmak isteyen personel ile kıtaatın şimdiden belirlenmesini hassaten talep etti (*BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 622; Budak, 1998, c. 4, s. 96; Karaköse, 2012, s. 276).

14 Ekim 1918'de yeni hükümetin başına geçen Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Brest-Litovsk Muahedenamesi ile ana vatana kavuşan Üç Sancak ötesindeki muharip kuvvetlerin geri alınmasının mütareke akdini kolaylaştırabileceği zannına kapıldı. Bu gerekçeyle 21 Ekim 1918'de neşrettiği emirname ile Şark Ordular Grubu Komutanlığını lağvetti ve Gümrü'deki komutanlık ile grup karargâhındaki bütün personelin İstanbul'a dönmesini talep etti (Süleymanov, 1999-b, s. 410; Görürüymaz, 2015, s. 482-483).⁵³⁰ İfade edilenlere ilaveten, Kafkasya'daki bütün muharip fırkaların ana vatana nakledilmesini ve Brest-Litovsk Muahedenamesi ile belirlenen sınırların ötesinde ele geçirilen bütün arazilerin ivedilikle tahliye edilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3823/25, v. 4-51). Böylesine bir emir verilmesine rağmen tahliyenin keyfiyeti ve tahliye sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar tam şekilde belli değildi. Bütün bu meseleleri Harbiye Nazırı sıfatıyla Ahmet İzzet Paşa'nın 26 Ekim 1918 tarihli 5287 sayılı genelgesi açıklığa kavuşturdu. Genelgenin ilk maddesi gereğince Kuzey ve Güney Kafkasya Orduları (yani Kuzey Kafkasya Ordusu ve Kafkas İslam Ordusu) tamamen ilga edildi. Zabitler ile memurlardan arzu edenler, Osmanlı Hükümeti ile gizli veya açık hiçbir münasebette bulunmamak kaydıyla Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Hükümetleri hizmetine girebilirlerdi. Böylesine talepte bulunanların Osmanlı Ordusu'ndaki kayıtları silinecekti. Üç sene içerisinde avdet eden zabitlerin kıdemleri baki kalmak koşuluyla tekraren orduya kayıtları yapılabilirdi. Üç seneden sonra orduya katılmak isteyenlerin üç seneden fazla kıdemleri zayi olurdu. Bulundukları görev yerinde kalmak isteyenler, hizmetinde oldukları hükümetle istedikleri şekilde sözleşme imzalayabilirlerdi. Böyle bir

⁵³⁰ Şark Ordular Grubu Komutanlığının ilga edilmesinden sonra İstanbul'a dönen Halil Paşa, ülkeyi kurtarmayı amaçlayan toplantıların müdavimi oldu, Karakol Cemiyeti'nin kurucuları arasında bulundu. Dünya Savaşı dönemindeki faaliyetlerinden dolayı tutuklanarak Bekirağa Bölüğü'ne kapatıldı ve bir dizi suçlamalarla yargılandı. Hapisten kaçışından sonra Ankara'ya gitti, Anadolu harekâtına katıldı ve 1919-1922 seneleri arasında Azerbaycan ile Rusya'da mühim işlerle meşgul oldu (Halil Paşa, 1972, s. 259-370; Dinç, 2021, s. 111-165).

sözleşme imzalandığı takdirde durumlarını bir beyanname ile bulundukları mevkideki en yüksek rütbeli komutana arz etmeliydiler. Komutan da söz konusu beyannameleri topluca Harbiye Nezaretine iletmeliydi. Bahsi geçen hükümetlerin hizmetine giren zabitler, küçük zabitler ve askerler sözleşmeli olarak bulundukları mahallerde Osmanlı üniforması giyemezlerdi. Hizmet değişikliği talebinde bulunan zabitler, küçük zabitler ve askerler müstesna olmak üzere diğer bütün kıtaat, bu emrin tebliği tarihinden itibaren Dokuzuncu Ordu'nun emrine girmek üzere ana yurda dönmeliydi. Ana vatana dönmek isteyen zabitler ile küçük zabitler ve askerler, emrin kendilerine tebliğinden sonraki üç hafta içerisinde mezkûr hükümetlerin hudutları haricine çıkmalıydılar. Nakledilemeyen silah ve cephane ise Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya Hükümetlerine teslim edilebilirdi (ATASE, BDH, no. 526/2054, f. 41; ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-20:1-21; *ATBD*, 148, belge no. 128, s. 357).⁵³¹

Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de akdedilen mütarekenamenin on birinci maddesi, Kafkasya'nın tahliye edilmesinin kaçınılmaz olduğunu gözler önüne serdi. Mütarekenamenin ilgili maddesini dolambaçlı yollardan delmeye çalışan mülga ordu komutanlığı, Harbiye Nezaretinden alınan 26 Ekim 1918 tarihli 5287 sayılı genelgenin müsaade ettiği ölçüde ordunun dönüştürülmesine karar verdi.⁵³² 4 Kasım 1918'de mülga Kafkas İslam Ordusu'nun adı Azerbaycan Ordusu olarak değiştirildi. Bundan sonra Kafkas İslam Ordusu unvanının kullanılmaması ve bu unvanı haiz mühürlerin tebdil edilmesi kararlaştırıldı (ATASE, BDH, no. 3834/21, f. 63; *ATBD*, 148, belge no. 129-130, s. 361, 363). Lağvedilerek dönüştürülen ordunun komutanlığını, Azerbaycan Hükümeti'nins muvafakatiyle Nuri Paşa üstlendi. Nuri'yle birlikte Kafkas İslam Ordusu Komuta Heyeti, Beşinci Kafkas Fırkası Komuta Heyeti ve kıtaatinın Azerbaycan Ordusu'nun hizmetine girmesi münasip görüldü (*ATBD*, 148, belge no. 131, s. 366).

⁵³¹ Osmanlı Devleti Hariciye Nazırı Mehmet Nabi Bey, 27 Ekim 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan Topçubaşı ile resmi görüşmesinde tahliye meselesinin bahsini açarak, arzu eden zabitlerin Azerbaycan Ordusu'nda hizmet edebileceklerini teyit etti (Topçubaşov, 2018-a, s. 240; Topçubaşov, 2018-b, belge no. 6, s. 66).

⁵³² Sadrazam ve Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'nın 26 Ekim 1918 tarihli 5287 sayılı genelgesinde ifade edilen bazı hususların tam şekilde anlaşılmadığından Nuri Paşa da 27 Ekim 1918 tarihli şifreli telgrafiyle ek açıklama talebinde bulundu. Ahmet İzzet Paşa'nın 6 Kasım 1918'de cevaben gönderdiği telgrafında, Kafkas İslam Ordusu'nun mülga olduğu ve arzu eden zabitler ile askerlerin Azerbaycan Ordusu hizmetine girebilecekleri teyit edildi (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-24; *ATBD*, 148, belge no. 134, s. 377).

Dönüştürülen ordunun komutanı sıfatıyla Nuri Paşa'nın 4 Kasım 1918'de yayımladığı 2113 sayılı şartname ile rütbeli zabitler ile sivil personeli ilgilendiren bütün meseleler çözüme kavuşturuldu ve Azerbaycan Hükümeti ile Azerbaycan'da kalmak isteyen zabitler arasında akdedilmesi tasavvur edilen sözleşmenin koşulları belirlendi. Şartnamenin maddelerine göre Azerbaycan Ordusu'nda hizmete talip olan zabitler ile memurlar Azerbaycan Hükümeti'nin tebaası sayılırlar, ceza ve ödüller ile diğer hususlarda Azerbaycan kanunlarına tabi olurlardı. Hizmete kabul edilen Türk zabitlerinin istihdam olunacakları alanları Azerbaycan Ordusu Komutanlığı belirlemeliydi. Zabitlerin yeni hizmet yerlerinde fahri rütbeleri tamamen lağvedilmeli ve gerçek rütbeleriyle Azerbaycan Ordusu'nda hizmet etmeliydiler. Her bir zabitin 2 ay süreli izin kullanma hakkı vardı ve bu hakkını kullanabilmek için 1 ay önceden üstlerine haber vermeliydi. Kendisine verilen izni kullanan zabitin 2 aylık maaşı peşinen ödenmeliydi. Hizmete kabul edilme sözleşmesini imzalayan zabitin bir seneden önce kontratı feshetme hakkı yoktu. Hükümetin kontratı feshetmesi halinde 6 maaş kadar tazminat ödemesi gerekliydi. Ceza amaçlı fesihlerde tazminat ödenmesi söz konusu değildi. Azerbaycan'daki hizmet müddetinde askeri hizmet kabiliyetini yitirenlere 3 seneden 5 seneye kadar olmak üzere maaş nispetinde tazminat ödenmeliydi. Üç senenin tamamını Azerbaycan'da geçirenlere hizmet müddetinin sonunda 6 aylık maaş nispetinde mükâfat verilmesi ve 3 senenin sonunda kontratını 3 seneden aşağı olmamak üzere uzatanlara bir defaya mahsus olmak üzere 1 senelik maaş nispetinde mükâfat verilmesi mevzubahisti. Her bir zabitin Azerbaycan'da kalmak istediğini beyan eden bir beyanname ve Azerbaycan'da hizmet edeceğini gösteren bir kontrat imzalaması gerekliydi. İki nüsha olarak düzenlenen kontratı Azerbaycan Hükümeti namına Başbakan imzalandıktan sonra bir nüshası zabite verilirken, diğer nüshası hükümet arşivinde kalmalıydı. Kontrat ve beyannamelerle ilgili bütün işlemler bir hafta içerisinde sonuçlandırılmalıydı (ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 27-1; ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 2:2-1, 3-297; Süleyman İzzet, 1936, s. 240-241; *ATBD*, 148, belge no. 131, s. 365-366).⁵³³

⁵³³ Azerbaycan Ordusu'nda hizmete talip olan Türk zabitleri ve askerlerine benzer biçimde, Kuzey Kafkasya Hükümeti Ordusu'nda hizmet etmek isteyenler de oldu. Onların hak ve hukuklarını düzenleyen 11 maddelik mukavelename, 17 Kasım 1918'de Şimali Kafkas Cibaliyyun İttihadı Hükümeti Reisi Abdülmecit Çermoyev, aynı hükümetin Harbiye Nazırı ve Şimalî Kafkas Cibaliyyun İttihadı Hükümet'indeki Osmanlı Devleti Askeri ve Siyasi Murahhası Yusuf İzzet Paşa arasında akdedildi (ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 27-3:27-4; *ATBD*, 148, belge no. 142:142-1, s. 399-400).

2113 sayılı hizmet şartnamesinin duyurulmasının peşinden bayrak ve üniformaların yeni dönemin koşullarına uyarlanması gündeme geldi. Nuri Paşa'nın direktifiyle 7 Kasım 1918'den itibaren Azerbaycan'daki bütün kıtaat ve karargâhların üzerine al renkli zemin üzerinde beyaz hilal ve 8 köşeli yıldız motiflerinden meydana gelen Azerbaycan bayrağı çekildi (ATASE, BDH, no. 3835/26, f. 3). Azerbaycan Ordusu'nda hizmet eden askerin üniformasının değiştirilmesi zaruretinden dolayı 7 Kasım 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nazırı'nın riyasetinde bir komisyon oluşturuldu. Azerbaycan Kolordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Habip Selimov ile Azerbaycan Süvari Fırkası Komutanı Feyzullah Paşa, İkinci Azerbaycan Fırkası Komutanı Kaymakam Mehmet Nazım Bey ve diğerleri bu komisyonun üyeleri oldular (ATASE, BDH, no. 3832/11, f. 23).

Mülga ordu personelinin Azerbaycan Ordusu'na devrolunarak hizmet beyannamelerinin alınmasına 7 Kasım 1918 tarihinde başlandı. Harbiye Nezaretine sunulmak üzere alınan bu beyannamelerin içeriği kısmen farklılık arz etmekle birlikte, Beşinci Kafkas Fırkası On Üçüncü Alay Dördüncü Tabur Kâtibi Adanalı Hüseyin Hüsnü Efendi'nin beyannamesi genele ışık tutması hasebiyle burada örnek olarak zikredilebilir:

“Üç sene müddetle Azerbaycan Ordusu'nda hidmet etmek arzusunda bulunduğumu arz ederim.” (ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 3)

Örnek olarak içeriği buraya aktarılan bu kabil beyannamelerin alınmasını izleyen bir haftalık süre boyunca şartname koşulları çerçevesinde Azerbaycan Ordusu'nda hizmet etmek isteyen Türk zabitleri ve diğer memurlarla münferiden sözleşmeler imzalandı. Sözleşmelerin içeriği, usul ve esaslarıyla ilgili genel bir kanaat oluşabilmesi adına Beşinci Kafkas Fırkası On Üçüncü Alay Kırk Altıncı Tabur Komutanı Mülazımievvel Mehmet Aziz Efendi ile akdedilen kontrat metni örnek olarak burada zikredilebilir:

“Azerbaycan Ordusu Kumandanlığının 4.11.34 tarih ve 2113 numaralı şartnamesi mevaddına tevfikân üç sene müddetle Azerbaycan Ordusu'nda hidmet edeceğimi taahhüd eylerim.” (ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 3-26).

Azerbaycan Ordusu'nda hizmet etmek isteyen rütbeli bütün personelle akdedilen kontratların tamamı az önce zikredilenin tıpkı aynısıdır. Hizmete talip olanlar olduğu gibi çeşitli nedenlerden dolayı ana yurda dönmek isteyenler de oldu.⁵³⁴ Söz gelişi, Ordu Ahz-

⁵³⁴ Azerbaycan'da kalmak istemeyen personelin mazeretlerine örnek olarak, İkinci Azerbaycan Fırkası Mülhakı Yüzbaşı Ali Rıza Efendi'nin maruzatı üzerinde durulabilir. Dilekçesini 8 Kasım 1918'de İkinci Azerbaycan Fırkası Komutanlığına sunan Ali Rıza Efendi, sağlık durumu ile emlak ve eşyasına bakacak kimsenin olmaması nedeniyle Azerbaycan Ordusu'nda hizmet edemeyeceğini beyanla Azerbaycan

1 Asker Reis Muavini Binbaşı Zühdü Bey, Ordu Ahz-ı Asker Muamelat Şubesi Müdür Muavini Binbaşı Murat Bey, Bakü Ahz-ı Asker Şubesi Reisi Binbaşı Mehmet Nuri Bey, Bakü Ahz-ı Asker Şubesi'nden Mülazım İbrahim Efendi, Ordu Ahz-ı Asker Muamelat Memuru Şefik Bey, Ahz-ı Asker Sertabibi Kaymakam Halim Bey ve Ahz-ı Asker Evrak Müdürü Yüzbaşı Talat Efendi ve diğerleri Azerbaycan Ordusu'nda hizmet etmek istemediklerini beyan ettiler (ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 5-1). Zikredilen türden talepleri ilkesel düzeyde anlayışla karşılayan Nuri Paşa, münferit olarak memlekete gönderilmenin mümkün olmadığını ifade ederek, istidada bulunanların taleplerinin alınmasını ve toplu halde Ordu Komutanlığına bildirilmesini emretti (ATASE, BDH, no. 3825/33, f. 18). Azerbaycan Ordusu'nda hizmet etmeyi arzu eden zabitlerin sayısının da fazla olduğu ayrıca ifade edilmelidir. Söz gelişi, 17 Kasım 1918 tarihine ait bir çizelgede Azerbaycan'da kalmak isteyen 79 zabitin adı, rütbesi ve bağlı bulunduğu kıtaatın adı, 24 Kasım 1918 tarihine ait diğer bir çizelgede ise 2 zabıt ile 10 kıdemli küçük zabıt ile 4 onbaşının adı ve rütbesi yazılıdır (ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 5-2:5-4; ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 7). Mülga ordunun komutanı Nuri Paşa da Azerbaycan Hükümeti hizmetine girdi ve Azerbaycan Ordusu Komutanı oldu. Azerbaycan'daki Türk Kıtaatını tahliye etmekle görevli geçici komutanlık görevine ise Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Mürsel Paşa tayin edildi (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-34; ATASE, İSH, no. 50/111, v. 3; *ATBD*, 148, belge no. 143, s. 403; Süleyman İzzet, 1936, s. 243).⁵³⁵ Bütün bu zikredilenlerden görüldüğü üzere, mütarekeden sonra başvuru dolambaçlı yollarla tahliyeden kaçınmanın yolları arandı. Ancak İngilizlerin de kendilerine göre planları ve programları vardı.

b. Bakü'nün Boşaltılması

İtilaf Devletleri ile akdedilen mütarekenin içeriği kamuoyuna 3 Kasım 1918 tarihinde duyuruldu. Mütarekenamenin iki maddesiyle ilgili kulaktan duyma bilgilerden endişelenen Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan

Hükümeti'nin verdiği maaş zammının kesilmesini ve ana vatana iade edilmesini istirham etti (ATASE, BDH, no. 3825/33, f. 18-1).

⁵³⁵ Ordudaki komuta heyetinde görevli birçok zabıt gibi Mürsel Paşa da Azerbaycan Hükümeti ile 3 senelik sözleşme imzaladı (*ATBD*, 148, belge no. 131-1, s. 368). Olayların seyrinden anlaşıldığı üzere, Mürsel Paşa'nın durumunda daha sonra değişiklik vukua geldi ve Azerbaycan'dan çekilecek olan kıtaatın komutanı olarak görevlendirildi.

Topçubaşı, aynı gün içerisinde Osmanlı Devleti Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey ile görüşme talebinde bulundu.⁵³⁶ Gerekli işlemlerden sonra akşama doğru bu görüşme gerçekleşti. Kendi hükümeti namına merak ettiği sorulara birinci elden yanıt almak isteyen Topçubaşı, Azerbaycan temsilcisinin katılımı olmadan akdedilen mütarekenamede Güney Kafkasya Demiryolları ve bilhassa Bakü meselesiyle ilgili hükümler olması hususunda sitemkâr bir serzenişte bulundu. Bu serzenişe cevaben Bakü meselesinin genişçe müzakere edildiğine dikkat çeken Hüseyin Rauf Bey, Azerbaycan'da Türk askerinin bulunmasından dolayı böyle bir maddenin kendilerine kabul ettirildiğini beyanla müteakip günlerde İtilaf temsilcilerinin İstanbul'a uğrayacaklarını ifade etti ve Ali Merdan Bey'e de fırsattan bilistifade Azerbaycan'ın istiklalinin İtilaf Devletlerine tanıtılması uğrunda çaba harcamasını tavsiye etti (Topçubaşov, 2018-a, s. 247-249; Topçubaşov, 2018-b, belge no. 9, s. 80-84).

Bahsedilen görüşmenin sonraki günü Hariciye Nezareti Müsteşarı Reşat Hikmet Bey'i makamında ziyaret eden Ali Merdan Topçubaşı, mütarekenamenin iki maddesinin Bakü ve Güney Kafkasya Demiryollarına teşmil bulunduğu hususunda muhatabına serzenişte bulundu (4 Kasım 1918). Topçubaşı'nın sözlerini hemen yanıtlayan Reşat Hikmet Bey, Bakü ve demiryolları meselesini müzakere etmek istemedikleri halde müzakereye mecbur edildiklerini ve mütarekenamede de Bakü'nün İngilizlere teslim edilmesiyle ilgili bir şey olmadığını bildirdi. Mütarekenamede öyle bir ifade olmadığını doğrulayan Topçubaşı ise İngilizlerin Bakü'yü işgal etmelerine itiraz edilmeyeceğini deklare eden 15. maddenin aslında "gidin, Bakü'yü zapt edin" anlamına geldiğini beyan etti. Konuşmanın sonuna doğru ise mütarekenamenin Azerbaycan'ı alakadar eden maddelerine itiraz içeren bir protesto notası sundu. Notanın içeriğinde Azerbaycan'a ait demiryollarının kullanım şekliyle ülkenin başkentinin istikbalinin başka ülkeler arasında akdedilen mütarekenameye konu olmasının devletler arası hukuka aykırı olduğu

⁵³⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçisi ve Devlet Bakanı Ali Merdan Topçubaşı'nın mütareke görüşmeleri yapıldığı günlerde bazı gizli bilgilere ulaştığı ifade edilmelidir. Çünkü 31 Ekim 1918'de Başbakan Fethali Han Hoyslu'ya gönderdiği mektubunda Nuri Paşa'nın geriye alınacağı ve İngilizlerin Bakü şehrini işgal ile Güney Kafkasya Demiryollarını kontrol etmek niyetinde olduklarıyla ilgili bazı özel notlar yazılıdır (Topçubaşov, 2018-a, s. 197). Mektubunun son kısmına eklediği haşiyede durumun çok kritik olduğunu ifade ettikten sonra, Reşt veya Enzeli'de ve yahut da Bakü'de İngilizlerle müzakere için acele edilmesini tavsiye etti (Topçubaşov, 2018-a, s. 207). Ne var ki mütareke günlerinde haberleşme hizmetinde yaşanan sorunlardan dolayı Ali Merdan Topçubaşı'nın mektubu bir hayli geç tarihte Bakü'ye ulaştı.

yazılıydı.⁵³⁷ Kafkasya'daki diğer yeni cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'a da bir siyasi temsilci tayin edilmesi, Topçubaşı'nın diğer notasının içeriğini teşkil etmekteydi (Topçubaşov, 2018-b, belge no. 10, s. 86-89). Sonuncu notada ifade edilen talebe hemencecik verilen sözlü yanıtta, Azerbaycan'da şimdilik bir askeri temsilci bulunduğu ve gerekli görülürse ileride siyasi temsilci de tayin edilebileceği beyan edildi (BOA, HR.SYS, no. 2303/11, v. 8).

Karşılıklı mükâleme şeklinde gerçekleşen görüşmeden hiçbir olumlu sonuç çıkmadı. Kafasını kurcalayan sorulara ilk elden yanıt almak isteyen Ali Merdan Topçubaşı'nın bizzat Hariciye Nazırı Mehmet Nabi Bey ile görüşmesi gerekliydi. İfade edilen meseleyle ilgili 5 Kasım 1918 günü öğleden önce yapılan görüşme, Ali Merdan Topçubaşı'nın yazılı kayıt altına aldığı tutanaklara bakılırsa, karşılıklı restleşmeye sahne oldu. Görüşmenin hemen başında söze başlayan Topçubaşı, mütarekenamenin Azerbaycan'ı alakadar eden kısmını hatırlattı ve bu hususu şerh eden önceki günkü protesto notasını ana hatlarıyla hülasa etti. Topçubaşı'nın konuşmasını bitirmesi üzerine söze başlayan Mehmet Nabi Bey, mevzubahis maddeleri İtilaf temsilcilerinin ısrarlı talebinden dolayı kabul etmeye mecbur olduklarını ve bu maddelerde Azerbaycan'ın zararına herhangi bir şey görmediğini beyan etti. Görüşmenin giderek sert konuşmaya dönüştüğü kısmında Azerbaycan'ın bağımsızlığına atıfta bulunan Ali Merdan Topçubaşı, hiçbir şekilde Osmanlı Devleti'ne ilhak olunmayan Bakü şehri ve Güney Kafkasya Demiryolları hususunda Türk temsilcilerin hiçbir yükümlülük üstlenme yetkisi olmadığını deklare etti. Bakü'nün İtilafçılara teslim edilmediğinde ısrarcı olan Mehmet Nabi Bey, Osmanlı Devleti'nin kendine ait olmayan bir yeri teslim etmeye hakkı olmadığını ifade ederek, Bakü'nün zapt edilmesine engel olunmayacağını kabul etmek zorunda kaldıklarını tekrarladı. Sarf edilen sözlerin Bakü'nün zapt edilmesinin onaylanmasına eş değer olduğunda ısrarcı olan Ali Merdan Topçubaşı, genç cumhuriyetin başkenti ve demiryollarıyla ilgili müzakerelerin Azerbaycan Hükümeti temsilcileriyle yapılmasının en uygun yol olduğunu ifade etti. Yeni konjonktürün oldukça zor olduğunu bildiren

⁵³⁷ Osmanlı Devleti'nin yeni Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa ile 18 Kasım 1918'deki görüşmesinin tutanaklarında 4 Kasım 1918 tarihli notayla ilgili Ali Merdan Topçubaşı'nın mülâhazaları şöyledir: "Size, elbette ki, malumdur ki 4 Kasım'da benim tarafımdan bir nota takdim edilmiştir. Söz konusu notada akdedilen mütarekenamenin 11. ve 15. maddelerine itirazda bulundum. O vakitler hem sabık nazır Nabi Bey'e hem de Reşat Hikmet Bey'e bu notanın aslında Osmanlı Hükümeti'nin Azerbaycan üzerinde tahakkümü olduğu ithamlarını refettiğini bildirmiştim. Çünkü itiraz notası böyle bir iddianın reddedildiğinin yanı sıra Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsız olduğunun da en güçlü kanıtıdır..." (Topçubaşov, 2018-b, belge no. 17, s. 122).

Mehmet Nabi Bey ise müzakereler sonucunda varılan mutabakatın daha iyisinin mümkün olmadığını özellikle vurguladı (Topçubaşov, 2018-b, belge no. 11, s. 90-92). Bundan sonra her iki hükümet adamının konuşmasındaki sözlerin sertlik dozajı kısmen hafifledi ve görüşme taraflardan hiçbirinin hoşnut olmadığı şekilde sona erdi.⁵³⁸

Mütarekenin akdedilmesini müteakiben zuhur eden karmaşık olaylarının gölgesinde Ali Merdan Topçubaşı'nın İstanbul'daki diplomatik görüşmeleri ile Azerbaycan'ın istikbaliyle ilgili tartışmalardan Bakü'deki komutanlık ve hükümet erkânı bir süre boyunca habersiz kaldı.⁵³⁹ Bunun içindir ki Enzeli'deki İngiliz Kıtaatı Komutanlığının Bakü'ye bir askeri heyet göndermesi ve şehrin teslim edilmesini talep etmesi, Azerbaycan'daki komuta kademesi ile hükümet erkânının şaşkınlığına neden oldu. Sağlıklı bir yol izlemeyi tercih eden Nuri Paşa, 5 Kasım 1918 günü Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetini İngilizlerin talebi hususunda bilgilendirdi (ATASE, İSH, no. 1/48; ATASE, İSH, no. 3/99; ATBD, 148, belge no. 133, s. 375). Buna ilaveten, aynı gün içerisinde Dokuzuncu Ordu Komutanlığına çektiği şifreli telgrafiyle meselenin mahiyetini öğrenmeye çalıştı (TTK, KO, no. 17/16, v. 1).⁵⁴⁰ Nuri Paşa'nın gündeme getirdiği hususu 6 Kasım 1918'de yanıtlayan Sadrazam ve Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa, Bakü'nün İngilizler tarafından işgalinin mütareke koşullarının gereği olduğunu bildirdi, işgal için başvurulduğu takdirde derhal müsaade olunmasını ve

⁵³⁸ Her iki ülke devlet ricalinin görüşmesini sayfalarına taşıyan İstanbul basını, Mehmet Nabi Bey'in mütareke müzakerelerinde yaşananların geniş izahatını verdiğini, Azerbaycan Hükümeti ile Babıali ve İngiltere Hükümeti arasındaki sorunların müzakereler yoluyla çözülebileceğine ümit beslediğini haber olarak geçti. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı buhranlı ortamda İngiltere'nin Bakü petrollerine ihtiyacı olduğunu göz önünde bulunduran Mehmet Nabi Bey, İngilizlerle iyi ilişkiler kurulmasının yararından bahsederek, Babıali'nin bu meselede Azerbaycan Hükümeti'ne siyaseten destek olacağı taahhüdünde bulundu (Atı, 301, s. 2; Minber, 7, s. 1; Vakit, 374, s. 2).

⁵³⁹ Mütarekenin akdedilmesinden sonra vukua gelen gelişmeler hususunda Azerbaycan Hükümeti'nin bilgi kaynakları oldukça sınırlıydı. Her iki ülkenin başkentleri arasındaki ulaşım ve iletişimin kesintiye uğramasından dolayı Ali Meydan Topçubaşı, 14 Kasım 1918'e kadar kendi hükümetine güvenli bilgi aktaramadı. 14 ve 15 Kasım 1918'de yakaladığı ilk fırsatta İstanbul'daki gelişmeler ve mütarekenin Azerbaycan'ı alakadar eden maddeleriyle ilgili kendi hükümetine iki mektup gönderebildi (Topçubaşov, 2018-a, s. 209, 214). Muhabere hizmetindeki sorunları ise 18 Kasım 1918'deki görüşmesinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa'ya ilettili. Hariciye Nazırı'nın söz konusu meseleyle ilgili Ali Merdan Topçubaşı'ya yanıtı şöyle oldu: "... Evet, şimdi Kafkasya'yla muhabere çok müşkül bir iştir, gemiler gitmiyor, telgraf hizmeti çalışmıyor. Kafkasya'daki kendi adamlarımızdan bile haberimiz yoktur ve sağlıklı bilgi alamıyoruz. Bakü'ye özel kurye göndermenizi tavsiye ederim..." (Topçubaşov, 2018-b, belge no. 17, s. 122).

⁵⁴⁰ Nuri Paşa'nın talebine cevaben Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa da mütarekenamenin bir suretini 5 Kasım 1918'de ona gönderdi. Talep üzerine gönderilen metin ise Nuri Paşa'nın eline ancak 11 Kasım 1918'de ulaştı (TTK, KO, no. 17/16, v. 1-3).

İngilizlere hiçbir şekilde engel olunmamasını tavsiye etti (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-24; *ATBD*, 148, belge no. 134, s. 377).

Zikredilen meselenin Azerbaycan Hükümeti'ni alakadar eden kısmı, bir hayli çetrefilli ve karmaşık seyir izledi. Hükümet erkânının gayriresmî yollardan edindiği malumata göre mütareke hükümleri arasında Bakü'nün teslim edilmesiyle ilgili özel bir madde mevcuttu. Azerbaycan Hükümeti'nin bekasını ve istikbalini doğrudan ilgilendiren bu meselede tezahür eden bilgi kirliliğinden dolayı tedirginlik duyan Başbakanı Fethali Han Hoyslu, 6 Kasım 1918 günü "zata mahsus" işaretli şifreli telgrafla Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'yla iletişime geçerek, Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında mütarekenin imzalanması sırasında ve sonrasında Azerbaycan'ın istiklali ve istikbaliyle ilgili neler konuşulduğunu sordu ve İtilaf Devletlerinin ne suretle ve ne şekilde Azerbaycan'ı tanımaya meyilli olduklarını öğrenmeye çalıştı (BOA, HR.SYS, no. 2397/6, v. 22).⁵⁴¹ İstanbul'dan gelecek olan yanıtın keyfiyetine bakılmaksızın, Azerbaycan'ın istiklalinin korunması ve Bakü'nün Azerbaycan Hükümeti'nin kontrolünde kalmasının sağlanması gerekirdi. Bunun mümkün olabilmesi için Bakü mintikasında hatırı sayılır miktarda kuvvet bulundurmak gerekliydi. Bakü etrafında ise yedek kuvveti olarak sadece Yüz Altıncı Alay bulunmaktaydı ve bu alayın da toplam mevcudu 600 askerden ibaretti. Askeri çözümlerin tükendiği böylesine karamsar manzarada Azerbaycan Hükümeti İngilizlerle diplomatik düzeyde muhabereye girişti ve anlaşma yolları aramaya başladı (*ATBD*, 148, belge no. 135, s. 379).

Azerbaycan Hükümeti'nin girişimlerine destek olmayı amaçlayan Nuri Paşa, 8 Kasım 1918'de Enzeli'deki İngiliz Kıtaatı Komutanlığıyla iletişime geçerek, Bakü'nün teslim edilmesi görevinin kendisine havale edilmediğini ve Bakü'nün Azerbaycan Hükümeti ile Azerbaycan Ordusu'nun kontrolünde olduğunu bildirdi. Bahsi geçen hükümetin ise ilkesel düzeyde İngiltere ile müttefiklerine muhalif olmadığını not etmeyi de ihmal etmedi. Azerbaycan'ın genelindeki emniyet ve asayişten hükümetin sorumlu olduğunu bildirdikten sonra Bakü'deki Türk kıtaatının Batum'a sevki edilmeye başlandığını beyan etti. Kuzey Kafkasya'da muharebelere katılan kıtaatın komutanı olmadığını bildirdikten sonra mezkûr kıtaatın komutanlığını savaştan vazgeçilip tahliye başlanması hususunda

⁵⁴¹ 8 Kasım 1918'de Sadaret makamına ulaşan telgrafa 10 Kasım 1918 tarihinde yanıt verildi. İstanbul siyaset sahnesinde mütareke hasebiyle vukua gelen çalkantılı durum, diğer meseleler gibi, Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı'na verilecek yanıtın da birkaç gün gecikmesine neden oldu.

bilgilendirdiğini ifade etti. Nakliye hizmetinde yaşanan müşkülattan dolayı tahliye işlerinin biraz uzayabileceğini ve Bakü yoluyla çekilmek zorunda olan Kuzey Kafkasya'daki kıtaatın en son kafilesinin Bakü'yü ne zaman terk edeceğini şimdiden kestirmenin mümkün olmadığını bildirdi (TTK, KO, no. 21/152, v. 1-2). Azerbaycan'daki Osmanlı Kıtaatı Komutanı sıfatıyla aynı gün içerisinde İngiliz Generali William Montgomerie Thomson ile iletişime geçen Mürsel Paşa da aynı hususu teyit etti, Kuzey Kafkasya'daki Türk kıtaatının çekilmesinin gecikebileceğini göz önünde bulundurarak, Bakü ile Kuzey Kafkasya'daki kıtaatı nakleden en son trenin 25 Kasım 1918 akşamı Bakü'den ayrılacağını bildirdi. Dolayısıyla İngiliz kıtaatı 26 Kasım 1918 günü saat 10.00'da Bakü'yü işgal edebilirdi. İfade edilen tarihten sonraya kalması muhtemel birkaç trenin Bakü'ye uğramadan geçmesine izin verilmesini talep etti, kendisinin de Bakü'nün işgaline hiçbir şekilde engel olmayacağını ve herhangi bir gaile çıkarmayacağını bildirdi (TTK, KO, no. 21/148, v. 1).

Komuta kademesi mütarekenin gereğini koşulsuz olarak yerine getirme imitasyonu oluştururken, Bakü'yü alakadar eden bütün meselelerde Azerbaycan Hükümeti'yle mutabakata varılmasına işaret etti. Bakü meselesini bizzat sahiplenen Azerbaycan Hükümeti ise cumhuriyet düzeninin varlığına dokunulmaması koşuluyla İngilizlerin şehre girmesine engel olmayıp işleri kolaylaştıracağını deklare etti (ATASE, İSH, no. 1/50; ATASE, İSH, no. 3/100; *ATBD*, 148, belge no. 136, s. 381).⁵⁴² Buna ek olarak, İngilizlerin hoşuna gidecek bazı düzenlemeler yapılması mevzubahis oldu. Azerbaycan Hükümeti Bakanlar Kurulunun 9 Kasım 1918'deki toplantısında, 17 Haziran 1918'den beri çalışmalarına ara verilen Milli Şura'nın 16 Kasım 1918'de tekraren çalışmalarına başlamasına ve 120 milletvekilinden oluşan Azerbaycan Meclis-i Mebusanı'nın açılması için hazırlıklar yapılmasına karar verildi. Bu toplantıda yeni Azerbaycan bayrağıyla ilgili layiha da onaylandı. Böylece üç renkli yeni Azerbaycan bayrağı mavi, kırmızı ve yeşil renkli zemin üzerinde beyaz hilal ve 8 köşeli yıldız motiflerinden ibaret oldu (*Azerbaycan*, 36, s. 2).

Yeni konjonktürün gereksinimleri doğrultusunda yapılan revizyonlara ek olarak, Bakü'nün vefakâr insanları ordu komutanı ve zabitlerin şerefine bir ziyafet vermek

⁵⁴² Azerbaycan Hükümeti'nin Bakü meselesiyle ilgili siyasetini 8 Kasım 1918'de şifreli telgrafla Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyasetine ileten Nuri Paşa, mütareke maddelerinin ivedilikle kendisine tebliğ edilmesini talep etti. Nuri Paşa'nın bu telgrafi 3 gün gecikmeyle 11 Kasım 1918'de ilgili makama ulaştı (ATASE, İSH, no. 1/50; ATASE, İSH, no. 3/100; *ATBD*, 148, belge no. 136, s. 381).

istediler (ATASE, BDH, no. 3834/18, f. 1-44). 10 Kasım 1918 akşamı Bakü şehir kulübünde düzenlenen ziyafete Nuri Paşa ile komuta kademesi ve karargâhtaki Türk zabıtları, hükümet erkânı, üst düzey bürokratlar, ayan, eşraf, iş adamları, aydınlar ve diğer davetli şahıslar katıldılar.⁵⁴³ Hükümet cenahını temsilen konuşma yapan Başbakan Fethali Han Hoyslu ve Milli Şura Reisi Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan'ın özgürlüğüne kavuşmasında Türk askerinin rolünü önemli bulduklarını ifade ettiler ve bu uğurda dökülen kanların iki kardeş ülkeyi birbirine yakınlaştırdığına dikkat çektiler. Mehmet Emin Resulzade'nin nutkunun sonunda söylediği "... Siyasî ufukta kara bulutlar görünen gibidir. Lakin bu kara bulutlara karşı Nurilerimizin zulmet-şiken nuru vardır..." sözleri süreklilik arz eden alkışlarla karşılandı.⁵⁴⁴ Yaklaşık bir seneden beri Kafkasyalıların iyi günlerinde ve kötü günlerinde yanlarında olan Hasan Ruşeni'nin nutku, ziyafetin katılımcıları üzerinde olumlu intibalar uyandırdı ve onlara umut aşıladı. Her iki memleketin yurttaşı sıfatıyla etkili bir konuşma yapan Ahmet Ağaoğlu, "Ben Bakü'yü İstanbul'da ve İstanbul'u Bakü'de görüp de özümü o kadar bahtiyar görürüm ki daha ölsem de gamım yoktur, dünyadan kam almış giderim." dedi. Meclisin sonuna doğru söz alan Nuri Paşa, gayet belîğ ve selis bir nutuk irat etti ve memleketin istikbalinden endişeli olan meclis ehlinin yüreklerine su serpti (*Azerbaycan*, 37, s. 3-4).

Nuri Paşa'nın Ordu Komutanı sıfatıyla ziyafetin sonuna doğru yaptığı konuşma, hiç kuşkusuz, karanlık günlerde istikballe ilgili umut aşılayan bir seraptı. Meselenin askeri boyutunu dikkate alan bu umut tek başına yeterli değildi, diplomatik kanallar üzerinden Azerbaycan'ın istiklal ve istikbali güvence altına alınmalıydı. Dünya Savaşı'nın son merhalesinde mahkûm ve mazlum milletlerin destekleyicisi olarak görülen Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson'un ilkeleri, o günün koşullarında çok önemli bir umut kapısı olabilirdi. Bu gerekçeyle 10 Kasım 1918'de Woodrow Wilson'a telgraf çeken Başbakan Fethali Han Hoyslu ve Hariciye Nazırı Yardımcısı Adil Han Ziyadhanlı, Azerbaycan'ın istiklalinin tanınmasında Amerika Birleşik Devletleri'nin

⁵⁴³ Bahsi geçen ziyafetin şimdiki Azerbaycan Devlet Akademik Filarmonisi binasında düzenlendiği tahmin edilmektedir (Carçı, 2018, s. 130).

⁵⁴⁴ Milli Şura Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin nutkunun 14 Kasım 1918'de yayımlanan metnindeki ilgili kısım şöyledir: "... Turan bugün maddeten kazanılmamışsa da manen hâsıl olmuş, Turan fikri doğmuştur. Bir kere doğan fikir, bir daha ölmez, bir daha sönmez! En karanlık gecelerimizde bize meşal-i hürriyet getiren ve en çetin demlerimizde imdadımıza gelerek bizi halas eden kardeşlerimizi bize doğru koşturan, yolumuzda kurbanlar verdiren, işte bu mefkûre, bu yeni doğmuş emel güneşidir. O emel güneşi ki bir nuru da – Nuri Paşa'yı göstererek – işte bizimle beraber! (Sürekli alkışlar). Yaşasın emel yolunda feda-yı can eden Türk Ordu ve Zabitanı, Yaşasın Büyük Turan! (Tekrar sürekli alkışlar)." (*Azerbaycan*, 39, s. 3).

desteğini beklediklerini açıkça ifade ettiler (Hesenov, 1993, s. 146; İmanov, 2003, s. 135; Kazımzade, 2016, s. 195; Hasanlı, 2022, s. 237-238). İlginç bir tesadüf olmakla birlikte, Fethali Han Hoylu'nun 6 Kasım 1918'deki telgrafına Ahmet İzzet Paşa'nın yanıtı da 10 Kasım 1918 günü hazır oldu. Sonraki günün tarihiyle Fethali Han'a gönderilen cevabi telgrafta, mütarekenin ağır koşullarından dolayı Azerbaycan'daki Türk kıtaatının geri alınması ve Azerbaycan Ordusu'nda hizmet etmek isteyen zabitlerin de Osmanlı Ordusu ile ilişkilerinin kesilmesinin emredildiği bildirildi. İtilaf Devletleri ile akdedilen mütarekenin ilgili maddesi gereğince İngilizlerin Bakü'yü işgal etmelerine itiraz edilmeyeceğinin taahhüt edildiği ve Kafkasya'daki ordu komutanlıklarına da bu bapta emirler gönderildiği ifade edildi. Dünya siyaset sahnesinde bir Türk İslam hükümeti olarak teşekkül etmeye çalışan Azerbaycan'ın da komşu devletlerle iyi ilişkiler içerisinde olması ve özellikle İngiltere Hükümeti ile iyi münasebetler tesis etmesinin gerekli olduğu nasihat edildi (BOA, HR.SYS, no. 2397/6, v. 20, s. 1; Kurat, 2011, belge no. 33, s. 699).⁵⁴⁵

İstanbul mahfillerinin önerdiği siyaset çerçevesinde Enzeli'deki İngiliz Kıtaatı Komutanlığı ile iletişime geçen Nuri Paşa, tahliye sürecinde zuhur etmesi muhtemel kargaşanın engellenmesi amacıyla Azerbaycan Hükümeti'nin teklifiyle Azerbaycan Ordusu Komutanlığı görevini üstlendiğini ve maiyetiyle birlikte Azerbaycan Hükümeti'nin hizmetine girmesinin İngilizler ile müttefikleri aleyhine bir girişim olmadığını beyanla gerekli görüldüğü takdirde Bolşeviklerle mücadelede yararlı olabileceğini ifade etti (TTK, KO, no. 23/82, v. 1-2). İngiliz Kıtaatı Komutanı Tümgeneral Thomson'un 14 Kasım 1918'de Nuri Paşa'ya gönderdiği cevapta ise 17 Kasım 1918 sabahına kadar Bakü şehrinin tahliye edilmesi, Kuzey Kafkasya'dan çekilen kıtaatın Bakü'ye girmeden tahliye sürecini tamamlaması ve Nuri Paşa'nın kıtaatıyla birlikte Bakü'yü terk etmesi gerektiği gibi ön koşullar ileri sürüldü (TTK, KO, no. 21/99, v. 2). Zikredilen gelişmeler üzerine, İngiliz Kıtaatı Komutanlığı ile doğrudan temasa geçen Azerbaycan Hükümeti, Ahmet Ağaoğlu ile Nasip Yusufbeyli ve Musa Refiyev'den oluşan bir heyeti Enzeli'ye gönderdi (Hesenov, 1993, s. 146; Behbudov, 2003, s. 14; Kazımzade, 2016, s. 195-196; Muradaliyeva, 2017, s. 76; *Azerbaycan*, 43, s. 2).

⁵⁴⁵ Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'nın telgrafının arka sayfasına 30 Ekim 1918'de akdedilen mütarekenamenin on birinci ve on beşinci maddeleri not edildi ve 11 Kasım 1918 günü "zatî" ve "mahrem" işaretli telgraf olarak Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoylu'ya gönderildi (BOA, HR.SYS, no. 2397/6, v. 20, s. 2; BOA, HR.SYS, no. 2397/6, v. 21). Mütarekenamenin sonraki tarihlerde elde edilen kısmen noksanlı nüshası ise Azerbaycan Hükümeti'nin mürevviç-i efkârı olan *Azerbaycan Gazetesi*'nin 19 Kasım 1918 tarihli 44. sayısında 24 madde halinde neşredildi (*Azerbaycan*, 44, s. 1).

Enzeli'deki görüşmede İngilizlerin Azerbaycan adlı bir hükümeti tanımak istememeleri ve kesin biçimde işgal niyetinde olmaları heyet üyelerinde şaşkınlık uyandırdı. Onların bağımsız bir ülkeyi temsilen ifade ettikleri sözlere Tümgeneral Thomson'un yanıtı şöyle oldu:

“Bizim bildiğimiz, Azerbaycan halkının ârâ-yi umumiyesinden doğma bir cumhuriyet yoktur. Yalnız Türk Kumandanlığının entrikasıyla teşekkül etmiş bir hükümet var. Madam siz bunun aksini iddia ediyorsunuz, o halde gelir, mahallinde tetkik, ona göre de karar verilir.” (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 70; Mehmetzade, 1991, s. 99; Keykurun, 1998, s. 115).

Görüşmenin ifade edilen minval üzere seyri esnasında bir beyanname neşreden İngiliz Generali, Türk kıtaatı ve Azerbaycan kıtaatının 17 Kasım 1918 günü saat 10.00'a kadar Bakü şehrini tahliye etmesini tekraren talep etti. Bundan sonraki süreçte Bakü ile etrafındaki petrol kaynakları İngilizler tarafından işgal edilecek iken, memleketin geri kalan kısmı şimdilik Azerbaycan Hükümeti ve Azerbaycan Ordusu'nun kontrolünde kalabilirdi. Azerbaycan'ın istiklali resmen tanınmamakla birlikte, İngiltere ile Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri temsilcileri Azerbaycan'ın fiili hükümeti ile ilişki kurabilirlerdi. Tümgeneral William Montgomerie Thomson Bakü'nün Askeri Genel Valisi olurken, Bakü'deki polis teşkilatının başına da bir İngiliz subayı geçmeliydi.⁵⁴⁶ Şehir Duması, önceleri olduğuna benzer biçimde, görevlerini yapmakta serbestti. Kendi mukadderatını belirleme ilkesi çerçevesinde Azerbaycan Cumhuriyeti de Paris Barış Konferansı'na katılabilirdi. İngiliz kıtaatının beraberinde Lazar Biçerahov'un kıtaatının Bakü'ye girişine izin verildiği halde silahlı Ermenilerin girişine izin verilmesi mevzubahis değildi (Rayevski, 1927-a, s. 18; Swietochowski, 1988, s. 190; Hesenov, 1993, s. 147; Kazımzade, 2016, s. 196; Muradaliyeva, 2017, s. 76-77; *Azerbaycan*, 43, s. 2).

Gence'deki 17 Haziran 1918 tarihli en son toplantısında tatil kararı alan Azerbaycan Milli Şurası, 16 Kasım 1918 günü Bakü'de tekraren açıldı. Milli Şura'nın ilk içtimaında parlamento hakkında kanun kabul edildi. Memleketteki etnik azınlıkların da hukuklarını gözeten bu yeni kanun ile 120 milletvekilinden oluşan bir parlamentonun açılmasının yasal zemini oluşturuldu (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 69; Mehmetzade, 1991, s. 100).

⁵⁴⁶ Tümgeneral William Montgomerie Thomson'un 17 Kasım 1918'de neşrettiği kararname ile Bakü şehrinde sıkıyönetim ilan edildi ve Miralay Kokkerel de Bakü'deki İtilaf Kuvvetleri Polis Teşkilatı Komiseri tayin edildi (*Azerbaycan*, 46, s. 4; *Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane 1918-1920: Dokumenti i Materiali*, 1967, belge no. 22, s. 27-28; Behbudov, 2003, s. 20; Darabadi, 2013, s. 106).

Demokratik devletin kuruluşu yolunda dev adımlar atan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başbakanı Fethali Han Hoylu, 16 Kasım 1918 günü Enzeli'deki İngiliz Kıtaatı Komutanı Tümgeneral Thomson ile iletişime geçerek, İtilaf Kuvvetlerinin Bakü'ye girmesine hükümetinin itiraz etmediğini ve İtilaf Devletlerinin de Azerbaycan'ın istiklali ve toprak bütünlüğüne zarar vermeyeceklerini umduğunu beyan etti. Buna ilaveten, Bakü'de İngilizlere kışla ve karargâh yerleri tahsis edildiğini beyan etti (Hesenov, 1993, s. 148; Kazımlı, 2016, s. 196; *Azerbaycan*, 43, s. 2). Başbakan'ın iyi niyetli yaklaşımına olumlu yaklaşan Tümgeneral Thomson ise Azerbaycan ile Büyük Britanya arasındaki ilişkilerin memnuniyet verici düzeyde olacağına inandığını ifade etti (Kazımlı, 2016, s. 196-197). Tarafların nihai mutabakata varmasından sonra Azerbaycan Hükümeti'nin naşir-i efkârı olan *Azerbaycan Gazetesi*'nin 17 Kasım 1918 tarihli sayısında Başbakan Fethali Han Hoylu ve Dâhiliye Nazırı Behbut Han Cavanşir imzası ile içeriği aşağıya aktarılan bir beyanname neşredildi:

“Enzeli'de bulunan Müttefikler Ordusu Kumandanı Thomson ile Azerbaycan Hükümeti nümayendeleri arasında vaki olan müzakere ve hükümetin rızası ile sabah saat 10'da İngiliz ve Müttefikleri Ordusu payitahtımıza dâhil olacaktır. İngilizlerin bu suretle şehrimize dâhil olmaları hükümet ve istiklalimize karşı düşmanane harekâtı mucip olmayıp dostane bir hareket olduğundan bütün ahalimizin dost devletler ordusunun vüruduna sükûnet ve dostlukla istikbal eylemeleri ve intizam, asayiş saklamaları lazımdır. Hükümet tarafından dahi şehre girecek Müttefik Ordu Kumandanlığının istikbaline karar verilmiştir. Bütün hükümet ve cemaat idareleri âdeti üzere dair olacaktır.” (*Azerbaycan*, 42, s. 1).

İngilizlerin işgal eyleminin dozajı, beyanname içeriğinden görüldüğü üzere, belli ölçekte hafifletildi ve İtilaf Devletlerinin düşman kuvvet olarak değil de dost kuvvet olarak Bakü'ye gireceği Azerbaycan'ın iç kamuoyuna duyuruldu. Hükümetin mürevviç-i efkârı olan *Azerbaycan Gazetesi*'nde, Rusya'daki Bolşevik Hükümeti'ni devirmeyi amaçlayan İtilaf Devletlerinin Kafkasya'da geçici bir hareket üssü elde etme isteğine vurgu yapılarak, Wilson ilkeleri çerçevesinde Azerbaycan'ın milli istiklali ve toprak bütünlüğüne dokunulmayacağı mealinde genel bir kanaat neşredildi (*Azerbaycan*, 43, s. 1-2).

Bakü şehrini zapta memur edilen kıtaatı taşıyan İngiliz bandıralı gemiler, 17 Kasım 1918 günü öğleden sonra Azerbaycan bayrağıyla donatılan Bakü limanındaki Kafkas-Merküri iskelesine yanaştı. Kruger gemisinden inen Tümgeneral William Montgomerie Thomson ile maiyetini Azerbaycan Hükümeti erkânından Dâhiliye Nazırı Behbut Han Cavanşir, Hariciye Nazırı Yardımcısı Adil Han Ziyadhalı ile Hariciye Nezaretinin üst düzey bürokratları ve şehirdeki siyasal örgütlerin temsilcileri karşıladılar. İngilizlerin şerefine

düzenlenen karşılama töreninde her iki taraf birbirlerine dostça yaklaşım sergiledi. Azerbaycan Hükümeti namına konuşan Adil Han Ziyadhanlı, temsilcisi olduğu milletin yakın gelecekte Avrupa milletlerinin medeniyet ailesine alınacağına umut beslediğini beyan etti.⁵⁴⁷ Buna mukabelede bulunan Tümgeneral Thomson ise Osmanlı Devleti ile akdedilen mütareke gereğince Türk askerinin yerini almak üzere Bakü'ye teşrif buyurdıklarını beyanla Azerbaycan'ın iç işlerine müdahale etmeye niyetli olmadığını bildirdi (Hesenov, 1993, s. 148-149; Kazımlı, 2016, s. 197; Hasanlı, 2022, s. 239; *Azerbaycan*, 43, s. 2-3).

Limandaki resmi karşılamanın ardından Tümgeneral Thomson, otomobiline binerek, şehir merkezinde kendisine tahsis edilen ikametgâhına gitti. Şehir içerisindeki yolculuğu esnasında sokaklarda ve çarşıda gözlemlediği asayiş ve düzenden pek memnun kaldı. Enzeli'den gemilerle Bakü limanına taşınan İngiliz askerleri ise peyderpey iskeleye çıktılar (*Azerbaycan*, 43, s. 2-3).⁵⁴⁸ Petrovsk'tan Bakü'ye doğru çarlık döneminin Rusya bayrağı çekilmiş halde seyrüsefer eden gemilerle nakledilen Biçerahov Kıtaatı'nın Kazak ve Ermeni askerleri de İngilizlerin ardından iskeleye çıktılar.⁵⁴⁹ Aynı kıtaatın aynı gün içerisinde Bakü semalarında uçurduğu uçaklardan şehre Bakü'nün üniter yapılı Rusya'ya iade olunmasından dolayı şehirdeki Ruslara hitaben kutlama mesajları atıldı (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-27a, s. 36; TTK, KO, no. 17/69, s. 40; Resulzade, 1339-1341/1923, s. 70; Mehmetzade, 1991, s. 99; Budak, 1998, s. 101).⁵⁵⁰ Lazar Biçerahov'un tekraren Bakü sahnesinde görülmesinden fazlaca cesaret alan Ruslar ve Ermeniler, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sembollerine saldırmaya ve Türkçe levhaları kırmaya teşebbüs ettiler. Her iki milleti temsilen toplanan Milli Şuralar, "hiçbir Azerbaycan

⁵⁴⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Yardımcısı Adil Han Ziyadhanlı'nın konuşmasını Zeynal Takiyev İngilizceye tercüme etti. Ona mukabelede bulunan Tümgeneral William Montgomerie Thomsun'un konuşmasını bitirmesinden sonra Bakü Belediye Reisi Miryakup Mehdiyev ve Rus Milli Şurası namına Podşibyakın, Bakü'deki Rus zabıtları namına Miralay Rollegren ve Bakü zenginlerinden Mirza Esedullayev konuşma yaptılar (*Azerbaycan*, 43, s. 2-3).

⁵⁴⁸ Konunun araştırmacılarından Tadeusz Swietochowski, Tümgeneral Thomson'un Bakü'ye 2.000 kadar Hintli asker naklettiği kanaatindedir (Swietochowski, 1988, s. 191). Azerbaycan'ın çağdaş tarihçilerinden Tahir Behbudov ve Pervin Darabadi ise 1.000 İngiliz ve 800 Hintli askerinin nakledildiğini tespit etmişlerdir (Behbudov, 2003, s. 17; Darabadi, 2013, s. 105).

⁵⁴⁹ On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'in eserinde Bakü limanına çıkan İngilizlerin 1.200, Biçerahov Kıtaatının 500 askerden ibaret olduğu yazılıdır (Süleyman İzzet, 1936, s. 240, 247).

⁵⁵⁰ Tümgeneral William Montgomerie Thomson'un telkini ve diğer milletleri temsil eden siyasi örgütlerin katılımıyla 26 Aralık 1918 tarihinde koalisyon hükümeti oluşturulmasından sonra Lazar Biçerahov Kıtaatı'nın Bakü'den çıkarılması gündeme geldi. Azerbaycan Hükümeti'nin ısrarlı talebi üzerine söz konusu kıtaat belirlenen süre içerisinde Bakü şehrini terk etmeye mecbur oldu (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 76; Resulzade, 28 Mayıs 1919, s. 23).

yoktur, sadece Rusya vardır. Azerbaycan Hükümeti devrilmelidir ve Lazar Biçerahov'un başında bulunduğu Merkezi Hazar Hükümet ile tebdil edilmelidir." mealinde beyanatlar kabul ettiler (Hesenov, 1993, s. 149).

İtilaf çıkarmasını üniter yapılı Rusya modelinin bir aşaması olarak telakki eden Bakü'deki Rus Milli Şurası'nın görevlendirdiği Podşibyakin, Smirnov, Baykov ve Leontoviç'ten oluşan heyet, 17 Kasım 1918 akşamı Tümgeneral William Montgomerie Thomson ile görüşmeye gitti. Azerbaycan Hükümeti'ni endişelendiren bu görüşmede Rus Milli Şurası üyeleri kendilerini ülkenin gerçek sahibi olarak tanıttılar ve Thomson'un koalisyon hükümetine katılma önerisini geri çevirdiler. Sözü edilen hükümete katılma, onların kanaatine, Azerbaycan'ın istiklalinin Paris Barış Konferansı'nda onaylanmasını kolaylaştırabilirdi. Güney Kafkasya'nın Rusya'nın bir bölgesi olduğunu düşündüklerinden Azerbaycan'a kendi mukadderatını belirleme hakkı verilmesine taraftar değildiler. Rus temsilcilerin sergiledikleri uzlaşmaz tutum, görüşmenin sonunda doğru Thomson'u sinirlendirdi ve basit bir ifade ile Rusya'nın mevcut olmadığını beyan etti (Hesenov, 1993, s. 149; Kazımlı, 2016, s. 198).⁵⁵¹

Söz konusu görüşmeden sonra Bakü'nün Askeri Genel Valisi gibi hareket eden Tümgeneral Thomson, kamuoyuna duyuru amaçlı bir beyanname neşrederek, temsilcisi olduğu devletlerin Rusya'nın bir karış toprağını bile zapt etmeye ve ülkenin iç işlerine müdahale etmeye niyetli olmadığını bildirdi. Buna ek olarak, bütün milletlere eşit davranılacağını, mahalli ve belediye memuriyetlerinin geçici olarak kendisi tarafından tayin olunacağını, asayiş ve düzenin sağlanmasına özellikle dikkat edileceğini deklare etti. İdari işlerde alınan önlemlerin hafif olacağını, ticari işlerin teşvik edileceğini ve her türlü yardımın yapılacağını taahhüt etti. Beyannamenin son kısmında ise üç önemli tasarrufunu açıkladı. Birincisi, Bakü ahalisinin elindeki tüfek ve revolverler belirlenen vakitte belirlenen merkezlere teslim edilmeliydi. İkincisi, Türk askerinin çekilmesinden

⁵⁵¹ Tümgeneral William Montgomerie Thomson'u 23 Kasım 1918'de ziyaret eden Ermeni Milli Şurası temsilcileri, İngilizlerin muharebe sahnesine girmesine kadar geçen müddette Bakü'de vukua geldiği iddia edilen pogromlarla ilgili 11 sayfalık bir rapor sundular (Hesenov, 1993, s. 150-151). Ermenilerin iddialarını Thomson da kabul etmeye meyyal gözükte. Görüşmeden 2 gün önce Nuri Paşa'ya gönderdiği mektubunda iddia edilen hadiseleri araştırmak amacıyla İngiliz, Fransız ve Amerikalılardan ibaret bir komisyon kurmaya ve bu komisyon aracılığıyla zararı tespit ettikten sonra tazmin süreci başlatmaya niyetli olduğunu bildirdi (21 Kasım 1918). Thomson'un mektubunu Azerbaycan'daki Osmanlı Kıtaatı Komutanı sıfatıyla 29 Kasım 1918'de yanıtlayan Mürsel Bey, pogromlarla ilgili iddiaları reddederek, devletler hukuku kurallarına ciddiyetle riayet eden Türk askerinin operasyondan derhal sonra şehirde asayiş ve düzeni sağlamak amacıyla elinden geleni yaptığını beyan etti (Bayur, 1991, c. 3-4, s. 263-264).

sonra ahalinin İngiliz idaresine teslim ettiği Osmanlı ve Alman tebaalarına mukabele olarak hediyeler verilecekti. Üçüncüsü, mülki idarenin genel asayişin sağlanması sorumluluğunu üstlenmesine kadar sıkıyönetim ilan edilecekti (*Azerbaycan*, 44, s. 1).

Tümgeneral William Montgomerie Thomson'un üniter yapılı Rusya modelini gözetken ve yeni oluşumları görmezden gelen beyannamesi, Azerbaycan'da altı aydan beri kurulu olan düzenin temellerini sarsacak nitelikteydi. Beyannamenin neşredilmesini müteakiben harekete geçen Bakü'deki Rus ve Ermeni örgütleri, İngilizlerin otoritesini kendi güçleri zannederek, "ilân ettiğiniz istiklalden istinkâf ediniz de sizin için şefaet edelim!" mealinde telkinlerde bulunmaya başladılar. İçlerinden gelen bir lütuf olarak da kuracakları geçici koalisyon hükümetinde Azerbaycan Türklerine politik güçleri nispetinde mühim mevkiler tahsis edebileceklerini alenen beyan ettiler. İfade edilen gelişmelerden dolayı memleketin siyaset sahnesi öylesine derin bir infiale uğradı ki vatanperverliğinden kuşku duyulmayan bazı muhterem zevat "istiklalden istinkâf" teklifini tetkik etme zaafına düştü (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 72-74; Mehmetzade, 1991, s. 99-100; Karaköse, 2012, s. 288). Yeni dönemin politik zorluklarında Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak yaşamasının mümkün olmadığını düşünen Ahmet Ağaoğlu örneğinde bir siyaset dehası bile, Osmanlı Devleti veya Rusya'ya yaslanılmasını günün koşullarına uygun bir çözüm olarak gördü. Osmanlı Devleti çöküş halinde olduğundan Bolşevik olmayan ve üniter yapılı Rusya Devleti'ni temsil eden Rus Milli Şurası ile müzakerelere girişilmesini önerdi (Baykara, 1975, s. 274-275; Mehmetzade, 1991, s. 100, dn. 84; Swietochowski, 1988, s. 191). Böyle bir öneri karşısında Başbakan Fethali Han Hoylu'nun başında bulunduğu hükümet erkânı ve Milli Şura'nın hamiyetperver vekilleri ise gaflete düşmediler ve ifade edilen türden politik telkinlere hiçbir şekilde boyun eğmediler. Ruslar ile Ermenilerin koalisyon hükümetine katılabileceklerini ve bundan daha fazla taviz verilmeyeceğini açıkça beyan ettiler (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 74; Mehmetzade, 1991, s. 100; Görüryılmaz, 2015, s. 490).

Azerbaycan siyaset mekanizmasının doğal refleksini dikkate almak zorunda kalan Tümgeneral William Montgomerie Thomson, Bakü'deki ilk haftasındaki iç kargaşa ve siyasi tartışmalardan dolayı mevcut olmayan üniter yapılı Rusya mefkûresine dayanan azınlık hükümeti kurulmasının mümkün olmadığını kısa sürede anladı. Böylece ayak bastığı ülkenin meşru hükümetinin başbakanı olan Fethali Han Hoylu ile koordineli

çalışmayı kabul etti. Taraflar arasındaki anlaşmazlıklar 20 Kasım 1918'deki görüşmede masaya yatırıldı ve fırsatı iyi değerlendiren Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı da kamuoyunun hassasiyetleri ile beklentilerini İngiliz generaline izah etti.⁵⁵² Gergin başlayan görüşmenin sonu tatlıya bağlandı ve Azerbaycan'ın genelinde yegâne meşru otorite olarak Fethali Han Hoyski'nin başında bulunduğu hükümet kabul edildi (Swietochowski, 1988, s. 191-192; Hasanlı, 2022, s. 240).⁵⁵³ İngilizlerin demokratik hassasiyetlerini gözeterek Azerbaycan Hükümeti ise yeni dönemin koşullarına çabucak adapte oldu ve Milli Şura'yı ülkedeki azınlıkları temsil eden siyasal örgütlerin de katılımıyla 120 milletvekilli Meclis-i Mebusan'a dönüştürdü (7 Aralık 1918).⁵⁵⁴ Bunun ardından parlamenter demokrasinin gereği yerine getirildi ve azınlıkların temsil olunduğu siyasal örgütlerin katılımıyla koalisyon hükümeti kuruldu (26 Aralık 1918).⁵⁵⁵ İngilizleri fazlaca memnun eden bu formül çerçevesinde Azerbaycan'ın siyasal mevcudiyetine dokunulmadı ve ülkenin istiklalinin Paris Barış Konferansı'nda onaylanmasına kadar geçen sürede uzun soluklu diplomasi mücadelesi yaşandı.⁵⁵⁶

⁵⁵² Azerbaycan Hükümeti'nin naşir-i efkârı olan *Azerbaycan Gazetesi*'nin 21 Kasım 1918'deki 46. sayısında söz konusu görüşmeyle ilgili şöyle bir haber yayımlanmıştır: "Azerbaycan Heyet-i Vükela Reisi Fethali Han Hoyski, dün Müttefik Koşunları Kumandanı General Thomson'la görüşmüştür." (*Azerbaycan*, 46, s. 3).

⁵⁵³ Söz konusu görüşmede koalisyon hükümeti ve müstakbel başbakan meselesini gündeme getiren Thomson, Azerbaycan petrol üreticilerinden Mirza Esedullayev'in başbakan olmasını önerdi. Bu meselenin Azerbaycan'ın iç işi olduğuna vurgulayan Fethali Han Hoyski ise İngiliz generalinin önerisini nazikçe geri çevirdi (Keykurun, 1998, s. 116).

⁵⁵⁴ Toplamda 120 milletvekilinin katılımıyla açılması planlanan Meclis-i Mebusan'da 80 sandalye Azerbaycan Türklerine, 21 sandalye Ermenilere, 10 sandalye Ruslara, 1 sandalye Yahudilere, 1 sandalye Polonyalılara, 1 sandalye Almanlara ve 1 sandalye Gürcülere, diğer sandalyeler de Sendikalar İttifakı Şurası ve Petrol Müstahsilleri İttifakı'na tahsis edildi (Hesenov, 1993, s. 152; Karaköse, 2022, s. 288; Hasanlı, 2022, s. 240). Meclis-i Mebusan'ın 7 Kasım 1918'deki açılış törenine 95 mebus katıldı. Bunlardan 31 mebus Müsavat Fırkası, 7 mebus Tarafsız Demokrat Grup, 11 mebus İttihad Fırkası, 11 mebus Sosyalist Fraksiyon, 10 mebus Ahrar Fırkası, 4 mebus Bağımsız, 10 mebus Ermeni Fraksiyonu, 5 mebus Rus Fraksiyonu ve 5 mebus da diğer grupların mensubuydu (Baykara, 1975, s. 276; Mehmetzade, 1991, s. 102).

⁵⁵⁵ Koalisyon hükümetinin kuruluş sürecinde Tümgeneral William Montgomerie Thomson'un tekidiyle Ruslara 3 bakanlık ve Ermenilere 2 bakanlık tahsis edildi. Fakat Ermeniler koalisyon hükümetine katılmadılar. 26 Aralık 1918'de teşkil edilen yeni hükümette Fethali Han Hoyski Başbakan ve Hariciye Nazırı, Samet Mihmandarlı Harbiye Nazırı, Halil Hasmehmetli Dâhiliye Nazırı, Nasip Yusufbeyli Maarif Nazırı, Hudadat Melik Aslanov Turuk ve Meabir Nazırı, Aslan Safiyurtlu Posta ve Telgraf Nazırı, Rüstem Han Hoyski Himaye ve Teminat Nazırı, Mirza Esedullayev Ticaret ve Sanayi Nazırı, Hüsrev Sultanov Ziraat Nazırı, İvan Protasyev Maliye Nazırı (Rus), Konstantin Lizgar Erzak Nazırı (Polonyalı), Timur Makinski Adliye Nazırı (Rus), Yevsey Gindes Sıhhiye Nazırı (Rus) ve Mehmet Hasan Hacinski Devlet Müfettişi oldular (Hesenov, 1993, s. 156; Hasanlı, 2022, s. 241; *Azerbaycan*, 73, s. 2-3).

⁵⁵⁶ İtilaf Kuvvetleri Komutanlığı namına Bakü'de bulunan Tümgeneral William Montgomerie Thomson, Meclis-i Mebusan'da fraksiyonu bulunan milletlerin siyasal örgütlerinin temsil olunduğu koalisyon hükümetini 28 Aralık 1918'de neşrettiği bir beyanname ile tanıdı. Söz konusu beyannamenin içeriği şöyleydi: "Fethali Han Hoyski sadareti altında müşterek hükümet teşkil edildiğinden bununla umuma ilan ediyorum ki Müttefikler Kumandanlığı, Azerbaycan dairesinde yegâne mahalli kanuni hükümet olmak

c. Kafkasya'dan Çekilme

Kafkasya'nın tamamen tahliye edilmesinden önce İstanbul siyaset sahnesi tekraren tebeddülata uğradı. Mütarekenin ağır yükünü çekip çeviremeyen Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin 8 Kasım 1918'de istifa etmesi üzerine 11 Kasım 1918 tarihi itibarıyla Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti kuruldu. Yeni sadrazamın kabinesi Kafkasya'nın gecikmeli tahliyesinin doğrudan muhatabı oldu. Mütarekenin doğrudan tarafı olan İngiltere ise tahliyede yaşanan gecikmelerden dolayı ziyadesiyle rahatsızdı. İran'ın kuzeyi ve Kafkasya'nın tahliye edilmesini gerekli kılan on birinci maddenin gereğinin ivedilikle yerin getirilmesinde ısrarcıydı. Tahliyedeki aksamaların ivedilikle ortadan kaldırılmasını isteyen İngiliz Orduları Başkomutanlığı, Bahriye İrtibat Zabiti'ni söz konusu meselenin Babıali koridorlarında sıkı şekilde takip etmekle görevlendirdi. Yeni kabinenin ilk iş gününde doğrudan Sadaret makamına başvuran İngiliz zabiti de harpten önceki Osmanlı-Rus sınırlarının ötesindeki Türk kıtaatı ve unsurlarının derhal geri alınmasını talep etti. Azerbaycan topraklarında herhangi bir isim ve çatı altında Türk askeri unsurlarının bulunması arzu edilmemekteydi. Mülga Kafkas İslam Ordusu'na mensup bütün zabitler ve askerlerin yanı sıra, Nuri Paşa ile Halil Paşa ve hatta Enver Paşa'nın babası Ahmet Bey de Kafkasya'yı terk etmeliydi (ATASE, İSH, no. 5/117, v. 1-2; Karaköse, 2012, s. 284-285; Sarı, 2014, s. 180; Görüryılmaz, 2015, s. 486).

İstanbul'daki gelişmelerin ayrıntılarından tamamen habersiz olan Nuri Paşa, Azerbaycan Ordusu Komutanı sıfatıyla Azerbaycan Hükümeti'nin hizmetine girdiğini 12 Kasım 1918'de Osmanlı Devleti Harbiye Nezaretine bildirdi.⁵⁵⁷ Buna ek olarak, zabitler ile efrattan Azerbaycan Ordusu hizmetine girenlerin beyannamelerinin en kısa sürede postayla gönderileceğini belirtti (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-34; ATASE, İSH, no. 3/103; ATASE, İSH, no. 50/111, v. 2; ATBD, 148, belge no. 143, s. 403). Ancak bu telgraf Bakü-İstanbul hattındaki iletişim sorunlarından dolayı Harbiye Nezaretine gecikmeli olarak 14 Kasım 1918'de ulaştı ve nezaretin çeşitli odalarında birkaç gün boyunca değişik bürokratik muamelelerden geçti. Oysaki İngilizlerin sabrı tükenmişti ve daha fazla

üzere bu hükûmete tamamıyla müzaheret gösterecektir." (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 74; *Azerbaycan*, 73, s. 1).

⁵⁵⁷ 11 Kasım 1918'de kurulan Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'nin henüz çiçeği burnunda Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, Nuri Paşa'dan alınan telgrafnamenin bir suretini daha sonra İngiliz Bahriye Amirali Somerset Arthur Gough-Calthorpe'e de ilettili (Topçubaşov, 2018-b, belge no. 20, s. 138).

beklemeye hiç tahammülleri yoktu. İdari işleri yenice devralan kabinenin önceki kabinenin izlediği mahrem siyasetin ayrıntılarından haberdar olması mümkün değildi. İngilizlerle akdedilen mütarekenin ilgili maddelerinin ihlal edilmesi pek de arzu olunmayan bir şeydi. En son durumu göz önünde bulunduran Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, Nuri Paşa'nın en son telgrafındaki bilgilendirmeden de habersiz olarak, 13 Kasım 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığına telgraf çekerek, Azerbaycan'daki Türk kıtaatının önceleri alınan kararlar doğrultusunda geri alınmasını emretti ve nakliye işlemleriyle ilgili kendisinin de peyderpey bilgilendirilmesini rica etti (ATASE, İSH, no. 3/104, v. 1).⁵⁵⁸

Bakü'nün İngilizlerin eline geçmesinden önceki günlerde Otuz Sekizinci Alay ile Elli Altıncı Alay ve Yüz Yedinci Alay Kuzey Kafkasya'da, Dokuzuncu Alay Karabağ'da, Onuncu Alay Hacıkaş'ı'da, On Üçüncü Alay ile Yüz Altıncı Alay ise Bakü etrafındaydı (BDH-THKC 3.OH, 1993, c. 2-2, s. 638-640; Görüryılmaz, 2015, s. 488). Şehrin tahliyesi talep edilince, Güzdek'teki On Üçüncü Alay ile Yüz Altıncı Alay ve Bakü'deki Beşinci Kafkas Fırkası Karargâhı ile İkinci Azerbaycan Fırkası Karargâhı'nın 16 Kasım 1918 günü Hırdalan taraflarına çekilmesi icap etti (BDH-THKC 3.OH, 1993, c. 2-2, s. 640; Süleymanov, 1999-b, s. 418; Sarı, 2014, s. 181). Bahsedilenlerden görüldüğü üzere şehirden çok uzaklaşmayan Türk kıtaatı, Nuri Paşa'nın kendi beyanına göre, birkaç gün boyunca Bakü etrafında mahsusen oyalandı. Tahliyenin rölantiye alınmasından pımpiriklenen İngilizler, beklemenin nedenini öğrenmeye çalıştılar. İngilizlerin bu hususla ilgili sorularını yanıtlayan Nuri Paşa, (gizlice köprülerinden birini tahrip ettirdiği halde) çekilmenin yavaşlama nedenini demiryolunun bozuk olmasıyla ilişkilendirdi (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-28, s. 37; TTK, KO, no. 17/69, s. 43; Burak, 1998, s. 102-103). Meselenin peşini bırakmayan İngilizler, İstanbul'daki hükümet mahfillerini sıkı markaja aldılar ve tahliyenin hızlandırılması hususunda ellerinden geleni yaptılar. İfade edilen türden baskılar karşısında memleketin selametini esas kabul eden Erkânıharbiye Reisi İsmail Cevat Paşa, 20 Kasım 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığı

⁵⁵⁸ Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'nın 13 Kasım 1918'de Dokuzuncu Ordu Komutanlığına şifreli olarak gönderdiği telgrafın kısmen değişiklik arz eden bazı nüshalarında, "... Yalnız Harbiye Nezaretinin balada tarih ve numarası zikredilen emrinde bahsolunduğu üzere kendi arzularıyla perakende olarak kalacak efrad ve zabitan kalabilirler..." kaydı mevcuttur (ATASE, İSH, no. 3/104, v. 2-3; ATBD, 148, belge no. 138, s. 387).

aracılığıyla Azerbaycan'daki Osmanlı Kıtataı Komutanı Mürsel Paşa ile Kuzey Kafkasya Murahhası Yusuf İzzet Paşa'ya içeriği aynen aşıağıya aktarılan emirnameyi gönderdi:

“Devletin vaziyet-i siyasiyesi Azerbaycan'da ve Şimalî Kafkasya'daki Kıtataı-ı Osmaniye'nin süratle Memalik-i Osmaniye'ye nakillerini katiyen icab ettiriyor. Evvelce verilen emir mucibince bilumum kıtaatın sürat-ı nakilleri memleketin selameti namına elzendir. Bu emri aldığınızı ve icraya başladığınızı en seri bir vasıta ile Harbiye Nezaretine bildirmenizi rica ederim.” (ATASE, İSH, no. 3/115, v. 3; ATBD, 148, belge no. 145, s. 412; Şahin, 2019, s. 85).⁵⁵⁹

İçeriği aynen aktarılan bu emir çerçevesinde Türk askerinin Kafkasya'dan çekilmesinin Azerbaycan Ordusu'nu zaafa uğratması kaçınılmazdı. Azerbaycan Ordusu'nda yerli subay sayısı çok az olduğundan yerli askerın zapturapt altına alınması neredeyse imkânsızdı. Bu yüzden Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezareti Müsteşarı Samet Mihmandarlı ile Erkânıharbiye Reisi Habip Selimov, ordudaki disiplin sorununu doğrudan Başbakan Fethali Han Hoylu'ya aktardılar. Başbakan da söz konusu meseleyi Bakü'deki İtilaf Kuvvetleri Komutanı Tümgeneral William Montgomerie Thomson ile görüştü (TTK, KO, no. 6/47; ATBD, 148, belge no. 146, s. 414). İlkesel düzeyde Azerbaycan'daki cumhuriyet idaresi ve milli ordunun varlığını kabul eden Thomson ise Türk zabıtları ile askerlerinin herhangi bir isim altında Azerbaycan'da kalmasını kabul etmedi (ATASE, BDH, no. 1978/355, f. 1-36; ATASE, İSH, no. 3/111; ATBD, 148, belge 148, s. 418).

Normal yolların tıkanmasından dolayı Türk zabıtlarının Azerbaycan'da gizlice kalmaları gündeme geldi. İtilaf Komutanlığının Azerbaycan Hükümeti'ni baskılaması yüzünden böyle bir uygulama da mümkün olmadı (TTK, KO, no. 6/47; TTK, KO, no. 13/68). Bakü'de yapılanın mislini İstanbul'da uygulayan İngilizlerin taleplerini karşılamak zorunda kalan Harbiye Nazırı Abdullah Paşa, 21 Kasım 1918'de imzaladığı emirname ile Türk askerinin Azerbaycan'da kalmasının yasal zemini olan 26 Ekim 1918 tarihli 5287 sayılı genelgenin ilgili ahkâmını feshetti. Yeni emirnamede ise Azerbaycan ile Kuzey Kafkasya'da sözleşmeli olarak kalmak isteyen bütün zabıtlar ile askerlerin 2 ayı geçmemek koşuluyla Dokuzuncu Ordu'ya iltihak etmelerini, silah ve cephanelerini de Dokuzuncu Ordu'ya teslim etmelerini emretti (TTK, KO, no. 6/33, v. 1; ATASE, İSH, no. 50/111, v. 1; Süleyman İzzet, 1936, s. 248).

⁵⁵⁹ Dokuzuncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Erkânıharbiye Riyasetinden şifreli telgraf olarak aldığı emirnameyi 21 Kasım 1918 günü doğrudan ilgili mercilere ilette (ATASE, İSH, no. 3/110; ATBD, 148, belge no. 145, s. 412).

Azerbaycan'daki komuta kademesi söz konusu emirnamenin gereğini yerine getirdi ve kıtaat ile personelin tahliye tarihi ile gideceği yerleri gösteren kapsamlı bir nakliye çizelgesi hazırlandı. 20 Kasım 1918'den 13 Aralık 1918'e kadar bütün kıtaatın Batum ve Kars'a tahliye edilmesinin planlamasını gösteren bu çizelgenin ayrıntıları şöyledi:

Tablo 30. Tahliye Çizelgesi⁵⁶⁰

Kıtaat	Tarih	Çıkış	Varış	Zabit	Asker	Hayvan
Dağ Obüs Bataryası, Yaralılar ve Hastalar	20.11.1918	Gence	Batum	176		134
13. Alay Karargâhı ve 4. Tabur	23.11.1918	Gence	Batum	14	587	98
60. Tabur	24.11.1918	Gence	Batum	17	457	78
6. K. Karargâhı ve Fabrikalar Heyeti	25.11.1918	Gence	Batum	49	325	90
106. Alay 2. Tabur	25.11.1918	Gence	Akstafa	13	377	83
106. Alay Karargâhı ve 1.Tabur	25.11.1918	Gence	Akstafa	Takriben Aynı Mevcutlu		
38. Alay Karargâhı ve Mak. Tüf. Böl.	26.11.1918	Gence	Akstafa	7	172	152
38. Alay 1. Tabur	26.11.1918	Gence	Akstafa	14	420	152
46. Tabur	26.11.1918	Gence	Batum	9	348	98
24. Seyyar Hastane	26.11.1918	Gence	Batum	5	97	47
13. Alay Mak. Tüf. Böl.	26.11.1918	Gence	Batum	6	110	58
38. Alay 2. Tabur	27.11.1918	Gence	Akstafa	6	543	18
10,5'lik Uzun Batarya	27.11.1918	Gence	Batum	10	206	106
29. Tabur ve 10. Alay Mak. Tüf. Böl.	27.11.1918	Gence	Batum	21	720	98
106. Alay 3. Tabur, Mak. Tüf. Böl.	28.11.1918	Gence	Akstafa	29	416	138
38. Alay 3. Tabur	28.11.1918	Gence	Akstafa	9	280	173
10,5'lik Sahra Obüs Bataryası	28.11.1918	Gence	Batum	5	166	120
5. Fırka Sıhhiye Bölüğü	28.11.1918	Gence	Batum	8	216	42
56. A. Kar. Mak. Tüf. Böl., 15. F.Tel.Tak.	28.11.1918	Gence	Batum	7	272	130
2 Numaralı Sıhhiye Treni	29.11.1918	Gence	Batum	9	524	-
Telsiz Telgraf ve Tayyare Müfrezeleri	29.11.1918	Gence	Batum	2	32	20
15. Fırka Ağırhğı	30.11.1918	Gence	Batum	2	72	114
38. Alay ve Kudretli Cebel Bataryası	30.11.1918	Gence	Batum	Evvelki Mevcutlarıyla		
15. Fırka Karargâhı	30.11.1918	Gence	Batum	23	301	125
56. Alay 1. Tabur	30.11.1918	Gence	Batum	15	460	124
38. Alay ve Kudretli Dağ Bataryası	30.11.1918	Akstafa	Batum	-	-	-
56. Alay 2. Tabur	1.12.1918	Gence	Batum	6	515	135
Şimalî Kafkas Süvari Fırkası Kadrosu	1.12.1918	Gence	Batum	31	23	140
36. F.Krupp Tab., 106. A. Efradı, 4 Z.O.	1.12.1918	Gence	Kars	26	478	513
Şimalî Kafkas Piyade Fırkası Karargâhı, 1. ve 2. Piyade Alayları Kadroları	2.12.1918	Gence	Akstafa	-	-	-
5. Fırka Ekmekçi Takımı, Hücum Bölüğü ve Bir Kısım Zabitan	2.12.1918	Gence	Batum	13	214	-
5. Fırka Kudretli Dağ Taburu	3.12.1918	Gence	Batum	15	400	320
10. Alay 30. Tabur	3.12.1918	Gence	Batum	26	555	129
10. A.Mak. Tüf. Böl.ve Projektör Müfrezesi	3.12.1918	Gence	Batum	9	183	69
10. Alay 28. Tabur	3.12.1918	Gence	Batum	27	516	62
Sıhhiye Treni	4.12.1918	Gence	Batum	31	333	-
42. Süvari Bölüğü	4.12.1918	Gence	Batum	7	123	115
19. Süvari Bölüğü ve 38. Alay 9. Bölüğü	4.12.1918	Gence	Batum	9	265	180
Ordu Karargâhı Birinci Kademesi	4.12.1918	Gence	Batum	10	166	103
Yusuf İzzet Paşa Maiyetindeki Süvariler, 4. Alay Talim Heyeti, Perakende Zabitan	5.12.1918	Gence	Akstafa	16	242	22
Şimalî Kafkas Perakendesi ve Erzak Kolu	6.12.1918	Gence,	Kars	8	47	140
106. Alaydan 2 Bölük ve Otomobiller	7.12.1918	Akstafa	Kars	30	150	11
Ordu Telgraf Bölüğü ve Telgraf Müdüriyeti	7-8.12.1918	Gence	Batum	3, 7	126	86

⁵⁶⁰ Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki kıtaatın tahliyesini gösteren çizelgenin hazırlanmasında kullanılan arşiv malzemesi için bkz. ATASE, BDH, no. 3821/13, f. 5-11; ATASE, İSH, no. 9/62, v. 1-4.

5. Fırka Karargâhı ve Levazım Eşyası	9.12.1918	Gence	Batum	27	251	18
Nuri Paşa ve 1 Sıhhiye Treni, 2 Otomobil	10.12.1918	Gence	Batum	21	215	21
Şimalî Kafkas Mürettebatından 3 Tren	10.12.1918	Akstafa	Kars	53	694	263
107. Alay 1. Tabur, 2 trenle	10.12.1918	Akstafa	Kars	16	350	363
107. Alay 3. Tabur	11.12.1918	Gence	Kars	16	367	90
Şimalî Kafkas Mürettebatını Hamil Tren	12.12.1918	Akstafa	Kars	28	319	50
107. Alay 2. Tabur	13.12.1918	Gence	Kars	18	417	89

Tahliyeyle ilgili tartışmalardan dolayı ana vatanı daha fazla zora sokmak istemeyen komuta kademesi, çekilme meselesinde devletin hassasiyetlerine özen gösterdi. Azerbaycan Hükümeti ile İtilaf Kuvvetleri Komutanlığının koordineli çalışmalarına eş zamanlı olarak, Karabağ'daki Ermeni çetelerinin dizginlenmesi, Lenkeran'da asayişin sağlanması ve benzeri faktörlerden dolayı tahliye süreci kendiliğinden hızlandı (Budak, 1998, s. 103). Kuzey Kafkasya'da operasyonlara katılan kıtaatın tahliyesinde ise kısmen gecikmeler oldu. Bakü'nün tahliye edilmesinden önce kuzeydeki kıtaatın zor durumda kalacağını tahmin eden Nuri Paşa, Hat Komiseri Hasan Salih Bey'i Petrovsk'a kadar gönderdi ve İstanbul'dan alınan emirleri On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'e ilettiler. Süleyman İzzet Bey de Nuri Paşa'dan aldığı emirleri, resmen bağlı bulunduğu Kuzey Kafkasya Ordusu Komutanı Yusuf İzzet Paşa'ya aktardı. Komutası altındaki kıtaatın selameti açısından önem arz eden meseleye Yusuf İzzet Paşa'nın yanıtı, "fırkanız benim emrimdedir. Nuri Paşa karışamaz. Ben size emir veririm." şeklinde oldu. Komutanlar arasındaki yetki kargaşası, öyle gözükmemektedir ki, kuzeydeki kıtaatın tahliyesine olumsuz yansıdı ve Nuri'nin Petrovsk'a gönderdiği Hasan Salih Bey de emrindeki 13 boş trenle Bakü'ye döndü (Süleyman İzzet, 1936, s. 237-238, 246; Yüceer, 1996, s. 161; Karaköse, 2012, s. 293).

Bakü'nün tahliye edilmesinden sonra meselenin ciddiyetini idrak eden Yusuf İzzet Paşa, 19 Kasım 1918 tarihinde kıtaatın nakledilmesi için hazırlıklara başlanmasını emretti (Süleyman İzzet, 1936, s. 241). Fakat altın değerinde vakit kaybedildiğinden kuzeydeki kıtaatın tahliye edilmesinde pürüzler ortaya çıktı. Bu kabil sorunları izale etmek isteyen Yusuf İzzet Paşa da bizzat Tümgeneral Thomson ile muhabereye girişti. Gecikmeler hususunda hiçbir mazeret kabul etmeyen Thomson ise tahliyenin ivedilikle yapılmasını talep etti. Vakit kaybından dolayı zuhur eden sıkışık ortamda devreye giren Nuri Paşa, Kuzey Kafkasya'dan nakledilen kıtaatın Bakü'ye girmeyip doğrudan Bilacari üzerinden Gence'ye nakledilmesi hususunda Thomson ile mutabakata vardı. Böylece İngilizler ve Türklerden oluşan bir karma komisyonun bir miktar askerle Bilacari'de bulundurulması ve Türk kıtaatının geçişinin kolaylaştırılmasına karar verildi. Beşinci Kafkas Fırkası

Erkânıharbiye Reisi Rüştü Bey'in de nakliyatın sonuna kadar Osmanlı tarafını temsilen Bilacari'de bulundurulması uygun bulundu (Süleyman İzzet, 1936, s. 245, 247).

Türk askerinin Azerbaycan'dan çekilmesinden önce Gence Belediye Reisi Alasgar Hasmehmetli'nin teşebbüsüyle 29 Kasım 1918'de öğlen saat 13.30'da Türk zabitlerinin onuruna bir veda ziyafeti düzenlendi. Nuri Paşa, Mürsel Bey, Mehmet Tevfik Bey, Süleyman İzzet Bey ve diğer rütbeli personel ile Ahmet Ağaoğlu ve Ruşen Eşref gibi önde gelen entelektüeller de bu ziyafete katıldılar. Ev sahibi sıfatıyla vefakâr bir konuşma yapan Belediye Reisi, bu etkinliğin Azerbaycan'dan ayrılan Türk zabitlerinin onuruna verilen bir veda ziyafeti olduğunu beyan etti ve üst rütbeli komutanlara övgülerde bulundu. Meclisteki en üst rütbeli zabıt sıfatıyla söz alan Mürsel Bey, Balkan Harbi ile Cihan Harbi'nin nedenlerinden ve Osmanlı Ordusu'nun kabiliyetinden uzunca bahsetti. Onun konuşmasını *Yeni Gün Gazetesi* namına bir müddetten beri Kafkasya'da bulunan Ruşen Eşref Bey'in belîğ nutku izledi. Bunların ardından Ahmet Ağaoğlu da oldukça manidar bir konuşma yaptı. Ağaoğlu'ndan sonra söz alan Nuri Paşa, Turancılık konusuna da temas eden uzunca bir konuşma yaptı. Nuri Paşa'nın Derbent ve Petrovsk'un kurtarıcısı olarak tanıttığı Süleyman İzzet Bey ise ziyafetin sonuna doğru konuşma yaptı ve memleketin istiklali uğrunda canını feda eden şüheda mezarlarının onarılması hususunda Gence Belediye Reisi'nden özel bir istirhamda bulundu. Komutanın önerisini ziyadesiyle önemseyen Gence Belediye Reisi de mezarların yapılacağı taahhüdünde bulundu (Süleyman İzzet, 1936, s. 251-252; Yüceer, 1996, s. 162-163; Karaköse, 2012, s. 291-292; Süleymanov, 1999-b, s. 418-419; Güler, 2021, s. 251).

İngilizlerle varılan mutabakat çerçevesinde tahliyenin nihai durumuna dönmek gerekirse, Kuzey Kafkasya'daki kıtaatın tamamı Kasım'ın son haftasında Derbent-Bakü Demiryolu'ndaki yoğun nakliyat sonucunda Bilacari üzerinden Gence'ye sevk olundu.⁵⁶¹ 30 Kasım 1918 tarihi itibarıyla Gence'deki geçici menzilden hareketlenen kıtaat, 1 Aralık

⁵⁶¹ On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'in tahliye sırasında yaşanan duygusal anlarla ilgili anıları şöyledir: "... Hareketten evvel mızıkamız veda havaları çalıyordu. Derbent'in sıcakkanlı insanları efradımızla kucaklaşarak dostça veda ettiler. Tren hareket edince istasyonda kadınli erkekli tecemmu eden halk ağlayarak ve mendiller sallayarak bizi teşyi etti. Biz de onlara mukabele ettik, istasyondan çıkınca hepimizde bir hüznün alameti gözüktü... Bunları düşünerek hepimiz müteessir ve mahzun bulunuyorduk. Saat 4.30 sonrada Haçmaz'a geldik. İleri harekâta burası bizim tecemmu ve iâşe mıntıkamız olmuştur. Buradan binbaşı rütbesinde bir Azerbaycanlı zabıt ile birçok halk bizi karşıladı. Çok müteessir olan binbaşı ağlayarak şu sözleri söyledi: "Sizler buralara geldiniz. Bize kömek ederek mal sahibi ettiniz. Şimdi bizi bırakıp gidiyorsunuz. Fakat kimlere bırakıyorsunuz?" Kendisini münasib sözlerle teselli ettim ve saat 6.30 sonrada hareket ettim..." (Süleyman İzzet, 1936, s. 249-250).

1918'de Akstafa'ya ve 4 Aralık 1918'de Batum'a ulaştı (Süleyman İzzet, 1936, s. 249-254; *BDH-THKC 3.OH*, 1993, c. 2-2, s. 642; Karaköse, 2012, s. 294; Sarı, 2014, s. 182; Şahin, 2019, s. 86). Kuzeydeki kıtaatın nakledilmesiyle eş zamanlı olarak, güneyde özellikle Karabağ ve Bakü etrafında bulunan kıtaat da trenlerle Gence üzerinden peyderpey Akstafa'ya nakledildi.⁵⁶² Otuz Altıncı Kafkas Fırkası'nın Azerbaycan'da bulunan Dağ Topçu Taburu 1 Aralık 1918'de yanlışlıkla Batum'a giderken, Yüz Altıncı Alay ile Yüz Yedinci Alay da Aralık ayının ilk yarısında Kars'a sevk olundu (Şahin, 2019, s. 86). Kafkasya'daki bilumum kıtaatın son kafilesinin 17 Aralık 1918 akşamı Azerbaycan Cumhuriyeti'nin topraklarını tamamen terk emesi planlandı (*ATBD*, 148, belge no. 152, s. 426).⁵⁶³ Gürcistan ve Ermenistan Hükümetlerinin nakliyat meselesinde çıkardıkları engellemelerden dolayı bütün kıtaatın tam şekilde çekilmesi 1919'un Ocak ayına sarktı.⁵⁶⁴ Netice itibarıyla süngüsünün gücüyle Kafkasya muharebe sahnesindeki Bolşevikler ile Ermenileri ve İngilizleri silip süpürmeyi başaran Türk kıtaatı, diploması masasında akdedilen mütareke gereğince bütün kazanımları geride bıraktı ve tahliye esnasında karşılaştığı türlü zorlukları defetmek suretiyle ana vatana döndü.⁵⁶⁵

⁵⁶² Beşinci Kafkas Fırkası Dokuzuncu Alay Yirmi Beşinci Tabur Birinci Bölük Komutanı Ahmet Mucip Kemalyeri'nin hatıratında Türk kıtaatının Karabağ'dan çekilmesi dokunaklı bir üslupla şöyle anlatılmıştır: "... 1918 yılı Kasım ayının zifiri karanlık bir gecesinde, hür ve mesut hayat içinde uykuya dalmış kardeşlerimizi kendi kaderlerine terk ederek, suçlu insanlar gibi Şuşakale'den ayrıldık..." (Kemalyeri, 1972, s. 152). Azerbaycan Cumhuriyeti Emniyet Genel Müdürü Naki Şeyhzamanlı'nın hatıratında ise bir Türk askerinin Gence'den ayrılışı esnasında yaptığı veda konuşması şöyle nakledilmiştir: "... Artık siz yetiştiniz, vatanınızı müdafaa edebilirsiniz. Eğer kara haber gelmeseydi daha kalırdık. Ne yapalım kader bu. Biz de gitmeliyiz. Bizim de vatanımıza düşman dolmuş. Onu süpürüp atmalıyız..." (Keykurun, 1998, s. 117).

⁵⁶³ İngilizlerin 24 Aralık 1918'de Batum'un giriş ve çıkışlarını tamamen kontrol altına almaları üzerine kıtaatın ana vatana nakledilmesinde zorluklar yaşandı. Azerbaycan'dan Batum'a çekilen Osmanlı Kıtaatı Komutanı Miralay Mürsel Bey de 23 Şubat 1918'de tutuklandı, önce Çanakkale'ye daha sonra Malta'ya gönderildi (Karaköse, 2012, s. 294-295, dn. 521; Kayalan, 2013, s. 50-52).

⁵⁶⁴ Mercak altına alınan buhranlı dönemde özellikle Gürcistan Hükümeti'nin demiryolu sevkiyatına yönelik kısıtlamaları, çeşitli merciler üzerinden yürütülen diplomatik girişimlerle izale edilmeye çalışıldı (Sarı, 2014, s. 184, 301-302; Görüryılmaz, 2015, s. 499-500).

⁵⁶⁵ Mütareke gereğince Kafkasya'dan çekilme döneminde bir şekilde Azerbaycan'da kalmayı başaran bazı askerlerin Sovyetler dönemindeki hayatları, sürgün edilmeleri ve politik baskılara maruz kalmaları gibi konular üzerine, bir dönem TRT'nin Bakü Temsilciliği görevini yürüten Abdülhamit Avşar'ın örnek bir sözlü tarih çalışması mevcuttur. Bu çalışmada Samsunlu Abdurrahmanoğullarından Mirza Halil, Sivaslı Celeboğullarından Mehmet Turan, Kayserili Topalhoğullarından Mustafa, Giresunlu Öksüzogullarından Emin, İstanbullu Nimetullah, Hüseyin ve Süleyman, Kırşehirli Karamustafaoğullarından Ali, Denizlili Hacı İsmailoğullarından Ebubekir, Manisalı Hüseyin oğlu Mehmet, Kahramanmaraşlı Ali, Kastamonulu Ahmet ve Muharrem, Muşlu Hasan oğlu Ali Rıza, Iğdırli Gaffar, Trabzonlu Ahmet Çavuş, Hüseyin oğlu Türk Mustafa, İzmirli Mustafa Arif ve Yozgathı Mehmet Nuri'nin gerçek yaşam öyküleri derlenmiştir (Avşar, 2019, s. 47-352).

ç. Nuri Paşa'nın Sonraki Hayatı

Azerbaycan Hükümeti'nin hizmetine girdiğini beyan eden Nuri Paşa'nın durumu, mülga ordunun Kafkasya'dan çekilme sürecinde ziyadesiyle sofistike seyir izledi. İstanbul basınında asi olarak ilan edildi ve tebaası olduğu devletin ruhsatı olmadan başka bir devletin hizmetine girmekle suçlandı. Kanuna aykırı olduğu ifade edilen bu davranışından dolayı paşa ile maiyeti, rütbeleri ve nişanları sökülme üzere, 22 Kasım 1918'de Müşir Kâzım Paşa'nın başkanlığında toplanan Divaniharp toplantısında gıyaben yargılandı (*Hadisat*, 34, s. 2). Bahse konu yargılamadan sonra meselenin azmettirici olarak görüldü ve Osmanlı Ordusu'ndaki kaydı tamamen silindi (*Ati*, 317, s. 3; *Hadisat*, 37, s. 2; *Sabah*, 10425, s. 2; *Vakit*, 392, s. 1; *Yeni Gün*, 82, s. 2). Osmanlı Ordusu ve Harbiye Nezaretiyle ilişkisinin kesildiğini gösteren terkin kararı ise 25 Kasım 1918'de Azerbaycan'daki Osmanlı Kıtaatı Komutanı Miralay Mürsel Bey vasıtasıyla Nuri Paşa'ya tebliğ edildi (TTK, KO, no. 6/124, v. 2).

Türk kıtaatının Kafkasya'dan çekilme sürecinde Azerbaycan Hükümeti'ni sıkı markaja alan İngilizler, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da kalmasını engellemeye çalıştılar. Bağımsızlığı uğrunda çokça fedakârlıkta bulunduğu ülkeyi zorda bırakmak istemeyen Nuri Paşa da Azerbaycan'dan ayrılmayı kabul etti, 21 zabıt ile 215 asker, 21 hayvan, 2 otomobil ve 2 arabadan oluşan kfilesinin yüklendiği sıhhiye treniyle 10 Aralık 1918'de Gence'yi terk etti (*ATBD*, 148, belge no. 150, s. 422).⁵⁶⁶ Trenle yaklaşık dört gün süren seyahatten sonra Batum'a ulaştı, oradan da Artvin ve Ardahan yoluyla Kars'a gitti. Dokuzuncu Ordu'nun Kars'taki karargâhında bir gün konakladıktan sonra Erzurum üzerinden Trabzon'a geçti. Trabzon'da vapura bindi ve İstanbul'a gitti. Vapurun başkente varışı sırasında tutuklandı ve polis nezaretinde Harbiye Nezaretine götürüldü. Bir gün Bekirağa Bölüğü'nde sorgulandı ve ertesi gün İngilizlere teslim edildi. İngilizler tarafından tekraren Batum'a götürüldü, 5 ay kadar Ardahan kışlalarında ve 1 ay kadar da İvanovka tabyasında hapiste tutuldu (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-29, s. 38; TTK, KO, no. 17/69, s. 44; Budak, 1998, s. 103-104).

⁵⁶⁶ Nuri Paşa'nın seyahat rotasından bahseden 14 Aralık 1918 tarihli başka bir enformasyonda, Batum'a ulaşan kfilede 19 sağlıklı zabıt ile 7 yaralı zabıt, 57 yaralı asker ve 123 sıhhiye efradının olduğu yazılıdır (Sarı, 2014, s. 184, dn. 438).

Azerbaycan kamuoyu Nuri Paşa'nın tutuklanmasını derin heyecanla karşıladı ve İngilizleri hedef alan çokça protesto yapıldı. Yevlah'ta bir araya gelen 27 sivil vatandaş, Azerbaycan Meclis-i Mebusanı'na telgraf çekerek, Nuri Paşa'nın kurtarılması hususunda girişimlerde bulunulmasını talep etti (Süleymanov, 1999-a, s. 112). Ancak paşanın resmi yollarla kurtarılması mümkün olmadı. Bu nedenle gayriresmî yollara başvuruldu ve Hopa Beylerinin etkinliğini göz önünde bulunduran Azerbaycan Hükümeti Başbakanı Nasip Yusufbeyli'nin direktifiyle kaçırma operasyonuna gizlice 200.000 manat para tahsis edildi. Bu parayı Batum'a kadar götüren Azerbaycan'ın müstakbel Emniyet Genel Müdürü Naki Şeyhzamanlı, o sıralar şehirde tutuklu bulunan Miralay Mürsel Bey'le de görüşerek, Nuri Paşa'nın kaçırılma operasyonuna katkıda bulundu (Keykurun, 1998, s. 118-119; Süleymanov, 1999-a, s. 113). 8-9 Ağustos 1919 gecesi yapılan kaçırma operasyonunda vukua gelen çatışmada 3 İngiliz ve 1 Batumlu öldü.⁵⁶⁷ Sağ salim kurtulan Nuri Paşa ise bir gün Batum'da gizlendikten sonra Acara üzerinden Artvin, Ardaneş ve Oltu yoluyla Erzurum'a gitti. Kâzım Karabekir Paşa ile fikir alışverişinde bulunduktan sonra tekraren Azerbaycan'a gitti (ATASE, BDH, no. 3823/22, f. 29-29:29-30, s. 38-39; TTK, KO, no. 17/69, s. 44-45; Budak, 1998, s. 104).

Nuri Paşa'nın Azerbaycan'a dönüşü, İngilizlerin Kafkasya muharebe cephesini terk ettikleri döneme tarihe geldi. Bununla birlikte, paşanın peşini bırakmadılar ve tutuklanması hususunda Azerbaycan Hükümeti üzerinde baskı kurdular. Bu yüzden paşanın Azerbaycan topraklarında bulunması tehlikeli hale geldi. Yeni konjonktürde hükümet erkânının da telkiniyle Kuzey Kafkasya'ya giden Nuri Paşa, Kuzey Kafkasya'yı tehdit eden Beyaz Ordu komutanlarından Anton Denikin'in saldırılarına karşı Dağıstan'daki direnişi organize etti (Halil Paşa, 1972, s. 318; Süleymanov, 1999-a, s. 114-116). Denikin kuvvetlerinin yenilgiye uğrayarak muharebe sahnesinden çekilmesinden sonra ise Dağlı halklarının başında Kızıl Ordu'ya karşı mücadeleyi organize etti (Halil

⁵⁶⁷ On Beşinci Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir'in Nuri Paşa'nın kaçırılmasıyla ilgili 12 Ağustos 1919'da Erzurum'dan Harbiye Nezaretine gönderdiği şifreli telgrafın içeriği aynen şöyledir: "Nuri Paşa'nın Batum'da mevkuf bulunduğu Ardahan Kışlası 8-9 Ağustos 1335 gecesi eşhas-ı meçhule tarafından basılarak Nuri Paşa'nın muhafızı bulunan 2 İngiliz zabiti ile 4 neferin katledildiği, Nuri Paşa'nın bir semti meçhule kaçırıldığı ve bu vakayı müteakib tayyare ve torpidolarla tarassut ve taharriyat icra edilmiş ise de mütecasirlerin elde edilmediği mevsukan istihbar kılınmış olduğunu arz eylerim." (ATASE, İSH, no. 98/43; ATASE, İSH, no. 194/244; Karaköse, 2012, s. 301). Nuri Paşa'nın bahsedilen tarihte Ardahan Kışlası'ndan kaçırıldığı bilgisi, Trabzon Vali Vekilliği'nin 12 Ağustos 1918 tarihli şifreli telgrafnamesi ile Osmanlı Devleti Dâhiliye Nezaretine de iletildi (BOA, DH.ŞFR, no. 641/67, v. 1-3).

Paşa, 1972, s. 321). Ancak bu organizasyonda başarılı olmadı, Dağıstan'ın ardından Azerbaycan'ın başkenti Bakü şehri de Bolşevik istilasına maruz kaldı (28 Nisan 1918).⁵⁶⁸

Bahsedilen vakadan sonra emrindeki kuvvetlerle ülkenin içlerine doğru çekilen Nuri Paşa, Gence'de Bolşeviklere karşı vukua gelen isyanı organize etti ve Karabağ'daki Ermeni çetecileri tediple meşgul oldu (Süleymanov, 1999-a, s. 117). Bolşevik idaresinin Azerbaycan geneline yayılması üzerine Nuri Paşa da emrindeki Azerbaycan kuvvetleriyle birlikte Nahçıvan üzerinden Anadolu'ya geçti ve Kâzım Karabekir Paşa'nın emrine girdi. Anadolu harekâtına asker, silah ve cephane kazandırması hasebiyle 1928 senesinde İstiklal Madalyası ile taltif edildi ve silah imalatı sahasındaki hizmetleri de göz önünde bulundurularak yarbay rütbesiyle ordudan emekli edildi (Karaköse, 2012, s. 363). Bundan sonra Zeytinburnu ve Sütlüce'de sivil inisiyatif olarak kurduğu silah fabrikalarıyla savunma sanayiinin gelişmesine katkıda bulundu. Sütlüce'deki fabrikada 2 Mart 1949'da çıkan yangından dolayı meydana gelen büyük patlamada fabrika tahrip oldu, Nuri Paşa ile beraberindeki birkaç işçi ve itfaiye eri de bu patlamada yaşamını kaybetti (Karaköse, 2012, s. 411-427).

4.4. TARİHİN DİNAMİK SARKACI

Muharebelerin henüz canlılık arz ettiği dönemde Kafkas İslam Ordusu'nun kayıt altına alınmayan tarihi, sonraki süreçte biri diğeriyle tezat teşkil eden aşamalardan geçti. Milli istiklal döneminde yüceltilen ve takdir edilen tarih, 70 seneye yayılan Sovyetler döneminde ideolojik gerekçelerle çarpıtıldı ve sınıfsal mücadeleye dışarıdan müdahale olarak değerlendirildi. Azerbaycan'ın istiklalinin restore edilmesinden sonra Kafkas İslam Ordusu'nun keşmekeş tarihi tekraren aslına rücu etti ve milli istiklal uğrunda çarpışan kahraman askerler ile canını feda eden şehitlerin itibarı iade olundu.

⁵⁶⁸ İstiklali ve toprak bütünlüğü uğrunda çokça mücadele ettiği Azerbaycan'ın Bolşevik istilasına uğraması Nuri Paşa'nın psikolojisini derinden sarstı. Bunun içindir ki yıllar sonra Kahire'de görüştüğü Azerbaycan Kurtuluş Komitesi Kültür ve Eğitim Şubesi Başkanı Cabbar Ertürk'e içinde bulunduğu melankolik durumu şöyle anlattı: "... Ağabeyimin (Enver Paşa'nın) şehadeti kalbimi ne kadar yaktıysa, Azerbaycan'ın istilası da kalbimi ondan daha fazla yaktı. Ağabeyim bir faniydi. Fakat Azerbaycan'daki Türklük ebediydi. Kendi hayatım da kaybolsaydı keşke Azerbaycan Türklüğün dışında kalmasaydı..." (Ertürk, 1956, s. 86).

4.4.1. Bellek ve İdeoloji

Azerbaycan'ın zor zamanında yardıma koşan Türk askerinin halaskâr imajı, milli istiklal döneminin şairlerine ilham kaynağı oldu, harekâta yürüten ordunun komutanı, zabitleri ve askerleri üzerine birçok şiir kaleme alındı. Milli şairlerin muhayyilesinin ürünü olan böylesine şiirlerde genellikle intizar, umut ve meserret temaları işlendi, ordu komutanları tebci ve takdir edildi. Sovyetler döneminde geçerli olan ideolojik doktrin ise ordunun misyon ve karakterini tahrif eden genel bir tarih telakkisi oluşmasına zemin hazırladı. Azerbaycan'ın bağımsızlığını restore etmesinden sonra mevzubahis tahrifat kendiliğinden izale oldu ve Bakü harekâtına katılan askerin kurtarıcı portresi gerçek tarihi kimliğine kavuştu.

a. Edebi Esintiler

Kafkas İslam Ordusu'nun operasyonları ve ordu mensuplarıyla ilgili Azerbaycan kültür coğrafyasında üretilen zengin edebiyat envanteri mevcuttur. Ordu mensuplarının kahramanlıkları, komutanların dirayeti ve benzeri konular, milli istiklal döneminin Selman Mümtaz, Ümmügülsüm Sadıkhade, Ahmet Cevat, Abdullah Şaik ve benzeri şairlerinin edebi yapıtlarının başlıca ilham kaynağıydı. Dünya Savaşı'nın zorluklarla dolu günlerinde yeni doğan çocuklara adı verilen ve ismine atfen özel tabur teşkil edilen Enver Paşa, Osmanlı idari sınırları dışındaki Kafkasya'da karizmatik bir komutan olarak telakki edilmekteydi. Halk ozanları “Enver Paşa çıktı kaleden, Allah sakla sen onu beladan!” türküsünü çağırır iken, “Ey gülü gülşen eden serv-i revan Enver Paşa!” veya “Ay aferin Enver Paşa, seni görüm yüz yaşa!” mısraları da ihtiyarlar ve gençlerin dil pelesengiydi (Ebilov, 1999, s. 29; Görüryılmaz, 2015, s. 207; Carçı, 2018, s. 38). Söz konusu dönemin önde gelen şairlerinden Selman Mümtaz'ın yedi bentten ibaret olan “Enveriye” şiirinde Başkomutan Vekili'nin karizmatik portresi takdir ve tebci ile yüceltilmekte olup, şiirin beşinci bendinde Kafkasyalı Türklerin Enver Paşa'ya olan teveccüh ve sevgisi duyarlı bir üslupla şöyle betimlenmekteydi:

“Ziya-yı fikretin ile ziyasızdık, ziyalandık,
Cefa vü cevr çekmiştik, fütuhunla sefalandık.
Liva-yı nusretin ile bihamdillah livalandık,
Hakir ü pest olmuştuk, yüceldik, i'tilandık.
Tamamen Kafkas'ın ehli gönüldendir sana çaker,

Yaşa ey gazi-i a‘zam, yaşa muhterem Enver!”
(Genceli, 2018, s. 577-578).

Rus ihtilallerinden sonra Kafkasya siyaset sahnesinde oluşan melankolik manzara, Azerbaycan kültür muhitiinin yetenekli şairlerinden Ümmügülsüm Sadıkhzade’nin şiirlerine mevzu teşkil etmekteydi. Onun 1917’nin sonuna doğru kaleme aldığı “Turan Düdüğü” veya “Dertli Nağme” serlevhalı şiirinin üçüncü ve dördüncü kıtalarında memleketin içinde bulunduğu zor durum ele alınmakta olup, Kafkasyalı Türklerin Anadolu’daki kardeşlerine hitaben haykırıları şöyle ifade edilmekteydi:

“Dağıttılar yuvasını bülbülün,
Susturdular nağmesini bu elin,
Hazan vurdu yaprağını her gülün,
Canana can veren o can nerede?
Meskenimiz bir felaket ocağı,
Besderimiz fırtınalar ocağı,
Sönmüş müdür acep yurdun ocağı,
Anadolu nerede, Turan nerede?”
(Ümmügülsüm, 1992, s. 12; Bayramoğlu, 2002, s. 102).

1918’in ilk çeyreğinde Kafkasya’da meydana gelen elim hadiseler ve mezalimden dolayı psikolojisi derinden sarsılan Ümmügülsüm’ün edebi yapıtlarına genel bir karamsarlık egemendi. Türk ilinin saadeti ve hanümanının korunması uğrunda çabalayan mert yiğitler canlarını feda ederken, Türk askerinin geç kalmasından dolayı canı fazlaca sıkılan Ümmügülsüm, “Yollarını Beklerim” adlı şiirinde duygu dünyasındaki umut ve bekleyişi şöyle dışa vurmaktaydı:

“Nerede benim ardı önü düşman kesen kılıcım?
Nerede yiğit kardeş, nerede adına can dediğim?
Niçin susmuş bileklerim, nerede benim o gücüm?
Niçin gelmez büyük ordu, niçin gelmez sevdiğim?
Yüce dağlar ordumuzun silahına eğilsin!
Beni kurtarmaya gelen dostlarıma yol versin!”
(Ümmügülsüm, 1992, s. 15; Bayramoğlu, 2002, s. 107).

Aynı dönemde kaleme aldığı “Ey Türk Oğlu” başlıklı şiirinde Türk’ün kahraman ve yiğit oğluna babalarının şanlı yolundan sapmamayı öğütleyen Ümmügülsüm, Türk ilinde yaşananların intikamının düşmanlarından alınmasını tavsiye etmekteydi (Ümmügülsüm, 1992, s. 13; Bayramoğlu, 2002, s. 104-105). Türk askerinin geç kalmasından dolayı duyulan sitem dolu duygular, Ümmügülsüm’ün muasırı olan Abdullah Şaik’in şiirlerinden birinde de mevcuttur. Onun “İntizar karşısında niçin böyle geciktin? Sensiz kalbim kırık, sönük, çığnenmiş, hırpalanmış” mealinde özlem ve serzeniş içeren şiirinin devamı şöyledir:

“Şu vatanın öksüzleri, gelinleri, dulları,

Gözyaşıyla sulamış hep geçtiğiniz yolları,
 Yolunuzu beklemekten benizleri sararmış,
 Hiç gelmedin. O şen, güler yürekleri gam almış
 Sen gelmesen, dolumsanmış yürekleri hiç şad olmaz,
 Sen gelmesen harabeye dönen kalp âbâd olmaz,
 Sen gelmesen güneş doğmaz, ümit gülüm açılmaz,
 Dudaklarım gülmez, sönük bahtıma nur saçılmaz,
 Başkasını istemem de, Ey Türk, çabuk sen gel, sen!
 Gözlemekten yoruldum. Oh işte geç kaldın neden?”
 (Karaköse, 2012, s. 307; Görüryılmaz, 2015, s. 354-355).

Kafkasya’ya sevkியatta karşılaşılan nice zorlukları aşarak Gence’ye ulaşan Türk askerinin halaskâr imajı, Azerbaycan kültür muhitindeki birçok şairin yoğun ilgisine mazhar oldu. Süngüsüyle kendine yol açarak Kafkasya’daki mazlumların imdadına yetişen Türk askerine “Ey Asker” başlıklı şiirinde Ahmet Cevat’ın serzeniş dolu hitabı şöyledir:

“Şu karşiki duman çıkan bacadan
 Sen gelmeden iniltir çıkardı.
 Gecikseydin, mazlumların feryadı
 Yeri, göğü, kâinatı yıkardı.
 Yürü, yürü batan günün izine,
 Gülümsüyor doğan güneş yüzüne.”
 (Azerbaycan, 23, s. 2; Bayramoğlu, 2002, s. 120).

Türk askerinin Gence’ye ulaşmasından duyduğu memnuniyetten kuvvet alan Azerbaycan’ın milli bestecilerinden Üzeyir Hacıbeyli, milli şair Ahmet Cevat’ın 1914’de kaleme aldığı “Çırpınırdı Karadeniz” şiirine çokça sevilen bir beste yaptı. Musiki sanatının üstatlarının dillerine destan olan bu besteyi, sanat camiasının beğeniyle ifa ettiği “Laleler” türküsü izledi.⁵⁶⁹ Vatan toprağının kurtuluşu uğrunda mücadeleye katılan Türk askerinin başına giydiği uçları yukarı kalkık, sivri şapkaları lalelere benzeten Azerbaycan’ın duyarlı söz ve saz üstatları, kullandıkları teşbihten mülhem güzel bir sanat eserini ortaya çıkardılar (Görüryılmaz, 2015, s. 425).

Ordu mensubu askerlerin süngüsünün gücüyle Azerbaycan’ın şehir, kasaba ve köylerinin işgalden kurtarılması, ülkenin hamiyetperver şairlerine taze ilham kaynağı oldu. Özellikle Bakü’nün kurtarılması üzerine vecde gelen Selman Mümtaz, muzaffer ordunun komutanı Nuri Paşa’yı medheden altı bentten ibaret bir şiir kaleme aldı. Paşanın meziyetlerini söz sanatının gücüyle takdir ve tebcil eden “Nuri’ye” serlevhalı bu şiirin dördüncü bendi şöyledir:

“Düşmanın çevresini ordunuz etti mesdud,

⁵⁶⁹ Laleler türküsünün söz yazarı Aslan Aslanov, bestecisi ise Telman Hacıyev’dir (Özcan, 2019, s. 242-243).

Kaçmaya bulmadı yol, oldu bütün yol mahdud.
 Süngünüz mahv kılıp düşmanı etti nabud,
 Ordudan yardımını kesmedi hallak-ı vedud.
 Saçtı Türk canibine nurunu nusret huru,
 Yaşa binlerce sen ey fatih-i ekber Nuri!”
 (Genceli, 2018, s. 578-579).

Bakü’deki şanlı zaferden sonra memleketin diğer bölgelerine seyahate çıkan Nuri Paşa’nın Şeki ziyaretinden fazlaca etkilenen Selman Mümtaz, yüz seneyi aşkın süreden beri Rus tahakkümünde inleyen milletin Türk askerinin süngüsü ile elde ettiği kazanımlardan dolayı iftihar etmesi gerektiğini “Övün Millet” serlevhalı şiirinde şahane bir üslupla şöyle ifade etmiştir:

“Övün millet ki eltafi olup şevketli sultanın,
 Hilalin halesi kılsın ihata Türk evtanın.
 Tefahur eyle, ey millet, muradın hâsıl olmuştur,
 Daha eflake yükselmez enin ü ah-ı efganın.”
 (Azerbaycan, 26, s. 2; Genceli, 2018, s. 579).

Milli istiklal döneminin diğer şairlerinin edebi yapıtlarında zikredilenlere benzer pek çok yapıtlar rahatlıkla bulunabilir. Söz konusu yapıtların hepsinin ana düşüncesi, üç aşağı beş yukarı ifade edilenlerin benzeridir. Tarihin makûs seyridir ki çağın koşullarının hızlıca değişmesinden dolayı milli istiklal döneminde özgürce düşünenler ile milli meseleler üzerine yapıtlar üretenlerin akıbetleri çok feci oldu. Bolşeviklerin ülkenin genelinde idareyi ele geçirmeleri üzerine Azerbaycan’ın milli şairlerinin de kara günleri başladı. Totaliter düzenin baskıcı siyasetinden dolayı bazı zevat, bilinçli veya bilinçsiz olarak, yeni rejimi övmek suretiyle kırım makinesinden kurtulabileceği zannına kapıldı.⁵⁷⁰ Genellikle 1930’lu yıllara denk gelen böylesine edebi etkinlikler, bir türlü sosyalist düzenin adamı olamayan şairlerin ideolojik kırımdan kurtulmasına hiçbir şekilde yardım etmedi. Çalışmanın bu faslında bahsi geçen Ahmet Cevat, Selman Mümtaz, Ümmügülsüm Sadıkhade ve diğerleri burjuva milliyetçileri olarak damgalandılar, milli istiklal dönemindeki edebi yapıtlarından dolayı kızılımsı ideolojinin kurbanları oldular. 1930’lu yıllarda ayyuka çıkan baskılama ve yıpratma siyasetinden canını kurtarabilen çok az şair ve yazar oldu. Bu kategorideki kalem erbabı ise genellikle milliyetçi geçmişleri olmayan yeni dönemin şairleri ve yazarlarıydı. Sosyalist düzenin en yetenekli şairlerinden

⁵⁷⁰ Stalin döneminin baskıcı ikliminde şiir ve edebiyat fazlaca monotonlaştı ve totaliter düzene övgüler dizen propaganda makinesine dönüştü (Ertürk, 1956, s. 136-137). Milli istiklal döneminde vatanperverliğinden hiç kuşku duyulmayan Ahmet Cevat gibi duyarlı bir şair, edebiyat alanının baskılandığı kaotik dönemde “Pamuk Destanı”, “Bayram”, “Moskova”, “Kızıl Asker Nağmesi” ve “1 Mayıs Bayramı” gibi totaliter düzeni terennüm eden şiirler yazmak zorunda kaldı (Cavad, 1958, s. 109-121, 130-131, 138-148, 166-167, 170-171).

biri olarak görülen Samet Vurgun, kuvvetle muhtemeldir ki, sözü edilen baskı ve yıpratmadan kurtulabilmek amacıyla Azerbaycan Türklerinin katıksız celladı olan halk komiserlerine övgüler dizen uzunca bir manzume yazdı (1935). Bahsedilen manzumenin ideolojik çarpıtma boyutunda özel önem arz eden bir pasajının Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımı şöyledir:

“Şimdi haber vereyim okuruma ben,
O “millet rehberi” Resulzade’den.
Toplamış mescide Müslümanları,
Yağlı vaatlere tutmuş onları.
Diyor ki “Türkiye’yi çağırılım gerek,
Bize yardım etsin, kılıç çekerek.
Parlasın adalet, mihr-i hürriyet,
Yükselsin göklere şafak-ı millet!..”
Şarlata,
Aferin,
Rehbere bir bak!
Vatanı yadlara bunlar satacak!..”
(Vurgun, 1939, s. 128).

Sayfa sayısı fazla olan bu manzumenin devamında Resulzade zihniyetini telin eden Samet Vurgun, halk komiserlerinin ideolojik mücadelesini övgüyle nazma çekmekle birlikte komiserlerin ölümlerinden dolayı acıklı bir ağıt yaktı.⁵⁷¹ Sözün sonu olarak, 1930’ların baskıcı günlerini İkinci Dünya Savaşı’nın kara günleri izledi. Dünya genelini sarsan savaşın gölgesinde Azerbaycan genelinde cumhuriyet döneminin milli istiklal geleneğinin tamamen unutturulması siyaseti benimsendi. Bunun içindir ki Kafkas İslam Ordusu’nun kültürel mirası, totaliter düzenin çöküşünden sonraki merhalede tekraren uyanmak üzere, tarihin tozlu raflarında unutulmaya terk edildi.

b. İdeolojik Çarpıklık

Bolşevik rejimin Azerbaycan’ın genelini hegemonyası altına almasından sonra ideolojik gerekçelerle en fazla çarpıtılan alanlarının başında tarih yazıcılığı geldi. Totaliter düzenin tarihi ve ideolojik esaslarının periferiye uyarlanması amacıyla Moskova’daki Kızıl Profesörler Enstitüsü mezunlarından Yakov Rathauzer, Aleksandr Rayevski, A. Steklov, A. Dubner örneğinde bazı ideolog tarihçiler Bakü’ye izam olundular (Qafarov, 2022, s. 10). Adı geçen ideologların katılımıyla kısa sürede Bakü’de yeni düzenin taleplerine

⁵⁷¹ Bakü Komiserleriyle ilgili manzumesinin neşredildiği kitabında Samet Vurgun’un “Stalin”, “Rehbere Selam”, “Rehberin Vatanı” ve diğer benzer şiirleri de mevcuttur (Vurgun, 1939, s. 5-9, s. 23-24).

uygun Azerbaycan Devlet İlmi Tetkikat Enstitüsü, Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Fırkası Merkez Komitesi ve Bakü Komitesi Fırka Tarihi Şubesi, Azerbaycan Devlet Neşriyatı ve diğer kurumlar ile kuruluşlar tesis edildi. Mevzubahis kurumlarda görev üstlenerek yeni düzenin ideolojik temellerini oluşturanlardan biri olan Aleksandr Rayevski, Musavat Fırkası'nın karşı devrimciliği üzerine kafa yordu, Azerbaycan Hükümeti'nin Türkler ve İngilizlerle hoş geçinme siyasetinden hareketle Müsavatçıların vatanperverliklerini sorgulayan ideolojik bir tarih inşa etti.⁵⁷² Meselenin proletarya cephesine odaklanan Yakov Rathauzer, cumhuriyet hükümeti döneminin milli mücadelesine “sınıfsal mücadele” ile “iç savaş” karakteri kazandırdı ve ideolojik ilkeler çerçevesinde Bakü Komiserlerini idealize eden tarih yazıcılığının temellerini attı.⁵⁷³ Rathauzer'in sınıfsal tarih çizgisini geliştiren Dubner ise Bakü proletaryasının mücadele tarihinin ayrıntılarını yazmakla meşgul oldu.⁵⁷⁴ Siyasi çizginin askeri boyutuyla ilgilenen Steklov, Azerbaycan'daki milli ordu ve kırmızı ordu teşkilatlarının karşılaştırmalı ideolojik tarihini yazdı.⁵⁷⁵

Yakın geçmişte yaşanan olayların ideolojik açıdan yorumlanmasını gerekli kılan tarih anlayışı, az önce ifade edilenlerden görüldüğü üzere, Azerbaycan milli istiklal hareketini ve cumhuriyet hükümeti döneminin kazanımlarını sahteletirmekle meşgul oldu. Cumhuriyet düzeninin genel karakteristiği, işçiler ile köylülerin azıllı düşmanı olan beyler ile hanların idaresi olarak betimlendi ve cumhuriyet hükümeti Genceli büyük toprak sahipleri ile Bakülü burjuva temsilcilerinin çıkarlarını gözetten bir siyasi strüktür olarak değerlendirildi. Cumhuriyet hükümetinin muharebe meydanındaki en önemli destekçisi olan Kafkas İslam Ordusu da bahsedilen ideolojik çarpıtmadan nasiplendi. Müsavat liderlerinin daveti üzerine askerleriyle Gence'ye vürut eden Nuri Paşa'nın muvafakatinden sonra Milli Şura'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tezi ileri sürüldü (Steklov, 1928, s. 6). Ülkenin bağımsızlığının formaliteden ibaret olduğunda ısrarcı olan bu tarih anlayışı, Nuri Paşa'yı Azerbaycan'ın sahib-i ihtiyarı ilan etti (Rathauzer, 1929-b, s. 50). Memleketin idare edilmesinde ehil olmayan Müsavat

⁵⁷² Aleksandr Rayevski'nin konuyla ilgili eserleri için bkz. Rayevski, 1927-a, s. 10-74; Rayevski, 1927-b, s. 31-191; Rayevski, 1929, s. 3-68; Rayevski, 1930, s. 1-101.

⁵⁷³ Yakov Rathauzer'in konuyla ilgili eserleri için bkz. Rathauzer, 1928, s. 3-224; Rathauzer, 1929-a, s. 3-107; Rathauzer, 1929-b, s. 3-116.

⁵⁷⁴ Dubner'in bahse konu eseri için bkz. Dubner, 1931, s. 1-152.

⁵⁷⁵ Steklov'un eserleri için bkz. Steklov, 1927, s. 3-26; Steklov, 1928, s. 3-77; Steklov, 1928, s. 3-30; Steklov, 1929, s. 3-60.

Hükümeti, çarpıtılan tarih anlayışına göre, Türk Ordusu'nun kanatları altına sığındı ve ülkenin idaresini tamamen sultan hükümetinin insafına terk etti (Rayevski, 1927-a, s. 12; Steklof, 1927, s. 3-4; Steklov, 1929, s. 3-4). Yenice ele geçirilen ülkenin yer altı ve yer üstü kaynaklarını sömürmeyi amaçlayan Türklerin Azerbaycan'ı tahakkümleri altında tuttuklarını iddia eden aynı tarih tezi, Türk askerinin Bakü'yü kurtarma operasyonunu da dış müdahale ve işgal girişimi olarak değerlendirdi (Rathauzer, 1929-a, s. 66; Rathauzer, 1929-b, s. 23, 52). Müsavatçıların iktidar mücadelesinde yaslanıp güvendikleri Türkler, ideolojik tarih tezine göre, Dünya Savaşı'ndaki yenilginin hemen sonrasında Azerbaycan'ı kendi topraklarıymış gibi İngilizlere teslim etmekte hiç tereddüt etmediler (Steklof, 1928, s. 14; Steklov, 1929, s. 4). Aynı tarih anlayışının ifadesiyle 24 saat zarfında eksen değiştiren Müsavatçılar da Türklerden yüz çevirdiler ve İngilizlerin önünde tamamen diz çöktüler (Rayevski, 1929, s. 14).

Kafkas İslam Ordusu bağlamında tarihin doğasının tahrif edilme düzeyinin ayrıntılarına nüfuz etme, burada mükerrer bir girişim olur. Şimdiye değin yapılan kapsamlı çalışma sonucunda meselenin tahrif edilme düzeyi zaten ortadadır. İnşa ettikleri ideolojik tezle tarihin doğasını çarpıtmaya kalkışanlar, ibretamiz bir vakadır ki, görevlerini tamamladıktan sonra ideolojisine hizmet ettikleri düzenin kurbanları oldular.⁵⁷⁶ Onların tahrifatının ürünü olan ideolojik çarpıklık ise yarım yüzyılı aşkın süre boyunca siyasal düzenin tarihi temellerini oluşturdu. Sovyet düzeninin siyasal ömrünün sonuna doğru dünyanın geneline entegre olmayı amaçlayan sistemsel reformlar çerçevesinde tarihin sarkacı kendiliğinden hareketlendi ve tahrifata uğrayan tarihin unutturulan meseleleri tekraren gözden geçirildi. Yeni dönemin serbestlik ortamında objektif tarih çalışmaları yapıldı ve haliyle Kafkas İslam Ordusu'nun doğal karakteristiği de aslına rücu etti.

4.4.2. Şüheda Yadigârı Ziyaretgâhlar

Mütareke döneminde Kafkasya'nın tahliyesinin söz konusu olduğu konjonktürde Azerbaycan'daki şehitlerin mezarlarının onarılması ve türbelerin inşa edilmesi gündeme geldi. Yaklaşık 9 aylık İngiliz vesayeti döneminde bu hususla ilgili somut bir adım

⁵⁷⁶ Örneğin, Azerbaycan'daki ideolojik tarihin mucitlerinden Yakov Rathauzer, ibretamiz bir vaka olarak, Troçki taraftarlığı suçlamasıyla 1937'de tutuklandı ve 1938'de çıkarıldığı mahkemede idama cezasına çarptırıldıktan sonra infaz edildi.

atılamadı. İngilizlerin Azerbaycan'ı terk etmesinden sonra Bakü ve Gence'de şüheda türbelerinin inşaatına başlandı. Ancak birkaç ay sonraki Bolşevik istilasından dolayı anıtların yapımı yarım kaldı. Sovyetler döneminde şehitlerin mezarlarının bir kısmı hamiyetperver insanların duyarlılığı sayesinde korunurken, diğer bir kısmı ise sert iklim koşullarına yenik düştü. Azerbaycan'ın bağımsızlığını restore etmesinden sonra geçmişin olaylarıyla ilgili garazlı siyaset ortadan kalktı, unutturulan şehitlerin mezarları tekraren keşfedildi, Azerbaycan'ın birçok şehrinde şehitlerin ruhunu onurlandıran anıtlar yapıldı.

a. Sarmaşıklı Mezarlar

Kafkas İslam Ordusu'na bağlı muharip unsurların Azerbaycan'da operasyonlarda uğradığı kayıplarla ilgili birçok istatistik mevcuttur. Bu çalışmanın çeşitli sayfalarında operasyonlardaki personel zayıyatıyla ilgili zikredilen rakamlara dayalı olarak oluşturulan zayıyat çizelgesinin içeriği şöyledir:

Tablo 31. Kafkas İslam Ordusu'nun Tahmini Personel Zayıyatı

Yer	Tarih	Kıtaat	Personel Zayıyatı					
			Şehit		Yaralı		Kayıp	
			Zabit	Asker	Zabit	Asker	Zabit	Asker
Gence	11.06.1918	Gence Müfrezesi	-	13	1	6	-	-
Karameryem	17-18.06.1918	28. Tabur	-	4	-	15	1	52
		Dağ Topu Takımı	-	-	-	-	-	19
		29. Tabur	2	11	2	26	-	3
		30. Tabur	2	13	1	78	-	15
Gökçay ⁵⁷⁷	27-30.06.1918	5. Kafkas Fırkası	7	40	9	93	1	74
Salyan	29.06.1918-2.07.1918	Ramazanov Müfrezesi	-	3	-	2	-	-
		Milis Kıtaatı	-	10	-	15	-	-
Kürdemir	7.07.1918	Hasan Bey Müfrezesi	-	5	-	12	-	-
		60. Tabur	-	5	-	50	-	-
	7.07.1918	Azerbaycan Kıtaatı	-	8	2	10	-	-
	8.07.1918		-	1	-	-	-	-
Kuba	7.07.1918	-	-	-	-	2	-	-
Şamahı	8.07.1918	30. Tabur	1	6	-	30	-	-
Banke	12.07.1918	Salyan Müfrezesi	-	9	1	13	-	-
		Milis Kıtaatı	-	2	-	-	-	-
Karasakal	13.07.1918	46. Tabur	1	-	1	-	-	-
		60. Tabur	-	-	2	-	-	-
Abdülâyın	19.07.1918	Abdülâyın Müfrezesi	-	1	-	1	-	-
Şamahı	19.07.1918	Kuzey Grubu	1	4	-	20	-	-
Maştağa	4.08.1918	Lezgi Süvari Alayı	-	1	-	1	-	-
1. Bakü Taarruzu	5.08.1918	Kuzey G. ve Güney G.	9	139	19	444	-	-
Hırdalan	6.08.1918	60. Tabur	1	2	-	6	-	-

⁵⁷⁷ Gökçay savaşlarında uğranulan zayıyat, Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Kaymakam Mürsel Bey ile Fırka Erkânıharbiye Reisi Rüştü Bey'in kayıtlarına göre hazırlandı (ATASE, BDH, no. 3827/38, f. 34; Rüştü, 1934, s. 80). Karameryem ve Gökçay'daki zayıyatıyla ilgili rakamlarda karışıklık oluşması ihtimaline binaen Gökçay savaşlarındaki zayıyat istatistiğinin ihtiyata riayet koşuluyla kullanılması gerekir.

Putu-Elet	7.08.1918	Sihhiye Treni	-	13	-	-	-	-
Elet-Hacıkabul	7.08.1918	Sihhiye Treni	-	7	-	-	-	-
Bakü Etrafı	7.08.1918	-	-	-	2	1	-	-
Sangaçal	17.08.1918	Tren Kazası	-	1	-	birkaç	-	-
Fatmayı	17.08.1918	-	-	5	-	20	-	-
Yanardağ	26.08.1918	13. Alay, 29. Tabur	3	26	3	70	-	-
Binagadi	31.08.1918	-	3	-	5	-	-	-
Digah	1.09.1918	-	-	-	-	16	-	-
Sangaçal	7.09.1918	106. Alay 1. Tabur	1	3	1	2	-	-
Güzdek ⁵⁷⁸	8.09.1918	Batı Grubu	-	2	-	1	-	-
Yanardağ, Digah ve Binagadi ⁵⁷⁹	11.09.1918	-	-	-	-	2	-	-
Kobu ⁵⁸⁰	12.09.1918	-	-	2	-	8	-	-
Binagadi	12.09.1918	-	-	-	1	20	-	-
2. Bakü Taarruzu	14.09.1918	56. Alay	1	16	2	74	-	-
	14.09.1918	38. Alay	1	-	1	116	-	-
	14.09.1918	107. Alay	-	-	8	80	-	-
	14-15.09.1918	38. Alay ve 56. Alay	6	84	12	373	-	-
	14-15.09.1918	Maştağa Müfrezesi	-	11	-	44	-	-
	15.09.1918	38. Alay ve 107. Alay	2	23	2	27	-	-
Karabağ	6.10.1918	-	1	32	-	65	-	-
Toplam:			42	502	75	1.743	2	163

Çalışmanın çeşitli sayfalarında ayrıntıları anlatılan operasyonlarda uğranılan zayıatın toplamını gösteren bu çizelge, hiç kuşkusuz, nihai manzarayı göstermez ve ileride kullanıma açılacak olan arşiv materyallerinin sağlayacağı yeni verilere dayalı olarak zayıat istatistiğinin güncellenmesi her daim mümkündür. Harekâtın bel kemiğini oluşturan Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Türker'in genellemelerinde, Bakü muharebe cephesinde fırkanın toplam 30 zabiti ve 1.100 askerinin şehit olduğu yazılıdır (Rüştü, 1934, s. 216).⁵⁸¹ Bakü muharebe cephesine son anda giriş yapan On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'in istatistiğinde ise nihai taarruzda Otuz Sekizinci Alay ile Elli Altıncı Alay'dan 6 zabıt ve 84 askerin şehit olduğu kayıtlıdır (Süleyman İzzet, 1936, s. 48).⁵⁸²

⁵⁷⁸ 8 Eylül 1918'de Güzdek'te uğranılan personel zayıatına ilaveten 3 sivil şehit oldu, 3 sivil de yaralandı.

⁵⁷⁹ 11 Eylül 1918'de Yanardağ, Digah ve Binagadi'de yaralananlardan biri tabip, diğeri ise askerdir.

⁵⁸⁰ 12 Eylül 1918 günü Kobu'da uğranılan zayıatın tamamı sivil vatandaşlardı.

⁵⁸¹ Gence mıntıkasından Bakü'nün ele geçirilmesine kadar geçen sürede vukua gelen muharebelerde Beşinci Kafkas Fırkası kıtaatında 4 yüzbaşı, 6 ihtiyat zabıt vekili, 7 muvazzaf mülazımievvel, 4 muvazzaf mülazımisani, 1 ihtiyat mülazımievvel, 10 ihtiyat mülazımisani, 1 muvazzaf süvari mülazımievvel, 1 ihtiyat süvari mülazımievvel, 1 ihtiyat mülazımisani ve 1 ihtiyat süvari vekili (toplam 36 zabıt) yaralanmıştır (ATASE, BDH, no. 3834/19, f. 7-2).

⁵⁸² Kuzey Kafkasya Ordusu Erkânıharbiye Reisi İsmail Berkuk'un kayıtlarına göre, Kafkasya'nın kuzeyindeki operasyonlarda On Beşinci Piyade Fırkası'ndan 7 zabıt ve 185 asker şehit oldu, 20 asker kayboldu, 16 zabıt ve 346 asker yaralandı (Berkuk, 1934, s. 101). Mütareke gereğince yapılan tahliye çerçevesinde fırkanın Derbent'ten Batum'a nakli sırasında meydana gelen tren kazasında da birçok asker şehit oldu ve yaralandı (Süleyman İzzet, 1936, s. 254). On Beşinci Piyade Fırkası Erkânıharbiye Reisi İhsan Efendi'nin harekât raporunun satır aralarında ise 7 zabıt ve 211 askerin şehit olduğu, 20 askerin kaybolduğu, 19 zabıt ve 448 askerin yaralandığı yazılıdır (ATBD, 148, belge no. 153, s. 435, 438, 441-443, 446, 448, 452-455, 459).

Tetkik edilen dönemin yoğun muharebe koşullarında şehit düşen askerin cenazesinin memleketine nakledilmesi mümkün olmadığından şehadete erdiği yerde defnedilmesi genel bir teamüldü. Azerbaycan'daki şühedanın mezarının düzenlenmesi meselesi, ancak yoğun çarpışmaların sona ermesinden sonra gündeme geldi. 29 Kasım 1918'de Türk zabitlerinin onuruna Gence'de verilen veda ziyafetinde duyarlı bir üslupla bu meseleye temas eden On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey, Belediye Reisi Alasgar Hasmehmetli'ye hitaben şöyle bir öneride bulundu:

“Yollarda gelirken hiçbir şüheda mezarı görmedim. Belki el-an ölülerimiz kırlardadır. Binaenaleyh bu şehitlerimizi toplatınız ve münasip bir yere gömünüz. Bu şüheda içinde hiç olmazsa zabitanımızın isimlerini ve fotoğraflarını kıtalarından isteyiniz. Memleketinizin istiklali uğrunda şehit olan bu kahraman arkadaşlarımızı müstakbel tarihinize geçiriniz. Bunu bilhassa belediye reisi beyden rica ederim.” (Süleyman İzzet, 1936, s. 251-252).⁵⁸³

On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı'nın önerisini dikkatlice dinleyen Gence Belediye Reisi de şüheda mezarının yapılacağı hususunda vaatte bulundu (Süleyman İzzet, 1936, s. 252; Yüceer, 1996, s. 163; Görüryılmaz, 2015, s. 497). Ancak sonraki 9 aylık İngiliz vesayeti döneminde bu onurlu görevin yerine getirilmesi mümkün olmadı. İngilizlerle iyi geçinmeye çalışan resmi makamların aksine, vefakâr vatandaşlar Türk şehitlerinin mezarlarını ziyaretgâhlara dönüştürdüler. Azerbaycan'ın şiir sanatının usta kalemlerinden Ahmet Cevat'ın milli istiklalin birinci yıl dönümü vesilesiyle yazdığı “Şehitlere” başlıklı dokunaklı şiirinde bahse konu durum şöyle betimlendi:

“Kalk, kalk! Sarmaşıklı mezar altından!
Gelmiş ziyarete kızlar, gelinler.
Ey kervan geçidi yollar üstünde,
Her gelen yolcuya yol soran asker!”
(Cevad, 1919, s. 27; Cavad, 1991-a, s. 15; Cavad, 1991-b, s. 104; Cavad, 2012, s. 55).

İngilizlerin Azerbaycan'ı tahliye etmelerinden sonra zuhur eden yeni tarihi konjonktürde Bakü harekâtında şehit olan Türk askerlerine ithafen Müslüman Hayriye Cemiyeti'nin teşebbüsüyle bir şüheda türbesi dikilmesine karar verildi (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 138; Görüryılmaz, 2015, s. 420). Günümüzdeki Şehitler Hıyabanı'nın bulunduğu alandaki Çemberekent Mezarlığı'nda inşa edilmesi düşünülen türbenin projesini Azerbaycan'ın ünlü mimarlarından Ziver Ahmetbeyov çizdi. Onun projesindeki türbe altı köşeli olup, orta çağ Azerbaycan mimarlık geleneğinin izlerini taşımaktaydı (*Azerbaycan*

⁵⁸³ Hazar kıyılarında kalan şüheda mezarı konusu, Kuzey Kafkasya Ordusu Erkânıharbiye Reisi İsmail Hakkı Berkuk Bey'in eserine şöyle yansımıştır: “... Ahfât, Türk Ordusu'nun Hazar sahillerinde dökülen kanlarının, oralarda bırakılan ıssız mezarların bir hakkın abidesi ve müeyyidesi olduğunu bilmeli ve kalbinde yaşatmalıdır. Bu takdirde o kanlar heder olmuş sayılmaz.” (Berkuk, 1934, s. 103).

Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2004, c. 1, s. 330). Söz konusu türbenin temel atma töreni 15 Eylül 1919'da yapıldı. Bu törene Azərbaycan'ın devlet ricali, mebuslar ve on binlerce şahıs katıldı. Hükümet erkânı, mebuslar ve siyasal partileri temsilen bir dizi nutuklar söylendikten sonra büyük bir törenle türbenin temeli atıldı. Bu tarihi anıtın 15 Eylül 1920'ye kadar tamamlanması ve Bakü'nün kurtuluşunun yıl dönümünde mutantan bir törenle açılması tahayyül edildi. Türbenin yanına ilaveten Şüheda Bulağı namıyla bir çeşmenin inşa edilmesi de düşünüldü.

Tarihin makûs olayıdır ki Azərbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Nisan 1920'de Bolşevik istilasına uğraması yüzünden türbe ve çeşmenin inşaatı tamamlanamadı. Bakü'deki anıta benzer biçimde Gence yakınlarındaki Hacikent sayfiyesinde defnolunan Türk şehitlerinin mezarı üzerinde yapımına başlanan şükran abidesi de mevzubahis istiladan dolayı tamamlanamadı (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 137-138).⁵⁸⁴ Bundan sonraki süreçte şükran abidelerinin yarım kalan inşaatı tahribata uğradı. Bakü'nün kurtuluşu uğrunda şehit olan askerlerin naaşlarının defnedildiği ve şüheda türbesinin inşa edildiği Çemberekent Mezarlığı ise politik baskılar ve tutuklamaların şiddet arz ettiği 1930'lu yıllarda tamamen yok edildi. Mezarlığın bulunduğu yerin girişine Azərbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ilk sekreteri olan Sergey Kirov'un heykeli dikildi (1939). Mezarlığın Çemberekent Bağı denilen diğer kısmına ise sazlı sözlü eğlence mekânları, tiyatro ve saray inşa edildi (Görüryılmaz, 2015, s. 421). Azərbaycan'ın diğer bölgelerindeki şehitlerin mezarları ise doğanın doğal tahribatına maruz kaldı. Sonraki tarihlerde İstanbul'da neşrettiği eserlerinden birinde bu hususa temas eden Mehmet Emin Resulzade'nin acıklı manzarayla ilgili betimlemesi şöyledir:

“... Sonra menhus bir ihtilal neticesinde mezarları mensi kalan Anadolu Mehmetçikleri Bakü'deki şehadetleri ile Türklüğe yeni bir siyasi vücut ita ediyorlardı. Maddeten mensi, fakat manen bütün kalblerde medfun bulunan bu kahraman şehidler yalnız Bakü'de midirler? Nahçıvan'dan, Karabağ'dan, Şamahı'dan, Gence'den ta Bakü'ye kadar bir yer var mı ki orada böyle bir fedakâr yatmasın?!.. Evet, Azərbaycan'ın her cihetinde şairin tasvir ettiği “sarmaşıklı bir mezar” bulursunuz ki kızlar, gelinler tarafından ziyaretgâh haline konulan bu mezar, kardeş imdadına koşan Türk mezarıdır...” (Resulzade, 1339-1341/1923, s. 66-67).

Siyasal ömrü toplam 70 sene olan totaliter düzen boyunca şehitlerin mezarlarını ana toprak bağrına bastı ve her türlü baskıyı göğüsleyen Azərbaycan'ın hamiyetperver insanları mezarlardaki şühedanın kutsal kemiklerini güçleri yettiği nispette koruyup

⁵⁸⁴ Gence'deki şükran abidesinin Şah Abbas Camii bahçesine yapılmak istendiğini söyleyenler de vardır (Carçı, 2018, s. 132).

kollamaya çalıştılar. Söz gelişi, Gökçay'ın Bıgır köyü tepesinde defnolunan bir şehidin kabrinin kaybolmaması için yöre halkından bir şahıs mezarın başucuna bir ağaç parçası yerleştirdi ve üzerine de şehidin künye bilgisinin not edildiği bir levha astı. Köylülerden başka biri mezarın etrafını demir parmaklıklarla çevirirken, diğeri ise mezarın baş kısmına bir alıç ağacı dikti. Bıgır köyünden Molla İshaklı köyüne kadar uzanan vadilerden biri üzerindeki İreme mevkiinde bulunan mezarın çevresini yöre halkından Ağası Ağasyev'in babası çitlerle çevirdi ve mezarın baş tarafına da büyük bir taş yerleştirdi. İsmaili ilçesinin Hacı Hatemli köyünde defnolunan 2 şehidin mezarına saygı alameti olarak köy ahalisinden vefat edenler de aynı mezarlık alanına defnedilmek suretiyle şehit kabirlerinin yıkılıp kaybolması önlenildi (Görürüylmaz, 2015, s. 185-190). Salyan Mezarlığı'ndaki şüheda mezarları, şehir aksakallardan Kerbelayı Ayvaz Bey ve Yusuf Kasimov'un özel gayretleriyle kaybolmaktan kurtuldu (Görürüylmaz, 2015, s. 201-202). Şamahı-Bakü Kara Yolu üzerinde bulunan Acıdere vadisindeki şehidin mezarı, Şamahı'nın Tekle köyünün aksakallarından Melik Mehmet ve Karacüzü köyü ahalisinden Babahan Karaoğlu adlı bir kamyon şoförünün bireysel çabalarıyla onarıldı (Süleymanov, 1999-a, s. 106-107; Yaqublu, 2012, s. 66, 69; Görürüylmaz, 2015, s. 222-228; Zülfüqarlı, 2017, s. 92). Bakü etrafında yerleşen Novhanı'daki bir tarlada defnolunan Türk zabitanın 1964'te tahrip edilen mezarındaki kemiklerini Novhanılı Kavus Bey'in tembihiyle İnkılap Kazimbeyoğlu ile Binagadili Akif Gafarov ve Süleyman Mirzalı cemederek Novhanı Mezarlığı'nda tekraren defnettiler. Şehidin yeni mezarının üzerine ise "İşitip feryadın Azerbaycan'ın, tereddüt etmeden dada yetiştin. Halkımın yolunda geçip canımdan, ebedi şöhrete, şana yetiştin." Mısralarını yazdılar (Görürüylmaz, 2015, s. 400-401).⁵⁸⁵ Buna benzer biçimde, Hacıkabul ilçesi Nevahi kasabasının kadirşinas insanları kasaba kabristanındaki 3 şehidin mezarının korunup günümüze ulaşmasına vesile oldular (Yaqublu, 2012, s. 65).

Zikredilen örnek vakaların hepsi, hiç kuşkusuz, şüheda hatırasına saygı duyan bilinçli insanların bireysel refleksleriyle kurtarılan mezarlardır. Kafkas İslam Ordusu'nun savaş rotası üzerindeki köylerde, tepelerde, vadilerde ve daha nice ıssız yerlerde kanlı elbiseleriyle defnolunan şehitlerin birçoğunun mezarlarının kaderi ise çok acınacaklı

⁵⁸⁵ Novhanı'daki mezarın üzerindeki dizelerin müellifinin 1960'lı yıllarda Azerbaycan kültür tarihine önemli hizmetleri dokunan devlet adamı, filolog ve şair Şihali Kurbanov olduğu tahmin edilmektedir (Yaqublu, 2012, s. 85; Carçı, 2018, s. 117).

oldu. Muharebe döneminin sıkışık ortamında alelacele şehadete erdikleri yerlerde defnolunan şehitlerin mezarlarını 70 senelik baskıcı dönemde çoğunlukla sarmaşıklar sardı, mezarların birçoğu sert iklim koşullarına yenik düştü ve zamanla ana toprağa karışarak kayboldu. Totaliter düzenin korkunç günlerinde geçmişin hatıralarına kayıtsız kalamayan duyarlı insanlar ile istikbalden umutlu olan aydınların iyimserliği ise hiçbir vakit kaybolmadı. Azerbaycan'ın kurtuluşuna koşan kardeşlerinin hatırasının meçhul asker abidesinin başköşesinde saygıyla anılacağı günü bekleyip durdular (Ertürk, 1956, s. 86-87). Duygusal bir kehanet olarak algılanan bu hasret siyasal iklimin değişmesinden sonra gerçekleşme fırsatı buldu ve şüheda hatırasını saklı tutan menhus tarihin karanlık gölgesi Azerbaycan'ın bağımsızlığını restore etmesinden sonra kendiliğinden kayboldu.

b. İadeitibar

Yeniden inşa döneminin kısmi özgürlükler ortamında sokaklara dökülen Azerbaycan Türkleri, totaliter düzeni protesto ettiler ve milli istiklal bayrağını 70 sene önce bıraktıkları yerden devraldılar. Bakü'deki özgürlük hareketinden fazlaca endişelenen Moskova'daki yönetimin direktifiyle 20 Ocak 1990'da Sovyet tankları Bakü şehrine girdi ve sivil halka kurşunlar yağdırdı. Orantısız güç ve kurşunlardan çekinmeyen sivil insanlar, ertesi gün tekraren sokaklara dökülerek, Sovyet askerinin süngüsüyle yaşamını kaybeden şehitlerinin defin törenine katıldılar. Defin yerinin belirlenmesinde tarihi bellek kendiliğinden aktif hale geldi ve totaliter düzende adı Dağüstü Park olarak değiştirilen Çemberekent Mezarlığı tercih edildi. Böylece bağımsızlık mücadelesi şehitlerinin mezarları, 72 sene önce Bakü'nün kurtuluşuna katılan kardeş ülke şehitlerinin mezarlarıyla buluştu. Şehitlerin ruhuna ithafen Çemberekent Mezarlığı'nın adı da Şehitler Hıyabanı olarak değiştirildi. Bakü'nün Bolşevikleşmesinin sembolü haline gelen Sergey Kirov'un Çemberekent'teki heykeli ise toplumsal baskılardan dolayı bulunduğu alandan kaldırıldı (Görüryılmaz, 2015, s. 429).⁵⁸⁶

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasına eş zamanlı olarak Türkiye ile Azerbaycan arasında diplomatik ilişkilerin kurulmasından sonra Bakü Büyükelçiliği'nin teşebbüsüyle

⁵⁸⁶ Azerbaycan yönetiminin 5 Ocak 1991'deki direktifiyle Çemberekent'teki Kirov heykeli, toprak kayması gerekçesiyle söküldü ve bilinmeyen bir yere nakledildi. Kirov heykelinin dikilmesi ve sökülmesinin tarihi serüveni, İmran İsmail'in senaryosunu yazdığı ve Nizami Abbas'ın yönettiği 1991 yapımı "Sürüşme" (Heyelan) belgeselinde ayrıntılı şekilde ele alınmıştır.

1919'da yapılması düşünülen şüheda anıtının tekraren inşa edilmesi gündeme geldi. Anıtın yerinin belirlenmesinde hiçbir tereddüt yaşanmadı. 1919'da temeli atıldığı halde siyasal düzenin değişmesinden dolayı inşaatı tamamlanamayan türbenin lokalize olduğu Çemberekent Mezarlığı üzerinde yerleşen şimdiki Şehitler Hıyabanı tercih edildi. Türk mimar Hüseyin Bütüner'in Selçuklu mimarisi tarzında çizdiği proje temelinde Şehitler Hıyabanı ile bütünlük teşkil edecek şekilde şehitlik anıtının inşaatına başlandı. Yapım işleri 15 Eylül 1999'da tamamlanan bu anıtın hemen yanı başına Türk-İslam mimarisine uygun tarzda bir de cami inşa edildi.⁵⁸⁷ Anıtın 9 Nisan 2000'deki açılışına her iki ülkenin cumhurbaşkanları ile devlet ricali, askeri ve mülki temsilciler katıldılar. Cumhurbaşkanlarının konuşmasından sonra törenin katılımcıları, şehitlerin manevi huzurunda bir dakikalık saygı duruşunda bulundular, daha sonra bando çaldı ve İstiklal Marşı eşliğinde Azerbaycan ve Türkiye bayrakları göndere çekildi (Görürüymaz, 2015, s. 429-432). Bundan sonra anıtın üzerindeki al kırmızı örtü indirildi ve şühedanın hatırasını sembolize eden tarihi abide kalabalık seyircisiyle buluştu. Azerbaycan'ın istiklali uğrunda mücadele ederek şehadet şerbeti içen askerlerin isimsiz mezarlarının itibarı, 80 sene gecikmeli olarak, iade edildi. Bakü'deki anıtın açılması, Azerbaycan'ın diğer bölgelerindeki mezarların onarılması ve yeni anıtların dikilmesi için iyi bir motivasyon oldu. İlk önce, ahalinin gayretleriyle 1993'de onarılan Fatmayı köyündeki şehitlik koruma altına alındı. Şüheda mezarlarının korunması bağlamında 19 Mayıs 2000'de Kobustan Şehitliği, 30 Mayıs 2000'de Nahçıvan Şehitliği, 18 Aralık 2001'de Neftçala Şehitliği, 13 Eylül 2002'de Gökçay Şehitliği, 13 Kasım 2003'te Maştağa Şehitliği, 15 Eylül 2012'de Salyan Şehitliği ve 26 Haziran 2022'de Gence Şehitliği onarıldı veya yeniden inşa edildi. Bütün şehitliklerin sonraki süreçteki bakım ve onarımı ise Bakü Büyükelçiliği ile Bakü'deki Askeri Ataşeliğe havale edildi.⁵⁸⁸

⁵⁸⁷ Bakü Türk Şehitliği, 50,85 metre uzunluğunda ve 16,80 metre genişliğinde olup toplam 854 metrekare alan üzerine kuruludur. Şehitliğin ana girişindeki protokol yolu Ankara taşı, diğer kısmın zemini ise Azerbaycan'da çıkarılan Gülbaki taşı ile döşenmiştir. Şehitliğin anıt mezar bölümündeki abide, 8,25 x 8,25 metre ölçülerinde olup, zeminin genişliği 2,50 metre, yüksekliği ise 7 metredir. Sekizgen bir prizma şeklinde inşa edilen anıtın dört cephesine de beyaz mermerden ay yıldız yerleştirilmiştir. Şehitliğin ana girişinde ve anıt mezarın arkasında 10 olmak üzere toplam 12 adet bayrak direği mevcuttur (Görürüymaz, 2015, s. 432-433).

⁵⁸⁸ Azerbaycan'daki Türk Şehitliklerinin onarım ve bakımı hususunda geniş bilgi için bkz. Yaqublu, 2012, s. 21-99; Dönmez, 2014, s. 143-144; Görürüymaz, 2015, s. 186-187, 190-191, 201, 205, 228-231, 237-238, 410-411; Carçı, 2018, s. 50-53, 63-85, 88-89, 110-122.

Bağımsızlık döneminin serbestlik ortamında çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli sembolleri hızlıca restore edildi, totaliter düzen boyunca unutturulmaya çalışılan kahramanların isimleri tanınır hale geldi, yaşanan tarihe atıfta bulunan anıtlar yapıldı ve şanlı geçmişi hatırlatan anım günleri belirlendi. Böylece 28 Mayıs tarihi Bağımsızlık Günü, 26 Haziran tarihi Silahlı Kuvvetler Günü, 15 Eylül tarihi Bakü'nün Kurtuluşu Günü olarak Azerbaycan'ın çağdaş takviminde yerini aldı. Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü uğrunda canını feda eden şehitler ile kahraman gazilerin aziz hatırasının her sene yapılan törenler ve düzenlenen etkinliklerle anılması toplumun tüm kesimlerince kabul edilen iftihar vesilesi bir geleneğe dönüştü. Dolayısıyla Azerbaycan'daki şüheda yadigârı mezarlar ve ziyaretgâhlar da belli düzeyde Kafkas İslam Ordusu mirasının çağdaş Azerbaycan'daki bekçileridir. Bunun içindir ki Kafkas İslam Ordusu öyküsü, hiçbir vakit bitmeyen bir muhayyilenin süreklilik arz eden tarihidir. Kafkas İslam Ordusu askerlerinin moral ve motivasyonuyla yoğrulan her yeni kuşak, önceki kuşaklardan devraldığı mirasın üzerine kendi çağında yeni bir şeyler ekleyerek, sonraki kuşaklara devretmektedir. Böylece şanlı mirasın devridaimi, ifade edildiği üzere, her kuşakta yinelenmektedir.

SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nın üçüncü senesinde Rusya'da biri diğerinin peşi sıra meydana gelen iki büyük ihtilal, Kafkasya örneğindeki uzak periferiye otorite boşluğu ve kaos olarak yansıdı. Çarlık döneminde askeri mükellefiyetten muaf olan ve siyasal örgütlenme düzeyi zayıf olan Kafkasyalı Türkler ile diğer Müslüman milletler, yeni dönemin en korunaksız unsurları oldular. Savaştan çekilmek istediğini duyuran Bolşevik Rusya'nın İttifak Devletleri ile barış görüşmeleri öncesinde self-determinasyon ilkesini deklare etmesi, Çarlık hegemonyasındaki mahkûm milletlerin istikbali hususunda yeni umutlar uyandırdı. Tarihın akışının hızlandığı böylesine kaotik ortamda eski Çarlık coğrafyasının Türk ve Müslüman aydınları kendilerini siyasî sorumlulukla karşı karşıya buldular ve bu sorumluluğun millî uyanış hareketine dönüştüğü elverişli bölgelerde olabildiğince örgütlendiler. O vakte kadar bir cihan devleti olarak varlığını sürdürdüğü halde son demlerini yaşadığı aşîkâr olan Osmanlı Devleti'nin başkentinde de benzer eğîlimler ortaya çıktı. Eski Rusya'dan yeni Rusya'ya geçişini sembolize eden tarihi fırsatın değerlendirilerek Türk illerinin kurtarılması ve kurtarılan bölgelerde ilan edilen siyasî bağımsızlığın desteklenmesiyle ilgili düşünceler yaygınlık kazandı. Bahsedilen düşüncelerin idealden realiteye dönüşerek gözle görülür hale geldiği esas coğrafya ise Kafkasya oldu. İstanbul muhitinin saygın entelektüellerinden Moiz Kohen'in büyük savaş öncesinde en yakın coğrafyadaki Türklerin kurtarılmasını öğütlediği teorik düşüncesi, ihtilallerden sonraki kaotik dönemde Mehmet Fuat Körpülüzade'nin modifikasyonu ile Kafkasya'daki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin siyaseten desteklenmesi ve teşkilatlarının oluşturmasına yardım edilmesini öneren yeni tarz siyasete dönüştü.

Mefkûreden eyleme geçildiği dönem itibariyle Kafkasya teşkilatı adlandırılan bu organizasyon, Brest-Litovsk'taki barış görüşmelerinin seyrine ve Rusya'nın bölgeden çekilmesine eş zamanlı olarak, gayrinizami ve nizami aşamalardan geçti. Dünya Savaşı yıllarında Trablusgarp ve diğer yerlerde defalarca denenen gayrinizami teşkilatlanma, 1917'nin Aralık ayından 1918'in Mart ayına kadar geçen sürede Kafkasya'daki örgütlenmenin esası oldu. İttihat ve Terakki Fırkası Kafkasya Şubesi Başkanı olarak bölgeye izam edilen Binbaşı Hasan Ruşeni'nin gayretleri ve esaretten firar eden Türk subayları ile askerlerinin katılımıyla Bakü merkez olmak üzere gayrinizami bir teşkilat

kuruldu. Subay kadrosunun yetersizliğinin yanı sıra para ve iâşe sorunları olan bu teşkilat, Bolşevikler ile Taşnakların Bakü vilayet merkezi ile kazalarda Sovyet hegemonyası kurmalarına engel olamadı ve birçok yerde meydana gelen çatışmalarda yenilgiye uğramak suretiyle sahneden çekildi.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu’da Rus işgaline maruz kalan vilayetler, Brest-Litovsk Konferansı’ndaki nihai anlaşmaya dayalı olarak barış yoluyla kurtarılırken, 93 Harbi’nde kaybedilen Üç Sancağın tahliye edilmesinden sonra yapılacak halk oylamasıyla bölgenin istikbaline yön verilmesi kararlaştırıldı. Rusya’daki Kurucu Meclis’in feshedilmesinden sonra Kafkasya siyaset sahnesinin aktörlerinden biri olan Güney Kafkasya Komiserliği ise Üç Sancağın tahliye edilmesine yanaşmadı. İngilizler ve Fransızlardan para ve ekipman desteği alan Tiflis merkezli meşruiyeti tartışmalı Komiserlik Hükümeti’ne bağlı Ermeni ve Gürcü Kolordularının tahliyeyi geciktirmesi ve Bakü merkezli Bolşevik düzenin silahlı unsurlarının Türkler ile diğer Müslüman milletlerin hak ve hukuklarını ihlal etmesinden dolayı harekete geçen Osmanlı Devleti, Kafkasya’nın istikbalini doğrudan biçimlendirmeye karar verdi. Hükümetin oluruyla uygulamaya konulan yeni siyaset çerçevesinde Trabzon ve Batum’da yapılan görüşmelerde Türklerin söz sahibi olduğu federal yapılı bağımsız Kafkasya Hükümeti’nin kurulması amacıyla diplomasinin bütün olanakları kullanıldı. Görüşmelerin tıkanıdığı anlarda yapılan ileri harekâtla Üç Sancak üzerinde kontrol sağlandı ve Kafkasya meselesinin diplomatik mahfillerde çözülmesinin önü açıldı.

Osmanlı Devleti ile Bolşevik Rusya arasında tampon devlet olarak tahayyül edilen yeni hükümetin kuruluşu amacıyla diplomatik görüşmeler yapıldığı günlerde askeri cenahın yoğunlaştığı nizami teşkilatın oluşturulmasına çokça gayret gösterildi. 1918’in Mart ayından Haziran ayına kadar geçen sürede üç fırka halinde oluşturulan nizami teşkilatın başına “fahri ferik” rütbesiyle Nuri Paşa geçirildi ve düzenli ordunun uluslararası hukuk gereğince gidemediği Üç Sancak ötesindeki vilayetlerin işlerini düzene koymakla görevlendirildi. İstanbul-Musul-Tebriz-Karabağ rotasını takiple Kafkasya’ya ulaşan Nuri Paşa’nın Gence’de karargâhını kurduğu günlerde Kafkasya meselesinin siyasi boyutu da biçimlendi ve Batum Konferansı’nın son aşamasında Osmanlı Devleti’nin teşvikiyle Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan adıyla üç yeni cumhuriyet kuruldu. Kafkasya’nın güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletlerin temsil olunduğu Azerbaycan Cumhuriyeti’ne esas olan Gence Eyaleti’nin bazı kısımları ile Ermenistan’a esas olan

Erivan Eyaleti'nin bazı kısımları Azerbaycan ile Ermenistan, Gürcistan'a esas olan Tiflis Eyaleti'nin bazı kısımları ise Gürcistan ile Azerbaycan arasında tartışmalı bölgeler oldu. Buna ek olarak, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olarak kabul edilen Bakü şehri ve aynı adlı eyaletin kazaları Bolşevik Rusya'nın Kafkasya'daki dayanak noktası olan Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti'nin genişlemeci siyasetinin hedefi haline geldi. Kafkasya'nın geneline yayılmayı planlayan Bolşevik genişlemesine karşı emrindeki yerel teşkilatın az sayıdaki askeriyle direnilemeyeceğini düşünen Nuri Paşa, üstleriyle yazışmalarında düzenli ordudan takviye kuvveti gönderilmesini talep etti. Batum'da imzalanan Osmanlı-Azerbaycan Muhadenet Muahedenamesi'nin dördüncü maddesinin sağladığı meşru zemin çerçevesinde Kafkas cephesinde konuşlu Üçüncü Ordu ile Dokuzuncu Ordu'dan tefrik edilen fırkaların muharip ve muharebe destek unsurları, 1918'in Haziran ayından Eylül ayına kadar geçen sürede, görülen lüzum üzerine, kafileler halinde Bakü muharebe cephesine sevk olundu.

Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının Bakü harekâtı, iki aşamalı olarak gelişim kaydetti. Haziran'ın ortalarından Temmuz'un sonuna kadar olan ilk aşamada Bolşevikler, Taşnaklar ve şehirdeki diğer ihtilalci örgütlerin oluşturduğu Kızıl Kolordu'nun muharip unsurlarıyla savaşıırken, Ağustos'un ilk haftasından Eylül'ün ortasına kadar olan ikinci aşamada İngilizlerin doğrudan sahada destekledikleri ihtilalci örgütlerin sağ fraksiyonları ile Taşnakların oluşturduğu Diktatörlük Ordusu ile mücadele edildi. Harekâtı engellemeye yönelik en önemli girişimi ise müttefik Almanya yaptı. Diplomatik ve askeri kanallardan yapılan baskıların sonuçsuz kaldığı ortamda Alman kurumları arasında Bakü meselesiyle ilgili biri diğeriyle çelişen iki düşünce ortaya çıktı. Diplomatik cenah Bolşevik Rusya ile anlaşmayı önerirken, askeri cenah Osmanlı Devleti ile anlaşarak Bakü harekâtına Alman kıtaatının katılımıyla meselenin çözülmesini istedi. Bu yeni süreçte Azerbaycan'daki petrol ve gaz madenlerinin kontrol altına alınması, Almanya'nın stratejik önceliği oldu. Ancak yeni cumhuriyetin bağımsızlığı ve egemenlik hakkını tanımaya yanaşmayan Almanya'nın söz konusu önceliğini fiiliyata dönüştürmesi de mümkün değildi.

Savaş yıllarında Azerbaycan'daki petrol, pamuk ve diğer ham madde kaynaklarının kullanılması sadece Almanya'nın değil, İttifak Devletlerinin muhasımı konumundaki Büyük Britanya'nın da öncelikleri arasındaydı. Buna ek olarak, Çarlık otoritesinin kaybolduğu coğrafyanın kontrolünü ele geçiren Türkler ile Almanların Bakü üzerinden

Hazar ötesindeki Türkistan, Afganistan ve Hindistan'a kadar ulaşma ihtimali, İngilizlerde tedirginlik uyandırdı. Bahsedilen etkenlerden dolayı İngilizlerin bir tugaydan daha az kuvvetle muharebe cephesine müdahalede bulunmaları, Bakü harekâtının başarıyla sonuçlanmasını bir buçuk ay kadar erteledi. Gerekli görülen takviye kuvvetinin alınmasından sonra yapılan taarruzla Bakü'deki ihtilalci örgütlerin muharip kuvveti tamamen mağlup edildi ve genç Azerbaycan Cumhuriyeti de tabii başkentine kavuştu. Bütün bu olayların meydana geldiği dönemde Türk kıtaatını bir süre boyunca Bakü önlerinde oyalayan İngilizler ise kesin sonuca götüren taarruzdan sonra muharebe cephesini terk ettiler ve İran'ın Enzeli limanına çekildiler.

Bakü cephesindeki savaşlara katılan kıtaatın muharip mevcudunun diğer cephelerdeki muharebe durumunu etkilemesi meselesi tartışmalı olmakla birlikte, bir cephede yaşanan zaferin diğer cephelerdeki yenilgilerle aynı tarihe denk gelmesi oldukça manidardır. Başka türlü ifadeyle üç aylık süreye yayılan harekât sonucunda Bakü'de elde edilen zaferin gölgesinde Filistin ve Suriye cephelerinde yenilgiler yaşandı. Balkanlardaki çarpışmalarda Bulgarlar ile Avusturyalıların yenilgiye uğrayarak barış istemek zorunda kalmalarından dolayı Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki kara irtibatı kesildi. Batı cephesinde yenilgiye uğrayan Almanların devamlı surette geri çekilmesi yüzünden savaşın kaybedilmesi kaçınılmaz oldu ve İttifak Devletleri safında savaşlara katılan bütün devletler mütareke istemek zorunda kaldı. Kafkasya'da ise mütareke öncesinde yapılan son atakla Karabağ'daki ayrılıkçı unsurlar kısmen dizginlendi. Zengezur ve Lenkeran'daki operasyonlar ise mütarekenin akdedilmesinden dolayı yarım kaldı. Tahliyeden önceki iki ay boyunca Azerbaycan teşkilatının yeniden organize edilmesi ise Kafkasya'daki kazanımları korumayı amaçlayan proaktif önlemler sayılabilirdi. Savaş sonunda yenilmişlerin safında bulunmanın bedeli, sadece Kafkasya örneğini göz önünde bulundurmamak gerekirse, sahada elde edilen kazanımlardan masada feragat etmek ve ana vatana dönmek oldu.

Kafkasya teşkilatının operasyonları sonucunda ortaya çıkan panoramik manzaranın Osmanlı cenahında Kafkasya'yı ilgilendiren boyutu, fazlasıyla gurur vericiydi. Dünya Savaşı'nın ağır muharebe koşullarında bahis konusu bölgedeki zorlukları ortadan kaldırmak amacıyla teşkilat kurulması hususunda alınan politik karar, sınırlar ötesinde yüz binlerce soydaşın hayatının kurtarılmasına vesile oldu. Bu teşkilatın zabitleri ve askerlerinin canı ve kanı pahasına elde edilen kazanımların sonucu olarak, Kafkasya'nın

güneyindeki Türkler ile diğer Müslüman milletler tek bir siyasal vahdette bütünleştiler ve Azerbaycan Cumhuriyeti adlı yeni bir devletle uluslararası sisteme entegre oldular. Mütarekeden sonra Kafkasya muharebe sahnesinin belirgin faktörü olan İngilizler, bahsedilen cumhuriyet düzenini bölgesel çıkarlarına uygun bulduklarından Paris Barış Konferansı'nda bağımsız devlet olarak tanınmasına yardımcı oldular. Toplam politik ömrü 23 ay süren cumhuriyetin mirası, Sovyetler dönemi boyunca geçici olarak kesintiye uğrasa da, hiçbir vakit unutulmadı ve bulunduğu ilk fırsatta yeniden hayatıyet buldu. Yaşama hukukundan vazgeçerek kanları ve canları pahasına şanlı bayrağı, bir daha inmemek üzere, yükseltenlerin anıları ise tarihi bellekteki canlılığını hep korudu. Azerbaycan'ın bağımsızlığının elde edilmesinden sonra oluşan serbestlik ortamında itibarları iade olunan şehitler ve gazilerin anısına ithafen anıtlar dikildi, kazandıkları zaferlerin tarihleri, çağdaş Azerbaycan'ın sembolik anım günleri oldu.

Kafkasya teşkilatında görev alan veya teşkilatla bir şekilde irtibatı olan personel arasından Türkiye Cumhuriyeti'nin erken dönem siyaset sahnesinde öne çıkan birçok aydın, bürokrat, asker ve siyasetçi oldu. Bir dönemin Dışişleri Bakanı Mehmet Fuat Köprülü, Türk Tarih Kurumu Başkanı Mehmet Tevfik Bıyıklıoğlu, Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucularından Ahmet Ağaoğlu, TBMM 7. Dönem Kocaeli Milletvekili Mürsel Bakü, TBMM 6. Dönem Ağrı Milletvekili, 7. Dönem ve 8. Dönem Kırklareli Milletvekili Mehmet Kemal Doğan, TBMM 7. Dönem Ağrı Milletvekili, 8. Dönem ve 9. Dönem Kars Milletvekili Hüsamettin Tuğaç, TBMM 4. Dönem, 5. Dönem ve 6. Dönem Samsun Milletvekili Hasan Ruşeni Barkın, TBMM 11. Dönem İstanbul Milletvekili Ahmet Mucip Kemalyeri, TBMM 2. Dönem İstanbul Milletvekili, 7. Dönem Çankırı Milletvekili ve Bayındırlık Bakanı Behiç Erkin, TBMM 5. Dönem, 6. Dönem ve 7. Dönem Kastamonu Milletvekili Nuri Tamaç, TBMM 6. Dönem, 7. Dönem ve 8. Dönem Kars Milletvekili Zihni Orhon ve diğerleri bürokraside ve siyaset sahnesinde öne çıkan politikacılar oldular. Milli Savunma Bakanı Cemil Cahit Toydemir, Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay Başkanı Mehmet Kâzım Orbay, Türk Silahlı Kuvvetleri Genelkurmay İkinci Başkanı Muzaffer Tuğsavul ise askeriyede terfi eden üst düzey rütbeli subaylar oldular. Kafkasya teşkilatının oluşturulması hususunda siyasi iradeyi ortaya koyan Sadrazam Talat Paşa, istifasını sunduktan sonra gittiği Berlin'de uğradığı suikastta şehit oldu (15 Mart 1921). Bakü harekâtının askeri diplomasi cephesinin yükünü çeken Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, Türkistan'ın bağımsızlığı

uğrunda Bolşeviklere karşı yaptığı mücadelede şehadet şerbetini içti (4 Ağustos 1922). Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa (Nuri Killigil) ise cumhuriyetin erken döneminde Türk savunma sanayiinin öncülerinden oldu ve İstanbul'un Sötlüce mahallesinde kurduğu silah fabrikasında meydana gelen patlamada yaşamını kaybetti (2 Mart 1949). Uluslararası çekişmelerin çok sıkı olduğu zorluklarla dolu dönemde Kafkasya'nın kurtuluş idealini fiiliyata dönüştürerek Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ve Bakü'nün kurtarılarak ebedi başkent yapılmasında canla başla mücadele eden komutanların akıbeti şehadet oldu ama Ateşler Ülkesi'nde göndere çekilen Türk bayrağı hep dalgalandı.

BİBLİYOGRAFYA

I. ARŞİV BELGELERİ

1. BOA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

(Sıralama: Dosya numarası/Gömlek numarası)

A.VRK, no. 820/49. Kafkas İslam Ordusu Siyasi Müşavirleri Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu'nun Büyük Rütbeden Nişan ile Taltif Edilmeleri Hakkında Enver Paşa'nın Maruzatı, 26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1918.

C.DH, no. 164/8168. Şirvan Eyaleti Hanlığının Surhay Han'a Tevcihi, 4 Şevval 1136/26 Haziran 1724.

BOA, C.HR, no. 28/1394. Şirvan Eyaleti Mutasarrıfı Davut Han'a Yazılan Mektubun Sureti, 1135/1723.

DH.EUM.5.Şb., no. 55/26, v. 3. Ömer Faik Numanzade'nin Sadrazam Talat Paşa'ya ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya Mektubu, 20 Şubat 1918.

DH.EUM.KLH, no. 1/22, v. 2, s. 1-2. Tercüman-ı Hakikat Gazetesi Başmuharriri Ağaoğlu Ahmet Bey'e Tezkere, 4 Şubat 1330/17 Şubat 1915.

DH.EUM.LVZ, no. 44/2, v. 1, s. 1. Harbiye Nazırı Namına Kazım Bey'den Dahiliye Nezaretine, 6 Eylül 1334/6 Eylül 1918.

DH.EUM.SSM, no. 32/47, v. 1. Kafkas İslam Ordusu'na Mensup Zabitan Ailelerinin Zevceyle Beraber Gitmelerine Dair İstanbul Polis Müdüriyet-i Umumiyesine Tezkere, 2 Teşrinievvel 1334/2 Ekim 1918.

DH.EUM.SSM, no. 32/47, v. 2. Kafkas İslam Ordusu'na Mensup Zabitan Ailelerinin Zevceyle Beraber Gitmelerine Dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine Tezkere, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.

DH.SYS, no. 64/28, v. 1-2. Hariciye Nazırı Rifat Bey'den Dahiliye Nezaretine ve Van Vilayeti'ne Şifre, 16 Mart 1327/29 Mart 1911.

DH.ŞFR, no. 494/102. Ahmet Ağaoğlu'nun Mebusluğa İntihabı Hakkında Mutasarrıf Şevket'in Şifresi, 12 Teşrinievvel 1331/25 Ekim 1915.

DH.ŞFR, no. 641/67, v. 1-3. Trabzon Vali Vekili Defterdar Emin Bey'den Dahiliye Nezaretine Şifreli Telgrafname, 12 Ağustos 1335/12 Ağustos 1919.

HAT, no. 761/35955. Bağdat Valisi Davut Paşa'dan Varid Olan Kaime, 7 Safer 1234/6 Aralık 1818.

HR.HMŞ.İŞO, no. 124/19, v. 7. Maveray-ı Kafkas Şimendiferleri Levazım-ı Muteharrikesinin Taksimine Dair İtilafname, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.

- HR.SYS, no. 2113/17, v. 7. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Hükümeti Nezdindeki Siyasi ve Askeri Mümessili Abdülkerim Paşa'dan Hariciye Nezaretine Tebşirat, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2293/8, v. 1, s. 1-4. Rusya Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin'in Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine Verdiği Nota, 10 Octobre 1918/10 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2293/8, v. 43. Sadarete Tezkere, 2 Teşrinisani 1334/2 Kasım 1918.
- HR.SYS, no. 2303/6, v. 11. Azerbaycan Heyet-i Murahhasası Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Hariciye Nezaretine Tezkere, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2303/6, v. 12, s. 1-4. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti'nin Almanya'nın İstanbul'daki Sefaret Vekâletine Notası, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2303/11, v. 8. Azerbaycan Cumhuriyeti Fevkalade Sefiri Ali Merdan Topçubaşı'nın Azerbaycan Hükümeti Nezdine Bir Siyasi Mümessil Tayini Hususunda Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretinden İltiması, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.
- HR.SYS, no. 2303/14, v. 1, s. 1-2. Gizli Türk-Alman Protokolü, 23 Eylül 1334/23 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2303/14, v. 3, s. 1-3. Protocole Secret, 23 Septembre 1334/23 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2305/20, v. 3, s. 1-4. Mondros Görüşmelerinin İkinci Celsesinin Tutanakları, 27 Teşrinievvel 1334/27 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2305/20, v. 4, s. 1-4. Mondros Görüşmelerinin Üçüncü Celsesinin Tutanakları, 28 Teşrinievvel 1334/28 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2305/20, v. 5, s. 1-5. Mondros Görüşmelerinin Dördüncü Celsesinin Tutanakları, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2305/20, v. 6, s. 1-3. Mondros Görüşmelerinin Beşinci Celsesinin Tutanakları, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2371/5, v. 25, s. 1-3. Enver Paşa Tarafından Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'ya Şifre Telgrafname, 9 Temmuz 1334/9 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2371/6, v. 17. Miralay Rauf Bey'den Varid Olan 44 Numaralı ve 7 Nisan 918 Tarihli Telgrafnamenin Halli, 7 Nisan 1918.
- HR.SYS, no. 2371/7, v. 10, s. 1-23. Trabzon Konferansı'nın Osmanlıca Tutanakları, 14 Mart 1918.
- HR.SYS, no. 2372/1, v. 19. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Şevki Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Gönderilen Telgrafnamenin Sureti, 4 Temmuz 1334/4 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2372/1, v. 41. Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'dan Varid Olan 461 Numaralı Telgrafname, 17 Temmuz 1334/17 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2372/1, v. 42, s. 1-2. 434 Numaralı Telgrafnameye Zeyil Olarak Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'ya Telgraf, 18 Temmuz 1334/18 Temmuz 1918.

- HR.SYS, no. 2372/1, v. 56. Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey'den Varid Olan 153 Numaralı Telgrafname Halli, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2372/1, v. 57. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Hariciye Nezaretine Tezkere, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2372/2, v. 31. Gence'den Başkumandanlık Vekâletine Tezkere Sureti, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- HR.SYS, no. 2372/2, v. 42, s. 1-4. Üçüncü Ordu Kumandanlığından Mevrud Tezkere Sureti, 20-28 Temmuz 1334/20-28 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2372/2, v. 98, s. 1-2. Hariciye Nezaretinden Berlin Sefiri Mehmet Rıfat Paşa'ya Telgrafname, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2372/2, v. 99, s. 1-2. İstanbul Konferansı'na Memur Ermenistan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti'nin Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine Notası, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2372/2, v. 106, s. 1-3. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Cumhuriyeti'ndeki Mümessil-i Siyasi ve Askerisi Abdülkerim Paşa'dan Hariciye Nezaretine 80 Numaralı Şifre, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2372/3, v. 47. Halil Bey'den Sadrazam Talat Paşa'ya Şifre, 20 Mayıs 1334/20 Mayıs 1918.
- HR.SYS, no. 2372/3, v. 63, s. 1-3. Batum Konferansı'na Memur Osmanlı Devleti Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'den Sadrazam Talat Paşa'ya Şifre, 24 Mayıs 1334/24 Mayıs 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 3, s. 1-2. General-Feldmareşal Paul von Hindenburg'un General Hans von Seeckt'e 32418 Numaralı Telgrafı, 10 Haziran 1334/10 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 5, s. 1-2. Umumi Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetinin 32418p Numaralı Telgrafına Enver Paşa'nın Cevabı, 17 Haziran 1334/17 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 11, s. 1-3. General-Feldmareşal Paul von Hindenburg İmzasıyla Alman Karargâh-ı Umumi'sinden General Hans von Seeckt'e 33157p Numaralı Şifrenin Tercümesi, 27 Haziran 1334/27 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 22, s. 1-4. Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'dan 421 Numaralı Telgrafnamenin Halli, 1 Temmuz 1334/1 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 41. Almanya İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı Paul Hindenburg'dan Enver Paşa'ya Telgraf, 13 Temmuz 1334/13 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 42. Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Almanya Erkânıharbiye-i Umumiye Riyasetine Cevabi Telgrafının Sureti, 17 Temmuz 1334/17 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 46-47. Osmanlı Devleti Askeri Demiryollar ve Limanlar Genel Müdürlüğü ile Azerbaycan Hükümeti Arasında Akdedilen Mukavelenameler, 14 Temmuz 1334/14 Temmuz 1918.

- HR.SYS, no. 2373/1, v. 48. Rusya Dışışleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin'in Memorandumu, 29 Juillet 1918/29 Temmuz 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 69, s. 1-3. Hariciye Nezaretinden Tezkere, 6-7 Ağustos 1334/5-7 Ağustos 1918.
- HR.SYS, no. 2373/4, v. 5, s. 1-2. Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Beyninde Münakid Muhadenet-i Munzamma, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2373/4, v. 7, s. 1-2. Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile Kafkasya Cibaliyyunî İttihadı Hükümeti Beyninde Münakid Muhadenet Muahedenamesi, 8 Haziran 1334/8 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2373/4, v. 9, s. 1-3. Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi Beyninde Münakid Muhadenet Muahedenamesi, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2373/1, v. 18, s. 1-3. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine 22 Numaralı Tezkere, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 1, s. 1-2. Enver Paşa'dan Sadrazam Talat Paşa'ya Şifre Halli, 5 Eylül 1334/5 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 5, s. 1-2. Enver Paşa'dan Sadrazam Talat Paşa'ya Şifre Telgrafname, 9 Eylül 1334/9 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 8, s. 1-4. Sadrazam Talat Paşa'dan Almanya İmparatorluğu Hariciye Nezaretine Memorandum, 10 Eylül 1334/10 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 13. Sadrazam Talat Paşa'dan Hariciye Nezareti ve Sadaret Vekâletine Varid Olan 2 Numaralı Telgrafname, 7 Eylül 1334/7 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 21. Sadrazam Talat Paşa'dan Hariciye Nezaretine Varid Olan Telgrafnamenin Halli, 10 Eylül 1334/10 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 24. Sadrazam Mehmet Talat Paşa'dan Sadaret Vekâletine Telgrafnamenin Halli Sureti, 13 Eylül 1334/13 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 27. Sadrazam Talat Paşa'dan Berlin Sefareti Vasıtasıyla Mabeyn-i Hümayun Başkitabetine Telgraf, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 26. Sadrazam Talat Paşa'nın 13 Eylül 1334 Tarihli Telgrafnamesine Cevap, 14 Eylül 1334/14 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 28. Sadrazam Talat Paşa'dan Berlin Sefareti Vasıtasıyla Hariciye Nezareti ve Sadaret Vekâletine 15 Numaralı Telgraf, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 30, s. 1-2. Enver Paşa'dan Sadrazam Talat Paşa'ya Telgraf, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 33, s. 1-2. Berlin Sefaretinden Varid Olan 21 Eylül 1918 Tarihli Telgrafname Halli, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.

- HR.SYS, no. 2374/1, v. 40. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sadrazam Talat Paşa'ya Telgraf, 7 Eylül 1334/7 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 42. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Sadrazam Talat Paşa'ya Şifreli Telgrafname Sureti Halli, 8 Eylül 1334/8 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 49. Sadrazam Talat Paşa'dan Hariciye Nezareti ve Sadaret Vekâletine 19 Numaralı Telgraf, 17 Eylül 1334/17 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/1, v. 50. Sadrazam Talat Paşa'dan Hariciye Nezaretine ve Enver Paşa'ya 30 Numaralı Telgraf, 24 Eylül 1334/24 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 1. Berlin Sefiri Mehmet Rıfat Paşa'dan Hariciye Nezaretine Varid Olan 610 Numaralı Telgrafname, 28 Eylül 1334/28 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 2, s. 1-2. Rusya Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin'in Protestosu, 20 Septembre 1918/20 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 3. Berlin Sefiri Mehmet Rıfat Paşa'nın 610 Numaralı Telgrafnamesine Cevap, 29 Eylül 1334/29 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 4. Berlin Sefaretinden Varid Olan 620 Numaralı Telgrafname Halli, 30 Eylül 1334/30 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 5. Berlin Sefiri Mehmet Rıfat Paşa'nın 610 Numaralı Telgrafnamesine Cevap, 1 Teşrinievvel 1334/1 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 7, s. 1-2. Sovyet Hükümeti'nin Berlin'deki Diplomatı Adolf Joffe'nin Osmanlı Devleti'nin Berlin Sefiri Mehmet Rıfat Paşa'ya Sunduğu Tahrirat, 3 Octobre 1918/3 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 11. Berlin Sefiri Mehmet Rıfat Paşa'dan Hariciye Nezaretine İkinci Melfuf, 4 Teşrinievvel 1334/4 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2374/2, v. 14, s. 1-9. Rusya Dışişleri Halk Komiseri Georgi Çiçerin'in Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretine Verdiği Nota, 10 Octobre 1918/10 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2397/6, v. 20, s. 1-2. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'dan Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyski'ye Telgrafname ve Zeyli, 10 Teşrinisani 1334/10 Kasım 1918.
- HR.SYS, no. 2397/6, v. 21. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'dan Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyski'ye Telgraf, 11 Teşrinisani 1334/11 Kasım 1918.
- HR.SYS, no. 2397/6, v. 22. Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Fethali Han Hoyski'den Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya Telgraf, 6 Teşrinisani 1334/6 Kasım 1918.
- HR.SYS, no. 2397/6, v. 27, s. 1-5. Almanya İmparatorluğu Hariciye Nezaretinden Sadrazam Talat Paşa'ya Memorandum, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- HR.SYS, no. 2398/1, v. 1, s. 1-38. Trabzon Konferansı'nın Fransızca Tutanakları, 14 Mart 1918.
- HR.SYS, no. 2398/4, v. 3-7. Aktaş Müslüman Milli Şurası'nın Sadaret Makamına Arzuhalleri, 26 Aprel 1918/26 Nisan 1918.

- HR.SYS, no. 2398/5, v. 38, s. 1-3. Batum Konferansı'na Memur Osmanlı Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'den Sadrazam Talat Paşa'ya Telgraf, 6 Haziran 1334/6 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2398/7, v. 56, s. 1-2. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Birinci Murahhası Mehmet Hasan Hacinski ve İkinci Murahhası Mehmet Emin Resulzade'nin Osmanlı Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'e Muahedename Teklifleri, 30 Mayıs 1334/30 Mayıs 1918.
- HR.SYS, no. 2398/7, v. 62, s. 1-2. Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'nin Osmanlı Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'e Müracaatı, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2398/7, v. 63. Azerbaycan Milli Şurası Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin Osmanlı Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'e Müracaatı, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2398/7, v. 64. Osmanlı Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'in Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye Cevabı, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2398/7, v. 65. Osmanlı Devleti Murahhas Heyeti Reisi Halil Bey'in Azerbaycan Milli Şurası Reisi Mehmet Emin Resulzade'ye Cevabı, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2399/1, v. 13. Kafkas Cephesi Osmanlı Orduları Kumandanı ve Askeri Murahhas Mehmet Vehip Paşa'dan Adliye Nazırı ve Birinci Murahhas Halil Bey'e Tezkere, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- HR.SYS, no. 2447/16, v. 1. Lahey Sefaretinden Hariciye Nezareti Vekâletine Turan Meselesi ve İngiliz Matbuatı Hakkında 1 Numaralı Melfuf, 21 Kanunusani 1334/21 Ocak 1918.
- HR.SYS, no. 2447/16, v. 3. Osmanlı Devleti Hariciye Nazır Vekili Halil Bey'den Sadrazam Talat Paşa'ya Tezkere, 9 Mart 1334/9 Mart 1918.
- HR.SYS, no. 2447/16, v. 4. *Times Gazetesi*'nin 3, 5 ve 7 Kanunusani 1918 Tarihli Nüshalarında Münderiç Silsile-i Makalatın Hülâsa Tercümesi, 3-7 Kanunusani 1334/3-7 Ocak 1918.
- HR.SYS, no. 2448/23, v. 2, s. 1-3. Hasan Ruşeni Bey'den Mevrud Rapor Sureti, 16 Şubat 1334/16 Şubat 1918.
- HR.SYS, no. 2456/35, v. 2. *Nieuwe Rotterdamsche Courant Gazetesi*'nin 28 Ağustos 1918 Tarihli Sayısında Bakü Hakkında Yayımlanan Makalenin Fransızca Tercümesi, 28 Ağustos 1334/28 Ağustos 1918.
- HR.SYS, no. 2563/1, v. 14, s. 1-2. Osmanlı Devleti Murahhas Heyeti'nden Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'ya Gönderilen 7 Numaralı Telgrafname Sureti, 27 Teşrinievvel 1334/27 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2563/2, v. 1, s. 1-2. İtilaf Devletlerinin Teklif Ettiği Türkiye ile Mütareke Şeraiti, 27 Teşrinievvel 1334/27 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2563/3, v. 1, s. 1-3. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa'dan Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey'e Şifreli Telgrafname, 29 Teşrinievvel 1334/29 Ekim 1918.

- HR.SYS, no. 2563/3, v. 3, s. 2-3. Mondros Mütareke Şeraitinin Metn-i Resmîsi, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2563/7, v. 3, s. 1-6. Mondros Mütarekenamesi'nin İngilizce Metni, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.
- HR.SYS, no. 2602/1, v. 27, s. 1-3. Kafkas İslam Ordusu'na Mensup Ordubad Mevki Kumandan-ı Sabıkı Binbaşı Halil Bey'den Alınan Malumat, 17 Kanunusani 1335/17 Ocak 1919.
- HRT, no. 80, v. 4. 1914 Senesi Rusya Hükümeti'nin Resmi *Kafkasya Salnamesi*'ne Göre Terip Olunmuş Nüfus Çizelgesi, 1914.
- İ.DUİT, no. 163/12, v. 1. Zeynelabidin Hüseyinzade'nin Kuleli Mekteb-i İdadisi'ne Kabulüyle İlgili İrade-i Seniyye, 26 Mayıs 1334/26 Mayıs 1918.
- İ.DUİT, no. 183/26, v. 1. Firkateyn Kaptanı Şükrü Bey'in Kafkas İslam Ordusu Kuva-yı Bahriye Kumandanlığına ve Firkateyn Kaptanı Aziz Bey'in Umum İskele ve Limanlar Kumandanlığına Atanmalarıyla İlgili İrade-i Seniyye, 23 Eylül 1334/23 Eylül 1918.
- İ.DUİT, no. 183/26, v. 2. Firkateyn Kaptanı Şükrü ve Aziz Beylerin Memuriyetleri Hakkında Sadaret Makamına Tezkere, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- İ.DUİT, no. 55/54, v. 1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın Sultan Mehmet Vahdeddin'in Fahri Yaveranı Arasına Alınması Hakkında İrade-i Seniyye, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- İ.DUİT, no. 67/90, v. 1. Gence Eşrafından Naki Şeyhzamanlı'nın Üçüncü Dereceden Mecidi Nişanıyla Taltif Olunmasıyla İlgili İrade-i Seniyye, 10 Nisan 1334/10 Nisan 1918.
- Y.PRK.BŞK, no. 75/102. Irak-ı Arap Ulemasıyla Kafkasya Cemaat-ı Müslimesinin Hilafet Makamına Arızası, 13 Mart 1322/26 Mart 1906.

2. BCA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)

2.1. Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü Belgeleri (Fon no. 30.10.0.0)

(Sıralama: Fon no/Kutu no, Gömlek no, Sıra no).

BCA, no. 30-10-0-0/47-301-8, v. 6-10. Mütেকait Erkânıharp Kolağası Ruşeni'nin Milli Müdafaa Vekaletine Arzuhali, 7 Haziran 1931.

2.2. Azerbaycan Milli Arşivi'ndeki Türk Tarihiyle İlgili Belgeler (Fon no. 930.1.0.0)

(Sıralama: Fon numarası/Kutu numarası, Gömlek numarası, Sıra numarası).

- BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 3. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan Cumhuriyeti Nezdindeki Siyasi Vekili Mehmet Yusuf Caferov'dan Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nezaretine Telgraf, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 4. Osmanlı Devleti'nin Gürcistan'daki Askeri Mümessili Abdülkerim Paşa'dan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan Hükümeti Nezdindeki Siyasi Vekili Mehmet Yusuf Caferov'a Telefonogram, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 3. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gürcistan Cumhuriyeti Nezdindeki Siyasi Vekili Mehmet Yusuf Caferov'dan Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Cumhuriyeti Nezdindeki Askeri Mümessili Abdülkerim Paşa'ya Tebrikname ve Teşekkürname, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 6. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya 51 Numaralı Telgraf, 18 Eylül 1334/18 Eylül 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 7. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Hükümeti Reisi Fethali Han Hoyski'ye 50 Numaralı Telgraf, 18 Eylül 1334/18 Eylül 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-16-1, v. 12. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Azerbaycan Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'ye Telgraf, 27 Eylül 1334/27 Eylül 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 6-11. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Reisivükelası Fethali Han Hoyski'ye ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye Yedinci Rapor, 2 Teşrinievvel 1334/2 Ekim 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 28-36. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 36 Numaralı Rapor, 2 Eylül 1334/2 Eylül 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 44-47. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 18 Numaralı Rapor, 4 Ağustos 1334/4 Ağustos 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/1-17-1, v. 83-89. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Cumhuriyeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 11 Numaralı Rapor, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/4-78-3, v. 1-2. İttihat ve Terakki Fırkası Gökçay Şubesi'nin Gökçay Kaza Kaymakamlığına Dilekçesi, 15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918.
- BCA, no. 930-1-0-0/4-78-4, v. 1-20. Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası Programı, 1334/1918.

3. MSB ATA (Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi) ATASE Fonu (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşiv Fonu)

3.1. BDH Koleksiyonu (Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu)

(Sıralama: Klasör numarası/Dosya numarası, Fihrist)

- BDH, no. 51/243-A, f. 1:1-4. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 283 Numaralı Şifre, 14 Şubat 1334/14 Şubat 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 1-5. Seyfi Bey'den Birinci Şube'ye Tahrirat, 30 Mart 1334/30 Mart 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 7. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 1324 Numaralı Şifre, 2 Haziran 1334/2 Haziran 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 8, 8-1:8-2. Başkumandanlık Vekâleti Harekât Şubesi Vasıtasıyla Riyaset-i Saniyeye Şifre, 7 Haziran 1334/7 Haziran 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 8-5. Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetinin Muhtırası ve Cevabı, 21 Temmuz-4 Ağustos 1334/21 Temmuz-4 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-4:9-5. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 17 Haziran 1334/17 Haziran 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-9. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Telgraf, 26 Haziran 1334/26 Haziran 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-11. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığı Vasıtasıyla Nuri Paşa'ya Emir, 14 Temmuz 1334/14 Temmuz 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-14. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya Telgraf, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-15. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Emir, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-16. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Emir, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-19. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Bila-numara Şifre, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-20. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 9-21. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 761 Numaralı Şifre, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.

- BDH, no. 51/243-A, f. 13:13-1. Karargâh-ı Umumi Şubesi Müdür Muavini Binbaşı Saffet Bey'den Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 17 Ağustos 1334/17 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 15. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 3933 Numaralı Şifre, 23 Ağustos 1334/23 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 17. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 25-26 Ağustos 1334/25-26 Ağustos 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 17-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 9294 Numaralı Şifre, 11 Eylül 1334/11 Eylül 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 17-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Enver Paşa'ya 1827 Numaralı Şifre, 13 Eylül 1334/13 Eylül 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 18-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Harbiye Nezaretine Şifre, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 20:20-1. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Emir, 25 Eylül 1334/25 Eylül 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 20-4. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 5 Teşrinievvel 1334/5 Ekim 1918.
- BDH, no. 51/243-A, f. 21:21-1. Üçüncü Ordu Kumandanlığından Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 9740 Numaralı Şifre, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- BDH, no. 137/631, f. 65. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 810 Numaralı Şifre, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- BDH, no. 157/693, f. 11. Şark Ordular Grubu Kumandan Vekili Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 189 Numaralı Şifre, 30 Haziran 1334/30 Haziran 1918.
- BDH, no. 157/693, f. 18-3. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 736 Numaralı Şifre, 5 Ağustos 1334/5 Ağustos 1918.
- BDH, no. 157/693, f. 18-9. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 971 Numaralı Şifre, 7 Eylül 1334/7 Eylül 1918.
- BDH, no. 157/693, f. 19. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 7064 Numaralı Şifre, 16 Ağustos 1334/16 Ağustos 1918.
- BDH, no. 157/693, f. 24. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 25-26 Ağustos 1334/25-26 Ağustos 1918.
- BDH, no. 157/694, f. 15. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 5 Temmuz 1334/5 Temmuz 1918.

- BDH, no. 157/695, f. 22. Başkumandan Vekili Namına Erkânıharbiye Reisi'nden Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 157/695, f. 24. Başkumandanlık Emri, 23 Temmuz 1334/23 Temmuz 1918.
- BDH, no. 157/695, f. 53-1. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 2560 Numaralı Şifre, 22 Ağustos 1334/22 Ağustos 1918.
- BDH, no. 268/1105, f. 4-23:4-27. Türk-Tatar Heyeti'nin Üçüncü Raporu, 21 Kanunusani 1331/3 Şubat 1916.
- BDH, no. 330/1325, f. 1-3. Rusya Hükümeti'nin 1914 Senesi Resmi Kafkasya Salnamesi'ne Göre Tertip Olunmuş Nüfus Çizelgesi, 1914.
- BDH, no. 366/1461, f. 3. Müfreze Kumandanı Binbaşı Nazım Ramazanov'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 19 Haziran 1334/19 Haziran 1918.
- BDH, no. 366/1461, f. 8. Yeni Kafkasya Hükümetlerinin Hudutları ve Nüfusları, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BDH, no. 523/2036, f. 1. Rusya Hükümeti'nin 1914 Senesi Resmi Kafkasya Salnamesi'ne Göre Tertip Olunmuş Nüfus Çizelgesi, 1914.
- BDH, no. 525/2050, f. 93-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BDH, no. 526/2052-A, f. 1. Bakü'de Neşrolunan *Açık Söz Gazetesi*'nin 14 Kanunuevvel sene 1917 Tarihli Sayısında "Rusya ve Şark Müslümanlarına" Unvanıyla Neşrolunan Beyanname Sureti, 14 Kanunuevvel 1333/14 Aralık 1917.
- BDH, no. 526/2054, f. 5. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 7 Ekim 1918 1334/7 Ekim 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 5-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 988 Numaralı Şifre, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 9-4:9-5. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Hariciye Nezaretine Tezkere, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 9-13. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Emri, 6 Ağustos 1334/6 Ağustos 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 15-4. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 881 Numaralı Şifre, 17 Ağustos 1334/17 Ağustos 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 15-5. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 37. Şimalî Kafkas Murahhası Yusuf İzett Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 348 Numaralı Şifre, 6 Teşrinievvel 1334/6 Ekim 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 41. Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın 5287 Numaralı Emirnamesi, 26 Teşrinievvel 1334/26 Ekim 1918.

- BDH, no. 526/2054, f. 43-5. Sadrazam ve Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığı ve Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 28 Teşrinievvel 1334/28 Ekim 1918.
- BDH, no. 526/2054, f. 50, 50-1:50-9. Kafkasya'ya Ait Hülasa-ı Muhaberat, 27 Mayıs-10 Temmuz 1334/27 Mayıs-10 Temmuz 1918.
- BDH, no. 527/2055, f. 13:13-1. Üçüncü Ordu Kumandanlığından Mevrud Tezkere Sureti, 20-28 Temmuz 1334/20-28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 527/2056, f. 33. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 12 Teşrinievvel 1334/12 Ekim 1918.
- BDH, no. 527/2056, f. 33-1. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 13 Teşrinievvel 1334/13 Ekim 1918.
- BDH, no. 527/2057, f. 13-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 971 Numaralı Şifre, 7 Eylül 1334/7 Eylül 1918.
- BDH, no. 530/2069, f. 2-41. Kafkasya İşleri: Resulzade Mehmet Emin Bey'in Beyanâtı, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 767/613, f. 2-4. Sahra Demiryolları Müdüriyetinden Batum'da Kafkas Hututu Başkomiseri Binbaşı Ferit Bey'e Telgraf, 25 Haziran 1334/25 Haziran 1918.
- BDH, no. 767/613, f. 2-7:2-8. Binbaşı Ferit Bey'den Galata'da Merkez Rıhtım Han'da Sahra Demiryolları Müdüriyetine Şifre, 29 Haziran 1334/29 Haziran 1918.
- BDH, no. 767/613, f. 2-14:2-15. Binbaşı Ferit Bey'den Galata'da Merkez Rıhtım Han'da Sahra Demiryolları Müdüriyetine Şifre, 5 Temmuz 1334/5 Temmuz 1918.
- BDH, no. 1432/205, f. 2. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 761 Numaralı Şifre, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1432/205, f. 2-1. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Esat Paşa'ya Telgraf, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1432/205, f. 2-2. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 1264 Numaralı Şifre, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1844/71, f. 1-1. Yüzbaşı Sadettin Bey'den Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Rapor, 10 Nisan 1334/10 Nisan 1918.
- BDH, no. 1844/71, f. 1-2:1-2-a. Üçüncü Ordu'dan İdris Fuat Kunduh Bey'le İlgili Sorulan Soruya Naci bey Vasıtasıyla Verilen Cevap, 10 Nisan 1334/10 Nisan 1918.
- BDH, no. 1846/79, f. 13-6. Umur-ı Şarkıyye Dairesi Şark Şubesi Teşkilat Şeması, 1334/1918.
- BDH, no. 1847/89, f. 1-1. Güney Kafkasya Komiserliği Hükümeti, 1917.
- BDH, no. 1847/89, f. 1-4:1-6. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 283 Numaralı Şifre, 14 Şubat 1334/14 Şubat 1918.

- BDH, no. 1847/89, f. 1-10:1-12. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 535 Numaralı Şifre, 7 Mart 1334/7 Mart 1918.
- BDH, no. 1847/89, f. 6-1:6-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 3007 Numaralı Şifre, 25 Mart 1334/25 Mart 1918.
- BDH, no. 1847/89, f. 6-5. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Şifre, 30 Mart 1334/30 Mart 1918.
- BDH, no. 1847/89, f. 6-12. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Şifre, 8 Mayıs 1334/8 Mayıs 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 8-5. Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9. Altıncı Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 2061 Numaralı Şifre, 26 Şubat 1334/26 Şubat 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9-4. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Mevrud Şifrenin Halli, 6 Nisan 1334/6 Nisan 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9-6. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Mevrud Şifrenin Halli, 6 Nisan 1334/6 Nisan 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9-8. Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 7 Nisan 1334/7 Nisan Mart 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9-10. Harp Dairesi Reis Vekili'nden Umur-ı Şarkıyye Dairesi Müdüriyetine, 7 Nisan 1334/7 Nisan 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9-11. Altıncı Ordu Kumandanlığına Şifre, 16 Nisan 1334/16 Nisan 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9-14. Altıncı Ordu'dan Harbiye Nezaretine, 8 Nisan 1334/8 Nisan 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 9-22. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 12-1. Umur-ı Şarkıyye Dairesi Müdürü Ali Başhampa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 24. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 21 Ağustos 1334/21 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 10. Kafkas İslam Ordusu Teşkilatıyla Kumandanlığının Vezaifi, 22 Mart 1334/22 Mart 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 10-1. Harbiye Nazırı Namına Kâzım Bey'in Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Tamimi, 5 Nisan 1334/5 Nisan 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 10-2. Altıncı Ordu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifreli Telgraf, 2 Haziran 1334/2 Haziran 1918.
- BDH, no. 1849/102, f. 11-4. Kafkas İslam Ordusu Siyasi Müşavirleri Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu'nun Nişan ile Taltif Olunmaları, 20 Ağustos 1334/20 Ağustos 1918.

- BDH, no. 1851/111, f. 8. Harbiye Nazırı Namına Miralay Kâzım Bey'in Tezkeresi, 29 Mart 1334/29 Mart 1918.
- BDH, no. 1851/111, f. 10. Umur-ı Şarkıyye Dairesi Müdüriyetine Muhtıra, 31 Mart 1334/31 Mart 1918.
- BDH, no. 1851/111, f. 11. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Tezkere, 2 Nisan 1334/2 Nisan 1918.
- BDH, no. 1851/111, f. 24-1. Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.
- BDH, no. 1854/120, f. 1-59:1-60. Altıncı Ordu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 1666 Numaralı Şifreli Tahrirâtı, 26-27 Eylül 1917.
- BDH, no. 1854/120, f. 1-63:1-64. Devlet-i Osmaniye'nin Sulhtan Sonra Rusya Müslümanlarına Karşı Takip Edeceği Siyasetin Hutut-ı Umumiyesine Dair Muhtıra, 12 Kanunuevvel 1333/12 Aralık 1917.
- BDH, no. 1854/120, f. 1-68:1-69. İran Cephesi Kumandanlığına 145 Numaralı Tahrirat, 14 Mart 1334/14 Mart 1918.
- BDH, no. 1854/120, f. 1-256:1-258. Trabzon'dan Başkumandanlık Vekâletine 266 Numaralı Şifre, 7 Nisan 1334/7 Nisan 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1. Umur-ı Şarkıyye Dairesine, 11 Mart 1334/11 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-1. Kafkasya Dâhilindeki Milli İslam Ordusu Karargâh Levazım Heyeti, 11 Mart 1334/11 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-2. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 11 Mart 1334/11 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-4. Kafkas İslam Ordusu İhtiyat Zabit Namzetleri Talimgâh Heyeti'ne Memur Zabitan ve Kafkas İslam Ordusu Küçük Zabit Talim Heyeti'ne Memur Zabitan Hakkında Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 12 Mart 1334/12 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-6. Harbiye Nazırı Namına Kâzım Bey'den Umur-ı Şarkıyye İdaresi Müdüriyetine Tezkere, 13 Mart 1334/13 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-7:1-8. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 14 Mart 1334/14 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-14. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 17 Mart 1334/17 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-22. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 24 Mart 1334/24 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-23. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 25 Mart 1334/25 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-27. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 25 Mart 1334/25 Mart 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-32. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 27 Mart 1334/27 Mart 1918.

- BDH, no. 1856/128, f. 1-38. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'den Ordu Dairesi Riyasetine ve Kafkas İslam Ordusu Yaverliğine Muhtıra Sureti, 4 Nisan 1334/4 Nisan 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-44. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 9 Nisan 1334/9 Nisan 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-47. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 16 Nisan 1334/16 Nisan 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-50. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 27 Nisan 1334/27 Nisan 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-51. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 29 Nisan 1334/29 Nisan 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-52. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 5 Mayıs 1334/5 Mayıs 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-58. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 24 Mayıs 1334/24 Mayıs 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-59. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 25 Mayıs 1334/25 Mayıs 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-68. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 5 Haziran 1334/5 Haziran 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-69. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 5 Haziran 1334/5 Haziran 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-78. İsmail Hakkı Bey'den Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-85. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 23 Temmuz 1334/23 Temmuz 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-86. Umur-ı Şarkıyye Dairesine Muhtıra, 23 Temmuz 1334/23 Temmuz 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-87. Umur-ı Şarkıyye Dairesine Muhtıra, 24 Temmuz 1334/24 Temmuz 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-94. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 20 Ağustos 1334/20 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-95. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 21 Ağustos 1334/21 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-99. Umur-ı Şarkıyye Dairesi Müdüriyetine Muhtıra, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-100:1-101, 1-101-a. Kafkas Ahz-ı Asker Teşkilatına Memur Ümera ve Zabitan, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-108. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1334.

- BDH, no. 1856/128, f. 1-111. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-117. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine, 1 Teşrinievvel 1334/1 Ekim 1918.
- BDH, no. 1856/128, f. 1-121. Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine Muhtıra, 15 Teşrinievvel 1334/15 Ekim 1918.
- BDH, no. 1857/131, f. 1-45. Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesi'nden Umur-ı Şarkıyye Müdüriyetine, 13 Ağustos 1334/13 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1859/140, f. 2-56. Ahmet Kemal Bey'in Arzuhali, 29 Haziran 1334/29 Haziran 1918.
- BDH, no. 1859/140, f. 2-80. Kafkas İslam Ordusu'na Tayin Edilen Umum Erkân, Ümera ve Zabitan ile Memurin-i Sıhhiye ve Mülkiye ve Esnaf-ı Askeriye'nin Mikdarını Gösterir Çizelge, Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1. Umur-ı Şarkıyye Memuru Kaymakam Şerif Bey'in Maruzatı, 6 Mart 1334/6 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-4. Kafkas Dâhiline Gidecek Ordu Karargâhının Kadrosu, 9 Mart 1334/9 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-7:1-8, 1-8-a. Kafkas İslam Ordusu Küçük Zabit Talim ve Terbiye Heyeti, 10 Mart 1334/10 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-11. Harbiye Nazırı'ndan 1298-34 Numaralı Emir, 15 Mart 1334/15 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-15. Birinci Kolordu Kumandanlığına 1306-34 Numaralı Tezkere, 16 Mart 1334/16 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-16. Birinci Kolordu Kumandanlığından 1306-34 Numaralı Tezkereye Cevap, 19 Mart 1334/19 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-17. Harbiye Nezareti Ordu Dairesi Ordu Şubesi'nin Tahrirâtı, 16 Mart 1334/16 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-20. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine, 16 Mart 1334/16 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-21. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'den Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'na Tezkere, 20 Mart 1334/20 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-25. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'den Umum Depo Kıtâatı Müfettişliğine Tezkere, 19 Mart 1334/19 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-26. Asya İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Harbiye Nezaretine Tezkeresi, 19 Mart 1334/19 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-27. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 20 Mart 1334/20 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-45. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'den Tezkere, 21 Mart 1334/21 Mart 1918.

- BDH, no. 1962/297, f. 1-49. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Namına Erkânıharbiye Reisi Nazım Bey'den Başkumandanlık Vekâletine Tahrirat, 21 Mart 1334/21 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-50. Ordu Telgraf Müdüriyeti ile Posta-Telgraf Şubesi ve Teçhizat-ı Fenniye Deposu Kadroları, 21 Mart 1334/21 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-51:1-52. Telgraf Bölüğü Malzeme Tamirhanesi İçin Muktezi Alat, Edevat ve Malzeme-i Saire, 21 Mart 1334/21 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-53. Bir Telgraf Takımı İçin Muktezi Teçhizat-ı Fenniye ve Edevat-ı Saire Mekadiri, 21 Mart 1334/21 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-59. Asya İslam Ordusu Seryaveri Kıdemli Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey'den Ordu Dairesi Riyasetine Tezkere, 23 Mart 1334/23 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-61. Kafkas İslam Ordusu Seryaveri İsmail Hakkı Bey'e Tezkere, 26 Mart 1334/26 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-82. Harbiye Nezareti Ordu Dairesi Ordu Şubesi'nden Kafkas Ordusu İrtibat Zabiti İsmail Hakkı Bey'e ve Umum Depo Kıtaatı Müfettişliğine Tezkere, 30 Mart 1334/30 Mart 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-99. Ordu Dairesi'ne Tezkere, 3 Nisan 1334/3 Nisan 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-100. Levazımat-ı Umumiye Dairesi Üçüncü Şube Müdüriyetine Tezkere, 3 Nisan 1334/3 Nisan 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-101. Piyade Küçük Zabıt Mektebi Alay Kumandanlığına Tezkere, 3 Nisan 1334/3 Nisan 1918.
- BDH, no. 1962/297, f. 1-113. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'in Tamimi, 4 Nisan 1334/4 Nisan 1918.
- BDH, no. 1968/322, f. 1-3:1-5. Harbiye Nazırı Namına Kâzım Bey'den Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'e Pusula, 30 Eylül 1334/30 Eylül 1918.
- BDH, no. 1968/322, f. 1-6:1-7. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'e Muhtıra, 2 Teşrinievvel 1334/2 Ekim 1918.
- BDH, no. 1968/322, f. 1-18. Muamelat-ı Zatiye Müdürlüğünden Azerbaycan Teşkilat-ı Askeriyesine Memur Ordu Dairesi Reis Vekili Miralay Behiç Bey'e Muhtıra, 19 Teşrinievvel 1334/19 Ekim 1918.
- BDH, no. 1968/322, f. 1-19. Harbiye Nazırı Namına Kâzım Bey'den Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'e, 19 Teşrinievvel 1334/19 Ekim 1918.
- BDH, no. 1968/322, f. 2. Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin Kuruluşuyla İlgili Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Emirnamesi, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 1968/322, f. 2-1:2-5. Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin Kadro Çizelgesi, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-2:1-3. Ordu Dairesi Reis Muavini Behiç Bey'den Harbiye Nezaretine, 6 Ağustos 1334/6 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-4. Ordu Dairesi Reis Muavini Behiç Bey'den Ordu Dairesi Riyasetine, 6 Ağustos 1334/6 Ağustos 1918.

- BDH, no. 1978/355, f. 1-5. Azerbaycan ve Batum'a Ahz-ı Asker Zabıtları Gönderilmesi Hususunda Ordu Dairesi'nden Tezkere, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-17. Muamelat-ı Zatiye Müdür Muavini Namına Binbaşı Mehmet Esat Bey'den Ordu Dairesi Riyasetine Muhtıra, 26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-20:1-21. Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa'nın 5287 Numaralı Emirnamesi, 26 Teşrinievvel 1334/26 Ekim 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-24. Sadrazam ve Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'dan Harbiye Nezaretine, Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına ve Mülga Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 6 Teşrinisani 1334/6 Kasım 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-34. Harekât Şubesi Müdür Vekili Binbaşı Ziya Bey'den Ordu Dairesi'ne Tezkere, 18 Teşrinisani 1334/18 Kasım 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-36. Azerbaycan Kuvve-i Osmaniye Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye-i Umumiye Riyasetine 165 Numaralı Şifre, 24 Teşrinisani 1334/24 Kasım 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-42. Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin Kuruluşuyla İlgili Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Emirnamesi, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 1978/355, f. 1-44:1-52. Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin Kadro Çizelgesi, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 1. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Binbaşı Nazım Bey'den Ordu Dairesi Riyasetine, 15 Mart 1334/15 Mart 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 1-3. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetine İlam, 18 Mart 1334/18 Mart 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 1-5. Sanayi Depo Taburu Kumandanlığına Müdüriyetten Tezkere, 20 Mart 1334/20 Mart 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 1-13. Ordu Dairesi Riyasetinden Müsafirhane-i Askeriye Memurluğuna Tezkere, 3 Nisan 1334/3 Nisan 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 1-32. Asya İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Ordu Dairesi Riyasetine, 21 Mart 1334/21 Mart 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 1-33. Kafkas İslam Ordusu Kumandanının Emriyle Seryaver Kıdemli Yüzbaşı İbrahim Hakkı Bey'den Ordu Dairesi Riyasetine Tezkere, 31 Mart 1334/31 Mart 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 1-81. Ordu Dairesi Riyasetinden Batum'da Şark Orduları Başmenzil Müfettişliğine Telgraf ve Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetine Tezkere, 1 Teşrinievvel 1334/1 Ekim 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 2. Kafkas İslam Ordusu Muhabere Teşkilatıyla İlgili Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Emri, 23 Mart 1334/23 Mart 1918.
- BDH, no. 2023/543, f. 2-1:2-3. Kafkas İslam Ordusu Telgraf Müdüriyeti, Posta Şubesi, Teçhizat-ı Fenniye Deposu, Telgraf Bölüğü ve Telgraf Takımı'nın Kadrosu, 23 Mart 1334/23 Mart 1918.

- BDH, no. 2909/452, f. 2-61:2-63. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 21 Şubat 1334/21 Şubat 1918.
- BDH, no. 2916/487, f. 1-1:1-2. Mülazımısani Hüsamettin Efendi'nin Cenubî Kafkasya Raporu, 20 Şubat 1334/20 Şubat 1918.
- BDH, no. 2916/487, f. 3-10:3-11. Otuz Yedinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kâzım Bey'den Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Telgraf, 8 Mart 1334/8 Mart 1918.
- BDH, no. 2916/487, f. 4:4-1. Şevket Alp Bey'in Kafkasya'daki Müşahadat ve Malumatı, Kafkasyalı Müslüman Ahalinin Mefkure-i Umumiyesi Hakkındaki Hissiyatına Ait Raporu, 28 Şubat 1334/28 Şubat 1918.
- BDH, no. 2917/493, f. 1-13. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Telgraf, 23 Nisan 1334/23 Nisan 1918.
- BDH, no. 2917/493, f. 1-43. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Telgraf, 25 Nisan 1334/25 Nisan 1918.
- BDH, no. 2917/493, f. 1-136:1-137, 1-137a. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Kafkas Hükümeti İle Akdedilecek Muahede-i Sulhiye Müsveddesi, 2 Mayıs 1334/2 Mayıs 1918.
- BDH, no. 2918/496, f. 1-11. Aktaş Müslüman Milli Şurası'dan Kafkas Ordusu Başkumandanlığına Arzuhal, 15 Mart 1918.
- BDH, no. 2920/507, f. 1-17. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Başkumandan Vekili Enver Paşa'ya Şifre, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- BDH, no. 2921/511, f. 1-55. Üçüncü Ordu Kumandanlığına Gönderilen Hasan Ruşeni Bey'in Raporunun Sureti, 14 Şubat 1334/14 Şubat 1918.
- BDH, no. 2925/526, f. 32. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 6 Temmuz 1334/6 Temmuz 1918.
- BDH, no. 2929/551, 2-3:2-3a. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Telgraf, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- BDH, no. 2929/551, f. 3. Şark Orduları Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Emir, 11 Haziran 1334/11 Haziran 1918.
- BDH, no. 2929/551, f. 3-1. Üçüncü Ordu Erkânıharbiye Reisi Lütfü Bey'den Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına, 12 Haziran 1334/12 Haziran 1918.
- BDH, no. 2929/551, f. 5. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına, 19 Haziran 1334/19 Haziran 1918.
- BDH, no. 2943/606, f. 44. Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 2943/611, f. 2-5. Miralay Tevfik Salim Bey'in Fırkalar Hakkında İstihbaratı, 19 Mart 1334/19 Mart 1918.
- BDH, no. 2943/611, f. 5-1. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Tiflis Osmanlı Murahhas-ı Askerîsi Binbaşı Tahsin Bey'e, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.

- BDH, no. 2944/613, f. 18, 18-1:18-1-a. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 10 Haziran 1334/10 Haziran 1918.
- BDH, no. 2944/613, f. 18-2:18-3. Şark Ordular Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına, 11 Haziran 1334/11 Haziran 1918.
- BDH, no. 2944/613, f. 18-13. Enver Paşa'dan Mehmet Vehip Paşa'ya Telgraf, 13 Haziran 1334/13 Haziran 1918.
- BDH, no. 2949/639, f. 6-3:6-4. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'e Şifre, 28 Mayıs 1334/28 Mayıs 1918.
- BDH, no. 2949/639, f. 6-8:6-9. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'e, 29 Mayıs 1334/29 Mayıs 1918.
- BDH, no. 2949/639, f. 15. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Namına Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'den Üçüncü Ordu Kumandanlığına Tahrirat, 15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3187/44, f. 8:8-a. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına, 20 Haziran 1334/20 Haziran 1918.
- BDH, no. 3188/46, f. 8. Friedrich Kress von Kressenstein'den Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya 192 Numaralı Tahrirat, 16 Temmuz 1334/16 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3188/46, f. 8-2:8-2-a. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 25 Temmuz 1334/25 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3188/46, f. 8-3. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Şifre, 25 Temmuz 1334/25 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3188/46, f. 8-4. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas Alman Murahhası Kress Paşa'ya Tahrirat, 25 Temmuz 1334/25 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3192/74, f. 2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Mehmet Vehip Paşa'ya Telgraf, 1 Temmuz 1334/1 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3193/80, f. 15-1. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3193/80, f. 21. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 20 Ağustos 1334/20 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3193/80, f. 21-1. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 22 Ağustos 1334/22 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3193/80, f. 21-4. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Şifre, 24 Ağustos 1334/24 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3193/80, f. 21-6. Başmenzil Müfettişi Kâzım Bey'den Şark Ordular Grubu Kumandanlığına 2944 Numaralı Lahika, 29 Ağustos 1334/29 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3193/80, f. 28-1. Enver Paşa'dan Nuri Paşa'ya Telgraf, 10 Teşrinievvel 1334/10 Ekim 1918.

- BDH, no. 3193/81, f. 15. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Emir, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3193/81, f. 15-2. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 13 Ağustos 1334/13 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3193/81, f. 28. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 2 Eylül 1334/2 Eylül 1918.
- BDH, no. 3193/81, f. 33-2. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Telgraf, 23 Eylül 1334/23 Eylül 1918.
- BDH, no. 3194/88, f. 3, 3-1:3-7. Kafkasya'ya Ait Hülâsa-ı Muhaberat, 27 Mayıs-10 Temmuz 1334/27 Mayıs-10 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3194/88, f. 27-1. Azerbaycan Hükümeti ile Azerbaycan'da Kalacak Zabitan Arasında Akdedilen Mukavele Şeraiti, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.
- BDH, no. 3194/88, f. 27-3:27-4. Şimalî Kafkasya Hükûmet-i Cumhuriyesi Hidmetinde Kalacak Osmanlı Zabitan ve Efradıyla Hükûmet-i Cumhuriye Arasındaki Mukavelename Sureti, 17 Teşrinisani 1334/17 Kasım 1918.
- BDH, no. 3484/28, f. 4. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Beşinci Ordu Kumandanlığına Telgraf, 12 Şubat 1334/12 Şubat 1918.
- BDH, no. 3569/210, f. 6. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Emir, Ağustos 1334/Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/2, f. 1, 1-1:1-19. Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası'nın Protokolü, 28 Mart 1334/28 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/3, f. 1. Ordu Dairesi Reisi Namına Muavin Miralay Behiç Bey'den Karargâh-ı Umumi'ye Tezkere, 3 Mart 1334/3 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/3, f. 1-1. Ereş Mıntıkası Milli Askerleri Kumandanı Zabit Vekili Süleyman Efendi'nden Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'e, 8 Mayıs 1334/8 Mayıs 1918.
- BDH, no. 3818/3, f. 2-3. Şeki Kumandanı Bedrettin Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 28 Haziran 1334/28 Haziran 1918.
- BDH, no. 3818/3, f. 2-4. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3818/3, f. 18. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın 3 Numaralı Ordu Emr-i Yevmisi, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/3, f. 26:26-1, 26-1-a. Kafkas İslam Ordusu Sıhhiye Reisi İbrahim Hakkı Bey'den Erkânıharbiye Riyasetine, 14-18 Ağustos 1334/14-18 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/3, f. 27:27-a. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın Tamimi, 21 Ağustos 1334/21 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 5. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas Ordusu Kumandanlığına Emir, 2 Mart 1334/2 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 5-1. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas Fırkaları Ordusu Karargâhı'na Emir Zeyli, 2 Mart 1334/2 Mart 1918.

- BDH, no. 3818/4, f. 5-2. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Emir, 5 Mart 1334/5 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 5-3. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas Fırkaları Ordusu Karargâhı'na Emir Zeyli, 6 Mart 1334/6 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 5-4. Altıncı Ordu Kumandanlığına Şifre Telgrafname, 16 Mart 1334/16 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 5-7. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Emir, 17 Mart 1334/17 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 9:9-1. Kafkas İslam Ordusu İhtiyat Zabit Namzetleri Talimgâhı Kumandanı Binbaşı Atıf Bey'den Ordu Erkânıharbiyesi Riyasetine Tezkere, 12 Mart 1334/12 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 9-2:9-3-a. Kafkas İslam Ordusu İhtiyat Zabit Namzetleri Talimgâh Heyeti Krokisi, 12 Mart 1334/12 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 11. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'den Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetine Tezkere, 15 Mart 1334/15 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 11-3. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 23 Mart 1334/23 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 11-4. Birinci Fırka Kumandan Vekili Mehmet Ali Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tahrirat, 25 Mart 1334/25 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 11-5. 22 Mart 1334'te Nakledilecek Zabitan Mikdarı Hakkında Başkumandanlık Vekâleti Üçüncü Şubesi'ne Yazılan Tahrirat Leffi, 22 Mart 1334/22 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 12-2. Altıncı Ordu'dan Başkumandanlık Vekâleti Seryaverliğine Şifre, 18 Mart 1334/18 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 14-1. Kafkas İslam Ordusu Birinci Sahra Topçu Alayı Kumandan Vekili Yüzbaşı İsmail Bey'den Kafkas İslam Ordusu Birinci Fırka Kumandanlığına Tezkere, 19 Mart 1334/19 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 15-1:15-3. Kafkas İslam Ordusu Telgraf Müdüriyeti, Posta Şubesi, Teçhizat-ı Fenniye Deposu, Telgraf Bölüğü ve Telgraf Takımı'nın Kadrosu, 23 Mart 1334/23 Mart 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 34. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Telgrafi, 12 Temmuz 1334/12 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 48. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 25 Temmuz 1334/25 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 55. Ordu Dairesi Reis Muavini Miralay Behiç Bey'e, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 55-1:55-1-a. Azerbaycan Ordusu Ahz-ı Asker Kanunu, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 58:58-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Gence Mintika Kumandanlığına Emir, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.

- BDH, no. 3818/4, f. 67-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-3. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-9. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın Cephane Talebi, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-11. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-12. Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-14. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-18. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-21. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Orduları Kumandanlığına ve Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 30 Ağustos 1334/30 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-24. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Emir, 1 Eylül 1334/1 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-25. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 3 Eylül 1334/3 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-26. Şark Cephesi Kumandanı Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 3 Eylül 1334/3 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-29. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Emir, 3 Eylül 1334/3 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-30. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Ordu Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-32. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Karabağ Mintika Kumandanlığına Emir, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-36. Şark Cephesi Kumandanı Mürsel Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 5 Eylül 1334/5 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-37. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Emir, 5 Eylül 1334/5 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 67-38. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Kaymakam Reisi Mehmet Nazım Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 5 Eylül 1334/5 Eylül 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 74. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya 27 Numaralı Rapor, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.

- BDH, no. 3818/4, f. 74-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Şifre, 13 Ağustos 1334/13 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 76-1. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya 235 Numaralı Şifre, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3818/4, f. 76-2. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya 1708 Numaralı Şifre, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 21. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 18 Temmuz 1334/18 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 30. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Emir, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 34. Hat Komiseri Binbaşı Hasan Salih Bey'den Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetine, 23 Temmuz 1334/23 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 34-13. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Talimatname, 23 Temmuz 1334/23 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 58. Zakatala ve Havalisi Kumandanı Kaymakam Halis Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 60:60-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan İkinci Şube'ye Emir, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 61. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın 663 Numaralı Tamimi, 13 Ağustos 1334/13 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 63. Azerbaycan'a Seyahatin Usul ve Esasları, Temmuz 1334/Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/5, f. 64-1. Hat Komiserliği'nin Muvakkat Kadrosu, Temmuz 1334/Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 1:1-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 31 Mayıs 1334/31 Mayıs 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 2:2-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 13 Haziran 1334/13 Haziran 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 2-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 17 Haziran 1334/17 Haziran 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 6:6-1. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 338 Numaralı Rapor, 21 Temmuz 1334/21 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 6-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Rapor, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 8. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.

- BDH, no. 3819/6, f. 9. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 11-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına 122 Numaralı Rapor, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 14. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 23 Temmuz 1334/23 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 18. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Emir, 24-25 Temmuz 1334/24-25 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 18-1:18-2. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 25 Temmuz 1334/25 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 23-2:23-3. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 1348 Numaralı Rapor, 26 Temmuz 1334/26 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 23-5. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 254 Numaralı Şifre, 26 Temmuz 1334/26 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 25. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 254 Numaralı Şifre, 26 Temmuz 1334/26 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 26, 26-1:26-2. Hat Komiseri Binbaşı Salahaddin Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 26-27 Temmuz 1334/26-27 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 30:31. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 351 Numaralı Rapor, 27 Temmuz 1334/27 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 36. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Rapor, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 37:37-1. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 355 Numaralı Rapor, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 38. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 355 Numaralı Rapor, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 39. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Üçüncü Ordu Kumandanlığına 353 Numaralı Rapor, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 43-3. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 30 Temmuz 1334/30 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 44. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 358 Numaralı Rapor, 30 Temmuz 1334/30 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 44-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına 4 Numaralı Rapor, 30 Temmuz 1334/30 Temmuz 1918.

- BDH, no. 3819/6, f. 45. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 30-31 Temmuz 1334/30-31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 46-3. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 46-4:46-4-a. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 374 Numaralı Rapor, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 46-5:46-5-a. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 46-7. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Şifre, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 46-9. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre Halli, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 46-10:46-11. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'in - Bera-yı Malumat Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına - Fırka Emri, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 46-12. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 48:48-a. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 48-1. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 48-2. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 48-4. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 49. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 51. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Maruzat, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 53-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 54. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 55. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 55-3:55-3-a. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.

- BDH, no. 3819/6, f. 57-2. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 57-3. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 61. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 5 Ağustos 1334/5 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 61-1. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 5 Ağustos 1334/5 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 62-1. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 5 Ağustos 1334/5 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 62-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Şifre, 5 Ağustos 1334/5 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 64-2. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 6 Ağustos 1334/6 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 64-3. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 6 Ağustos 1334/6 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 64-6. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 6 Ağustos 1334/6 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 64-10. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 67-1:67-1-a. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 69-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/6, f. 70-1. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas Fırkaları Ordusu Karargâhı'na Emir Zeyli, 6 Mart 1334/6 Mart 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 3. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre Halli, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 3-1:3-1-a. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 4. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya 452 Numaralı Şifre, 4-5 Ağustos 1334/4-5 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 19. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 235 Numaralı Şifrenin Tadili, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 23-1. Topçu Müfettişi Kaymakam Kemal Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.

- BDH, no. 3819/7, f. 26. Cevat Havalisi Kumandanı Binbaşı Nazım Ramazanov'dan Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetine Rapor, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 28-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına 36 Numaralı Telgraf, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 36-4. Şark Cephesi Kumandanı Mürsel Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 40-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına ve Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3819/7, f. 62-2. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine, 18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/8, f. 11-2. Menzil Kumandanı Kaymakam Halim Pertev Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/8, f. 11-3. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Hat Komiserliği'ne ve Cenup Grubu Kumandanlığına Telefon, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/8, f. 11-4. Cenup Grubu Kumandanı Miralay Habip Selimov'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/8, f. 16:16-a. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan 4 Numaralı Ordu Emr-i Yevmi, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/8, f. 16-1:16-1a. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın 6 Numaralı Ordu Emr-i Yevmi, 13 Ağustos 1334/13 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/8, f. 24-1. Bakülü İbrahim Bey'in İstihbarat Raporu, 16 Ağustos 1334/16 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/8, f. 35. Nuri Paşa'nın Günlük Emri, 22 Ağustos 1334/22 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/10, f. 8. Nuri Paşa'nın Menzil Müfettişliği Teşkilatıyla İlgili Emri, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/10, f. 11-5. Ordu Karargâhı'nda Erkânıharbiye Reisi Muavinlik Şubesi İhdası Hakkında Ordu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'in Emri, 14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3820/11, f. 7-31:7-32, 7-32-a. On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'in Fırka Emri, 13 Eylül 1334/13 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 2-2:2-3. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 14 Eylül 1334/14 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 3. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası ve On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanlıklarına Telefon, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 4. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.

- BDH, no. 3820/12, f. 12. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 14. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Şifreli Telgraf, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 16-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına, Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu Kumandanlıklarına Telgraf, 22 Eylül 1334/20 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 18. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 504 Numaralı Rapor, 17 Eylül 1334/17 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 19. Nuri Paşa'dan Askeri Hat Komiserliği'ne ve Birinci Alay Kumandanlığına Şifre, 18 Eylül 1334/18 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 19-2. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 23. Kafkas İslam Ordusu Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Mehmet Tevfik Bey'den Gence Mevki Kumandanlığına Telgraf, 18 Eylül 1334/18 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 28. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu, Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu Kumandanlıklarına Rapor, 19 Eylül 1334/19 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 31. Beşinci Kafkas Fırkası Erkânıharbiye Reisi Rüştü Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor,
- BDH, no. 3820/12, f. 34-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına ve Bakü Mevki Kumandanlığına Telgraf, 20 Eylül 1334/20 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 34-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına, Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu Kumandanlıklarına Telgraf, 20 Eylül 1334/20 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 37. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Tezkere, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 37-3. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 47. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 48-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 988 Numaralı Şifre, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 50. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Tezkere, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- BDH, no. 3820/12, f. 64-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 23 Eylül 1334/23 Eylül 1918.

- BDH, no. 3820/12, f. 65-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 414 Numaralı Rapor, 23 Eylül 1334/23 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/13, f. 5-6. Kafkas İslam Ordusu Kumandan Vekili Mürsel Paşa'dan On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanlığına ve Hat Komiserliği'ne Telefon, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.
- BDH, no. 3821/13, f. 5-11. Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Kıtâatın Tahliye Çizelgesi, 20 Teşrinisani-13 Kanunuevvel 1334/20 Kasım-13 Aralık 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 9. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın Emr-i Yevmisi, 25 Eylül 1334/25 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 12. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 25 Eylül 1334/25 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 13. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 25 Eylül 1334/25 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 14. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 25 Eylül 1334/25 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 27. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Bakü Kumandanlığına Telefon, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 28. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Harbiye Nezaretine Şifre Cevabı, 27 Eylül 1334/27 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 29-3. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Gönderilen 903 Numaralı Şifrenin Zeyli, 27 Eylül 1334/27 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 31. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre Halli, 27 Eylül 1334/27 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 31-2. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 36-1. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 28 Eylül 1334/28 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 44-1. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 29 Eylül 1334/29 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 45. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 29 Eylül 1334/29 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/14, f. 56-4. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'den On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanlığına Telgraf, 30 Eylül 1334/30 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-2. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 16 Temmuz 1334/16 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-4. Şark Cephesi Kumandanlığına, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.

- BDH, no. 3821/16, f. 1-7. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-9. Azerbaycan Cumhuriyeti Dâhilindeki Teşkilat-ı Askeriye, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-10:1-11. Azerbaycan Kolordusu Nizam-ı Harbi, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-25:1-26. İkinci Alay Kumandanı İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-46:1-48. Karabağ Mıntıkası Kumandanı Kaymakam İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 21 Ağustos 1334/21 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-56. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 22 Ağustos 1334/22 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-82. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Karabağ Mıntıkası Kumandanlığına Telgraf, 8 Eylül 1334/8 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-84. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Emri, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-85. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'den İkinci Şube'ye, 22 Teşrinievveş 1334/22 Ekim 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-118. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, Teşrinievvel 1334/Ekim 1918.
- BDH, no. 3821/16, f. 1-163:1-164. Azerbaycan Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkati, Temmuz 1334/Temmuz 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-3. Harp Ceridesi, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-4. Harp Ceridesi, 5 Eylül 1334/5 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-5. Harp Ceridesi, 6 Eylül 1334/6 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-6. Harp Ceridesi, 7 Eylül 1334/7 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-7. Harp Ceridesi, 8 Eylül 1334/8 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-9. Harp Ceridesi, 10 Eylül 1334/10 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-11. Harp Ceridesi, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-12. Harp Ceridesi, 13 Eylül 1334/13 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-16. Harp Ceridesi, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-17. Harp Ceridesi, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-1, f. 1-20. Harp Ceridesi, 20 Eylül 1334/20 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/H-2, f. 1-1:1-2. Harp Ceridesi, 2 Teşrinievvel 1334/2 Ekim 1918.
- BDH, no. 3822/H-2, f. 1-3. Harp Ceridesi, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.
- BDH, no. 3822/H-2, f. 1-5:1-6. Harp Ceridesi, 5 Teşrinievvel 1334/5 Ekim 1918.

- BDH, no. 3822/18, f. 25. Karabağ Mıntıkası Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 62 Numaralı Rapor, 9 Ağustos 1334/9 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3822/18, f. 49-1. Karabağ Mıntıkası Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3822/18, f. 56. Karabağ Mıntıkası Kumandanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3822/18, f. 82. Karabağ Mıntıkası ve İkinci Alay Kumandanı Kaymakam İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 20 Eylül 1334/20 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/21, f. 7. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanlığına Emir, 24 Eylül 1334/24 Eylül 1918.
- BDH, no. 3822/21, f. 14. Mürsel Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına, 1 Teşrinievvel 1334/1 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Telgraf, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 4. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Emirler, 27-29 Haziran 1334/27-29 Haziran 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 5. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Emir, 29 Haziran 1334/29 Haziran 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 6. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Dokuzuncu Alay Kumandanı Cemil Cahit Bey'e veya Müfreze Kumandanlığına Emir, 30 Haziran 1334/30 Haziran 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 7. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Emir, 2 Temmuz 1334/2 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 7:8. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 2 Temmuz 1334/3 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 13:14. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Emir, 14 Temmuz 1334/14 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 15. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Emir, 17 Temmuz 1334/17 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 16. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 17. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına, 19-20 Temmuz 1334/19-20 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 17:17-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 18. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Emir, 24-25 Temmuz 1334/24-25 Temmuz 1918.

- BDH, no. 3823/22, f. 20. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına Telgraf, 25 Temmuz 1334/25 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 24:24-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3823/22, f. 29, 29-1:29-30. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Harekâtı Raporu, 1930.
- BDH, no. 3823/24, f. 18-23:18-24. Garaj Kumandanlığından Ordu Erkânıharbiye Riyasetine Tezkere, 21 Teşrinievvel 1334/31 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 4-8. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgraf, 8 Teşrinievvel 1334/8 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 4-51. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 21 Teşrinievvel 1334/21 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 5. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 5 Teşrinievvel 1334/5 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 8. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Rapor, 10 Teşrinievvel 1334/10 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 10. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 11-12 Teşrinievvel 1334/11-12 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 10-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Birinci Fırka Kumandanlığına Emir, 15 Teşrinievvel 1334/15 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 15-1. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 12 Teşrinievvel 1334/12 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 40. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'in Nakliyatla İlgili Tamimi, 17 Teşrinievvel 1334/17 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 41:41-1. Hat Komiseri Hasan Salih Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tahrirat, 17 Teşrinievvel 1334/17 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 41-2. İhtiyaç Cetveli, 17 Teşrinievvel 1334/17 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 50-2. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'in Emri, 25 Teşrinievvel 1334/25 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 51-1. Mevki Kumandan Vekili Süleyman Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 20 Teşrinievvel 1334/20 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 59-6. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'den Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Tezkere, 24 Teşrinievvel 1334/24 Ekim 1918.
- BDH, no. 3823/25, f. 62-1. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'den Hacıkaşık İstasyonu Kumandanlığına Telgraf, 23 Teşrinievvel 1334/23 Ekim 1918.

- BDH, no. 3823/43, f. 24. Azerbaycan Hükümeti Demiryolları Nezaretine Tahrirat, 18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3825/29, f. 5-5. Topçu Müfettişi Kaymakam Mehmet Kemal Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 27 Teşrinievvel 1334/27 Ekim 1918.
- BDH, no. 3825/29, f. 4-18. Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Zatî Telgraf, Ağustos 1334/Ağustos 1918.
- BDH, no. 3825/31, f. 5-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Bakü Kumandanlığına Telefon, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.
- BDH, no. 3825/31, f. 6-20. Reis-i Meşihat Mustafa Bey'den Beşinci Kafkas Fırkası ve Bakü Kumandanlığına Tezkere, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.
- BDH, no. 3825/31, f. 6-22. Bahriye Kumandan Vekili'nden Bakü Kumandanlığına Tezkere, 28 Teşrinievvel 1334/28 Ekim 1918.
- BDH, no. 3825/31, f. 6-25. Hat Komiseri Binbaşı Hasan Salih Bey'den Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetine Tezkere, 31 Teşrinievvel 1334/31 Ekim 1918.
- BDH, no. 3825/31, f. 11-7:11-7a, 11-9:11-10. Ordu Karargâhı'nda Muamelat-ı Tahririyenin Tarz-ı Cereyanı Hakkında Talimat, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3825/31, f. 11-19. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman'dan Birinci Şube Müdüriyetine Karargâh Emri, 21 Teşrinievvel 1334/21 Ekim 1918.
- BDH, no. 3825/33, f. 18. Azerbaycan Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına Emir, 23 Teşrinisani 1334/23 Kasım 1918.
- BDH, no. 3825/33, f. 18-1. İkinci Azerbaycan Fırkası Mülhakı Fahri Yüzbaşı Ali Rıza Efendi'den İkinci Azerbaycan Fırkası Kumandanlığına Maruzat, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.
- BDH, no. 3825/34, f. 1-93. Azerbaycan Hükümeti Heyet-i Vükela Riyasetine Rapor, 15 Teşrinisani 1334/15 Kasım 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 2:2-1. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre Halli, 2 Haziran 1334/2 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 5-1. Grup Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına 2255 Numaralı Emir Zeyil, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 6-3. Grup Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Nuri Paşa'ya Telgraf, 2 Haziran 1334/2 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 6-10. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Beyden Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Maruzat, 9 Haziran 1334/9 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 6-20. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 249 Numaralı Rapor, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 7-3. Grup Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Telgraf, 8 Haziran 1334/8 Haziran 1918.

- BDH, no. 3826/37, f. 7-5:7-5-a. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e Emir, 16 Haziran 1334/16 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 8:8-1. Grup Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 14-1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Riyasetine Emir, 14 Haziran 1334/14 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 17. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 248/2692 Numaralı Rapor, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 17-2:17-3. Beşinci Kafkas Fırkası Nizam-ı Harbi, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 17-4:17-5. Erkânıharbiye Kaymakamı Mehmet Nazım Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 19. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 250 Numaralı Rapor, 16 Haziran 1334/16 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 20:20-1. Aktaş Bölük Komutanlığından Erkânıharbiye Riyasetine Maruzat, 16 Haziran 1334/16 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 22-5. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Üçüncü Ordu Kumandanlığına Maruzat, 17 Haziran 1334/17 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 24. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 255 Numaralı Rapor, 17 Haziran 1334/17 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 25. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'e Emir, 17 Haziran 1334/17 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 29:29-1. Şark Ordular Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 19 Haziran 1334/19 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 32:32-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telefon, 20 Haziran 1334/20 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 46:46-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 283 Numaralı Rapor, 27 Haziran 1334/27 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 48. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına 287 Numaralı Rapor, 29 Haziran 1334/29 Haziran 1918.
- BDH, no. 3826/37, f. 48-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına 288 Numaralı Rapor, 29 Haziran 1334/29 Haziran 1918.

- BDH, no. 3827/38, f. 26. Şeki Kumandan Vekili'nden Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Maruzat, 3 Temmuz 1334/3 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 34. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 4 Temmuz 1334/4 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 45. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre Halli, 6 Temmuz 1334/6 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 49. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 308 Numaralı Rapor, 6 Temmuz 1334/6 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 57. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Emir, 7 Temmuz 1334/7 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 60. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 7 Temmuz 1334/7 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 68. Müsüslü Müfreze Kumandanı Kaymakam Habip Selimov'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 8 Temmuz 1334/8 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 70:70-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 316 Numaralı Rapor, 9 Temmuz 1334/9 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 75-4. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Yaverliğine 320 Numaralı Rapor, 10 Temmuz 1334/10 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 83-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Rapor, 11 Temmuz 1334/11 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 83-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanlığına, 11 Temmuz 1334/11 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 86. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 316 Numaralı Rapor, 12 Temmuz 1334/12 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 94-2. Kazah Mevki Kumandanı Yüzbaşı Sabri Efendi'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 13-14 Temmuz 1334/13-14 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 98-3. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına, 14 Temmuz 1334/14 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 99. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 319 Numaralı Rapor, 14 Temmuz 1334/14 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 112. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya, 17 Temmuz 1334/17 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 114. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 326 Numaralı Rapor, 17 Temmuz 1334/17 Temmuz 1918.

- BDH, no. 3827/38, f. 117-1. Şark Cephesi Komutanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre Mahlulü, 18 Temmuz 1334/18 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 120. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına Şifreli Telgraf, 18 Temmuz 1334/18 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 126. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 330 Numaralı Rapor, 18 Temmuz 1334/18 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 127. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 332 Numaralı Rapor, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 132. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 137. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına 333 Numaralı Rapor, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/38, f. 144-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kıtâatının 15.7.34 Tarihine Mahsuben Tanzim Edilen Muhtasar Kuvve-i Umumiye Cetveli, 22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918.
- BDH, no. 3827/40, f. 2-11. Otomobil Müfettişi Halit Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 2 Teşrinisani 1334/2 Kasım 1918.
- BDH, no. 3827/40, f. 7-14. Azerbaycan'da Osmanlı Kıtâatı Kumandanı Mürsel Bey'den Gence'de Menzil Müfettişliğine, Bilacarî'de Hat Komiserliği'ne Telefon, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.
- BDH, no. 3828/42, f. 2-13:2-14. Azerbaycan Ordusu Sıhhiye Reisi Kaymakam İbrahim Hakkı Bey'den Erkânıharbiye Riyasetine, 18 Teşrinisani 1334/18 Kasım 1918.
- BDH, no. 3828/43, f. 9. Nuha Mıntıkası Kumandanı Kaymakam Hayri Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3828/43, f. 28. Yüzbaşı Kemal Bey'in Tahrirâtı, 23 Ağustos 1334/23 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3829/1, f. 2-1. Kafkas Ordusu Erkânıharbiye Reisi Binbaşı Mehmet Nazım Bey'den Dersaadet Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine Şifre, 4 Nisan 1334/4 Nisan 1918.
- BDH, no. 3829/1, f. 2-4. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına Emir, 25 Haziran 1334/25 Haziran 1918.
- BDH, no. 3829/1, f. 2-20. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3829/1, f. 2-23. Azerbaycan Kolordusu Kumandanı Ali Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3829/45, f. 4. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.

- BDH, no. 3829/45, f. 4-6:4-7. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Şark Cephesi Kumandanlığına ve Ordu Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 1 Eylül 1334/1 Eylül 1918.
- BDH, no. 3829/45, f. 5-11:5-11-a. Gence Mevki Kumandanı Kaymakam Atıf Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.
- BDH, no. 3829/45, f. 5-12. Poylu İstasyonu Kumandanlığından Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.
- BDH, no. 3829/46, f. 6-5. Beşinci Kafkas Fırkası Nizam-ı Harbi, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- BDH, no. 3829/46, f. 6-25. İkinci Bakü Taarruzu'nu Müşir Kroki, 14 Eylül 1334/14 Eylül 1918.
- BDH, no. 3829/46, f. 6-30. Kafkas İslam Ordusu Nizam-ı Harbi, 28 Teşrinievveş 1334/28 Ekim 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 2-20. Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişi Kaymakam Şefik Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 6 Eylül 1334/6 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 2-32. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına, Birinci Azerbaycan Fırkası Kumandanı Miralay Cemil Cahit Bey'e ve Üçüncü Ordu Kumandanlığına Telgraflar, 20 Eylül 1334/20 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 7-1. Şark Cephesi Kumandanı Mürsel Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 7-2. Kafkas İslam Ordusu Serbaytarı Kaymakam Hamdi Bey'den İkinci Şube Müdüriyetine (Altıncı Şube'ye Ait Bir Kıtta İhtiyaç Cetveli), 5 Eylül 1334/5 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 8. İkinci Alay İkinci Tabur Kumandanlığından İkinci Alay Kumandanlığına, 1 Eylül 1334/1 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 8-2. İkinci Alay Kumandanı Kaymakam Edip Bey'den Kafkas İslam Ordu Kumandanlığına, 3 Eylül 1334/3 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 11-4. Harbiye Nezaretine Şifre, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 11-5. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 14-15 Eylül 1334/14-15 Eylül 1915.
- BDH, no. 3830/4, f. 16. Talimgâh Kumandanı Kaymakam Atıf Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 3 Eylül 1918/3 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 26. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Kaymakam Mehmet Nazım Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 7 Eylül 1334/7 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 26-1. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 19 Eylül 1334/19 Eylül 1918.
- BDH, no. 3830/4, f. 55. Korvet Kaptanı Nebil Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.

- BDH, no. 3830/5, f. 91. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 1-16. Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına ve Talimgâh Kumandanlığına, 3 Teşrinisani 1334/3 Kasım 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 5. Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişi Kaymakam Şefik Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 5-2. Osmanlı Devleti Gürcistan Askeri ve Siyasi Mümessili Abdülkerim Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 17 Eylül 1334/17 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 5-3:5-4. Şimalî Kafkas Reisi hükümeti Abdülmecit Çermoyev'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 5-6. Talimgâh Heyeti ve Gence Mevki Kumandanı Kaymakam Atıf Bey'den Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'ya Tebrikname, 19 Eylül 1334/19 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 5-7. Azerbaycan Cumhuriyeti Heyet-i Vükela Reisi Fethali Han Hoyski'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 19 Eylül 1334/19 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 5-8. Gence Belediye Reisi Alasgar Hasmehmetli'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 19 Eylül 1334/19 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/6, f. 5-9. Zakatala Valisi Aliyar Haşimbeyov'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/7, f. 1-18:1-19. Bakü Bahriyesinin Teşkilat-ı Esasiyesi, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/7, f. 1-20. Osmanlı Devleti Bahriye Nezaretinden Talep Olunan Zabitan, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/7, f. 1-22. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Harbiye Nezaretine Tezkere, 24 Eylül 1334/24 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/7, f. 1-32:1-33. Kafkas İslam Ordusu İkinci Azerbaycan Fırkası Kumandan Vekili Mehmet Nazım Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 4 Teşrinievvel 1334/4 Ekim 1918.
- BDH, no. 3831/7, f. 1-94. Birinci Kafkas Fırkası Kumandanlığından Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına, 19 Teşrinievvel 1334/19 Ekim 1918.
- BDH, no. 3831/7, f. 34, 34-1:34-2. Mülga Azerbaycan Kolordusu Zabitanının Yeni Görev Yerlerini Gösteren Çizelge, 21 Ağustos 1334/21 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3831/8, f. 1-59:1-64. Birinci Kafkas Fırkası İkinci Piyade Alayı Kumandanı Kaymakam İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu İkinci Muamelat-ı Zatiye Şubesi Müdüriyetine, 17 Teşrinievvel 1334/17 Ekim 1918.
- BDH, no. 3831/8, f. 1-91. Kafkas İslam Ordusu Serbaytarlığına Muhtıra, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.

- BDH, no. 3831/8, f. 3. Talimgâh Kumandanı Kaymakam Atıf Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 21-22 Eylül 1334/21-22 Eylül 1918.
- BDH, no. 3831/9, f. 16-1. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'den Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına, 29 Teşrinievvel 1334/29 Ekim 1918.
- BDH, no. 3832/10, f. 9. Harbiye Nazırı Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Emir, Ağustos 1334/Ağustos 1918.
- BDH, no. 3832/10, f. 25. Grup Başmenzil Müfettişi Kâzım Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.
- BDH, no. 3832/10, f. 30. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına, 5 Teşrinievvel 1334/5 Ekim 1918.
- BDH, no. 3832/10, f. 36. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın Ordu Emri, 5 Teşrinievvel 1334/5 Ekim 1918.
- BDH, no. 3832/10, f. 48. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Ali Paşa'ya Emir, 9 Teşrinievvel 1334/9 Ekim 1918.
- BDH, no. 3832/11, f. 1-59. Azerbaycan Kolordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Habip Selimov'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tahrirat, 2 Teşrinisani 1334/2 Kasım 1918.
- BDH, no. 3832/11, f. 4. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan İkinci Şube'ye Emir, 13 Ağustos 1334/13 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3832/11, f. 23. Azerbaycan Kolordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Habip Selimov'dan Azerbaycan Ordusu Kumandanlığına, 7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918.
- BDH, no. 3832/12, f. 1-1. Azerbaycan Hükümeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Tezkere, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- BDH, no. 3833/16, f. 2:2-1. Azerbaycan Hükümeti ile Azerbaycan'da Kalacak Zabitan Arasında Akdedilen Mukavele Şeraiti, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.
- BDH, no. 3833/16, f. 3. Beşinci Kafkas Fırkası On Üçüncü Alay Dördüncü Tabur Kâtibi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Azerbaycan Ordusu'nda Hizmet Beyannamesi, 7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918.
- BDH, no. 3833/16, f. 3-26. Mehmet Aziz Efendi'nin Azerbaycan Ordusu'nda Hizmet Kontratı, 9 Teşrinisani 1334/9 Kasım 1918.
- BDH, no. 3833/16, f. 3-297. Azerbaycan Hükümeti ile Azerbaycan'da Kalacak Zabitan Arasında Akdedilen Mukavele Şeraiti, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.
- BDH, no. 3833/16, f. 5:5-1. Kafkas İslam Ordusu Ahz-ı Asker Reisi Ömer Cemil Paşa'dan Azerbaycan Ordusu Erkânıharbiye Riyaseti İkinci Şube Müdüriyetine tezkere, 14 Teşrinisani 1334/14 Kasım 1918.
- BDH, no. 3833/16, f. 7. Sahra Topçu Numune Taburu'ndan Azerbaycan Ordusu'nda Kalacak Zabitan ve Küçük Zabitan ile Efradın Esamisi, 24 Teşrinisani 1334/24 Kasım 1918.

- BDH, no. 3834/18, f. 1-6. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan 4 Numaralı Ordu Emr-i Yevmi, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3834/18, f. 1-21. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın 10 Numaralı Ordu Emr-i Yevmisi, 23 Ağustos 1334/23 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3834/18, f. 1-44. Azerbaycan Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'in Emri, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.
- BDH, no. 3834/19, f. 1-8. Dicle Grubu Erkânıharbiye Vekili'nden Altıncı Ordu Erkânıharbiye Riyasetine, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3834/19, f. 1-9. Harbiye Nazırı Namına Kâzım Bey'den Kafkas Ordusu Kumandanlığına, 18 Haziran 1334/18 Haziran 1918.
- BDH, no. 3834/19, f. 2-16. Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'den İkinci Şube'ye, 22 Teşrinievveş 1334/22 Ekim 1918.
- BDH, no. 3834/19, f. 2-17. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın Emri, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- BDH, no. 3834/19, f. 7-1. Harbiye Nezaretine Telgraf, 23 Teşrinievvel 1334/23 Ekim 1918.
- BDH, no. 3834/19, f. 7-2. Beşinci Kafkas Fırkası İkinci Şubesi'nde Yüzbaşı Ali Rıza Bey'den Kafkas İslam Ordusu Şubesi'nde Yüzbaşı Rıfat Bey'e, 23 Teşrinievvel 1334/23 Ekim 1918.
- BDH, no. 3834/21, f. 11-1. Dördüncü Alay'a Ait Muhtasar Kuvve-i Umumiye, 8 Teşrinievvel 1334/8 Ekim 1918.
- BDH, no. 3834/21, f. 63. Nuri Paşa'nın Emr-i Yevmisi, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.
- BDH, no. 3835/22, f. 26. Bahriye Kumandan Vekili Nebil Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 14 Teşrinievvel 1334/14 Ekim 1918.
- BDH, no. 3835/23, f. 2-7. Harbiye Nazırı Namına Miralay Kâzım Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 24 Mayıs 1334/24 Mayıs 1918.
- BDH, no. 3835/23, f. 2-22. Kafkas Ordusu İrtibat Zabitan'ın Kafkas Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 5 Ağustos 1334/5 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3835/23, f. 2-23. Harbiye Nazırı Namına İsmail Hakkı Bey'den Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Tezkere, 15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918.
- BDH, no. 3835/23, f. 29-2. Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişliği Emrinde Müstahdem Ümera ve Zabitanın Mahall-i İstihdamlarını Müşir Cetvel, 22 Teşrinievvel 1334/22 Ekim 1918.
- BDH, no. 3835/23, f. 39, 39-1:39-3. Gence Merkez Kumandanı Kıdemli Yüzbaşı Süleyman Fehmi Bey'in Kıttaat-ı Osmaniye Kumandanlığına Gönderdiği Gence'de Bulunan Zabıtların İsimlerini Gösterir Defter, 30 Teşrinisani 1334/30 Kasım 1918.
- BDH, no. 3835/25, f. 5-1. İkinci Azerbaycan Fırkası'nın Bir Aylık Erzak İhtiyaç Cetveli, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.

- BDH, no. 3835/25, f. 10. Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığından Birinci Fırka Kumandanlığına, İkinci Fırka Kumandanlığına, Karargâh Kumandanlığına, Tayyare Müfreze Kumandanlığına Muhtıra, 1 Teşrinisani 1334/1 Kasım 1918.
- BDH, no. 3835/25, f. 10-1. Karargâh Kumandanlığından Azerbaycan Kolordusu İdare Riyasetine, 3 Teşrinisani 1334/3 Kasım 1918.
- BDH, no. 3835/25, f. 10-2. İkinci Fırka Kumandanı Mehmet Nazım Bey'den Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.
- BDH, no. 3835/25, f. 10-3. Birinci Fırka Kumandanı Emriyle Binbaşı Mehmet Tahir Bey'den Birinci Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına, 4 Teşrinisani 1334/4 Kasım 1918.
- BDH, no. 3835/25, f. 16. Ordu Kumandanı Emriyle Erkânıharbiye Reisi Miralay Osman Bey'den Azerbaycan Kolordusu Kumandanlığına, 7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918.
- BDH, no. 3835/26, f. 3. Azerbaycan Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan 52 Numaralı Emir-i Yevmi, 7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918.
- BDH, no. 4817/4, f. 16. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Mirliva Mürsel Paşa'dan Topçu Kumandanlığına Emir, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.
- BDH, no. 4817/4, f. 16-2. Beşinci Kafkas Fırkası Topçu Alayı Kumandanlığına Hülasa-ı Meal, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.
- BDH, no. 4817/4, f. 16-3. Topçu Kumandanlığına Rapor, 3 Teşrinievvel 1334/3 Ekim 1918.
- BDH, no. 4817/4, f. 19. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Paşa'dan Topçu Alayı Kumandanlığına Emir, 5 Teşrinievvel 1334/5 Ekim 1918.
- BDH, no. 4817/4, f. 23. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Mürsel Paşa'dan Bera-yı Malumat Topçu Kumandanlığına Emir, 7 Teşrinievvel 1334/7 Ekim 1918.
- BDH, no. 4888/2, f. 18. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanlığına, 25 Ağustos 1334/25 Ağustos 1918.
- BDH, no. 5307/35, f. 1-18:1-19. Üçüncü Ordu Grup Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanlığına 2255 Numaralı Emir Zeyli, 4 Haziran 1334/4 Haziran 1918.
- BDH, no. 5307/35, f. 1-41. Gence Müfrezesi Kumandanı Binbaşı Cemil Cahit Bey'den Grup Kumandanlığına, 9 Haziran 1334/9 Haziran 1918.
- BDH, no. 5307/35, f. 1-50:1-51. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Gence Müfrezesi Kumandanlığına Emir ve Müfreze Kumandanı Cemil Cahit Bey'in Cevabı, 11 Haziran 1334/11 Haziran 1918.
- BDH, no. 5307/35, f. 1-93. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Gence Mevki Kumandanlığına Emir, 21 Haziran 1334/21 Haziran 1918.
- BDH, no. 5307/35, f. 7. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Mevki Kumandanlığına Emir, 25 Haziran 1334/25 Haziran 1918.

- BDH, no. 5307/36, f. 5. Şark Cephesi Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Dokuzuncu Kafkas Alayı Kumandanlığına Telgraf, 19 Temmuz 1334/19 Temmuz 1918.
- BDH, no. 5308/45, f. 42. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Yirmi Altıncı Tabur Kumandanlığına Emir, 24 Haziran 1334/24 Haziran 1918.
- BDH, no. 5309/49, f. 3. Beşinci Kafkas Fırkası Kumandanı Kaymakam Mürsel Bey'den Binbaşı Nazım Ramazanov'a Emir, 29 Haziran 1334/29 Haziran 1918.
- BDH, no. 5309/49, f. 28:28-a. Şimal Grubu Kumandanı Kaymakam Osman Bey'den 5 Ağustos 1918 Tarihli Grup Emri, 4 Ağustos 1334/4 Ağustos 1918.
- BDH, no. 5309/49, f. 30. Şimal Grubu Kumandanı Kaymakam Osman Bey'den Onuncu Alay, On Üçüncü Alay ve Mürettep İkinci Süvari Alayı ile Grup Topçu, Yirmi Beşinci Tabur, Yirmi Altıncı Tabur ve Altmışıncı Tabur Kumandanlıklarına Emir, 6 Ağustos 1334/6 Ağustos 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 13-3. On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanı Süleyman İzzet Bey'den On Beşinci Topçu Alayı Kumandanlığına 8 Numaralı Fırka Emri, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 13-4. On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanı Süleyman İzzet Bey'den 9 Numaralı Fırka Emri, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 13-5. On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanı Süleyman İzzet Bey'den 9 Numaralı Fırka Emri, 13 Eylül 1334/13 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 13-8. On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'den On Beşinci Topçu Alayı Komutanlığına Emir, 14 Eylül 1334/14 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 13-9. On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'den 11 Numaralı Fırka Emri, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 13-10. On Beşinci Piyade Fırkası Komutanı Süleyman İzzet Bey'den Bakü Şehrinde İnzibat Tedbirleri Hakkında Talimat ve 11 Numaralı Fırka Emrine Lahika, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 13-11. Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa'nın Emri, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 69:69-a. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan 1 Numaralı Ordu Emri-i Yevmi, 3 Temmuz 1334/3 Temmuz 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 71-12. Şark Cephesi Kumandanı Mirliya Mürsel Paşa'dan 66 Numaralı Emri-i Yevmi, 1 Eylül 1334/1 Eylül 1918.
- BDH, no. 5309/51, f. 71-13:71-14. Şark Cephesi Kumandanı Mirliya Mürsel Paşa'dan 67 Numaralı Emri-i Yevmi, 3 Eylül 1334/3 Eylül 1918.
- BDH, no. 5349/4, f. 94. Onuncu Fırka Kumandanı Kaymakam Kemalettin'den Otuz Birinci Alay Kumandanlığına Tamim, 23 Ağustos 1334/23 Ağustos 1918.
- BDH, no. 5379/27, f. 22. On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanı Kaymakam Süleyman İzzet Bey'den Elli Altıncı Alay Kumandanlığına, 17 Ağustos 1334/17 Ağustos 1918.

BDH, no. 5379/28, f. 68-1. On Beşinci Piyade Fırkası Kumandanı Emriyle Erkânıharp İhsan Bey'den Elli Altıncı Alay Kumandanlığına, 24 Eylül 1334/24 Eylül 1918.

3.2. İSH (İstiklal Harbi) Koleksiyonu

(Sıralama: Kutu numarası/Gömlek numarası)

İSH, no. 1/48. Azerbaycan Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifreli Telgraf, 5 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918.

İSH, no. 1/50. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 504 Numaralı Şifreli Telgrafname, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.

İSH, no. 3/99. Azerbaycan Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifreli Telgraf, 5 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918.

İSH, no. 3/100. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 504 Numaralı Şifreli Telgrafname, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.

İSH, no. 3/103. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Harbiye Nezaretine 2291 Numaralı Şifre, 12 Teşrinisani 1334/12 Kasım 1918.

İSH, no. 3/104, v. 1. Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Telgraf Sureti, 13 Teşrinisani 1334/13 Kasım 1918.

İSH, no. 3/104, v. 2-3. Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Şifre, 13 Teşrinisani 1334/13 Kasım 1918.

İSH, no. 3/110. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Harbiye Nezaretine Şifre, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.

İSH, no. 3/111. Azerbaycan Kuvve-i Osmaniye Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye-i Umumiye Riyasetine 165 Numaralı Şifre, 24 Teşrinisani 1334/24 Kasım 1918.

İSH, no. 3/115, v. 3. Erkânıharbiye Reisi İsmail Cevat Paşa'dan Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına 9646 Numaralı Telgraf, 20 Teşrinisani 1334/20 Kasım 1918.

İSH, no. 5/1. Devlet-i Aliyye-i Osmaniye ile Düvel-i İtilafiye Beyninde Münakid Mütarekename, 30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918.

İSH, no. 5/117, v. 1. İngiliz Bahriye İrtibat Zabiti Chilton'un Sadaret Makamına Takdim Ettiği Telgraf, 11 Teşrinisani 1334/11 Kasım 1918.

İSH, no. 9/62, v. 1-4. 20.11.34 Çarşamba Gününden 27.11.34 Çarşamba Gününe Kadar Cereyan Eden Vekayi Hülasası, 27 Teşrinisani 1334/27 Kasım 1918.

İSH, no. 50/111, v. 1. Ermenistan ve Gürcistan Murahhaslarına, Mülga Kafkas İslam Ordusu'na ve Dokuzuncu Ordu'ya Emir, 21 Teşrinisani 1334/21 Kasım 1918.

İSH, no. 50/111, v. 2. Dokuzuncu Ordu Kumandanlığına Şifre, 18 Teşrinisani 1334/18 Kasım 1918.

- İSH, no. 50/111, v. 3. Harekât Şubesi Müdür Vekili Binbaşı Ziya Bey'den Muamelat-ı Zatiye Müdüriyetine ve Ordu Dairesi'ne Tezkere, 18 Teşrinisani 1334/18 Kasım 1918.
- İSH, no. 98/43. On Beşinci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'den Harbiye Nezaretine Şifre, 12 Ağustos 1335/12 Ağustos 1919.
- İSH, no. 181/88. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı Paşa'ya Şifre, 20 Teşrinievvel 1334/20 Ekim 1918.
- İSH, no. 181/199. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Harbiye Nezaretine Telgraf, 3 Kanunuevvel 1334/3 Aralık 1918.
- İSH, no. 194/244. On Beşinci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'den Harbiye Nezaretine Şifre, 12 Ağustos 1335/12 Ağustos 1919.
- İSH, no. 415/64, v. 1. On Beşinci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir'den On İkinci Fırka Kumandanlığına Şifre, 9 Mart 1336/9 Mart 1920.

4. TTK (Türk Tarih Kurumu) Arşivi KO (Kâzım Orbay) Koleksiyonu

(Sıralama: Kutu numarası/Gömlek numarası)

- TTK, KO, no. 1/58, v. 1-2. Enver Paşa'dan Sadrazam Talat Paşa'ya Şifreli Telgraf, 9 Eylül 1334/9 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 1/67. Enver Paşa'dan Sadrazam Talat Paşa'ya Şifreli Telgraf, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 3/18. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya Emir, 23 Ağustos 1334/23 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 3/26. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifreli Telgraf, 8 Temmuz 1334/8 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 4/71. Enver Paşa'dan Kafkas Ordusu Kumandanı Nuri Paşa ve Şark Ordular Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Emir, 15 Haziran 1334/15 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 4/88. Enver Paşa'dan Mehmet Esat Paşa'ya Şifreli Telgraf, 14 Temmuz 1334/14 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 5/3, v. 1-2. Enver Paşa'dan Nuri Paşa'ya Şifre, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 5/10, v. 1-5. Enver Paşa'dan Nuri Paşa'ya Şifre, 4 Ağustos 1334/4 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 6/5, v. 1-2. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifre, 15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 6/33, v. 1. Harbiye Nazırı Abdullah Paşa'nın Emirnamesi, 21-24 Teşrinisani 1334/21-24 Kasım 1918.
- TTK, KO, no. 6/43, v. 1-4. Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgrafname, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.

- TTK, KO, no. 6/47. İkinci Azerbaycan Fırkası Kumandanı Mehmet Nazım Bey'den Osmanlı Kıtaatı Kumandanlığına Şifreli Telgraf, 22-23 Teşrinisani 1334/22-23 Kasım 1918.
- TTK, KO, no. 6/64. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'nın Şark Ordular Grubu Kumandanlığına Telgrafiyla İlgili Enver Paşa'nın Emri, 1 Temmuz 1334/1 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 6/93, v. 1-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'ya Şifre, 23 Ağustos 1334/23 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 6/99, v. 1-2. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 1 Ağustos 1334/1 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 6/124, v. 1-3. Azerbaycan'daki Kuva-yı Osmaniye Kumandanı Miralay Mürsel Bey'den Azerbaycan Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Tahrirat, 25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918.
- TTK, KO, no. 7/77, v. 1-4. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Emir, 30 Haziran 1334/30 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 7/96, v. 1. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 23 Eylül 1334/23 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 7/109. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'dan Mevrud Şifreli Telgrafnamenin Yakup Şevki Paşa Tarafından Nuri Paşa'ya Gönderilen Sureti, 20 Teşrinievvel-4 Teşrinisani 1334/20 Ekim-4 Kasım 1918.
- TTK, KO, no. 7/111, v. 1-3. Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 11 Teşrinisani 1334/11 Kasım 1918.
- TTK, KO, no. 7/115. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Şifreli Telgraf, 21 Haziran 1334/21 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 8/14. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Emir, 1 Ekim 1334/1 Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 8/15. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifreli Telgraf, 2 Teşrinievvel 1334/2 Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 8/17. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifreli Telgraf, 9 Teşrinievvel 1334/9 Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 8/21. Enver Paşa'dan Gürcistan Cumhuriyeti'ndeki Osmanlı Mümessili Abdülkerim Paşa'ya Şifre, 11 Teşrinievvel 1334/11 Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 8/22. Enver Paşa'dan Kuzey Kafkasya Murahhası Yusuf İzzet Paşa'ya ve Nuri Paşa'ya Telgraf, 13 Teşrinievvel 1334/13 Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 8/23. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 13 Teşrinievvel 1334/13 Ekim 1918.

- TTK, KO, no. 8/24, v. 1-2. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 13-14 Teşrinievvel 1334/13-14 Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 8/28. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 2560 Numaralı Şifre, 22 Ağustos 1334/22 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 8/34. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 27 Ağustos 1334/27 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 8/50. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/51. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 377 Numaralı Şifre, 22 Eylül 1334/22 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/55. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâleti Erkânıharbiye Riyasetine 262 Numaralı Şifre, 28 Eylül 1334/28 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/56. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 108 Numaralı Şifre, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/58. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 1537 Numaralı Şifre, 27 Eylül 1334/27 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/59. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 489 Numaralı Şifre, 25 Eylül 1334/25 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/75, v. 1-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 2 Eylül 1334/2 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/76. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 3 Ağustos 1334/3 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 8/81, v. 1-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'ya Şifre, 5 Eylül 1334/5 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/87. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 26 Eylül 1334/26 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/90. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 706 Numaralı Şifre, 21 Eylül 1334/21 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/96, v. 1-2. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/98, v. 1-2. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 16 Eylül 1334/16 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/104. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 12 Eylül 1334/12 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/105, v. 1. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya Telgraf, 10 Eylül 1334/10 Eylül 1918.

- TTK, KO, no. 8/106, v. 1-2. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Vasıtasıyla Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 8 Eylül 1334/8 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/116. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığı Vasıtasıyla Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Şifre, 4 Eylül 1334/4 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/118. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Vekâleti Erkânıharbiye Riyasetine Bila-Numaralı Şifredir, 2 Eylül 1334/2 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/129, v. 1-2. Batum'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 11 Eylül 1334/11 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/130, v. 1-2. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa ve Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraflar, 30 Eylül 1334/30 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 8/155. Enver Paşa'dan Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı Miralay Kâzım Bey'e Telgraf, 21 Şubat 1334/21 Şubat 1918.
- TTK, KO, no. 9/9. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, 30 Eylül 1334/30 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 9/41. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Telgraf, 27 Eylül 1334/27 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 9/73. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine 349 Numaralı Şifre, 19-20 Eylül 1334/19-20 Eylül 1920.
- TTK, KO, no. 9/91, v. 1-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Şifre, Teşrinievvel 1334/Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 9/101, v. 1-3. Kafkas Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 9 Haziran 1334/9 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 9/102, v. 1-2. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Şifre, 1 Haziran 1334/1 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 9/129. Enver Paşa'dan Altıncı Ordu Kumandanı Halil Paşa'ya Cevap, 13 Şubat 1334/13 Şubat 1918.
- TTK, KO, no. 11/77. Zeki Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 11/83, v. 1-6. Alman Karargâhı'nda Murahhas Zeki Paşa'ya Şifre, 4-5 Haziran 1334/4-5 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 12/22. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 85 Numaralı Şifre, 29 Haziran 1334/29 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 12/25, v. 1-2. Başkumandanlık Erkânıharbiye Reisi Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Şifre, 8 Teşrinievvel 1334/8 Ekim 1918.
- TTK, KO, no. 12/57. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'ya Emir, 21 Haziran 1334/21 Haziran 1918.

- TTK, KO, no. 12/70. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifreli Telgraf, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/72. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/73. Başkumandan Vekili Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya 235 Numaralı Şifre, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/82. Enver Paşa'dan Kafkas Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Emir, 10 Haziran 1334/10 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 12/86. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 30 Haziran 1334/30 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 12/87. Enver Paşa'dan Mehmet Esat Paşa'ya Telgraf, 1 Temmuz 1334/1 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/88, v. 1-2. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandan Vekili Mehmet Esat Paşa'ya Telgraf, 1 Temmuz 1334/1 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/90, v. 1-3. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandan Vekili Mehmet Esat Paşa'ya Telgraf, 2 Temmuz 1334/2 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/91. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine Şifre, 2 Temmuz 1334/2 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/92. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandan Vekili Mehmet Esat Paşa'ya Şifre, 2 Temmuz 1334/3 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/93, v. 1-3. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya Telgraf, 10 Temmuz 1334/10 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/94. Enver Paşa'dan Nuri Paşa'ya Telgraf, 7 Temmuz 1334/7 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/97. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandan Vekili Mehmet Esat Paşa'ya Telefon, 17 Temmuz 1334/17 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/100, v. 3-4. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Telgraf, 21 Temmuz 1334/21 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/101. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya Telgraf, 28 Temmuz 1334/28 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/103. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.
- TTK, KO, no. 12/104. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1334.
- TTK, KO, no. 12/105. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya Telgraflar, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/106. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 2 Ağustos 1334/2 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/108, v. 1-2. Enver Paşa'dan Nuri Paşa'ya Şifre, 31 Temmuz 1334/31 Temmuz 1918.

- TTK, KO, no. 12/109, v. 1-4. Enver Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'ya Şifre, 4 Ağustos 1334/4 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/110, v. 1-2. Üçüncü Ordu'dan Mevrud 451 Numaralı Şifre, 5 Ağustos 1334/5 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/117, v. 1-2. Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'dan Başkumandanlık Erkânıharbiye Riyasetine Bila-numaralı Şifre, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/121, v. 1-2. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/122. Üçüncü Ordu'dan Başkumandanlık Vekâletine 761 Numaralı Şifre, 7 Ağustos 1334/7 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/123. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'ya Şifre, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/125, v. 1-2. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esat Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine 1186 Numaralı Şifre, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/130. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/131. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya, 11 Ağustos 1334/11 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/132. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Telgraf, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/139. Enver Paşa'dan Şark Ordular Grubu Kumandanı Halil Paşa'ya Emir, 30 Ağustos 1334/30 Ağustos 1918.
- TTK, KO, no. 12/149, v. 10-18, s. 1-9. Enver Paşa'nın İkinci Telgrafına Şark Ordular Grubu Kumandanı Mehmet Vehip Paşa'nın Cevabı, 11 Haziran 1334/11 Haziran 1918.
- TTK, KO, no. 15/27. Nuri Paşa'nın Otobiyografisi, 28 Mart 1340/28 Mart 1924.
- TTK, KO, no. 15/50. Bakü'nün Zaptından Sonra Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nda Bulunan Zabitan Esamisi, 15-20 Eylül 1334/15-20 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 17/16, v. 1-3. Dokuzuncu Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'dan Kafkas İslam Ordusu Kumandanlığına Gönderilen Mondros Mütarekenamesinin Sureti, 5 Teşrinisani 1334/5 Kasım 1918.
- TTK, KO, no. 17/69, s. 1-47. Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Harekâtı Raporu, 1930.
- TTK, KO, no. 17/76, v. 1-12. Nuri Paşa'nın Kafkas İslâm Ordusu Harekâtı Raporunun Muhtasar Transkripsiyonu, 1930.
- TTK, KO, no. 18/71, v. 1-2. Bakü Taarruzları ve Askeri Mektepler, 1 Ağustos-14 Eylül 1334/1 Ağustos-14 Eylül 1918.
- TTK, KO, no. 21/68, v. 1-2. Gegenvorschiläge zu den Weisungen der O.K.L.vom 9.6.18.Nr.32418. 9 Haziran 1918.

TTK, KO, no. 21/99, v. 2. Enzeli'deki İngiliz Kıtıatı Komutanı William Montgomerie Thomson'den Nuri Paşa'ya Telgraf, 14 Novombre 1918/14 Kasım 1918.

TTK, KO, no. 21/148, v. 1-2. Bakü'deki Osmanlı Kıtıatı Kumandanı Mürsel Paşa'dan Enzeli'deki İngiliz Kıtıatı Kumandanı General Thomson'a Telgraf, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.

TTK, KO, no. 21/152, v. 1-2. Azerbaycan Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Enzeli'deki İngiliz Kıtıatı Kumandanlığına Telgraf, 8 Teşrinisani 1334/8 Kasım 1918.

TTK, KO, no. 23/82, v. 1-2. Nuri Paşa'nın Maruzatı, Teşrinisani 1334/ Kasım 1918.

5. TNA (The National Archives-United Kingdom/Birleşik Krallık Milli Arşivi)

CAB, no. 23/7/24. Minutes of a Meeting of the War Cabinet (no. 461) and Imperial War Cabinet (no. 33), 20 August 1918.

CAB, no. 23/7/36. Minutes of a Meeting of the War Cabinet (no. 473), 17 September 1918.

CAB, no. 23/42/4. Minutes of a Meeting of the War Cabinet (no. 461) and Imperial War Cabinet (no. 33), 20 August 1918.

CAB, no. 24/33/82. Report on the Pan-Turanian Movement by A.J.T. Intelligence Bureau, Department of Information, October 1917.

CAB, no. 24/41/12. From C.M.A. to D.M.I, 28 January 1918.

CAB, no. 24/66/8. Memorandum on Turco-German Relations Over the Caucasus. Political Intelligence Department, Foreign Office, 4 October 1918.

CAB, no. 24/67/68. Conditions of an Armistice with Turkey Arranged in Order of Importance, 21 October 1918.

CAB, 24/68/45. Memorandum on the Republics of "North Caucasus" and "Azerbaijan" and Enver Pasha's Policy There. Political Intelligence Department, Foreign Office, October 1918.

CAB, no. 24/68/77. Memorandum on the Political Situation in Trans-Caucasia. Political Intelligence Department, Foreign Office, 28 October 1918.

CAB, no. 24/69/16. The Future Settlement of Trans-Caucasia with Special Regard to British Interests. Political Intelligence Department, Foreign Office, 1 November 1918.

CAB, no. 24/72/40. Memorandum on the Caucasus by Mr. Consul Stevens. Political Intelligence Department, Foreign Office, 20 December 1918.

CAB, no. 24/94/20. Report on the British Military Mission, South Russia. 8 October 1919.

CAB, no. 25/42. Report on the Pan-Turanian Movement by A.J.T. Intelligence Bureau, Department of Information, October 1917.

6. QDL (Qatar Digital Library/Katar Dijital Kütüphanesi)

IOR/L/MIL, no. 17/16/23. Report on the Pan-Turanian Movement by A.J.T. Intelligence Bureau, Department of Information, October 1917.

IOR/L/MIL, no. 17/16/24. The Turkish and Pan-Turkish Ideal by Tekin Alp. Admiralty War Staff Intelligence Division, 1917.

IOR/L/MIL, no. 17/16/25. A Manual on the Turanians and Pan-Turanism. Naval Staff Intelligence Department, November 1918.

IOR/L/PS, no. 18/C191. Memorandum of Turco-German Relations Over the Caucasus. Political Intelligence Department, Foreign Office, 4 October 1918.

Mss/Eur/F, no. 112/273. Middle East Committee and Eastern Committee, 18 January 1918-31 December 1918.

Mss/Eur/F, no. 112/274. Papers of the War Cabinet's Eastern Committee, 13 Mart 1918-7 January 1919.

7. ARDA (Azerbaycan Respublikası Dövlət Arxivi/Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi)

(Sıralama: Fon, Siyahı, İş)

ARDA, no. 894/10/192, v. 3. Azerbaycan Cumhuriyeti İstiklal Akidnamesi, 28 Mayıs 1918.

8. ARPIİSSA (Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdaresi Siyasi Səndərlər Arxivi/Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İşlər İdaresi Siyasi Evrak Arşivi)

(Sıralama: Fon, Siyahı, İş)

ARSPİHDA, no. 277/2/89, v. 147-166. Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat (Haftalık Müsavat Muhazaralarından), 1920.

II. BASILI ARŞİV KOLEKSİYONLARI VE KAYNAK ESERLER

1. Yayımlanmış Arşiv Koleksiyonları ve Diğer Tarihi Materyaller

ADR-Armiya: Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Armiya (Dokumentı i Materyalı). (1998). Baku: İzadətİstvo Azerbaydjan.

- Adres-Kalendar Azerbaydjanskoy Respubliki na 1920-y g. Na Tyurkskom i Russkom Yazıkah (I-y god izdaniya)*, A. İ. Stavrovski (ed.). Baku 1920.
- ADR-VP: *Azerbaydjanskaya Demokratiçeskaya Respublika (1918-1920): Vneşnaya Politika (Dokumenti i Materialı)*. (1998). Baku: İzdatelstvo Azerbaydjan.
- ASİQUBM: *Azerbaycanda Sosialist İnqilabının Qelebesi Uğrunda Bolşeviklerin Mübarizesi: Senedler ve Materiallar, 1917-1918-ci iller*. (1960). Z.İ. İbrahimov (ed.) ve M.S. İskenderov (ed). Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- ATBD, no. 148: *Kafkas İslam Ordusu (Azərbaycan Harekâtı)*. (2020). Nurcan Aslan (haz.) & Nuri Bayrak (haz.) ve Melike Gürler (haz.). ATBD (*Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*), Yıl: 69, 148.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında: 1918-1920 (Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları)*. (2018). Qiyas Şükürov (haz.) & Vasif Qafarov (haz.). İstanbul: Teas Press Yayıncılık.
- Azerbaycan Cumhuriyeti: 1918-1920 (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*. (2018). Qiyas Şükürov (haz.) & Vasif Qafarov (haz.). İstanbul: Teas Press Yayıncılık.
- Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)*. (2018). Vasif Qafarov (haz.) & Qiyas Şükürov (haz.). İstanbul: Teas Press Yayıncılık.
- Borba Za Pobedu Sovetskoy Vlasti v Azerbaydjane 1918-1920: Dokumentı i Materialı*. (1967). İ.A. Guseynov ve dğr. (ed.). Baku: İzdatelstvo Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR.
- DİGV-SSSR: *Dokumentı po İstorii Grajdanskoy Voynı v SSSR*. (1941). c. 1, İ. Mintsı (ed.) & E. Gorodetskogo (ed.). Moskva: Politizdat pri TSK VKP (b).
- DMVP-ZG: *Dokumentı i Materyalı po Vneşney Politike Zakavkazya i Gruzii*. (1919). Tiflis: Tipografiya Pravitelstva Gruzinskoy Respubliki.
- DVP-SSSR: *Dokumentı Vneşney Politiki SSSR: 7 Noyabrya 1917 g.-31 Dekabrya 1918 g.*. (1959). c. 1, İ.N. Zemskov ve dğr. (ed.). Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politicheskoy Literaturı.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*. c. 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- İmanov, V. (2006). *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918: (Azerbaycan Belgelerine Göre)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Kavkazskiy Kalendar na 1917 god*, Tiflis 1916.
- Poidebard, A. (1924). *Le Transcaucase et la République D'Arménie Dans les Textes Diplomatiques du Traité de Brest-Litovsk au Traité de Kars 1918-1921: Appendices Textes Diplomatiques*. Paris: Imprimerie Nationale.
- Zaqafqaziya Seyminin Müselman Fraksiyası ve Azerbaycan Milli Şurası İclaslarının Protokolları 1918-ci il*. (2006). Bakı: Adiloğlu Neşriyyatı.

2. Kaynak Eserler

- Ağaoğlu, S. (1940). *Babamdan Hatıralar*. Ankara: Zerbamat Basımevi.
- Ağaoğlu, S. (2011). *Babamın Arkadaşları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akçura, Y. (1907). *Üç Tarz-ı Siyaset*. Kahire: Matbaa-ı İctihad.
- Ali Merdan, (1334/1918). *Azerbaycan'ın Teşekkülü*. İstanbul: Ahmediye Matbaacılık Şirketi.
- Arkomed, S.T. (1931). *Materialı po İstorii Otpadeniya Zakavkazya ot Rossii*. Tiflis: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Gruzii.
- Avalishvili, Z. (1981). *The Independence of Georgia in International Politics: 1918-1921*. London: Hyperion Press.
- Avesta: Zerdüştlerin Kutsal Metinleri* (2012). Fahriye Adsay & İbrahim Bingöl (çev.). İstanbul: Avesta Basın Yayın.
- Bayar, C. (1997). *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*. c. 1, İstanbul: Sabah Kitapları.
- Berkuk, İ. (1934). Büyükharpte [334] Şimali Kafkasya'daki Faaliyetlerimiz ve 15. Fırkanın Harekâtı ve Muharebeleri. *94 Sayılı Askeri Mecmua'nın 35 Sayılı Tarih Kısmı*, İstanbul: Askeri Matbaa.
- Birgen, M. (2006). *İttihat ve Terakki'den On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, Zeki Arıkan (haz.). c. 1, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Caferoğlu, A. (1940). *Azerbaycan*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Cavad, E. (1958). *Şeirler*. M. Rahim (ed.). Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Cavad, E. (1991-a). *Haqq Bağırsan Ses*. Aybeniz Eliyeva (haz.). Bakı: Azerbaycan Jurnalistler İttifaqı – Nicat Neşriyyatı.
- Cavad, E. (1991-b). *Sen Ağlama, Men Ağlaram (Şe'rler, Poemalar)*. Tofiq Mahmud (haz.) & Rehman Hesenov (haz.). Bakı: Yazıçı Neşriyyatı.
- Cavad, E. (2012). *Sen Olasan Gülistan: Seçilmiş Eserleri*. Bakı: Tehsil Neşriyyatı.
- Cebesoy, A. F. (1953). *Millî Mücadele Hâtıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyatı.
- Denikine, A. (1973). *The White Army*. Catherine Zvegintzov (çev.). Westport, Cennecticut: Hyperion Press.
- Donohoe, M.H. (2016). *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi 1918*. Cengiz İ. Çay (çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- Dunsterville, L.C. (2016). *Dunsterforce Gizli Ordu: Bakü'de İngiliz-Ermeni İşgali*. Cengiz İ. Çay (çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- Efendizade, M.Ş. (1337/1921). *Azerbaycan ve İnkılabı*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası.
- Erel, Ş. (1968). *Azerbaycan Politikacılarının Yanlışları*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Ertürk, C. (1956). *Anayurtta Unutulan Türklük*. Kayseri: Yeni Erciyes Yayınları.
- Firdevsi, E.M. (1945). *Şehname*. Necati Lugal (çev.). Kenan Akyüz (haz.). c. 1. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Halil Paşa (1972). *Bitmeyen Savaş*. M. Taylan Sorgun (haz.), İstanbul: Yaylacık Matbaası.
- İngiliz Gizli Servisi (M15)'e Göre Turanlılar ve Pan-Turanizm, (2005). Durgun, G.B. (çev.); Durgun, Ş. (çev.). Ankara: Alter Yayıncılık.
- İşhanyan, B. (1920). *Velikie Ujası v Gor. Baku: Anketnoe İssledovanie Sentyabrskih Sobitıy 1918 g.* Tiflis: İzdanıe Ankentnoy Komissii pri Bakınskom Armyanskom Natsionalnom Sovet.
- Kaçaznuni, O. (2008). *Taşnak Partisi'nin Yapabileceği Bir Şey Yok: (1923 Parti Konferansına Rapor)*. Arif Acaloğlu (çev.). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Karabekir, K. (1990). *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve Ötesi*. Erzurum: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Araştırma, Geliştirme ve Yardımlaşma Vakfı Yayınları.
- Karabekir, K. (2008). *İstiklâl Harbimiz*. c. 1-2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karabekir, K. (2020). *Günlükler*. Budak Kayabek (çev.), Yücel Demirel (haz). c. 1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kemalyeri, M. (1972). *Çanakkale Ruhu Nasıl Doğdu ve Azerbaycan Savaşı (1917-1918)*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Keykurun, N. (1998). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*. Ankara: İlke Kitabevi Yayınları.
- Kırimer, C.S. (1993). *Bazı Hatıralar*. İstanbul: Emel Türk Kültürünü Araştırma ve Tanıtma Vakfı.
- Kohen, M. (1330/1914). *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?*. İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi.
- Kolesnikova, N.N. (1958). *İz İstorii Borbı za Sovetskuyu Vlast v Baku (Avgust 1917 g.-İyul 1918 g.): Vospominaniya*. Baku: Azerbaydjanskoye Gosudarstvennoye İzdatelstvo.
- La République de l'Azerbaïdjan du Caucase*, (1919). Paris: P. Harambat.
- Lenin, V.I. (1974-a). *Collected Works: February-July 1918*. c. 27. Moscow: Progress Publishers.
- Lenin, V.I. (1974-b). *Collected Works: July 1918-March 1919*. c. 28. Moscow: Progress Publishers.
- Lenin, V.I. (1977). *Collected Works: September 1917-February 1918*. c. 26. Moscow: Progress Publishers.
- Ludendorff, E. (1336/1920). *Ludendorff'un Hatırat-ı Harbiyesi*. c. 1-3. Dersaadet: Harbiye Mektebi Matbaası.
- Mehmetzade, M.B. (1991). *Milli Azerbaycan Hareketi*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Moberly, F.J. (1927). *History of the Great War Based on Official Documents: The Campaign in Mesopotamia 1914-1918*. vol. 4, London: H.M. Stationery Office.

- Munschi, H. (1930). *Die Republik Aserbeidschan: Eine Geschichtliche und Politische Skizze*. Berlin: (y.y.).
- Muravyov, N. (1822). *Puteşestvie v Turmeniyu i Hivu v 1819 i 1820 godah*. Moskva: Tipografii Avgusta Semena.
- Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. Bakinskaya Guberniya*, (1905). S. Peterburg: İzdanie Tsentralnago Statistiçeskago Komiteta Ministrestva Vnutrennih Del.
- Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. Tiflisskaya Guberniya*, (1905). S. Peterburg: İzdanie Tsentralnago Statistiçeskago Komiteta Ministrestva Vnutrennih Del.
- Pervaya Vseobşaya Perepis Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 g. Yelisavetpolskaya Guberniya*, (1904). S. Peterburg: İzdanie Tsentralnago Statistiçeskago Komiteta Ministrestva Vnutrennih Del.
- Rawlinson, A. (2016). *Ortadoğu Hatıraları 1918-1922*. Cengiz İ. Çay (çev). İstanbul: T & K Yayınları.
- Refik, A. (1919). *Kafkas Yollarında Hatıralar ve Tahassüsler*. İstanbul: Matbaa-ı Orhaniye.
- Resulzade, M.E. (1339-1341/1923). *Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti*. Şehzadebaşı: Evkaf-ı İslamiye Matbaası.
- Resulzade, M.E. (1339-1342/1923). *Asrımızın Siyavuşu: Azerbaycan Dastan-ı Feciine Aid Bir Mükayese*. İstanbul: Amedi Matbaası.
- Resulzade, M.E. (1341/1925). *İstiklal Mefkûresi ve Gençlik: Esbab-ı Hezimetimize Aid Bir Mütalaa*. İstanbul: Amedi Matbaası.
- Resulzade, M.E. (1920). *Azerbaycan Teşekkülünde Müsavat: Haftalık Müsavat Muhazaralarından*. Bakü: Azerbaycan Gazetesi Hükümet Matbaası.
- Resulzade, M.E. (2020). *Pan-Turanizm ve Kafkasya Meselesi*. Vügar İmanbeyli (çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Ruşenî, H. (1334/1918). *Ruşenî'nin Rüyası*. Tahran: Matbaa-ı Farus.
- Ruşeni, H. (1926). *Ruşeni Bey'in Vatan Gazetesinde Tefrika Edilen İran'ın İç Yüzü Namında Makaleleri*. Ankara: Eren Harbiye-i Umumiye Matbaası.
- Rüştü (1934). *Büyükharpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası. 93 Sayılı Askeri Mecmua'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı*, İstanbul: Askeri Matbaa.
- Stalin, J.V. (1953). *Works: November 1917-1920*. c. 4. Moscow: Foreign Languages Publishing House.
- Süleyman İzzet (1936). *Büyük Harpte [1334-1918] 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri. 103 Sayılı Askeri Mecmua'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı*, İstanbul: Askeri Matbaa.
- Şaumyan, S.G. (1929). *Stati i Reçi: 1917-1918 g.g.*, Baku: Institut İstorii Klassovoy Borbi v Azerbaydjane im. St. Şaumyana.

- Şaumyan, S.G. (1978). *İzbrannıe Proizvedeniya v Dvuh Tomah*. c. 2, Moskva: İzdatelstvo Političeskoy Literaturı.
- Topçubaşov, E. (2018-a). *Xalqımızın Müsteqil Yaşayacağına İnanırdıq*. Vilayet Quliyev (çev.). Bakı: Azərbaycan Tercüme Merkezi.
- Topçubaşov, E. (2018-b). *İstanbulda Diplomatik Görüşlər (1918-1919-cu iller)*. Ülker Hüseynova (çev.). Bakı: Aspoliqraf.
- Tuğaç, H. (1966). *Bir Neslin Dramı*. Ankara: Mars Matbaası.
- Türker, R. (2006). *Birinci Dünya Harbi'nde Bakû Yollarında 5'inci Kafkas Tümeni*. Ahmet Tetik (haz.) & Mehmet Korkmaz (haz.). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Ümmügülsüm, (1992). *Gözümüz Yaşlıdır, Sinemiz Dağlı*. Aydın Hüseynzade (haz.). Bakı: Azərbaycan Jurnalistler Birliyi Nicat Neşriyyatı.
- Vekilov, R.A. (1998). *İstoriya Vozniknoveniya Azerbaydjanskoy Respubliki*. Dj. B. Guliyev (ed.). Baku: İzdatelstva Elm.
- Vezirov, Y. (1338-1340/1922-1924), *Tarihî, Coğrafi ve İktisadi Azərbaycan*. Şehzadebaşı: Evkaf Matbaası.
- Vurğun, S. (1939). *Azad İlham*. Bakı: Azərneşr Bedii Edebiyyat Şö'besi.
- Yeğin, S.İ. (2006). *Birinci Dünya Harbi'nde Azərbaycan ve Dağıstan Muharebelerinde 15'inci Piyade Tümeni*. Ahmet Tetik (haz.) & Mehmet Korkmaz (haz.). Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

III. GAZETE HABERLERİ VE KÖŞE YAZILARI

- 28 Mayıs 1918: Millî Azərbaycan Cumhuriyetinin Onbeş Yılı. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, yıl 2, 17 (Mayıs 1933), 193-194.
- Ahmet Bey Ağayev ile Musahabe. *Azerbaycan*, 43 (18 Teşrinisani 1918/18 Kasım 1918), 2.
- Alman Heyet-i Murahhasası Şehrimizde. *Azerbaycan*, 6 (4 Teşrinievvel 1918/4 Ekim 1918), 2.
- Alman-Rus İtilafı Hakkında: Resulzade Mehmet Emin Bey'le Mülakat. *Vakit*, 311 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 1.
- Alman-Rus İtilafı: Mösyö Gvazava'nın Beyanatı. *Sabah*, 10345 (4 Eylül 1334/4 Eylül 1918), 1.
- Alman-Rus Mukavelat-ı Munzamması. *Sabah*, 10341 (31 Ağustos 1334/31 Ağustos 1918), 1.
- Almanya Bizimle Müttefik mi Değil mi? *Haftalık Gazete*, 11 (5 Eylül 1334/5 Eylül 1918), 2.
- Almanya ile Rusya Arasında Müzakerat. *İkdam*, 7743 (31 Ağustos 1334/31 Ağustos 1918), 2.

- Almanya ve Azerbaycan. *Kurtuluş*, 7-8 (Mayıs-Haziran 1935), 213-217.
- Asi Nuri Paşa'nın Muhakemesi. *Hadisat*, 34 (22 Teşrinisani 1334/22 Kasım 1918), 2.
- Azerbaycan Bayrağı. *Azerbaycan*, 36 (11 Teşrinisani 1918/11 Kasım 1918), 2.
- Azerbaycan Ahalisine İhbar. *Azerbaycan*, 42 (17 Teşrinisani 1918/17 Kasım 1918), 1.
- Azerbaycan İstiklalini Mübeyyin Akidname. *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devr-i İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmua)*, 28 Mayıs 1335/28 Mayıs 1919, 3.
- Azerbaycan Lisan-ı Resmîsi. *Yeni Gün*, no. 251 (27 Teşrinisani 1335/27 Kasım 1919), 3.
- Azerbaycan Milli Şurası'nda. *Azerbaycan*, no. 46 (21 Teşrinisani 1918/21 Kasım 1918), 3.
- Azerbaycan Misak-ı Millisi. *Azeri Türk*, yıl 1, 9 (28 Mayıs 1928), 1.
- Azerbaycan Parlamani Daveti. *Azerbaycan*, 36 (11 Teşrinisani 1918/11 Kasım 1918), 2.
- Azerbaycan ve Mütareke Mukavelesi. *Vakit*, no. 374 (7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918), 2.
- Azerbaycan ve Mütarekename. *Atı*, 301 (7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918), 2.
- Azerbaycan ve Mütarekename. *Minber*, 7 (7 Teşrinisani 1334/7 Kasım 1918), 1.
- Azerbaycan'ın İlk Muzafferiyet-i Siyasiyesi. *Haftalık Gazete*, 8 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), 4.
- Azerbaycan'ın İlk Muzafferiyet-i Siyasiyesi. *İkdam*, 7734 (22 Ağustos 1334/22 Ağustos 1918), 1.
- Azerbaycanlıların Mütalaası. *Zaman*, 149 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 3.
- Bakü, 18 Teşrinisani. *Azerbaycan*, 43 (18 Teşrinisani 1918/18 Kasım 1918), 1.
- Bakü Etrafındaki Muharebeler: İngilizler Bakü'ye 900 Kişi İhraç Etmişler. *Sabah*, 10329 (19 Ağustos 1334/19 Ağustos 1918), 1.
- Bakü Ganaimi. *Vakit*, 332 (26 Eylül 1334/26 Eylül 1918), 2.
- Bakü Hakkında Bir Alman Siyasîsi Ne Diyor? *Tesvir-i Efkar*, 2521 (22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918), 2.
- Bakü Muharebesi: İki Tarafın Kuvvetleri. *Vakit*, 299 (19 Ağustos 1334/19 Ağustos 1918), 1.
- Bakü Petrollerinden İstifade. *Minber*, 2 (2 Teşrinisani 1334/2 Kasım 1918), 1.
- Bakü Üzerinde Azerbaycan Bayrağı Müteveccic. *Yeni Gün*, 16 (17 Eylül 1334/17 Eylül 1918), 3.
- Bakü ve Ermeniler. *Vakit*, 290 (10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918), 1.
- Bakü ve Kafkasya Yine Ruslarda mı Kalıyor? Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'nın İstiklalini Tanı mıyorlar mı?", *Atı*, 237 (1 Eylül 1334/1 Eylül 1918), 3.
- Bakü Zabt Edildi. *Sabah*, 10358 (17 Eylül 1334/17 Eylül 1918), 1.
- Bakü'de Bir İngiliz Fırkası. *Tercüman-ı Hakikat*, 13455 (17 Ağustos 1334/17 Ağustos 1334), 1.

- Bakü'de Bir İngiliz Fırkası. *Vakit*, 298 (18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918), 1.
- Bakü'de İngilizler. *Tercüman-ı Hakikat*, 13456 (18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918), 4.
- Bakü'de Katliam Oldu mu? *Zaman*, 204 (30 Teşrinievvel 1334/30 Ekim 1918), 2.
- Bakü'deki Eşyanın Kıymeti. *Ati*, 259 (26 Eylül 1334/26 Eylül 1918), 2.
- Bakü'deki Eşyanın Kıymeti. *Sabah*, 10364 (26 Eylül 1334/26 Eylül 1918), 2.
- Bakü'deki Eşyanın Kıymeti. *Yeni Gün*, 22 (26 Eylül 1334/26 Eylül 1918), 2.
- Bakü'deki Kuvvetler Hakkında Malumat. *Tanin*, 3480 (19 Ağustos 1334/19 Ağustos 1918), 1.
- Bakü'deler mi? *Ati*, 228 (19 Ağustos 1334/19 Ağustos 1918), 1.
- Bakü'nün Alınması Hakkında. *Azerbaycan*, 2 (19 Sentyabr 1918/19 Eylül 1918), 1.
- Bakü'nün Atisi Meselesi. *Sabah*, 10343 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 1.
- Bakü'nün İşgali. *Ati*, 253 (17 Eylül 1334/17 Eylül 1918), 4.
- Bakü'nün İşgali. *Vakit*, 326 (17 Eylül 1334/17 Eylül 1918), 1.
- Bakü'nün İşgalinde Üsera ve Ganimet. *Vakit*, 326 (17 Eylül 1334/17 Eylül 1918), 1.
- Bakü'nün Sukutu. *Azerbaycan*, 1 (15 Sentyabr 1918/15 Eylül 1918), 2.
- Bakü'nün Zabtı. *Tanin*, 3509 (17 Eylül 1334/17 Eylül 1918), 1.
- Die Besetzung Bakus. *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 479 (19 September 1918/19 Eylül 1918), 2.
- Enver Paşa'nın Melhur Mektubu. *Hadisat*, 26 (14 Teşrinisani 1334/14 Kasım 1918), 1.
- Enver Paşa'nın Melhur Mektubu. *İkdam*, 7816 (15 Teşrinisani 1334/15 Kasım 1918), 2.
- Ermenistan Hariciye Nazırı'nın Beyanatı. *Sabah*, 10343 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 1.
- Ermenistan Hariciye Nazırı'nın Beyanatı. *Tercüman-ı Hakikat*, 13470 (1 Eylül 1334/1 Eylül 1918), 1-2.
- Ermenistan Hariciye Nazırı'nın Beyanatı. *Vakit*, 311 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 1.
- Ermenistan Hariciye Nazırı'nın Beyanatı. *Zaman*, 149 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 3.
- Gence'de. *Hümmet*, 92 (21 Ramazan 1336/1 Temmuz 1918), 1.
- Hacıkabul'da. *Hümmet*, 79 (4 Ramazan 1336/14 Haziran 1918), 1.
- Harbi Komissariyat'tan. *Hümmet*, 87 (14 Ramazan 1336/24 Haziran 1918), 1.
- Harbiye Nezareti Müsteşarı'ndan. *Azerbaycan*, 41 (16 Teşrinisani 1334/16 Kasım 1918), 1.
- Hükümet Karardadı. *Azerbaycan*, 5 (3 Teşrinievvel 1918/3 Ekim 1918), 2.
- İcbari Karardad. *Azerbaycan*, 46 (21 Teşrinisani 1918/21 Kasım 1918), 4.
- İki Mühim Vaka. *Sabah*, 10358 (17 Eylül 1334/17 Eylül 1918), 1.
- İlân. *Azerbaycan*, 1 (8 Zilhicce 1336/15 Eylül 1918), 1.
- İlân. *Azerbaycan*, 44 (19 Teşrinisani 1918/19 Kasım 1918), 1.

- İngilizler Bakü'ye Asker Göndermişler. *Sabah*, 10328 (18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918), 1.
- İngilizlerin 900 Kişilik Askeri. *İkdam*, 7731 (19 Ağustos 1334/19 Ağustos 1918), 1.
- İngilizlerin Bakü'ye Doğru Hareketi. *Tanin*, 3479 (18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918), 1.
- İngilizlerin Vürudu Münasebetiyle. *Azerbaycan*, 43 (18 Teşrinisani 1918/18 Kasım 1918), 2-3.
- İntibahname. *Azerbaycan*, 73 (29 Kanunuevvel 1918/29 Aralık 1918), 1.
- İskelede İstikbal. *Azerbaycan*, 43 (18 Teşrinisani 1918/18 Kasım 1918), 3.
- Kafkas Ahvali: Resulzade Emin Bey'in Beyanatı. *Sabah*, 10302 (22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918), 1.
- Kafkas Cumhuriyetleri Arasında Münasebat. *Vakit*, 300 (20 Ağustos 1334/20 Ağustos 1918), 1.
- Kafkasya Hakkındaki Müzakerat: Alman-Rus Muahedesinin Kafkasya'ya Aid Maddesi. *Vakit*, 325 (16 Eylül 1334/16 Eylül 1918), 1.
- Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmet Bey'in Muharririmize Mühim Beyanatı. *Vakit*, 294 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), 1-2.
- Kafkasya İşleri: Resulzade Mehmet Emin Bey'in Beyanatı. *Vakit*, 266 (22 Temmuz 1334/22 Temmuz 1918), 1.
- Kafkasya Kıtası. *Vakit*, 136 (6 Mart 1334/6 Mart 1918), 2.
- Kafkasya ve Almanya: Azerbaycan'ın Azm-i Millide Sebatı. *İkdam*, 7745 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 1.
- Kafkasya'da Esir Osmanlı Zabitleri. *Ati*, 173 (22 Haziran 1334/22 Haziran 1918), 2.
- Kafkasya'da Neler Oluyor? *Zaman*, 134 (18 Ağustos 1334/18 Ağustos 1918), 1.
- Kafkasya'da Vaziyet. *Ati*, 241 (5 Eylül 1334/5 Eylül 1918), 4.
- Kafkasya'daki Türkiye: Alman Noktainazarı. *Haftalık Gazete*, 3 (11 Temmuz 1334/11 Temmuz 1918), 8-9.
- Karabeyov Meselesi Ne İmiş? *Alemdar*, 1415-105 (6 Nisan 1335/6 Nisan 1919), 1.
- Kırım ve Kafkasya. *Sabah*, 10309 (30 Temmuz 1334), 1.
- Kuba'dan Şeboldayev'e. *Hümmet*, 98 (30 Ramazan 1336/10 Temmuz 1918), 1.
- Kürdemir'den Bakü'ye. *Hümmet*, 92 (21 Ramazan 1336/1 Temmuz 1918), 1.
- Kürdemir'den Şaumyan'a. *Hümmet*, 98 (30 Ramazan 1336/10 Temmuz 1918), 1.
- Kürdemir'den. *Hümmet*, 93 (23 Ramazan 1336/3 Temmuz 1918), 1.
- Lenin Hükümeti'nin Müslümanlara Beyannamesi. *Vakit*, 73 (2 Kanunusani 1334/2 Ocak 1918), 1.
- Maraza'dan Bakü'ye. *Hümmet*, 99 (5 Şevval 1336/14 Temmuz 1918), 1.

- Mehmet Emin Bey'in Beyanatı. *Tercüman-ı Hakikat*, 13470 (1 Eylül 1334/1 Eylül 1918), 1.
- Muharebe Meydanında. *Azerbaycan*, 1 (15 Eylül 1334/15 Eylül 1918), 2.
- Müslümanlara Bir Hitab: Rusya'da Halk Komiserliği Reisi Lenin Tarafından Neşredilen Beyanname. *Tanin*, 3266 (14 Kanunusani 1334/14 Ocak 1918), 1.
- Nuri Paşa. *Sabah*, 10425 (25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918), 2.
- Nuri Paşa Hazretleri Şerefine Büyük Bir Ziyafet. *Azerbaycan*, 37 (12 Teşrinisani 1334/12 Kasım 1918), 3-4.
- Nuri Paşa Kaydı Terkin Edildi. *Hadisat*, 37 (25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918), 2.
- Nuri Paşa'nın Kaydı Terkin Edilmiş. *Ati*, 317 (25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918), 3.
- Nuri Paşa'nın Terkin-i Kaydı. *Vakit*, 392 (25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918), 1.
- Nuri Paşa'nın Terkin-i Kaydı. *Yeni Gün*, 82 (25 Teşrinisani 1334/25 Kasım 1918), 2.
- Osmanlı Heyet-i Murahhasa Müşavirleri. *Ati*, 130 (10 Mayıs 1334/10 Mayıs 1918), 1.
- Resulzade Mehmet Emin Bey'in Nutku. *Azerbaycan*, 39 (14 Teşrinisani 1334/14 Kasım 1918), 3.
- Sadrazam Paşa'nın Almanya Seyahati. *Vakit*, 311 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 1.
- Sadrazam Paşa'nın Berlin'e Seyahati. *Vakit*, 312 (3 Eylül 1334/3 Eylül 1918), 1.
- Seferberlik İlanı. *Hümmet*, 96 (28 Ramazan 1336/8 Temmuz 1918), 1.
- Selamlık. *Ati*, 68 (9 Mart 1334/9 Mart 1918), 3.
- Sığırlı'dan. *Hümmet*, 80 (6 Ramazan 1336/16 Haziran 1918), 1.
- Şuun-ı Dahiliye. *Tesvir-i Efkar*, 2388 (9 Mart 1334/9 Mart 1918), 2.
- Türkçe Azerbaycan Lisan-ı Resmîsi. *Vakit*, 740 (27 Teşrinisani 1335/27 Kasım 1919), 3.
- Türkçe Kitaplar. *Azerbaycan*, 43 (1 Mart 1920), 2.
- Türkiye ile Mütareke Şeraiti. *Azerbaycan*, 44 (19 Teşrinisani 1918/19 Kasım 1918), 1.
- Unterzeichnung der Deutsch-Russischen Ergänzungs-Verträge. *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, 438 (28 August 1918/28 Ağustos 1918), 1.
- Üsera-yı Osmaniye'ye Muavenet. *Ati*, 57 (26 Şubat 1334/26 Şubat 1918), 1.
- Vekiller. *Hümmet*, 92 (21 Ramazan 1336/1 Temmuz 1918), 1.
- Yeni Alman-Rus İtilafı Hakkında İki Mülakat. *Sabah*, 10343 (2 Eylül 1334/2 Eylül 1918), 1.
- Yeni Kabine Teşkili. *Azerbaycan*, 73 (29 Kanunuevvel 1918/29 Aralık 1918), 2-3.
- Yeni Teşekkül Eden Kafkas Cumhuriyetleri Arasında Niza: Gürcistan'ı Protesto, Azerbaycan'a İltihak. *İkdam*, 7738 (26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1334), 1.
- Zakafkasya Komitesi'nde. *Açık Söz*, 648 (7 Yanvar 1918), 2-3.
- Abdülhak (22 Teşrinisani 1328/5 Aralık 1912). Balkan Muharebesi'nin Bakü'deki Tesirâtı. *Sebilürreşad*, 2-9 (39-221), 239-240.

- Ağaoğlu, A. (1 Eylül 1334/1 Eylül 1918). Yine Bakü Meselesi. *Tercüman-ı Hakikat*, 13470, 1.
- Ağaoğlu, A. (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918). Kızıl Elma'ya Doğru – 3. *Tercüman-ı Hakikat*, 13453, 1.
- Ağaoğlu, A. (17 Ağustos 1334/17 Ağustos 1918). Kızıl Elma'ya Doğru – 4. *Tercüman-ı Hakikat*, 13455, 1.
- Ağaoğlu, A. (19 Eylül 1334/19 Eylül 1918). Bakü Alındı. *Tercüman-ı Hakikat*, 13482, 1.
- Ağaoğlu, M. (Nisan 1929). Azerbaycan İsmi Hakkında Kaytlar. *Odlu Yurt*, yıl 1, 2, 69-72.
- Albert, B.N. (17 Nisan 1330/30 Nisan 1914). Macaristan'ın Turanilik'teki Rolü. *Türk Yurdu*, yıl 3, 6 (64), 2117-2127.
- Caferoğlu, A. (Nisan 1933). İsmail Bey Gaspirinski. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, yıl 2, 16, 163-169.
- Cevad, A. (20 Muharrem 1337/27 Ekim 1918). Ey Asker. *Azerbaycan*, 23, 2.
- Cevad, A. (28 Mayıs 1335/28 Mayıs 1919). Kalk. *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devr-i İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmua)*, 27.
- Fahrî, Z. (1340/1924). Peşte Turan Cemiyeti. *Anadolu Mecmuası*, 1(8), 303-309.
- Galanti, A. (1340/1924). Türk Kelimesiyle Turan Kelimesi Arasında Münasebat Var mı? *Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 3 (7), 341-348.
- Giridî, A.S. (7 Mart 1334/7 Mart 1918). Rus İnkılabı ve Kafkasya Cumhuriyeti. *Atı*, 66, 2.
- Kosalı, R. (28 Mayıs 1335/28 Mayıs 1919). Seym'den Parlamen'a: Cumhuriyetimiz Tarih-i Teşekkülünden. *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devr-i İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmua)*, 56-84.
- Marki, A. (17 Mayıs 1328/30 Mayıs 1912). Cemiyet-i Turaniye ve Asya Tarihinde Turaniler. *Türk Yurdu*, yıl 1, 2 (14), 415-423.
- Mehmetzade, M.B. (Nisan 1929). Otuz Bir Mart!.. *Odlu Yurt*, yıl 1, 2, 58-59.
- Mümtaz, S. (23 Muharrem 1337/30 Ekim 1918). Övün Millet. *Azerbaycan*, 26, 2.
- Resulzade, M.E. (28 Mayıs 1335/28 Mayıs 1919). Azerbaycan Cumhuriyeti. *İstiklal (Cumhuriyetimizin Bir Yıllık Devr-i İstiklali Münasebetiyle Telif Edilmiş Mecmua)*, 7-26.
- Seyid Hüseyin (3 Şubat 1335/3 Şubat 1919). İsmailiye. *İstiklal*, 1, 2-3.

IV. ARAŞTIRMA ESERLERİ

1. Kitaplar

Acar, K. (2009). *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Ağayev, A. (2008). *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Aliyeva, S. (2021). *Kuzey Kafkasya Devletlerinin Oluşumu: Türkiye ve Azerbaycan'ın Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar (1918-1920)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Allen, W.E.D.; Muratoff, P. (1966). *Kafkas Harekâtı: 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Alp, T. (1915). *Türkismus und Pantürkismus*. Weimar: Gustav Kiepenheuer.
- Altstadt, A.L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Stanford & California: Hoover Institution Press.
- Arslan, O. (2010). *Osmanlı'nın Son Zaferleri: 1918 Kafkas Harekâtı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Aslan, B. (2000). *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımları)" ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Aşırılı, A. (2008). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dönemi Basınında Kafkas İslam Ordusu*. Azad Ağaoğlu (çev.). Bakı: Qismet Neşriyyatı.
- Aşırılı, A. (2011). *Nargin Adasında Türk Esirleri*. Bakı: Elm ve Tehsil Neşriyyatı.
- Avşar, A. (2019). *Kafkas İslam Ordusu: Yitik Neslin Hikâyesi*. İstanbul: Mihrabad Yayınları.
- Aydemir, Ş.S. (2019-a). *Suyu Arayan Adam*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydemir, Ş.S. (2019-b). *Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya (1914-1922)*. c. 3, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bal, H. (2010). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu*. İstanbul: İdil Yayıncılık.
- Baumgart, W. (1966). *Deutsche Ostpolitik 1918: Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Wien & München: Oldenbourg Verlag.
- Baykara, H. (1975). *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi*. İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- Bayramoğlu, A. (2002). *Qafqaz İmdadına Çatan Türkün Könlü Neğmeleri*. Bakı: Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Nizami Adına Edebiyyat İnstitutu.
- Bayur, Y.H. (1991). *Türk İnkılâbı Tarihi: 1914-1918 Genel Savaşı*. c. 3-4. Ankara: TTK Yayınları.
- BDH-THKC 3.OH: *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*. (1993). c. 2-2, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Behbudov, T.R. (2003). *Angliyskaya Politsiya v Baku 1918-1919 gg*. Bakı: İzdatelstvo "Nafta-Press".
- Bilge, S.M. (2015). *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya: 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Bookchin, M. (2011). *Devrimci Halk Hareketleri Tarihi: 1905'ten 1917'ye Rus Devrimleri*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Bournoutian, G.A. (2011). *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*. Ender Abadoğlu & Ohannes Kılıçdağı (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Bozkurt, G.S. (2008). *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Bunyan, J.; Fisher. H.H. (1934). *The Bolshevik Revolution 1917-1918: Documents and Materials*. California: Stanford University Press & London: Oxford University Press.
- Bünyadov, Z.M. (1989). *Azerbaycan VII-IX Esrlerde*. Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Bünyadov, Z.M. (ed.); Yusifov, Y.B. (ed.) (1994). *Azerbaycan Tarixi (En Qedim Zamanlardan XX Esredək)*. Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Carçı, S. (2018). *Cümhuriyyət Xilaskarları: Emanet Mezarlar*. Bakı: Elm və Tehsil Neşriyyatı.
- Carr, E.H. (2011). *1917 Öncesi ve Sonrası*. Begüm Adalet (çev.). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Carr, E.H. (2019). *Bolşevik Devrimi 1917-1923*. Orhan Suda (çev.). c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çakıröz, R. (1990). *Çarlık ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*. İstanbul: Belge Yayınları.
- Çapraz, H.Ş.Ç.; Bayram, B. (2019). *Macar Turán Cemiyeti ve Turán Dergisi (İnceleme-Bibliyografya)*. İstanbul: Paradigma Akademi.
- Çolak, M. (2006). *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Çolak, M. (2019). *Komitenin Kahramanı: Enver Paşa*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Darabadi, P. (2013). *Voенно-политическая История Азербайджана (1917-1920 год)*. Baku: İzdatelskiy Dom "Kavkaz".
- Develi, T.O. (2021). *Azerbaycan'ın Psikososyal Yakın Tarihi: Milliyetçilik, Modernite ve Hınç*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Devlet, N. (2011-a). *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist İsmail Gaspıralı*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- Devlet, N. (2011-b). *Millet ile Sovyet Arasında 1917 Ekim Devriminde Rusya Türklerinin Varoluş Mücadelesi*. İstanbul: Başlık Yayın Grubu.
- Devlet, N. (2020). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Dinç, M.E. (2021). *Kûtü'l-Amare'nin Muzaffer Komutanı Halil Paşa*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Dubner, A. (1931). *Bakinskiy Proletariat v godı Revolyutsii (1917-1920)*. Baku: İzdatelstvo AzGNİİ.

- Ebilov, H.A. (1999), *Qafqaz İslam Ordusu Neftçalada (1918-ci il)*. Bakı: Yurd Neşriyyatı.
- Eliyarlı, S. (ed.) (1996). *Azərbaycan Tarixi: Uzaq Keçmişdən 1870-ci illərə Qədər*. Bakı: Elm Neşriyyatı.
- Ellis, C.H. (1963). *The British "Intervention" in Transcaspia: 1918-1920*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Erickson, E.J. (2001). *Order to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*. London: Greenwood Press.
- Forsyth, J. (2019). *Kafkasya: Bir Tarih*. Timuçin Binder (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Görgülü, İ. (2014). *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922: Balkan-Birinci Dünya ve İstiklal Harbi*, Ankara: TTK Yayınları.
- Görüryılmaz, M. (2009). *Türk Qafqaz İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*. Bakı: Qismet Neşriyyatı.
- Görüryılmaz, M. (2015). *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler 1918*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Grižlova, B.V. (ed.) (2003), *Gubernii Rossiyskoy İmperii: İstoriya ve Rukovoditeli 1708-1917*. Moskva: Obedinennaya Redaktsiya.
- Güler, A. (2021). *Kafkasya Zafer, İhanet ve Hüzün (1918-1919)*. Ankara: Galeati Yayıncılık.
- Gündoğdu, A. (2007). *Ümmetten Millete: Ahmet Ağaoğlu'nun Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Dergilerindeki Yazıları Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Hasanlı, C. (2022). *Alimerdan Bey Topçubaşı: Dönemi ve Mücadelesi*. Ali Asker (çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hesenli, C. (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*. Bakı: "GARISMA" MMC.
- Hesenov, C. (1993). *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində: 1918-1920-ci illər*. Bakı: Azərneşr.
- Heyderov, N. (2016). *Zengezur Dağlarında*. Bakı: "Şərq-Qərb" Mətbəəsi.
- Hopkirk, P. (1995). *İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Savaş*. Mehmet Harmancı (çev.). İstanbul: Sabah Kitapları, Gençlik Yayınları.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*. Kezban Acar (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hovannisian, R.G. (1969). *Armenia on the Road to Independence*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Hovannisian, R.G. (1971). *The Republic of Armenia: The First Year 1918-1919*. c. 1. Berkeley & Los Angeles & London: University of California Press.
- İbrahimov, N.A. (1997). *Azərbaycan Tarixinin Alman Şəhifələri*. Bakı: Azərbaycan Neşriyyatı.

- İbrahimov, Z. (1950). *İngilis-Amerikan Müdaxileçilerine Qarşı Azərbaycan Xalqının Mübarizesi (1918-1920-ci iller)*. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Edebiyyatı Neşriyyatı.
- İbrahimov, Z. (1957). *Sosialist İnqilabı Uğrunda Azərbaycan Zəhmətkeşlərinin Mübarizesi (1917-1918-ci iller)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- İbrahimov, Z. (1970). *V.İ. Lenin və Azərbaycanda Sosialist İnqilabının Qelebesi*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- İlkin, Q. (1998). *Bakı və Bakılılar*. Bakı: Zaman Neşriyyatı.
- İlkin, Q. (2003). *Türk Ordusu Bakıda (Xatireler)*. Bakı: AzAtam.
- İmanov, V. (2003). *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934): Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azərbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- İşçi, O.; Önel, O. (2019). *Rusya İmparatorluğu'nun Çöküşü: Harp Yahut İhtilal, 1881-1917*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Karaca, A. (1982). *Azerbaycan'ın Yakın Tarihine Kısa Bir Bakış*. Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- Karaköse, N. (2012). *Afrika Grupları Komutanı, Kafkas İslam Ordusu Komutanı, Sütlice Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kazımlı, F. (2016). *Transkafkasya İçin Mücadele: 1917-1921*. Cengiz İ. Çay (çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- Kılıç, S. (t.y.). *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu: Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*. İstanbul: Ülke Kitapları.
- Kırzioğlu, M.F. (1998). *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Köse, E. (2017). *Osmanlı Devleti ve Rusya Arasında Kafkasların Taksimi: 1724 İstanbul Antlaşması*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Kurat, A.N. (2010). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*. Ankara: TTK Yayınları.
- Kurat, A.N. (2011). *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Landau, J.M. (1999). *Pantürkizm*. Mesut Akın (çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Marshall, A. (2010). *The Caucasus under Soviet Rule*. London & New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Mirehmedov, E. (2014). *Ehmed Bey Ağaoğlu*. Bakı: Ergüneş Neşriyyatı.
- Muradaliyeva, E. (2017). *Toprağın Kanı: Bakü Petrolünün Tarihi*. İstanbul: Teas Press.
- Muradzade, M. (1996). *Mart Hadiseyi-Elimesi*. Sedaqet Memmedova (haz.), Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Odjagova, K. (2003). *Gorodskoye Samoupravleniye Baku v Kontse XIX-Naçale XX vv.* Baku: Nurlan.
- Önen, N. (2005). *İki Turan: Macaristan ve Türkiye'de Turancılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Özcan, F. (2019). *Bozdoğan: Ömrünü Türk Dünyasına Adamış Enver Paşa'nın Kardeşi Nuri Killigil Paşa'nın Hikayesi*. İstanbul: Destek Yayınları.
- Qafarov, V. (2011). *Türkiye-Rusiya Münasibetlerinde Azerbaycan Meselesi (1917-1922)*. Bakı: Azərneşr.
- Rabinowitch, A. (2008). *Bolşevikler İktidara Geliyor: Petrograd'da 1917 Devrimi*. Levent Konyar (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Rathauzer, Y. (1928). *Bakıda İnqilab ve Vetendaş Müharebesi: 1917-1918-ci iller*. Xəlil İbrahim (çev.). Bakı: Azərneşr.
- Rathauzer, Y. (1929-a). *Bakı Kommunası Komissarlarının Hebsi ve Telef Edilmesi*. Mehemed Murad (çev.). Bakı: Azərneşr.
- Rathauzer, Y. (1929-b). *Şura Azerbaycan'ı Uğrunda Mübareze*. H.E. Axundov (çev.). Bakı: Azərbaycan Devlet Neşriyyatı.
- Rayevski, A. (1927-a). *İngilis "Dostlar" ve Müsavat "Vetenperverler"*. Bakı: Azərneşr.
- Rayevski, A. (1927-b). *Angliyskaya Interventsiya i Musavatskoye Pravitelstvo: İz İstorii Interventsii i Kontr-Revolyutsii v Zakazvkeze*. Bakı: İstpart. Otdel Ts.K. i B.K.P. (b).
- Rayevski, A. (1929). *Musavat Firqesi ve Onun Eksinqilabçılığı*. E. Ağakışiyev (çev.). Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- Rayevski, A. (1930). *Musavatskoye Pravitelstvo na Versalskoy Konferentsii*. Bakı: İzdatelstvo AzGNİİ.
- Reynolds, M.A. (2016). *İmparatorlukların Çöküşü: Osmanlı-Rus İmparatorluklarının Çatışması ve Çöküşü: 1908-1918*. Yücel Aşıkoğlu (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Riasanovsky, N.V.; Steinberg, M.D. (2011). *Rusya Tarihi: Başlangıçtan Günümüze*. Figen Dereli (çev.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Sadık, R. (2022). *Kısa Azerbaycan Tarihi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Sarı, M. (2014). *Türkiye-Kafkasya İlişkilerinde Batum (1917-1921)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sariahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Sibgatullina, A. (2014). *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*. Zümrüt Şirinova Emiroğlu (çev.). İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Sofiyeva, K. (2007). *Osmanlı Ordusunun Qafqaz Herekatı ve Onun Azerbaycanda Xilaskar Rolu*. Bakı: Bakı Universiteti Neşriyyatı.
- Steklof, A. (1927). *Şuralar Azerbaycan'ının Silahlı Kuvvesi*. Bakı: Azərbaycan Nişancı Diviziyası Siyasi Şö'besi Neşriyyatı.
- Steklof, A. (1928). *Musavat Azerbaycanının Ordusu*. Bakı: Azərneşr.
- Steklov, A. (1928). *Krasnaya Armiya Azerbaydjana*. Bakı: AzGiz.
- Steklov, A. (1929). *Azerbaycan Nişancı Diviziyası*. Bakı: Azərbaycan Nişancı Diviziyası Siyasi Şö'besinin Neşriyyatı.

- Suny, R.G. (1990). *Bakü Komünü: Rus Devriminde Sınıf ve Ulusallık*. Kudret Emiroğlu (çev.). İstanbul: Belge Yayınları.
- Suny, R.G. (2015). *Ararat'a Bakmak: Modern Tarihte Ermenistan*. Ebru Kılıç (çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Süleymanov, M. (1998). *Azerbaycan Ordusu (1918-1920)*. Bakı: Herbi Neşriyyat.
- Süleymanov, M. (1999-a). *Nuru Paşa*. Bakı: Herbi Neşriyyat
- Süleymanov, M. (1999-b). *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan*. Bakü: Herbi Neşriyyat.
- Süleymanov, M. (2000-a). *Azerbaycanda Türk Şehidlikleri*. Bakı: Herbi Neşriyyat.
- Süleymanov, M. (2000-b). *Azerbaycanda İlk Milli Herbiyye Mektebi*. Bakı: Herbi Neşriyyat.
- Süleymanov, M. (2012). *Eşitdiklerim, Oxuduqlarım, Gördüklerim*. Bakı: Qanun Neşriyyatı.
- Sürmeli, S. (2001). *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Swietochowski, T. & Collins, B.C. (1999). *Historical Dictionary of Azerbaijan*. Maryland & London: Scarecrow Press.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı: 1905-1920*. Nuray Mert (çev.). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Şahbazov, A. (2020). *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ordusunun Zabit ve Herbi Memurları (Tarixi Oçerkler)*. Bakı: Maarif Neşriyyatı.
- Şahin, E. (2002). *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Tekir, S. (2021). *Beyaz Harp: Kafkas Cephesi, Sarıkamış Harekâtı, Teşkilat-ı Mahsusa Operasyonları*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Ter Minassian, T. (2014). *Most Secret Agent of Empire: Reginald Teague-Jones Master Spy of the Great Game*. Tom Rees (çev.). Oxford & New York: Oxford University Press.
- Tetik, A. (2014). *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi: 1914-1916*. c. 1. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tetik, A. (2018). *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi: 1917*. c. 2. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Togan, A.Z.V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Tunaya, T.Z. (1989). *Türkiye'de Siyasal Partiler: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*. c. 3. Sefaköy: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Turnaoğlu, B. (2017). *The Formation of Turkish Republicanism*. Princeton-New Jersey: Princeton University Press.
- Türkçe Sözlük*. (1998). c. 1-2, İsmail Parlatır ve dğr. (haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları.

- Ullman, R.H. (1961). *Anglo-Soviet Relations, 1917-1921: Intervention and the War*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press & London: Oxford University Press.
- Vernadsky, G. (2019). *Rusya Tarihi*. Doğukan Mızrak (çev.) & Egemen Ç. Mızrak (çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Wheeler-Bennett, J.W. (1938). *Brest-Litovsk: The Forfotten Peace, March 1918*. London: Macmillan and Co.
- Yaqublu, N. (2008). *Bakının Qurtuluşu*. Bakı: Adiloğlu Neşriyyatı.
- Yaqublu, N. (2012). *Qafqaz İslam Ordusu ve Nuru Paşanın Azerbaycanda İzleri*. Bakı: Adiloğlu Neşriyyatı.
- Yüceer, N. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı: Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığını Kazanması 1918*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Zenkovsky, S.A. (1971). *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*. İzzet Kantemir (çev.). Ankara: İpek Matbaası.
- Zeynallı, A. (2010). *Kürdemir Faciesi ve Qafqaz İslam Ordusunun Qurtuluş Savaşları (1918)*. Bakı: Şirvanneşr.
- Zülfüqarlı, M. (2017). *Azerbaycan Tarixinin Qehremanlıq Sehifesi Göyçay Döyüşleri: İyun-İyul 1918-ci il*. Bakı: Azərbaycan Vetəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası.

2. Makaleler, Bildiriler ve Ansiklopedi Maddeleri

- Ak, İ. (2019). Osmanlı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü Kurtarması. *Atatürk Ünviersitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 64, 385-408.
- Akpınar, Y. (2012). Turan, Ali. *DİA* (41, 408-410). Ankara: TDV Yayınları.
- Aktaş, E. (2019). Bayburt Kaymakamı Yusuf Ziya Bey'in Esaret Yılları ve Türkistan'daki Faaliyetleri. *İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt*. Süleyman Çiğdem ve dğr. (ed.) içinde (ss. 263-281). Erzurum: Bayburt Üniversitesi Yayınları.
- Alkan, M.Ö. (1997). Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası Programı ve Turan İdeali. *Toplumsal Tarih*, 37, 31-36.
- Atnur, İ.E. (2006). Kafkas İttihad Terakki Fırkası ve Programı. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (15), 39-61.
- Avşar, A. (2018). Sözlü Tarih Işığında Kafkas İslam Ordusu Askerleri ve Mondros Sonrası Maruz Kaldıkları Sürgünler. *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu (14-15 Mart 2017, İstanbul) Kitabı*, Okan Yeşilot ve dğr. (haz.) içinde (ss. 447-472). İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları.
- Bayramov Eli Bayram Oğlu, (2004). *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (c. 1, ss. 250-251). Bakı: Lider Neşriyyat.

- Birinci Qafqaz Qırmızı Korpusu, (2004). *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (1, 259). Bakı: Lider Neşriyyat.
- Budak, M. (1998). Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkında Raporu. *Kafkas Araştırmaları*, 4, 61-105.
- Çağlayan, K.T. (2010). Arnold Toynbee'nin Pan-Turanizm Raporu. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi: Prof.Dr. Bayram Kodaman'a Armağan Özel Sayısı*. 185-212.
- Çağlayan, K.T. (2011). Arnold Toynbee'nin Pan-Turanizm Raporu. *Türk Yurdu*, 31 (63)/ 287 (648), 60-72.
- Çevik, M. (2007). Kafkas İslam Ordusu Teşkilatı ve Nuri Paşa'nın Kafkasya'daki Faaliyetleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 166, 143-150.
- Daei, M. (2019). Teşkilat-ı Mahsusa Mensubu Yüzbaşı Hasan Rüşeni Bey'in "Rüşeni'nin Rüyası" Denilen Eserine Bir Bakış. *II. Uluslararası Demokrasi Sempozyumu: Emperyalizm, Hegemonya ve İstihbarat Faaliyetleri, Giresun 30 Kasım-2 Aralık 2017: Bildiriler*. Merve Uğur (ed.) içinde (ss. 835-861). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Dönmez, C. (2014). I. Dünya Savaşıyla İlgili Yurt Dışındaki Türk Şehitlikleri. *Gazi Akademik Bakış*, 7 (14), 137-162.
- Dumanlı, Ç. (2018). Kendine Özgü Bir Buhrân Örneği: Birinci Dünya Harbi'nde "Alman Şark Politikası". *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14 (28), 213-260.
- Ehmedbeyov Ziver Bey Geray Bey Oğlu, (2004). *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (1, 329-330). Bakı: Lider Neşriyyat.
- Emiroğlu, K. (2008). Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası'ndan Türkistan İttihat ve Terakki Fırkası'na Bir Belge. *Kebikeç*, 26, 265-268.
- Ertürk, Y. (2010). Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 186, 89-114.
- Ezimzade, A. (2017). Xezer Herbi Donanmasının Bakıda Geden Siyasi Mübarizede Mövqeyinə Dair (Mart 1917-Sentyabr 1918). *Azerbaycan MEA-nın Xeberləri: İctimai Elmler Seriyası*, 2, 46-59.
- Genceli, M. (2018). Selman Mümtaz ve Üç Şiiri Hakkında. *Motif Vakfı Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (8-10 Kasım 2018, Çanakkale) Kitabı*, Mustafa Aça (haz.) içinde (ss. 572-580). Çanakkale: Motif Vakfı Yayınları.
- Güvenbaş, M. (2019). Azerbaycan Kolordusu'nun Millî Güç Unsuru Olmasında Kafkas İslam Ordusunun Rolü. *Askerî Tarih Araştırmaları*, 31, 33-64.
- Hülagü, M. (1994). İngiliz Belgelerinde Pan-Turanizm ile İlgili Bir Rapor. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 88, 73-98.
- İsgenderov, A.C. (2008). Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan I. *Bakı Universitetinin Xeberləri: Humanitar Elmler Seriyası*, 1, 60-69.
- Jäschke, G. (1941). Der Turanismus der Jungtürken: Zur Osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg. *Die Welt des Islams*. Bd. 23, H. 1/2, 1-54.

- Karagöz, M. (2019). Osmanlı Sefer Organizasyonlarında ve Birinci Dünya Savaşında Menzil Hizmetleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 35, 27-56.
- Kazemzadeh, F. (1968). Pan Mowements. *International Encyclopedia of the Social Sciences*, David L. Sills (ed.) içinde (c. 11, ss. 365-370). USA: The Macmillan Company & The Free Press.
- Kılıç, S. (2020). Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Doğu Kafkasya'yı Ayaklandırma Girişimleri ve Emir Aslan Han Hoyski. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 68, 519-549.
- Kurat, A.N. (1967). Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı (20 Aralık 1917-3 Mart 1918). *Belleten*, 31 (123), 375-413.
- Memmedli, M. & Çelik, M.Y. (2020). Türk ve Rus Kaynaklarına Göre Kafkas İslam Ordusu'nun Kafkasya Harekâtına Yeni Bir Bakış. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6 (11), 403-428.
- Mustafayev, B. (2013). Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dâir (Arşiv Besikaları Işığında 1917-1919). *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 30, 17-40.
- Neciyev, E. (2005). 31 Mart (1918) Bakü Katliamı. *Azerbaycanlı Genç Bilim Adamları I. Sempozyumu Bildirileri*, Vügar İmanov (haz.) içinde (ss. 27-37). İstanbul: Azerbaycan Kültür ve Dayanışma Derneği.
- Qafarov, V. (2018-a). 1918-ci İlin Yazında Azerbaycandan Osmanlı Dövletine Gönderilen İlhaqnameler ve İlhaq Heyetleri. *Dövlət İdarəçiliyi: Nezeriyye ve Tecrübe*, 2 (62), 205-212.
- Qafarov, V. (2018-b). Osmanlı-Azerbaycan Herbi Emekdaşlığı ve Azerbaycan Milli Ordusunun Yaradılması Prosesi (1918-ci il iyun-oktyabr). *Naxçıvan Universiteti Elmi Eserler*, 1 (8), 194-210.
- Sarı, M. (2016). Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkas Cephesi (1918). *Kafkasya Çalışmaları Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (2), 75-99.
- Sarınay, Y. (2012). Turan. *DİA* (41, 407-408). Ankara: TDV Yayınları.
- Şahin, K.Ö. (2019). Kafkas İslam Ordusunun Dağıstan Harekâtı ve Türk Birliklerinin Tahliyesi. *Askerî Tarih Araştırmaları*, 31, 65-88.
- Şükürov, Q. (2010). Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918). *Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan*, Qiyas Şükürov (ed.) & Vasif Qafarov (ed.) içinde (ss. 38-72). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Şükürov, Q. (2015). Genceli Emir Arslan Han Hoyski ve İttifak Teklifi. *I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014, Erzurum): Bildiriler*, Merve Uğur (haz.) içinde (ss. 361-384). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Şükürov, Q. (2016). Hüsamettin Tuğaç'ın Cenubî Kafkasya Raporu. *I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016, Kastamonu): Bildiriler*, Mehmet Serhat Yılmaz ve dğr. (ed.) içinde (ss. 721-732). Kastamonu: Uzanlar Kopyalama.

- Şükürov, Q. (2019). Ekim İhtilalinden Sonra M. Fuat Köprülü'nün Rusya Müslümanlarına Yönelik Politik Önerileri. *İşgalden Kurtuluşunun 100. Yılında Bayburt*, Süleyman Çiğdem ve dğr. (ed.) içinde (ss. 103-110). Erzurum: Bayburt Üniversitesi Yayınları.
- Şükürov, Q. (2021). Azerbaycan Eğitim Sisteminde Millileşme Hareketi ve Osmanlı Yardımı (1918-1920). *Felsefe ve Sosyal-Siyasal Bilimler*, 1 (48), 86-108.
- Tekinsoy, Y.E. (2015). Birinci Dünya Savaşı'nda Türk-Macar İlişkilerine Bir Örnek: Macar Turan Cemiyeti ve Türk Ocağı. *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, Aynur Yavuz Akengin (haz.) & Selcan Koçaslan (haz.) içinde (ss. 233-256). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Ter Minassian, A. (1996). Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912). A.M. Berrett (çev.). *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ronald Grigor Suny (ed.) içinde (ss. 141-286). United States of America: The University of Michigan Press.
- Türkmen, Z. (2018). 100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak: Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119 (235), 23-48.
- Uca, A. (2011). Dr. Hüseyinzade Ali Bey. *Türk Yurdu*, 31 (63)/288 (649), 50-57.
- Yusifzade, S. (1999). Birinci Dünya Mühâribesinin Sonunda İngiliz İşgalı ve Bakının Azad Edilmesi. *Tarix ve Onun Problemleri*, 2, 115-122.
- Yüce, N. (1988). Ağaoğlu, Ahmet. *DİA* (1, 364-366). Ankara: TDV Yayınları.
- Zaqafqaziya Komissarlığı, (2005). *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası* (2, 445-446). Bakı: Lider Neşriyyat.

3. Lisansüstü Tezler

- Akhmedov, A. (2018). *British Policy in Azerbaijan 1918-1920*. Unpublished PhD Dissertation, University of Lancaster, Lancaster.
- Bal, H. (1996). *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi (1914-1918)*. Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Çağlayan, K.T. (1997). *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*. Unpublished PhD Dissertation, The University of Edinburgh, Edinburgh.
- Çelik, M.Y. (2020). *Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlık Mücadelesinde Kafkas İslam Ordusunun Rolü*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi, Karabük.
- Dumangür, D. (2019). *Osmanlı ve Batı Basınında Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan Harekatı (Mart 1918-Ağustos 1918)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Heydarlı, K. (2020). *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Kamuoyunda Nuri Paşa Algısı*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.

- Inceoglu, C. (2012). *Dunsterforce and Baku: A Case Study in British Imperial/Interventionist Foreign Policy with Respect to Transcaucasia 1917-1918*. Unpublished Master Thesis, Ihsan Doğramacı Bilkent University, Ankara.
- Karaköse, N. (2010). *Askeri, Siyasi ve Silah Sanayicisi Kişiliği ile Nuri Paşa (Killigil)*. Basılmış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Kayalan, F. (2013). *Mürsel Paşa (Bakü) 'nün Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Kazımov, S. (2019). *Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki Faaliyetleri ve Aras Türk Cumhuriyeti*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya.
- Kılıç, M. (2015). *Azerbaycan İstiqlal Mübarizesinde Qafqaz İslam Ordusunun Rolu (Türk Menbeleri Esasında)*. Basılmamış Doktora Tezi, Gence Devlet Üniversitesi, Gence.
- Murgul, Y. (2007). *Baku Expediion of 1917-1918: A Study of the Ottoman Policy Towards the Caucasus*. Unpublished Master Thesis, Bilkent University, Ankara.
- Mutluer, M.A. (2022). *Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas İslam Ordusu'nun Lojistik Durumu – Teşkilatlanması ve Tahliyesi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Milli Savunma Üniversitesi, Ankara.
- Oguz, A. (2005). *The Interplay Between Turkish and Hungarian Nationalism: Ottoman Pan-Turkism and Hungarian Turanism (1890-1918)*. Unpublished Master Thesis, The Middle East Technical University, Ankara.
- Önen, N. (2003). *Turancı Hareketler: Macaristan ve Türkiye (1910-1944)*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Özer, İ. (2005). *Nuri Paşa (Killigil), Hayatı, Askerî ve Siyasî Faaliyetleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Qafarov, V. (2022). *Birinci Dünya Mühâribesi İllerinde Osmanlı İmperiyasının Azerbaycan Siyaseti*. Basılmamış Bilimler Doktorası Tezi, Azerbaycan Milli Elmler Akademisi A. Bakühanov Tarih Enstitüsü, Bakü.
- Sili, T. (1999). *1918 Kafkas Seferi*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Sofiyeva, K. (2003). *Osmanlı Ordusunun Qafqaz Herekatı ve Onun Azerbaycanda Xilaskar Rolu*. Basılmış Doktora Tezi, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü.
- Süleymanov, M. (2004). *Azerbaycan Xalq Cümhuriyyetinin Ordu Quruculuğu Tarixi*, Basılmış Bilimler Doktorası Tezi, Azerbaycan Milli Elmler Akademisi A. Bakühanov Tarih Enstitüsü, Bakü.
- Veliyev, A. (2014). *Qafqaz İslam Ordusu Cümhuriyyet Dövrü Metbuatında*. Basılmış Doktora Tezi, Azerbaycan Milli Elmler Akademisi A. Bakühanov Tarih Enstitüsü, Bakü.
- Yırsutimur, D. (2019). *Kafkaslar-Anadolu-İran Üçgeninde Bir İttihatçı Ruşeni (Barkın) Bey*. Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Adapazarı.

Yusifli, İ. (2022). *İngilizlerin Kafkasya Politikası ve Kafkas İslam Ordusu ile Münasebeti (1918-1920)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi.

Yüceer, N. (1995). *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı*. Basılmış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.

EKLER

Ek 1. Kafkas İslam Ordusu Teşkilatı ve Kumandanlığının Görevleri⁵⁸⁹

**Harbiye Nezareti
Tahrirat Dairesi
Tahrirat Kalemi**

Gayet mahremdir.

Kafkas İslam Ordusu Teşkilatıyla Kumandanlığının Vezâifi

1. Kafkas Ordusu teşkilinden maksad, Kafkasyalıların teşkil edeceği ordunun esasını vücuda getirmek ve bu esası tedricen tevsi etmek ve Kafkasyalı efradı talim ve terbiye eylemek ve Kafkasya’da menafi-i aliye-i islamiyeyi ve hukuk-ı mukaddese-i hilafet-penahiye ve Devlet-i Osmaniye ile bir rabıta-ı siyasiye-i askeriye tesis etmektir. Bu teşkilat tedricen bütün Rusya dâhilindeki İslamlara imkân dairesinde teşmil edilecektir.
2. Ordu kumandanı şimdilik Hükûmet-i Osmaniye ve Hilafet-i İslamiye’nin Kafkasya’da en büyük mümessilidir.
3. Ordu Erkânıharb Reisi yalnız mesail-i askeriye ile iştigal edecek ve hiçbir suretle bunun haricindeki hususata müdahale etmeyecektir.
4. Ordu kumandanı mesail-i siyasiyeyi Umur-ı Siyasiye Şubesi vasıtasıyla re’sen tedvir edecektir.
5. Ordu kumandanı lede’l-hace Erkânıharbiye Reisi’yle Umur-ı Siyasiye Şubesi Müdüriyetini aynı zamanda istima ve mütalaalarını alarak karar verebilir.
6. Ordunun emir ve kumandanına, muamelat-ı zatiyesine ve idare ve levazımına müteallik hususat aynen diğer ordular gibi Harbiye Nezareti devair ve şuabat-ı aidesi tarafından tedvir edilecek ve binaenaleyh hususat-ı mezkure hakkında nezarete müracaat olunacaktır.
7. Mesail-i islamiye, siyasiye ve iktisadiye re’sen Harbiye Nazırı’na arz olunacaktır.

⁵⁸⁹ Söz konusu belge için bkz. ATASE, BDH, no. 1849/102, f. 10; ATBD, 148, belge no. 17, s. 50-51; Yüceer, 1996, ek 1, s. 189; Türkmen, 2018, ek 1, s. 46.

8. Ordunun efrad hususunda mahallinden ikmalî Ordu Kumandanlığına aid olup, yalnız Osmanlı eşhasına aid ikmal muamelatı nezaretçe ifa olunacaktır.
9. Ordunun teslihi, techizi, ilbas ve iaşesi ve sair mesarifatı şimdilik Osmanlı Harbiye Nezaretince tesviye edilecektir.
10. Kafkas Ordusu mensubini arasında cereyan edecek muamelat-ı hukukiye ve cezaiye tamamen Osmanlı Ordusu'nda cari olan kavanin ve kavaide tabi olup ancak Ordu Kumandanı ahval-ı mahalliyeye göre yerli efrad hakkında bazı hususatı kavaninin müsaadesi nisbetinde tahfif veya teşdide salahiyettardır.
11. Fahri olarak ma-fevk alameti taşıyan zabitan Kafkasya'da bulundukları müddetçe fahri rütbelerinin salahiyetini haizdirler.
12. Ordu'nun Dersaadet'teki muamelat-ı hususiyesiyle ordu mensubininin aileleri işlerini burada takib ve tesri Umur-ı Şarkıyye'deki şube-i mahsusası tarafından icra edilecektir.

22 Mart sene [1]334

Harbiye Nazırı

Enver

Tebliğ Olunan Makamat:

Kafkas Ordusu Kumandanlığına, Üçüncü Ordu Kumandanlığına, Altıncı Ordu Kumandanlığına, H.D., L.D., O.D., S.D., M.Z., M.D., M.K., Umur-ı Şarkıyye Şubesi'ne.

Ek 2. Azerbaycan Hükümeti'yle Akdedilen Sözleşme Koşulları⁵⁹⁰

**Azerbaycan Ordusu Kumandanlığı
Erkânıharbiyesi
İkinci Şube
2113**

Bakü,
4.11.34

Azerbaycan Hükümeti ile Burada Kalacak Zabitan İçin Akdedilen Mukavele Şeraiti

1. Azerbaycan hidmetine girecek zabitan ve memurin mezkûr hükümet tebaası olacaktır. Ceza ve mükâfat ve hususat-ı sairede Azerbaycan kavaninine tabi olacaklardır.
2. Zabitan rütbe-i hazıralarıyla kalacaklardır (fahri tabiri kalkacaktır).
Türkiye'de kıdemen terfi edenler bir derece ma-fevk rütbeyi kazanacaklardır.
3. Her zabitan azimet ve avdet dâhil olmak üzere iki ay mezuniyet verilecektir. Bu iki ay maaşı hareketinden evvel peşinen ve kâmilten tediye edilecektir. İzinli gidecek zabitan mezuniyet zamanından bir ay evvel ma-fevkine malumat verecektir.
4. Her zabitan bir seneden evvel kontratoyu feshetmek hakkına malik değildir. Ancak mazeret-i sıhhiye ve meşruasına binaen daha evvelce feshi icab ederse beşinci maddedeki tazminat ita edilecektir.
5. Hükümet kontratoyu feshetmek istediği takdirde altı maaş nisbetinde tazminat verecektir. Ceza suretiyle fesihlerde tazminat verilmez.
6. Osmanlı zabitanından olup Azerbaycan hidmetine dâhil olan zabitanın orduda mahall-ı istihdamını Azerbaycan Ordusu Kumandanlığı tayin edecektir. Harbiye Nezareti buna merbut müessesata tayin olunacak bu gibi zabitan hakkında Harbiye Nezareti ve Başkumandanlık arasında itilaf lazımdır.
7. Azerbaycan Hükümeti kendi kavanini yapıncaya kadar Osmanlı kanunu cari olacaktır.
8. İşbu mevaddan birisi hükümet tarafından yapılmadığı takdirde kontratonun hükümet tarafından feshedilmiş nazarıyla bakılarak altı maaş nisbetinde tazminat verilecektir.

⁵⁹⁰ Söz konusu belge için bkz. ATASE, BDH, no. 3194/88, f. 27-1; ATASE, BDH, no. 3833/16, f. 2, 2-1, 3-297; ATBD, 148, belge no. 131, s. 365-366.

9. Maaşat rütbe-i hazıranın Osmanlı ve Azerbaycan kısımları yekûnundan aşağı olmayacaktır.
10. Azerbaycan'daki hizmet müddetinde hizmet-i askeriye kabiliyetini zayi edeceklerle üç seneden beş seneye kadar olmak üzere maaş nisbetinde tazminat verilecektir.
11. Üç seneyi tamamıyla Azerbaycan'da geçirenlere hitam-ı müddetinde altı aylık nisbetinde mükâfat verilecektir. Üç senenin hitamında kontratoyu üç seneden aşağı olmamak üzere temdid edeceklerle bir defaya mahsus olmak üzere bir senelik maaş nisbetinde mükâfat verilir.
12. Zabitanın Türkiye'deki ailelerine verilmekte olan siparişat ve erzakın fi-ma-bad da verilmesi için Azerbaycan Hükümeti'nce teşebbüsat-ı lazimede bulunulacaktır. Bunun için sarf olunacak mebalîğ Azerbaycan Hükümeti'nin borcu olacak ve iki hükümet arasında mahsubu yapılacaktır.
13. Her zabitan fî 4.11.34 tarih ve 2113 numaralı işbu şartname mevaddına nazaran Azerbaycan'da hizmet edeceğini mübeyyin bir kontratname ve bundan ma-ada her zabıt Azerbaycan'da kalacağını orduya bir beyanname ile bildirecektir. İşbu kontratname nüshateyn olarak Azerbaycan Başvekili tarafından hükümet namına imza edilecek, bir nüshası zabitte, bir nüshası hükumette kalacaktır. Kontratname ve beyannameler bir haftaya kadar orduya gönderilmiş bulunacaktır.
14. Ben ve Kafkas İslam Ordusu Heyeti ile Beşinci Fırka Kumandan Heyeti ve kıtaat Azerbaycan Ordusu'na dâhil olmuşuzdur.
15. Kontratname ve beyanname suretleri merbuttur.

Azerbaycan Ordusu Kumandanı
Ferik
Nuri
[mühür]

Ek 3. Kafkas İslam Ordusu Karargâhı Personel Listesi⁵⁹¹

Ad	Rütbe	Görev
Nuri Paşa	Ferik	Ordu Komutanı
Osman Bey	Miralay	Erkânıharbiye Reisi
Süleyman Asaf Efendi	Yüzbaşı	Ordu Yaveri
Celal Efendi	Süvari Yüzbaşı	Emir Zabiti
Sultan Efendi	Mülazımievvel	Ordu Yaveri
Birinci Şube		
Tevfik Bey	Erkânıharb Binbaşı	Birinci Şube Müdürü
Galip Efendi	Süvari Yüzbaşı	Birinci Şube
Kemal Efendi	Süvari Yüzbaşı	Birinci Şube
Sami Efendi	Süvari Yüzbaşı	Birinci Şube
Tarik Efendi	Mülazımievvel	Birinci Şube
İkinci Şube		
Şerafettin Bey	Binbaşı	İkinci Şube Müdürü
Şevket Efendi	Yüzbaşı	İkinci Şube
Rifat Efendi	Yüzbaşı	İkinci Şube
Vahit Efendi	Sınıf-ı Evvel	İkinci Şube
İskender Efendi	Yüzbaşı	İkinci Şube
Adnan Efendi	Mülazımievvel	İkinci Şube
Munis Efendi	Mülazımısani	İkinci Şube
Üçüncü Şube		
Hayrettin Bey	Müşavir-i Adli	Üçüncü Şube
Dördüncü Şube		
Ömer Fevzi Bey	Kaymakam	Levazım Reisi
Haydar Bey	Kısm-ı Salis	Muhasebeci
Ziya Bey	-	Muhasebeci
Esat Efendi	-	Vezne Memuru
Galip Efendi	-	İkinci Sınıf Muamelat Memuru
Bedri Efendi	Binbaşı	Dördüncü Şube
Mehmet Ali Efendi	Mütekaid Binbaşı	Ambar Memuru
Halit Efendi	Yüzbaşı	Ambar Memuru
Beşinci Şube		
İbrahim Hakkı Bey	Kaymakam	Sertabip
Zihni Efendi	Mülazımievvel	Sertabip Muavini
Altıncı Şube		
Hamdi Bey	Kaymakam	Serbaytar
Ziya Bey	Kaymakam	Serbaytar Vekili
Necati Efendi	Yüzbaşı	Serbaytar Muavini
Topçu Müfettişliği		
Kemal Bey	Kaymakam	Topçu Müfettişi
Mahur Efendi	Yüzbaşı	Topçu Müfettişi Yaveri
Makineli Tüfek Müfettişliği		
Süleyman Efendi	Binbaşı	Makineli Tüfek Müfettişi
Neşet Efendi	Yüzbaşı	Makineli Tüfek Müfettiş Muavini
Siyasi Kısım Şubesi		
Naim Cevat Bey	Erkânıharbiye Kaymakamı	Siyasi Kısım Şubesi Müdürü
Hasan Zeki Bey	Sivil	Siyasi Kısım Şubesi
Kenan Efendi	İhtiyat Mülazımievvel	Siyasi Kısım Şubesi

⁵⁹¹ Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nda görevli personelin isimlerini gösteren bu krokinin üzerinde kesin tarih olmamakla birlikte, arka sayfasına Bakü'nün kurtuluşu sonrasında ait olduğuna ilişkin genel bir not düşülmüştür. Söz konusu kroki için bkz. TTK, KO, no. 15/50.

Ordu Karargâhı		
Mehmet Ali Efendi	Binbaşı	Ordu Karargâhı Komutanı
Muhittin Efendi	Mülazımievvel	Ordu Karargâhı Komutan Muavini
Hilmi Efendi	Süvari Yüzbaşı	Ordu Karargâhı Süvari Bölüğü
Osman Nuri Efendi	Alay Kâtibi	Ordu Karargâhı Hesap Memuru
Telgraf ve Telsiz Telgraf Müdürlüğü		
Ali Nazmi Efendi	Binbaşı	Telgraf Müdürü
Alaettin Efendi	Yüzbaşı	Telgraf
Remzi Efendi	Yüzbaşı	Telgraf
Kemal Efendi (Adana)	Mülazımievvel	Telgraf
Kemal Efendi (Beşiktaş)	Mülazımievvel	Telgraf
Süleyman Efendi	Mülazımievvel	Telgraf
Haydar Efendi	Mülazımievvel	Telgraf
Mehmet Reşat Efendi	Sınıf-ı Evvel	Telgraf (sivil)
Kenan Efendi	Sınıf-ı Evvel	Telgraf (sivil)
Nüzhet Efendi	Sınıf-ı Evvel	Telgraf (sivil)
Kerim Efendi	Sınıf-ı Sani	Telgraf (sivil)
Rifat Çavuş	Hat Çavuşu	Telgraf
Salih Zihni Efendi	Binbaşı	Telsiz Telgraf
Vehbi Efendi	Mülazımievvel	Telsiz Telgraf
Posta Müdürlüğü		
Yakup Efendi	Mümeyyiz	Posta Müdürü
İsa İhsan Efendi	Sınıf-ı Evvel	Posta Müdür Muavini
Avni Efendi	Sınıf-ı Evvel	Posta Havale Memuru
Hacı Ali Rıza Efendi	-	Posta Havale Memuru

Ek 4. Kafkas İslam Ordusu'nda Kullanılan Rütbeler

Rütbeler	Günümüzdeki Karşılığı
Ferik	Korgeneral
Fahri Ferik	Onursal Korgeneral
Mirliva	Tümgeneral
Miralay	Albay
Kaymakam	Yarbay
Firkateyn Kaptanı	Deniz Yarbayı
Binbaşı	Binbaşı
Korvet Kaptanı	Deniz Binbaşısı
Kolağası	Kıdemli Yüzbaşı
Yüzbaşı	Yüzbaşı
Mülazımievvel	Üsteğmen
Mülazımısanı	Teğmen
Zabit Vekili	Asteğmen
Zabit Namzedi	Asteğmen Adayı
Serçavuş	Başçavuş
Serçavuş Muavini	Başçavuş Yardımcısı
Çavuş	Çavuş
Onbaşı	Onbaşı
Nefer/Efrad/Asker	Er

Ek 5. Kafkas İslam Ordusu Kronolojisi

TARİH	OLAY
8 Mart 1917	Jülyen takvime göre 23 Şubat (8 Mart) 1917'de Rusya'nın başkenti Petrograd'da ihtilal vukua geldi ve çarlık düzeni yıkıldı.
7 Kasım 1917	Jülyen takvime göre 25 Ekim (7 Kasım) 1917'de Petrograd'da meydana gelen ayaklanma neticesinde Geçici Hükümet yıkıldı ve Bolşevikler yönetimi ele geçirdiler.
28 Kasım 1917	Jülyen takvime göre 15 Kasım (28 Kasım) 1917'de Güney Kafkasya Komiserliği kuruldu.
29 Aralık 1917	Jülyen takvime göre 16 Aralık (29 Aralık) 1917'de Bakü Bolşeviklerinden Stepan Şaumyan, Kafkasya İşleri Fevkalade Komiseri atandı.
20 Ocak 1918	Kafkas İttihat ve Terakki Fırkası himayesinde Kaymakam Mehmet Şükrü Bey komutasında Kafkasya Teşkilat-ı Askeriye Heyeti teşkil edildi.
22-25 Ocak 1918	Jülyen takvime göre 9-12 Ocak (22-25 Ocak) 1918'de Gence Milli Komitesi organizatörlüğünde Şemkir İstasyonu'nda askeri trenler durduruldu ve Kafkas cephesinden dönen Rus askerlerinin silahları müsadere edildi.
23 Şubat 1918	Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir'e Kafkasya teşkilatının başına geçme teklifi yapıldı. Kâzım Karabekir ise bu teklifi kabul etmedi.
23 Şubat 1918	Rusya Kurucu Meclisine seçilen milletvekillerinin katılımıyla Jülyen takvime göre 10 Şubat (23 Şubat) 1918'de Güney Kafkasya Seymi açıldı.
2 Mart 1918	Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın imzaladığı emirnameyle Kafkas İslam Ordusu teşkilatının 3 fırka şeklinde kurulmasına başlandı.
3 Mart 1918	Brest-Litovsk'ta yapılan müzakereler çerçevesinde İttifak Devletleri ile Bolşevik Rusya arasında sulh muahedenesi imzalandı.
8 Mart 1918	Türk Ordusu'nu Kafkasya'ya davetle mükellef Gence Milli Komitesi Murahhası Naki Şeyhzamanlı, Cuma namazından sonra hümayun mahfilinde Sultan Mehmet Reşat'ın huzuruna kabul edildi.
9 Mart 1918	Kafkas İslam Ordusu Karargâhı'nın kadro yapısı onaylandı.
12 Mart-14 Nisan 1918	Trabzon'da Osmanlı Heyeti ile Güney Kafkasya Heyeti arasında sulh konferansı düzenlendi.
22 Mart 1918	Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın imzasıyla Kafkas İslam Ordusu teşkilatı ve komutanlığının vazifelerini içeren talimatname yayımlandı.
22 Mart 1918	Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Kafkasya'ya gitmek üzere 20 kişilik kafilesiyle Haydarpaşa garından yola çıktı.
30 Mart 1918	Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya başvurarak, Kafkasya teşkilatında görevlendirme talebinde bulundu.
31 Mart-3 Nisan 1918	Jülyen takvime göre 18-21 Mart (31 Mart-3 Nisan) 1918 tarih aralığında Bolşevik-Taşnak işbirliğiyle Bakü'deki Türklere ve diğer Müslüman milletlere karşı katliam yapıldı.
3 Nisan 1918	Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir'e Kuzey Kafkasya teşkilatını oluşturma görevi teklif edildi.
7-8 Nisan 1918	Bakü şehrini Bolşeviklerden kurtarmaya çalışan Necmettin Gotsinski'nin Dağıstan Alayı, Hırdalan havalisindeki savaşta yenilerek, kuzeye çekildi.
8 Nisan 1918	Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Kafkasya'ya gitmek üzere Musul'dan yola çıktı.
17-18 Nisan 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Şamahı'yı zapt etti.
19 Nisan 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Lenkeran'ı zapt etti.
20 Nisan 1918	Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Miralay Kâzım Karabekir, Kuzey Kafkasya teşkilatını oluşturma görevini kabul etmedi.
20-21 Nisan 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Hacıkabul İstasyonu'nu zapt etti.
22 Nisan 1918	Güney Kafkasya Seymi'ndeki fraksiyonların katılımıyla yapılan oylamada Güney Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edildi.

TARİH	OLAY
23 Nisan 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Kuba'yı zapt etti.
25 Nisan 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Derbent'i zapt etti.
25 Nisan 1918	Bolşevik lider Stepan Şaumyan başkanlığında Bakü Halk Komiserleri Sovyeti (Bakü Komünü) oluşturuldu.
11 Mayıs-4 Haziran 1918	Batum'da Osmanlı Heyeti ile Güney Kafkasya Heyet(ler)i arasında barış görüşmeleri yapıldı.
15 Mayıs 1918	Üçüncü Ordu muharip unsurlarının ileri harekâtı neticesinde Gümrü ele geçirildi, Gümrü-Culfa ve Gümrü-Tiflis Demiryolları tamamen kontrol altına aldı.
24 Mayıs 1918	Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Yevlah İstasyonu'na ulaştı.
24-27 Mayıs 1918	Üçüncü Ordu muharip unsurlarının ileri harekâtının sonucu olarak Karakilise kontrol altına alındı.
25 Mayıs 1918	Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, karargâh merkezi olarak belirlediği Azerbaycan'ın Gence şehrine ulaştı.
26 Mayıs 1918	Gürcülerin federasyondan ayrılmalari üzerine Güney Kafkasya Seymi feshedildi.
28 Mayıs 1918	Azerbaycan Milli Şurası'ndaki oylama sonucunda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilanı ile ilgili İstiklal Beyannamesi'ni kabul edildi.
4 Haziran 1918	Batum'da Osmanlı Devleti-Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti-Ermenistan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti-Gürcistan Cumhuriyeti Muhadenet Muahednameleri imzalandı.
4-6 Haziran 1918	Beşinci Kafkas Fırkası'na bağlı Mürettep İkinci Süvari Alayı Akstafa'nın batı ve doğusundaki bütün istasyonları kontrolü altına aldı.
4-7 Haziran 1918	Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesi Gergeri-Nikolayevka-Celaloğlu-Privolnaya-Akkirpi-Sadaklı-Arslanbeyli rotasını takiple Kazah'a ulaştı.
7-9 Haziran 1918	Üçüncü Ordu ve Dokuzuncu Ordu'nun katılımıyla Şark Ordular Grubu teşkil edildi.
8-11 Haziran 1918	Beşinci Kafkas Fırkası'nın birinci kademesi Celaloğlu-Karakilise rotasını takiple kara yoluyla Kazah'a ulaştı.
9 Haziran 1918	Beşinci Kafkas Fırkası'nın öncü kademesi Gence'ye ulaştı ve Nuri Paşa'nın katılımıyla istasyonda düzenlenen mutantan törenle karşılandı.
9-12 Haziran 1918	Beşinci Kafkas Fırkası'nın ikinci kademesi Karakilise üzerinden kara yoluyla Kazah'a ulaştı.
9-29 Haziran 1918	Şark Ordular Grubu Komutanlığı görevini asaleten Mehmet Vehip Paşa üstlendi.
10-16 Haziran 1918	Gence'deki Ermeni mahallesinde konuşlu 600 mevcutlu Ermeni Taburu'na operasyon yapıldı ve tabur efradının silahları toplandı.
11 Haziran 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Sığırli İstasyonu'nu zapt etti.
12 Haziran 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Kürdemir kasabası ve istasyonunu zapt etti.
14 Haziran 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Karabucak İstasyonu'nu zapt etti.
16 Haziran 1918	Kızıl Kolordu kıtaatı Karameryem köyünü zapt etti.
20 Haziran 1918	Beşinci Kafkas Fırkası Karargâhı Gökçay'a nakledildi.
25 Haziran 1918	Beşinci Kafkas Fırkası, Azerbaycan Kolordusu strüktürüne dâhil edilerek, Üçüncü Nişancı Fırkası'na dönüştürüldü.
26 Haziran 1918	Azerbaycan Hükümeti'nin aldığı karar doğrultusunda Müslüman Kolordusu'nun adı Azerbaycan Kolordusu olarak değiştirildi.
27-30 Haziran 1918	Birinci Kafkas Kızıl Kolordusu kıtaatı ile Kafkas İslam Ordusu unsurları arasında Gökçay havalisinde bir dizi çarpışmalar meydana geldi ve Kızıl Kolordu unsurları tamamen geri püskürtüldü.
27 Haziran-2 Temmuz 1918	Cevat mıntıkasında Salyan kasabası yakınlarında Binbaşı Nazım Ramazanov Müfrezesi ile Kızıl Kolordu unsurları arasında savaşlar meydana geldi.
29 Haziran 1918	Gökçay-Karameryem şosesi üzerinde konuşlanan Beşinci Kafkasa Fırkası unsurlarının taarruzu neticesinde Karameryem köyü işgalden kurtarıldı.
29 Haziran 1918	Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın emriyle Altıncı Ordu, Şark Ordular Grubu'na eklemlendi.
29 Haziran-28 Temmuz 1918	Şark Ordular Grubu Komutanlığı görevini vekâleten Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa üstlendi.

TARİH	OLAY
30 Haziran 1918	Totevos Amirov komutasındaki Kızıl kıtaat, kuzeydeki Kirdadul ve Bozavent köyleri üzerinden Gökçay kasabasına ani baskın düzenledi. Söz konusu cepheye yapılan yeni sevkîyat ve alınan önmeler sayesinde Kızıl kıtaat geri püskürtüldü.
1 Temmuz 1918	5 İngiliz zabiti ve 4 zırhlı otomobille takviye edilen Biçerahov Müfrezesi Enzeli'den feribotlarla Azerbaycan'ın Hazar Denizi kıyısındaki Elet limanına nakledildi.
2-5 Temmuz 1918	Gökçay Kazası'nda yürütülen tedip ve tenkil operasyonları çerçevesinde Bozavent, Kirdadul, İvanovka, Çanakbulak, Gerap, Genza ve Emirvan köylerinde asayiş temin edildi.
3-4 Temmuz 1918	3 Temmuz 1918'de Osmanlı Devleti'nin 35. padişahı Mehmet Reşat (V. Mehmet) vefat etti ve 4 Temmuz 1918'de onun yerine Mehmet Vahideddin (VI. Mehmet) Osmanlı tahtına cülus etti.
5 Temmuz 1918	Biçerahov Müfrezesi, Kürdemir cephesine sevk olundu.
5 Temmuz 1918	Gökçay Müfrezesi'nin gerçekleştirdiği operasyon neticesinde Aşağı Maşalı ve Yukarı Maşalı köyleri kurtarıldı.
6 Temmuz 1918	Albay Lazar Biçerahov, Bolşevikler ile Taşnakların oluşturduğu Kızıl kıtaatin komutanı ilan edildi ve cephenin sol cenahında görevlendirildi.
6 Temmuz 1918	Onuncu Alay ve On Üçüncü Alay'ın gerçekleştirdiği operasyonlar neticesinde Aksu kasabası işgalden kurtarıldı.
6 Temmuz 1918	Beşinci Kafkas Fırkası Karargâhı, Karameryem'den Padar köyüne nakledildi.
6 Temmuz 1918	Hasan Bey Müfrezesi'nin gerçekleştirdiği operasyon neticesinde Aksu-Kürdemir Kara Yolu üzerindeki Karakoyunlu köyü işgalden kurtarıldı.
6-13 Temmuz 1918	On Beşinci Piyade Fırkası'nın Otuz Sekizinci Alayı Gümrü-Kazah rotasını takiple Azerbaycan'a sevk edildi.
7 Temmuz 1918	Sultan Mehmet Vahideddin (VI. Mehmet), Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına hatt-ı hümayun göndererek, Başkomutanlık makamını uhdesine aldığını bildirdi.
7-10 Temmuz 1918	On Üçüncü Alay ve Müsüslü Müfrezesi'nin müşterek operasyonu ile Kürdemir kasabası işgalden kurtarıldı.
12 Temmuz 1918	Binbaşı Ahmet Hamdi Bey komutasındaki Salyan Müfrezesi'nin gayretleri ile Banke kasabası ve Yenivasilevka köyü işgalden kurtarıldı.
13 Temmuz 1918	On Üçüncü Alay unsurlarının üstün gayretleri ile Kürdemir-Aksu Kara Yolu üzerindeki Karasakal köyü işgalden kurtarıldı.
14 Temmuz 1918	Demiryolu boyunca geri çekilen Kızıl kıtaat, Kerrar İstasyonu'nu tahliye etti ve Kaymakam Habip Selimov komutasındaki müfreze adı geçen istasyonu ve 3 kilometre doğusundaki mevzileri ele geçirdi.
16 Temmuz 1918	Bakü Sovyeti'nin toplantısında Soslalist İhtilalciler ile Menşevikler ve Taşnakların İngilizleri şehre davet etme önergesi müzakereye açıldı, Bolşeviklerin muhalefetinden dolayı meselenin karara bağlanması sonraki toplantıya ertelendi.
16 Temmuz 1918	Kafkas İslam Ordusu'nun yapısındaki yeni düzenlemeler çerçevesinde Kuzey Grubu Komutanlığı ile Güney Grubu Komutanlığının operasyonlarını koordine eden Şark Cephesi Komutanlığı oluşturuldu.
17 Temmuz 1918	Sultan Mehmet Vahideddin'in Başkomutanlığı uhdesine almasından dolayı Enver Paşa'nın "Başkomutan Vekili" payesi, "Başkomutanlık Erkâniharbiye Reisi" unvanına dönüştürüldü.
19 Temmuz 1918	Kuzey Grubu'nun muharip unsurları Şamahı'nın güneybatısındaki Medrese köyünü işgalden kurtardı.
20 Temmuz 1918	Kuzey Grubu'nun muharip unsurları Şamahı kasabasını işgalden kurtardı.
21 Temmuz 1918	Kuzey Grubu cephesindeki Maraza köyü işgalden kurtarıldı.
22 Temmuz 1918	Güney Grubu cephesindeki Sığırlı ve Padar istasyonları işgalden kurtarıldı.
25 Temmuz 1918	Bakü Sovyeti'nin olağanüstü toplantısında cephedeki en son durum müzakere edildi ve İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesi lehine karar alındı.
26 Temmuz 1918	Güney Grubu cephesindeki Karasu İstasyonu işgalden kurtarıldı.
27 Temmuz 1918	Güney Grubu cephesindeki Hacıkabul İstasyonu işgalden kurtarıldı.
28 Temmuz 1918	Halil Paşa, asaleten Şark Ordular Grubu Komutanlığı görevine başladı.

TARİH	OLAY
28 Temmuz-2 Ağustos 1918	Şark Cephesi Komutanı Kaymakam Mürsel Bey, 28 Temmuz 1918 tarihli irade-i seniyye ile miralay (albay) rütbesine terfi edildi. Bu bilgi 30 Temmuz 1918 tarihli telgrafname ile Üçüncü Ordu Komutanlığına iletilti. Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa da söz konusu emri 2 Ağustos 1918'de Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına tebliğ etti.
30 Temmuz 1918	Bakü'nün 10 kilometre batısındaki Kobu köyü işgalden kurtarıldı.
31 Temmuz 1918	Kuzey Grubu muharip unsurlarının gayreti ile Hırdalan mıntıkası işgalden kurtarıldı.
31 Temmuz 1918	Otuz Sekizinci Alay'ın Birinci Taburu, On Dokuzuncu Süvari Bölüğü ve Kudretli Dağ Topu Takımı'ndan meydana gelen müfrezenin garetleri ile Sumkayıt İstasyonu işgalden kurtarıldı.
31 Temmuz 1918	Güney Grubu'nun muharip unsurları sabahleyin saat 7.30'da Nevahi İstasyonu'nu, akşamüzeri saat 5'te ise Akbulak İstasyonu'nu işgalden kurtardı.
31 Temmuz 1918	Bakü Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti inhitat etti.
1 Ağustos 1918	Bakü şehrinde Merkezi Hazar Diktatörlüğü (Diktatörlük Hükümeti) kuruldu.
1 Ağustos 1918	Altmışıncı Tabur'un üstün gayreti ile Hocasen köyü işgalden kurtarıldı.
2 Ağustos 1918	Yüzbaşı Sabri Efendi'nin komuta ettiği gönüllü kıtaatın üstün gayret ile Kuba kasabası işgalden kurtarıldı.
3 Ağustos 1918	Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa, Sultan Mehmet Vahdeddin'in fahri yaverleri arasına alındı.
4 Ağustos 1918	Tümgeneral Lionel Dunsterville'nin Enzeli'den gönderdiği Albay Claude Stokes komutasındaki İngiliz öncü müfrezesi Bakü'ye ulaştı.
5 Ağustos 1918	Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının Birinci Bakü Taarruzu başarısızlıkla sonuçlandı ve belirlenen hedeflere ulaşamadı.
5-6 Ağustos 1918	Yedinci Kuzey Staffordshire Kıtaatı iki katile halinde Enzeli'den Bakü'ye nakledildi.
6 Ağustos 1918	Nuri Paşa, Kafkasya'da yaptığı başarılı çalışmalar ve gayretleri göz önünde bulundurularak, Kılıçlı Birinci Mecidi Nişanı ile taltif edildi.
7 Ağustos 1918	Kuzey Grubu süvarilerinin gayretleri ile Masazır köyü işgalden kurtarıldı.
7 Ağustos 1918	Beşinci Kafkas Fırkası mensubu subayların birer derece üst fahri rütbe taşımalarına izin verildi.
8 Ağustos 1918	Kafkas İslam Ordusu Menzil Müfettişliği teşkil edildi.
8-13 Ağustos 1918	Otuz Altıncı Kafkas Fırkası'ndan tefrik edilen Yüz Yedinci Alay Karakilise-Kazah rotasıyla Azerbaycan'a sevk edildi.
10 Ağustos 1918	Kafkas İslam Ordusu, Enver Paşa'nın emriyle Karargâh-ı Umumi'ye tabi kılındı.
11 Ağustos 1918	Kuba mıntıkasındaki gönüllü kıtaatın üstün gayret ile Haçmaz kasabası işgalden kurtarıldı.
13 Ağustos 1918	Nuri Paşa'nın emriyle Azerbaycan Kolordusu tamamen lağvedildi ve yerine yeni Azerbaycan teşkilatının kurulmasına başlandı.
13 Ağustos 1918	Maştağa mıntikasındaki muharip unsurlara Maştağa Müfrezesi adı verildi ve komutanlığına Kaymakam Hasan Bey tayin edildi.
13 Ağustos 1918	Güney Grubu Komutanı Miralay Habip Selimov Gence'deki merkez karargâhına çekildi ve ondan boşalan makama Cemil Cahit Bey'in ataması yapıldı.
13 Ağustos 1918	Harekât Şubesi Müdürü Binbaşı Tefik Bey, Maştağa mıntikasında mülkiye teşkilatını oluşturmak üzere, Maştağa Mevki Komutanı olarak görevlendirildi.
14 Ağustos 1918	Kafkas İslam Ordusu Erkânıharbiye Reisi Mehmet Nazım Bey'in emriyle Erkânıharp Muavinlik Şubesi oluşturuldu.
17 Ağustos 1918	Başkomutanlık Vekâleti lağvedildi ve onun yerine Başkomutanlık Erkânıharbiye Riyaseti kuruldu. Karargâh-ı Umumi Erkânıharbiye Riyaseti kurumu Karargâh-ı Umumi Riyaseti kurumuna tahvil edildi.
19 Ağustos 1918	Bakü müdafilerinin direnişini kırmak için Kuba'dan gelen içme suyu hattı kesildi.
22-24 Ağustos 1918	Şark Ordular Grubu Erkânıharbiye Reisi Paraquin başkanlığındaki Alman Heyeti Bakü cephesinde incelemelerde bulundu.
26 Ağustos 1918	On Üçüncü Alay ve Yirmi Dokuzuncu Tabur'un katılımıyla gerçekleşen operasyon neticesinde 364 rakımlı tepe (Yanardağ) işgalden kurtarıldı.

TARİH	OLAY
29 Ağustos 1918	Mirliva Kâzım Karabekir Bakü Cephesi Komutanı tayin edildi. Ancak aldığı emir üzerine görev mahalline hareketi tehir edildi.
29 Ağustos-10 Eylül 1918	İkinci Taarruz öncesinde muharip unsurları takviye etmek amacıyla Elli Altıncı Alay ile Yüz Altıncı Alay Karakilise-Kazah-Gence rotasıyla Bakü cephesine nakledildi.
31 Ağustos 1918	Bakü harekâtına katılan Kafkas İslam Ordusu muharip kuvvetleri, Kuzey Grubu, Batı Grubu ve Güney Grubu olarak, üç kısma taksim edildi.
31 Ağustos 1918	On Üçüncü Alay'ın başarılı operasyonu ile 311 rakımlı tepe (Binagadi) işgalden kurtarıldı.
3-24 Eylül 1918	Sadrazam Talat Paşa, Bakü meselesinin politik ayrıntılarını müzakere etmek üzere Berlin'deki diplomatik görüşmelere katıldı.
10 Eylül 1918	Şark Ordular Komutanı Halil Paşa, Kafkas İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşa ile erkânharbiye heyetleri taarruz sırasında orduyu sevk ve idare etmek üzere Bakü cephesine gittiler.
10-11 Eylül 1918	Nuri Paşa'nın çıkardığı emirname çerçevesinde Şark Cephesi Komutanlığı ilga edildi ve muharebe cephesi Beşinci Kafkas Fırkası mıntıkası, On Beşinci Piyade Fırkası mıntıkası ve Güney Grubu mıntıkası olarak yeniden organize edildi.
12 Eylül 1918	Enver Paşa'nın imzaladığı emirnameyle Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin kuruluşuna başlandı.
14 Eylül 1918	Batı cephesindeki Dokuzuncu Alay, Onuncu Alay, On Üçüncü Alay ve Elli Altıncı Alay, kuzey cephesindeki Otuz Sekizinci Alay, Mürettep İkinci Süvari Alayı, Azerbaycan süvari alayları ve milis taburlarının katılımıyla Bakü şehrini kurtarma operasyonu (ikinci taarruz) başladı.
14 Eylül 1918	Tümgeneral Lionel Dunsterville'in emriyle Bakü'deki İngiliz kıtaatından yaralılar ile hastalar, Kursk ve Abo gemilerine bindirilerek, Enzeli'ye nakledildiler. 70 zabıt ve 800 askerden ibaret olan muharip kuvvet ise akşam saat 10 sularında Krüger gemisi ile Bakü limanından hareketle Enzeli'ye gitti.
15 Eylül 1918	Yaklaşık 36 saat süren muharebeden sonra Bakü şehri işgalden kurtarıldı.
15 Eylül 1918	Miralay Cemil Cahit Bey, Bakü Mevki Komutanı tayin edildi ve Elli Altıncı Alay'a şehirde asayiş sağlama görevi verildi.
16 Eylül 1918	Beşinci Kafkas Fırkası Komutanı Mürsel Paşa'nın teklifi üzerine, Halil Paşa ve Nuri Paşa ile Azerbaycan hükümet erkânının katılımıyla Kırmızı Kışla havalisinde geçit töreni yapıldı ve öğlene doğru hükümet erkânı ile komutanlar Bakü'ye girdiler.
20 Eylül 1918	Azerbaycan Kolordusu'nun Birinci Azerbaycan Fırkası Komutanlığına Miralay Cemil Cahit Bey atandı.
23-27 Eylül 1918	Karabağ harekâtına katılacak olan Dokuzuncu Alay, Yüz Altıncı Alay, Schneider Dağ Taburu ve Azerbaycan Süvari Kıtaatı Bakü'nün batısındaki Puta İstasyonu'ndan trenlerle Yevlah'a nakledildi.
26 Eylül 1918	Azerbaycan Kolordusu'nun İkinci Azerbaycan Fırkası Komutanlığı Vekâletine Bakü Mevki Komutanı Kaymakam Mehmet Nazım Bey atandı.
1-4 Ekim 1918	On Beşinci Piyade Fırkası, Haçmaz ve Yalama üzerinden Derbent'e sevk edildi.
4 Ekim 1918	İkinci Azerbaycan Alayı, Azerbaycan Süvari Kıtaatı, Dokuzuncu Alay ve Yüz Altıncı Alay'ın katılımıyla Miralay Cemil Cahit Bey komutasında Karabağ'daki Ermeni çetecileri ve Andranik Ozanyan'ın kıtaatına karşı operasyon başlatıldı.
8 Ekim 1918	Miralay Cemil Cahit Bey komutasındaki Azerbaycan ve Türk kıtaatı Şuşa kalesini işgalden kurtardı.
8 Ekim 1918	Talat Paşa istifanamesini sundu, teamüller gereği yeni hükümet kuruluncaya kadar kabine görevini sürdürdü.
9 Ekim 1918	Ali Paşa (Ali Ağa Şihlinski), yeniden oluşturulan Azerbaycan Kolordusu Komutanı, Miralay Habip Selimov ise Erkânharbiye Reisi olarak atandılar.
14 Ekim 1918	Müşir Ahmet İzzet Paşa, Sadrazam ve Başkomutanlık Erkânharbiye görevlerini üstlenerek, yeni kabineyi teşkil etti.
21 Ekim 1918	Şark Ordular Grubu Komutanlığı lağvedildi ve grup karargâhındaki bütün personelin İstanbul'a avdet etmesi emredildi.

TARİH	OLAY
26 Ekim 1918	Sadrazam ve Başkomutanlık Erkânıharbiye Reisi Ahmet İzzet Paşa'nın imzaladığı emirnameyle Kafkas İslam Ordusu ve Kuzey Kafkasya Ordusu ilga edildi.
29 Ekim 1918	Azerbaycan Kolordusu Süvari Fırkası Komutanlığına Süvari Müfettişi Feyzullah Paşa atandı.
30 Ekim 1918	Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında mütareke imzalandı. Mütarekenamenin 11. maddesi Kafkasya'nın tahliye edilmesini gerekli kılarken, 15. maddesi İngilizlerin Bakü şehrini işgal etmesine hukuki zemin teşkil etti.
1 Kasım 1918	Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezaretinin hükümet strüktürüne alınması kararlaştırıldı ve nezaretin kurumsal yapısının geliştirilmesine Samet Mihmandarlı memur edildi.
4 Kasım 1918	Mülga Kafkas İslam Ordusu'nun adı Azerbaycan Ordusu olarak değiştirildi.
8-11 Kasım 1918	Ahmet İzzet Paşa'nın 8 Kasım 1918'de istifa etmesi üzerine, 11 Kasım 1918'de Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa yeni kabine teşkil etti.
12-13 Kasım 1918	Azerbaycan'dan çekilmesi mevzubahis olan Osmanlı Kıtaatı Komutanlığına Mürsel Paşa tayin edildi.
17 Kasım 1918	Mondros Mütarekenamesi'nin 11. maddesi gereğince Tümgeneral William Montgomerie Thomson komutasındaki İtilaf Kuvvetleri Bakü'ye girdi.
22 Kasım 1918	Azerbaycan Cumhuriyeti Harbiye Nezareti, İngilizlerin talebi üzerine, Gence şehrine nakledildi.
26 Kasım-4 Aralık 1918	Kuzey Kafkasya'dan çekilen Türk kıtaatı, Derbent-Bakü-Gence-Akstafa Demiryolu'yla Batum'a nakledildi.
7 Aralık 1918	Azerbaycan Meclis-i Mebusanı'nın resmi olarak açıldı.
10 Aralık 1918	Nuri Paşa ve maiyeti, Gence'den yola çıkan sıhhiye treniyle Batum'a gitti.
26 Aralık 1918	Fethali Han Hoylu Başbakanlığında Üçüncü Azerbaycan Hükümeti teşkil edildi ve Topçu Generali Samet Mihmandarlı yeni kabinenin Harbiye Nazırı oldu.

Ek 6. Etik Kurul İzni Muafiyet Formu

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA	
Tarih: 23/06/2023	
Tez Başlığı / Konusu: Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar	
Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam: 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.	
Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.	
Gereğini saygılarımla arz ederim.	
Adı Soyadı: GİYAS ŞÜKÜROĞLU Öğrenci No: N17147396 Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları Programı: Türkiyat Araştırmaları Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.	Tarih ve İmza
<u>DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u>	
_____ (Unvan, Ad Soyad, İmza)	
Telefon: 0-312-2976771	Faks: 0-3122977171
E-posta: turkiyat@hacettepe.edu.tr	

Ek 7. Orijinallik Raporu

 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA Tarih: 23/06/2023 Tez Başlığı / Konusu: Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 520 sayfalık kısmına ilişkin, 23/06/2023 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 2'dir. Uygulanan filtrelemeler: 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç, 2- Kaynakça hariç 3- Alıntılar hariç/dâhil 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. Tarih ve İmza Adı Soyadı: GİYAS ŞÜKÜROĞLU Öğrenci No: N17147396 Anabilim Dalı: Türkiyat Araştırmaları Programı: Türkiyat Araştırmaları Statüsü: ☐ Y.Lisans ☒ Doktora ☐ Bütünleşik Dr.
<u>DANIŞMAN ONAYI</u> UYGUNDUR _____ (Unvan, Ad Soyad, İmza)

Ek 8. Turnitin Benzerlik İndeksi

KAFKAS İSLAM ORDUSU: KURULUŞ, TEŞKİLATLANMA VE OPERASYONLAR

ORJİNALLİK RAPORU

% 2	% 2	% 0	% 0
BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	www.researchgate.net İnternet Kaynağı	% 1
2	archive.org İnternet Kaynağı	<% 1
3	acikerisim.deu.edu.tr İnternet Kaynağı	<% 1
4	acikbilim.yok.gov.tr İnternet Kaynağı	<% 1
5	acikerisim.sakarya.edu.tr İnternet Kaynağı	<% 1
6	nek.istanbul.edu.tr:4444 İnternet Kaynağı	<% 1
7	www.atam.gov.tr İnternet Kaynağı	<% 1
8	dergipark.org.tr İnternet Kaynağı	<% 1
9	www.gecekitapligi.com İnternet Kaynağı	<% 1